

ISSN 1857 - 92

INTERNATIONAL JOURNAL

Institute of Knowledge Management

KNOWLEDGE

Scientific papers
Vol. 14.1.

THE POWER OF KNOWLEDGE

IJK, V.14.1, pp 1-431, Skopje, 2016

<http://globalimpactfactor.com/knowledge-international-journal/>
Global Impact and Quality Factor 1.023 (2015)

KNOWLEDGE

***INTERNATIONAL JOURNAL
SCIENTIFIC PAPERS
VOL 14.1***

7-9 October, 2016

Agia Triada, GREECE

INSTITUTE OF KNOWLEDGE MANAGEMENT

SKOPJE, MACEDONIA

KNOWLEDGE

International Journal Scientific papers Vol. 14.1

EDITORIAL BOARD

Vlado Kambovski PhD, Robert Dimitrovski PhD, Siniša Zarić PhD, Maria Kavdanska PhD, Venelin Terziev PhD, Mirjana Borota – Popovska PhD, Predrag Trajković PhD, Jove Kekenovski PhD, Svetlana Trajković PhD, Zivota Radosavljević PhD, Margarita Koleva PhD, Mile Matijević PhD, Nonka Mateva PhD, Rositsa Chobanova PhD, Aleksandar Nikolovski PhD,

Marija Knezević PhD, Snežana Miličević PhD, Irina Singaveskaya PhD, Dzulijana Tomovska PhD, Oliver Dimitrijević PhD, Nedzat Koraljić PhD, Nebojsa Pavlović PhD, Nikolina Ognenska PhD, Dimitrija Popovski PhD, Lisen Bashkurti PhD, Tome Naumov PhD, Trajce Dojcinovski PhD, Jana Merdzanova PhD, Zoran Srzentić PhD, Nikolai Sashkov Cankov PhD

Preparing and correction: Liljana Pushova

Print: GRAFOPROM – Bitola

Editor: IKM – Skopje

For editor

Robert Dimitrovski, PhD

KNOWLEDGE

International Journal Scientific Papers Vol. 14.1

ISSN 1857-92

SCIENTIFIC COMMITTEE

President: Academic, Prof. Vlado Kambovski PhD

- Prof. Robert Dimitrovski PhD, Faculty of Management, MIT University, Skopje (Macedonia)
- Prof. Zivota Radosavljevik PhD, Dean, Faculty FORCUP, Union University, Belgrade (Serbia)
- Prof. Venelin Terziev PhD, University of Rousse (Bulgaria)
- Prof. Rosica Cobanova PhD, Bulgarian Academy of Sciences (Bulgaria)
- Prof. Aleksandar Nikolovski PhD, FON University, Skopje (Macedonia)
- Prof. Anita Trajkovska PhD, Rochester University (USA)
- Prof. Sinisa Zaric, PhD, Faculty of Economics, University of Belgrade (Serbia)
- Prof. Milan Radosavljevic PhD, Dean, Faculty of strategic and operational management, Union University, Belgrade (Serbia)
- Prof. Anka Trajkovska-Petkoska PhD, UKLO, Faculty of technology and technical sciences, Bitola (Macedonia)
- Prof. Predrag Trajkovic PhD, JMPNT, (Serbia)
- Prof. Lidija Tozi PhD, Faculty of Pharmacy, Ss. Cyril and Methodius University, Skopje (Macedonia)
- Prof. Bistra Angelovska, Faculty of Medicine, University "Goce Delcev", Shtip (Macedonia)
- Prof. Misho Hristovski PhD, Faculty of Veterinary Medicine, Ss. Cyril and Methodius University, Skopje (Macedonia)
- Prof. Jove Kekenovski PhD, Faculty of Tourism, UKLO, Bitola (Macedonia)
- Prof. Sasho Korunoski, Dean, Faculty of Tourism, UKLO, Bitola (Macedonia)
- Prof. Cvetko Andreevski, Vice rector, Faculty of Tourism, UKLO, Bitola (Macedonia)
- Prof. Margarita Koleva PhD, Dean, Faculty of Pedagogy, University Neofit Rilski, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Prof. Aleksandar Donchev, MIT University, Faculty of Law, Skopje (Macedonia)
- Prof. Maria Kavdanska PhD, Faculty of Pedagogy, University Neofit Rilski, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Prof. Mirjana Borota-Popovska, PhD, Centre for Management and Human Resource Development, Institute for Sociological, Political and Juridical Research, Skopje (Macedonia)
- Prof. Marija Topuzovska-Latkovic, PhD, Centre for Management and Human Resource Development, Institute for Sociological, Political and Juridical Research, Skopje (Macedonia)
- Prof. Marija Knezevic PhD, Academic, Banja Luka, (Bosnia and Herzegovina)
- Ljupco Naumovski PhD, Forum for Mobility and Research, Bitola (Macedonia)
- Prof. Oliver Iliev PhD, Faculty of Communication and IT, FON University, Skopje (Macedonia)
- Prof. Dimitrija Popovski PhD, Faculty of Sport, Ss. Cyril and Methodius University, Skopje (Macedonia)
- Prof. Yuri Doroshenko PhD, Dean, Faculty of Economics and Management, Belgorod (Russian Federation)
- Prof. Ilija Nasov PhD, Research and Development center PLASMA, Skopje (Macedonia)
- Prof. Sashko Plachkov PhD, Faculty of Pedagogy, University Neofit Rilski, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Prof. Ivan Petkov PhD, Rector, European Polytechnic University, Pernik (Bulgaria)
- Prof. Vladimir Lazarov PhD, European Polytechnic University, Pernik (Bulgaria)
- Prof. Tosko Krstev PhD, European Polytechnic University, Pernik (Bulgaria)
- Prof. Antoanela Hristova PhD, European Polytechnic University, Pernik (Bulgaria)
- Prof. Azra Adjajlic – Dedovic PhD, Faculty of criminology and security, Sarajevo (Bosnia & Herzegovina)

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

- Prof. Aleksandar Korablev, PhD, Dean, Faculty for economy and management, Saint Petersburg State Forest Technical University, Saint Petersburg (Russian Federation)
- Prof. Primoz Dolenc, PhD, Faculty of Management, Primorska University, Koper (Slovenia)
- Doc. Igor Stubelj, PhD, PhD, Faculty of Management, Primorska University, Koper (Slovenia)
- Prof. Hristo Beloev PhD, Bulgarian Academy of Science, Rector of the University of Rouse (Bulgaria)
- Prof. Branko Sotirov PhD, University of Rouse (Bulgaria)
- Prof Karl Schopf, PhD, Akademie fur wissenschaftliche forchung und studium, Wien (Austria)
- Prof. Isa Spahiju PhD, International Balkan University (Macedonia)
- Prof. Volodymyr Denysyuk, PhD, Dobrov Center for Scientific and Technological Potential and History studies at the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine)
- Prof. Laste Spasovski PhD, Vocational and educational centre, Skopje (Macedonia)
- Prof. Branislav Simonovic PhD, Faculty of law, Kragujevac (Serbia)
- Prof. Dragan Kokovic PhD, University of Novi Sad, Novi Sad (Serbia)
- Prof. Sasha Kicoshev PhD, University of Novi Sad, Novi Sad (Serbia)
- Prof. Pere Tumbas PhD, Faculty of Economics , University of Novi Sad , Subotica (Serbia)
- Prof. Natalija Kirejenko PhD, Faculty For economic and Business, Institute of Entrepreneurial Activity, Minsk (Belarus)
- Prof. Zoja Katru PhD, Prorector, Euro College, Istanbul (Turkey)
- Prof. Mustafa Kacar PhD, Euro College, Istanbul (Turkey)
- Prof Evgenia Penkova-Pantaleeva PhD, UNWE -Sofia (Bulgaria)
- Prof. Nikolina Ognenska PhD, Faculty of Music, SEU - Blagoevgrad (Bulgaria)
- Prof. Tihomir Domazet PhD, President of the Croatian Institute for Finance and Accounting
- Prof. Stojan Ivanov Ivanov PhD, Faculty of Public Health and Sport, SWU Neofit Rilski, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Maja Lubenova Cholakova PhD, Faculty of Public Health and Sport, SWU Neofit Rilski, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Daniela Ivanova Popova PhD, Faculty of Public Health and Sport, SWU Neofit Rilski, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Prof. Branimir Kampl PhD, Institute SANO, Zagreb (Croatia)
- Prof. Marina Simin PhD, College of professional studies in Management and Business Communication, Sremski Karlovci (Serbia)
- Prof. Miladin Kalinic, College of professional studies in Management and Business Communication, Sremski Karlovci (Serbia)
- Prof. Helmut Shramke PhD, former Head of the University of Vienna Reform Group (Austria)
- Prof. Ahmad Zakeri PhD, University of Wolver Hampton, (United Kingdom)
- Prof. Tzako Pantaleev PhD, NBUniversity , Sofia (Bulgaria)
- Prof. Lisen Bashkurti PhD, Global Vice President of Sun Moon University (Albania)
- Prof. Baki Koleci PhD , University Hadzi Zeka , (Kosovo)
- Prof. Ivana Jelik PhD, University of Podgorica, Faculty of Law, (MNE)
- Prof. Islam Hasani PhD, Kingston University (Bahrein)
- Prof. Rumen Valcovski PhD, Imunolab Sofia (Bulgaria)
- Prof. Jonko Kunchev PhD, University „Cernorizec Hrabar“ - Varna (Bulgaria)
- Prof. Nedjad Korajlic PhD, Faculty of criminology and security, Sarajevo (Bosnia & Herzegovina) - Prof. Alisabri Sabani PhD, Faculty of criminology and security, Sarajevo (Bosnia & Herzegovina)
- Prof. Jova Ateljevic PhD, Faculty of Economy, University of Banja Luka, (Bosnia & Herzegovina)
- Prof. Branislav Simonovic PhD, Faculty of law University of Kragujevac (Serbia)

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

- Doc. Tatyana Sobolieva PhD, State Higher Education Establishment Vadiym Getman Kiyev National Economic University, Kiyev (Ukraine)
- Prof. Svetlana Trajkovic PhD, High School of applied professional studies, Vranje (Serbia)
- Prof. Suzana Pavlovic PhD, High health – sanitary school for professional studies, Belgrade (Serbia)
- Prof. Zorka Jugovic PhD, High health – sanitary school for professional studies, Belgrade (Serbia)
- Prof. Dragan Marinkovic PhD, High health – sanitary school for professional studies, Belgrade (Serbia)
- Prof. Dusan Ristic, PhD Emeritus – Faculty of Management, Sremski Karlovci (Serbia)
- Prof. Rumen Stefanov, PhD, Dean, Faculty of public health, Medical University of Plovdiv (Bulgaria)
- Prof. Stojna Ristevska PhD, Dean, High Medicine School, Bitola, (Macedonia)
- Prof. Snezana Stoilova, PhD, High Medicine School, Bitola, (Macedonia)
- Prof. Lence Mircevska PhD, High Medicine School, Bitola, (Macedonia)
- Prof. Dzulijana Tomovska, PhD, Dean, Faculty of Biotechnical sciences, Bitola (Macedonia)
- Prof. Mitre Stojanovski PhD, Faculty of Biotechnical sciences, Bitola (Macedonia)
- Prof. Ljupce Kocovski PhD, Faculty of Biotechnical sciences, Bitola (Macedonia)
- Prof. Vasil Zecev PhD, College of tourism, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Prof. Nikola Bozkov PhD, College of tourism, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Prof. Vasil Pehlivanov PhD, College of tourism, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Prof. Oliver Dimitrijevic PhD, High medicine school for professional studies “Hipokrat”, Bujanovac (Serbia)
- Prof. Erzika Antic PhD, High medicine school for professional studies “Hipokrat”, Bujanovac (Serbia)
- Prof. Jelena Stojanovic PhD, High medicine school for professional studies “Hipokrat”, Bujanovac (Serbia)
- Prof. Georgi Georgiev PhD, National Military University “Vasil Levski”, Veliko Trnovo (Bulgaria)
- Prof. Miodrag Smelcerovic PhD, High medicine school for professional studies “Hipokrat”, Bujanovac (Serbia)
- Doc. Ana Dzumalieva PhD, South-West University “Neofit Rilski”, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Doc. Marija Kostić PhD, Faculty of Hotel Management and Tourism, Vrnjačka Banja (Serbia)
- Doc. Sandra Živanović PhD, Faculty of Hotel Management and Tourism, Vrnjačka Banja (Serbia)
- Doc. Snežana Milićević PhD, Faculty of Hotel Management and Tourism, Vrnjačka Banja (Serbia)
- Doc. Nebojsa Pavlovic PhD, Faculty of Hotel Management and Tourism, Vrnjačka Banja (Serbia)
- Prof. Kamal Al-Nakib PhD, College of Business Administration Department, Kingdom University (Bahrain)
- Prof. Venus Del Rosario PhD, Arab Open University (Philippines)
- Prof. Nishad M. Navaz PhD, Kingdom University (India)

ORGANIZING COMMITTEE

- Robert Dimitrovski PhD, Faculty of Management, MIT University, Skopje (Macedonia)
- Venelin Terziev PhD, University of Rousse (Bulgaria)
- Maria Kavdanska PhD, Faculty of Pedagogy, South West University Neofit Rilski, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Snežana Milićević PhD, Faculty of Hotel Management and Tourism, Vrnjačka Banja (Serbia)
- Sinisa Zaric, PhD, Faculty of Economics, University of Belgrade (Serbia)
- Evdokia Petkova, South West University “Neofit Rilski”, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Marios Miltiadou, PhD, Aristotle University of Thessaloniki (Greece)
- Azra Adjajlic – Dedovic PhD, Faculty of criminology and security, Sarajevo (Bosnia & Herzegovina)
- Misho Hristovski PhD, Faculty of Veterinary Medicine, Ss. Cyril and Methodius University, Skopje (Macedonia)
- Ana Dzumalieva PhD, South-West University “Neofit Rilski”, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Georgi Georgiev PhD, National Military University “Vasil Levski”, Veliko Trnovo (Bulgaria)
- Isa Spahiu PhD, International Balkan University (Macedonia)
- Suzana Samarxiu, PhD, University “Aleksandar Moisiu”, Durres (Albania)
- Violeta Dimova, PhD, University “Goce Delcev”, Stip (Macedonia)
- Mirjana Borota – Popovska, Centre for Management and Human Resource Development, Institute for Sociological, Political and Juridical Research, Skopje (Macedonia)
- Izet Zeqiri, PhD, South East European University, Tetovo (Skopje)
- Ekaterina Arabska, PhD, Vasil Levski National Military University, Veliko Tarnovo (Bulgaria)
- Nebojsa Cvetanovski, PhD, MIT University, Skopje (Macedonia)
- Rumen Valcovski PhD, Imunolab Sofia (Bulgaria)
- Miladin Kalinic, College of professional studies in Management and Business Communication, Sremski Karlovci (Serbia)

Contents

KNOWLEDGE FOR CONTEMPORARY VALUES.....	19
Sinisa Zaric, PhD	19
THE ROLE OF THE EDUCATION IN THE FORMATION OF ECONOMIC KNOWLEDGE IN THE REGION OF SOUTH KAVKAZ	25
Larisa Korganashvili, PhD.....	25
Natavan Mammedova, PhD	25
COMPETENCE-BASED TRAINING IN PUBLIC EMPLOYMENT SERVICES	33
Venelin Terziev, PhD.....	33
EXPECTATIONS TOWARD WORK OF THE UNEMPLOYED	49
MACEDONIAN YOUTH	49
Mirjana Borota Popovska, PhD	49
Marija Topuzovska Latkovikj, PhD.....	49
Vesna Zabijakin Catleska, PhD	49
TEACHER EDUCATION IN CROATIA: THE STRENGTH OF FUTURE GENERATIONS	55
Snježana Močinić PhD.....	55
Ivana Paula Gortan-Carlin PhD	55
Lorena Lazarić	55
KNOWLEDGE AS THE GOAL OF CONTEMPORARY INTELLECTUAL EDUCATION	63
Vesna Lj. Minic, PhD	63
Sladjana T. Vidosavljevic, PhD	63
MULTILINGUAL AND MULTICULTURAL RELATIONS ON THE ISTRIAN PENINSULA: DIFFERENT LANGUAGE CODES FOR EXPRESSING THE SAME REALITY	67
Rita Scotti Jurić, PhD.....	67
ATTITUDES OF VOCATIONAL TEACHERS FOR THE QUALITY OF PRACTICAL CLASSES	73
Sonja Ristovska, PhD.....	73
Zekirija Zekiri, MSc.....	73
THE DEVELOPMENT OF COMPETENCES AND PROFESSIONAL TRAINING OF PRESCHOOL TEACHERS.....	81
Nevenka Tatković PhD	81
Sanja Tatković	81
CREATION OF EDUCATIONAL PROFILES IN HIGHER EDUCATION.....	87
Gordana Tasevska Ph.D.....	87

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

Toni Soklevski Ph.D	87
Jasmina Vasilevska	87
CRITICAL (MEDIA) LITERACY OF TEACHER EDUCATION STUDENTS.....	93
Ivana Rončević, PhD	93
CONNECTION AND DEPENDENCE OF FORMATION OF STUDENTS VALUE OF PHYSICAL EDUCATION	99
Yordanka Dimitrova, PhD	99
DIDACTICAL - METHODOLOGICAL INNOVATION IN THE JUNIOR YEARS OF PRIMARY SCHOOLS - FUNCTIONAL KNOWLEDGE FACTOR	105
Ivana Simijonović	105
EDUCATION AND NET-GENERATION STUDENTS LEARNING PROFILE	111
Neshka Manchorova-Veleva, PhD.....	111
PERSPECTIVES AND TRENDS IN CONSTRUCTION OF STANDARDS FOR THE PREPARATION, IMPLEMENTATION AND EVALUATION OF THE LESSON IN EDUCATIONAL PRACTICE.....	115
Nadezhda Kaloyanova Ph.D	115
CURRENT PROJECTIONS OF THE WORLD HEALTH ORGANIZATION FOR PEDAGOGICAL TRAINING OF MEDICAL SPECIALISTS – LECTURERS.....	121
Marinela Grudeva, PhD	121
Yordanka Dimitrova, PhD	121
MANAGEMENT OF KNOWLEDGE IN DENTAL UNDERGRADUATE EDUCATION	127
Julijana Nikolovska PhD.....	127
Biljana Kapusevska PhD.....	127
Aneta Mijoska PhD.....	127
PROJECT-BASED EDUCATION UNDER THE CONDITIONS OF TEAM ORGANIZATION ..	131
Iva Andonova Stamenova	131
KNOWLEDGE - AN IMPORTANT TOOL TO COMBAT THE EFFECTS OF DISCRIMINATION BASED ON ETHNIC ORIGIN	137
Kamelia Petkova, PhD	137
NEW CONCEPTS IN PHARMACY EDUCATION: EXTRA-CURRICULAR ACTIVITIES FOR MACEDONIAN PHARMACY STUDENTS	143
Jasmina Tonik Ribarska	143
Katerina Anchevska Netkovska	143
Aleksandra Grozdanova.....	143
Zoran Sterjev.....	143

THE POWER OF DIVERSIFIED KNOWLEDGE – A PROPOSAL FOR THE IMPLEMENTATION OF AN INTERNATIONALIZATION STRATEGY AT EUROPEAN UNIVERSITIES.....	147
Slaveyah Goranova	147
KNOWLEDGE AND INTELLECTUAL CAPITAL.....	151
Zoran Todorović, PhD	151
SOCIAL PROGRAMMING IN CONTEMPORARY SOCIETY – AN ALTERNATIVE IN STRATEGIC MANAGEMENT.....	159
Evgeniy Stoyanov, PhD	159
KNOWLEDGE MANAGEMENT IN FRANCHISING	163
Svetlana Trajković, PhD	163
Milica Stanković, MSc.....	163
INNOVATION ACTIVITES – PARADIGM OF LONG-TERM DEVELOPMENT OF SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES	169
Sabina Šehić-Kršlak, PhD.....	169
Maida Dizdarević, PhD.....	169
A MACROPRUDENTIAL POLICY FRAMEWORK FOR ALBANIA	175
Ela Golemi Ph.D	175
COMPARATIVE ANALYSIS OF THE CONSUMER PRICE INDEX BETWEEN KOSOVO AND OTHER COUNTRIES OF THE REGION AND EUROPE.....	181
Halit Shabani, PhD.....	181
Fisnik Morina MSc	181
TAX NORMS AND ITS EFFECT ON THE ECONOMIC GROWTH.....	189
Entela Velaj, PhD.....	189
Olta Nexhipi, PhD.....	189
ECONOMY: SCIENCE OF KNOWLEDGE, SKILL OR IDEOLOGY	195
Krume Nikoloski, PhD.....	195
TOPICAL ISSUES OF THE ANALYSIS OF INDUSTRIAL ENTERPRISE’S SALES PROFITABILITY.....	199
Rositsa Ivanova, PhD.....	199
POTENTIALS OF ORGANIC PRODUCTION IN SUSTAINABLE DEVELOPMENT	205
Venelin Terziev, PhD.....	205
Ekaterina Arabska, PhD.....	205
E-LEARNING RESOURCES DISTRIBUTION AND BUSINESS MODELS IN MODERN LEARNING MANAGEMENT SYSTEMS	213
Iliya Krastinkov	213

KNOWLEDGE AS A FACTOR IN THE ACQUISITION, CREATION AND SUSTAINABILITY OF THE ORGANIZATION AND ACHIEVING COMPETITIVE ADVANTAGE	219
Zoran Janjić.....	219
CLASSICAL ASPECTS OF MANAGEMENT OF HUMAN RESOURCES.....	227
Georgi Atanasov Georgiev, PhD	227
CONTEMPORARY TRENDS IN HUMAN CAPITAL MANAGEMENT	233
Petronije Jevtić PhD.....	233
Miroslava Jevtić.....	233
HUMAN CAPITAL AND KNOWLEDGE AS A BASIS FOR DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF CONFLICT OF SOCIAL AND CULTURAL CAPITAL	237
Ljiljana Stošić Mihajlović PhD.....	237
Marija Mihajlović	237
POWER OF KNOWLEDGE, GENERAL KNOWLEDGE MANAGEMENT STRATEGIES AND DEVELOPMENT OF RELEVANT MANAGERIAL COMPETENCES	243
Samir Ljajic.....	243
Dragana Randjelovic.....	243
Danica Pirsl.....	243
BEHAVIOURAL CULTURE AT BUSINESS MEETING	247
Darjan Bojkov, PhD.....	247
Nadežda Stojković, PhD	247
Vanče Bojkov, PhD	247
VISUAL IDENTITY OF TRADEMARK AS A MEANS OF COMMUNICATION ON THE MARKET.....	253
Marina Jovičević Simin, PhD	253
Dušan Ristić, PhD Emeritus	253
Miladin Kalinić, PhD.....	253
THE ROLE OF THE COMMUNICATION SKILLS IN CAREER DEVELOPMENT	257
Sanja Nikolic, PhD.....	257
Sreten Miladinovski, PhD.....	257
MENTORING IN ENTREPRENEURIAL FIRMS - BASIS OF PRACTICAL APPLICATION OF KNOWLEDGE USABLE FOR THEIR GROWTH AND DEVELOPMENT	261
Marija Georgievska.....	261
Ljubisha Nikolovski.....	261
STRATEGIES OF INTEGRATED MARKETING COMMUNICATIONS IN THE ORGANIZATION	267

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

Azra Ćatović, PhD	267
Elma Elfić-Zukorlić, PhD	267
Elma Mavrić, Msc.....	267
KEY FACTORS THAT PROMOTE THE SPREAD OF MILITANT ISLAMISM IN THE BALKAN PENINSULA	271
Nenad Taneski, PhD	271
Borche Chaminski.....	271
EUROPE AT “WAR”: GLOBALIZATION VS. GEOPOLITICS.....	281
Ivica Josifovic, PhD	281
Zlatko Keskoski, PhD	281
HATE SPEECH IN MEDIA - AN OVERVIEW OF THE CASE LAW OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS	287
Biljana Karovska Andonovska, PhD	287
CHALLENGES OF THE FIGHT AGAINST ORGANIZED CRIME IN THE BALKANS.....	293
Kolë Krasniqi.....	293
LEGAL POSITION AND ECONOMIC POTENTIAL OF SANDŽAK REGION IN LIGHT OF REGIONAL POLICY OF THE EUROPEAN UNION	297
Rejhan R. Kurtović, PhD	297
Seid Hadžić, MSc.....	297
METHODOLOGY FOR PLANNING OF SUPPLY WITH CLOTHES, SHOES AND EQUIPMENT IN BULGARIAN ARMED FORCES	307
Venelin Terziev, PhD.....	307
Daniel Manolov, PhD	307
RESTRICTED PROCEDURE ON AWARD OF PUBLIC PROCUREMENTS IN THE FIELDS OF DEFENCE AND SECURITY	319
Sabin Sabev, PhD.....	319
VICTIMIZATION RISKS AND PREVENTION OF VICTIMIZATION IN THE 21st CENTURY	327
Azra Adžajlić-Dedović, PhD	327
AIR POWER – TODAY AND TOMORROW	331
Plamen Bogdanov PhD	331
CONTEMPORARY CHALLENGES IN THE MANAGEMENT OF AIRSPACE FOR THE NEEDS OF UNMANNED AERIAL VEHICLES	337
Hristo Stanev.....	337
DEVELOPING COMPETENCIES IN STUDENTS AS A RESULT OF APPLICATION OF THE "DEBATE" AS AN INTERACTIVE TEACHING METHOD OF BIOLOGY	343

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

Nicola Vakrilov.....	343
Maria Becheva, PhD	343
THE ROLE OF THE MENTOR IN THE PRACTICAL TRAINING OF FUTURE REGISTERED NURSES	347
Snezhana Dragusheva	347
BiyankaTorniyova.....	347
Nesrin Şen Celasin.....	347
PREDICATIVE MARKERS OF IMMUNE-RELATED PROTEINS IN BEE HONEY USED FOR ASSESSMENT OF HEALTH STATUS	353
Rumen Valchovski PhD.....	353
Miso Hristovski PhD.....	353
Silvina Zapryanova PhD	353
Galina Hristovska.....	353
QR (QUICK RESPONSE) AS AUGMENTED REALITY FOR THREE DIMENSIONAL INTEGRATION IN TECHNICAL TRAINING	359
Evdokiya Petkova	359
Vasilisa Pavlova.....	359
2D AND 3D GEOMETRIC TRANSFORMATIONS IN THE TEACHING OF MATHEMATICS IN FOURTH GRADE.....	365
Zlatina K. Sharkova, PhD	365
HOW TO CREATE TEXT PROBLEMS USING NUMERIC DATA FROM NEWSPAPERS	369
Gabriela Kirova PhD.....	369
MATH-TEMP AUTHORIZING SYSTEM FOR ONLINE E-LEARNING.....	373
Zlatina K. Sharkova Ph.D	373
Maria Totinova.....	373
UNIVERSITY MATHEMATICAL TRAINING OF FUTURE MANAGERS - FOUNDATION OF QUALITY VOCATIONAL EDUCATION	377
Diana Izvorska PhD	377
VISUALIZATION OF TEXT PROBLEMS IN MATHEMATICS' TEXTBOOKS FOR FIRST GRADE.....	383
Gabriela Kirova PhD.....	383
Mila Stoyanova	383
SYSTEM AND TECHNOLOGY FOR STUDYING WORD PROBLEMS IN THE FIRST GRADE OF PRIMARY SCHOOL	387
Vladimira Angelova, PhD.....	387

FIRST CHILDREN ARTISTS OF TURKISH LANGUAGE IN MACEDONIA	393
Mahmut Celik, PhD	393
Violeta Dimova, PhD	393
THE POWER OF KNOWLEDGE OF TWO LANGUAGES – BRIDGING BETWEEN BILINGUALISM AND TRANSLATION PERFORMANCE.....	399
Djukica Mirkovic	399
Tijana Vasiljevic – Stokic	399
THE IDIOMS WITH THE COMPONENT <i>HEART</i> IN ENGLISH AND IN MACEDONIAN LANGUAGE (Cognitive approach)	403
Violeta Nikoloska PhD	403
THE SPEECH ACT OF REQUEST AND THE MODIFICATION OF REQUESTS	409
Biljana Ivanovska PhD	409
Marija Kusevska PhD	409
Nina Daskalovska PhD	409
LINGUISTIC ASPECTS OF EXPRESSION IN THE MEDIA AND THEIR IMPACT ON EDUCATION	413
Blaga Paneva, MA	413
HEALTH TOURISM – A NEW CHALLENGE FOR ALBANIA	417
Olta Nexhipi, PhD.....	417
Entela Velaj, PhD.....	417
REALITY AND SELF-DETACHMENT AFTER LONG TIME SPENT ON SOCIAL NETWORKING IN RELATION TO MEANING IN LIFE.....	423
Margarita Bakracheva PhD.....	423
Manol Manolov.....	423
HEALTHY LIFESTYLE – AS A CONDITION AND FACTOR FOR FORMATION VALUE OF RESPECT STUDENTS TO OWN HEALTH	429
Yordanka Dimitrova, PhD	429
Marinela Grudeva, PhD	429

KNOWLEDGE FOR CONTEMPORARY VALUES

Sinisa Zaric, PhD

Faculty of Economics, University of Belgrade, Sinisha.zaric@gmail.com

Abstract: People value different things in different historical periods. The last century was a century of liberal ideas, of creation of specific mental matrix with embedded syndromes of economic culture (non-paternalistic, democratic, competitiveness, etc). Due to the historical development, the path dependency of some of the countries was driven by privilege, paternalistic and other values and syndromes of the (economic) culture. The methodology of individualism in social sciences, and the neoclassical theory, a leading paradigm in economics, have been strongly in creation of knowledge for the predominant values. The beginning of the centuries brought a new turn: from traditional and modern values, to postmodern values, such as freedom, ability to share through social networks and platforms, the high estimation of environmental values. Reciprocal and horizontal ties as a characteristic of social capital, online communities and their ability to share the knowledge, wisdom and talent, introduced a new pluralism in the approach. Some authors underline the problem of a conflict of values, some of the need for coming back to the virtues of the bourgeois virtues – but all agree that it is a time of pluralism and creative debate between different proveniences. In the same time, remains a need of re-thinking the methodology/methodologies for economic evaluation of the knowledge as a common pool resource. And, it is a result of the contemporary values.

Keywords: contemporary values, knowledge, economic evaluation

1. INTRODUCTION

Big expectations marked the end of the 20th century. The beginning of the 1800s was the start of bettering the economic situation and the wealth of the European nations and America, together with industrialization. Big changes in social sciences occurred at the beginning of the 20th century – the labor theory of value (Smith, Ricardo, Marx) in economics was replaced by the neoclassical school. The new paradigm based on methodological individualism and marginal theory was embraced by the academic community, supplying them with very advanced apparatus. Formal deductive mathematical methodology became a closed-system approach. In the last decades of the 20th century, a trend of self-criticism of economists could be noticed. A number of books were published regarding the danger of presenting real social problems (and values) as pure mathematical models¹. The problem was well-defined in the Blaug's book on methodology of economics, in the subchapter titled "The economist as a technocrat", speaking about distinctions between positive and normative economics.² Beyond the fruitful theoretical debate and critics of a value-free economics (Weltfreiheit), in which the Heilbroner's and Myrdal's contributions, on one side, and Friedman's, on the other, were representing opposite standpoints, the stage was set for adopting a moderate position, that could match the problem of declaring the values and, in the same time remain objective, within the concept of positive economics.

But, one of the most serious impacts on understanding the paradigms that do not communicate with others, was promoted by Thomas Kuhn³ and his famous "The Structure of Scientific Revolutions". The scientific revolutions were replacing the leading paradigms, in all the sciences, opening the eras of so-called normal science, that could not communicate with the streams and theories regarded as heterodox.

2. VALUES AND KNOWLEDGE: ECONOMICS AND LIBERALISM

Positive Paretian welfare economics was influencing the system of values in the entire Western world. But, Hennisman's interpretation of Pareto's optimality, summarized in three postulates:⁴ consumer sovereignty, b. non paternalism and c. unanimity. Those postulates (the ideas, somehow are part of the invisible hand theorem and a strong constituents of the liberal values) could be understood as a strong part of the European values. Taking the individual preferences as given, unanimous individual reallocation as improvement in community welfare and that there are no independent community interests or interests of the state, but only individual,

¹ Caffè, F. *Autocritica dell'economista*, Roma-Bari, Laterza, (1975).

Attali, J., Guillaume, J. *Anti-economique*, PUF; Édition : 4e éd (1985).

² Blaug, M. *The methodology of economics*, second edition, Cambridge University Press, New York (1992).

³ Kuhn, T. *The Structure of Scientific Revolutions*, University of Chicago Press; 3rd edition, (1996)

⁴ Blaug, M. *The methodology of economics*, second edition, Cambridge University Press, New York (1992).

supported by strong scientific ground of liberal studies and, particularly by neoclassical economics as the orthodox one, the essence of the value system has been created. Today, opinions on competitiveness syndrome or paternalism are questioned in a number of studies on values⁵.

European Value Study Survey reports huge differences among European countries, mature economies and new member states, as well when comparing the South (Mediterranean Europe), and the rest. Besides the reported differences, empirical studies are giving evidence on the consequences of knowledge creation, which performs as a convergence machine.

Inspired by the studies in the field of common values and economic culture, in 2015, the study on values and syndromes of economic culture among students from Belgrade and students from Ingolstadt (Germany, all students of German nationality) has not shown significant differences. The empirical study (Based on Simple Random Sampling Without Repetition, 161 German students and 103 Serbian students) gave us some unexpected results. Towards Serbian students, larger income differences are needed as incentives for individual effort in comparison to German colleagues. Also German students are reporting the positive attitude toward increasing the government ownership of business and industry. On the contrary, Serbian students think the private ownership should be increased. Here are some of the remarkable results (Table 1-2) showing the positive attitude toward competition as a common European value, and in the same time, justifying the strong impact of knowledge on value creation:

Table 1 Competition, Results for German students

Q2. Chose one answer:

1. Competition is good. It encourages people to work hard and develop new ideas.
2. Competition is harmful. It reveals worse in people

		Competition			
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Competition is good	149	92,5	92,5	92,5
	Competition is harmful	12	7,5	7,5	100,0
	Total	161	100,0	100,0	

Source: Own Calculations

⁵ European Value Study Survey, <http://www.europeanvaluesstudy.eu/>

Table 2. Competition, Results for Serbian students

Q2. Chose one answer:

1. Competition is good. It encourages people to work hard and develop new ideas.

2. Competition is harmful. It reveals worse in people

		Competition			
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Competition is good	99	95,2	96,1	96,1
	Competition is harmful	4	3,8	3,9	100,0
	Total	103	99,0	100,0	
Missing	System	1	1,0		
Total		104	100,0		

Source: Own Calculations

In order to explain the results, it is important to say that both groups were educated on neoclassical economics. That could explain the minor differences among the students from two regions than among countries.

3. TOWARDS POSTMODERN VALUES

The last decades of the 20th century and the beginning of the 21st century were characterized by a worldview shift away from so-called traditional and modern values, followed by a sharp dialogue among scholars, academy, and, even, other creative and innovative thinking people. The dispute was radicalized in Feyerabend's book "Against method"⁶, which could make its readers take a stand pro or cons methodology, or less sharp decisions, to create a platform for dialogue. Fayerabend's anarchism in rejecting the notion of method as a single path to the truth (postulates of the orthodox science) has been, somehow, a prelude for the coming time of postmodernism.

The postmodern approach⁷ was characterized by deconstruction, eclectic approach in literature, architecture, pluralistic views and new values, sometimes called the postmodern values.

In economics, the old orthodox paradigm has not been replaced by the new one, the time for scientific revolution has not come yet. Due to the superior techniques used in the microeconomic analyses, none of the economic schools, considered heterodox (such as Austrian school, radical political economy, behavioral economics, public choice economics, neo-institutional economics) could replace the primacy of the pure neoclassical paradigm, but became inevitable academic source of knowledge for contemporary values.

Concerning the values, they remained partly traditional and modern, but also the new postmodern values became a part of the value system of modern people, and, of young generations. Besides the values of individuality (so much being a part of the postulates of liberal education), traditional values (the family" umbrella" syndrome) and some modern values (such as the importance of technology and computer literacy, as well as individuality) co-exist with postmodern values, primarily the environmental values, ecological, but also the values of freedom, diversity, tolerance. The big array of heterodox economic theories is providing the new generations with knowledge for deeper understanding. For instance, freedom as a value is mostly embraced by

⁶ Feyerabend, P.K. *Against Method. Outline of an Anarchistic Theory of Knowledge*. London:NLB (1975).

⁷ Zaric, S."Ka politickoj ekonomiji postmoderne" in: Pilic, V. et al (Eds) *Politicka ekonomija i savremeno drustvo*, pp. 185-188, (1994).

young generation. The study that has been undertaken recently in US⁸, confirms that the majority of students reject the radical postmodern value-statement. In this context it is worth mentioning the importance of the neo-institutional contributions where it was argued in scientific way that the institutions, formal and informal, are shaping the space for our activity, strongly influencing the results.⁹ Behavioral science¹⁰ has clearly shown that this homo economicus model, with hard assumptions, even as the clerk in the bank (one of the most standardized working activities) has some reaction that are a result of the psychology and his mindset.

4. THE VALUE OF SHARING AND THE ROLE OF (REAL AND VIRTUAL) SOCIAL CAPITAL

In fact, the debate has been finally opened and it is giving good results in shaping the contemporary values, and, in the same time, in contributing the search for more effective models in wealth creation. The contributions of the economic theory in defining and articulating the categories of social and human capital, are deepening our knowledge of the role of various factors and values in the economic development. Finally, the recent studies are suggesting some unquestionable results pointing on the values of reciprocal and horizontal ties in the societies, stable institutions and a generalized trust.

The IT and social media are giving the basis for the people's ability to share issues, opinions and knowledge, thus creating an undisclosed pool of knowledge and resources.

The online communities are active in influencing society and solving problems through exchange of knowledge and creative thinking, that entails mutual benefits. There are a lot of platforms that serve as the education for all or creation of knowledge (Wikipedia). The role of crowdsourcing in bettering the societies is important in the process of creating contemporary values, such as the civic engagement and strengthening the norms of reciprocity, on one hand, and, of introducing an unlimited creativity and innovative potentials of the many (the crowd)¹¹. The wisdom of the crowd is understood as a resource in companies, but also, as a factor of society development. The crowd(s), i.g. citizens, groups, entrepreneurs, are, per definition, the closest to the social issues. Many tasks could be delegated to the crowd by giving citizens the possibility to improve the decisions, projects and the way of development. There are two preconditions for successful crowdsourcing in bettering the societies: a. communication technologies, the ease of use, social media, etc., and b. certain amount of social capital (the institutional trust, the interpersonal trust, the value of networks and clubs).¹² Stocks of generalized trust play a positive role in promoting such kind of social accountability. Outsourcing the tasks to the members of society, that pose an undisclosed amount of knowledge and talent, requires a certain level of generalized trust and mutual understanding. The talent and potentials of the crowd could supplant and in some cases, even replace "feats that were once the responsibility of a specialized few"¹³ (top managers, high officials). There are certain problems of leveraging the potentials and creativity of the crowd as an online community, but it definitely fits the new values, values of sharing knowledge and understanding from different fields and sciences. The success of crowdsourcing (and crowdfunding (Boshnakova reports a lot of examples with outstanding response from the crowd)¹⁴ remains a practical problem: how to improve the possibilities of articulating the knowledge and talent of the crowd, based on the value of sharing as a contemporary value?

⁸ Norwine, J. Competing Contemporary Values: Traditions, Modern, Radical Postmodern and Transmodern – Pursuit of Truth, *A Journal of Christian Scholarship*, <http://www.cslewis.org/journal/%E2%80%9Ccompeting-contemporary-values-traditional-modern-radical-postmodern-and-transmodern%E2%80%9D/> (2010)

⁹ Coase, R. The Problem of Social Cost, *The Journal of Law and Economics*, vol.3, pp.1-44 (1960) ;

Becker, G. *The Economics of Discrimination*. University Of Chicago Press; 2nd edition, (1971). ;

North, D. *Institutions , Institutional Change and Economic Development*, Cambridge University Press; 59262nd edition, (1990).

¹⁰ Kahneman, D. A perspective on judgment and choice: Mapping bounded rationality, *American Psychologist*. 58 (9): 697–720, (2003).

¹¹ Zaric, S. New Business Solutions: From collaborative strategies to crowdsourcing in: Bianchi, M. et al (Eds) *Beyond the Horizon of Tempus Projects. Theory and Practice of Project Management*, pp.155-167, IL Ponte Vecchio, (2014)

¹² Babic, V., Zaric, S. Young Entrepreneurs`Trust During the Recession:Evidence from Serbia, *Economic Annals* , Vol. LX, N207, pp. 49-68, 2015.

¹³ Howe, J. *Crowdsourcing: Why the Power of the Crowd Is Driving the Future of Business*, (2009).

¹⁴ Boshnakova, D. *Kolektivnata mudrost (Kraudsorsing)*, Roi komunikeisn, Sofia, (2016).

5. CONCLUSIONS

Modern people are not less value oriented. On the contrary – there is a big range of values, such as freedom, clean environment, tolerance for other beliefs, civic engagement. The role of the science is to give a necessary scientific contents to the things that are currently understood as modern values. The neoclassical paradigm has spread the knowledge of value creation and has given a fertile ground to liberal economies and liberal thinking. That is a foundation for free trade, freedom of entrepreneurs, protection of property rights and boundaries to state intervention in economy.

Today, heterodox economics do not share one single, offering a platform for a creative debate. Sheila Dow¹⁵ discussed the meaning of variety in economics, concluding that there are forces mostly for heterogeneity in economics and its issues, and less in the field of methodology. But, to create knowledge for new current values it was good:

a. to introduce the method of the neoclassical economics into other, non-economic issues (discrimination, marriage, education, - see the works of the father of economic imperialism, Gary Becker) and

b. to launch a creative dialogue with other disciplines, inserting their approaches into economics (psychology, for instance), and, finally,

c. be aware that the knowledge for contemporary values has to be multidisciplinary based, such as the researches of the category of social capital defined as a blend of few disciplines (economics, sociology, political sciences)¹⁶.

The departure from modernism was marked by a strong rejection of a singular point-of-view in science and in education. The Western, and not only the Western, system of values, needs to be aware of the importance of the bourgeois virtues for our economic well-being. Besides the critics of capitalism, McCloskey¹⁷ states clearly that we have to celebrate our bourgeois lives. In her book on bourgeois dignity, McCloskey¹⁸ argues that the economic success of China and India (as the biggest economic story nowadays) is a result of shifting the opinion about neoliberal ideas and giving dignity and liberty to their growing bourgeoisie. In one world, the wealth of nations depends also on values and virtues and rhetoric about it. Thus, McCloskey is promoting and stimulating the comeback of the homo economicus, arguing the importance of having a positive attitude toward “making money”. If the contemporary value is the (uncanny) ability to share issues and attitudes, and for young generation it is, there is room for many different values, virtues and opinions. In their article, Jiang and Jun¹⁹ besides numbering a list of reasons that are producing the conflict of values (historical roots, nation and international legislation and regulation, etc) concluded that the conflict could bring us to the new dynamic social harmony.

REFERENCES

- [1] J. Attali, J. Guillaume, *Anti-economique*, PUF; Édition : 4e éd , 1985)
- [2] V. Babic, S. Zaric, Young Entrepreneurs`Trust During the Recession:Evidence from Serbia, *Economic Annals* , Vol. LX, N207,pp. 49-68, 2015
- [3] G. Becker *The Economics of Discrimination*, University Of Chicago Press; 2nd edition,1971.
- [4] M. Blaug, *The methodology of economics*, second edition, Cambridge University Press, New York, 1992.
- [5] D. Boshnakova, „Kolektivnata mudrost (Kraudsorsing), Roi komunikeisn, Sofia,2016.
- [6] F. Caffè, *Autocritica del`economista*, Laterza,1975
- [7] R. Coase, *The Problem of Social Cost*, *The Journal of Law and Economics*, vol.3,pp.1-44,1960
- [8] S.C.Dow, *Variety of Methodological Approach in Economics*, *Journal of Economic Surveys*, Vol 21, No. 3,pp.447-465, July,2007
- [9] European Value Study Survey, <http://www.europeanvaluesstudy.eu/>

¹⁵ Dow, S. *Variety of Methodological Approach in Economics*, *Journal of Economic Surveys*, Vol 21, No. 3,pp.447-465, July, (2007)

¹⁶ Svendsen, G.T. , Svendsen, G.L. (Eds.) *Handbook of Social Capital –The „Troika” of Sociology* , Political science and Economics, Edward Elgar , (2009).

¹⁷ McCloskey,D. *The Bourgeois Virtues - Ethics for an age of commerce*, The University of Chicago Press, (2006).

¹⁸ McCloskey,D. *Bourgeois Dignity: Why Economics Can't Explain the Modern World*. University Of Chicago Press, (2011).

¹⁹ Jiang C. and Jun,F. "The Contemporary Conflict of Values", PAIDEA,Retrived <https://www.bu.edu/wcp/Papers/Valu/ValuChan.htm> 17th sept 2016

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

- [10] P.K. Feyerabend, *Against Method. Outline of an Anarchistic Theory of Knowledge*. London:NLB, 1975
- [11] J. Howe, *Crowdsourcing: Why the Power of the Crowd Is Driving the Future of Business*,2009.
- [12] C. Jiang , F.Jun "The Contemporary Conflict of Values", PAIDEA,Retrived <https://www.bu.edu/wcp/Papers/Valu/ValuChan.htm> 17th sept 2016
- [13] T. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, University of Chicago Press; 3rd edition,1996.
- [14] D. Kahneman, D. A perspective on judgment and choice: Mapping bounded rationality, *American Psychologist*. 58 (9): 697–720, 2003
- [15] D. McCloskey, *The Bourgeois Virtues - Ethics for an age of commerce*, The University of Chicago Press, 2006.
- [16] D. McCloskey, *Bourgeois Dignity: Why Economics Can't Explain the Modern World*. University Of Chicago Press, 2011.
- [17] J. Norwine, *Competing Contemporary Values: Traditions, Modern, Radical Postmodern and Transmodern – Pursuit of Truth*, A Journal of Christian Scholarship, 2010.
- [18] D. North, *Institutions , Institutional Change and Economic Development*, Cambridge University Press; 59262nd edition, 1990.
- [19] G.T. Svendsen, G.L. Svendsen, G.L. (Eds) *Handbook of Social Capital –The „Troika” of Sociology , Political science and Economics*, Edward Elgar , 2009.
- [20] S. Zanic, *New Business Solutions: From collaborative strategies to crowdsourcing in: Bianchi, M. et al (Eds) Beyond the Horizon of Tempus Projects. Theory and Practice of Project Management*, pp.155-167, IL Ponte Vecchio, 2014..
- [21] S. Zanic, "Ka politickoj ekonomiji postmoderne" in: Pilic, V et al (Eds) *Politicka ekonomija i savremeno drustvo*, pp. 185-188, 1994.

THE ROLE OF THE EDUCATION IN THE FORMATION OF ECONOMIC KNOWLEDGE IN THE REGION OF SOUTH KAVKAZ

Larisa Korganashvili, PhD

University in Tbilisi, Georgia l.korganashvili@yahoo.com

Natavan Mammedova, PhD

Business University in Baku, Azerbaijan natavangm@gmail.com

Abstract: Knowledge has always played an important role in the economic development of countries, but its importance has increased nowadays, specifically due to high competitive environment. The paper analyzes the current state of knowledge economy in South Caucasus countries, shows the role of education in its formation, considers problems of the triad relationship of "university-industry-government" and presents their solutions.

Keywords: knowledge economy, education, development, South Caucasus countries.

РОЛЬ ОБРАЗОВАНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ ЭКОНОМИКИ ЗНАНИЙ В СТРАНАХ ЮЖНОГО КАВКАЗА

Лариса Корганашвили

доктор экономических наук, профессор, Тбилисский государственный университет имени И.
Джавахишвили, Тбилиси, Грузия, l.korganashvili@yahoo.com

Натаван Мамедова

Доктор экономики, Бакинский Университет Бизнеса, Баку, Азербайджан,
natavangm@gmail.com

Абстракт: Знания всегда играли важную роль в экономическом развитии стран, но их значение особенно усилилось в современных условиях жесткой конкуренции. В работе проанализировано современное состояние экономики знаний в странах Южного Кавказа, показана роль образования в ее формировании, рассмотрены проблемы взаимосвязи триады «университет-индустрия-государство» и представлены пути их решения.

Ключевые слова: экономика знаний, образование, развитие, страны Южного Кавказа.

1. ВВЕДЕНИЕ

Прошло 25 лет с момента провозглашения независимости стран Южного Кавказа (СЮК). За это время в СЮК произошла серьезная трансформация. В результате рыночных реформ они достигли определенных успехов в экономическом развитии, возрос жизненный уровень населения, началось активное сотрудничество со многими странами мира в политической, экономической, культурной и других областях. В 2015 году валовый внутренний продукт (ВВП) Азербайджана составил \$53,047.14 млн, Армении – \$10,561.40 млн и Грузии – \$13,965.39 млн [1], а ВВП на душу населения – соответственно \$5,496.3; 3,499.8 и 3,796.0 [2]. По классификации Мирового банка Азербайджан и Грузия относятся к группе стран с доходом выше среднего, а Армения – с доходом ниже среднего. Несмотря на достигнутые успехи, СЮК имеют серьезные экономические проблемы.

В настоящее время во всем мире одним из главных условий модернизации экономики и мощным стимулом повышения ее темпов роста признана инновационная деятельность. Инновационный путь развития необходим и СЮК. Переход на инновационную модель развития предполагает производства и накопления знаний, а основой этих знаний является образование. Исходя из отмеченного целью данной работы является анализ современного состояния экономики знаний в СЮК и показ роли образования в ее формировании.

2. ЭКОНОМИКА ЗНАНИЙ: ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР И АНАЛИЗ СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ

Знания всегда были важной составляющей экономического развития. Еще в XVII в. У. Петти выдвинул идею первостепенной ценности трудовых навыков населения в национальном богатстве страны. А. Смит развил эту идею, включив знания и квалификацию в основной капитал общества наряду с машинами и землей [3].

В начале 60-х годов XX в. были опубликованы классические работы Г. Беккера [4, 5] и Т. Шульца [6, 7, 8]. В этих работах расходы индивида на приобретение знаний и навыков рассматриваются как инвестиции, прибыль от которых повышает его доходы на протяжении трудовой жизни индивида.

А. Маршал [9] рассматривал знания как необходимый фактор осуществления предпринимательской деятельности. Позднее Н. Кондратьев [10], обосновав теорию больших циклов конъюнктуры, связывал переход к новому циклу с волной изобретений и нововведений. К. Свейби [11, 12] оценил экономические процессы с точки зрения знаний. Важность знания для экономического развития анализируют М. Боисот [13], Б. Лундвалл [14] и многие другие. Они отмечают, что в экономике знаний особое внимание следует уделять человеческим ресурсам.

А. Мэдисон [15] установил, что чем выше доля образованных людей в численности населения страны, тем выше будут темпы экономического роста. Он также вывел зависимость, согласно которой увеличение ассигнований на образование на 1% ведет к увеличению валового внутреннего продукта страны на 0,35%. Если в определенной стране увеличит среднестатистический срок обучения на год, ее валовой внутренний продукт вырастет на 3–6%. Общество знаний включает в себя всех членов сообщества в создании и использовании знаний; она поддерживает цели высокого качества и безопасности жизни [16].

На современном этапе значение знаний еще больше возросло. Это объясняется эффектом следующих тенденций:

- технологическая глобализация и увеличение роли человеческого капитала;
- рост инноваций, как организованной деятельности;
- появление «Новой экономики» на основе революции информационных и коммуникационных технологий;
- развитие инновационной инфраструктуры и системы регулирования инновационной деятельности на государственном и международном уровнях;
- массовость и доступность высшего образования;
- усложнение системы «наука-технология-производство-потребление» и т. д.

Степень продвинутости страны по пути формирования экономики знаний определяет Всемирный банк по методологии оценки знаний (Knowledge Assessment Methodology - КАМ) [17]. Эта методология предусматривает расчет двух сводных индексов – индекса экономики знаний (ИЭЗ) и индекса знаний (ИЗ). Последний рейтинг по методологии оценки знаний составлен в 2012 году. В таблице 1 представлен рейтинг некоторых стран по уровню развития экономики знаний (с учетом населения). Как видно из этой таблицы в 2012 году по ИЭЗ Азербайджан занимает 79-ое место, Армения – 71-ое, Грузия – 68-ое, по ИЗ у этих стран соответственно 76-ая, 78-ая и 87-ая позиции. По экономическому режиму стимулирования и инновациям лучше всего обстоит дело в Грузии, по образованию – в Армении и по ИКТ – в Азербайджане (табл. 1). На графике 1 представлена численная оценка развития экономики знаний в СЮК за 2012 год.

У Грузии в 2012 году по сравнению с 2000 годом на 58 пунктов улучшился экономический режим стимулирования, а по остальным показателям наблюдается ухудшение ситуации. Хуже всего обстоит дело по информационно-коммуникационным технологиям – 95-ое место. По ИКТ из СЮК от Грузии отстает Армения, которая в рейтинге занимает 101-ое место. Из СЮК положительная тенденция по всем показателям наблюдается только у Азербайджана, который серьезно улучшил свой инновационный потенциал. Армения в 2012 году по сравнению с 2000 годом на 13 позиций ухудшила положение по ИЭЗ, на 20 – по ИЗ, на 28 – по инновациям и на 11 – по ИКТ. В Грузии серьезные проблемы имеются в образовании, рейтинг которого по сравнению с 2000 годом снизился на 32 пункта, на 20 позиций снизился ИЗ (табл.1).

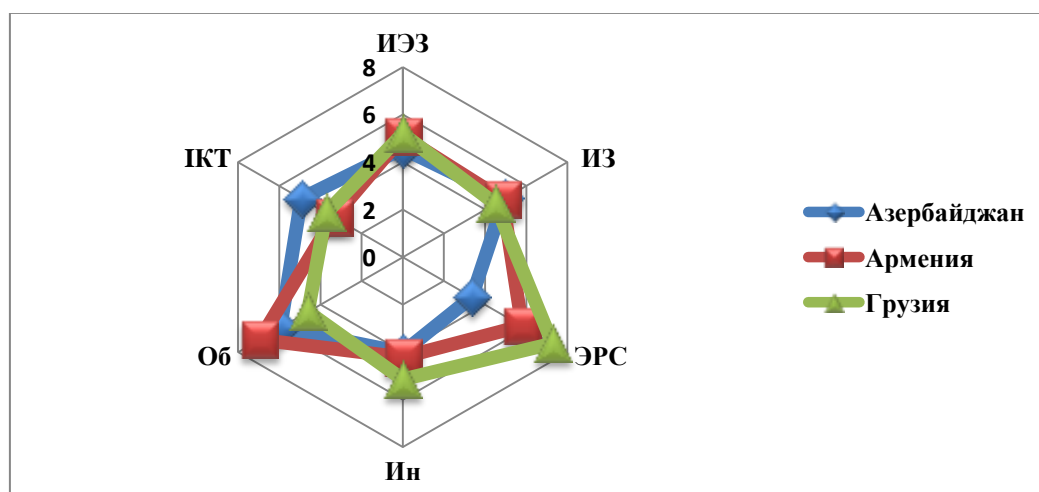

График 1. Численная оценка развития экономики знаний в СЮК, 2012 г.

У Грузии в 2012 году по сравнению с 2000 годом на 58 пунктов улучшился экономический режим стимулирования, а по остальным показателям наблюдается ухудшение ситуации. Хуже всего обстоит дело по информационно-коммуникационным технологиям – 95-ое место. По ИКТ из СЮК от Грузии отстает Армения, которая в рейтинге занимает 101-ое место. Из СЮК положительная тенденция по всем показателям наблюдается только у Азербайджана, который серьезно улучшил свой инновационный потенциал. Армения в 2012 году по сравнению с 2000 годом на 13 позиций ухудшила положение по ИЭЗ, на 20 – по ИЗ, на 28 – по инновациям и на 11 – по ИКТ. В Грузии серьезные проблемы имеются в образовании, рейтинг которого по сравнению с 2000 годом снизился на 32 пункта, на 20 позиций снизился (табл.1).

Знание связано с человеком как отдельным индивидуумом и с человеческим обществом в целом. Оно зависит от интеллектуальных способностей человека.

Таблица 1. ИЭЗ и ИЗ некоторых стран (с учетом населения), 2012 г.

Страна	ИЭЗ			ИЗ			ЭРС			Инновации			Образование			ИКТ		
	Рейтинг	Тренд*	Балл	Рейтинг	Тренд*	Балл	Рейтинг	Тренд*	Балл	Рейтинг	Тренд*	Балл	Рейтинг	Тренд*	Балл	Рейтинг	Тренд*	Балл
Швеция	1	0	9.43	1	0	9.38	4	+2	9.58	2	0	9.74	6	-3	8.92	2	0	9.49
Финляндия	2	+6	9.33	3	+7	9.22	2	+2	9.65	3	0	9.66	11	+7	8.77	6	+2	9.22
Дания**	3	0	9.16	5	-3	9.00	3	+8	9.63	5	+2	9.49	15	-5	8.63	13	-10	8.88
Россия	55	+9	5.78	43	+2	6.96	117	+15	2.23	40	+11	6.93	44	-17	6.79	44	+19	7.16
Грузия**	68	+7	5.19	87	-20	4.49	43	+58	7.28	65	-4	5.15	87	-32	4.61	95	-1	3.72
Турция	69	-7	5.16	79	-11	4.81	52	0	6.19	58	+6	5.83	94	-3	4.11	88	-32	4.50
Армения	71	-13	5.08	78	-20	4.84	57	+11	5.80	82	-28	4.21	39	0	6.96	101	-11	3.35
Азербайджан**	79	+15	4.56	76	+11	4.96	103	+24	3.36	89	+14	4.01	53	+8	5.95	78	+26	4.93
Мир в целом			5.12			5.01			5.45			7.72			3.72			3.58

Источник: [18] http://info.worldbank.org/etools/kam2/KAM_page5.asp

* Изменение по сравнению с 2000 годом.

** Неполные данные.

ИЭЗ – индекс экономики знаний (Knowledge Economy Index - KEI).

ИЗ – индекс знаний (Knowledge Index - KI).

ЭРС – экономический режим стимулирования.

ИКТ - информационно-коммуникационные технологии.

Увеличение среднего уровня образования населения страны на один год вызывает ежегодный рост ВВП на душу населения с 2% до 2,5% [19, p. 151]. Образование является движущим фактором развития экономики знаний. Все это приводит к необходимости усовершенствования и развития ее базового института – института образования. Эффективная образовательная система, с одной стороны, способствует внедрению научно-технических достижений, способствует проведению анализа и оценке глобальных технологических тенденций. С другой стороны, высокий уровень образования населения создаёт предпосылки для развития спроса на высокотехнологичную продукцию, что стимулирует разработку всё более инновационной продукции и технологических процессов.

По оценкам специалистов банка, существует корреляция (она составляет 87%) между накопленными знаниями, измеренными с помощью индекса экономики знаний, и уровнем экономического развития. Наличие корреляции отнюдь не означает, что бедные страны, вложившиеся в определенные формы знаний, с уверенностью достигнут процветания в ближайшем будущем. Расчеты банка показывают, что повышение индекса экономики знаний на 1 балл приводит к повышению темпа экономического роста на 0,49%, с поправками на стартовые условия [20].

По качеству образования СЮК уступают образованию многих зарубежных стран. В мировом рейтинге по охвату начальным образованием Азербайджан занимает 105-ое место, Армения – 122-ое и Грузия – 47-ое, по охвату средним образованием – соответственно 33-ье, 49-ое и 30-ое места, по охвату высшим образованием – 91-ое, 59-ое и 74-ое места, по качеству системы образования – 107-ое, 84-ое и 101-ое места, по качеству математического и естественно-научного образования – 104-ое, 47-ое и 97-ое, по качеству школ менеджмента – 121-ое, 115-ое и 97-ое, 97-ое места, по качеству школ менеджмента – 121-ое, 115-ое и 97-ое места, по степени подготовки персонала – 90-ое, 117-ое и 119-ое места (табл. 2).

Таблица 2. Рейтинги образования СЮК, 2015 г.

	Азербайджан		Армения		Грузия	
	Оценка в баллах	Рейтинг	Оценка в баллах	Рейтинг	Оценка в баллах	Рейтинг
Качество начального образования	3.1	106	3.9	76	3.4	90
Охват начальным образованием, %	89.1	105	84.1	122	96.5	47
Охват средним образованием, %	100.3	33	96.6	49	100.6	30
Охват высшим образованием, %	20.4	91	46.1	59	33.1	74
Качество системы образования	3.1	107	3.5	84	3.1	101
Качество математического и естественно-научного образования	3.3	104	4.4	47	3.5	97
Качество школ менеджмента	3.3	121	3.4	115	3.8	97
Доступность интернета в школах	4.3	68	4.2	70	4.5	61

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

Наличие специализированных учебных услуг	4.0	82	3.6	104	3.5	116
Степень подготовки персонала	3.7	90	3.4	117	3.4	119
Источник: [21] http://www3.weforum.org/docs/gcr/2015-2016/Global Competitiveness Report 2015-2016.pdf						

Из СЮК самые плохие показатели по инновационному потенциалу имеет Грузия. По потенциалу для инноваций она находится на 121-ой позиции, по наличию новейших технологий – 97-ом, по качеству научно-исследовательских организаций - 119-ой. По способности поглощения технологий на уровне фирмы – 103-ем, по качеству научно-исследовательских учреждений и т. д. (табл. 3).

Таблица 3. Некоторые рейтинги СЮК, 2015 г.

	Азербайджан		Армения		Грузия	
	Оценка в баллах	Рейтинг	Оценка в баллах	Рейтинг	Оценка в баллах	Рейтинг
Наличие новейших технологий	5.0	54	4.4	87	4.3	97
Способность поглощения технологий на уровне фирмы	4.7	62	4.1	113	4.2	103
ПИИ и передача технологий	4.7	50	4.3	79	3.8	109
Лица, использующие интернет, %	61.0	54	46.3	75	48.9	72
Доступность венчурного капитала	2.7	71	2.5	90	2.2	119
Потенциал для инноваций	4.1	53	3.8	87	3.4	121
Качество научно-исследовательских учреждений	3.4	89	3.2	105	2.8	119
Расходы компании на R & D	3.2	71	2.8	109	2.5	127
Сотрудничество между университетами и промышленностью в R & D	3.2	103	3.1	111	2.6	128
Государственные закупки продуктов передовых технологий	4.2	12	2.8	109	3.0	95

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

Наличие ученых и инженеров	4.2	54	4.1	59	3.3	113
РСТ патенты, заявки /на млн человек населения	0.7	75	3.7	49	1.6	60
Индекс глобальной конкурентоспособности	4.5	40	4.0	82	4.2	66
Источник:[21] http://www3.weforum.org/docs/gcr/2015-2016/Global_Competitiveness_Report_2015-2016.pdf						

В формировании экономики знаний важная роль отводится взаимодействию трех институтов тройной спирали: университет – промышленность – правительство. В экономике знаний университеты являются движущей силой развития человеческих ресурсов. Они наращивают интеллектуальный капитал, способствуют созданию инноваций и новых технологий. В свою очередь для перехода на инновационную модель развития необходимо создать условия для применения имеющихся знаний и генерации новых, решить проблемы, мешающие переходу СЮК на экономику знаний. Самыми серьезными проблемами являются: неосознанность значения перехода на инновационный путь развития как со стороны государства, так и частного бизнеса; нехватка финансовых ресурсов для образования и науки, модернизации имеющихся производственных мощностей, создания новых высокотехнологических предприятий; отсутствие тесного союза между наукой, государством и частным бизнесом; низкий уровень менеджмента – в общем и технологического – в частности, несовершенство институционных и правовых механизмов для стимулирования инновационной деятельности; слабая ориентация на качество продукции и т. д. [23, 24, 25]

Для решения этих проблем правительства СЮК должны принять меры, направленные на необходимую подготовку кадров, включая те базовые навыки и знания, которые составляют предпосылку дальнейшего повышения квалификации. При этом государство должно стимулировать участие частного сектора в развитии системы образования. Сотрудничество триады должно устранить несоответствие между теми навыками и умениями, которые предлагает учебные заведения, и теми, которые сегодня востребованы. Анализ ситуации на рынке труда демонстрирует значительный разрыв между теми знаниями, умениями и квалификацией, которые выпускники получают в университетах и других учебных заведениях, и той квалификацией и навыками, которые пользуются спросом на рынке. Главной миссией системы образования СЮК должно быть качественное и количественное увеличение человеческого капитала. Для повышения эффективности образования необходимо решить следующие вопросы:

- Кадры каких специальностей нужны на трудовом рынке?
- Каковы должны быть навыки и квалификация специалистов?
- Сколько специалистов требуется на трудовом рынке?
- Кому нужны подготовленные специалисты?
- Как подготовит этих специалистов (Чему обучать? Кто и как обучает? Как будут учиться?)

Эффективное решение этих вопросов возможно только при непосредственном участии университетов, индустрии и государства. Их тесное сотрудничество сможет облегчить и ускорить переход СЮК на экономику знаний, а также будет способствовать повышению конкурентоспособности человеческих ресурсов. Наряду с внутренними факторами развития необходимо более эффективно использовать преимущества интеграции. Согласованная с другими (в первую очередь с европейскими) странами политика в сфере образования и науки (на основе Болонского процесса) усилить потенциальные возможности подготовки кадров и обеспечить накопление новых знаний.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Страны Южного Кавказа осуществили масштабные реформы, однако темпы роста экономики остаются низким, мало внимание уделяется формированию экономики знаний, фактически отсутствует связь между участниками триады – университет-промышленность-правительство, не на должном уровне используются внешние факторы развития сферы образования и науки.

Для формирования экономики знаний требуется качественная и количественная модернизация системы образования. Однако из-за низкого уровня финансирования и неосознанности значения экономики знаний, реформирование системы образования в СЮК идет медленными темпами.

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

Соответственно блокируется переход страны на инновационную модель экономического развития, без которой невозможны прогресс и процветание страны.

Для решения проблем, связанных с переходом страны на экономику знаний в первую очередь надо образование и науку выделить в качестве одного из основных стратегических приоритетов социально-экономического развития СЮК. Все должны осознать, что человеческий капитал – основное богатство страны и его надо преумножать всеми средствами и возможностями.

REFERENCES

- [1] World Bank <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD>
- [2] World Bank <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD>
- [3] Бартенев А. А. Влияние человеческого капитала на экономический рост. <http://www.dslib.net/econom-teoria/vlijanie-chelovecheskogo-kapitala-na-jekonomicheskij-rost.html>
- [4] Becker G. S. (1964, 1993, 3rd ed.). Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education. Chicago, University of Chicago Press.
- [5] Becker G. S. (1975). Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education (2nd Ed.). NBER, 268 p. <http://www.nber.org/chapters/c3733.pdf>
- [6] Schultz T. W. (1961). Investment in Human Capital. American Economic Review, 51, pp. 1-17.
- [7] Schultz T. W. (1971). Investment in Human Capital: The Role of Education and of Research, New York: Free Press, 272 p.
- [8] Schultz T. W. 1972. Human Resources (Human Capital: Policy Issues and Research Opportunities), New York: National Bureau of Economic Research <http://www.nber.org/chapters/c4126.pdf>
- [9] Marshall A. Principles of Economics (8th ed.) [1890] http://files.libertyfund.org/files/1676/Marshall_0197_EBk_v6.0.pdf
- [10] Barnett Vincent (1998) Kondratiev and the Dynamics of Economic Development: Long Cycles and Industrial Growth in Historical Context (Studies in Russian and East European History and Society). Palgrave Macmillan. 251p.
- [11] Sveiby K. E., Lloyd T. (1989) Managing Knowhow. Bloomsbury Pub Ltd., 208 p.
- [12] Sveiby K. E. (2012). Challenging the Innovation Paradigm. Routledge, Edition 1st, 286 p.
- [13] Boisot M.H. (1999), Knowledge Assets: Securing Competitive Advantage in the Information Economy. Oxford University Press, 312 p.
- [14] Lundvall B. A. (2010). National Systems of Innovation: Toward a Theory of Innovation and Interactive Learning Anthem Press, 404 p.
- [15] Madison A. (1991) Dynamic Forces in Capitalist Development: A Long-Run Comparative View. Oxford University Press, 352 p.
- [16] Understanding Knowledge Societies United Nations. New York, 2005 United Nations publication. <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/UN/UNPAN020643.pdf>
- [17] World Bank. Knowledge Assessment Methodology http://info.worldbank.org/etools/docs/library/232710/Staff_PPT_KAM_operations.pdf
- [18] World Bank. http://info.worldbank.org/etools/kam2/KAM_page5.asp
- [19] UNESCO Education Strategy 2014–2021 Published in 2014 by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, UNESCO 2014 <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002312/231288e.pdf>
- [20] Индекс экономики знаний и индекс знаний http://lib.ieie.su/docs/2015/Russia_v_zerkale07_Indeks_Ehkonomiki_Znaniij.pdf
- [21] WEF. The Global Competitiveness Report 2015-2016 World Economic Forum. Geneva, Switzerland <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2015-2016/competitiveness-rankings/> (Дата обращения 30 марта, 2016 г.)
- [22] Мархл М., Паусист А. (2013). Методология оценки третьей миссии университетов // Непрерывное образование: XXI век. Выпуск 1, ,
- [23] Korganashvili L. (2009) Perspectives of innovation development of Georgia. III International Conference "The role of scientific innovation in the development of the national economy. Proceedings. The National Academy of Sciences of Azerbaijan. Baku, p. 130-132.
- [24] Korganashvili L. Management of Innovation Development of Georgia. 9th International Scientific Conference „Policies and mechanisms of innovation and development of economic, financial and social processes at national and international level”. State University of Moldova, faculty of economic sciences, Chishinau, CEP USM, 2014, pp. 497-501,

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

[25] Korganashvili L. Human Resource Development of Georgia within the Framework of the Knowledge Economy. International Scientific Conference “Management Challenges in the 21st Century: 2015. HR Trends and Challenges: How to Succeed in Turbulent Times“. Conference Proceedings. School of Management. Bratislava, 2015 http://www.cutn.sk/Library/proceedings/mch_2015/zbornik_proceedings.htm

COMPETENCE-BASED TRAINING IN PUBLIC EMPLOYMENT SERVICES

Venelin Terziev, PhD

Angel Kanchev University of Rousse – Rousse, Bulgaria

Vasil Levski National Military University – Veliko Tarnovo, Bulgaria terziev@skmat.com

Abstract: Contemporary challenges before public employment services and their activities and functions influencing labor markets impose the need of new approaches in management and capacity development. The paper presents the development of a profile of competences in Bulgarian employment agency, the processes of determination of training needs and particular examples of programs for introductory and extended trainings in the national agency. Specific recommendations are given regarding the organizational and managerial changes in public employment services, optimization of processes and activities and human resources development.

Keywords: competences, employment, labor market, management, processes

ОБУЧЕНИЕ, ОСНОВАНО НА КОМПЕТЕНЦИИ, В ПУБЛИЧНИТЕ СЛУЖБИ ЗА ЗАЕТОСТ

проф. д.ик.н. д.в.н. д-р инж. Венелин Терзиев

Русенски университет „Ангел Кънчев“ – Русе, България

Национален военен университет „Васил Левски“ – Велико Търново, България

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Динамичните промени на социалната среда, предопределящи и промените в начина на поведение и действия на пазарите на труда и на доставчиците на обществени услуги, изправят европейските публични служби по заетостта (ПСЗ) през следващите години пред сериозни изпитания. За да реагират публичните служби по заетостта ефикасно и ефективно на непрестанно променящите се обществени и политически изисквания, е необходимо системите и службите им да са създадени за енергични действия и организационна способност за реагиране. В противен случай ПСЗ ще се окажат неадекватни в настоящата конкурентна среда. Начините за постигане на гъвкавост са различни, в това число чрез интегриране на службите, управление на мрежата, цифровизация и многоканалност, сегментиране на клиентите, организационно реструктуриране, въвеждане на архитектура на предприятието, намаляване на бюрократията и т.н. [4].

Еволюцията от по-бюрократично ориентирани организации към по-гъвкави, отворени, ориентирани към пазара и мрежите структури, изисква интелектуална и културна промяна както на бизнес модела, така и на ръководството, и на индивидуалните начини на работа. Тъй като те самите са работодатели, публичните служби по заетостта се изправят пред същите трудности за наемане и запазване на персонал, пред каквито и останалите участници на пазара на труда. Като безспорни посредници за откриване на талант обаче, те следва да действат като образец за желаното поведение при наемане на трудовия пазар, каквото очакват от работодателите. Устойчивото управление на човешките ресурси е от решаващо значение, за да осигури и за напред качествен услуги и максимално въздействие на политиката в областта на пазара на труда.

Публичните служби по заетостта следва да инициират, управляват и използват пътя на промените, който се открива пред тях. Процесът на управление на промените включва следните стъпки:

- определяне на обща стратегия на ПСЗ за 2020 г.;
- уточняване на последиците за всяка отделна публична служба по заетостта по отношение на основните задачи и цели;
- определяне на общи приоритети за действие и подпомагане, отразени в рамкова програма;
- оказване на подкрепа за управлението и въвеждане на отчетност на различни равнища в отделните публични служби по заетостта;
- идентифициране и картотекиране на заинтересованите страни;
- включване на заинтересованите страни в организацията и извън нея и установяване на адекватна комуникация;
- мобилизиране на потенциала на собствения персонал на публичните служби по заетостта чрез предлагане на адекватни условия за обучение и достатъчно инструменти за управление на кариерата;
- проследяване на напредъка и качеството на промените;

- увеличаване на обмена на информация и премахване на бариерите между стопанските единици и организациите.

Разработването на проект на общите компетенции от гледна точка на осъществяване на промяната, свързана с оптимизирането на процесите, и също отчитайки дълготрайната им валидност за естеството на работа в националната Агенция по заетостта (АЗ), е сложен и тежък процес, който е свързан с нейното бъдещо реструктуриране. Общото разбиране на нашите търсения и изследвания е, че те ще залегнат като основа за установяването и/или подсилването на желаната организационна култура в институцията, която ще подкрепя изпълнението на актуализираните процеси. Тези компетенции могат също да намерят приложение при набирането на нови сътрудници (персонал) за АЗ, като бъдат включени в структурирани интервюта за подбор и при прегледа на индивидуалното изпълнение на работата за дообогатяване и специфициране процеса на атестиране.

2. РАЗРАБОТВАНЕ НА КОМПЕТЕНЦИИ В АГЕНЦИЯ ПО ЗАЕТОСТТА

Дефиниране на основните компетенции

Изходна точка за дефиниране на основните компетенции в АЗ са актуализираните дейности и задачи по процесите [4]. Анализирани са уменията, нагласите, поведението и опита, необходими за тяхното ефективно изпълнение, взети са предвид степента на готовност на АЗ, и съобразени и отразени най-добрите практики от международния опит в тази посока, подходящи за степента на развитие на институцията. При определянето и разписването на компетенциите е търсен ефект на насърчаване (положително провокиране) на служителите към постигане на по-високи цели и стандарти на работа от гледна точка на услугите, предоставяни на обществото. Конкретните цели са свързани с:

- разработване на профил от компетенции с фокус управление на промяната за националната Агенция по заетостта, както и подгрупи от компетенции за централно, регионално и местно ниво, с цел оценяване на участниците в екипа по промяната и последващ подбор на нови сътрудници;
- преглед на готовността и потенциала на екипа от служители от централно, регионално и местно ниво, предвидени да работят по промяната, спрямо съгласуваните подгрупи от компетенции;
- обобщение на резултатите по екипи за всяко звено на централно, регионално и местно ниво и общо за целия екип на промяната;
- изготвяне на предложение за програма за последващо развитие и поддържащо обучение за действащи служители и за въвеждащо обучение на новопостъпили служители.

Основните стъпки на процеса по разработване на компетенции включват:

- разработване на компетенции;
- съгласуване на компетенциите;
- определяне на участниците в изследването;
- изготвяне на информационен материал и информирание на участниците;
- избор и адаптиране на методологията и инструментариума;
- оценяване на компетенциите;
- обобщаване на резултатите;
- изготвяне на програми за развитие и обучение.

Разработена е съвкупност от основни управленски и поведенчески компетенции, необходими за осигуряване на ефективната работа на АЗ и предоставянето на висококачествени услуги на клиентите. Ударението падна върху аспекта „как“ се изпълняват дейностите и задачите, а не „какво“ се прави при тях от правна гледна точка.

За цялата агенция са определени осемнадесет компетенции, представени с краткото им описание в таблица 1.

Таблица 1. Компетенции за работа в АЗ

<i>Наименование</i>	<i>Дефиниране</i>
<i>Управление на промяната</i>	разбира и управлява въздействието на промяната върху служителите; обяснява защо и как протича промяната; управлява съпротивлението към промяната.
<i>Планиране и организиране</i>	подготвя ясни краткосрочни и дългосрочни планове; подрежда приоритетите ефективно, наблюдава напредъка и осигурява изпълнението на следващите стъпки; прилага систематичен подход.
<i>Практическо разрешаване на проблеми</i>	служителят анализира и разбира проблема (ситуацията), казуса, като го разделя на по-малки, обозрими за обхващане елементи и части, или проследява произтеклите последици стъпка по стъпка;

Tenth International Scientific Conference
 THE POWER OF KNOWLEDGE
 7-9.10.2016, Greece

<i>Наименование</i>	<i>Дефиниране</i>
	също организира и свързва методично елементи от проблема/ситуацията; проверява причините; систематично сравнява различни характеристики и аспекти; организира приоритетите на база аргументи, разглежда събитията, разположени хронологично във времето, както и причинно-следствени връзки или отношения „ако... то...”.
<i>Изготвяне на оптимизирани решения от финансова гледна точка</i>	поставя фокуса върху спазване на закона, процедурите и правилата при подготовка на решения; ориентира решенията към максимален резултат с минимални разходи на ресурси.
<i>Консултиране на вътрешните и външните клиенти</i>	включва използване на знания от законодателството, нормативната уредба и разпоредбите задаване на професионални съвети и предлагане на различни варианти на вътрешните клиенти; изисква изслушване и анализиране на потребностите на вътрешните клиенти и след това консултиране относно най-подходящото решение на проблема им; това предполага, в известни случаи, представянето пред клиента на няколко варианта на решение и обяснявано на разликите между тях.
<i>Анализиране на данни и информация</i>	анализира данни и информация (например: данни за пазара на труда, заетост, предлагани работни места, анализ на факторите) и прави изводи за очертаващи се тенденции; предлага и взема аргументирани решения, следващи логично от анализа.
<i>Аналитично мислене</i>	подбира подходящите източници на информация; критично оценява и анализира комплексни данни точно и логично; анализира цялата събрана информация, когато взема решения и дава препоръки.
<i>Ориентация към обслужване на външния клиент</i>	служителят откликва на потребностите на клиента по начин, който води до висока степен на удовлетвореност; показва дълбоко разбиране на вътрешните (колеги, отдели и т.н.) и външни клиенти и потребностите им.
<i>Установяване и поддържане на мрежа от контакти</i>	установява взаимоотношения на сътрудничество с хора от други функции/отдели на централно, регионално и местно ниво; има широка мрежа от контакти; печели доверието на хора от различни сфери и с различен професионален опит.
<i>Умения за междуличностна устна комуникация / общуване</i>	осигурява информация така, че другите да могат да разбират ситуацията; умее да изслушва и разбира позициите на различните страни и да предприема необходимите действия своевременно и ефективно; може да приеме убедено и доброволно преосмислянето и промяната на собствената си позиция с цел подобряване на крайния резултат; включва разбиране и предоставяне на информация на други хора на различни нива в организацията и извън нея (служители и клиенти) и желание да се учи от действията на другите и от своите собствени грешки.
<i>Умения за писмена комуникация</i>	изготвя лесно разбираеми, ясни писмени документи; пише грамотно и използва правилна терминология; адаптира стила си в зависимост от целите.
<i>Ориентация към постижения и действия</i>	нагласата и способността на служителя да създава и постига стандарти за добра практика и непрекъснато да се стреми към усъвършенстване; изисква лична инициатива, действеност и постоянство и се основава на желанието да се постигат резултати - както лични, така и за екипа; на по-високо ниво не се опасява да задава въпроси и да предизвиква статуквото, да действа, за да създава възможности за организацията или за да предотврати бъдещи проблеми.
<i>Методичност при изпълнение на задачите</i>	организира задачите и времето си ефективно; изпълнява рутинната си работа съвестно и последователно; обръща внимание на подробностите и следи за спазването на процедурите;

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

<i>Наименование</i>	<i>Дефиниране</i>
	подхожда към работата си методично.
<i>Работа в екип и сътрудничество</i>	служителят работи в сътрудничество с други колеги, а не самостоятелно или в конкуренция с тях. съобразява се и прилага правилата на екипа; включва способността да насърчава и подпомага останалите и, от своя страна, да участва в открит, непрекъснат обмен на информация и мнения, различаващи се от останалите; екипът може да е в рамките на един отдел, дирекция или цялата организация.
<i>Разрешаване на конфликти – справяне с проблемни клиенти</i>	способността на служителя да разпознава, усеща, осъзнава назряването на конфликтни ситуации и съпътстващите ги емоции; осъществява анализ на източниците и причините на конфликта, задава въпроси относно причините, забелязва и отчита емоциите, измисля и предлага конструктивни решения, съвместно с другата страна.
<i>Лична мотивация (енергичност и инициативност)</i>	реагира положително на променящите се изисквания и ситуации; работи ефективно и под напрежение; показва високо ниво на енергичност и ангажираност; преследва целите неотстъпчиво и поддържа висока активност за продължителен период от време; мотивира се от постигането на целите и успешното изпълнение на задачите; умее бързо да взема решения под напрежение и при нестандартни/необичайни ситуации. Не се страхувала поема отговорност.
<i>Работа под напрежение/ стрес и издръжливост</i>	реагира положително на изискванията на промените и ситуацияите; служителят е устойчив и бързо се възстановява след тежки моменти; спокоен, търпелив и умее да контролира емоциите си; винаги се отнася с уважение и респект ¹ към клиентите, независимо от ситуацията.
<i>Управление и лидерство (само за ръководителите)</i>	способността да се разбират и балансират проблеми, свързани с човешки, финансови и други оперативни ресурси и това разбиране да е основата за вземане на решения, подобряващи работата на организацията; включва прилагането на такива знания и умения при поставяне и постигане на целите, които допринасят за повишаване ефективността на организацията; служителят притежава и прилага стил на управление / ръководене, отговарящ на спецификата на екипа, естеството на работа и насърчава постигането на изключителни резултати.

Определяне на потребностите от обучение

Целевата група е определена съобразно организационното ниво, длъжността и правомощията на съответните служители, както и ясно изразеното им разбиране и подкрепа за осъществяването на настоящото проучване за оптимизиране на процесите в АЗ. Общият брой на участниците е 24, като 6 са от Централното управление в гр. София, 4 - от Регионалната служба по заетостта в гр. Пловдив, а останалите - от дирекции „Бюро по труда” в гр. Казанлък, гр. Пловдив и гр. Пирдоп, представени в Таблица 2.

Предварително е изготвен писмен материал (писмо-покана за участие в проекта) и съгласуван с представител на АЗ. Той е разпратен до всички участници и предоставя информация за целта и подхода на работа, начина, по който ще се осъществи проучването, как ще се използва информацията, събрана от отделните служители. Към него е приложен профилът на компетенциите и въпросите, свързани с тях за предварително обмисляне на отговорите и подготвяне на конкретни примери от практиката, които най-точно да показват проявлението на съответната компетенция. Писмото потвърждава силната заинтересованост на ръководството на АЗ към проучването, подготвя и предразполага определените служители към доброволно активно сътрудничество.

Таблица 2. Брой участници в проведеното проучване

Организационно ниво	Населено място	Брой участници
Централно управление	София	6
Дирекция „Регионална служба по заетостта“ (ДРСЗ)	Пловдив	4
Дирекция „Бюро по труда“ (ДБТ) от голям мащаб	Казанлък	7
Дирекция „Бюро по труда“ (ДБТ) от средно голям мащаб	Пловдив	4
Дирекция „Бюро по труда“ (ДБТ) от малък мащаб	Пирдоп	3
Общо		24

Забележка: Представителите на централното управление са 13, като в хода на предишно изследване са участвали 7 участника.

За изпълнението на проекта се използва методология, прилагана в международен мащаб и адаптирана за спецификата на публичния сектор и естеството на работата на АЗ. За прегледа на готовността и потенциала на екипа по промяната е приложена концепцията на центровете за оценяване и развитие. Тя включва измерване чрез различни средства на изявата на наблюдаеми поведения, нагласи, умения на служителите спрямо предварително определени компетенции за роли / длъжности. В случая всички служители са оценени спрямо приоритетните подгрупи компетенции за съответното организационно ниво. Компетенцията „Управление и лидерство“ е изследвана само за хората на ръководни длъжности. Стремежът е чрез прилагането на различни средства от обучени консултант-оценители да се осигури максимална степен на обективност на резултатите.

Центърът за оценяване е приложен с цел да се анализират силните страни на екипа по промяната, както и потребностите от усъвършенстване и обучение на служителите в АЗ. Получената, анализирана и обобщена информация послужи като основа за определяне потребностите от поддържащо обучение на действащите служители и изготвяне на програма за развитие. Изводите бяха използвани и за изготвяне програма за въвеждане на новопостъпващите служители.

Оценяването на компетенциите е извършено с активното участие и сътрудничество на определените служители. На основата на разработените и съгласувани компетенции се пристъпва към прегледа и оценяването на групата служители от централно, регионално и местно ниво, предвидени за включване в екипа по промяната, като се преценява тяхната готовност и потенциал за управление на промяната и внедряване на оптимизираните процеси.

Въз основа на съвкупността от основните компетенции за АЗ е разработена матрица на инструментариума (средствата), който да се приложи за определяне на степента на проявление на компетенциите във всеки сътрудник. Наборът от средства включва две от най-ефективните и тествани средства - структурираното интервю на база компетенции и психометрични анкети / тестове. Различните средства са интегрирани помежду си и допълват общата картина, получена за екипите.

Структурираното интервю на база компетенции е първичен източник на информация за всички разглеждани компетенции. Психометричните тестове са използвани като допълнителен вторичен източник на оценяване на част от дефинираните компетенции.

Разработената матрица на средствата за оценяване е представена в Таблица 3.

Структурираното интервю включва по един или два въпроса за всяка компетенция, за да може да се установи настоящото и равнище на изява за всеки един от участниците. Въпросите са фокусирани върху описването на конкретен казус или ситуация от ежедневната работа, като предварително са очертани благоприятни и неблагоприятни индикатори за изява за всяка от компетенциите. Всички участници отговарят на едни и същи въпроси, за да има възможност да се осигури еднаква база за сравнение. Служителите описват начина по който са реагирани или са се справили със съответната ситуация, предприетите действия и постигнатите резултати. Описаното поведение се оценява по уточнени индикатори.

Таблица 3. Матрица на средствата за оценяване

№	Компетенция	Структурирано интервю на база компетенции	Тест на Белбин за роли в екипа	Анкета за индивидуални стилове на управление / лидерство
1.	Управление на промяната	х		

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

№	Компетенция	Структурирано интервю на база компетенции	Тест на Белбин за роли в екипа	Анкета за индивидуални стилове на управление / лидерство
2.	Планиране и организиране	x		
3.	Практическо разрешаване на проблеми	x		
4.	Изготвяне на оптимизирани решения от финансова гледна точка	x		
5.	Съветване/консултиране на вътрешни и външни клиенти	x		
6.	Анализиране на данни и информация	x		
7.	Аналитично мислене	x		
8.	Ориентация към обслужване на външния клиент	x		
9.	Установяване и поддържане на мрежа от контакти	x	xx	
10.	Установяване на междуличностна устна комуникация/общуване	x	xx	xx
11.	Умения за писмена комуникация	x	xx	xx
12.	Ориентация към постижения и действия	x	xx	xx
13.	Методичност при изпълнение на задачите	x	xx	xx
14.	Работа в екип и сътрудничество	x	xx	xx
15.	Разрешаване на конфликти/справяне с проблемни клиенти	x	xx	xx
16.	Лична мотивация (енергичност и инициативност)	x	xx	xx
17.	Работа под напрежение/ стрес и издръжливост	x	xx	xx
18.	Управление и лидерство (само за ръководители)	x	xx	xx

x - първичен източник на информация; xx - вторичен източник на информация

Психометрични анкети:

- Тестът на Белбин за ролите в екип дава представа за предпочитаните поведения за работа в екип и позволява да се анализира ефективността на изследваните групи от гледна точка на съществуващите роли;
- Анкета за стила на управление- разглеждат се предпочитаните стилове на управление.

Скала на оценяване:

Разработената Скала на оценяване степента на изява на компетенциите на всеки служител е тристепенна и включва:

- НР - нуждае се от развитие;
- ОО - отговаря на очакванията;
- НО - надхвърля очакванията.

Определянето на подгрупите от приоритетни компетенции във връзка с потребностите от обучение е осъществено за всяко структурно звено на АЗ, като са представени в Таблица 4.

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
 7-9.10.2016, Greece

Таблица 4. Определяне на потребностите от обучение в АЗ

№	Компетенция	Централно ниво	Регионално ниво	Местно ниво
1.	Управление на промяната	x	x	x
2.	Планиране и организиране	x	x	
3.	Практическо разрешаване на проблеми	x		x
4.	Изготвяне на оптимизирани решения от финансова гледна точка	x	x	x
5.	Съветване/консултиране на вътрешни и външни клиенти	x	x	x
6.	Анализиране на данни и информация	x	x	
7.	Аналитично мислене	x	x	
8.	Ориентация към обслужване на външния клиент			x
9.	Установяване и поддържане на мрежа от контакти	x	x	x
10.	Установяване на междуличностна устна комуникация/общуване			x
11.	Умения за писмена комуникация	x	x	
12.	Ориентация към постижения и действия	x	x	x
13.	Методичност при изпълнение на задачите		x	x
14.	Работа в екип и сътрудничество	x	x	x
15.	Разрешаване на конфликти/справяне с проблемни клиенти			x
16.	Лична мотивация (енергичност и инициативност)	x	x	
17.	Работа под напрежение/ стрес и издръжливост			x
18.	Управление и лидерство (само за ръководители)	x	x	x

Разработване на програми за въвеждащо и поддържащо обучение

Основавайки се на анализа на резултатите и откритите силни страни и области за доусъвършенстване, на допълнителни разговори с директора на Дирекция „Административно-правно обслужване” и направено проучване за удовлетворението от въвеждането в работата на новопостъпили директори на БТ, се изготви програма за продължаващо обучение за служителите на АЗ и програма за въвеждащо обучение на новопостъпващи. Примерни такива са разработени в детайлен вид и схематично представени в Таблица 5 и Таблица 6.

Таблица 5. Програма за въвеждащо обучение

N	Действия	Очаквани резултати	Време / продължителност	Отговарящ
1.	Посрещане на новопостъпващия служител	запознаване с първите стъпки, които му предстоят за деня; уреждане на формалности при необходимост;	Сутринта на деня на постъпването на работа	Началник отдел „Човешки ресурси”
2.	Обиколка на институцията	представяне на новия служител; бързо първоначално запознаване с организационната структура, ориентиране в разположението на отделите, запознаване с инфраструктурата (помещения);	Веднага след посрещането Очаквана продължителност: 30 мин.	Началник отдел „Човешки ресурси”

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
 7-9.10.2016, Greece

N	Действия	Очаквани резултати	Време / продължителност	Отговарящ
3.	Кратко запознаване с висшето ръководство	доказан интерес към личността и първоначално мотивиране на новопостъпващия	В деня на постъпването, в удобен за началника момент	Началник отдел „Човешки ресурси”
4.	Представяне на АЗ (презентация)	разбиране и научаване на мисията, основните цели, услуги на АЗ; запознаване с ключови моменти от вътрешните правила на работа, административни процедури, политика за работа с ИТ, политики в областта на ЧР (система за атестиране), важна информация, свързана с организационната култура (желани поведения, ценности, нагласи) на АЗ, която трябва да се знае от самото начало; получаване на промоционални материали, брошури;	Първият ден след обиколката	Началник отдел „Човешки ресурси” Началник на ИТ отдел, други релевантни специалисти
5.	Разговор с прекия ръководител	настаняване на работното място; научаване на основните отговорности и задължения на отдела и на длъжността, на която е назначен новопостъпилния, най-чести взаимовръзки и взаимодействия с други отдели (РСЗ/ДБТ) социални партньори, общи изисквания към изпълнението на работата, ”неписани” правила на работа за отдела и др. запознаване с принципите на целеполагането; предоставяне на пакет документи за изучаване през първите две седмици, уточняване на очакванията за работа;	Първият работен ден Очаквана продължителност- около час и половина	Прекият ръководител или упълномощен от него служител
6.	Самостоятелно обучение по законите, нормативните документи и другите материали, включени в пакета документи	задълбочено запознаване със задължителната нормативна уредба; изготвен списък с въпроси за разясняване;	Първите две седмици след постъпването на работа	Новоназначеният служител
7.	Среща за обсъждане на изучената нормативна уредба	доизясняване на нормативната уредба, получаване на отговори на въпросите, показване на добро разбиране на материята;	След приключване на самостоятелното обучение	Прекият ръководител и новопостъпилният служител
8.	Предоставяне на наръчник с най-чести въпроси и	запознаване и ползване на споделения опит;	След запознаване с пакета документи за	Прекият ръководител

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
 7-9.10.2016, Greece

N	Действия	Очаквани резултати	Време / продължителност	Отговарящ
	отговори от практиката		седмица	
9.	Определяне и работа с наставник	ежедневно насочване, ползване на опита и съветите на по-старшия служител, съдействие и контрол, източник на информация, развитие на служителя със споделени отговорности;	Първите шест до осем месеца след постъпването на работа	Прекият ръководител или упълномощен наставник от прекия ръководител
10.	Посещения и разговори на място със служители от РСЗ, ДБТ и централата, които могат да бъдат образец за работа които могат да бъдат образец за работа	преки впечатления от работата на звената; наблюдаване опита и организационната култура на „добрите“ практики в системата; изграждане на мрежа от полезни контакти в системата; изграждане на мрежа от полезни контакти;	След първите две седмици, в продължение на месец/два	Началник отдел ЧР, прекият ръководител и ръководителят на посещаваното звено
10.	Формално обучение за работа в екип	развиване на умения за работа в екип;	В рамките на първите шест месеца	Прекият ръководител и Началник ЧР
11.	Формално обучение по междуличностно и организационно общуване.	развиване уменията за общуване;	В рамките на първите шест месеца	
12.	Други релевантни формални обучения за длъжността на служителя, предоставяни вътрешно от АЗ	разширяване на знанията, опита и уменията на служителя;	В рамките на първите шест месеца	
13.	Провеждане на формални периодични срещи с прекия ръководител (през седмица или две)	получаване на обратна информация относно навлизането в работата, получаване на отговор на нововъзникнали въпроси, донастройване / коригиране на поведения;	Първите три месеца	
14.	Участия в срещи, семинари, релевантни за естеството на работа на новопостъпилите служители, организирани от АЗ на различни нива.	навлизане в дълбочина в тематиката на АЗ, изграждане на мрежа от полезни контакти.	Особено важни в първите три месеца	

Таблица 6. Програма и форми на поддържащо обучение

№	Тематика	Вид на обучението	Цели	Очаквани резултати	Продължителност
1.	Оптимизирани процеси в АЗ	Работен семинар	да се запознаят служителите с аргументите за оптимизиране на процесите; да се разбере какво и как точно се променя; да се усетят ползите от оптимизираните процеси; да се очертаят приоритетните последващи действия; да се предостави възможност да бъдат зададени пряко изясняващи въпроси.	служителите ще получат необходимата информация за смисъла на промените и ще си тръгнат с проект на план на действие; служителите ще бъдат мотивирани и спечелени за целите на промяната;	1 ден
2.	Управление на промяната	Формално обучение	да се постави концептуална рамка на промяната в общия случай; да се разгледа управлението на промяната отблизо и градивните ѝ елементи; да се постигне яснота за съпротивата към промяната в миналото АЗ; да се осъзнае каква може да бъде собствената роля и ролята на участниците в промяната; да се постигне разбиране за процеса на управление на съпротивата към промяната.	служителите ще разберат естеството на проблемите, свързани с осъществяване на промени; ще научат подходи и получат инструменти, които да ги подпомогнат на практика при осъществяването на промени в работата им;	1 ден
3.	Изграждане на ефективен екип	Формално обучение	да се разгледа процеса на изграждане на екип; да се запознаят участниците с факторите за изграждане на ефективен екип и с начина на анализиране ефективността на екипа; да се обяснят ролята в екипа и необходимите поведения за работа в екип; да се разгледат етапите от развитието на екипа.	очаква се да се постигне още по-висока степен на разбиране на екипната работа и синергиен ефект; участниците ще умеят да прилагат различни подходи и инструменти за периодично разглеждане работата на екипа, ролята в екипа за по-задълбочено изучаване нагласите	1 ден

Tenth International Scientific Conference
 THE POWER OF KNOWLEDGE
 7-9.10.2016, Greece

№	Тематика	Вид на обучението	Цели	Очаквани резултати	Продължителност
				на членовете му с оглед на по - ефективното използване на силните страни на хората в процеса на работа;	
4.	Умения за междуличностно общуване	Формално обучение	да се запознаят участниците с модела на междуличностното общуване; да се упражнят умения за словесно и несловесно общуване; да се разбере техниката на даване и получаване на обратна информация; да се представи концепцията на междуличностното общуване, насърчаващо взаимодействието между хората спрямо това, което поражда конфронтация.	участниците ще повишат съзнателното си отношение към правилното междуличностно общуване; ще доразвият уменията си за словесно и несловесно общуване; ще знаят и ще са упражнили как да дават конструктивна обратна информация на колегите си; ще разполагат с конкретни идеи за словесни формулировки, насърчаващи желанието на хората да работят съвместно; ще имат общ ефект върху и ще подпомогне още повече ориентирането на организационната култура към конструктивните типове;	1 ден
5.	Организационно общуване	Формално обучение	да се разгледат проблемите на организационното общуване; да се анализират видовете информация, която тече в АЗ, посоките на информационните потоци и тяхната целесъобразност; да се систематизират	участниците ще затвърдят разбирането си за важността на организационното общуване; ще осъзнаят полезността на поддържането на целенасочена мрежа от контакти; ще разбират	1 ден

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
 7-9.10.2016, Greece

№	Тематика	Вид на обучението	Цели	Очаквани резултати	Продължителност
			<p>барьерите за организационното общуване и анализират най-често срещаните в АЗ;</p> <p>да се дадат предложения за преодоляването на информационните барьерии;</p> <p>да се разберат възможните канали и средства на предаване на информацията и се очертаят най-подходящите за АЗ;</p> <p>да се обясни концепцията за комуникационния план и упражни изработването му.</p>	<p>информационните барьерии и ще знаят какви конкретни допълнителни усилия да полагат за преодоляването им;</p> <p>ще умеят да изготвят комуникационен план за различни служебни инициативи;</p>	
6.	Стратегически насоки на развитие на АЗ	Годишна конференция на АЗ	<p>да събере на едно място ключовите служители от АЗ (служители от Централното управление, РСЗ и ДБТ) и демонстрира признание на постиженията им;</p> <p>да запознае официално публиката с обобщените резултати на АЗ през изтеклата година, постижения, области за доусъвършенстване;</p> <p>да представи пред широка аудитория приоритетните стратегически задачи пред АЗ;</p> <p>да даде възможност на отличилите се РСЗ и ДБТ да споделят крупен успешен опит с останалите;</p> <p>да мотивира служителите за бъдещи постижения.</p>	<p>ще мобилизира служителите за настъпила нова стопанска година;</p> <p>участниците ще знаят общата картина и стратегическите приоритети за годината за АЗ от първоизточника (ръководителя на АЗ и Министъра на труда и социалната политика);</p> <p>ще имат ориентация за предстоящата работа;</p> <p>ще представи възможност за осъществяване на контакти между служителите на АЗ;</p> <p>ще утвърди традицията на признаване успехите на отличили се служители;</p>	1 ден
7.	Въвеждане на нови технологии за услугите	Работна среща	<p>да даде възможност за обсъждане на проекти за въвеждане на нови технологии или промени в съществуващи технологии с отличили се представители на ДБТ</p>	<p>ще отрази мнението на различни страни при окончателното изготвяне на промяната;</p> <p>ще подготви своевременно</p>	½ или 1 ден (по преценка на ръководството на АЗ)

Tenth International Scientific Conference
 THE POWER OF KNOWLEDGE
 7-9.10.2016, Greece

№	Тематика	Вид на обучението	Цели	Очаквани резултати	Продължителност
			и РСЗ, имащи отношение към услугата; да осигури среда за споделяне на опита от практиката на представителите от ДБТ; да се провери осъществимостта на предложенията с тези, които ще ги прилагат на практика предварително, за да се избегнат евентуални нецелесъобразни решения; да се спечели на ранен етап съпричастността на тези, които ще внедряват промените.	изпълнителите на промените; ще спечели и изгради чувство на „собственост“ върху проблема с цел по-лесно управление и осъществяване на промяната;	
8.	Запознаване с аспекти на прилагането на изменения в Закони, нормативни актове и др.	Работна среща – семинар	да се запознае по-широка публика (представители на РСЗ и ДБТ) с измененията и нормативната уредба; да се дадат разяснения по спецификата на прилагането им на практика с цел унифицирано тълкуване и еднакъв подход на работа от всички структури на АЗ; да се създаде среда за обсъждане с цел изясняване на всички аспекти на прилагането на измененията.	своевременно ще даде информация, знания и опит и ще осигури унифициран подход на прилагане на практиката на измененията на законите и нормативните уредби; ще предостави първата обратна информация по прилагането на измененията за законотворците	½ или 1 ден (по преценка на ръководството на АЗ)
9.	Обмяна на успешен опит	Целеви посещения в центъра, РСЗ, други ДБТ	да се обмени целенасочен опит с по-успешно справящи се звена (РСЗ, ДБТ); да се сравнят с останалите с цел да направят последващ анализ на силните си страни на работа и тези, които могат да се усъвършенстват; да се наблюдава начина на работа и усети атмосферата; да се покажат конкретни подходи и средства, които улесняват изпълнението на	служителите ще ползват по-добрия опит; служителите ще придобият увереност за правилността на действията си или ще коригират за по-добро изпълнение някои от тях; ще разшири мрежата от полезни контакти;	Според потребностите

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

№	Тематика	Вид на обучението	Цели	Очаквани резултати	Продължителност
			ежедневните задачи.		
10.	Обсъждане на тенденциите на пазара на труда в региона и начертаване на действия за отговаряне на тези тенденции	Периодични работни срещи на регионално ниво	периодично да се представят тенденциите на пазара на труда в различните му аспекти пред работни групи от АЗ- централно ниво, РСЗ и ДБТ; да се доуточняват релевантните източници на информация, да се актуализират или доразвият факторите, включени в анализа, да се обмислят начини за подобряване на анализа на данните; да се генерират идеи (на принципа на брейнсторминга) за предприемане на мерки в съответствие с тенденциите; да се изработват проекто-решения за ръководството, отчитайки мнението на представители на различни звена.	ще популяризира резултатите от работата на ДБТ и РСЗ; ще подобрява качеството на анализа на данни; своевременно ще дава предложения за решения, съобразени с анализираните тенденции на пазара на труда;	½ или 1 ден (по преценка на ръководството на АЗ)
11.	Самостоятелно развитие на служителя	Самообучение	да се запознава самостоятелно със закони и нормативна уредба, необходима за ежедневната работа; да разшири познанията си с близки за АЗ области от законодателството, за да може пълноценно да удовлетворява очакванията на клиентите; постоянно активно да ползва опита на изявените експерти в АЗ; целенасочено да развива уменията си, отчитайки обратната информация, получавана от ръководителя и колеги.	постоянно усъвършенстване на служителя и актуализиране на знания и опит; ориентация към постижения и действия;	Непрекъснато
12.	Продължаващо развитие на служителя	Ротация на работното място – целесъобразно	да се получи разбиране за работата на колегите; да се усвоят нови знания и умения; да се осигури	ще се разшири виждането на служителя за естеството на работата в РСЗ или	В съответствие с програмата, разработена от прекия

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

№	Тематика	Вид на обучението	Цели	Очаквани резултати	Продължителност
		преместване на различни работни места, след насочване и съгласуване с прекия ръководител	взаимозаменяемост на служителите; да се развиват колегиални взаимоотношения на сътрудничество и помощ.	ДБТ; ще се обогати опита и ще се развият допълнителни умения на служителите; ще се осигури среда за изява на силните страни на служителите с цел последващо ориентиране към най-подходящо работно място и постигане на високи резултати от този служител;	ръководител
	Продължаващо развитие на служителите	Профилиране / специализация	да се даде възможност на служителите да задълбочат познанията си и опита си в конкретна област, присъща за неговите квалификации, нагласи, поведения; да представя пред колегите си в тази област предложения за решение, проекти, разработки и др.	служителите ще се изградят като капацитет в определена област(и);	Непрекъснато
13.	Кариерно израстване и развитие на ключови служители	Индивидуална работа и подготовка на служителите, ориентирана към израстване	служителите да работят със специално определени експерти от звена на различни нива на АЗ; да се създаде среда на растеж на служителите.	постепенно устойчиво развитие на ключови служители от звена на АЗ; системно наблюдение и очертаване на подготвени кадри за заемане на ръководни вакантни длъжности.	Според потребностите

3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Общата стратегия за бъдещето, одобрена от Европейските публични служби, е в отговор на предизвикателствата на динамичните промени в социалната среда и съобразена с изискванията на стратегическата рамка за развитие на „Европа 2020“. Това, което прави впечатление, че същата е насочена към реализацията на ефективна система за управление на човешките ресурси, базирана на управление по компетентност и компетенции в съответствие с развитието на информационните и нанотехнологиите и в отговор на потребностите от една страна на така нареченото „дигитално поколение“ и от друга - на съвременния, глобализиран пазар на труда.

За ефективното внедряване на оптимизираните процеси за работа в АЗ е важна комбинацията от три критични фактора за успех:

- готовността и потенциала на хората, включени в екипа по промяната;
- ангажираността на ръководството да подкрепя и води промяната;

- наличието на въвеждащо и поддържащо обучение.

Наблюдавани са следните положителни характеристики на потенциала на екипа на промяната, което говори за наличие на предпоставки за нейното успешно осъществяване:

- Всички членове на екипа имат предварителна позитивна нагласа към промяната и с желание биха участвали в провеждането ѝ;

• Осъществена е значителна подготовка, включително формално обучение, на повечето от изследваните служители, както в техническо / професионално отношение, свързано с познаването на законодателството и технологиите за осъществяване на различните видове услуги, така и в поведенчески аспект и умения за работа с хора - за повишаване на техните умения за работа в екип, обслужване на клиентите и междуличностно общуване;

• Екипът по промяната е в добро състояние на духа - мотивиран е за работа, устремен е към постигане на резултати, характеризира се с висока енергия, има богат потенциал.

Като по-нататъшен израз на своята ангажираност ръководството е необходимо да способства за осъществяването на следните действия:

• Задълбочено запознаване със същността на промяната, свързана с оптимизирането на процесите и ползите от нея;

• Постигане на ясно разбиране за общите цели, целите по звена и индивидуалните цели за всеки един член на екипа и по какъв начин ще бъдат следвани;

• Разграничаване на отговорностите и задълженията за всяко звено и служител, и изработване план за действие;

- Осигуряване на формално обучение по управление на промяната и общуване;

- Изготвяне на комуникационен план за промяната.

• Програмите за въвеждащо и поддържащо обучение да се фокусират върху изграждането и усъвършенстването на конкретни компетенции у служителите и предаването на опит и умения от най-подготвените на всички останали, като по този начин се постигне критична маса, необходима за успеха на промяната.

• Разработките да са осъществени по такъв начин, че да намират приложение в текущата оперативна работа на служителите на АЗ, а не само за конкретния проект по внедряване на оптимизираните процеси.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Агенция по заетостта: <http://www.az.government.bg/>.

[2] Принос на публичните служби по заетостта към стратегията „ЕС 2020“. Документ за стратегията на ПСЗ за 2020 г.

[3] Оперативни документи на Агенция по заетостта.

[4] Терзиев, В. Предизвикателства пред социалното програмиране в контекста на насърчаването на социалната активност и регулирането на социалното развитие чрез активни политики, Примакс- Русе, 2015.

EXPECTATIONS TOWARD WORK OF THE UNEMPLOYED MACEDONIAN YOUTH

Mirjana Borota Popovska, PhD

Institute for Sociological, Political and Juridical Research, University “Ss. Cyril and Methodius” – Skopje, mborota@isppi.ukim.edu.mk

Marija Topuzovska Latkovikj, PhD

Institute for Sociological, Political and Juridical Research, University “Ss. Cyril and Methodius” – Skopje, marija_t@isppi.ukim.edu.mk

Vesna Zabijakin Catleska, PhD

Institute for Sociological, Political and Juridical Research, University “Ss. Cyril and Methodius” – Skopje, vesna.catleska@isppi.ukim.edu.mk

Abstract: The youth unemployment represents a major problem worldwide. One of the reasons is for sure the fact that the world economic crisis has happened in the approximately same time when today’s young workforce got mature and educated enough to enter the world of work. Macedonian youth unemployment rate is 52.9% and it ranks the country on the third place in the world (right after Bosnia and Herzegovina and Greece). Youth unemployment and underemployment in the Macedonia represent a major cost to the country in economic, political and societal terms. One in every two young persons in the national labor force is unemployed. The high youth unemployment rate means a loss of investment in education and training, a reduced tax base and higher social costs, but in the same time it is one of the motives for long-term or permanent migration of the Macedonian young people out from the country in search for a job and better career prospective. Therefore this research paper describes the key obstacles of the Macedonian unemployed youth on their career path in contrary to their expectations from the work/employment. The research results can be considered as new and original, as the data is collected during the period June/July/August/September 2016, both explorative and descriptive research methods have been used, while the data is analyzed at quantitative and qualitative level.

Keywords: Macedonian youth unemployment, expectations toward work.

1. INTRODUCTION

The world is facing a growing youth employment crisis. Both developing and developed economies are faced with the challenge of creating decent and sustainable jobs for the large cohort of young women and men entering the labour market every year. Recognizing that a failure to successfully integrate young people into the labour market has broader consequences for the future prosperity and development of countries.

Youth unemployment and situations in which young people give up on the job search (“discouragement”) or work under inadequate conditions (“underemployment”) incur costs to the economy, to society and to the individual and their family. A lack of decent work, if experienced at an early age, often permanently compromises a person’s future employment prospects and frequently leads to unsuitable labour behaviour patterns that last a lifetime. There is a proven link between youth unemployment and social exclusion.²⁰ An inability to find employment creates a sense of vulnerability, uselessness and idleness among young people.²¹

Youth is a crucial time of life when young people start realizing their aspirations, assuming their economic independence and finding their place in society. The global jobs crisis has exacerbated the vulnerability of young people in terms of: i) higher unemployment, ii) lower quality of jobs for those who find work, iii) greater labour market inequalities among different groups of young people, iv) longer and more insecure schoolto- work transitions, and v) increased detachment from the labour market²².

The transition into adulthood is an exciting time for many young women and men, bringing with it the prospect of social and economic independence. For some youth, however, the challenge of finding employment, let alone satisfying employment, can be daunting, and the inability to prove oneself as a productive member of society can overshadow all else to create a sense of frustration and negativity during a time that is meant to be full of hope. It is hard to feel positive about one’s future prospects when one becomes blocked at the entry level.

²⁰ See, for example, Ryan, 2000, and ECA, 2005.

²¹ ILO, 2003, p. 25. See also UN, 2005, p. 46.

²² Elder, Sara; Novkovska, Blagica; Krsteva, Violeta. Labour market transitions of young women and men in the former Yugoslav Republic of Macedonia. Geneva: International Labour Office-ILO, 2013

Professional and educational choices, while largely determined by personal abilities, preferences, and family background, may also be sensitive to labour market conditions, both current and expected. Young people's occupational choice is influenced by many factors, including life context, personal aptitudes, and educational attainment. A major component in career development is the influence parents have on their children. Parents have a very unique relationship with their children in that they must care and provide for their kin, while also helping them develop a sense of their own identity. This identity includes occupational aspirations and goals related to the world of work. Occupational choice is often considered to be an individual right that one must make based on their personal preferences and interests. However, because Macedonian young people are dependent on their parents for support and financial resources, parents often become involved in making such personal decisions.

According to John Holland's theory²³, most people are one of six personality types: *Realistic* (likes to work with animals, tools, or machines; generally avoids social activities like teaching, healing, and informing others; has good skills in working with tools, mechanical or electrical drawings, machines, or plants and animals; values practical things you can see, touch, and use like plants and animals, tools, equipment, or machines; and sees self as practical, mechanical, and realistic); *Investigative* (likes to study and solve math or science problems; generally avoids leading, selling, or persuading people; is good at understanding and solving science and math problems; values science; and sees self as precise, scientific, and intellectual); *Artistic* (likes to do creative activities like art, drama, crafts, dance, music, or creative writing; generally avoids highly ordered or repetitive activities; has good artistic abilities -- in creative writing, drama, crafts, music, or art; values the creative arts -- like drama, music, art, or the works of creative writers; and sees self as expressive, original, and independent); *Social* (likes to do things to help people -- like, teaching, nursing, or giving first aid, providing information; generally avoids using machines, tools, or animals to achieve a goal; is good at teaching, counseling, nursing, or giving information; values helping people and solving social problems; and sees self as helpful, friendly, and trustworthy); *Enterprising* (likes to lead and persuade people, and to sell things and ideas; generally avoids activities that require careful observation and scientific, analytical thinking; is good at leading people and selling things or ideas; values success in politics, leadership, or business; and sees self as energetic, ambitious, and sociable) and *Conventional* (likes to work with numbers, records, or machines in a set, orderly way; generally avoids ambiguous, unstructured activities Is good at working with written records and numbers in a systematic, orderly way; values success in business; and sees self as orderly, and good at following a set plan).

Our earlier research studies²⁴ have pointed out some interesting findings, as they are: Macedonian young people consider finding a job as a very difficult process (more than 60% of the respondents), they rank the personal and political connections as the most important factors for employment (while the educational level and professional skills are at the third and fourth place); salary is the most important factor to accept a certain employment; in large extent (39%) they prefer to work in public administration; more than 50% are thinking about living the native country to migrate with the purpose of seeking alternatives to improve their job prospects; their life priorities are: 1) to have a successful career, 2) to have their own family, 3) to have their own place for living; while in the same time 80% of the young people aged over 18 still live together with their parents.

Therefore we continue to investigate the attitudes, beliefs and behavior of the Macedonian youth in order to have some clear insights and to expand knowledge of the nature and dimensions of youth employment and unemployment, especially when we know the fact that Macedonian youth unemployment rate is 52.9% and it ranks the country on the third place in the world (right after Bosnia and Herzegovina and Greece)²⁵. It is also interesting to compare the stated work preferences of the young respondents against the reality of the type of work that is available, which is the main idea of this research paper.

2. METHODOLOGY

²³ Holland JL. Making vocational choices: A theory of vocational personalities and work environments. Psychological Assessment Resources; 1997.

²⁴ Topuzovska Latkovic, M., Borota Popovska, M., Serafimovska, E., Cekic, A. (2013) *Youth Study Macedonia*. Skopje: FES, Topuzovska Latkovic, M. et al. *Младински трендови во Република Македонија*. Скопје: Агенција за млади и спорт и Институт за социолошки и политичко правни истражувања, Скопје: 2014 and Latkovikj, M. T., Popovska, M. B., & Popovski, V. Work Values and Preferences of the New Workforce: HRM Implications for Macedonian Millennial Generation. *Journal of Advanced Management Science* Vol, 4(4), 2016.

²⁵ <http://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.1524.ZS>

While in most other contexts, a young person is defined as a person aged 15 to 24 years²⁶, for the purpose of the research the upper age bound is extended to 29 years. This is done in recognition of the fact that some young people remain in education beyond the age of 24 years, and in the hopes of capturing more information on the post-graduation employment experiences of young people. The unemployed include all persons age 15 years and over who meet the following three conditions during the week of reference: a) they did not work (according to the above mentioned definition); b) were actively searching for a job or took concrete action to start their own

business; c) were available to start work within the next two weeks following the reference week²⁷.

For this research paper, both explorative and descriptive research methods have been used, and the data is analyzed at quantitative and qualitative level. For the purpose of the research there was questionnaire designed, and the research sample was representative, consisted from Macedonian young unemployed people (N=1009) from each of the eight statistical regions in the country. For the purpose of the qualitative analysis, an interview guide was developed and the respondents were also Macedonian young unemployed people (N=10) heterogeneous according their demographic characteristics (age, gender, living place, education level, marital status and ethnicity).

3. RESULTS

The research findings have shown that Macedonian young unemployed people have made their professional choice mainly before (23,60%), during (24,10%) and after (20,30%) the high school attendance. The decision about choosing a profession is generally individual's choice (55,90%), but for 29,90% the decision has been made under the influence of their parents.

The qualitative analysis have showed that the parents are seen as the most reliable persons for the young people, who constantly give them their support, guidance, advice, help and finances. In the same time they are described as very emotional, caring and highly ethical human beings, but generally not as successful as employees/professionals, mostly because they didn't succeed to earn enough money as expected, or to secure a job for their children.

Most of the young unemployed young people consider that their profession perfectly fits them (53,50%), 7% think that they have totally different talents, 4,90% think that their profession is not attractive at the labor market, 4,20% think that they've totally mistaken their professional choice, and 30,3% answered – I don't know. The most preferred professions/work positions among the unemployed young people are: being a businessman (N=43); manager (N=37); director (N=18); lawyer (N=15); chief (N=14); professor (N=14); doctor (N=11) (other professions/work positions are mentioned in less than N=10 cases).

The "dream job" is narratively described as the following:

"Large and strong company, with opportunities for development, high salary, big office....."

"Large company in Japan. Team work, ultra-modern technology, possibilities for career development"

"To go at work with smile."

"To help to many people with different social status."

"To help others to be happy."

"To be employed in my profession."

"To have an office, to work honestly and to have a 1000 euros salary."

"To become a millionaire."

"High paid job, with all benefits."

"A job that can offer opportunities for professional and career development, team work and highly respected position."

"A challenging job, with high salary."

"A job where I could show my abilities and skills, to contribute in its development and improvement in every way."

"To work abroad."

"A job that could make me happy."

"Flexible work time, stress less job, good salary and opportunities for career development."

The respondents were asked to select the most significant job characteristics in order to accept the employment contract. The ranking of the first 10 (of totally 20 possible) most important factors for accepting a job offer would be the following: 1) high salary (57,6%); 2) challenging job (36,4%); 3) self-satisfaction (32,3%); 4) to

²⁶ http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Youth_unemployment

²⁷ http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/EU_labour_force_survey_-_methodology

achieve something in life (32,3%); 5) secure job (18,5%); 6) career development possibilities (17,7%); 7) to help the others (11,9%); 8) to do something useful for the society (11,8%); 9) to be my own boss (11%); 10) to work with people (9,2%). This kind of results again confirm the findings from the qualitative analysis.

Macedonian young unemployed people were also asked about their orientation to work. This followed Holland's theory, which linked orientation characteristics with six career pathways. The statements used were derived from his Self Directed Search Instrument²⁸ and are shown as follows in italics: *I like to do things which involve physical effort* (category Realistic); *I like to do things which require me to put a lot of thought into them and think things through* (category Investigative); *I like to do things which are artistic and let me express myself relatively freely* (category Artistic); *I like to do things which involve me working with other people* (category Social); *I like to be in charge of other people* (category Enterprising); *I like to do things which follow a routine and where I can work on my own much of the time.* (category Conventional).

According Holland's career personality typology it can be concluded that Macedonian young unemployed people are mostly *Social* (M=4,04); then *Investigative* (M=3,72); *Enterprising* (M=3,59); *Artistic* (M=3,33); *Conventional* (M=3,31) and at the last place *Realistic* (M=2,52.)

Also the results have showed that: 50% of the respondents prefer to work for salary; 29% would like to start up their own business; 8% would like to work as freelancers; 4% would like to continue their family business and 3% would like to build a career in politics.

The respondents have pointed out that the most important reasons for not starting an own business is because: they don't know how to get the required finance for that (35,6%), they wait for better times to come (30,2%); they don't want to take a risk (27%).

As the most important issues that will be solved with the employment according the Macedonian young unemployed people are: 1) financial independence (45,8%); 2) to make my own family (19,2%); 3) to live on my own (10,3%). This finding confirms that Macedonian young people have the same life priorities, no matter of their employment status.

4. CONCLUSIONS

As the main conclusions from this research paper is the finding that the unemployed Macedonian young people are still enthusiastic about their future employment, have high expectations toward work, prefer high job positions (with managerial and/or social status) where will be highly paid, and in the same time they will have flexible working time, challenging but stress less and pleasant working atmosphere, usage of technology, fast career development possibilities, what is actually in common for the Millennial generation cohort (those born after 1981). These findings bring the conclusion that Macedonian young people have the same expectations toward work as their peer group, no matter of their employment status.

For human resource (HR) professionals this means that although the labor market lacks with available jobs for the young people, there is great possibility that they will choose to remain unemployed if they are not satisfied with the job offer characteristics (salary, nature of work, work conditions, career development possibilities).

REFERENCES

- [1] Elder, Sara; Novkovska, Blagica; Krsteva, Violeta. *Labour market transitions of young women and men in the former Yugoslav Republic of Macedonia*. Geneva: International Labour Office-ILO, 2013
- [2] ILO, 2003, p. 25. See also UN, 2005, p. 46.
- [3] Holland JL, Powell AB, Fritzsche BA. *The self-directed search (SDS)*. Odessa, FL: Psychological Assessment Resources; 1994.
- [4] Holland JL. *Making vocational choices: A theory of vocational personalities and work environments*. Psychological Assessment Resources; 1997.
- [5] Latkovikj, M. T., Popovska, M. B., & Popovski, V. Work Values and Preferences of the New Workforce: HRM Implications for Macedonian Millennial Generation. *Journal of Advanced Management Science* Vol, 4(4), 2016.
- [6] Topuzovska Latkovic, M., Borota Popovska, M., Serafimovska, E., Cekic, A. (2013) *Youth Study Macedonia*. Skopje: FES
- [7] Topuzovska Latkovikj, M. et al. *Младински трендови во Република Македонија*. Скопје: Агенција за млади и спорт и Институт за социолошки и политичко правни истражувања, Скопје: 2014
- [8] http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Youth_unemployment

²⁸ Holland JL, Powell AB, Fritzsche BA. *The self-directed search (SDS)*. Odessa, FL: Psychological Assessment Resources; 1994.

- [9] http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/EU_labour_force_survey_-_methodology
[10] <http://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.1524.ZS>

TEACHER EDUCATION IN CROATIA: THE STRENGTH OF FUTURE GENERATIONS

Snježana Močinić PhD

Juraj Dobrila University of Pula, Faculty of Educational Sciences, Croatia
nmocinic@gmail.com

Ivana Paula Gortan-Carlin PhD

Juraj Dobrila University of Pula, Faculty of Educational Sciences, Croatia
igcarlin@unipu.hr

Lorena Lazarić

Juraj Dobrila University of Pula, Faculty of Educational Sciences, Croatia
lorena.lazaric@gmail.com

Abstract: The third millennium society is very different from that which today's educational system is intended for. Great cultural and social changes taking place in recent decades are changing the very idea of education. To adapt the education system to the demands of today's society and direct it to the future as a factor of excellence and innovation, requires fundamental reforms at all levels of education, especially in teacher education.²⁹ In fact, their role is irreplaceable in stimulating learning experiences of young people and adults and are key factors in the development of educational systems and reforms.

It is important for teacher education to develop the ability to adapt declarative and procedural knowledge and structures of thinking to new circumstances which implies openness to change, autonomy in seeking solutions to educational work, the ability to engage in research and understanding its own professional development in the context of lifelong learning, so the authors of the work present a historical review of teacher education in Croatia from the second half of the 18th century to the present in order to consider the changes made and to set the research question: How do we modernize teacher education today, the strength of future generations? This raises the hypothesis that teacher education, as the foundation of a society, is continuously invested in and that programs are continually subject to reforms since the development of technology brings changes at all levels. Using heuristics methodology and case-study on teacher education at the Faculty of Educational Sciences of the University of Pula confirms that investments are made in the theoretical and in the practical part of the study because it increased the number of hours (3660 hours of theory and 350 hours of practice), students have the option of choosing elective courses according to their liking and can search for solutions of future employment at college-level, in our case: a module of English or computer science. A novelty is the possibility of student exchanges, where students can experience the different approaches to teaching in other countries.

Keywords: teacher, teacher education and training, pedagogical-psychological courses, methodology, practical training

OBRAZOVANJE UČITELJA U HRVATSKOJ: SNAGA BUDUĆIH GENERACIJA

dr. sc. Snježana Močinić

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti, R Hrvatska
nmocinic@gmail.com

doc. dr. sc. Ivana Paula Gortan-Carlin

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti, R Hrvatska
igcarlin@unipu.hr

Lorena Lazarić

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti, R Hrvatska
lorena.lazaric@gmail.com

Sažetak: Društvo trećeg tisućljeća uveliko se razlikuje od onog za koje je predviđen današnji obrazovni sustav. Velike kulturne i socijalne promjene koje se događaju u posljednjih nekoliko desetljeća, mijenjaju samu ideju o odgoju i obrazovanju. Prilagodba obrazovnog sustava zahtjevima današnjeg društva i njegovo usmjerenje ka

²⁹ In this work the term "teacher" refers to educators in elementary schools, especially educators from first to fourth grade.

budućnosti u svojstvu čimbenika izvrsnosti i inovativnosti, traži temeljite reforme na svim razinama obrazovanja, a posebice u obrazovanju učitelja³⁰ kao ključnih čimbenika u razvoju obrazovnih sustava i provedbi reformi te u poticanju iskustva učenja mladih i odraslih.

S obzirom da je za obrazovanje učitelja važno razviti sposobnost prilagođavanja deklarativnih i proceduralnih znanja i struktura mišljenja novim okolnostima, što podrazumijeva otvorenost na promjene, samostalnost u traženju rješenja za odgojno-obrazovni rad, sposobnost uključivanja u istraživanje i sagledavanje vlastitog profesionalnog razvoja u kontekstu cjeloživotnog obrazovanja, autorice u radu donose povijesni pregled obrazovanja učitelja u Hrvatskoj od druge polovice XVIII. stoljeća do danas kako bi se sagledale učinjene promjene i postavilo istraživačko pitanje: Kako danas osuvremeniti obrazovanje učitelja, snagu budućih generacija? Postavlja se hipoteza da se u obrazovanje učitelja, kao temelja jednog društva, kontinuirano ulaže i da su programi kontinuirano podložni reformama budući da razvoj tehnologije donosi promjene na svim razinama. Koristeći metodologiju heuristike i *case-study* obrazovanja učitelja na Fakultetu za odgojne i obrazovne znanosti Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli potvrđuje se da se ulaže u teoretskom ali i u praktičnom dijelu studija jer se povećao broj sati (3660 sati nastave i 350 sati stručne prakse), studenti imaju mogućnost biranja izbornih kolegija prema osobnom afinitetu, a na fakultetskoj se razini traže rješenja budućeg zapošljavanja, u našem slučaju kroz modul engleskog jezika ili informatike. Novina je i mogućnost razmjene studenata kako bi im se omogućilo iskusiti razliku u pristupu podučavanju u drugim državama.

Ključne riječi: učitelji, obrazovanje učitelja, pedagoško-psihološki kolegiji, metodika, stručna praksa

1. UVOD

Za obrazovanje učitelja u postmodernom društvu od presudne je važnosti razviti sposobnost prilagođavanja deklarativnih i proceduralnih znanja i struktura mišljenja novim okolnostima, što podrazumijeva otvorenost na promjene, samostalnost u traženju rješenja za odgojno-obrazovni rad, sposobnost uključivanja u istraživanje i sagledavanje vlastitog profesionalnog razvoja u kontekstu cjeloživotnog obrazovanja. Inovativni pristup učiteljskoj profesiji počinje inicijalnim obrazovanjem, a na njegovu koncepciju i organizaciju velik utjecaj ima odnos teorije i prakse. Naime, brojni autori tvrde da su učinci obrazovanja na stvarnu praksu učitelja uglavnom ograničeni pripisujući najčešće razloge odvojenosti pedagoške teorije i odgojne prakse tijekom studija (Darling-Hammond, 2000, 2005; Korthagen et al., 2001; Neuweg, 2004; Brower, Korthagen, 2005; Vizek Vidović et al., 2005; Damiano, 2007; Laneve, 2009). Proučiti odnos između teorije i prakse tijekom obrazovanja znači sagledati ga kao problem uspostavljanja veze između znanja i umijeća budućih učitelja. Međutim dijalog između znanstvene djelatnosti i odgojne prakse još uvijek nailazi na poteškoće. Baldacci (2010: 11-12) smatra da je sjedinjenje pedagoške teorije i odgojne prakse izrazito racionalan zahtjev koji se ne primjenjuje kako u teorijskom tako ni u praktičnom pedagoškom djelovanju. Naime, iako su teoretičari i praktičari jedinstveni u tvrdnji da je takvo sjedinjenje potrebno, i jedni i drugi rijetko ga ostvaruju i to većinom na djelomičan i neadekvatan način. Učitelji smatraju da teorijske koncepcije ne prikazuju realan odgojno-obrazovni kontekst jer su previše općenite i apstraktne i kao takve neprimjenjive u praksi (Laursen, 2007). Veoma je često teško povezati konkretan problem u školskoj praksi s apstraktnom pedagoškom teorijom, a nedostatak povezivanja istih smanjuje razinu njenog učinka na odgojno-obrazovnu praksu. S druge strane teorijska spoznaja u pedagogiji je utemeljena na znanstveno-racionalnom mišljenju, ponovljivim uvjetima istraživanja i poštivanju zakona logike te je oslobođena obilježja pojedinih konkretnih situacija.

Inicijalno obrazovanje ima stratešku ulogu u oblikovanju mentalnog sklopa budućeg učitelja, otvorenog prema inovacijama i kritičnog prema osobnom iskustvu te predstavlja jedinstvenu priliku povezivanja stečenog teorijskog znanja i praktičnog iskustva u cilju osvješćivanja implicitnih teorija o pedagoškim koncepcijama i znanstvenom utemeljenju praktične nastave. S obzirom na to, pitanje odnosa znanstvene teorije i praktičnog iskustva postaje jedno od ključnih rasprava u obrazovanju učitelja tijekom povijesti. U cilju jasnijeg viđenja odnosa znanstvenog promišljanja i praktičnog djelovanja smatramo neophodnim analizirati njegov razvoj kroz povijest.

2. POVIJESNI PREGLED OBRAZOVANJA UČITELJA U HRVATSKOJ

Razvojni put učiteljstva u Hrvatskoj od druge polovice XVIII. stoljeća do danas može se podijeliti na nekoliko razdoblja. Do polovine XIX. stoljeća učiteljima su se često nazivali jedva pismeni ljudi, bez posebnog pedagoško-didaktičkog obrazovanja.

Prvo razdoblje obrazovanja učitelja je *razdoblje austro-ugarske* vlasti kada organizaciju školstva preuzima država s ciljem da ga unificira i omasovi te prilagodi potrebama gospodarskog i društvenog razvoja. Kao

³⁰ U ovom radu izraz „učitelj“ odnosi se na sve prosvjetne djelatnike osnovne škole, a posebno učitelje razredne nastave.

pristaše prosvijećenog apsolutizma, carica Marija Terezija i car Josip II. nastojali su osuvremeniti državu uvodeći značajne socijalne, ekonomske i kulturne reforme (Franković, 1958: 50). U Hrvatskoj obveza pohađanja osnovne škole započinje 1774. god. kada stupa na snagu naredba Marije Terezije *Opći školski red* kojom se određuje da u svakom naselju mora postojati trivijalna škola, u svakom okružju glavna škola, a u sjedištu provincije normalna škola. Tadašnje osposobljavanje učitelja bilo je u sastavu osnovnog obrazovanja, o njemu su skrbile normalne škole, a kandidate je podučavao nadučitelj ili ravnatelj (Munjiza, 2009: 30-31). Početkom XIX. stoljeća pedagoško obrazovanje učitelja za rad u trivijalnim školama iznosilo je tri mjeseca, dok je pedagoški tečaj za učitelje glavnih i normalnih škola trajao šest mjeseci (Munjiza, 2009: 33; Cindrić, Miljković, Strugar, 2010: 30). Na navedenim su se tečajevima budući učitelji osposobljavali primjenjivati stečena teorijska znanja u radu s učenicima normalne ili glavne škole u kojoj su se obrazovali. Osnovne upute o poučavanju učilo se iz priručnika *Methodenbuch* koji je priredio Felbiger³¹, organizator osnovnog školstva u Austriji i Prusiji (Franković, 1958: 60). Prema postojećim podacima obrazovanje učitelja u ovom razdoblju sadržavalo je ovladavanje materijalom koji će predavati učenicima i osnovne poduke iz didaktike, metodike, školske discipline i administracije, a korištene metode bile su zastarjele i temeljile su se na mehaničkom učenju (Franković, 1958: 69; Munjiza, 2009: 159). Školovanje se za učitelje pučkih škola od sredine XIX. stoljeća povećava na jednogodišnje tečajeve, a kasnije postaje još duže. Prema zakonu iz 1874. god. učitelji su trebali završiti srednju učiteljsku školu u trajanju od tri godine, a od 1888. u trajanju od četiri godine (Munjiza, 2009: 84). Samostalne učiteljske škole počinju djelovati sredinom XIX. stoljeća. Prva privatna učiteljska škola časnih sestara sv. Vinka osnovana je u Zagrebu 1848., a godinu dana kasnije počinje s radom i prva javna muška učiteljska škola, *Učiteljna učiona zagrebačka* (Franković, 1958: 99; Strugar et al., 2002: 102). Tijekom dvogodišnjeg studija u ovoj samostalnoj ustanovi, pored vjeronauka, predavali su se sljedeći predmeti: pedagogija, didaktika, metodika, gramatika ilirskog jezika, krasopis i pravopis, računstvo, zemljopis, prirodopis, fizika, nauk poljskoga gospodarstva, umjetoslovlje, prva pomoć, orguljanje, pjevanje i raspored službe u crkvi. Škola je imala i svoju vježbaonicu za praktično vježbanje polaznika (Franković, 1958: 99, 131). Školski zakon iz 1874. godine donosi, također, napredne odredbe u cilju poboljšanja pedagoškog obrazovanja i položaja učitelja. Naime, osiguranjem državne plaće i mirovine iz državne blagajne učitelji postaju državni službenici, što čini sigurnijim njihov socijalni status. Za njihovo daljnje pedagoško obrazovanje osnivaju se knjižnice, pedagoški časopisi, organiziraju učiteljski sastanci, studijska putovanja, stručna usavršavanja i izvanredni tečajevi (Franković, 1958: 165; Munjiza, 2009: 33, 163). Položaj učiteljica se, međutim, znatno razlikovao od položaja učitelja: one su imale manju plaću za isti rad i neko se vrijeme nisu mogle udavati (Munjiza, 2009: 130).

Do prvog svjetskog rata u građanskoj Hrvatskoj i Slavoniji osnovane su sljedeće učiteljske škole: muške škole u Zagrebu, Petrinji, Osijeku, Pakracu, ženske škole u Zagrebu (dvije) i Karlovcu, u Istri - učiteljske škole u Rovinju (1872. g. premještena u Kopar) i Kastvu, u Dalmaciji - muške škole u Zadru i Arbanasima kod Zadra, te ženska učiteljska škola u Dubrovniku (Franković, 1958: 215-216; 234, 252, 287). Od početka XX. stoljeća do prvog svjetskog rata postupno jača težnja za širenjem obrazovanja među široke narodne slojeve kao i utjecaj novih ideja s područja pedagogije i psihologije koje u to vrijeme osvajaju sve europske zemlje.

Naredno razdoblje razvojnog puta učiteljstva u Hrvatskoj odnosi se na razdoblje između dva svjetska rata. Nakon pada Austro-Ugarske Monarhije Hrvatska postaje dijelom Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, preimenovane 1929. godine u Kraljevinu Jugoslaviju. Stvaranjem Kraljevine SHS 1918. godine Hrvatska dopijeva u znatno nerazvijeniju državnu zajednicu, opustošenu i degradiranu ratom te se još više odmiče od središnjih europskih razvojnih tokova. Školski sustav se još neko vrijeme organizira po austro-ugarskom modelu. Godine 1929. novim školskim zakonom uvedeno je osmogodišnje školovanje kao mogućnost, no uglavnom se provodilo četverogodišnje osnovno obrazovanje. Zadatak škole bio je pružiti ne previše široko obrazovanje narodnim masama i odgojiti ih u duhu narodnog jedinstva, vjernosti i odanosti kralju. Učiteljske srednje škole ostaju podijeljene na muške i ženske, a trajanje se povećava na pet godina bez mogućnosti nastavka obrazovanja, osim na višoj pedagoškoj školi ili pedagoškoj grupi predmeta na filozofskom fakultetu, ali samo za kandidate s vrlo dobrim ili odličnim uspjehom i provedene najmanje tri godine u službi s odličnim ocjenama. Privremeni nastavni plan za učiteljske škole iz 1931. god. sadržavao je sljedeće predmete: Psihologija s logikom, Opća pedagogija, Povijest pedagogije, Metodika, Školski rad, Školska organizacija i administracija, Narodna ekonomija i osnove sociologije, Vjeronauk, Narodni jezik, Strani jezik, Povijest, Zemljopis, Prirodopis, Kemija s tehnologijom, Fizika, Matematika, Higijena, Poljoprivreda i domaćinstvo, Pjevanje, Sviranje, Ručni rad, Gimnastika (Franković, 1958: 339-340). Vježbaonica je trebala je biti sastavni dio svake učiteljske škole, ali se u praksi od toga ponegdje odustajalo zbog nepovoljnih prilika. U Hrvatskoj su samo djelomično

³¹ Ivan Ignjat Felbiger (1724.-1788.), opat i organizator osnovnog školstva u Prusiji i Austriji. Prema njegovom nacrtu izrađena je naredba za organizaciju i djelovanje osnovnih škola u obje spomenute države. Napisao je, također, razne udžbenike i priručnike za rad učitelja (Franković, 1958: 58).

prihvaćeni razni pravci reformne pedagogije, odnosno nove škole, iako su se tadašnji istaknuti pedagoški teoretičari i praktičari i napredni učitelji zalagali za modernizaciju škole i nastave (Franković, 1958: 357, Munjiza, 2009: 189). Do ostvarenja reformnih ideja u praksi nije ni moglo doći u većim razmjerima zbog materijalne zaostalosti tadašnje Jugoslavije. Premda je 30-ih god. XX. st. svakom učitelju pripadalo u prosjeku 56 učenika, mnoga su sela i dalje bila bez škole, a nepismenost je obuhvaćala 42,56 % stanovništva iznad 10 godina. Svejedno, 1937. godine bilo je oko 800 nezaposlenih učitelja te je ondašnja vlast odlučila ograničiti broj upisanih studenata i, od 1929. do 1940., zatvoriti 4 od 14 postojećih učiteljskih škola (Franković, 1958: 315, 341, 344).

Za vrijeme Drugog svjetskog rata (1941. – 1945.) razvoj učiteljstva stagnira. Nova narodna vlast osposobljavala je učiteljski kadar skraćenim i užurbanim tečajevima u trajanju od dva do šest mjeseci, naglašavajući pedagoško i ideološko obrazovanje pripravnika (Munjiza, 2009: 87). Misli i ideje socijalizma u to su vrijeme postale osnovna pokretačka snaga ljudi, a za širenje novih ideja održavala su se predavanja, organizirali tečajevi opismenjavanja i kulturno-umjetničke priredbe čiji su nosioci često bili učitelji.

Sljedeće razdoblje školovanja učitelja u Hrvatskoj počinje poslije Drugog svjetskog rata. Trebalo je obnoviti porušene i podizati nove školske zgrade, a istovremeno odgajati i obrazovati nove učitelje jer su oni zaposleni bili jako skromno profesionalno osposobljeni (Munjiza, 2009: 87). Godine 1945. počelo je s radom 14 učiteljskih škola, a uz njihov redovan rad organizirali su se razni oblici ubrzanog i skraćenog školovanja kako bi se što prije riješio problem nedovoljnog broja učitelja. Sabor Narodne Republike Hrvatske donosi 1951. godine *Zakon o narodnim školama* prema kojem su škole javne i društvene ustanove koje imaju zadatak ostvariti demokratske osnove novog socijalističkog društva, odnosno razvijati, putem nastave, znanstveni pogled na svijet, odgajati učenike u duhu prijateljstva, bratstva i jedinstva jugoslavenskih naroda te pravilnog odnosa prema radu, osigurati pravo na besplatno obrazovanje svih građana i nesmetani prijelaz iz nižeg stupnja školovanja u viši (Franković, 1958: 476). S obzirom na povećanje potrebe za kadrovima stručnih učitelja koji će nakon završenog srednjoškolskog obrazovanja moći predavati u šestogodišnjim školama, godine 1952./53. trajanje srednje učiteljske škole produženo je na pet godina (Franković, 1958: 500). Međutim, kako se uskoro pokazalo da ni petogodišnja izobrazba učitelja ne može zadovoljiti zahtjeve rada u višim razredima osnovne škole pokrenuta je šira diskusija na sastancima članstva Pedagoško-književnog zbora, u Savjetu za prosvjetu, nauku i kulturu, u Udruženju učitelja Hrvatske, na savjetovanjima te u dnevnim i pedagoškim tiskovinama o potrebi osnivanja učiteljske/pedagoške akademije kao jedinstvene ustanove za obrazovanje učitelja nižih i viših razreda osmogodišnje osnovne škole.

Posljednje razdoblje izobrazbe učitelja odnosi se na više stručno i visokoškolsko sveučilišno obrazovanje učitelja u različitim trajanjima. Temeljem zakona od 7. srpnja 1960. ukinute su srednje učiteljske škole i osnovane pedagoške akademije. Od 1961. do 1963. u Hrvatskoj je osnovano 14 pedagoških akademija za školovanje učitelja razredne i predmetne nastave za rad u osnovnoj školi (Strugar i sur., 2002: 102). Krajem 70-ih godina dvogodišnje pedagoške akademije postepeno prerastaju u pedagoške fakultete, koji obrazuju učitelje više stručne spreme do 1994. god. Te godine, u skladu s ostalim zakonskim promjenama koje je neovisna Hrvatska pokrenula radi usklađivanja svog obrazovnog sustava s europskim, dvogodišnji stručni studij razredne nastave preustrojen je u četverogodišnji sveučilišni studij. Kao takav izvodi se do akademske 1998./99. godine, kada obrazovanje učitelja i odgojitelja preuzimaju visoke učiteljske škole, osnovane uredbom vlade, koje izvode stručne četverogodišnje studije s pojačanim predmetom do 2005. godine. Na sjednici održanoj 2. ožujka 2005. godine *Nacionalno vijeće za visoko obrazovanje* donosi *Načela i preporuke za ustroj učiteljskih i nastavničkih studija u Republici Hrvatskoj* čime započinje proces „vraćanja“ učiteljskih studija na sveučilišnu razinu uz integraciju preddiplomskog i diplomskog stupnja. Nakon prilagodbe uvjetima Bolonjskog procesa i provedenih postupaka pribavljanja dopusnica, od akademske godine 2005./2006., većina visokih učiteljskih škola u Hrvatskoj ustrojava i izvodi integrirani preddiplomski i diplomski sveučilišni učiteljski studij (5+0) i mijenja status u učiteljski fakultet ili fakultet za odgojne i obrazovne znanosti. Po završetku studija studenti su osposobljeni za cjeloživotno učenje, ali i za nastavak obrazovanja na poslijediplomskim studijima. Na taj se način u praksi obrazovanja učitelja u Hrvatskoj stvara do tad nepostojeća znanstvena vertikala kojom se magistru primarnog obrazovanja, odnosno učitelju, omogućuje znanstveno-istraživački rad i znanstveno napredovanje.

Uvođenje bolonjske reforme visokog obrazovanja dovelo je do različitih koncepcija studijskih programa na učiteljskim fakultetima i odjelima sveučilišta u Hrvatskoj. Studijski se programi međusobno razlikuju u ukupnom fondu sati, dinamici i količini vremena određenoj za usvajanje akademskih, pedagoško-psiholoških i metodičkih znanja i vještina te organizaciji i provođenju stručno-pedagoške prakse.

3. STUDY CASE: UČITELJSKI STUDIJ U PULI OD 1961. DO 2016. GODINE

Tijekom pedeset i pet godina postojanja učiteljski je studij u Puli doživio nekoliko transformacija. U prvoj dekadi djelovanja Pedagoške akademije u Puli, od 1961. do 1971. godine zabilježene su velike promjene u načinu studiranja kao reakcija i odgovor na kontinuirano ispitivanje potreba škola. Na Pedagoškoj je akademiji studij razredne nastave trajao dvije godine. Predmetna struktura po školama zahtijevala je da nastavnik, kako bi si mogao osigurati rad s punom normom, bude osposobljen za predavanje dvaju predmeta. Iz tog se razloga razredna nastava studirala kao dvopredmetni studij, i to u kombinaciji s hrvatskim, matematikom, tehničkim obrazovanjem, biologijom, poviješću ili zemljopisom. Danas bi takav studij nazvali učiteljski studij s pojačanim predmetom. Učitelji su drugi predmet mogli predavati u svih osam razreda osnovne škole. U drugoj polovici prve dekade došlo je do smanjenja mogućnosti kombiniranja predmeta te je od 1965./66. učiteljski studij postao jednopredmetni kao studij uz rad odnosno izvanredni studij, a od akademske godine 1967./68. i kao redovni studij.

Već se u prvih deset godina ukazala potreba za povećanjem godina studiranja da bi se u „potpunosti realizirali ciljevi i zadaci u školovanju nastavnika“ no zahtjevima još dugo nije udovoljeno (Deset godina, 1971). Godine 1986. formiran je Pedagoški fakultet u Puli Sveučilišta u Rijeci, kao pravno samostalna ustanova, međutim studij razredne nastave i dalje se održavao kao dvogodišnji, stručni studij.

Druga faza razvoja učiteljskog studija počinje 1994. godine kada se isti počinje izvoditi kao četverogodišnji sveučilišni studij. Završetkom studija studenti su stjecali visoku stručnu spremu i naziv diplomirani učitelj te su mogli upisati poslijediplomski studij.

Treća faza počinje s akademskom godinom 1998./99., kada se od Pedagoškog fakulteta odvaja samostalna Visoka učiteljska škola Sveučilišta u Rijeci, a četverogodišnji stručni studij razredne nastave se izvodi s pojačanim predmetima informatike i engleskog jezika. Godine 2005./06. izvodio se i studij s pojačanim predmetom animator slobodnog vremena³² (Rosić, 2009).

Četvrta faza učiteljskog studija počinje osnivanjem Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli (2006.). Program učiteljskog studija odvija se unutar sastavnice Odjel za obrazovanje učitelja i odgojitelja, od 2015. Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti, te prerasta u Integrirani preddiplomski i diplomski sveučilišni učiteljski studij u trajanju od pet godina. Završetkom studija stječe se akademski naziv magistar primarnoga obrazovanja (mag. prim. educ.). Uz stjecanje temeljnih učiteljskih kompetencija studentu se pruža mogućnost izbora između dva modula: Engleski jezik i Informatika, a stečena znanja i vještine upisuju se u suplement diplomi kako bi učitelj razredne nastave imao širi dijapazon zapošljavanja.

Teorijsko obrazovanje budućeg učitelja obuhvaća pedagoško-psihološko-didaktičku skupinu predmeta, temeljne predmete struke, i skupinu predmeta modula engleski jezik ili modula informatika, a praktična izobrazba obuhvaća metodičku skupinu predmeta i stručno-pedagošku praksu. Usporedba strukture nastavnih planova tijekom razvoja učiteljskog studija donosi zanimljive rezultate. U priloženoj tablici donosi se struktura predmeta grupiranih po područjima te ukupni broj sati nastave u cilju sinteze razvoja. Za prikaz dvogodišnjeg učiteljskog studija koristio se popis kolegija iz akademske godine 1976./77., za četverogodišnji studij iz 1999./2000., a za petogodišnji učiteljski studij iz 2015./16.

Tijekom dvogodišnjeg učiteljskog studija studenti su imali zajedničke kolegije koje su slušali svi polaznici Pedagoške akademije, a to su bili: Filozofija, Pedagogija, Didaktika, Psihologija djetinjstva i mladosti, Fizički odgoj, Nastava o zavičaju i Općenarodna obrana i društvena samozaštita³³. Struktura studija razredne nastave pokazuje da su se sadržaji osnovne struke obrađivali i na samim metodikama na koje se izdvajalo 41% nastavnih sati. Tako su se znanja potrebna za izvođenje nastave hrvatskog jezika usvajala osim na kolegijima Dječja književnost, Kultura usmenog i pismenog izraza i Filmska i radio-televizijska kultura i na Metodici elementarne nastave hrvatskog jezika dok su se osnove matematike slušale u sklopu kolegija Osnove matematike i Metodice elementarne nastave matematike.

Svaki se semestar zasebno upisivao. Uvjet za upis u drugi semestar su bili prikupljeni potpisi odslušanih kolegija, za upis u treći semestar položeni ispiti iz Metodike elementarne nastave hrvatskog ili srpskog jezika i jedne odgojne Metodike (muzičkog, fizičkog ili likovnog odgoja), a za upis u četvrti semestar prikupljeni svi potpisi i odrađena stručno-pedagoška praksa. Studij je predviđao 1830 školskih sati nastave te 2 tjedna stručne prakse (50 sati u veljači) na prvoj godini i 4 tjedna (100 sati u veljači) na drugoj godini.

Usporedba struktura četverogodišnjeg i dvogodišnjeg studija pokazuje da se ukupan broj sati nastave povećao s 1830 na 3450 školskih sati, dakle za 88%. Završetkom četverogodišnjeg studija nudila se mogućnost rada u

³² Trajao je četiri godine, odnosno za jednu generaciju studenata.

³³ Ovaj je kolegij tijekom godina mijenjao naziv u Predvojnička obuka i Osnove narodne obrane, a budući da su ga studenti slušali tijekom sva četiri semestra i da se na njega odnosilo svega 6% nastavnih sati u odnosu na sveukupni zbroj sati vodi se kao društveni kolegij.

nižim razredima osnovne škole te poučavanja engleskog jezika ili informatike, ovisno o izabranom pojačanom predmetu.

Integrirani preddiplomski i diplomski sveučilišni učiteljski studij rezultat je Bolonjskog procesa nakon što su „Svi studijski programi usklađeni [...] 2005. godine sa zahtjevima Bolonjskog procesa, a svi studenti koji u Republici Hrvatskoj završavaju bolonjske studije dobivaju ECTS bodove te imaju pravo na dopunsku ispravu o studijima.“ (MZOS) Danas je na petogodišnjem studiju broj nastavnih sati i sati stručne prakse koju studenti odrade u osnovnim školama, u odnosu na dvogodišnji studij, više nego udvostručen.

Tablica 1. Usporedba strukture dvogodišnjeg, četverogodišnjeg i petogodišnjeg učiteljskog studija

	dvogodišnji US		četverogodišnji US		petogodišnji US	
	broj sati	%	broj sati	%	broj sati	%
Kolegiji edukacijskih znanosti	450	22,7	480	12,8	690	17,2
Kolegiji osnovne struke	510	25,8	1035	27,6	1215	30,3
Metodike nastavnih predmeta	750	37,9	900	24	960	24
Kolegiji društvenih znanosti	120	6	0	0	0	0
Stručno-pedagoška praksa	150	7,6	300	8	350	8,7
Kolegiji izbornih predmeta/modula			1035	27,6	795	19,8
<i>Ukupno</i>	<i>1980</i>	<i>100 %</i>	<i>3750</i>	<i>100 %</i>	<i>4010</i>	<i>100 %</i>

Iz strukture kolegija vidljivo je da se, u odnosu na četverogodišnji studij, količina nastavnih sati za kolegije osnovne struke i edukacijskih znanosti povećao, da su metodike zadržale isti postotak i da se smanjio postotak izbornih predmeta. Izborni predmeti četverogodišnjeg studija postali su kolegiji izbornih modula, engleskog jezika i informatike, kojeg studenti biraju nakon završene prve godine. Također je potrebno navesti kako studenti pete godine Integriranog preddiplomskog i diplomskog sveučilišnog učiteljskog studija imaju mogućnost birati izborne kolegije prema osobnom afinitetu. Tijekom akademske godine 2015./16. su primjerice, mogli izabrati četiri kolegija od ponuđenih: Rad s darovitom djecom, Strategije aktivnog učenja, Govorno izražavanje, Lektira u razrednoj nastavi, Trening socijalnih vještina, Rana dvojezičnost i višejezičnost, Odgoj i obrazovanje za ljudska prava i demokratsko građanstvo, Uvod u teoriju književnosti, Psihologija grupe.

4. ZAKLJUČAK

Obrazovanje učitelja u Hrvatskoj ovisi ne samo o budućoj viziji kvalitetnog učitelja u kontekstu brzih tehnoloških i globalizacijskih promjena već i o povijesnom, kulturološkom, društvenom i političkom nasljeđu zemlje utkanom u cjelokupni obrazovni sustav. Pregledom obrazovanja učitelja u RH željelo se doprinijeti raspravi o odabiru najboljeg modela studija te implementaciji odgovarajućeg kurikulumu u inicijalnom obrazovanju učitelja u cilju postizanja uspješnog i znanstveno utemeljenog odgojno-obrazovnog djelovanja istih. Kroz razvoj učiteljskog studija pozitivnim se može utvrditi postavljanje dobrih znanstvenih temelja i razvijanje metodičkih kompetencija studenata, a nedostatnim odgovarajuće dijalektičko sjedinjenje pojedinih skupina predmeta teorijskog i praktičnog karaktera.

Ipak, uzlazna putanja obrazovanja učitelja u Puli koju opisujemo potvrđuje hipotezu da se ulaže kako u teoretskom tako i u praktičnom dijelu studija kroz povećanje broja sati (3660 sati nastave i 350 sati stručne prakse), mogućnost biranja izbornih kolegija prema osobnom afinitetu studenata, razmjenu studenata, te pronalaženjem rješenja šireg raspona mogućnosti zapošljavanja, u našem slučaju kroz modul engleskog jezika ili informatike.

S novom kurikularnom reformom RH očekuju se novine pretežito u načinu rada, a do tada bi budući učitelji već trebali biti osposobljeni i otvoreni za nove promjene i izazove.

LITERATURA

1. Arhivska građa. Dokumenti Fakulteta za odgojne i obrazovne znanosti. Sveučilište Jurja Dobrile u Puli.
2. Baldacci, M. (2010). *La dimensione metodologica del curricolo. Il modello del metodo didattico*. Milano: Franco Angeli.
3. Brouwer, N.; Korthagen, F. (2005). Can teacher education make a difference? *American Educational Research Journal*, 42(1), 153–224.
4. Cindrić, M.; Miljković, D.; Strugar, V. (2010). *Didaktika i kurikulum*. Zagreb: IEP – D.

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

5. Damiano, E. (2007). *Il sapere dell'insegnare*. Milano: Franco Angeli.
6. Darling Hammond, L.; Bransford, J. (2005). *Preparing teachers for a changing the world*. San Francisco: Jossey Bass.
7. Darling-Hammond, L. (2000). How teacher education matters. *Journal of Teacher Education*, 51(3), 166–173.
8. Franković D. (ur.) (1958). *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*. Zagreb: PKZ.
9. Korthagen, F. A. J.; Kessels, J.; Koster, B.; Lagerwerf, B.; Wubbels, T. (2001). *Linking Practice and Theory. The Pedagogy of Realistic Teacher Education*. New York, London: Routledge.
10. Laneve, C. (2009). *Scrittura e pratica educativa*. Trento: Erickson.
11. Laursen, F. (2007). *Student Teachers' Conceptions of Theory and Practice in Teacher Education*. In International Study Association on Teachers and Teaching. *ISATT conference, Saint Catherines, Canada, 5-7 juillet 2007*. Reading: ISATT, str. 1–11.
12. Munjiza E. (2009). *Povijest hrvatskog školstva i pedagogije*. Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, HPKZ ogranak Slavonski Brod.
13. Neuweg, G. H. (2004). Figure uspostavljanja odnosa između učiteljskog znanja i učiteljskog umijeća. *Pedagogijska istraživanja*, 1(1), 121-136.
14. Rosić, V. (2009). Obrazovanje učitelja i odgojitelja. *Metodički obzori*. vol. 4, 1-2. 19-33.
15. Službene stranice MZOS-a. Bolonjski proces i Europski prostor visokog obrazovanja. Ministarstvo znanosti obrazovanja i sporta, <http://public.mzos.hr/Default.aspx?sec=2268> (20.1.2016.)
16. Strugar, V. et al. (ur.) (2002). *Koncepcija promjena odgojno-obrazovnog sustava u Republici Hrvatskoj: projekt*. Zagreb: Ministarstvo prosvjete i športa. Dostupno na: http://www.see-educoop.net/education_in/pdf/concept_chan-cro-hrv-t02.pdf (30.07.2012.)
17. Vizek Vidović, V. (ur.). (2005). *Cjeloživotno obrazovanje učitelja i nastavnika: višestruke perspektive*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja
18. *** Deset godina rada Pedagoške akademije Pula 1961-1971. (1971). Pula: Pedagoška akademija

KNOWLEDGE AS THE GOAL OF CONTEMPORARY INTELLECTUAL EDUCATION

Vesna Lj. Minic, PhD

The Prizren Teachers College – in Leposavic, Serbia minic.vesna@gmail.com

Sladjana T. Vidosavljevic, PhD

The Prizren Teachers College – in Leposavic, Serbia sladjana.vidosavljevic@pr.ac.rs

Abstract: Intellectual education is an important educational area that is of great significance for the formation of personality. Without adoption and acquisition of scientific knowledge and the development of the intellect, there is no real education. People discover and learn about the world from it, enriching and improving themselves and their environment. All their activities are permeated by intellect, which indicates a close relationship with the upbringing and education. In order for the process of work to be more efficient, knowledge is the main prerequisite. Knowledge is acquired throughout the entire life, which makes learning, education and continuous education permanent processes which become an integral part of every person's life. Intellectual education in modern science has a broader context and includes the development of the senses, attention, memory, perception, speech, the acquisition of knowledge, values, critical thinking, mental strength and ability, etc. Thus developed intellectual abilities, skills and habits form the basis of man's successful and good quality of life. Contemporary theories emphasize the importance of conscious, active and critical learning and its immediate practical application. Instead of remembering the great amount of knowledge, the process of acquiring knowledge should be focused on the creation, adoption and understanding of core concepts and principles. Bearing in mind that science has become a direct productive force, and that we live in the era of information technology, the nature of knowledge changes all the time, while the curriculum is based on general social and global character. Modern life more and more emphasizes the importance of knowledge and education outside schools, thus the continuous education gets a new dimension because nowadays no diploma is enough for a lifetime. Factors that affect intellectual education are: family, peers, schools, mass media, cultural institutions and others.

Keywords: knowledge, intellectual education, curricula, factors.

ЗНАЊЕ КАО ЗАДАТАК САВРЕМЕНОГ ИНТЕЛЕКТУАЛНОГ ВАСПИТАЊА

Доц. др Весна Љ. Минић

Учитељски факултет у Призрену – Лепосавићу, Србија minic.vesna@gmail.com

Доц. др Слађана Т. Видосављевић

Учитељски факултет у Призрену – Лепосавићу, Србија sladjana.vidosavljevic@pr.ac.rs

Резиме: Интелектуално васпитање је важно васпитно подручје које има вишеструки значај за формирање личности. Без усвајања и стицања научних знања и развитка интелекта, нема истинског васпитања и образовања. Човек путем њега открива и сазнаје свет, богатећи и унапређујући себе и своју околину. Све његове делатности прожете су интелектом, што указује на тесну везу са радним васпитањем. Да би процес рада био ефикаснији знање је кључни фактор. Знања се стичу током читавог живота, па тако учење, образовање и перманентно образовање постају стални процеси који чине његов саставни део. Интелектуално васпитање у савременој науци има шири контекст и подразумева развој чула, пажње, памћења, перцепције, говора, стицање знања, усвајање вредности, критичко мишљење, развијање умних снага и способности и друго. Овако развијене интелектуалне способности, знања и навике чине основу човековог успешног и квалитетног живота. Савремене теорије наглашавају значај свесног, активног и критичког усвајања знања и његову непосредну примену у пракси. Уместо памћења велике количине знања, процес стицања знања треба да буде усмерен на формирање, усвајање и разумевање суштинских појмова и принципа. Имајући у виду да је наука постала непосредна производна снага, и да живимо у ери информационих технологија, карактер знања се мења, и садржаји образовања добијају како општедруштвени, тако и глобални карактер. Савремени живот све више наглашава значај знања и образовања после и изван школе, те тако перманентно образовање добија нову димензију, јер више ниједна диплома није довољна за читав живот. Фактори који утичу на интелектуално васпитање су: породица, вршњачке групе, школа, средства масовних комуникација, културне институције и др.

Кључне речи: знање, интелектуално васпитање, садржаји, фактори.

1. УВОД

Интелектуално васпитање остварује се у формалном систему васпитања и образовања, и одвија се кроз наставу и ваннаставне активности. Интелектуална делатност човека неодвојиви је део његове радне активности на богаћењу новим вредностима и тежњи ка квалитетнијем животу. Задаци интелектуалног васпитања се остварују у свим наставним предметима, у школским и ваншколским облицима васпитно-образовног рада, у породици, културним институцијама, средствима масовних медија. Постоји велики број класификација задатака интелектуалног васпитања. Оне, углавном подразумевају стицање знања, развој интелектуалних способности, развој погледа на свет и сл. Задаци су друштвено условљени и сходно томе, променљиви у зависности од промена које настају у њему. Битно питање, поред задатака, односи се и на садржаје и факторе интелектуалног васпитања, који потпуније и подробније објашњавају ово васпитно подручје.

2. ЗАДАЦИ ИНТЕЛЕКТУАЛНОГ ВАСПИТАЊА

Задаци интелектуалног васпитања обухватају суштинске компоненте личности, али треба нагласити да је то само једно од васпитних подручја укупног процеса васпитања, које свој пуни смисао и значај добија тек у јединству са осталим компонентама (физичко, радно, морално и естетско васпитање). Поткоњак (1996, 158) наводи следеће задатке интелектуалног васпитања: усвајање научних знања, умења и навика и формирање основе за поглед на свет, развијање интелектуалних способности, развијање мотивације за учење и оспособљавање ученика за самостално стицање знања, за самообразовање и развијање култура и техника интелектуалног и другог рада.“

Знања као први наведени задатак, су неопходна сваком човеку одређене друштвене заједнице како би нормално живео и радио у њој. Она представљају уопштена искуства ранијих нараштаја, позитивне тековине човечанства. Усвајајући знања, појединац их мора схватити и трајно задржати у својој свести, јер она чине основу за развој дијалектичког мишљења које ученике оспособљава да самостално врше анализу и процењују догађаје са којима се сусрећу. Пошто су знања систем научних чињеница које су у памћењу задржане, може се рећи да нема правог васпитања без тако стечених знања. Знањима треба овладати тако да она постану саставни део личности. „Треба упознати објективну стварност (природу, друштво, људско мишљење) и схватити битне односе у кругу тих појава“ (Каменов, 1997, 25). Знања се морају стално повезивати у системе знања који се стално надопуњују, реорганизују и проширују. Једино у том случају, она су вредна и могу се практично применити. Интелектуалне способности се развијају усвајањем нових знања, која даље развијају интересовања, а она подстичу појединца на даља учења, што је битна одлика перманентног образовања. У савременим теоријама наглашава се значај стицања знања које је усмерено на формирање и разумевање суштинских појмова, релација, принципа, структуре и развоја појава које се проучавају, а не ка усвајању велике количине знања која су неупотребљива. Стицање знања укључује комплексне когнитивне процесе: „перцепцију, учење, комуникацију, асоцијацију и резоновање“ (Голубовић, Круљ, 1988, 35), што је вишеструко значајно за појединца.

Други задатак односи се на **вештине**, које представљају вежбањем стечене способности, а **навике** даљим вежбањем аутоматизоване вештине. Разлика између вештине и навике лежи у већем степену увежбаности код навике. „Вештине и навике представљају мост између теорије и праксе, и стичу се само на основу одређених знања, што значи да се од сваког знања не може изградити вештина и навика, већ је потребан одређен квалитет знања.“ (Крнета, 1981, 54). Вештине и навике су веома битне како у учењу, тако и у животу и раду човека. Учењем се стичу навике, моторне вештине, усвајају се знања и информације, друштвена правила и социјалне норме, развијају се интересовања, формирају се социјални ставови, вредности, развијају се и мењају особине личности итд.

Поглед на свет, као трећи задатак односи се на комплетан развој једне личности (њена знања, ставове, однос према животу и свету који је окружује, доследност, деловање и критички однос према себи и другима). Он се формира током читавог живота, кроз процесе васпитања и образовања, посебно у школском узрасту. „Усвајајући научне чињенице и законитости, ученици добивају подлогу за научни назор на свијет, упознају моћ науке и њезину важност за развитак производних снага и за развитак људског друштва. (Вукасовић, 1976, 57).

Овладавање културом интелектуалног рада подразумева се заправо, коришћење техника рационалног и ефикасног учења, које значе минималан утрошак времена, енергије и средстава, а постизање задовољавајућих резултата у раду. Радна култура подразумева позитиван однос према друштвеним обавезама, као и овладавање методама и техникама интелектуалног и физичког рада. Кроз

све активности које се организују у школи, мора се посветити пажња развоју радне културе сваког ученика, јер је то предуслов стварања радног и способног човека.

Развијање интелектуалних снага и способности, као задатак интелектуалног васпитања се врши ангажовањем свих својстава личности васпитаника. Њиховим правилним развојем омогућава се ново стицање знања и развијање умења и навика. То је услов за правилно и успешно мишљење, развијање способности посматрања и уочавања предмета и појава, способности анализе, синтезе и апстракције, способности концентрације пажње, памћења, способност говора и др. Савремена настава има примарни задатак развијања способности да се мисли, комуницира, решавају проблеми и применењују виши мисаони процеси.

3. САДРЖАЈИ ИНТЕЛЕКТУАЛНОГ ВАСПИТАЊА

Садржаји интелектуалног васпитања црпе се свакодневно из: културних тековина људске заједнице, достигнућа науке и технике, свеукупног искуства човечанства и свеукупног знања и научног сазнања. Са становишта садржаја интелектуалног васпитања посебно је важно питање односа општег и стручног образовања. Опште образовање се односи на знања која су потребна сваком човеку за живот без обзира на његово занимање. То су знања која му помажу да се лакше сналази у одређеним друштвеним условима, да схвата свет у коме живи. Стручно образовање је знатно уже специјализовано и потребно за рад на ужим подручјима људске делатности, за професију. Опште образовање, дакле припрема за живот, док стручно уско припрема за посао којим ће се појединац бавити. Повезаност садржаја са животом је питање које све више добија на значају, јер је тешко одабрати и систематизовати знања која се требају практично применити. Суштина је у повезивању и усклађивању савременог образовања са потребама живота које се увек сагледавају перспективно, зато што образовање није усмерено само на савремени живот, већ и на будућност. Знања хуманистичког и техничког карактера су пожељна и потребна за свакодневни живот у одређеној друштвеној заједници. Подручја друштвених наука односе се на: Уже хуманистичко подручје, које подразумева подручје културе језика (матерњи, страни и класични) и подручје економског образовања; Подручје природних наука и математике; Подручје наука које проучавају законитости људског мишљења; Подручје уметности; Подручје технике и производње; Подручје телесне културе.

4. ФАКТОРИ ИНТЕЛЕКТУАЛНОГ ВАСПИТАЊА

Фактори интелектуалног васпитања могу се сврстати у неколико следећих категорија: породица, вршњачке групе, школа, установе за васпитање и образовање одраслих, средства масовних комуникација и културне институције. **Породица** има велики значај са становишта интелектуалног васпитања, јер у породичном окружењу дете стиче прва знања, успоставља контакте, учи прве речи, говор и др. Оно у породици развија чула, опажање и тако шири круг представа, развија интересовања, пажњу, памћење и све процесе који га чине интелектуалним бићем. **Вршњачке групе** карактерише висок степен солидарности, оне могу имати чвршће или лабилније међусобне односе и различите форме окупљања. За њих је од великог значаја утицај на стварање заједничких облика понашања и доношање судова. **Школа** је значајан фактор социјализације деце, и за разлику од породице, њој се приступа на организован, институционализован начин. Друштвена и педагошка функција школе долазе до изражаја у свакодневном раду у њој. За интелектуално васпитање је значајна јер се у њој развијају интелектуални процеси на највидљивији начин. Крај XX и почетак XXI века обележен је снажним продором **информационих технологија**, без којих се савремени живот не би могао замислити. Путем њих развија се опажање, пажња, мишљење, памћење, заборављање, тј. интелектуални процеси. О позитивним и негативним утицајима масмедија се може говорити, али он је свакако неоспоран. Они у данашње време имају велику моћ јер утичу на формирање мишљења, ставова и стила живота младих људи.

5. ЗАКЉУЧАК

Интелектуално васпитање је битна компонента васпитног процеса која означава формирање човека као разумног људског бића, као његово даље усавршавање и јачање интелектуалних могућности, његових стваралачких снага и способности. Задаци интелектуалног васпитања се односе на усвајање научних знања, развијање вештина и навика, развијање погледа на свет, развијање интелектуалних снага и способности и оспособљавање за даље образовање и самообразовање. Они се остварују у свим наставним предметима, у школским и ваншколским облицима васпитно-образовног рада, у породици, вршњачким групама, културним институцијама, средствима масовних медија, дакле у свакодневном

животу. Интелектуално васпитање у основној школи доприноси развијању стваралаштва, иницијативе и стваралачког рада, без чега је интелектуални напредак незамислив.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Голубовић, С., Круљ, С. *Увод у општу методику наставног рада*, Алексинац. 1988.
- [2] Вукасовић, А. *Интелектуални одгој*, Издавачки завод југословенске академије, Загреб. 1976.
- [3] Каменов, Е. *Модел основа програма васпитно-образовног рада са децом предшколског узраста*, Одсек за педагогију филозовског факултета, Нови Сад. 1977.
- [4] Крнета, Ј. *Педагогија*, Научна књига, Београд. 1981.
- [5] Поткоњак, Н. *Опита педагогија*, Учитељски факултет, Београд. 1996.

MULTILINGUAL AND MULTICULTURAL RELATIONS ON THE ISTRIAN PENINSULA: DIFFERENT LANGUAGE CODES FOR EXPRESSING THE SAME REALITY

Rita Scotti Jurić, PhD
Juraj Dobrila University of Pula, Croatia rscotti@unipu.hr

Abstract: The geographic triangle formed by Rijeka, Trieste and Pula is a linguistically very complex territory where Slavic and Romance dialects have been existing in a very close language situation for centuries. Over the centuries many writers have aspired to tolerance and interpenetration of the two big ethnicities intertwined in this territory by the will of history. This paper intends to record some features of linguistic interpenetration of Italian and Croatian idioms which express the same territorial reality. Based on examples taken from several writers we will explain how Istria formed its own cultural program which maintains the dignity of high cultural personality, drawing upon the intellectual overflow and mutual entanglements in the Adriatic. Despite being two different cultures and languages, the closeness of Croatian and Italian dialects (Chakavian and Istrovenetian) is so obvious that translators prefer to use dialectal expressions over standard. In these authors' writings local and universal dimensions meet and become the main axiom of their creativity. Pursuing such a line of reasoning, the final question that imposes itself to be answered is whether, and if so for how long, Istria will continue to look at the Italian cultural reality as its natural origin, and find both points of reference and values on the opposite side of the Adriatic coast.

Key words: multilingualism, multiculturalism, Istria, istro-venetian dialect, chakavian dialect

VIŠEJEZIČNI I MULTIKULTURALNI ODNOSI NA ISTARSKOM POLUOTOKU: RAZLIČITI JEZIČNI KODOVI ZA IZRAŽAVANJE ISTE REALNOSTI

Prof. dr. sc. Rita Scotti Jurić
Sveučilište Jurja Dobrila u Puli, Hrvatska rscotti@unipu.hr

Sažetak: Geografski trokut koji čine Rijeka, Trst i Pula, čini vrlo složeni jezični teritorij gdje se stoljećima prožimaju slavenska i romanska narječja. Mnogi su književnici kroz stoljeća težili trpeljivosti i prožimanju dvaju velika etnosa upravo tu prepletena voljom povijesću. Ovaj rad želi evidentirati samo neke značajke jezičnog prožimanja talijanskih i hrvatskih idioma kojima se izražavaju istu teritorijalnu realnost. Na primjeru nekolicine književnika želimo istaknuti kako Istra oblikuje vlastiti kulturni program što zadržava dignitet visoke kulturne osobnosti, i to crpeći iz intelektualnog prelijevanja i uzajamnog ispreplitanja na Jadranu. Premda je riječ o dvjema različitim kulturama i jezicima, hrvatskoj i talijanskoj, bliskost njihovih dijalekta (čakavski i istrovenetski) je toliko očita da se prevoditelji radije koriste dijalektalnom riječi nego standardnom. U ovim autorima se lokalna i univerzalna dimenzija susreću i postaju glavni aksiom njihovog stvaralaštva. Pitanje koje se nameće u zaključnom razmišljanju jeste slijedeće: hoće li Istra, i koliko još dugo gledati u talijansku kulturnu realnost kao u svoje prirodno ishodište, tj. hoće li i današnji intelektualci nalaziti zajednička uporišta i vrednote kod svojih kolega s druge strane jadranske obale.

Ključne riječi: višjezičnost, multikulturalnost, Istra, Istrovenetski dijalekt, Čakavski dijalekt

1. TALIJANSKO-HRVATSKI ODNOSI

Teritorijalna blizina i upućenost talijanskih gradova na Jadransko more te politička i crkvena usmjerenost Hrvatske na zapad uvjetovali su stoljetne međusobne dodire.³⁴ «Isto more naročito čvrsto veže dvije obale» isticao je Maroević u Zagrebačkim književnim razgovorima davne 1984. godine. «U slučaju Jadrana, koji nije kao cjelina ni hrvatski ni talijanski ali je svakako i hrvatski i talijanski, a kojega s obje strane s podjednako prava nazivaju svojim, «mare nostrum» - stvari nisu bile uvijek tako jednostavne.» Jadran je ipak područje veze a interjadranski kontakti oduvijek bili sasvim uobičajeni i gotovo svakodnevni, počevši od prehistorijskih razmjena i utjecaja, preko srednjovjekovne trgovine, sajmovi, hodočašća pa do novijih selidbi i seoba. Stoljetne dodire i utjecaje (Malinar, 2008., 2012., 2013.; Radoš-Perković, 2010., 2012., 2013.), kao i relevantnu nazočnost pripadnika jedne strane u drugoj zemlji i obrnuto, svakako nisu ostavili podjednaki pečat, pa je nedvojbeno da je hrvatska strana manje utjecala na romanske susjede i na latinski supstrat negoli je primila.

³⁴ <http://www.croatia.eu/article.php?lang=1&id=56>

Mnogi intelektualci, kao i Šibenčanin Tomaseo, ustremili su idealistički prema Italiji kao nadi jadranskih Slavena potisnutih k moru s Turcima, ali su s jednakim žarom pisali i na hrvatskom, za neke i zaboravljenom ali voljenom jeziku. «*Ako se za hrvatske /.../ motive u talijanskoj književnosti /.../ ne može reći da su poslužili kao ogledalo, naše promatranje situacije na Apeninskom poluotoku često je imalo značenje odmjerenja s civilizacijskim ishodištem i vrhunskim vrijednostima određenoga trenutka.*» reći će Maroević (1986., 68). Sasvim je shvatljivo da je «Vječni grad u koji vode svi putovi» imao neobičnu privlačnu moć posebno u renesansnom i baroknom razdoblju. Ivo Lendić u «Hrvatskom narodu» od 5. studenoga 1941. godine ovako piše: «*Kao da se Hrvatska mlada lirika preselila u Rim! Zaista nikad nije bilo na obalama Tibera toliko hrvatskih književnika, kao što ih ovaj čas ima u Vječnom Gradu. Tu su sada ponajbolji pjesnici hrvatske generacije: otmjeni i zamišljeni Dobrica Cesarić i simpatični Dragutin Tadijanović. Tu je pjesnik širokog daha i tumornih raspoloženja Vladislav Klušan a zatim tipični hrvatski mediteranac u stihu Antun Nizeteo. Ne manjaju ni mlađi pjesnici kao što su Nada Kesterčanek, Jakša Ercegović i Zvonko Katalenić. Svi ovi sada lutaju Rimom, razgledaju znamenitosti, skupljaju dojmove, prave bilješke, sklapaju poznanstva i - kupuju knjige... skromnije stanuju, jedu samo da bi uz mogli platiti što više ulaznica u muzeje, u kazališta, da bi kupili što više knjiga, obogatili se znanjem.*» Vrijedna svjedočanstva o hrvatsko-talijanskim kulturnim odnosima daje nam i Maračić: «*Iznenadio sam se zastupljenošću naših poznatijih ljudi i brojnošću tragova njihovih djela u Rimu...*» (2001., 5). Spomenuli bi samo neke osobe koje su lako dostupne i površnom razgledatelju: u bazilici sv. Klementa je pokopan sv. Ćiril; u crkvi Ara Coeli je grobna ploča bosanske kraljica Katarine Kotromanić Kosača; crkva sv. Onofrija na Janikulu pak, čuva spomen na glasovitog talijanskog pjesnika Torquata Tassa gdje je pokopan i creski filozof Frane Petris, njegov prijatelj-suparnik; grobna ploča Julija Klovića nalazi se u rimskoj crkvi sv. Petra u okovima; nadgrobna ploča Jurja Barakovića nalazi se u crkvi sv. Jeronima; rimska crkva sv. Ignacija čuva latinski natpis koji podsjeća da je tu pokopan veliki hrvatski jezičar isusovac Bartol Kašić; u grobnici Zavoda sv. Jeronima na rimskom groblju Campo Verano stoji epitaf hrvatskog pjesnika Ljube Wiesnera; ovdje su ostavili svoja umjetnička djela Ivan Meštvović, I. Dulčić i mnogi drugi.

Od 19. st. talijanski utjecaj u Europi sve više slabi, no odjek suvremenih talijanskih autora u hrvatskoj je kulturi i nadalje vidljiv, Hrvatski su preporoditelji (Petar Preradović, Ivan Mažuranić) u Italiji vidjeli uzor ujedinjenja i osamostaljenja domovine. U 20. st. međusobni se dodiri temelje na sve većoj prevoditeljskoj djelatnosti; Hrvatske teme zaokupljale su i talijanske pisce dvojne (hrvatsko-talijanske) pripadnosti, Enza Bettizu, Fulvija Tomizzu, čiju su poetiku suživota i tolerancije, »romansiranoga dijalog«, prihvatili pisci s obiju jadranskih strana (Giacomo Scotti, Lucifero Martini, Eros Sequi, mario Schiavato, Ester Barlessi, Nelida Milani, Predrag Matvejević³⁵, i mnogi drugi).

2. ISTRA – SJECIŠTE DVIJU (I VIŠE) KULTURA

Geografski trokut koji čine Rijeka, Kopar i Pula, je vrlo složeni jezični teritorij gdje se stoljećima prožimaju slavenska i romanska narječja. Područje Istre i Kvarnera nikada nije bilo, sa nacionalnog i sociološkog gledišta, jednostavne strukture. Uvijek je to bila raskrznica mnogih međusobno različitih kultura, što se i danas vidi kroz njezino multietničko i višejezično društvo. Ulice i trgovi istarskih i kvarnerskih gradova, obilježeni su sintezom i osmozom mnogih kultura; iz prvoga je pogleda zorno da tu žive pripadnici potpuno različitih kultura (Milani, 1999.). Uz Hrvate, u Istri i Rijeci žive Srbi, Albanci, Bošnjaci, Crnogorci, Romi, te sve veći broj stranih obitelji koje su se ovdje doselile iz poslovnih razloga. Odgajati u takvome društvu može biti teško, ali to je svakako vrlo zanimljivo i predstavlja veliki izazov. O posebnom položaju Rijeke, ovako govori Dubrović: «*Rijeka je u međuratnom razdoblju bila izrazito svjesna svojega ovičenja granicom, naime položaja na rubu kultura, država, etnosa. /.../ U toj klimi različitih borbi za Rijeku i izrazitoj ovisnosti Riječana o europskim političkim zbivanjima i odnosima dviju susjednih zemalja, moralo je tih četvrt stoljeća biti prožeto sviješću o dodirima etnosa i kultura koje su se ovdje susretale i miješale.*»³⁶ Pjesničkim izrazom moglo bi se reći da Rijeka nosi u svojoj uspomeni brojne narode, kao što pjeva Scotti (2003., 29): «*Na Rječkom groblju*» (Nel cimitero di Fiume): «*Ledene pradaвне kamene ploče / zagrijane imenima / talijanskim, hrvatskim, srpskim, židovskim, mađarskim, njemačkim / i inorodačkim. / Narod mrtvih /prepušten povijesti i milosti / onih što ih u mramoru nisu isklesali. / Ova je Rijeka grad humaka, / grad sjećanja / u kojem samo neki pamte/.../». Suvremene talijansko-hrvatske kulturne veze održavaju se posredovanjem talijanske manjine, brojnih predškolskih, osnovnih i srednjoškolskih talijanskih škola, talijanskih zajednica, izdavačke kuće, istraživačkih i povijesnih centara, sveučilišnih odjela i odsjeka. S druge strane otvorenost granica omogućuje slobodan protok informacija i ljudi, brojne osobne,*

³⁵ Profesor slavistike na rimskoj La Sapienzi, most je između naših dviju obala, te autor u Italiji iznimno popularnoga *Mediteranskoga brevijara*.

³⁶ E. Dubrović, *Susret hrvatske i talijanske kulture u Riječkom časopisu Termini (1936-1943)*, u «Jezici i kulture u doticajima», op. cit, str.39.

kulturne i znanstvene dodire i razmjene. Tomu su snažno pridonijeli afirmirani hrvatski romanisti, književnici, prevoditelji, umjetnici, predstavnici političke vlasti, obrtnici, trgovci i mnogi drugi.

3. ISTOMLETAČKI I ČAKAVSKI: DVA IZRAZA ZA ISTU REALNOST

Navest ću ovdje nekoliko primjera koje mogu bolje oslikati suživot Talijana i Hrvata pod istarskim podnebljem, «čiju složenu narav nikakvi daleki politički moćnici ne uspijevaju shvatiti»,³⁷ značio je i znači još uvijek podijeliti onaj isti miris zemlje «na kojoj u dubravi vodimo ljubav, ali i zemlje vječnoga počinka gdje se združuju bol i spokoj.»³⁸ jedno podneblje a dva etnosa, ali i jedan čovjek a dva jezika. Ovako će reći Giacomo Scotti (2003, 75): «Dva jezika svakog dana / Sa mnom u društvu se nađu: / Jedan za druge, a drugi / U mojoj tišini bubri. / Od mrtvih uzlazeći mojih, on živim me čini. Sličnog je kulturnog identiteta i Fulvio Tomizza, rođen u u istarskom zaseoku Materadi koji nije volio da ga se naziva tršćanskim piscem, nego istarskim, premda je živio u Trstu. Što je točno mislio pod istrijanstvom možemo samo nagađati. Naime, Bogliun Debeljuh smatra da «istrijskto nije etnički gledano homogeni pojam, njegov kulturni sadržaj je raznolik. Uglavnom se svodi na dvije temeljne komponente: ona latinska i ona hrvatska. Obadvi se prepoznaju na zajedničkom teritoriju (istarskome) sa zajedničkom poviješću (izrasla iz istog teritorija), dok je različito njihova kulturno nasljeđe. /.../ ova dva kulturna svijeta /.../ ugniježdjena na istarskom tlu kao dvije komplementarne kulture sa zajedničkim miješanim slojem.» (1995, 13). Kulturni identitet u Istri predstavlja zbroj raznih oblika ophođenja koji dopuštaju da se međusobno prepoznaje u osobnoj izvornosti, ali i koji drugi dijelovi Hrvatske (ali i Italije) prepoznaju kao njima različit. (Bertoša, 2006., 19). Kulturni identitet pruža idealnu sliku o nekoj skupini i stvara u njoj osjećaj povezanosti s poviješću koju je proživjela i kolektivnu sudbinu koju doživljava tako da svijest o individualnosti neke skupine duboko prožima s postojanjem skupine “različitih”: “Onaj tko nije nikad razumio ideju mogućega pluralizma i nema nikakve svijesti o osobnoj individualnosti” (Carrier, 1997., 223.). Poznato je da je Tomizza težio trpeljivosti i prožimanju tih dvaju etnosa upravo tu prepletena voljom povijesti. On vidi grešku talijanske kulture koja se očituje u neprepoznavanju druge-tuđe kulture, i stoga oblikuje vlastiti kulturni program, ponajprije intelektualnog prelijevanja i uzajamnog ispreplitanja na Jadranu, uključivši svijest o «osuđenosti» susjeda da žive zajedno, program što zadržava dignitet visoke kulturne osobnosti.³⁹ Tomizza se potrudio predstaviti «našu» kulturu (talijansku i hrvatsku), «naše» pravo na «naše» krajeve, pišući na hrvatskom ili čakavskom, riječi, nekad cijele rečenice, imena ljudi, istarske toponime, što je u talijanskoj književnosti (kada je o Istri riječ) slučaj ako ne posve nezabilježen, ono rijedak dragulj.⁴⁰ Tomizza se voli poigravati jezicima i stvara talijansko-hrvatske kovanice kao riječ 'valcuga', tj. dolina kuge, gdje je kontaminacija dvaju narječja je više nego očita ali i čakavska riječ *skominciojmo* prema talijanskom *cominciamo*, tj. počnimo. Kod ovih primjera, slobodno se možemo priupitati je li dijalektalni izričaj uvjetovan pjesničkim i stilističkim htjenjima kako bi na najbolji način izrazio stanja, emocije, vrijednosti i potrebe. Drugim riječima pitamo se da li je djelomično ili potpuno pisanje u dijalektu znači da je to njihov jedini iskreni jezik, jezik na kojem sanjaju i pomoću kojeg jedino mogu prenijeti misli? (Orlić 2006., 138). Mogli bismo reći da se u istarsko-kvarnerskih i tršćanskih pisaca, koji su pronašli svoj književni put u različitim okruženjima, radi o jakom unutrašnjem identitetu (što je vidljivo po jednakom proživljavanju i doživljavanju realnosti), a vanjski je vrlo slab (jer je riječ o različitim uporabnim kodovima). Različitost idioma nije glavna prepreka za ostvarenje istog kulturnog identiteta. Dakle, kvalitetna interakcija na relaciji Trst-Pula-Rijeka nije ostvariva dvojezičnošću ili trojezičnošću već dvokulturalnošću ili trokulturalnošću. Mnogobrojne istrovenetske uzrečice i mudre izreke, Milan Rakovac, Tomizzin prevoditelj ne prevodi hrvatskim standardnim jezikom, već čakavskim narječjem, jer ga osjeća puno bližim razmišljanjima i osjećajima izraženima na originalnom jeziku: „In principio Dio fava la luze e fava la tera, fava li useli del ziel e il pesse del mar, e zìò che Dio fava il suo inimico disfava e Lui un zorno li disse: dimonio, no xe justo disfare zìò che il tuo Dio ga deziso di crehare. – Iz početka Bog je učinia svitlost i učinia zemlju, učinia tiće na nebu i ribe u moru, i to ča bi Bog učinia njegov nepretej je razčinia i On jenega dana mu je reka: vrag, to ni jušto razčinjati ono ča je tvoj Bog odlučia načiniti.“

Sve su to, istina, samo riječi ili fraze, ali, izvan sumnje, i važan životni ulazak naše kulture u talijansku, jer i na taj način, nikako slučajan, nego pomno promišljen, Tomizza daje hrvatski kolorit istarskoga sela u svojim djelima, kao što daje dignitet i pravo na vlastiti put hrvatskome seljaku Istre uopće, kao što mu daje i pravo na izbor domovine. Tu rastu iste biljke koje nose naziv ili na čakavskom ili na istrovenetskom pa se ne prevode:

³⁷ Claudio Magris, Pogovor *Boljem životu*, Fulvia Tomizze, str. 266.

³⁸ Idem, 268.

³⁹ Milan Rakovac, Predgovor *Boljem životu*, str. 13.

⁴⁰ Mate Maras u hrvatskom prijevodu «Materade» napominje da u samom romanu Tomizza ne vodi 48 puta poneku riječ ili cijelu rečenicu na hrvatskom jeziku. (str.43).

leloh, erba de tajo, sirka, linguadevaca, rokvenica, muhlić, lokvarica, paradaiz salvadigo, basaman, koromac, metlika, peldemoni, mah, semprevivo, grandozea, radecka, konjska broda, suncica. Njegovi romani ne slave ni hrvatstvo, ni talijanstvo Istre, nego kazuju njihovu prepletenost, ljudi i svojstava, sela i gradova, tragajući u njima za životom malog čovjeka, često bezimene igračke povijesti nikada do kraja svjesne da je upravo on njezin najveći protagonist i stvaralac.

Nestandardni govor istarskog poluotoka, bolje rečeno staro-pazinsko narječje, sredstvo je literarnog izražavanja Rudolfa Ujčića, autora mnogobrojnih zbirki pjesama na čakavskom narječju s vlastitim prijevodima na standardnom talijanskom jeziku (Scotti Jurić, Lazarić, 2015). Prevesti Ujčićevu poeziju ne znači samo promijeniti površinsku strukturu leksika iz jednog jezika u drugi, već znači pronaći u dubinskoj strukturi one jezične i mentalne mogućnosti koje najbolje preslikavaju ono prvotno iskustvo autora. Tu nam se spontano nameće jedno pitanje: a kada se to «prvotno» iskustvo razlikuje od «preslikanog»? Ili bolje: po čemu se Ujčićev čovjek, čakavac – koji pati, bdije, strepi, raduje – razlikuje od istroveneta ili Talijana uopće, kad s jednim dijeli prostor na tom poluotoku, a s drugim dijeli onu sudbinu zajedničku ljudima svih vremena? Lokalna i univerzalna dimenzija susreću se i postaju glavni aksiom ove poezije. Premda su u Ujčićevim pjesama teško razdvojive ove dvije dimenzije, autor se odlučuje za prisni, obiteljski istrovenetski idiom – koji najbolje odgovara toploj, domaćoj čakavskoj besedi – tamo gdje je tematika više lokalnog karaktera, a talijanski idiom tamo gdje je općeljudski momenat prisutniji. Standardni, pak, jezik – talijanski i hrvatski – bolje oslikavaju motive i tematike kozmičkog karaktera, atemporalnog, univerzalnog. Prepjevana u *drugu jezičnu brazdu, zakotrljana na novi kolobar*, kako kaže Milohanić,⁴¹ Ujčićeva poezija ostaje jednako melodiozna i jednako pitka. “*Poetska gorkost i sladošć pije se iz novog, drukčijega krčaga, a ispunjenost pjevom pjesme i ljepotom duše raskošni ostaje gotovo istog intenziteta.*”⁴² U prijevodima Ujčićeve poezije⁴³ ulazimo u zajedničke, talijanske i hrvatske, duhovne prostore drevne narodne spoznaje gdje i jedni i drugi pronalazimo svoje korijene. To su korijeni usidreni na istoj zemlji crvenici, koja budi iste osjećaje, plodi istu ljubav i mržnju, istu muku i veselje, koja osluškuje istu ljepotu prirode i zvuka, ali izražava ga drugim izričajem, drugim jezičnim kodom, kao što glazbenik upotrebljava zvukove, a slikar boje. Istrovenetski zadržava istu zgusnutost pučkih mudrih izreka, istu jednostavnost stiha i izraza, istu glazbu riječi. “*Pjesnik na hrvatskom čakavskom, talijanskom i istrovenetskom izričaju oplemenjuje naše osjećaje, traži naša nagnuća do ranjavanja i uvodi nas u prostore slutnji.*” (Zohil)⁴⁴ Ujčić poznaje jako dobro svoje korijene i svoj jezik, svoju “*mat zemlju*” koja je ta ista *madre terra* prvog mu susjeda. *Deštin domaćega proroka* je isti, je je ista sudbina koju dijele, i muke i radosti, bez obzira na jezik kojim govore. *Barba Liberat* ili *Sior Libero*, je jedan te isti čovjek: ista se mentalna slika stvara kad čitamo pjesmu «Umra je barba Liberat» i kad čitamo prepjev «Xe morto sior Libero». Ista kruta realnost, ista ganutljiva situacija ispričana u dva idioma. Ova istovjetnost osjećaja i doživljaja objašnjava se ako samo razmotrimo primjer Furlana doseljenih u istarskome seoskome području s pretežitom hrvatskim žiteljstvom. Oni su se ubrzo asimilirali u ovom hrvatskom kulturnome krugu i postali nositelji hrvatske čakavske kulture. Objasnjava Bertoša (2006.), tek se manjim dijelom, nakon što su stekli neki imetak preselili u grad, u venetskome i talijanskome kulturnome krugu. Prelaskom iz jednog u drugi kulturni teritorij, gubili su se i prijašnji identiteti.

4. ZAKLJUČNA RAZMIŠLJANJA

Prvo pitanje koje nam se nameće u ovom zaključnom razmišljanju jeste slijedeće: hoće li Istra, i koliko još dugo gledati u talijansku kulturnu realnost kao u svoje prirodno ishodište? Hoće li i današnji intelektualci nalaziti zajednička uporišta i vrednote sa svojim kolegama s druge strane jadranske obale? Maroević je mišljenja da, stanovitom tipu humanističke inteligencije, bez obzira na nacionalnu pripadnost, Italija ostaje trajno *drugom domovinom*, a hodočašće u nju postaje bitnom etapom emocionalnog i povijesnog sazrijevanja. Osobno smaram da dok se god u Istri bude njegovala dvojezičnosti i multikulturalnost, postoje velike šanse da se ne samo Hrvati i dalje “hrane” talijanskim kulturnim ostvarenjima, nego da se ispravi stoljetna asimetrija i da se Talijanima približi Istra i njezine kulturne, prirodne, i tradicijske čari. Ima jezičara koja smatraju da su Istri potrebni takvi dvojezični govornici koji su u stanju izravno, te bez razlike, upotrebljavati jedan i drugi jezik dok misle i dok komuniciraju, bez ikakve psihološke barijere. U protivnome će se dvojezični govornici smatrati “*priprostima*”, koji se sile da “*im ne bude neugodno*”, kada se izražavaju, te bivaju podvrgnuti sudovima i kritikama, kako kaže Tomizza.⁴⁵ Kakav li dojam ostavlja naš čovjek na svoga prekograničnog susjeda Talijana, tek tu i tamo slutimo.

⁴¹ Milohanić, idem.

⁴² Ibidem

⁴³ Ujčić, idem.

⁴⁴ Predgovor Vilme Zohil zbirci pjesama R. Ujčića, idem.

⁴⁵ “*L'amicizia*” Fulvio Tomizza (1980, str. 208 i dalje)

Pita se Machiedo (1992) vide li još uvijek Talijani nas Hrvate u austrijskoj uniformi Giustieve pjesme *Sant'Ambrogio* u njihovoj jedinjoj žalosnoj ulozi posrednih talijanskih okupatora, ali, ovoga puta, bez Giustieva humoristično-ironičnog, pa i suosjećajnog obrata prema tim "jadnim ljudina" ("*Povera gente! lontana da' suoi*"...). Valjda ne vidi više u hrvatskim književnicima onu "hrvatsku tiraniju" ("*tirannide croata*") od koje se D'Annunziu učinilo da mora osloboditi Rijeku. U Istri su definitivno potrebni ljudi poput Tomizze.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] M. Bertoša, U znaku plurala. Višebrojni i višeslojni Identiteti istarski, Kroki ranoga novovjekovlja: XVI.-XVIII. stoljeća, 17-32, u Identiteti Istre, Ishodišta i perspektive, ur., M. Manin, Lj. Dobrovšak, G. Črpić, R. Blagoni, Institut Ivo Pilar, Zagreb, 2006.
- [2] H. Carrier, Dizionario della cultura per l'analisi culturale e l'nculturazione, Città del Vaticano, Libreria Editrice Vaticana, 1997.
- [3] E. Dubrović, Susret hrvatske i talijanske kulture u Riječkom časopisu Termini (1936-1943), u Jezici i kulture u doticajima, 39.
- [4] V. Glavinić, Locale e universale nella letteratura istriana, u Jezici i kulture u doticajima, Pedagoški fakultet, Pula, 1995.
- [5] M. Machiedo, Hrvatsko-talijanski književni odnosi III, ur. M. Zorić, Zavod za znanost o književnosti, Zagreb, 1992.
- [6] S. Malinar, Hodočasnici, pjesnici, hvastavci: hrvatsko-talijanske studije, Zagreb : Konzor, 2008.
- [7] S. Malinar, The translation of the Petrarch's sestina 'A qualunque animale alberga in terra' by Dinko Ranjina, *Studia Romanica et Anglica Zagrabiensia*, LVII (2012), str. 31-47.
- [8] S. Malinar, Tideo Acciarini, un magister scholarum d'Oltreadriatico nella Dalmazia umanistica, *Studia Romanica et Anglica Zagrabiensia*, LVIII (2013), str. 63-83.
- [9] Lj. A. Maračić, Malo čudo hrvatsko. Hrvatski tragovi u Vječnom Gradu, Teovizija, Zagreb, 2001.
- [10] T. Maroević, Zbornik radova 13. zagrebačkih književnih razgovora, Zagreb-Varaždin, str. 6719, 1986.
- [11] N. Milani Kruljac, Sul dialetto istroveneto, Scuola Nostra, br.27, Edit, Rijeka, 1999.
- [12] N. Milani, Kruljac, La comunità italiana in Istria e a Fiume fra diglossia e bilinguismo, Etnia 1, Trieste-Rovigno, 1990.
- [13] I. Orlić, Čakavsko pjesništvo u Istri - Od spašavanja dijalekta do očuvanja identiteta, in Etnološka istraživanja, 11, Zagreb, Etnografski muzej Zagreb, pp.135-148, 2006.
- [14] K. Radoš-Perković, Goldoni na hrvatskim pozornicama. Čalin doprinos Goldonijevoj fortuni u Hrvatskoj, u: Roić, Sanja; Husić, Snježana (ur.), Hrvatsko-talijanski i talijansko-hrvatski književni odnosi 10. Stil i izvornost. Zagreb: FF Press, str. 311-320, 2010.
- [15] K. Radoš-Perković, Da Parigi attraverso la laguna veneta a Dubrovnik. Rispolverando un adattamento goldoniano, u Salvadori Lonergan, Corinna (ur.), Insularità e cultura mediterranea nella lingua e nella letteratura italiana, volume secondo. Firenze, Franco Cesati Editore, str. 59-68, 2012.
- [16] K. Radoš-Perković, Fric, Vladimir [ill]; Pregovori s izvornikom: o hrvatskim prijevodima Goldonijevih komedija, Zagreb, Leykam international, 2013.
- [17] R. Scotti Jurić, L. Lazarić, la traduzione della poesia dialettale tra localita' e universalita', *Parallelismi linguistici, Letterari e culturali, 55 anni di studi italiani, 13-14 settembre 2014*, Ohrid, Università "Ss. Cirillo e Metodio" di Skopje, Facoltà di Filologia "Blaže Koneski", 765-776, 2015.
- [18] G. Scotti, Sulla strada del giorno-Na cesti mojega dana, DHK, Ogranak u Rijeci, Rijeka, prijevod R. Karlović, 2003.
- [19] F. Tomizza, Bolji život, Pula-Rijeka, prijevod Milan Rakovac, 1980.
- [20] R. Ujčić, Skrita Bogatija – Tesoro nascosto, Prijevodi i prepjevi, Traduzioni e versioni, Matica Hrvatska, Ogranak Pula, Matrix Croatica, Trieste, 1977.
- [21] Zbornik radova II. međunarodnog skupa Jezici i kulture u doticajima - Lingue e culture in contatto, Pedagoški fakultet, Pula, 1995.

ATTITUDES OF VOCATIONAL TEACHERS FOR THE QUALITY OF PRACTICAL CLASSES

Sonja Ristovska, PhD
Zekirija Zekiri, MSc

ASUC Boro Petrushevski, R.Macedonia, sonjaristovska@yahoo.com, zekirijaz@asuc.edu.mk

Abstract: The practical training is an essential foundation of vocational education, and therefore, the quality of vocational education depends on the quality of practical teaching. In our country, especially with the declining of the potential of the economy, the competence of craftsmen is going to stagnate.

Vocational education does not give even remotely necessary skills, but also the same didn't have, where to be realized. In this context, during the transition period, existed vocational education and the effectiveness of the economy. But, with the gradual development of the companies, is needed a rapid mobilization of vocational education in accordance with the demands of industrial work, with immediate adoption of knowledge relevant to the profession.

To create some changes, is needed to have a realistic perception of the current situation, so it was conducted survey of the vocational teachers in vocational schools of several issues relating to the quality of practical training.

Keywords: quality of practical training, program, professional staff, the conditions for practical training.

СТАВОВИТЕ НА СТУЧНИТЕ НАСТАВНИЦИ ЗА КВАЛИТЕТОТ НА ПРАКТИЧНАТА НАСТАВА

Д-р Соња Ристовска
М-р Зекирија Зекири

АСУЦ „Боро Петрушевски“, Македонија sonjaristovska@yahoo.com, zekirijaz@asuc.edu.mk

Резиме: Практичната настава е основен фундамент на средното стручно образование, па оттука квалитетот на средното стручно образование зависи од квалитетот на практичната настава. Во нашата земја посебно со опаѓање на потенцијалот на стопанството, компетенциите на занаетчиите како да стагнираат. Стручното образование не ги дава ни оддалеку потребните вештини, но исто така истите и немаа каде да се реализираат. Во таков контекст во периодот на транзиција егзистираше стручното образование и ефективноста на стопанството. Но со постепениот развој на компаниите потребна е брза мобилизација во стручното образование во согласност со потребите и барањата на индустриската работа, со непосредно усвојување на знаења релевантни за професијата. За да се креираат промени потребно е да се има реална перцепција на моменталната состојба затоа беше спроведено истражување за ставовите на стручните наставници во средните стручни училишта за неколку прашања кои се однесуваат на квалитетот на практичната настава.

Клучни зборови: квалитет на практична настава, програмата, стручен кадар, условите за практична обука.

1. ВОВЕД

Во Република Македонија не постои современ систем за продолжено стручно образование и обука во вистинска смисла на зборот, како и законска рамка за овој вид на образование и обука. Во таков контекст на непостоење интерес на компаниите за продолжено стручно образование, незадоволително ниво на перманентно стручно образование, непостоење потврда за стручната оспособеност, уште повеќе ја олабавува врската меѓу иницијалната стручна обука и продолжена стручна обука. Неопходно е потребно компанијата да стане специфичен субјект на наставата, односно место за учење и работа, образовниот процес да стане дел од производниот процес, а самото производство- специфично организирана настава. На тој начин теоријата и праксата се јавуваат во своето природно единство. Во кој правец треба да се развива стручното образование-вклучувајќи обезбедување на соодветна опрема, соодветен кадар и реформи во самите наставни програми. Оттука и понатаму практичната настава е една од најзначајните компоненти на средното стручно образование и обука за стекнување на стручни компетенции предвидени со документот - наставен план за образовен профил. Целите на практичната

настава, областите и фондот на часови со кои треба да се реализираат целите, местото на реализација, потребните материјално-технички услови за имплементација и реализација и нормативот за наставниот кадар од училиштето се пропишани во документот.

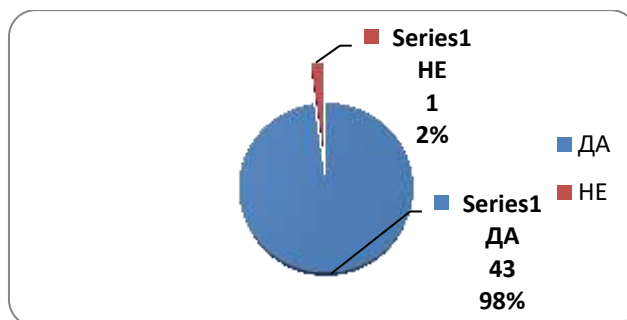
2. РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Средните стручни училишта според своите видувања и анализи се соочени со прилично некавалитетно тригодишно стручно образование. Во отсуство на детална национална анализа на состојбите во тригодишното образование, идеата на овој труд е да организира мало истражување на стручните компетенции на учениците од тригодишно стручно образование. Одлуката за истражување на тригодишното стручно образование произлегува како што погоре спомнавме, несоодветноста на знаењата и вештините на учениците од тригодишно образование да одговорат на потребите на пазарот на трудот. Пред неколку години се реализираа реформи во тригодишното образование во кои не беа опфатени сите занимања, а и тие што беа опфатени парцијално и со бавен интензитет се провлекуваа посебните компоненти а не системски и сеопфатно. Училиштето и компаниите мора да ги усогласат потребите и заеднички да образуваат млади занаетчии. Учениците кои се образуваат во четиригодишно стручно образование преодно се подготвуваат најповеќе за специјалистичко, више или високо образование. Дури и оние ученици кои се определуваат за работа повеќе се ориентирани кон организација или планирање на работните операции.

Учениците од тригодишно образование се вистинските работници во работната практика, произведувачи и репарирачи во дејноста. Затоа клучно е прашањето за анализа на квалитетот на наставата, програмата, кадарот, условите за практична обука како фактори за развивање на стручни компетенции на занаетчиите. Секако дека резултатите ќе дадат богат придонес кон ревидирањето на тригодишното стручно образование како фундаментален фактор за вклопување на нашите ученици и во европскиот пазар на труд.

За да биде квалитетно тригодишното образование и да се спроведат релативно ефикасни реформски чекори од голема корист се анализи од повеќе аспекти, односно проценки за предности или слабости од страна на ученици, работодавачи, родители и самоанализа на самите стручни наставници. Во овој труд преставени се резултатите од анализата на практичната настава од самите стручни наставници. Целта е да се согледа ставот на **стручните наставници** за квалитет на практичната настава, односно четирите варијабли за тестирање на квалитетот на практичната настава: програмата за практична настава во тригодишно стручно образование, условите и опремата за изведување на практична настава и компетентноста на наставниот кадар.

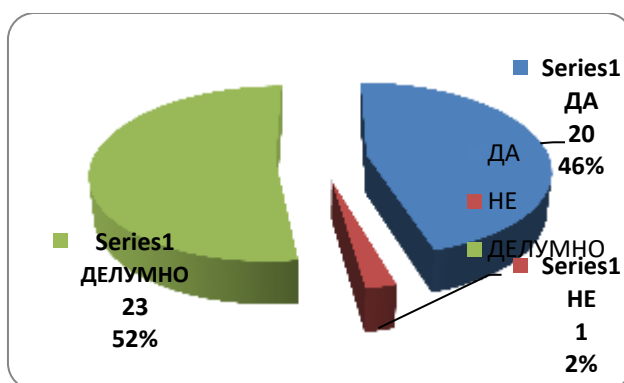
Анкетирани беа 44 стручни наставници во десет средни стручни училишта, а кои предаваат во единаесет занимања од електромашинска струка преку одговори на десет прашања, кои се предмет на ова анализа. Какви им се ставовите во однос на годината за започнување со практична настава сосема е очигледно дека стручните наставници се застапници на мислењето дека практичната настава неопходно е да започне уште во прва година (слика 1).

слика1-Дали сметате дека е потребно практичната настава да се изучува почнувајќи од прва година?

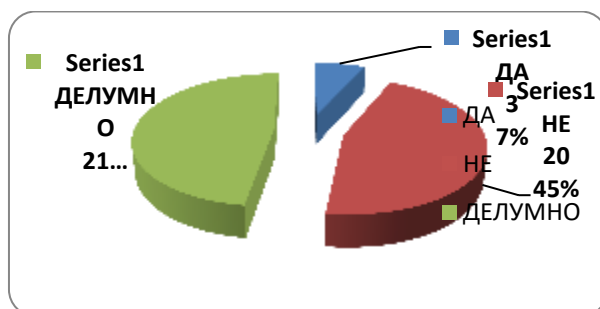
На првото прашање стручните наставници имаат дополнителна шанса да го појаснуваат својот избор, односно зошто мислат дека практичната настава треба да започне да се изучува со почеток во прва година. Наставниците го бранат својот став за почетокот со практична настава уште од прва година со следните аргументи - за тригодишното образование праксата е најважна и треба да започне со самото започнување на стручното образование, колку повеќе практична настава толку подобри занаетчии, ако не започне во прва година во наредните години ќе биде натрупана и понеорганизирана, ако започне во прва година велат стручните наставници учениците повеќе ќе го засакаат занаетот. Исто така стручните

наставници целосно се согласуваат дека учениците во прва година треба да се запознаат со алатите и уредите, машините да им се намали бројот од општообразовните предмет затоа што тие ги тераат учениците да го напуштаат училиштето. Ако порано започнат толку повеќе учениците се мотивирани за структурата, постигнуваат поголеми стручни знаења за структурите и подобро се подготвуваат за пазарот на трудот. Стручните наставници сметаат дека навремена едукација уште на самиот почеток им овозможува на учениците да направат избор за потесна специјализација. На овој начин секој ученик може да се запознае со материјалот и средствата за учење и да се запознае ученикот со технолошкиот процес во периодот кога го дефинира својот професионален избор, ќе има подолг временски период за совладување на праксата и подолг период за изучување на целите во стручното образование. Во однос дефинираноста на целите во наставната програма, стручните наставници сметаат дека се јасни прецизни но каде затајува работата ќе видиме подоцна (слика 2)

слика 2- Дали поставените цели во наставната програма се јасно дефинирани?

Размислувањето дали предвидените наставни области овозможуваат постигнување на целите е скоро идентична како во предходното прашање кое исто така се однесува на целите. Тоа значи половината од испитуваните стручни наставници немаат сериозни забелешки на целите и подрачјата застапени во програмата, додека останатата половина има забелешки-делумни а кои се тие ги наведуваат во третото прашање.(сл. 3)

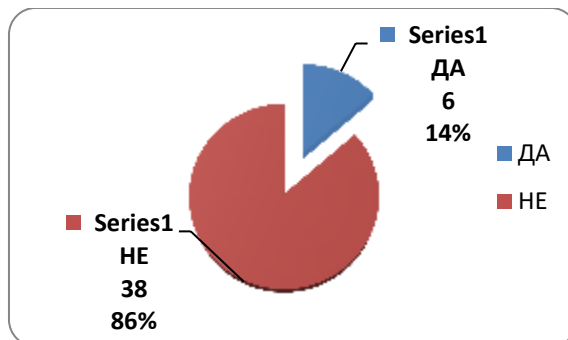

слика 3 - Дали со предвидените области во наставната програма можат да се постигнат поставените цели?

Значи на третото прашање (во вториот дескриптивен дел) кое отвара можност за образложување на делумно прифатливите цели и подрачја стручните наставници се изјаснуваат на следниот начин: Застарените работи да се отфрлат и да се воведат нови содржини со користење на интернет услуги и нови апарати, на местото на отфрлените делови да се актуелизираат нови кои ги следат трендовите и развојот на занимањата. Дефинитивно наставниците велат дека е потребна реформа на наставните планови што не значи дека од корен ќе се менуваат содржините, но сепак освежување е повеќе од потребно, посебно во отстранување на содржини за стари прототипови и замена на застарената технологија на работа. Наставниците мора да учествуваат во креирањето на новите наставни програми велат сите испитани стручни наставници, учениците мора да се подготват за пазарот на трудот кој предходно треба да се анализира. Стручните наставници се согласуваат праксата главно да се одвива во претпријатија, но сметаат дека претпријатијата немаат компетентен кадар за настава. Односно, мајсторите што ги подучуваат учениците мора да имаат и педагошки квалификации, да ги познаваат теориите на учењето и методологијата на поучувачката работа. Наставните програми се менлива

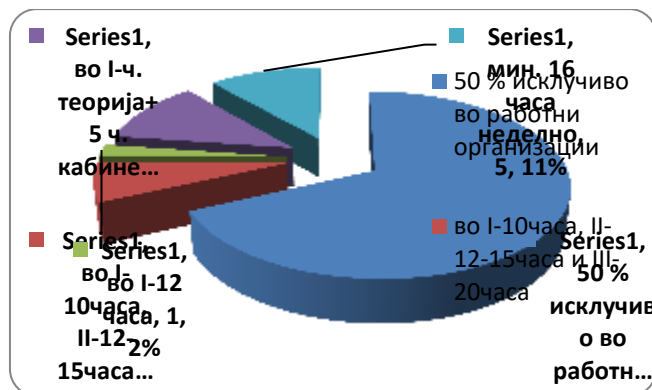
категорија велат стручните наставници тие мораат секоја втора година да се ревидираат заради постојниот развој на пазарот на трудот, работната технологија и сл.

На четвртото прашање дали со постоечкиот фонд на часови може да се постигнат целите и ако го поврземе овој одговор со предходните може да се каже дека целите се добро поставени, но застарени се содржините, а фондот на часови никако не ги задоволува очекуваните резултати (сл. 4).

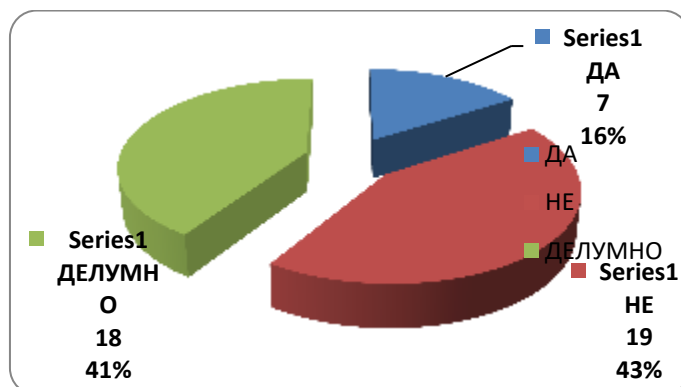
слика 4 - Сметате дека со постојниот фонд на часови за практична настава можат да се постигнат целите?

На петтото прашање наставниците ги даваат своите предлози за потребниот фонд на часови за практична настава. 30 наставници или 68,18 % велат дека по принцип 50% со 50% теорија-практика би се постигнале очекувањата од практичната настава. Неколку наставници сметаат дека 10-12 часа би биле доволни, додека 5 наставници сметаат дека во прва година се потребни 2 часа теорија, 5 часа во лабораторија и 9 часа во претпријатие на неделно ниво.(сл. 5)

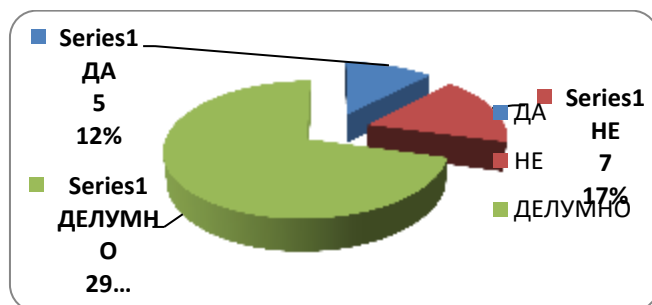
слика 5-Со колкав фонд на часови за практична настава според Вас ќе се постигнат целите?

Во однос на тоа дали условите за изведување на практична настава се соодветни, најголемиот дел сметаат дека не се поволни. (сл.6)

слика 6 - Дали условите во кои се изведува практична настава се соодветни?

Што мислат наставниците за опремата со која се изведува практичната настава се одговорите на **прашањето број седум** .Овие одговори наведуваат на недоволно(делумно) добра опременост за практична настава во средните училишта во Македонија.

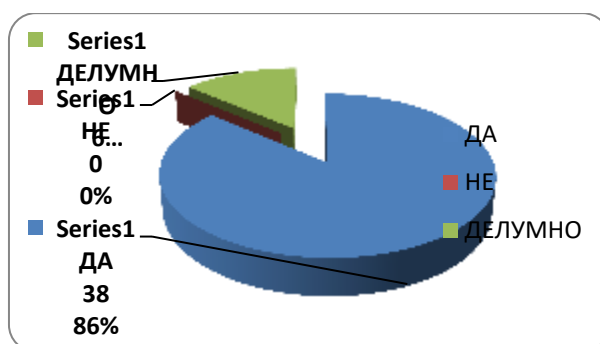

слика 7-Дали опремата со која се изведува практичната настава е соодветна??

На **осмото прашање** наставниците имаат можност за слободни одговори и предлози за усовршување на наставната програма. Така наставниците како најфреквентни одговори и предлози ги дадоа следните - потребна е соработка со фирмите кои постојано ги следат новитетите, државата треба да одвојува повеќе средства за стручно образование, праксата треба да се обавува во фирми со современа технологија, сите наставници по теорија да предаваат и практика. Училиштата да се опремаат со современи машини и уреди, групите кои слушаат практична настава не треба да се поголеми од 5-8 ученици. Учениците на пракса да одат како на работа и да се вклучат во работниот процес. Со закон да се променат бенифициите на фирмите кои примаат ученици на пракса, да се обезбедат донации за опремување на училишни лаборатории, да се организираат натпревари меѓу училишта во земјата и во Европа. Да се подмлади наставниот кадар, да се обучаваат и социјалните партнери за изведување на практична настава итн.

На деветото прашање исто така наставниците имаат отворена можност да се изјаснат како се усовршуваат во однос на наставната методологија. Сите наставници одговорија дека последните години учествуваат на семинари, симпозиуми, натпревари, изложби, саеми тренинзи кои започнаа со програмите за реформи во средното училиште но кои повеќе се однесуваат на четиригодишното образование. Исто така самостојно следат трендови и посетуваат некои претпријатија во странство.

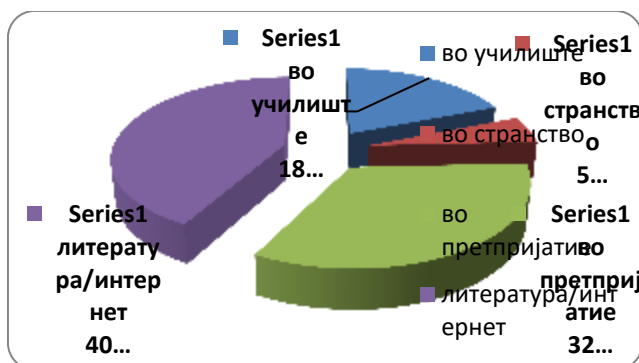
На десетото прашање наставниците директно се прашани дали се чувствуваат компетентни за реализирање на практична настава и образование на ученици 38 стручни наставници или 86,36% одговориле потврдно, делумно одговориле 6 наставници или 13,63%, никој не одговорил дека не е компетентен. (сл. 8)

слика 8 - Дали се чувствувате компетентен за стручно образование на ученици ?

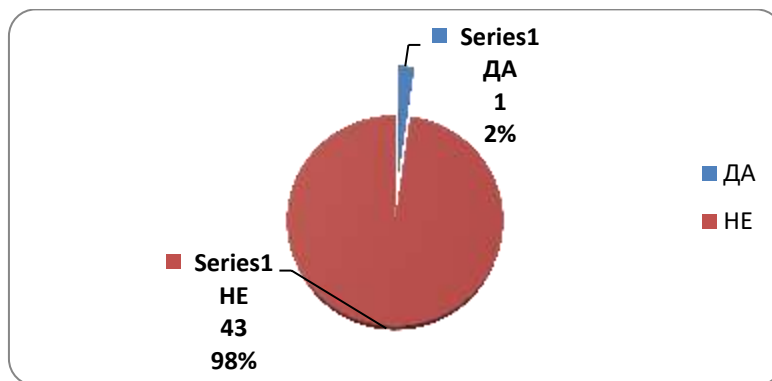
На истото прашање стручните наставници даваат и описен одговор и тоа својата компетентност ја објаснуваат со искуството, со обуките што ги следат, посетата на семинари, нивното задоволство да работат со ученици.

На единаесетото прашање каде го стекнуваат професионалното напредување - во училиште велат 18 или 40,90% стручни наставници, 5 или 11,36% велат во странство, 32 или 72,72% во претпријатија додека 40 наставници или 90,90% преку литература. (сл. 9)

слика 9 -Каде наставниците стекнуваат со професионално искуство?

На дванаесетото прашање стручните наставници даваат одговор за стручните компетенции на учениците со завршувањето на средното стручно образование, 1 стручен наставник или 2,27% вели дека се стекнуваат учениците со доволно стручни компетенции додека 43 или 97,72% стручни наставници велат дека учениците не се стекнуваат со стручни компетенции со завршувањето на средно стручно образование.(сл.10)

слика 10 - Дали со завршувањето за средно стручно училиште учениците се стекнуваат со доволно стручни компетенции?

3. КОМЕНТАР НА РЕЗУЛТАТИТЕ

Во однос на сите четири критериуми како и неколку други компоненти во функција на квалитетот на практичната настава се одговорите на стручните наставници. Стручните **наставници сметаат дека практичната настава треба да започне да се изучува уште во прва година (97,72%)** а причината за тоа ја објаснуваат со важноста на практичните вештини во тригодишното стручно образование и потребата максимално да е застапено во сите години. Стручните наставници ја воочуваат потребата за подобрување на **темите и целите** во програмата, некои делови или содржини се премногу застарени и предлагаат проширување на квалификациите на социјалните партнери за вршење обуки на ученици, што значи покрај стручните компетенции за занимањето социјалните партнери треба да водат грижа и за методологија на предавање и пренесување на знаења на учениците, техники на учење и комуникации со учениците. Стручните наставници не се задоволни со сегашниот расположив **фонд на часови (86,36%)**. Во врска со фондот на часовите стручните наставници предлагаат неколку блиски решенија, но најизразит е предлогот практичната настава да биде застапена со пола пола фонд на часови, односно 50% теорија и 50% практика (68,18%). Во однос на **условите за изведување на практична настава** повторно најголемиот процент од стручните наставници сметаат дека условите не се добри (43,18%) или делумно добри (40,90%). Во однос на **опремата** со која се изведува практичната настава се повторува незадоволството и потребата од нова опрема. Стручните наставници даваат и свои сугестии за подобрување на практичната настава пред се преку поинтензивна соработка со претпријатијата со современа технологија, државата да одвои повеќе средства за стручното образование и да вложува во уреди и современа опрема. За да се надмине некомпатибилноста во предавањето од страна на стручните теоретски наставници и стручните практични наставници, потребно е ист наставник да биде вешт и компетентен за предавање и на теорија и на практика како што е во современите европски земји. Тоа се

разбира би повлекло подмладување на стручниот кадар. Но исто така стручните наставници сметаат дека претпријатијата не би биле заинтересирани за обука на ученици доколку немаат специјални бенефиции, законска обврска како и пазарна потреба сами да си го едуцираат кадарот кој во иднина би го вработувале. Поаѓајќи од фактот дека и стручните наставници треба постојано **да се усовршуваат** и да ги совладуваат современите технологии и методолошкиот приод во наставата, стручните наставници да посетуваат семинари, симпозиуми, натпревари, изложби, конгреси, користење на современи методи и наставна технологија и на тој начин прилично учат и се усовршуваат, но сепак недоволно и несуетински. Но и покрај тоа најголемиот дел на стручни наставници (86,36%) се сметаат за компетентни да образуваат ученици. Можеби ова е и малку субјективна проценка во сопствената самоевалуација. Тие самодовербата за своите компетенции ја објаснуваат со долгогодишно искуство, можноста за прилагодување на промените, задоволството да се работи со деца итн. Но, кога се во прашање постигнувањата на стручни компетенции кај учениците според мислењето на стручните наставници, крајниот биланс е завршување на ученици без компетенции од занаетот кој го изучувале три години.

Заклучок: Стручните наставници се спремни за објективно изнесување на фактите на несоодветноста на практичната настава и потребата од сопствено професионално изградување за да постигнуваат поголеми излезни резултати во знаењата на учениците. Ја потенцираат потребата од поголема соработка со компаниите и во заедничко дејствување да обезбедат поголеми квалификации кај занаетчиите. Тригодишното образование повторно ќе стане и атрактивно и неопходно и во наредниот период ќе биде предмет на големи реформи подржани од министерството за образование и светска банка. Профилираниот занаетчија ќе биде конкурентен не само на домашниот туку и на странскиот пазар на труд.

РЕФЕРЕНЦИ

- [1] Ангеловска-Галевска. Н. Планирање на научното истражување (интерен материјал) Скопје 2005.
- [2] Ангеловска-Галевска. Н. Квалитативни истражувања во воспитанието и образованието, Битола, 1998, Киро Дандаро
- [3] Работна група & експерти во СЕА проектот, (2007), Прирачник за професионално искуство под надзор, СЕА, УСАИД
- [4] Работна група (2001), Прирачник за конкурентност на претпријатија, Призма
- [5] Стекнување на професионално искуство под надзор - прирачник, УСАИД, Скопје, 2007 година
- [6] Зборник на трудови и документи - Програма за струно образование, втора фаза
- [7] Зборник на трудови и документи (2004), Програма за стручно образование - втора фаза, Гопа Консултантс
- [8] Извештај за состојбите во стручното образование и системот на обуката, Македонска национална опсерваторија, Битола, 1998
- [9] Векег. К. Дејвис. С. (1999), превод од работна група, Прирачник за обука според потребите на работното место,
- [10] Груевска. В. (2008) Прирачник за полагање на мајторски испит, Комора на занаетчиите на Р. Македонија
- [11] Гикас. Х. Г. (1998), Анализа на пазарот на трудот, Phare, Education and training reform programme

THE DEVELOPMENT OF COMPETENCES AND PROFESSIONAL TRAINING OF PRESCHOOL TEACHERS

Nevenka Tatković PhD

Juraj Dobrila University of Pula, Faculty of educational Sciences, Republic of Croatia,
ntatkovic85@gmail.com

Sanja Tatković

Dječji vrtić Medulin, Republic of Croatia, statkovic@gmail.com

Abstract: The paper considers competences as a complex term which is interpreted in social sciences, especially in pedagogy, in the context of developing the professional competences of preschool teachers. An emphasis is on professional training that should be shifted from traditional to new, modern forms of training based on shared learning and organisation of the forms of professional training rooted not only in the intrinsic motivation of educators, but also in the support provided by the society and the institution where the educator works. Apart from the theoretical background, the paper presents a comparison between the results of Croatian and Slovene empirical research, and the conclusion is that professional training is important for the development of competences of preschool teachers, their personal development, and the entire development of preschool institution, and consequently, of the entire system of preschool education.

Keywords: competences, professional training, educators, preschool institution, research

RAZVOJ KOMPETENCIJA I STRUČNO USAVRŠAVANJE ODGOJITELJA

Prof. dr.sc. Nevenka Tatković

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti, Republika Hrvatska,
ntatkovic85@gmail.com

Mag. psych. Sanja Tatković

Dječji vrtić Medulin, Republika Hrvatska, statkovic@gmail.com

Sažetak: U radu se razmatra problematika kompetencija kao kompleksnog pojma koji se u društvenim znanostima, posebice pedagojskoj, interpretira u kontekstu razvoja profesionalnih kompetencija odgojitelja. Ističe se važnost stručnog usavršavanja koje bi trebalo učiniti pomak od tradicionalnog, ka novim, suvremenim oblicima usavršavanja temeljenim na zajedničkom učenju i organizaciji onih oblika stručnog usavršavanja koji počivaju ne samo na intrinzičnoj motivaciji obrazovnih djelatnika, već i potpori društva i organizacije u kojoj odgojitelj radi. Osim teorijske analize naznačenih problema, u radu se kompariraju rezultati empirijskog istraživanja provedenog u Hrvatskoj sa slovenskim istraživanjima i zaključuje o izuzetnom značaju stručnog usavršavanja za razvoj kompetencija odgojitelja, njihovog osobnoga razvoja, ali i cjelokupnog razvoja predškolske institucije te posljedično i sustava predškolskog odgoja u cjelini.

Ključne riječi: kompetencije, stručno usavršavanje, odgojitelji, predškolska ustanova, istraživanje

1. UVOD

Teorijska razmatranja i znanstvena istraživanja kompetencija u kontekstu stručnog usavršavanja odgojitelja značajna su poluga razvoja sustava predškolskog odgoja, posebice s aspekta unaprjeđivanja kvalitete odgojno obrazovnog rada u predškolskim institucijama. Kontinuirano stručno usavršavanje odgojitelja doprinosi poticanju kreativnosti i inovativnosti u radu s djecom te partnerstva s roditeljima i ostalim dionicima odgoja i obrazovanja. Ono postaje imperativom vremena u kojem živimo, a koje je podložno kontinuiranim promjenama na osobnom i profesionalnom planu. U takvom vrlo kompleksnom, dinamičnom i nestabilnom svijetu, profesionalno napreduju samo oni koji neprestano razvijaju svoje kompetencije, svjesni da brz razvoj traži od pojedinca sposobnost stalnog učenja i profesionalnog usavršavanja. U tom kontekstu neophodne su promjene ne samo u sustavu visokoškolskog obrazovanja budućih odgojitelja koji tijekom studija trebaju naučiti kako učiti, već i u samoj predškolskoj instituciji koja gradeći kulturu kvalitete mora graditi sustav **organizacije koja uči**, u kojoj će kao jedan od temeljnih ciljeva postaviti stalni razvoj kompetencija odgojitelja. „Učiti kako učiti zajedno“, stalno unaprjeđujući sposobnost **kreiranja vlastite budućnosti**, sustav je u kojem pojedinac može razvijati svoje potencijale, zadovoljavati svoje potrebe za stjecanjem novih znanja, sposobnosti i vještina te postizati uspjehe. „Organizacija koja uči“ „pretpostavlja poticanje unutarnjih pomaka u vrijednostima ljudi, njihovim stajalištima i načinima razmišljanja, a s tim u vezi i s promjenama njihova ponašanja i načina rada.“

(Slunjski, 2006, 45). To je zajednica ljudi-profesionalaca koji razvijaju svoje potencijale uvodeći nove modele, strategije, pristupe radu i učenju, njegujući nove oblike suradnje i koegzistencije, koja se zasniva na ravnopravnoj participaciji u zadaćama i obvezama, zajedničkim vrijednostima slobode, autonomije i uvažavanja. U ozračju takvih, suvremenih trendova preobrazbe odgojno obrazovnih ustanova, **osobni i profesionalni razvoj djelatnika** postaje glavni kriteriji razvoja ustanove i njene poslovne egzistencije te glavni pokazatelj kvalitete odgojno obrazovnog rada s djecom rane i predškolske dobi. U novom miljeu, ostvaruju se i novi putovi prestrukturiranja ustanova u „visokoprilagodljive organizacije“, oslobađanja od starih organizacijskih stega i ostvarivanja vlastite organizacijske autonomije. Mac Gilchrist, B. i sur. (2004) smatraju da je upravo samoorganizacija svojstvo “inteligentne škole”. Neki autori postavljaju pitanje je li doista moguće, i na koji način, unaprijediti “institucijsku ili organizacijsku inteligenciju”. Naznake odgovora na postavljeno pitanje daje Fullan (2007) ističući da je potrebno formirati i kreirati profesionalne *zajednice* koje uče, koje će razvijati kvalitetnu praksu ne samo unutar odgojno-obrazovne institucije već i između institucija, kreirajući razvojne, prilagodljive, inovativne i samoorganizirajuće strukture u kojima će ljudi postizati ciljeve učeći i radeći zajedno.

2. STRUČNO USAVRŠAVANJE, RAZVOJ KOMPETENCIJA I DRUŠTVENE PROMJENE KOJE IH ODREĐUJU

Mnoga znanstvena istraživanja potvrđuju činjenicu da su razvoj i stjecanje kompetencija glavna kreativna sila osobnog, gospodarskog, društvenog i kulturnog napretka. Istovremeno, brojne i raznovrsne društveno-političke, tehnološke, obrazovne, znanstvene, gospodarske i druge promjene neminovno utječu na razvojne pravce odgojno obrazovnih ustanova koje su prisiljene mijenjati svoje tradicionalne obrasce djelovanja u području stručnog usavršavanja i brige za razvoj kompetencija svojih djelatnika te iz pozicije statične organizacije prelaziti u dinamičnu, usavršavajući svoje organizacijske, tehnološke i kadrovske kapacitete, ritam, stil i karakter svog djelovanja kako bi zadovoljile zahtjeve i izazove društva. Uspješno stručno usavršavanje u kontekstu cjeloživotnog obrazovanja, koje kao posljedicu ima razvoj kompetencija, dokazuju tvrdnju da su „**ljudi ključ uspjeha**“, da o njihovoj motivaciji, odgovornosti i slobodi ovisi razvoj društva, organizacije i pojedinca. Ukupnu razinu profesionalne kompetentnosti određuje spremnost na prihvaćanje rizika, snalaženje u nepredvidivim i novim situacijama te mogućnost prilagođavanja promjenama.

Pitanje kompetencija izuzetno je kompleksno, stoga ga znanstvenici interpretiraju iz različitih perspektiva i različitih teorijskih i empirijskih pozicija. Većina autora koja se bavi pitanjem kompetencija, nastoji odrediti pedagoške kompetencije kao pretpostavku modela škole (Valencić, Zuljan 2001, Valencić Zuljan 2008, Jurčić, 2012). Pedagoške kompetencije suvremenog učitelja Jurčić (2012) interpretira i klasificira u pet područja: (1) područje metodologije izgradnje kurikuluma nastave, (2) područje organizacije i vođenja odgojno-obrazovnog procesa, (3) područje oblikovanja razrednog ozračja, (4) područje utvrđivanja učenikovih postignuća u školi, (5) područje izgradnje modela odgojno obrazovnog partnerstava s roditeljima. Ovu je klasifikaciju moguće primijeniti i u razmatranju kompetencija odgojitelja za rad u predškolskim ustanovama. Razmatrajući kompetencije u pedagoškom diskursu, Palekčić (2014, prema Roth, 1971) kompetencije shvaća kao individualne sposobnosti u smislu dispozicija za djelovanje i prosuđivanje. Zrelost također interpretira kao kompetenciju i to u smislu: a) *samokompetencije* (sposobnost moći za sebe djelovati na vlastitu odgovornost), b) kao *predmetnu kompetenciju* (kao sposobnost donošenja sudova i djelovanja na raznim predmetnim područjima, i c) kao *socijalnu kompetenciju* (sposobnost donošenja sudova i djelovanja na socijalno i politički relevantnim predmetnim društvenim područjima te kako biti nadležan za njih. U svojim teorijskim i empirijskim interpretacijama pedagoških kompetencija učitelja i odgojitelja autorice Tatković, N. i Močinić (2012) u knjizi *Učitelj za društvo znanja. Pedagogijske i tehnologijske paradigme bolonjskog porcesa*, polaze od konstruktivističke paradigme postmoderne ističući „da suočavanje s kompleksnim zahtjevima životne stvarnosti traži razvoj viših razina kognitivne složenosti, kritičko mišljenje, refleksivnost i **holistički pristup kompetencijama**“. Autori koji se bave problematikom profesionalnih kompetencija ističu da vizija cjeloživotnog učenja i stručnog usavršavanja, odnosno kontinuiranog profesionalnog razvoja traži odgojitelja (i učitelja) koji zna kritički razmišljati, koji je osposobljen za refleksiju i evaluaciju (Šagud, 2006, Šagud 2008), koji zna prepoznati potrebe svakog pojedinog djeteta, zna poticati i podržavati djecu u procesu istraživanja i učenja, interdisciplinarno poznaje i primjenjuje svoju struku, koristi strategije aktivnog i suradničkog učenja, poučavanje preusmjerava k istraživanju i učenju, uči iz vlastitog iskustva te iz suradnje i iskustva drugih. Odgojitelj treba posjedovati znanja i vještine u uporabi suvremene informacijsko-komunikacijske tehnologije (Tatković, Močinić, 2012), biti osposobljen za rad s djecom različitih potreba, sposobnosti i odlika osobnosti, posjedovati osposobljenost za refleksiju i samoevaluaciju (Šagud, 2006, Lepičnik Vodopivec, 2015) kao i kompetencije za primjenu etike održivosti u ekološkom i društvenom kontekstu (Tatković, N., Diković, Štifanić, 2015). Osim navedenih, odgojitelj treba posjedovati i mnoge druge kompetencije, jer su one „mozaik različitih

područja znanja i vještina“ (Slunjski, 2006). Važno je istaknuti, kakao navodi Meyer (2002, 141) da **profesionalni razvoj** i stručno usavršavanje odgojitelja treba sagledavati s aspekta **dobrobiti za dijete** i njegova pozicioniranja **u središte odgojno obrazovnog procesa**, stoga osobni razvoj i usavršavanje profesionalnih kompetencija odgojitelja u predškolskoj ustanovi (s obilježjima organizacije koja uči i koja je „bliska životu“ i djetetu), treba biti prioritet svake ustanove.

Stručno usavršavanje je u svojoj suštini stjecanje novih kompetencija, proces koji treba sustavno i planski realizirati. Perrenoud (2002) kompetencije interpretira kao sposobnost učinkovitog djelovanja u brojnim situacijama temeljena na stečenom znanju. Da je proces učenja nužna pretpostavka za stjecanje kompetencija ističe i Baranović (2006). Stručno usavršavanje proizlazi iz društvene potrebe za kompetentnim odgojno-obrazovnim stručnjacima stoga je to vrlo dinamičan proces usuglašavanja osobnih potreba i potreba društva/organizacije. Ono proizlazi iz društvene potrebe za iskusnim stručnjacima koji će svoje odgojno-obrazovno djelovanje neprestano prilagođavati promjenama i zahtjevima suvremenog života i tako održavati potrebnu razinu kvalitete odgojno-obrazovne djelatnosti kao jamstva društvenog razvoja. Ono mora biti odraz osobne potrebe svakog odgojitelja/učitelja da se u odgojno-obrazovnoj komunikaciji samo-određuje i razvija u skladu s prirodom odgojno-obrazovnog procesa. Uspješni oblici stručnog usavršavanja koji rezultiraju stvarnim a ne formalnim stjecanjem profesionalnih kompetencija temelje se na intrinzičnoj motivaciji, odgovornosti, slobodi i samosvijesti pojedinca. Bez autonomije i osobne profesionalne odgovornosti postiže se samo forma, ali ne i kvaliteta znanja, vještina i umijeća. Profesionalni razvoj i razvoj kompetencija izrazito su složeni procesi koji ovise o mnogim čimbenicima. Vonta (2005), primjerice navodi dužinu radnog staža (iskustva) koje dijeli u četiri faze profesionalnog razvoja odgojitelja: faza početnika, naprednog početnika, profesionalnog eksperta i eksperta specijaliste. Peček, prema Lepičnik (2016), opisuje čak sedam faza razvoja odgojiteljske karijere: početak karijere (4. do 6. godina radnog iskustva), stabilizirajuća faza (7.-18. godina radnog iskustva), faza eksperimentiranja i stabilizacije (19.-30. godina radnog iskustva), faza samoevaluacije i propitivanja, faza zadovoljstva i distance te konzervativna faza i povlačenje (31.-40. godina radnog iskustva). U svom istraživanju stručnog usavršavanja odgojitelja Lepičnik Vodopivec (2016) naglasak stavlja na samoevaluaciju odgojitelja koja predstavlja osnovu razvoja odgojiteljskih kompetencija.

3. SUVREMENI MODELI STRUČNOG USAVRŠAVANJA I RAZVOJ KOMPETENCIJA KAO STRATEŠKO PITANJE

S obzirom da globalne društvene i političke promjene snažno utječu na kompetencije koje su važne za snalaženje u profesionalnom i privatnom životu, u Hrvatskoj se, kao i u čitavom europskom obrazovnom prostoru, navedene promjene posljedično reflektiraju na percepciju stručnog usavršavanja kao strateškog prioriteta za hrvatski obrazovni, socijalni i ekonomski razvoj. One su osnova za donošenje nacionalne strategije za cjeloživotno profesionalno usmjerenje i razvoj karijere do 2020. Unošenje suvremenih modela stručnog usavršavanja i razvoja kompetencija obrazovnih djelatnika, pa tako i odgojitelja, postaje obveza svih ustanova koje djeluju u domeni odgoja i obrazovanja. Mnogi strateški dokumenti naglašavaju potrebu za kontinuiranim razvojem kompetencija te poticanjem trajnog profesionalnog usavršavanja zaposlenika/ca u obrazovanju (Gabršček i Roeders, 2013). Pri tom se ističe orijentacija na promjene, „usmjerene ... na proces“ odgoja i obrazovanja, a ne samo rezultate, te „postizanje uspjeha za sve, a ne samo za pojedince“ (Jurić, 2007). U Hrvatskoj se, kao i u Europi, sve više ostvaruju novi, „razvojni“ modeli stručnog usavršavanja koji predstavljaju odmak od tradicionalnog koncepta prijenosa znanja na pojedinca u kojem je stručno obrazovanje vođeno i planirano izvana, bez većeg učešća samih zaposlenika. U susjednim zemljama, primjerice Sloveniji, autor Peček (2003) navodi da je uvođenjem novih modela stručnog obrazovanja kvalitativni pomak postignut u obrazovanju zaposlenika u vrtićima, a Fekonja i dr. (2002, prema Lepičnik Vodopivec, 2012) kao pokazatelje kvalitetnijeg obrazovanja navode uvažavanje motivacije zaposlenika za cjeloživotnim obrazovanjem te financijske i organizacijske uvjete radne organizacije. Istraživanja autorice Lepičnik Vodopivec (2016) potvrđuju pomake od tradicionalnog ka suvremenom stručnom usavršavanju u Sloveniji s aspekta motivacije i oblika stručnog usavršavanja: prevladavaju profesionalni motivi, a od metoda stalnog stručnog usavršavanja najviše su zastupljene one koje se temelje na tzv. iskustvenom učenju. Jedini tragovi tradicionalnog stručnog usavršavanja vidljivi su u segmentu izbora izvoditelja stručnog usavršavanja gdje prevladavaju težnje za vanjskim stručnjacima.

U Hrvatskoj su kvalitativni pomaci u pristupu stručnom usavršavanju i razvoju kompetencija odgojitelja vidljivi ne samo u isticanju njegova strateškog značaja, već se odmak od tradicije ogleđa i u kratkoročnom i dugoročnom planiranju na državnoj razini (putem Agencije za odgoj i obrazovanje Republike Hrvatske), donošenju obvezujućih državnih akata, povezivanju sa institucijama visokog obrazovanja radi unošenja suvremenih znanstvenih spoznaja u proces stručnog usavršavanja, kao i u osuvremenjivanju metoda i oblika njegove realizacije. Za razliku od tradicionalnih konceptata koji su bili nesistematično vođeni i organizirani i u

kojima su zanemarivane potrebe konkretnih predškolskih institucija i njihovih zaposlenika, suvremeni modeli stručnog usavršavanja u Hrvatskoj polaze od potreba djelatnika, obuhvaćaju ne samo odgojitelje već sve zaposlenike predškolske ustanove, angažiraju se ne samo vanjski stručnjaci već koriste i iskustva odgojitelja s bogatim iskustvom koji dobro razumiju problematiku stručnog usavršavanja i konkretne potrebe pojedinca i predškolske ustanove. Osobito značajna promjena vidljiva je u pristupu i metodama stručnog usavršavanja. Suvremeno stručno usavršavanje odvija se u interakciji i komunikaciji s odgojiteljima koji od pasivnih, postaju proaktivni sudionici procesa razvoja vlastitih osobnih i profesionalnih kompetencija za rad u predškolskim ustanovama. Od suvremenih oblika stručnog usavršavanja koriste se: pedagoške radionice, seminari, konferencije, učešće u nacionalnim i međunarodnim projektima i drugo. Posebno je vidljiv pomak u motivaciji djelatnika za stručnim usavršavanjem i razvojem karijere.

Naše istraživanje provedeno na uzorku 279 ispitanika, odgojitelja predškolske djece u istarskim predškolskim ustanovama i studenata učiteljskog studija i studija predškolskog odgoja Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli (Tatković, N., 2016), potvrđuju da se interes odgojitelja za stručnim usavršavanjem temelji na intrinzičnoj motivaciji, odnosno želji za razvojem vlastitih profesionalnih kompetencija i poboljšanju kvalitete rada s djecom. Intrinzična je motivacija povezana s unutarnjim zadovoljstvom ostvarenim uspjehom stoga izuzetno važna s motrišta stručnog usavršavanja i razvoja kompetencija odgojitelja. Iz rezultata istraživanja je također vidljivo da svi ispitanici stručno usavršavanje smatraju važnim i motivirajućim čimbenikom podizanja osobnog ugleda, izgradnje pozitivne slike o sebi, kvalitetnijeg rada s djecom te profesionalnog napredovanja. Percepcija stručnog usavršavanja studenata u pojedinim se dijelovima istraživanja razlikovala od percepcije odgojitelja. Odgojitelji pridaju veću važnost stručnom usavršavanju za profesionalni razvoj i kvalitetniji odgojno obrazovni rad s djecom, dok studenti predškolskog odgoja (za razliku od studenata učiteljskog studija) zapravo još uvijek nemaju jasnu predodžbu o tome koliko će im stručno usavršavanje biti važno za praktičan rad bez obzira na znanja i vještine koje će steći tijekom inicijalnog obrazovanja. Odgojitelji pozitivno procjenjuju mogućnosti koje im okruženje i predškolska ustanova pruža za stručno usavršavanje, a kao poželjne oblike stručnog usavršavanja obje grupe ispitanika (studenti i odgojitelji) navode konferencije, seminare, radionice i praćenje pozitivne prakse unutra i izvan ustanove. U ovom dijelu istraživanje pokazuje da se i u istarskim vrtićima prednost daje suvremenim oblicima stručnog usavršavanja. Međutim, odgojitelji imaju kritičke primjedbe na izbor sadržaja stručnog usavršavanja o kojima ih se prethodno ne konzultira. Zanimljivo je da većina ispitanika smatra kako troškove stručnog usavršavanja ne bi trebali snositi djelatnici, već nadležne institucije (prvenstveno institucija u kojoj rade, resorno ministarstvo i Agencija za odgoj i obrazovanje). Vezano za obvezu stručnog usavršavanja, ispitanici su suglasni da oni djelatnici koji se stručno ne usavršavaju, ne bi trebali snositi posljedice financijske prirode, radnog prava, ili pozicija na radnom mjestu, ali da bi sve odgojitelje na to trebalo obvezati. Podijeljena su mišljenja vezana za oblike nagrađivanje onih koji se kontinuirano stručno usavršavaju. Većina ispitanika smatra da su napredovanje na radnom mjestu i plaćeno dodatno stručno usavršavanje najprimjereniji oblici nagrađivanja. S obzirom da je u Hrvatskoj pokrenuta inicijativa o licenciranju profesije odgojitelja i učitelja koja bi obvezala navedene obrazovne djelatnike na stručno usavršavanje i razvoj kompetencija (inicijativa je izazvala različite reakcije obrazovne javnosti), ne iznenađuju rezultati našeg istraživanja koje pokazuje da odgojitelji ne podržavaju ovu ideju prvenstveno zbog različitih financijskih, organizacijskih i drugih mogućnosti za stručno usavršavanje koje u svim predškolskim ustanovama u Hrvatskoj nisu jednake. Studenti međutim inicijativu smatraju potrebnom. Sličnosti s rezultatima navedenim u ovom istraživanju (Tatković, N., 2016) u mnogim pitanjima nalazimo i u studiji „Rezultati međunarodnog znanstvenog projekta *Poboljšanje kvalitete sustava stručnog usavršavanja odgojno obrazovnih radnika*, IPA Komponenta IV – Razvoj ljudskih potencijala 2007-2009“, provedenog u Hrvatskoj kao Programa Europske unije za Hrvatsku (objavljenog 2013. godine), na uzorku odgojitelja i učitelja. Vezano za licenciranje profesije odgojitelja i učitelja, ova studija pokazuje da inicijativa još nije u potpunosti prihvaćena, iako bi ona mogla postati važan poticaj za poboljšanje kvalitete stručnog usavršavanja, realizaciju zakonske obveze stručnog usavršavanja, te preduvjet za napredovanje u zvanja tijekom profesionalne karijere. Oba istraživanja pokazuju da je osnovna prepreka sustavnom stručnom usavršavanju kao i uvijek, financijske prirode, odnosno, da nedostaju financijska sredstva za realizaciju onih oblika stručnog usavršavanja koji bi bili potrebni za podizanje razine profesionalnih kompetencija odgojitelja i učitelja i kvalitetu obrazovanja.

4. ZAKLJUČAK

Predškolske ustanove (i škola općenito), planski bi i sustavno trebale usmjeravati svoj rad u pravcu preoblikovanja svog djelovanja u „organizaciju koja uči“, koja kao imperativ postavlja stalni razvoj kompetencija, izvrsnost, uvođenje inovacija te profesionalni razvoj, kako bi njeni djelatnici postali subjekti vlastitog razvoja, razvoja institucije, ali i društva u cjelini. U Hrvatskoj je potrebna koherentna politika profesionalnog razvoja na nacionalnoj razini koja bi obuhvatila sva tri područja: (1) kvalitetu inicijalnog

obrazovanja, (2) pripravništva i (3) stručnog usavršavanja odgojno obrazovnih djelatnika kao i korištenje EU programa i fondova čime bi se umanjili problemi financijske naravi. Sustavno korištenje informacijske komunikacijske tehnologije također bi uvelike smanjilo financijske troškove stručnog usavršavanja, stoga bi razvoju informatičkih i informacijskih kompetencija starijih odgojno obrazovnih djelatnika trebalo posvetiti više pažnje, jer bi ono zasigurno doprinijelo unaprjeđenju kvalitete rada s djecom rane i predškolske dobi. Svaku potencijalnu promjenu treba kritički promotriti i iz nje izvući ono najbolje jer je za učinkovito upravljanje promjenama potrebna visoka osobna motivacija, ali i potpora onih koji su njome obuhvaćeni. U tom kontekstu izuzetno je značajna potpora državne obrazovne politike koja bi razvoj kompetencija putem stručnog usavršavanja obrazovnih djelatnika bezrezervno trebala smatrati kotačem zamašnjakom društvenog, obrazovnog i svekolikog razvoja zemlje, jer u rukama prosvjetnih djelatnika, posebno onih koji obrazuju mlade generacije, **leži moć znanja i napretka.**

LITERATURA

- [1] Diković, M., Legović, M., Tatković, S. (2016). Sjećanje i razvijanje kompetencija u inicijalnom obrazovanju. U: Kompetencijski pristup kvaliteti ranog i predškolskog odgoja i obrazovanja. ur. N. Tatković, M. Radetić Paić, I. Blažević, Pula: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, str. 155-172.
- [2] Fullan, M. (2007), *The New Meaning of Educational Change*, New York / London: Teachers College Columbia University.
- [3] Gabršček, S., Roeders, P. (2013). *Poboljšanje kvalitete sustava stručnog usavršavanja odgojno obrazovnih radnika*. Zagreb: Agencija za odgoj i obrazovanje, Hag: SPAN Consultants.
- [4] Jurić, V. (2007), Školsko formalno, neformalno i informalno obrazovanje. U: V. Previšić, N. N. Šoljan, N. Hrvatić (ur.) Zbornik radova I. kongresa pedagoga Hrvatske, *Pedagogija prema cjeloživotnom obrazovanju i društvu znanja*. Zagreb: Hrvatsko pedagogijsko društvo, str. 68- 80.
- [5] Lepičnik Vodopivec, J. (2012). Neka gledišta stalnog stručnog usavršavanja odgojitelja predškolske djece u Sloveniji, *Metodički obzori* 16, vol. 7(2012)3
- [6] Lepičnik Vodopivec, J. (2016). Quality and Self-Evaluation of Preschool Institutions. U: Kompetencijski pristup kvaliteti ranog i predškolskog odgoja i obrazovanja. ur.: N. Tatković, M. Radetić Paić, I. Blažević, Pula: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, str. 57-68.
- [7] Mac Gilchrist, B., Myers, K., Reed, J. (2004). *The Intelligent School*. London: SAGE Publications.
- [8] Peček, P. (2003). Pogledi na osebni in strokovni razvoj. In: Puš Seme, S. (Ed.), *Posvet: zaupaj vase, poskrbi zase (biti vzgojitelj)* (pp. 23-33). Portorož: Skupnost vrtecev Republike Slovenije
- [9] *Poboljšanje kvalitete sustava stručnog usavršavanja odgojno obrazovnih radnika* (2013). Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
- [10] Perrenoud, Ph. (2002). *Dieci nuove competenze per insegnare: invito al viaggio*. Roma: Anicia
- [11] Slunjski, E. (2006). Kompetencije odgojitelja u vrtiću – organizaciji koja uči. *Pedagogijska istraživanja*, 3 (1): 45-58.
- [12] Šagud, M. (2011). Profesionalno usavršavanje i razvoj odgajatelja, Maleš. D. (ur.) Nove paradigme ranog odgoja. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu - Zavod za pedagogiju.
- [13] Šagud, M. (2006). Odgajatelj kao reflektivni praktičar. Petrinja: Visoka učiteljska škola.
- [14] Tatković, N. (2016). Kompetencijski pristup stručnom usavršavanju odgojitelja. U: Kompetencijski pristup kvaliteti ranog i predškolskog odgoja i obrazovanja. ur. N. Tatković, M. Radetić Paić, I. Blažević, Pula: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, str.103-138.
- [15] Tatković, N., Močinić S.(2012). Učitelj za društvo znanja. Pedagogijske i tehnologijske paradigme bolonjskog procesa. Pula: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli.
- [16] Tatković, N., Diković, M., Štifanić, M. (2015). Odgoj i obrazovanje za razvoj danas i sutra. Ekološke i društvene paradigme. Pula: Sveučilište Jurja Diobrile u Puli.
- [17] Valenčič Zuljan, M. (2008). Učitelj na putu profesionalnog razvoja od početnika do eksperta. Vršac: Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača.
- [18] Valenčič Zuljan, M. (2001). Modeli in načela učiteljevega profesionalnega razvoja. *Sodobna pedagogika*. Ljubljana, 52, br. 2, 122-141.
- [19] Vonta, T. (2005). Profesionalni razvoj vzgojiteljice v funkciji njene avtonomnosti. In R. Malej (Ed.). *Strokovna avtonomija vzgojitelja: zbornik / XV. strokovni posvet* (pp. 13-31). Ljubljana: Skupnost vrtecev Slovenije.

CREATION OF EDUCATIONAL PROFILES IN HIGHER EDUCATION

Gordana Tasevska Ph.D

Business academy Smilevski-Skopje, R.Macedonia gorde.tasevska@yahoo.com

Toni Soklevski Ph.D

Business academy Smilevski-Skopje, R.Macedonia sokle2000@yahoo.com

Jasmina Vasilevska

Business academy Smilevski-Skopje, R.Macedonia jasminavasilevska@yahoo.com

Abstract: Reforms in education are needed to “produce” working staff from universities that will meet the needs of the economic system. Faculties, in some areas, educate working staff that have to be educated more and employers have to pay that. Companies must invest heavily while a young man, who spent four years in a higher education institution, to be applicable in proceedings and that is enormous fault of unmatched programs. Changing the curriculum is a very slow process in terms of what the real sector needs, and companies are higher than what the universities “produce”. We need a greater interactivity of the business sector with universities, and greater transfer of knowledge from the business sector to the faculties. We aim to achieve an economy based on knowledge and technology-based on economic growth, which is not possible if there is no such transfer of knowledge.

Current reforms in higher education by introducing practical and clinical teaching will produce working staff that will be better suited to the requirements of the business sector. This enables the creation of educational guidance and new accounts which should help in business development, and to enable the creation of a new workforce in education easier to employ in the companies. One of the tools for a successful company is to establish a quality team that does not involve only well educated, but different people, which will analyze problems from different aspects and points and that will create a more complete picture and more successful implementation of business policies. Using the links between businesses and universities, enabling connection between obligations, theory and practice and thus forming working staff who could later easily find their way into professional life.

Keywords: education policy, labor market, higher education.

1. INTRODUCTION

Modern trends of development countries with market economy showed that education and creating human resources are among the priorities of the national strategies and policies on socio-economic and technological progress. Continued socio-economic changes, accelerated scientific and technological development and expansion of modern technology, assume such a working population that will be able to effectively participate in social processes and to use the available technology. New technologies require abandonment of obsolete occupations, innovation of some occupations and shaping (forming) a completely new occupations. Changed and new occupations require new levels of competence at work, i.e. knowledge, abilities and skills acquired in formal and informal education.

In this context, a major reform intention in education is its relationship to work. Empowering people respond to the demands of work to successfully, or in the workplace and work successfully and efficiently, involves identifying indicators by means of which will be assessed and evaluated their performance. This means that every educational profile should have a clear and public statement about it, what they know and what they can work with people within the given occupation.

The educational profile is developed in cooperation with employers in order to identify and describe the business activities in the field and the necessary knowledge, abilities and skills to meet the demands of employment. The idea - individual must meet the agreed level of the stated requirements in terms of knowledge, skills and abilities, is completely fulfilled. It will establish unambiguous communication (as a way of understanding) between the different actors in the labour market: employers, individuals seeking jobs, education, institutions in charge of monitoring statistics, Ministry of Education and so on. One of the most significant benefits of the education systems in the developed countries in Europe and the world is the development of occupational standards based on competencies, such as documents that are the basis for designing curricula. The idea of developing such standards' occupations appear more in the late 70s of the last century as tools for introducing changes in traditional educational systems that previously were based on educational inputs. The main purpose of the introduction of occupational standards in educational systems is to elaborate the level of ability required for successful performance in a given occupation and to develop program documents (curricula), which detail they will support performance.

2. STANDARDS OF OCCUPATION-STARTING POINT IN THE CREATION OF EDUCATIONAL PROFILES

In each country standards' occupations have different names such as: national occupational standards, professional standards, professional standards, occupational standards, standards' professions and others. In our pedagogical theory and practice is a generally accepted term occupational standards and as such has determined several key elements:

- Occupational standard measures of achievement that the individual must achieve to be able to perform the intended work;
- Standard of occupation is the basis for determining what is expected of an individual in the process of work;
- Standard of occupation is the basis for developing curricula and
- the standard of occupation has its own structure (name and code of the standard of occupation, name and code of the occupation of the nomenclature of occupation, level of requirements necessary competencies and description of the standard of the profession).

The term occupation means a set of tasks which by their content and form are organizationally and technologically so related and interconnected; it may perform one person who has the right skills, knowledge and skills to perform tasks. Closely related to the occupation itself is a profile that is a description of the main functions, duties, activities and tasks within a particular occupation or professional document are describing the work which will be executed by a worker in any occupation. Tasks and duties of the occupation in the profile are classified according to the agreed areas of labour. The description of the work is complemented by the following characteristics of the occupation: the level of requirements, working conditions, the work, the achieved effects and / or products, and individual psycho-physical capabilities and areas of employment. The profile of occupation lists the jobs that are recognizable in the workplace carried out by people with the occupation. Based on the inventory of things and based on preliminary analysis, define the basic parts of the elements of the profile of the occupation: the name of the occupation; job description and duties; level requirements of the work; working conditions; working means; products and services; psychophysical capabilities and areas of employment.

The basic criteria for grouping of occupations groups are the type of work, scope of work, complexity of the occupation or work and tasks; tools, machines and devices used; technological levels of work, structure and more. According to the structure of ISCO-08 (International Standard Classification of Occupations, ISCO-08 (International Standard Classification of Occupations), the National Classification of Occupations has hierarchical ladder structure, occupations have doubled in six main groups of occupations.

- **Members of legislative and executive bodies, government officials, senior civil servants, diplomats and directors, members of the legislative and executive bodies, government officials, senior civil servants, diplomats and directors** determine, create and lead the country's politics, and politics associations and organizations advise on them; formulate laws, regulations and rules represent the state and act on its behalf; oversee the interpretation and implementation of public policy and legislation; performing judiciary, performing similar work on behalf of associations and organizations, and manage enterprises and institutions and manage their internal organizational units.
- **Experts and scientists**- experts and scientists increase the existing stock of knowledge, applying scientific and artistic concepts and theories, teach about the foregoing in a systematic manner or form in any combination of these three activities. Occupations in this major group require qualifications of the seventh, eighth and ninth grade education.
- **Technicians and related occupations** - technicians and related occupations perform mostly technical and related tasks connected with research and applying scientific and artistic concepts and working methods of government and business regulations.
- **Administrators** - Administrators record, organize, store and entered into the computer information related to the job and perform a number of clerical duties, especially those associated with handling cash, travel arrangements, information requests and bookings for meetings.
- **Workers in services and sales department**- workers in services and sales departments provide personal services related to travel, tourism, catering services, cosmetic services, food supplies, maintaining the household, personal care and childcare services in fire protection, providing persons and property and maintain public safety. Also sell goods in bulk or in retail stores, as well as conduct sales on the street and shopping.
- **Professionals in agriculture, forestry, fishing and hunting** - professionals workers in agriculture, forestry, fishing and hunting, grow and harvest fields and harvest crops, gather wild fruits and plants, breed, feed or hunt animals, produce numerous animal or crop products, cultivate, store and exploit forests, breed or catch fish and cultivate or gather other forms of water life to provide food, shelter, income for themselves and higher education organization.

- **Occupations for non-industrial way of working in production** - occupations for non-industrial way of working in production apply their specific knowledge and skills in the field of construction, shape metal set of metal constructions, assembled or manufactured machine tools, install, maintain and repair machinery, equipment or tools, carry out printing, as well as produce or process foodstuffs, textiles or wood, metal and other commodities, including products and handicrafts. Work is performed manually and manual and other tools that are used to reduce the volume of physical effort and time necessary for certain tasks, and to improve the quality of products. To perform the tasks necessary knowledge of all phases of the production process, the materials used and the means of nature and purpose of the final product.
- **Handlers and integrators of machines and plants** - operators and assemblers of machines and plants handling industrial, agricultural, construction and other machinery and equipment, operate trains, motor vehicles and vessels or assembled parts according to correct procedures. This work requires experience and knowledge of the industrial, agricultural and other machinery and equipment, and the ability to master the speed of machining operations and adjusting to technological innovation.
- **Elementary occupations** - elementary occupations consist of simple and routine tasks which mainly require use of hand tools and physical effort, little or no prior experience and knowledge of the work and limited initiative and evaluation. The tasks of this group of occupations do not need expert knowledge.
- **Military occupations** - members of the armed forces are those personnel who are currently serving in the armed forces, including auxiliary services, whether voluntary or mandatory, and are not free to accept civilian employment. In this group regular members of the army, navy, air force and other military services are included, as well as members involved in military training or other service for a specified period, depending on the needs of a country. Excluded are persons employed in civilian government agencies relating to matters of defence; police (other than military police); customs inspectors and members of border or other armed civilian services; persons temporarily mobilized for a short period of military training or exercise, according to national requirements, and members of the military spare compositions that are not currently in active service.

3. COMPARATIVE EXPERIENCES: COORDINATION OF EDUCATIONAL POLICIES AND LABOUR MARKET

The transition process from educational institutions to the labour market varies between different countries. While in Spain around 40% of those who finished formal education are unemployed, same is the case with about 10% in Luxembourg, the Netherlands and Germany. (*Ehlert & Cordier*. 2002: 101)

According to *Van Der Velden* and *Wolbers*, despite the economic situation, as competent are considered educational and employment system. A particularly important are considered the differences in the educational system that can be academic or vocational-oriented, i.e. oriented toward the acquisition of general knowledge or specific vocational skills. Although potential employees in the latter case are quite attractive to employers because of their "immediately applicable" skills, these skills are usually relevant to a small number of positions in their absence the risk of potential long-term unemployment is high. (*Van der Velden & Wolbers* 2003: 12)

Investigation of *Van Der Velden* and *Wolbers* shows that the most reliable way to integrate the labour market is so-called "dual system" where education is carried out in parallel with the practice because it enables students to become "insiders" in the labour market while they are studying. In Germany, Denmark and Switzerland this system is compiled and implemented through the cooperation of the companies and the relevant faculties. It is thought that this brings benefits for all three parties: students increase employment opportunities, higher education institutions expand the scope of programs; companies are in contact with potential young workers who may consider in the future. As a result, about 82% of graduates in Germany employ up to 6 months after graduation.

Contrary to this system is the system of education that is considered "general / academic" and is typical for UK. (*Handel*, 2003: 20). It can also be successful because the academic skills (e.g. reproduction, analysis, synthesis, generalization) and motivational skills that are acquired through it can be significantly associated with subsequent performance of the labour market. However, studies generally show that the performance of abstract tasks in a formal environment (e.g. classroom) often result in inaccurate estimates of functioning of individuals in real time. (*Semeijn & Velden* 1999: 92)

It could be concluded that there are a sufficient number of institutions, among other things, the field of connecting education and labour market. However, their activities are often isolated because they are going to duplicate and often remain partial. Attempts to greater coordination are rare, not normally supported system if they are not based on market principles – it is not sustainable.

The debate over which of these systems is more efficient run uninterrupted and many states are struggling to find the right balance between practical and academic skills in order to overcome or reduce the

mismatch between knowledge and skills required and offer the job market. The problem of non-compliance is becoming more evident in recent years, and the trend of change is accelerating, jobs become more technologically advanced, service-oriented and include greater employee participation.

Education systems are generally less flexible compared to the labour market and slow to adapt to new market conditions. In contrast, companies often require staff ready quickly would fit in to their demands, if not always open to cooperation with educational institutions. In order to overcome this gap, different national policies on mitigation are established.

So, in the UK Councils for skills by sectors (Sector Skills Councils) are established involving employers, unions and professional bodies need to identify the needs of businesses. Development Agency - Sector Skills oversee their work and establishes links with the government. For example, after the analysis conducted in 2006 pointed to insufficient skills in the sector "housing and property" were carried out training activities for the employees of this sector for service providers, development of qualification procedure, training in ICT skills and so on. At the same time, most of the students in the UK are included in the duty-lance (lance free) work on specific projects and short-term positions.

In Australia in 2002 standards for the system of vocational education are set that define the system of accreditation and registration of bidders' training. As a result, most of the learning programs and assessment in Australia are based on nationally accepted training packages that are related to training needs of the industry or individual companies.

Training packages describe the skills and knowledge required for effective performance in the workplace. The inclusion of internships during their studies is a tradition in all Western European countries. In France and 70% of students perform this kind of work over the last two academic years. They are mostly students of business, less the Humanities and Social Sciences. In the Netherlands, internships majority of faculties is mandatory and can last 6 to 12 months. Depending on the severity, the practical work the student can bring a maximum of 20 credits and compulsory supervised by teachers.

Another characteristic of part of Dutch universities is called problematic-oriented learning ("Problem Based Learning"), where instead of starting with theoretical preparation before the practical work; it begins with the real problem, which is discussed in smaller groups, gradually revealing the theoretical basis for its resolution. In this way, students gain real experience in dealing with problems and learn to approach them critically.

Private and newly established state universities in Poland, during recent years, reforming curricula and include more interdisciplinary studies (e.g. Chemistry with marketing and Public relations), believing that knowledge of many subjects, brings graduates more employment opportunities.

4. CONCLUSION

The time in which we live is characterized by rapid and dynamic processes in the development of productive forces, technical and technological changes that reflect in the need of rapid change in the structure of occupations and professions. Planned guidance for preparation and education for those areas of life that will be essential in the future represents an economic and educational necessity. Therefore educational profiles appear as a component that reconciles the needs of society with the possibilities of man as a factor in production processes.

Versatility profiles in higher education organizations, today even go to extremes and prospective, that students are unable to learn and explore in details, if it does not allow a systemic assistance of professionals dealing with this issue. That means constant change in occupations or some appear while other occupations are dying, so it is difficult to track these changes by students who are interested in education and higher education organization, on the other hand, as a service provider.

Planned directing to a preparation and education in those areas of life that will be present in the future is an economic necessity. Well-designed educational profiles in higher education organizations, will affect the alignment of the needs of society with the possibilities of man as a factor in production processes. Moreover, the choice of occupation is one of the very important, if not crucial decisions in the life of man. In case of more determined and long-term policy of creating profiles in higher education organizations can play a significant role in guiding young adults to the world of occupations, in compliance with their needs and possibilities and needs of society.

REFERENCES

- [1] H. Ehlert, H. Cordier, Germany in The Transition from Higher Education to the Labour Market: International Perspectives and Challenges, H. Ehlert, H. Cordier (Eds.), 2002

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

- [2] R.K.W. van der Velden & M.H.J. Wolbers (2003 : 12), The Integration of Young People into the Labour Market: The Role of Training Systems and Labour Market Regulation, In: W. Müller & M. Gangl (eds.), Transitions from Education to Work in Europe. The Integration of Youth into EU Labour Markets, Oxford: Oxford University Press, p. 12
- [3] S.Slanccheva, Bulgaria, in The Rising Role and Relevance of Private Higher Education in Europe; P. J. Wells, J. Sadlak and L. Vlăsceanu (Eds); UNESCO-CEPES, 2007
- [4] Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area, European Association for Quality Assurance in Higher Education, Helsinki, 2005
- [5] Sybille Reichert & Christian Tauch, Trends IV: European Universities Implementing Bologna, EUA, 2005.

CRITICAL (MEDIA) LITERACY OF TEACHER EDUCATION STUDENTS

Ivana Rončević, PhD

University of Zagreb – Zagreb, Republic of Croatia ivana.roncevic@ufzg.hr

Abstract: The paper deals with the development and assessment of critical literacy skills of teacher education students in Croatia based on the analysis of online news opinion-based texts. In the context of rapid societal changes and an uncontrollable information flow through various forms of new media, critical literacy skills are coming more into focus in education, as every individual needs to be able to discern relevant from irrelevant information and to develop an informed and independent viewpoint on a given topic. While literacy in its traditional sense is understood as the ability to read, write and count, these skills alone do not adequately support the 21st century citizen in his social interactions and at the workplace. In view of teacher key competences, they should possess the ability to improve pupils' complex thinking, involve learners in participatory learning and teach them how to personally shape their knowledge (High Level Group on the Modernisation of Higher Education, 2013:36).

Taking these developments into account, the study presented here was conducted with an aim of assessing and further developing critical literacy skills of third year teacher education students in the course of a semester-long literacy skills course conducted in German language. The pre-experimental one-group pretest-posttest design was used to assess student critical literacy reading skills. Results indicate significant improvement in the tested skills when comparing the pre-test and the post-test results. The findings are seen as an incentive for further research and development of education materials related to critical (media) literacy.

Keywords: critical literacy, media literacy, key competences, teacher education

KRITIČKA (MEDIJSKA) PISMENOST STUDENATA UČITELJSKOG STUDIJA

DR.SC. Ivana Rončević

Sveučilište u Zagrebu – Zagreb, Republika Hrvatska ivana.roncevic@ufzg.hr

Sažetak: Rad se bavi razvojem i procjenom vještina kritičke pismenosti studenata učiteljskog studija u Republici Hrvatskoj temeljenih na analizi novinskih kritičkih tekstova iz *online* medija. U kontekstu brzih društvenih promjena nekontroliranog toka informacija kroz različite oblike novih medija, vještine kritičke pismenosti sve više dolaze u fokus u obrazovanju, budući da svaki pojedinac treba biti u stanju razlikovati važne od nevažnih informacija i razvijati informirano i neovisno stajalište o danoj temi. Pismenost u svome tradicionalnom poimanju razumijeva se kao sposobnost čitanja, pisanja i računanja, no te vještine same nisu dovoljne za potrebe građanina 21. stoljeća u njegovim društvenim interakcijama i na radnom mjestu. U pogledu ključnih kompetencija učitelja i nastavnika smatra se da oni trebaju posjedovati sposobnost poboljšanja učeničkog kompleksnog mišljenja, uključivanja učenika u sudioničko učenje i poučavanja kako samostalno oblikovati svoje znanje (High Level Group on the Modernisation of Higher Education, 2013:36).

S obzirom na takav razvoj ovo istraživanje provedeno je radi procjene i daljnjeg razvoja vještina kritičkog mišljenja studenata 3. godine učiteljskog studija upisanih u jednosemestralni kolegij kritičke pismenosti na njemačkom jeziku. Istraživanje je predeksperimentalnog tipa te je uključivalo jednu skupinu ispitanika s predtestom i posttestom kako bi se procijenile vještine kritičkog čitanja. Rezultati ukazuju na značajno poboljšanje testiranih vještina u usporedbi rezultata pred- i posttesta. Ovi nalazi shvaćaju se kao podstrek za buduća istraživanja i razvoj obrazovnih materijala vezanih za kritičku (medijsku) pismenost.

Ključne riječi: kritička pismenost, medijska pismenost, ključne kompetencije, obrazovanje učitelja

1. INTRODUCTION

Thinking and responding critically to information presented through texts and other forms of mediated communication is one of the central aspects of human capital in the current knowledge society. However, researchers in the field of critical literacy agree that a large number of university students, both undergraduate and graduate, and even postgraduate students are not able to respond critically to the information provided through academic or media texts and are not independent in developing their own viewpoints on given subjects (Ambigapathy P. 2007; Koo et al. 2012; Kaur/Kaur Sidhu 2014). In response to an increasing need to improve the skills of critical (media) literacy, this paper examines how critical literacy skills of teacher education students can be advanced in a semester-long literacy course. Results of this survey suggest that the use of critical literacy strategies can contribute to significant advancement of students' skills, increase their independent

thinking and strengthen their confidence in voicing informed opinions. The findings also show that further improvement can be made in all the five assessed areas of critical (media) literacy.

This paper is divided into six sections. After providing a definition of critical literacy and its contemporary concepts, I will briefly discuss the possibilities of teaching critical (media) literacy skills and the tools proposed for its assessment. Research methodology overview is followed by a discussion on the results obtained in this pre-experimental survey. The concluding part of the paper deals with the possibilities of future development in the field of critical literacy and media literacy and suggestions for future research.

2. CRITICAL LITERACY CONCEPTS

Critical literacy draws its roots from the Deweyan constructivist idea of education, the goal of which was the realization of democratic ideals and the construction of reflective democratic citizens through liberal arts and practical experience (Dewey 1916). The concept of critical literacy is not new in education and is known under different names like *critical language awareness*, *critical social literacy*, *critically-aware literacy*. Various conceptualisations of critical literacy share a few basic assumptions and goals: Firstly, it is agreed that language education has the ability to influence and change the way we think and perceive the world around us (Wray 2013: 3). Secondly, language and other communication systems are seen as inseparable from culture and society, implying that language use is never „neutral or value-free“ (ibid.). Thirdly, analysis and evaluation are viewed as the central activities of critical literacy, and lastly, social activism and awareness of social injustice inform most critical literacy concepts (ibid.). According to Shor (1999:1), critical literacy is „language use that questions the social construction of the self“ and entails questioning received information and own experiences in order to challenge inequality and develop „an activist citizenry“ (ibid., 7). Its task is to show us how language shapes us and how we can remake ourselves through oppositional discourses (ibid.,1).

As the world in which we live continues to redefine itself and societies reimagine their identities and boundaries, education, too, needs to adapt to the changes and advance its approaches. Literacy in its traditional sense does not adequately support the 21st century citizen in his social interactions and at the workplace, so that reconceptualisations of critical literacy have emerged in the form of *multiliteracies* and additional aspects of literacy as *media literacy*. The concept of *multiliteracies* includes novel, multimodal forms of textuality, i.e. texts in which linguistic codes are accompanied by visual, auditive, gestural and spatial aspects of information (Cope/Kalantzis 2006, 2009; The New London Group 1996). Multimodal forms of textuality are at the core of *media literacy*, which is focused on the ability to “access, analyse, evaluate, and produce both print and electronic media” (Aufderheide/Firestone, 1993).

21st-century literacy is an attempt of the Croatian Ministry of Education to meet the needs of the contemporary societal developments and enable individuals to handle the complex demands of multicultural societies and multiple contexts. It includes the broadening of traditional literacy with the skills of reading with understanding, communicating, speaking foreign languages and using contemporary information and communication technologies. (MZOS, 2004:13). Ministry of Education sees the aim of this concept in the ability to understand the occurrences and events related to natural processes and society, problem solving, team work, acceptance of differences and others and the ability of lifelong learning (ibid, 13).

Future teachers are not only expected to be critically literate, but should also possess the ability to improve learners’ complex thinking, involve learners in participatory learning and teach them how to personally shape their knowledge (High Level Group on the Modernisation of Higher Education, 2013:36). These expectations can only be met by future teachers if their critical literacy skills are developed through challenging literacy courses during their university study.

3. TEACHING AND ASSESSING CRITICAL (MEDIA) LITERACY

Teaching critical literacy in the modern classroom should take into account the technological progress in the information flow and be designed so as to incorporate multimodal forms of textuality. It is recommended that critical literacy education involve media literacy as a cross curricular task in university education and within the field of language courses, social studies disciplines and art (Aufderheide/Firestone 1993). In view of critical literacy teaching, proposed is a combination of an analytical and a thematic approach (Jackson 2010:4). In the analytical approach news texts and news information “as a particular form of media“ is analysed along with lessons on critical media literacy. The thematic approach explores various representations of a given subject, i.e. representations in different texts and media such as film, TV, radio, music, news articles etc. while at the same time a variety of perspectives is offered. In this way, students are „best able to capture the broadest possible view of existing perceptions and perspectives on the group in question, and, therefore, best able to develop an informed, independent, critical view of the group for themselves.“ (ibid.,17). An important component of

successful critical literacy teaching is the combining of academic material and media sources. Jackson (2010:20) suggests analysing historical and cultural texts, alternative historical analyses, historical or contemporary narratives like autobiographical accounts of minorities and vulnerable groups, because including these different perspectives enables students to develop critical distance toward the given topic and shape independent viewpoints.

In view of assessment of critical (media) literacy, Sandretto and Klenner (2011:117-160) propose a repertoire of tools, two of which were used in this study. The first one is the interview, which refers to the method of stimulated recall in focus groups taking place directly after a lesson (ibid., 133). While this is a time-consuming method, it is useful in assessment as interviews provide a lot of in-depth data. The second tool used in this study is the rubric, which measures the level of student performance in relation to five criteria: *links*, *viewpoints*, *inclusion/exclusion*, *representation* and *influence* (ibid., 139). *Links* refer to the ability of recognizing connections between text and personal experience or knowledge; *viewpoints* are related to making sense of information by reflecting on multiple viewpoints; the *inclusion/exclusion* criterion involves the ability to identify inclusion or exclusion occurrences of social groups or individuals; *representation* relates to the ability of recognizing the choices of message producers in the representation of topics or people; and *influence* relates to expressing awareness of how texts influence one's thoughts and actions (ibid.). Performance level in the rubric tool is assessed on a 4-point scale: 1- with support, 2- identifies, 3-justifies and 4- independent (ibid.). Students falling in the *with support*-category are only able to demonstrate an aspect of critical literacy with teacher prompts and support; the *identifies*-category refers to learners who are „able to state, list or record with regard to critical literacy aspect, but (do) not provide justification even when prompted“; the *justifies*-category includes students who are able to rationalize, explain or debate with or without teacher prompting, and the *independent*-category involves the ability of independent discussion of multiple texts (ibid.).

4. METHODOLOGY

The pre-experimental one-group pretest-posttest design involved 14 students enrolled in the third year of the integrated five-year university programme in Primary Teaching with German Language in the academic session 2015/2016 at the Faculty of Teacher Education (University of Zagreb). There were 12 female and 2 male students in the sample. All the students in the sample are Croatian native speakers fluent in German language (B2-C1 levels of the Common European Framework of Reference for Languages). As all the students were enrolled in the German language teaching programme, the lessons were delivered and discussions led in German. Students were exposed to critical literacy lessons and discussions in the scope of 2 classes per week during the 15-week-long spring term. Skills were assessed on the basis of German language texts. While the lessons were delivered in German, students were encouraged to use their mother tongue in the testing phase if they so preferred, as this enabled more accurate assessment and better insights into student thinking processes.

The texts used in the assessment were two opinion-based news articles from the online version of the German weekly magazine *Die Zeit*. A text on minority quotas in art, „Die Kunst braucht eine Quote“ („Art Needs a Quota“) by Marie Schmidt (*Zeit Online*, 25.2.2016) was delivered at the pre-test, and a text on the role of women in the Catholic church, „Wir sind mehr als Deko“ („We Are More Than Decoration“) by Christina Rietz (*Zeit Online*, 5.6.2016) was used in the post-test phase.

Pre-test and post-test were conducted with the application of the rubric tool (Sandretto with Klenner, 2011) in two focus group 45-minute-sessions for each testing phase. Pre-test was conducted at the beginning of the spring term (March) and post-test at its end (June). At the beginning of each test session students were given copies of the news texts, which they were instructed to read individually in 15-20 minutes. In the second step unfamiliar words were explained, after which the students were asked to fill out a worksheet containing questions related to the five criteria from the rubric tool: links, viewpoints, inclusion/exclusion, representation and influence. Some example questions were: *Can you bring the text in connection with your personal experience? Give an example; Give an example of more than one point of view on this issue; Whose voice is included in the text? Who is excluded from it?*

Following the worksheet assignment a discussion was led on the aspects of the topic in the text and students' responses were assessed on the basis of the rubric criteria.

5. RESULTS AND DISCUSSION

Results of the study indicate positive outcomes in relation to student progress in critical (media) literacy. In view of the students' ability to provide connections between the text and their personal experiences only 14% of them were able to do so independently in the pre-test phase (Figure 1), while 36% demonstrated this skill at the post-test (Figure 2). Identifying multiple viewpoints on a given topic is a skill only 7% of

students could apply independently at the pre-test. Post-test showed an increase of 22% in the *independent* category. The ability of identifying incidences of exclusion or inclusion was also improved: whereas only 14% of students were able to identify such incidences initially, 36% of them demonstrated this ability in the post-test phase. The skill of identifying and reflecting on the ways in which people and topics are represented in the text improved from initial 7% in the *independent* category to 36% at the post-test. Lastly, only 7% of students were able to initially independently recognize and discuss the influence the text had on their thinking. This percentage rose to 21% in the post-test phase.

The findings also show that the majority of students from this study are not yet independent critical thinkers and still lack the confidence in developing their independent judgment and questioning the viewpoint of the author. Further improvement can be made in all the five assessed areas of critical literacy, especially in the skill of reflecting on multiple viewpoints and on the ways in which a text or media item influences, challenges and changes student thinking.

Figure 1: Pre-test Student Critical Literacy Skills

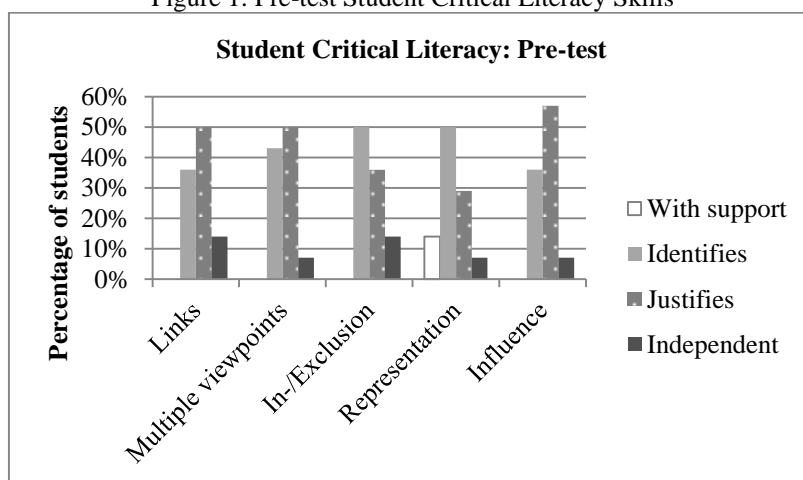
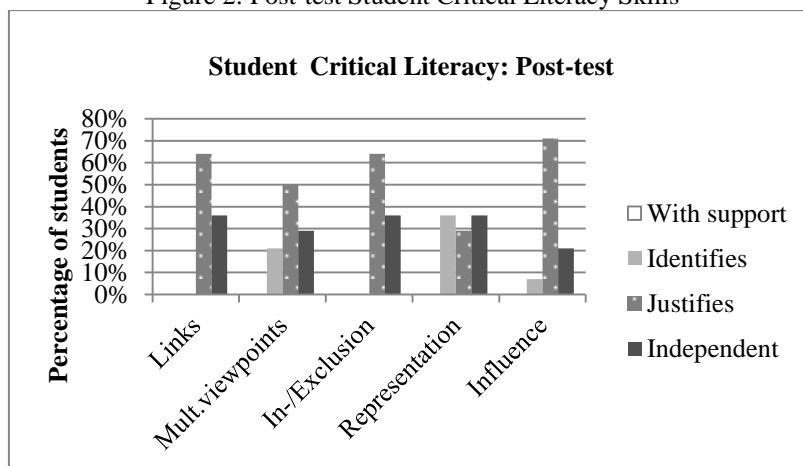

Figure 2: Post-test Student Critical Literacy Skills

Due to its pre-experimental nature and a limited scope of study, this research can provide an initial point of reference for future, more broadly scoped research in the domain of critical (media) literacy. The results can be used as feedback for the critical literacy teacher and as a resource which can help the teacher set goals in a critical literacy course. Future research on this subject should involve a larger number of students, a control group and a team of assessors.

6. CONCLUSION

As Dewey (1916) stated in *Democracy and Education*, it is “the quality of the mental process, not the production of correct answers”, which measures educative growth. The main aim of this paper was to contribute to the discussion on the role of critical literacy in education and to see how the skills in this domain of study can

be developed in a critical literacy university course, which included a combination of academic and multimodal texts. Research results provide an incentive for continued development of critical literacy teaching strategies and assessment tools. The implications of this study for the readiness of students to participate in society as independent thinking citizens and as future teachers show that more can be done in the scope of their university programme. It is essential for teachers to engage learners in meaningful learning experiences so that they guide students toward more independence in critical thinking. Structured guidance is indispensable in the advancement of students' literacy skills and in order to engage them more when dealing with texts and analyzing mediated forms of information. Pedagogical implications of this study and of critical literacy assessment lie in the opportunity for teachers to develop students' awareness of the importance of critical dealing with texts and of questioning mainstream opinions. In this way they will be prepared to participate as thinking individuals in a multicultural society and to cope as teachers with the challenges of the classroom of the future.

LITERATURE

- Ambigapathy P. (2007). Literacy skills in higher education: A comparative study between public and private university students. In: Sarjit Kaur, Morshidi Sirat and Norzaini Azman (eds.), *Globalisation and internationalisation of Higher Education in Malaysia*. Penang: University of Science Malaysia Press.
- Aufderheide, P./Firestone, C. (1993). Media literacy: A report of the National Leadership Conference on Media Literacy. Washington, D.C.: Communications and Society Program, Aspen Institute.
- Cope, B./Kalantzis, M. (2006). From literacy to „multiliteracies“. Learning to mean in the new communications environment. *English Studies in Africa*, 49(1), 23-45.
- Dewey, J. (1916/1966). Democracy and education. New York: Free Press.
- High Level Group on the Modernisation of Higher Education. Report to the European Commission on Improving the quality of teaching and learning in Europe's higher education institutions. June 2013. https://ec.europa.eu/education/library/reports/modernisation_en.pdf (retrieved 10.8.2016)
- Jackson, L. (2010). Images of Islam in US Media and their Educational Implications. *Educational Studies*, 46, 3-24. <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00131940903480217> (retrieved 10.8.2016).
- Kaur, S./Kaur Sidhu, G. (2014). Evaluating the Critical Literacy Practices of Tertiary Students. *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 123 (2014) 44-52
- Koo, Y.L./Wong, F.F./Kemboja I. (2012). Students' Critical Consciousness Through Critical Literacy Awareness. *GEMA Online Journal of Language Studies*, 12 (1), 727-143. https://www.academia.edu/3036151/Students_critical_consciousness_through_critical_literacy_awareness?auto=download (retrieved 10.9.2016).
- MZOS – Croatian Ministry of Science, Education and Sports (2004). Strategija i akcijski plan obrazovanja odraslih (Strategy and Action Plan of Adult Learning). Online: http://www.asoo.hr/UserDocsImages/com2006_0614en01.pdf (retrieved 10.9.2016).
- Recommendation of the European Parliament and of the Council on key competences for lifelong learning (2006/962/EC). <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32006H0962&from=SK> (retrieved 10.8.2016).
- Rietz, Ch. (5.6.2016). “Wir sind mehr als Deko”, *Zeit Online*. <http://www.zeit.de/2016/24/frauen-katholische-kirche-priesteramt> (retrieved 10.9.2016).
- Sandretto, S. with Klenner S. (2011) Planting Seeds. Embedding critical literacy into your classroom programme. NZCER Press.
- Schmidt, M. (25.2.2016). “Die Kunst braucht eine Quote”, *Zeit Online*. <http://www.zeit.de/kultur/2016-02/oscars-pro-quote-film-literatur> (retrieved 10.9.2016).
- Shor, I. (1999). What is Critical Literacy? *Journal of Pedagogy, Pluralism and Practice*. Fall 1999, Vol. 1 (4). <http://www.lesley.edu/journal-pedagogy-pluralism-practice/ira-shor/critical-literacy/> (retrieved 10.8.2016).
- The New London Group (1996). A pedagogy of multiliteracies: Designing social futures. *Harvard Education Review*, 66(1), 60-92.
- Wray, D. (2013). Developing Critical Literacy: A Priority for the 21st Century. <http://thegoodproject.org/wp-content/uploads/2013/04/critical.pdf> (retrieved 12.9.2016).

CONNECTION AND DEPENDENCE OF FORMATION OF STUDENTS VALUE OF PHYSICAL EDUCATION

Yordanka Dimitrova, PhD
iordanka_d@yahoo.com

Abstract: Understanding and examination of physical education as a process gives rise to claims that it has all the key features of the overall process of education. As a socio-pedagogical phenomenon, it is defined most often as: "a process of multilateral, purposeful interaction of graduate all physical factors influence to form in human physical appearance desired by society and the individual". In a Bulgarian school physical education is implemented as a focused, organized and led teaching learning process. Due to this fact it's closely tied to specific state rules and regulations. Emphasis on integrated importance of physical education and sport and a healthy lifestyle for the overall formation and development of children, including and school age placed in the National Development Programme of Physical Education and Sports 2013-2016 year. Meaningful it is determined content of curricula, playing the role of state documents. Basic organizational form through which the training in physical education and sport is the lesson. The focus on his formative role in building the value system of students in a modern school, gives grounds to conclude that it should be seen not only as a process of development, but as a process of formation personality.

Keywords: education, Physical education, learning process, formation of values

ВРЪЗКА И ЗАВИСИМОСТ НА ЦЕННОСТНОТО ФОРМИРАНЕ НА УЧЕНИЦИТЕ ОТ ФИЗИЧЕСКОТО ВЪЗПИТАНИЕ

Йорданка Димитрова, дп
iordanka_d@yahoo.com

Резюме: Разбирането и разглеждането на физическото възпитание като процес дава основание да се твърди, че то притежава всички основни характеристики на цялостния процес на възпитание. В качеството си на социално-педагогическо явление, то се дефинира най-често като: "процес на многостранно, целенасочено взаимодействие на възпитаника с всички фактори за физическо влияние, с цел формиране у човека на физически облик, желан от обществото и индивида". В условията на българското училище, физическото възпитание се осъществява като целенасочен, организиран и педагогически ръководен процес на обучение. Поради това обстоятелство той е тясно обвързан с конкретни държавно установени правила и нормативни изисквания. Акцент върху комплексното значение на физическото възпитание и спорта, както и на здравословния начин на живот за цялостното формиране и развитие на децата, в т.ч. и в училищна възраст се поставя и в Националната програма за развитие на физическото възпитание и спорта 2013 – 2016 г. Съдържателно то се определя учебни програми, които играят ролята на държавни документи. Основната организационна форма, чрез която се осъществява обучението по физическо възпитание и спорт е урокът. Поставянето на акцент върху неговата формираща роля по отношение на изграждането на ценностната система на учениците, в условията на съвременното училище, дава основание да се направи извод, че то следва да се разглежда не само като процес на развитие, но и като процес на формиране на личността.

Ключови думи: възпитание, физическо възпитание, учебен процес, ценностно формиране

1. INTRODUCTION

In pedagogical literature and practice there are undeniable evidence that Physical Education is structurally component content of the overall educational process. Due to this circumstance, it is defined as forming and developing students' personality factor that is inherently timeless, complex and multifactorial determined. It should pay attention to the fact, that understanding and examination of physical education as a process gives rise to claims that it has all the key features of the overall process of education: complexity, focus, organization, duration of time inconsistency and pedagogical leadership and all its structural components: purpose, content, principles, forms and methods, results, conditions and factors influencing its efficiency.

2. DISCLOSURE OF PHYSICAL EDUCATION

As a socio-pedagogical phenomenon, physical education is defined most often as: "process of multilateral, purposeful interaction of graduate all physical factors influence to form in human physical appearance desired by society and the individual."⁴⁶ A similar specification is associated with the need of daily, targeted and systematic physical education and educational activities to achieve "optimal functional and morphological balance of the organism in its interaction with the environment, providing physical and mental health of the individual" [ibidem]. According St.Chernev „the proceses of collaboration and communication subjects of education (teachers and students) are mutually enriching, express their views, beliefs and preferences, assess and self-evaluation their actions and behavior."⁴⁷ To better understand its nature and content as a factor for the formation of values in students is necessary to clarify the concept of meaningful „Physical education". Based on semantic clarification of definition of "physical" and definition of "education", logically can draw the following conclusions:

1. Physical education and social need and task set for execution by society to the institution of school, should be considered and implemented as a complete system with rationally organized components;
2. Physical education at school should be considered and implemented as focused and organized process of training and education (as a means for the overall formation and development of student personality, including its complete form).⁴⁸

3. LEGAL BASIS OF PHYSICAL EDUCATION INTO THE BULGARIAN SCHOOL

In a Bulgarian school physical education is implemented as a focused, organized and led teaching learning process. Due to this fact, it is closely tied to specific state rules and regulations. The basis of its legal conditionality leading place occupies the Education Act, which regulates the levels of the necessary general and vocational training students through creating conditions for: building a free, moral and enterprising personality, that as a Bulgarian citizen respects the laws and rights of others, their language, religion and culture; satisfy individual interests and needs and acquiring a broad general culture; acquisition of basic scientific concepts and principles for integrating past experience with new knowledge from various fields of science and practice; acquisition of basic scientific concepts and principles for integrating past experience with new knowledge from various fields of science and practice; choice of options for training and professional qualifications, according to the capabilities of the students and their chosen school; development of the material, cultural and ecological environment of kindergartens, schools and servicing units⁴⁹. With relevance to its organization and performance stands and The Law on the level of education, general educational minimum and curriculum. This Act stands purposes of general education students as undeniably inherent in „the purpose of the Bulgarian school to provide every Bulgarian citizen the opportunity to develop"⁵⁰. It regulates the necessary unity of purpose, objectives, content, organizational forms, methods and principles of training. Similar regulations are found in the Ordinance № 6 „Distribution of teaching time to reach the minimum general education classes, stages and levels of education “ approved by the Minister of Education, Youth and Science of May 28, 2001 year and completed in the first number of the Official Gazette of January 6, 2004 year. The importance of physical education and sport, the overall formation and development of students is determined by Order RD 09-1038 of July 27, 2004 year, that of 2004/2005 school year introduce a third lesson in physical education and sport for students from I to XII class as well as state educational requirements / SER / for the educational content of the subject „Physical education and sport” completed in the Official Gazette during 2000 year. Another important document that defines the physical culture and [sport](#) as an integral part of the system of general education in all stages and levels of Secondary School Ordinance № 2 of 2000 year. This ordinance regulates the principles for the preparation of students in the academic subject “Physical Education” namely a variety of [sport](#) and technical and tactical knowledge and skills, for versatility and harmony in the development of morphological and somatic skills and motor abilities of students. With its significance stands and curriculum being developed in

⁴⁶ Strakova, L., *Physical and Health Education and Development*, Theory of education, Sofia, (2005).

⁴⁷ Chernev, St., *Educational process*. Theory of education, Sofia, (2005).

⁴⁸ Dimitrova, Y., *Physical education as a factor behind the formation of values in students*, Sport and Science, №6, Blagoevgrad, (2014).

⁴⁹ National Education Act (2014).

⁵⁰ Law Degree of Education, General Education Minimum and Curriculum (2014).

each subject, including and “Physical Education” and meet the principal requirements for unity of goals, objectives, content, organizational forms, methods and principles of training:

1. Lay the foundations for harmonious physical and motor development.
2. Improvement of basic natural and applied motor actions and learning new motor skills and games combatant generally developing character.
3. Integrated development of motor abilities /qualities /.
4. Harnessing the knowledge available about the age of the importance terminology, technical implementation and application of physical exercise;
5. Education of moral virtues and strong-willed character traits as a condition of complete personal development;
6. Forming a positive attitude towards physical activity, skills for group interaction and promotion of genetically stake in”children”love the movement”.
7. Stimulate natural biological need for physical activity and games in nature.
8. Formation of health and hygiene habits in sports.⁵¹

Directly relevant to the subject “Physical Education” there is a law for health because it contains “The main provisions to protect the life and health as a state of complete physical, mental and social well-being” all citizens of the Republic of Bulgaria, including and students who study in municipal, private or public schools.”⁵² Public relations related to physical education and sport ”they are defined by the Law on Physical Education and Sport, which defines the purpose of physical education and sport improve health and physical development of the nation through systematic physical exercises and sports of all ages”⁵³. It should be noted that the modern process of physical education and sport is not only complicated but also very dynamic. This circumstance often leads to inconsistency of the legal framework of occurring in practice new needs and interests, or the inability to implement the statutory requirements in real conditions for physical education classes and sports in Bulgarian schools. Exit similar situations provides the National Program for Development of School Education and Pre-school education and training (2006-2015), which pays serious attention to the orientation of school education to provoking thought and independence, to the formation of practical skills and personality development by changing the curricula, programs and content. Emphasis on integrated importance of physical education and sport and a healthy lifestyle for the overall formation and development of children, including and school age placed in the National Programme for the Development of Physical Education and Sports 2013-2016.

4. REGULATION STATES WITHIN-OF PHYSICAL EDUCATION

In a Bulgarian school, the main state documents regulating the content and implementation of tuition programs. For example, a program for fifth grade focuses on the formation of knowledge and practical skills of students in the field of physical culture and sports in three main cores: “Athletics“, “Gymnastics“ and “Sports Games“, to contribute to their general education through „the passage of a comprehensive approach in the development of motor skills to differentiated and targeted their education as prevalent work on speed and speed-strength abilities “, as well as “mastery of the sport and tactical interactions“ the purpose“formation in students skills knowledge and practical activity.“⁵⁴ Placing such emphasis is not an end in itself, since it is this fact makes it possible to highlight content, immediately and directly determined by the explicit purpose of training and education for this age group. The program for sixth grade displayed in the forefront of educating endurance and improving the rhythmic coordination of movements. In terms of content, it focuses on building skills for making adequate decisions by introducing the competitive element in the utilization of sports and technical operations. It is entirely subordinated to the goals that clearly reflect the upgrade already acquired knowledge and skills in fifth grade. Like these programs, the program for seventh grade focuses on the formation and development of properties associated primarily with the physical fitness of students, rather than its complete formation and development, i.e. reporting the level of his upbringing and physical culture in general.⁵⁵ It should pay attention to the fact that the programs in physical education and sport primarily affecting the formation and development of physical skills and qualities in students, not their full formation and development, including and the formation of values. This fact stands out more meaningful goals in the learning process, since it is no wording concerning the formation of such pupils.

⁵¹ Law on General Education Minimum and Curriculum, (2014).

⁵² Health Act, (2014).

⁵³ Law on Physical Education and Sport, (2014).

⁵⁴ Ordinance № 2, (2006).

⁵⁵ Dimitrova, Y. *Legal conditioning process of physical education and sport aimed at the formation of values in students*. Pedagogy Forum, Stara Zagora, (2015).

5. LESSON AS MAIN ORGANIZATIONAL FORM OF MAKING PROCESS OF TRAINING IN PHYSICAL EDUCATION AND SPORT IN SCHOOL

The process of physical education and sports in junior high school stage is carried out through a variety of forms that depend primarily on pre-set goals and tasks of physical education for different school levels (individual, group, Front, mass, club, team, school, extracurricular, school, temporary, permanent, etc.). Regardless of this, however, as the main form, as well as in other subjects taught in Bulgarian schools is determined classroom level (lesson). This is because in the lesson “reflect the benefits of class-classroom level training system, which in a mass range of students provides a systematic and continuous learning activity.”⁵⁶ It is defined and implemented as a system, as a whole which is made up of certain interrelated components: purposes of teaching content, teaching methods, ways of organizing work of teachers and students, who are in close contact and depending on each other and have their own particular place and role.

6. THE PROCESS OF TRAINING IN PHYSICAL EDUCATION AND SPORT AS A FACTOR FOR FORMATION OF VALUES STUDENTS

Further analysis of the legal framework and theoretical development problem for the teaching of physical education and sport in Bulgarian schools with a focus on his formative role in the value system of students in the conditions of modern school it gives reason to conclude that it should be seen not only as a process of development, but as a process of formation, in their mutual connection and nexus. Such a conclusion is not an end in itself as “the point of physical education is derived from his need for society”,⁵⁷ which according S.Chavdarova - Kostova means “modern state, provided the conditions for good physical development of the adolescent its members, creates for itself better options: provide bodied people for their various industries; increase productivity; and reduce social problems caused by various diseases, accidents, congenital disability and premature aging.”⁵⁸ Based on the understanding and examination of physical education as a relatively independent process within the overall educational process and as a factor in the formation of values of the pupils may be considered reasonable and appropriate its division and studying in relatively separate stages, in analogy to the steps proposed by T.Ilina:

1. First stage - familiarizing students with the general requirements and norms of physical activity and a healthy lifestyle (the formation of values - knowledge and Zeno - consciousness
2. Second stage - formation in students a positive attitude to the rules, awareness of the need for compliance and use (values attitudes and values motivation);
3. Third stage - forming attitudes and beliefs (value position), resulting in the willingness of individuals to exercise and zdravosloven lifestyle;
4. Fourth stage - establishing a system of habits of physical activity and healthy lifestyle and rules of physical activity and healthy lifestyles through (value orientations), resulting in a display of resistance in the daily behavior of the individual;
5. Fifth stage – presence of manifestations of self-esteem and self-control of their physical activity and healthy lifestyle based on self-education and self-development of personality (of values and behavior skills to change the personal value system).

At meaningful differentiation of five stages in the process of physical education as a factor for the formation of values of students, should be included and the process of formation of a healthy lifestyle. This circumstance is justification in the research of L. Strakova and other scientists, according to which health, in its entirety, reflects both the physical status of the individual, so mental, emotional, social, personal and her spiritual health. Put another way, the process of physical education encompasses within itself and the process of formation of a healthy lifestyle without being exhausted. In turn, the process of forming healthy lifestyle incorporates physical education.⁵⁹

7. CONCLUSION

Based on all these considerations, it can be concluded that active physical exercises and sports support not only the formation of knowledge, skills, habits, qualities to improve the physical development and activity among students, but also moral values, aesthetic taste, humanity, justice, honesty, striving for self-development, knowledge of physical activity, methods of preservation of health, interpersonal communication, personal self-

⁵⁶ Slastenin V.A, I.F.Isaev, E.N.Schiyanov, *Pedagogy*, Moscow, (2008).

⁵⁷ Chavdarova-Kostova S.,Sf. *Theory of education*, Sofia, (2012).

⁵⁸ [ibidem].

⁵⁹ Strakova, L., *Physical and Health Education and Development*. Theory of Education, Sofia, (2005).

assertion, a healthy lifestyle and others. Moreover, during physical education for students form relationships to certain values of physical training, values, goals, values, knowledge, values, resources, values, attitudes, values quality, value-behavior value system. All social factors that influence the formation of personality, it is necessary to rethink the importance of hours of physical education and sports as a means for the formation of values in students and assist in creating the conditions for its effective planning, organizing and conducting. Regulatory basis, determining physical education and sport as an activity of the school and its responsibility is necessary to reflect the full understanding that physical education is an integral part of the overall process of formation and development of personality, including and the value of its formation. It located and conducted in close connection and nexus to the process of promoting a healthy lifestyle. Professor of physical education as a major subject in the learning process necessary to acquire knowledge and develop skills for effective planning, organizing, conducting, analyzing and evaluating the process, and be supported and encouraged to increase their competence constantly. Students are directed to include in an active and systematic locomotor activity and healthy lifestyles by applying various means of stimulating and motivating, including and through the example of adults.

LITERATURE

- [1] Health Law, 2014.
- [2] L. Strakova, Physical and Health Education and Development Theory of Education, Sofia, p.324, 2005.
- [3] L. Strakova, Physical and Health Education and Development Theory of Education, p.328, Sofia, 2005.
- [4] Law Degree of Education, General Education Minimum and Curriculum, 2014.
- [5] Law on physical education and sport, 2014.
- [6] National Education Act, 2014.
- [7] National Programme for the Development of School Education and Pre-school Education (2006 – 2015).
- [8] Order № RD 09-1038 of July 27, 2004.
- [9] Ordinance №2, 2000.
- [10] Ordinance № 6 „Distribution of teaching time to reach the minimum general education classes, stages and levels of education “ approved by the Minister of Education, Youth and Science, of May28, 2001 and supplemented of January 6, 2004.
- [11] S. Chavdarova-Kostova, Theory of education, Sofia, pp.161-162, 2012.
- [12] St.Chernev, Educational process. Theory of education, Sofia, p.96, 2005.
- [13] State educational requirements / SER / educational content for the subject matter “Physical Education”, 2000.
- [14] V.A. Slastenin, I.F.Isaev, E.N.Shiyanov, Pedagogy, Moscow, p.104, 2008.
- [15] Y.Dimitrova, Physical education as a factor behind the formation of values in students, Sport and Science, № 6, Blagoevgrad, 2014.
- [16] Y.Dimitrova Legal conditioning process of physical education and sport aimed at the formation of values in students. Pedagogy Forum (e-jurnal), Stara Zagora, item 4, pp.40-46, 2015.

DIDACTICAL - METHODOLOGICAL INNOVATION IN THE JUNIOR YEARS OF PRIMARY SCHOOLS - FUNCTIONAL KNOWLEDGE FACTOR

Ivana Simijonović

Pedagogy College, University of Niš, Republic of Serbia iva.simijonovic@gmail.com

Abstract: Didactic-methodological innovation (innovation in the preparation of educational work, organizational innovation, innovation of media-reference to assessment and evaluation of innovation) are an integral part of the educational work in all schools, which tend to be highly qualified in the process of providing quality and functional knowledge. This paper discusses the ways and possibilities of application of some of the didactic-methodological innovation in teaching, the implementation of which contributes to the achievement of functional knowledge. Research shows that students from Serbia when tested on the PISA (Program for International Student Assessment) test, showed very high levels of reproductive knowledge and when it comes to functional knowledge they show the worst results in Europe. It is necessary to look for the reasons of this situation and take appropriate measures to improve the functioning knowledge of students. Poor knowledge of the PISA results that students from Serbia have shown in the PISA program, make us realize that we need to change the mode and introduce didactic and methodological innovation in the teaching process. We believe that it is necessary that from the earliest school age students are trained to think functionally, and that should be imperative in the work of all teachers. It is essential that in addition to the acquisition of reproductive knowledge (which is very important) enable students to functional and versatile thinking, comparing and linking the facts in the context of the various subject areas. Using didactic and methodological innovation in the classroom allows teachers to explain certain phenomena and processes in nature and society to students in a creative and interesting way. The author will discuss the work of some of the possible ways of applying didactic and methodological innovation, as one of the ways leading to providing functional knowledge.

Keywords: didactic and methodological innovation, functional knowledge, school

ДИДАКТИЧКО-МЕТОДИЧКЕ ИНОВАЦИЈЕ У МЛАЂИМ РАЗРЕДИМА ОСНОВНЕ ШКОЛЕ- ФАКТОР ФУНКЦИОНАЛНОГ ЗНАЊА

Ивана Симијонових

Педагошки факултет, Универзитет у Нишу, Република Србија iva.simijonovic@gmail.com

Резиме: Дидактичко-методичке иновације (иновација у припреми васпитно-образовног рада, организацијска иновација, медијске иновације и евалуацијско-докимолошке иновације) представљају неодојиви део васпитно-образовног рада у свим школама које претендују да буду високо квалификоване у процесу пружања квалитетног и функционалног знања. У раду се разматрају начини и могућности примене неких од дидактичко-методичких иновација у настави, чија примена доприноси остваривању функционалног знања. Истраживања говоре да су ученици из Србије приликом тестирања на ПИСА (Програм за међународно тестирање ученика) тесту показали веома висок ниво репродуктивног знања и скоро најлошије резултате у Европи када је функционално знање у питању. Неопходно је тражити разлоге оваквог стања, као и предузети адекватне мере у циљу побољшања функционалног знања ученика. Сазнање о веома лошим ПИСА резултатима које су ученици из Србије показали дају нам до знања да морамо мењати начин рада и увести дидактичко-методичке иновације у наставни процес. Сматрамо да је неопходно да се од најранијег школског узраста ученици оспособљавају да функционално мисле, што треба да буде императив у раду свих наставника. Неопходно је да се поред стицања репродуктивног знања (које је итекако битно) ученици оспособе да функционално и свестрано размишљају, упоређују и повезују чињенице у оквиру различитих наставних области. Коришћење дидактичко-методичких иновација у настави омогућава наставницима да на креативан и занимљив начин објасне ученицима одређене појаве и процесе у природи и друштву. Аутор ће у раду размотрити неке од могућих начина примене дидактичко-методичких иновација, као једног од начина који води ка пружању функционалног знања.

Кључне речи: дидактичко-методичке иновације, функционално знање, школа

1. УВОД

Непрестане друштвене промене утичу на све сфере друштва, па и на васпитно-образовне институције. Школа као васпитно-образовна и најзначајнија друштвена институција мора да буде спремна да одговори свим друштвеним променама у смислу пружања адекватног и квалитетног знања ученицима. Квалитет знања зависи од степена савладаности градива, односно могућности појединца да своје знање искаже и практично га примењује. Имајући у виду чињеницу да приликом тестирања (провере постигнућа) у оквиру ПИСА (Програм за међународно тестирање ученика) програма ученици из Србије показују веома висок ниво репродуктивног знања и скоро најлошији резултат у Европи када је функционално знање, неопходно је тражити разлоге таквих резултата, као и предузети адекватне мере у циљу побољшања ученичких функционалних знања. Разлоге таквих резултата треба тражити у начину рада наставника. Стога, ми ћемо у овом раду размотрити неке од дидактичко-методичких иновација чијом применом се мења начин рада са децом и доприноси побољшању ученичких знања, чији је циљ њихова практична примена.

2. ЗНАЊЕ - ФУНКЦИОНАЛНО ЗНАЊЕ

Знање као део сазнања, или како се у Педагошком лексикону наводи као ⁶⁰резултат сазнања обухвата познавање ⁶¹генерализација, а то су појмови, правила, принципи, методе, закони, дефиниције, докази и тд. Знање је процес стицања нових информација, које изазивају нове реакције код појединца. Стога неопходно је да онај који учи и стиче знања непрестано преуређује постојећа знања и знања која стиче у својој когнитивној структури. Дакле, знање је релативно трајно, па су према томе потребни одређени напори оног који учи да задржи постојеће знање и стекне ново која ће моћи да примењује у пракси.

Основна сврха школовања је припремање ученика за живот и рад у друштву. Према томе, неопходно је да наставници иду у корак са временом и у наставу уводе иновације које ће допринети ефикаснијем стицању знања и његовој примени. Постоје бројни тестови чији је циљ да провере ученичка знања. Један од тестова који проверава функционална знања ученика је ПИСА (Међународни програм процене ученичких постигнућа) тест. Међународни програм процене ученичких постигнућа ПИСА се реализује се од 1997. године и има за циљем да испита образовна постигнућа ученика у многим деловима света. Ученици из Србије учествује у овом истраживању од 2001. године, с тим што нису учествовали 2008. године. ⁶²Резултати које ученици из Србије постижу на ПИСА истраживањима указују на висок ниво репродуктивног знања и веома низак ниво функционалног знања, које је од круцијалне важности за повезивање, разумевање и решавање проблема. Дакле, према ПИСА резултатима ученици из Србије знају да ⁶³прочитају, понове и препричају садржај, али им увиђање веза и примена наученог у одговарајућем контексту представља проблем. Основни циљ ПИСА тестирања је ⁶⁴процена ученичких постигнућа и праћење степена у ком су ученици који се налазе на крају периода општег образовања овладали компетенцијама важним за наставак школовања и пуно учешће у друштвеним токовима. Савладаност градива се мери способношћу појединца да научено искаже. У зависности од степена савладаности градива, односно могућности појединца да своје знање искаже зависи квалитет и ниво знања. Ранђеловић наводи следећу класификацију знања, која могу бити различитог квалитета и нивоа, и то:

⁶⁵**Знање присећања**, представља знање најлошијег квалитета. Оно се не помера из нивоа сећања, што значи да онај који учи ништа конкретно не може да каже;

Знање препознавања, подразумева могућност појединца да пренесе неке садржаје и да каже ком систему припада, али не и да их образложи;

⁶⁰ Педагошки лексикон. Пијановић ур. (1996). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

⁶¹ Pedagoška enciklopedija 2. Potkonjak, N., Šimleša, P; ur. (1989). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

⁶² <http://www.valentinkuleto.com/2016/03/kako-razvijati-funkcionalno-znanje/>

⁶³ <http://www.valentinkuleto.com/2016/03/kako-razvijati-funkcionalno-znanje/>

⁶⁴ http://www.pisaserbia.org/images/stories/pdf/PISA_2013_Srbija_prvi_rezultati.pdf

⁶⁵ Ранђеловић, Ј.(2010): Педагогија, професионална педагошка знања професора. Ниш: Природно математички факултет Универзитета у Нишу.

Знање репродукције, подразумева способност појединца да у потпуности репродукује одређени садржај, од почетка до краја;

Знање оперативности је на вишем нивоу од знања репродукције. Оно подразумева способност појединца да стечена знања примењују у пракси.

Према Ранђеловићевој класификацији квалитета и нивоа знања, увиђа се да је оперативно (функционално) знање на вишем нивоу од репродуктивног. Дакле, функционално знање је повезано са способношћу појединца да решава проблемске ситуације самостално. Пре томе, неопходно је да наставник мотивише ученике за активно учешће у настави, односно подстиче мисаону активност, наводи их да уочавају узрочно последичне везе међу предметима, појавама и процесима, што ће допринети стицању функционалног знања. Такав начин рада са ученицима је могућ увођењем дидактичко-методичких иновација. Постоји низ дидактичко методичких иновација које је изнедрила савремена наука, а чија примена без сумње доприноси стицању функционалног знања.

3. ДИДАКТИЧКО-МЕТОДИЧКЕ ИНОВАЦИЈЕ

Иновирање у настави треба да буде неодојиво од сваког наставног часа. Добра припремљеност часа, као и коришћење иновација у наставном раду буди код ученика радозналост и мотивацију за учењем. Радозналост и мотивисаност ученика су први знаци који воде ка стицању знања. Креативни и занимљиви наставници наводе на размишљање ученике и стално активирају њихову мисаону активност. Главни „алати“ у раду наставника у савременом добу треба да буду дидактичко-методичке иновације, које пружају наставницима могућности да наставни час припреми на занимљив и продуктиван начин.

У педагошкој литератури уочавају се две основне категорије иновација: реформске и дидактичко-методичке иновације. Реформске иновације се односе на промене у систему васпитања и образовања. Дидактичко-методичке иновације се односе на промене у организацији васпитно образовног рада у школи и њеној просторно-технолошкој основи. Ми ћемо у овом раду обратити пажњу на дидактичко-методичке иновације, које М. Вилотијевић и Н. Вилотијевић сврстава у четири групе:

1. ⁶⁶*Иновације у припреми васпитно образовног* рада обухватају: операционализацију циљева на задатке (разна технолошка решења), програмирање рада школе, планирање и припремање васпитно-образовног рада (наставе, слободног времена, додатне и допунске наставе и сл.), планирање наставног часа.

2. *Организацијске иновације* обухватају организацију часа, примену појединих облика наставе (групни и други) врсте наставе (индивидуализована, проблемска и друге), наставне методе (разговора, усменог излагања и друге), етапе у организацији наставе (стицање нових знања, вежбе, понављање, проверавање), распоред одвијања наставе и других видова рада (еластични распоред, блок часови и слично).

3. *Медијске иновације* односе се на примену дидактичких аудитивних и аудиовизуелних медија (радио, магнетофонске траке, плоче дискови, видео-материјали, слојевите и друге голије), примену образовног рачунарског софтвера, коришћење база рачунарских података (Интернет, електронска енциклопедија и слично).

4. *Евалуационо- докимолошке иновације* обухватају праћење и вредновање рада ученика, праћење и вредновање свих видова рада школе, (реализације наставног програма и другог). Примена техничких средстава у евалуацији рада подразумева комплексно праћење успеха, коришћење евидентних листа, скала процене, петминутних и других тестова у оцењивању знања и других вредности код ученика.

Веома је битно да се наставници перманентно стручно усавршавају, прате научна достигнућа и развој наставног процеса. Оваква посвећеност наставника допринеће ефикаснијој настави. Наставници ће бити у могућности да увиђају недостатака у свом раду, као и недостатке традиционалне наставе које ће заменити адекватним дидактичко-методичких иновација. С обзиром да је велики број дидактичко-методичких иновација које се могу користити у наставном раду, ми ћемо у размотрити *Организацијске иновације*, односно врсте наставе (настава различитих нивоа сложености, интегративна настава, и егземпларни настава).

Настава различитих нивоа сложености представља иновативни модел рада у школама. Предност оваквог начина рада огледа се у активном учешћу ученика у настави. Настава различитих нивоа сложености најчешће се изводи на три нивоа. ⁶⁷Структура часа наставе применом задатка на три нивоа

⁶⁶Вилотијевић, М. Вилотијевић, Н. (2008): *Иновације у настави*. Врање: Учитељски факултет

⁶⁷Лазаревић, Ж. Банђур, В.(2001): *Методика наставе природе и друштва*. Јагодина и Београд: Учитељски факултет.

сложености обично обухвата: (1) фронтално упознавање ученика са кључним садржајима наставне јединице; (2) подела диференцираних вежби (задатака) ученицима; (3) самостални рад ученика (индивидуални, тандем, групни) на диференцираним задацима; (4) вредновање и самовредновање ученичких одговора и решења и (5) задавање диференцираних домаћих задатака (евентуално).

Пошто наставник одабере одговарајућу наставну јединицу, нпр: *Човек и природна богатства* која се реализује у четвртом разреду основне школе, следи припрема за наставу различитих нивоа сложености. Наставник познавајући добро индивидуалну структуру свих ученика дели ученике у три групе, у првој групи ће бити слабији ученици, у другој просечни и у трећој ученици који показују веома добре резултате. Након што наставник подели ученицима материјал за рад, приступа детаљном објашњавању начина на који треба да приступе у раду. Такође, детаљно упутство за рад ученици добијају на материјалу за рад. У главном делу часа ученици приступају самосталном раду на припремљеном материјали. Уколико неко од ученика реши све предвиђене задатке пре времена добиће задатке следећег нивоа. Завршни део часа наставник ће искористити за анализу ученичких радова, као и објашњења непознатих задатака уколико буде потребе.

Интегративна настава посматра свет као целину и као таквог га проучава. Она омогућава један целиовит приступ у учењу који води ка већој могућности да ученици уоче и разумеју везе међу појавама, процесима и предметима. Интегративно учење подразумева сагледавање различитих димензија једног проблема, сагледавање из различитих углова и са различитих страна. За интегративну наставу је карактеристично то што при обради наставне јединице приступа из угла више наставних предмета. Према томе наставници разредне насатве у великој мери могу да примењују интегративну наставу у свом раду. За овакав начин рада може бити погодна тема *Јесен*. Наставник треба да повеже градива из *математике, српског језика, природе и друштва и ликовне културе* у трећем разреду.

Интегративна настава изискује веће ангажовање наставника у припреми часа, а по потреби и помоћ наставника одређених предмета. Оваква час се дуго припрема, а његова реализација траје дуже од једног школског часа.

Егземпларна (парадигматска) настава представља иновативни начин рада у настави који такође подстиче на мисаону активност ученике. Егземпларна начин рада подразумева да ће ученици самостално усвајати знања по моделу рада наставник. Садржај мора бити обрађен на највишем дидактичко-методичком нивоу. Наставник мора бити свестан да ће његова егземпларна обрада садржаја бити модел по коме ће ученици самостално усвајати знања. Припрема организације часа обраде новог садржаја применом егземпларне наставе обухвата следеће кораке: ⁶⁸ селекција садржаја, обрада егземпларног садржаја, самосталан рад ученика и систематизација знања.

При реализацији овакве врсте наставе наставник може да одабер следеће наставне јединице: *Животе заједнице шума* и *Животнр заједнице вода* које се реализују у трећем разреду основне школе. Након што се одаберу адекватне наставне јединице за реализацију овакве врсте наставе наставник ће приступити планирању часа. При реализацији наставне јединице - *Животне заједнице шума* наставник ће показати ученицима како они самостално по узору на њега треба да обраде наставну јединицу – *Животне зајднице вода*. За час који ученици реализују по узору на наставник ће припремити неопходан материјал за рад. Наставникова улога на таквом часу је усмеривачка и подстицајна.

Завршни део часа наставник ће искористити за добијање повратне информације о усвојеном знању, као и логично повезаним знањима која су стекли самостално и обрадом наставне јединице наставника.

Иновативних модела рада у настави млађих разреда основне школе могу се успешно користити углавном у трећем и четвртом разреду на свим типовима наставног часа. Овакав начин рада захтева веће ангажовање наставника у планирању, припреми и реализацији часа. Веће ангажовање наставника огледа се такође и у планирању наставних планова, распореда часова, припремању материјала за рад који је неодвојв од сваког часа, одабир адекватне наставне јединице за реализацију одређеним иновативним моделом рада. Сав овај труд наставника има за резултат оспособљавање ученика да на часу буду активни учесници, а да наставник буде онај који их усмерава и подстиче њихов рад .

4. ЗАКЉУЧАК

Традиционална настава се углавном базирала на предавању наставника, књизи, табли, механичком памћењу, репродуктивном знању, минималној мотивисаности за стицање знања. Оваква настава не може да буде продуктивна и одговори индивидуалним потребама сваког ученика. Коришћење дидактичко-методичких иновација у раду са ученицима доприноси активној настави. Интегративна настава, настава на три нивоа сложености, егземпларна настава су само неки од иновативних модела рада у настави који

⁶⁸ Вилотијевић, М. Вилотијевић, Н. (2008): Иновације у настави. Врање: Учитељски факултет

подстичу радозналост и мотивацију за рад. У оваквој настави ученици су активни учесници у настави, до знања долазе откривањем, упоређивањем, решавањем задатака по узору на наставника. Наставник има улогу помагача и усмеривача.

С обзиром да иновативне моделе у раду наставници могу углавном да примењују од трећњг и четвртог разреда, они могу да буду одлична припрема ученика за такав начин рада и у вишим разредима основне школе. Свакодневном употребом дидактичко-методичких иновација у наставном раду можемо очекивати да поред репродуктивног знања ученици стекну и функционална знања.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Вилотијевић, М. Вилотијевић, Н. (2008): *Иновације у настави*. Врање: Учитељски факултет
- [2] Лазаревић, Ж. Банђур, В.(2001): *Методика наставе природе и друштва*. Јагодина и Београд: Учитељски факултет.
- [3] *Pedagoška enciklopedija 2*. Potkonjak, N., Šimleša, P; ur. (1989). Београд: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- [4] *Педагошки лексикон*. Пијановић ур. (1996). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- [5] Ранђеловић, Ј.(2010): *Педагогија, професионална педагошка знања професора*. Ниш: Природно математички факултет Универзитета у Нишу.
- [6] http://www.pisaserbia.org/images/stories/pdf/PISA_2013_Srbija_prvi_rezultati.pdf
- [7] <http://www.valentinkuleto.com/2016/03/kako-razvijati-funkcionalno-znanje/>

EDUCATION AND NET-GENERATION STUDENTS LEARNING PROFILE

Neshka Manchorova-Veleva, PhD

Medical University – Plovdiv, Bulgaria, neshkamanchorova@gmail.com

Abstract: Net-generation students have a unique psihosocial temperament. They are unique in terms of how they learn and how they interact with the University. Study rooms are the place in which the Net-generation students differ drastically from previous generations. Teachers believe that their Net-generation students are isolated and do not wish to concentrate in class. In fact, Net-generation tries to be engaging, but sometimes encounter major difficulties. The University environment does not match their online world in terms of speed and style of communication. We as educators need to review the style of learning of our students and to reach them through the appropriate style of teaching. Teaching teams are much more advanced in their learning strategies, learning theories and techniques for good learning. They are also familiar with the use of technology in teaching, such as PowerPoint, SmartBoard, Clicker hardware and software devices to answer in real time. On the other hand, however, trainers at the University are not familiar with the latest research on neurological physiological and psychological differences in the Net-generation students to perceive and process information for the most successful mechanisms and communication skills for knowledge sharing. The use of technology in teaching is not the only requirement and does not give a guarantee for the engagement of the Net-generation students in the learning process and the only option to achieve quality education. It is necessary an in-depth study of the biological basis of this generation, the detailed pattern of all psychosocial, behavioural and neurological characteristics in their population.

Keywords: net-generation students, learning profile, education

ОБРАЗОВАНИЕ И ПЕДАГОГИЧЕСКИ ПРОФИЛ НА СТУДЕНТИТЕ ОТ NET-ПОКОЛЕНИЕТО

Доц. д-р Нешка Манчорова-Велева

Медицински университет – Пловдив, България, neshkamanchorova@gmail.com

Резюме: Net-поколението студенти са с уникален психосоциален темперамент. Те са неповторими по отношение на това как учат и как взаимодействат с университетските аули и зали. Учебните стаи са мястото, в които Net-поколението студенти се различават драстично от предходните поколения. Преподавателите смятат, че техните Net-поколение студенти се изолират и не желаят да се съсредоточат в клас. В действителност Net-поколението се опитва да е ангажирано, но понякога среща големи затруднения. Университетската среда не съвпада с техния онлайн свят от гледна точка на скорост и стил на комуникация.

Ние като преподаватели трябва да преразгледаме стила на учене на нашите студенти и да достигнем до тях чрез подходящ стил на преподаване. Преподавателските екипи са много по-напреднали в своите учебни стратегии, теории на обучение и техники за добро учене. Те също са запознати с използването на технологии в преподаването като PowerPoint, SmartBoard хардуер и софтуер, Clicker-устройства за отговор в реално време. От друга страна обаче, обучаващите в университета са малко запознати с последните изследвания за неврофизиологичните и психологичните различия на Net-поколението студенти да възприемат и обработват информацията, за най-успешните паметови механизми и комуникационните умения за споделяне на знания. Използването на технологии в преподаването не е единственото условие и не дава гаранция за ангажирането на Net-поколението студенти в процеса на обучение и постигане на качествено образование.

Необходимо е по-задълбочено проучване на биологичната база на това поколение, детайлен рисунък на всички психосоциални, поведенчески и неврологични характеристики в тяхната съвкупност.

Ключови думи: net-поколение студенти, педагогически профил, образование

1. NET-GENERATION STUDENTS LEARNING PROFILE

Net-generation students possess a combination of qualities that surprised other generations. While some of these features can be identified as single features among the different generations, the mix in the Net-generation makes them unique. Another important fact is their full absence in Generation X, who is winners of the opposing marks.

1.1. AMBITIOUS, STRONG DESIRE for SUCCESS

Net-generation students are highly auto-stressed, they believe that short-term achievements define long-term success. They have organized, programmed life and are experiencing anxiety than to get into the "right" University [1, 2]. They are targeted; they have no skills to prevent professional burn (burn-out) and fail to manage their time [1, 2]. Realize that high grades in high school were not sufficient to succeed in University and therefore commit themselves to many some after-school activity. This auto-generated permission, self-imposed pressure in combination with their ambitious nature makes the Net-generation students some of the most stressed out groups at universities around the world. The latest data from studies of the ACHA (American College Health Association) show that 36% of girls and 45% of the boys feel more depressed compared with students from the previous year, preventing them from learning [3].

Another characteristic of the Net-generation students aspiring to high ratings – a trait that is not found among other generations. These students want to know why the excellent grade has minus instead of perfect. They often require to be tested for a higher score, as the fight for the excellent success. This generation demands to know in advance exactly what you need to know to get excellent grades. It is important for them to learn it, not understand it. Net-generation students prefer objective evaluation methods [1, 2] require strictly follow a structured curriculum and instructions for preparation [4], which would bring them high praise. In some cases, their parents seek contact with academic departments or faculty, to challenge the assessments of their children [2].

Teachers consider such behavior inappropriate and offensive.

Another consequence of the super ambition of the Net-generation students (possibly unintentionally) is that they do not develop critical thinking skills. Focus on grades and not on the process leading to obtaining a high score. They care a lot more than that to have received excellent and not to what conclusions are reached in the process of learning to get the highest score. Net-generation students learn to evaluate, not knowledge. They give the examiner "answer", not their opinions, ideas and understanding. Realize this manner of learning and often share in front of family and friends their own powerlessness, prompted by fear of a low score. The main factor, however, which prevails in them, is a vicious circle: I got to make it, my short-term success is the guarantee for my future implementation, you need to get a high score to be competitive.

That's why receiving high ratings replaces the receipt of knowledge. It is therefore not a rare situation of "technological trickery". Students, who study systematically, have miniature hands-free devices in their ear. For them a high score is a panacea and in case when their colleagues with ease and effortlessly receive excellent grades in "technological manner" is a matter of self-defense to choose this way for survival in the "technological jungle". Without sounding innocently, reality in universities around the world is much more complex than in years past. The problem is not in students. The problem is in us. While the technological outpace our awareness and our methods to counter, such phenomena will be routine.

1.2. SOCIAL AND TEAM PLAYERS

Net-generation students are social and team players. At school, they were working on tasks in groups, including collaborative presentations which lead to collective evaluation. Involved are in teams throughout his life. Prefer social directed training in which there is an interaction with teachers and peers, and achieve significant, meaningful relationships with them [5, 6, 7]. Research shows that the quality of education is enhanced with the help of interactive activities both inside and outside the school Hall [8]. Wilson [4] believes that an active, effective learning for this generation requires less discussions, lectures and more collaborative forms of learning (debate on case studies, clinical cases, contests, quizzes, wiki change teacher-student) and group projects. Departments may include students in training in the discipline, argue their creativity – generate content, the creation of online learning resources. It's the team-oriented approach in the performance of tasks by creating groups for learning, learning partners, etc.

1.3. EXPERIMENTERS, EMPIRICI, PRACTITIONERS (LEARN FROM MY EXPERIENCE)

Net-generation students learn very successfully through experimentation – knowledge that is organized and managed by the learner through direct participation or personal experience. They used computers in all their academic development. This is a direct result of their attempt to learn by using the "trial-and-error" (empirical study). Thus the Net-generation has developed his intuitive approach in solving technological problems and have it perfected by practicing his virtually his entire life. That's why this generation seldom read the instructions for use. Manufacturers of appliances, gadgets and electronics include guides type "quick start" ("quick start"), specifically designed for this type of customers. In this sense, the Net-generation students wanting to reach their own conclusions, to find their own way to the problem, to examine the problem through individual approaches. This attitude to information, whether it's academic or not, is formed in all the growth of the Net-generation. They researched the Internet to obtain information, and they want the same "matrix" of

knowledge in the real University life. Hardly will you see better "searchers" in the Internet Ocean, only their set task.

This characteristic of the Net-generation requires a change in the conventional approaches to learning. Technology in the removal of the class needs to be changed. This requires a spectacular change in educational programs, the distribution of topics and time. Increase of the discussions, a preliminary search topic on the net, drawing the student presentations. Training must undergo a shift from teacher-centered to student-centered education. You should enable the student to make his search, to arrive at its conclusions, to find its structure on the topic. The student to be leading, and the teacher's jury, an arbitrator, to direct, but to be led by their students. No way of learning is better than this one to teach others. If we put our students at the "helm" and they become teaching, involvement with the currently discussed topic will be in the maximum level. This reasoning sound heretical, in the context of conventional and monotonous, but preferred teaching. No matter how justified, practiced and effective (in the past), today's classical training methods are too far away from the biology of the students. Not just outdated, but non physiological.

1.4. MULTITASK, SIMULTANEOUSLY AND ARE ENGAGED IN MANY ACTIVITIES, MULTIFUNCTIONAL

Net-generation students are highly productive – with ease they "juggle" with many tasks at once, which requires great cognitive resources. In fact they are not just good at multitasking actually work best when running at the same time, many activities in parallel. This feature has a positive impact on students only if they are used for communication [9]. Otherwise violate their psychological well-being. The idea that the Net-generation students are multichannel, while running job in class or in a lecture, make teachers angry and offended. In fact, we cannot assume that students may divide their attention between multiple tasks simultaneously and are active and effective in understanding class. The truth, however, is that the Net-generation students have developed a variety of learning approaches with regard to the processing of information that make them hypertext by nature. This is due to the fact that in the period of growing up and maturing of their nervous system they have been in close contact with computer technology and the Internet. The external environment is modified and formed the neural pathways for the perception and processing of information in the manner set out in the technologies-hypertext (in the language of technology this means: digital text that contains hyperlinks, through which you can easily navigate between related topics in an inconsistent order). Their attention jumps from topic to topic, just as the Internet follow hyperlinks in non-linear, incoherent. This has led to a change in mindset from a linear, sequential, parallel and in non-linear mess.

2. CONCLUSION

The University environment does not match the online world of net-generation students in terms of speed and style of communication. We as educators need to review the style of learning of our students and to reach them through the appropriate style of teaching. Teaching teams are much more advanced in their learning strategies, learning theories and techniques for good learning. They are also familiar with the use of technology in teaching, such as PowerPoint, SmartBoard, Clicker hardware and software devices to answer in real time. On the other hand, however, trainers at the University are not familiar with the latest research on neurological physiological and psychological differences in the Net-generation students to perceive and process information for the most successful mechanisms and communication skills for knowledge sharing.

BIBLIOGRAPHY

- [1] Lowery, J.W. (2004). Student affairs for a new generation. In M. D. Coomes & R. DeBard (Eds.), *Serving the millennial generation: New directions for student services*, no. 106 (pp. 87-99). San Francisco: Jossey-Bass.
- [2] Lowery, J.W. (2005). Legal issues regarding partnering with parents: Misunderstood federal laws and potential sources of institutional liability. In K. Keppler., R.H. Mullendore & A. Carey (Eds.), *Partnering with the parents of today's college students* (pp. 43-51). Washington, DC: NASPA.
- [3] American College Health Association (2006). *National College Health Assessment Web Summary*. Retrieved October 4, 2006, from http://www.acha.org/projects_programs/ncha_sampledata.cfm
- [4] Wilson, M.E. (2004). Teaching, learning, and millennial students. In M.D. Coomes & R. DeBard (Eds.), *Serving the millennial generation: New directions for student services*, no. 106 (pp. 59-71). San Francisco: Jossey-Bass.
- [5] McNeely, B. (2006). Using technology as a learning tool, not just the cool new thing. In D.G. Oblinger & J.L. Oblinger (Eds.), *Educating the Net Generation*. Washington, DC: EDUCAUSE.
- [6] Roberts, G. (2006). Technology and learning expectations of the Net Generation. In D.G. Oblinger & J.L. Oblinger (Eds.), *Educating the Net Generation*. Washington, DC: EDUCAUSE.

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

- [7] Windham, C. (2006). The student's perspective. In D. G. Oblinger & J. L. Oblinger (Eds.), *Educating the Net Generation*. Washington, DC: EDUCAUSE.
- [8] Kuh, G.D. (2003). What we're learning about student engagement from NSSE. *Change*, 35(2), 24-32.
- [9] Junco, R. (2005). Technology and today's first-year students. In M. L. Upcraft, J. N. Gardner, B. O. Barefoot & associates (Eds.), *Meeting challenges and building support: Creating a climate for first-year student success* (pp. 221–238). San Francisco: Jossey-Bass.

PERSPECTIVES AND TRENDS IN CONSTRUCTION OF STANDARDS FOR THE PREPARATION, IMPLEMENTATION AND EVALUATION OF THE LESSON IN EDUCATIONAL PRACTICE

Nadezhda Kaloyanova Ph.D

Aseen Zlatarov University – Burgas, Republic of Bulgaria cpcc@abv.bg

Abstract: Lesson is a didactic category which is called the main form of organization of schooling. The lesson is often subjected to criticism because it is a major exponent of the class-lesson system. Despite the criticism it is recognized as a "didactic icon", "culturological phenomenon and an artifact of the personal history of every person". In aspect of modern trends, lesson or its significant aspects are continually update and innovate. The lesson is a major exponent of the learning process and its modernization should be in accordance with the current educational paradigm. It is both legally justified, but intermodal and dynamic. The lesson is subject to monitoring and evaluation and is a major indicator of the quality of teachers' work. This paper presents a conceptual model for the development of standards for preparation, implementation and evaluation of the lesson that corresponds to the current educational paradigm, consistent with the didactic nature of the lesson. An exemplary model of standards for preparation, implementation and evaluation of the lesson to construction of new knowledge is suggested.

Keywords: lesson; Standards for the preparation, implementation and evaluation of lessons

ПЕРСПЕКТИВИ И ТЕНДЕНЦИИ ПРИ ИЗРАБОТВАНЕТО НА СТАНДАРТИ ЗА ПОДГОТОВКА, РЕАЛИЗИРАНЕ И ОЦЕНКА НА УРОКА В ОБРАЗОВАТЕЛНАТА ПРАКТИКА

Доц. д-р Надежда Калоянова

Университет „Проф. д-р Асен Златаров“ – гр. Бургас, България cpcc@abv.bg

Резиме: “Урок” е дидактическа категория с която се назовава основната форма за организация на училищното обучение. Урокът често е подложен на критики, тъй като той е основен изразител на класно-урочната система. Въпреки критиките той е признат за „дидактическа икона“, „културологичен феномен и артефакт, част от личностната история на всеки човек“. Съвременните тенденции са урокът или неговите значими аспекти непрестанно да се актуализират и иновират. Урокът е основен изразител на процеса на обучение и неговото модернизирание следва да е съобразено с актуалната образователна парадигма. Той е едновременно нормативно обоснован, но и вариативен и динамичен. Урокът подлежи на контрол и оценяване и е основен индикатор за качеството на учителския труд. В статията е предложен концептуален модел за изработване на стандарти за подготовка, реализиране и оценка на урока, който съответства на актуалната образователна парадигма и е съобразен с дидактическата същност на урока. Представен е примерен модел за стандарти за подготовка, реализиране и оценка на урок за овладяване на нови знания.

Ключови думи: урок; стандарти за подготовка, реализиране и оценка на урока

1. УВОД

Урокът е категория на дидактиката и се отнася до организационните форми на обучение. Педагогическите специалисти го конституират като основна форма за организация на учебния процес в училище, белег и водещ изразител на философията на класно-урочната система^{69 70 71}.

Развоят на изследванията показва, че урокът е един от компонентите на процеса на обучение, които периодично са във фокуса на вниманието на педагогическите специалисти. Критиките към класно-урочната система традиционно са насочени към урока, като неин изразител. Реформаторските школи в педагогиката изразяват крайно отношение към него, обявявайки го за архаична и неефективна форма, препятстваща развитието на образователната система.

⁶⁹ Витанова, Н. Основи на училищното обучение. Ш., Фабер (2009)

⁷⁰ Милков, Л. Дидактика. С., Юни Експрес (2002)

⁷¹ Радев, Пл. Обща училищна дидактика. Пл., УИ „Паисий Хилендарски“ (2005)

Въпреки критиките и спорадични опити урокът да бъде заменен с алтернативни форми на обучение, той запазва своя статут и присъствие в училищното образование. Признат е за „дидактическа икона“, „културологичен феномен и артефакт, част от личностната история на всеки човек“⁷².

Ето защо съвременната перспектива е урокът или негови значими аспекти непрестанно да се актуализират и иновират. Усилията са насочени най-вече към:

- Периодична актуализация на типологията на уроците;
- Непрестанно и адекватно усъвършенстване на структурата на урока;
- Иновиране на съдържанието на урока в контекста на актуални теории и парадигми.

Запазват се обаче някои класически постановки относно структурата и съдържанието на урока.

Най-влиятелна е тенденцията, урокът да се усъвършенства съдържателно, а структурата му да се приема за универсална, тъй като организационната форма „урок“ спада към системните компоненти на образователния процес, а всяка система притежава относително стабилна и недвусмислено установена структура.

В структурно отношение и независимо от вида си, всеки урок има три основни части – въвеждаща, основна и заключителна част. Всяка отделна част подлежи на усъвършенстване сама по-себе си и в системна свързаност с останалите части.

В съдържателно отношение, актуализирането и иновирането на урока е обвързано с методите, общите форми и средствата на обучение, които се избират от образователните субекти и определят оптималното постигане на образователните цели по отношение на конкретно учебно съдържание и при съблюдаване на принципите на обучение.

Относно типологията на видовете уроци, традиционно, и въпреки множеството опити, в педагогическата литература се открояват следните най-често посочвани видове уроци (с различни отенъци на терминологична синонимия)⁷³:

- Уроци за усвояване на ново познание;
- Уроци за затвърждаване и надграждане на усвоеното познание;
- Уроци за обобщение и систематизиране на усвоеното познание;
- Комбинирани уроци.

Както се забелязва, урокът е дидактическа категория, която едновременно е строго регламентирана, но и следва да се развива съобразно актуалните изисквания на образователната среда. В този смисъл е необходимо да се очертаят параметрите на съвременния урок в аспекта на изработването на стандарти за подготовка, реализиране и оценка на урока в образователната практика. Приоритетно в това отношение е разбирането за вариативността и границите на педагогическото понятие „урок“.

Според Пл. Радев, понятието „урок“ има седем родови признака и седем видови признака, които определят спецификата при интерпретациите и операционализацията му в педагогическата теория и практика:

Като родови признаци на урока Радев посочва: класна форма, външна форма, съдържателно- тематична форма, структурно-функционална форма, конкретна специфична форма, текуща във времето форма, динамична и вариативна форма⁷⁴.

Същият автор извежда следните видови признаци на урока: няма само един тип урок; той е оптимално структуриран цяло със съчетаване на различни компоненти от процеса на обучение; набор от целенасочени и целесъобразни конкатенационни (верижни) взаимовръзки между учене, преподаване и и части от учебно съдържание; търсена съгласуваност между учене и преподаване, трансформация и промяна на събития, ситуации, контексти и състояния на процеса на обучение; общоприета парадигма за постигане на конкретни цели в някои системи за организация на обучението; общо поле на вариращи дискурсивни и недискурсивни практики за овладяване на знания, формиране и развитие на умения и компетенции.

Обобщено, урокът представлява конкретна форма на обучение, която е адекватно изражение на процеса на обучение. Той е нормативно обоснован, но и вариативен и динамичен.

В статията е предложен концептуален модел за изработване на стандарти за подготовка, реализиране и оценка на урока, който съответства на актуалната образователна парадигма и е съобразен с дидактическата същност на урока.

⁷² Радев, Пл. Обща училищна дидактика. Пл., УИ „Паисий Хилендарски“ (2005)

⁷³ Витанова, Н. Основи на училищното обучение. Ш., Фабер (2009)

⁷⁴ Вж. 4

2. ИЗЛОЖЕНИЕ

В контекста на теоретичните постановки, стандартите за подготовка, реализирани и оценка на урока касаят неговата структура и съдържание. По отношение на структурата на урока, стандартите се отнасят до:

- вида на всеки урок и мястото му в системата от уроци;
- структурата на всеки вид урок.

Това налага извеждането на актуална типология на видовете уроци, съобразена със съвременната образователна парадигма, както и конкретизиране на структурата на всеки отделен вид урок, съгласно тази типология.

В педагогическата литература типологията на видовете уроци се разглежда като „схема на класификация, по която различните образци се групират съгласно определен критерий”, като за класификационен белег се приемат „конкретни процесуално-результативни образователни равнища, които се постигат чрез системата от уроци”⁷⁵. Съвременната образователна парадигма определя обучението като компетентностно-ориентиран процес. Това означава, че една актуална типология следва да обхваща всички видове уроци, които формират система за усвояване на компетентности в определена област на познанието по даден учебен предмет. На таблица 1 е показана съотносимостта на категориите-цели към компонентите на компетентността⁷⁶.

Таблица 1. Съотносимост на категориите цели към компонентите на компетентността

<i>категори- цели</i> <i>нива на компетентност</i>	ЗНАНИЯ	РАЗБИРАНЕ	ПРИЛОЖЕНИЕ
ЗНАНИЯ	Възпроизвеждане на факти Дефиниране и формулиране на понятия	Трансфер на информация в различен контекст Тълкуване на факти и понятия	
УМЕНИЯ		Екстраполация: прилагане, трансфер на практически умения в съседни области, които не са обект на пряко наблюдение и проучване за правене на умозаключения.	Реализиране: ползване на алгоритми, похвати, техники, методи, процедури в познат контекст.
СПЕЦИФИЧНО ПОВЕДЕНИЕ			Решаване на задачи и проблеми, отговор на въпроси с повече техники и в непознат контекст.

Изложената концепция дава основание да се изведе следната типология на видовете уроци:

I. Уроци за усвояване на нови знания и формиране на умения:

1. Урок за овладяване на нови знания.
2. Урок за формиране на умения.

II. Уроци за консолидиране на компетентности

1. Урок за консолидиране на знания и развиване на умения.
2. Урок за консолидиране на умения и развиване на специфично поведение.

III. Уроци за систематизиране на компетентности:

1. Урок за обобщаване на компетентности.
2. Урок за проверка на постиженията.

Структурата на отделните видове уроци съдържа инвариантни и вариативни компоненти. Инвариантни компоненти на структурата на всеки вид урок са компонентите на вертикалната структура – части на урока:

- Въвеждаща – ясно отдиференцирана с времетраене не по-голямо от 1/4 от общото времетраене на урока;

⁷⁵Радев, Пл. Обща училищна дидактика. Пл., УИ „Паисий Хилендарски” (2005)

⁷⁶Калоянова, Н. Изследване на развиващия потенциал Годишник на Университет „Проф. д-р А. Златаров” (2015)

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

- Основна – ясно отдиференцирана с времетраене не по-малко от 2/4 от общото времетраене на урока;
- Заключителна – ясно отдиференцирана с времетраене не по-голямо от 1/4 от общото времетраене на урока

Вариативните компоненти на структурата на всеки вид урок са компонентите на хоризонталната структура – дейността на субектите, която осигурява относителна завършеност на всяка част и логическа приемственост между отделните части. Хоризонталната структура на урока е взаимосвързана със съдържанието му и е конкретна за всеки вид урок.

По отношение на съдържанието на урока, стандартите за подготовка, реализиране и оценка се отнасят до:

- Темата на урока – понятията (алгоритмите) са поставени в контекста на темата и съответстват на учебната програма по съответния учебен предмет за съответния клас;
- Целите на урока – целите са таксономично категоризирани, съобразни с вида на урока, произтичат от ДОО и се отнасят до всички сфери на развитие на ученика;
- Концепция на урока – подбрани са методи, форми и средства за реализация на учебното съдържание по темата, адекватни на принципите на обучение и релевантни на поставените цели;
- Ученето и преподаването в урока – учителят и учениците демонстрират модели на поведение, способстващи за реализиране на конкретните цели.

Съгласно изказаните теоретични съображения, на таблица 2 е показан примерен модел на стандарти за подготовка, реализиране и оценка на урок за овладяване на нови знания.

Таблица 2. Примерен модел на стандарти за подготовка, реализиране и оценка на урок за овладяване на нови знания

СТРУКТУРА НА УРОКА		
Оценка	Дескриптор на равнище	Критерий и диапазон на оценяване
Слаба	Урокът не покрива никой от стандартите, описани от дескрипторите по-долу.	Диапазон на слаба оценка: Умее да структурира урока в три части.
Средна	Формалната структура е спазена, но частите не са диференцирани категорично; Времетраенето на всяка отделна част не съответства или съответства частично на времевата рамка на урока; Логическият преход между отделните части на урока е неубедителен.	Диапазон на средна оценка оценка В допълнение към горепосочените дескриптори: Умее да разпределя времето между отделните части на урока; Демонстрира умения да обвързва логически частите на урока.
Висока	Формалната структура е спазена, частите са диференцирани категорично; Времетраенето на всяка отделна част съответства на времевата рамка на урока; Логическият преход между отделните части на урока е убедителен; Урокът е една логически структурирана цялост.	Диапазон на висока оценка оценка: Изгражда цялостна структурно-концептуална рамка на урока; Преценява относителната тежест на всяка част към общата структура на урока.
СЪДЪРЖАНИЕ НА УРОКА		
Оценка	Дескриптор на равнище	Критерий и диапазон на оценяване
Слаба	понятията са поставени в контекста на темата, но се демонстрират изолирано пред ученика без да се провокира тяхното разбиране; формулирани са само познавателни цели; подбраните методи са предимно информативни и не стимулират активността на учениците; формите на обучение са предимно фронтални или индивидуални и не подкрепят активното включване на учениците; учителят използва директивен и монологичен стил на преподаване; учениците не демонстрират или демонстрират слаба и спорадична активност; учениците демонстрират умения за възпроизвеждане на усвоените понятия и концепции;	Диапазон на слаба оценка: Умение да поставя понятията контекста на темата; Умение да формулира познавателните цели съобразно вида на урока; Умение да подбира методи в стандартен учебен контекст; Умение да обвързва формите и средствата с избраните методи в стандартен контекст; Умение да спазва основните принципи на обучение; Използва директивен стил на преподаване.

	учениците не са или са частично мотивирани да се включат в предлаганите дейности.	
Средна	<p>понятията са разгънати и представени в контекста на сродни, вече усвоени понятия;</p> <p>целите са формулирани в контекста на поне три сфери на развитие на ученика;</p> <p>подбраните методи са от различен вид и стимулират активността на учениците;</p> <p>дейността се организира чрез трите форми на обучение в подкрепа на активното включване на учениците;</p> <p>учителят използва не директивен и диалогичен стил на преподаване;</p> <p>учениците демонстрират активност в ученето;</p> <p>учениците демонстрират интерпретативни умения при усвояването на понятията и концепциите;</p> <p>учениците са мотивирани да се включат в предлаганите дейности.</p>	<p>Диапазон на средна оценка оценка</p> <p>Като допълнение към по-ниското ниво, на това ниво се оценява:</p> <p>Умение да представя понятията в по-широк контекст.</p> <p>Умение да формулира цели в повече от една сфера на развитие на ученика;</p> <p>Умение да подбира стандартни и иновативни методи във вариативен учебен контекст;</p> <p>Умение да прилага общите форми на обучение в контекста на избраните методи и средства;</p> <p>Умение да спазва актуални принципи на обучение;</p> <p>Използва интерпретативен, в допълнение на директивния стил на преподаване.</p>
Висока	<p>понятията са разгънати и представени във взаимовръзка с усвоени родови и видови понятия. Учениците сами формират значението на понятията.</p> <p>целите са формулирани в контекста на всички сфери на развитие на ученика. Учениците разбират и самостоятелно формулират целите и са мотивирани да ги постигат.</p> <p>подбраните методи са разнообразни и учениците участват в избора им. Учениците ги използват в дейността, а учителят – при необходимост, променя използвания метод в хода на урока.</p> <p>дейността се организира чрез трите общи форми на обучение и учениците участват в избора им. Учителят провокира самоорганизацията на класа чрез дискретно насочване.</p> <p>учителят варира в стила на преподаване. Преподаването е фасилитиране.</p> <p>Учениците демонстрират умения за самоорганизиране, самостоятелност в ученето, инициативност, мотивация за по-високи постижения.</p>	<p>Диапазон на висока оценка оценка:</p> <p>Като допълнение към по-ниското ниво, на това ниво се оценява:</p> <p>Умение да поставя понятията в логическа взаимовръзка;</p> <p>Умение да формулира цели във всички сфери на развитие на ученика;</p> <p>Умение да подбира методите и интерпретативно да варира при използването им, като ги съобразява с нуждите на групата;</p> <p>Умение да прилага вариативно общите форми на обучение в контекста на избраните методи и средства и нуждите на групата;</p> <p>Умение да обвързва в цялост методите, формите, средствата и дейността на учениците с ясно очертана собствена система от принципи.</p>

3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В статията са представени насоките за изработване на стандарти за подготовка, реализиране и оценка на урока, които съответстват на актуалната образователна парадигма и са съобразени с дидактическата същност на урока. Конкретизирането на стандартите ще подкрепи дейността на учителя по подготовка и реализация на уроци с високо качество и сериозна добавена стойност към ученето на учениците, както и ще съдейства за обективно оценяване на труда на учителя.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Витанова, Н. Основи на училищното обучение. Ш., Фабер, 2009
- [2] Милков, Л. Дидактика. С., Юни Експрес, 2002
- [3] Радев, Пл. Обща училищна дидактика. Пл., УИ „Паисий Хилендарски”, 2005
- [4] Калоянова, Н. Изследване на развиващия потенциал на целите на обучението в културно-образователни области „Обществени науки и гражданско образование” и „Природни науки и екология” в

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

начален етап на основна образователна степен. В: Годишник на Университет „Проф. д-р А. Златаров”, том XLIV , кн. 2, 2015

CURRENT PROJECTIONS OF THE WORLD HEALTH ORGANIZATION FOR PEDAGOGICAL TRAINING OF MEDICAL SPECIALISTS – LECTURERS

Marinela Grudeva, PhD
Yordanka Dimitrova, PhD

Abstract: Problems associated with teaching qualifications of the persons involved in the preparation of staff for health care have been discussed for many years. Despite the fact that the World Health Organization has attempted to solve them more methodical in 1969 by issuing "Pedagogic tool for specialists in medical school", unfortunately they still stand open and unregulated. Largely unsolved problem is due mainly to persist in medical circles conservatism in terms of pedagogical teaching as incompatible with the specifics of the professional focus of medical education. In other words, the medical professional is well enough professionally trained to be able to transmit their experience and knowledge to others without his knowledge required in theory and methodology of training, the management of the educational process of pedagogical communication, etc. Real proof of the need for such training is enormous interest in the course material, which has its nine editions (the latter since 2000) and was translated into 15 languages, including Bulgarian language as early as 1976. Moreover, such a requirement stands in the main European and national documents related to the development of higher education. This fact clearly outlines the need for a broader discussion of the problem as well as with representatives of state structures dealing with higher education and representatives of academia, academic leaders and ordinary specialists – lecturers.

Keywords: pedagogical training, medical specialists, lecturers.

АКТУАЛНИ ПРОЕКЦИИ НА ПОЛИТИКАТА НА СВЕТОВНАТА ЗДРАВНА ОРГАНИЗАЦИЯ ЗА ПЕДАГОГИЧЕСКАТА ПОДГОТОВКА НА МЕДИЦИНСКИТЕ СПЕЦИАЛИСТИ – ПРЕПОДАВАТЕЛИ

Маринела Грудева, PhD
Йорданка Димитрова, PhD

Резюме: Проблемите, свързани с педагогическата квалификация на лицата, занимаващи се с подготовката на кадри за здравеопазването са били обсъждани в продължение на много години. Независимо от факта, че Световната здравна организация е направила опит да ги реши методически още през 1969 г., чрез издаването на „Педагогическо помагало за преподаватели в медицинските учебни заведения“⁷⁷, за съжаление те все още стоят открити и нерегламентирани. До голяма степен нерешаването на проблема се дължи най-вече на битуваният в медицинските среди консерватизъм по отношение на педагогическото учение, като несъвместимо със спецификата на професионалната насоченост на медицинското образование. Казано по друг начин, медицинският специалист е достатъчно добре професионално подготвен, за да може да предаде своя опит и знания на други хора, без да са му нужни познания в областта на теорията и методиката на обучението, на мениджмънта на образователния процес, на педагогическото общуване и т.н. Реално доказателство за необходимостта от такава подготовка е огромният интерес към педагогическото помагало, което има своите девет издания (последното от 2000г.) и е преведено на 15 езика, в т.ч. и на български език още през 1976г. Нещо повече, такава необходимост се откроява и в основните европейски и национални документи, свързани с развитието на висшето образование. Това обстоятелство ясно очертава необходимостта от по-широка дискусия на проблема както с участието на представители на държавните структури, занимаващи се с висшето образование, така и с представители на научните среди, академичните ръководства и редовите специалисти – преподаватели.

Ключови думи: педагогическа подготовка, медицински специалисти, преподаватели

⁷⁷ Gilbert, J.- J. *Pedagogical guide for teachers in medical schools..* WHO, Geneva, (1976)

1. INTRODUCTION

The reason for putting the issue to discuss is near half a century's experience of experts from the World Health Organization (WHO) to break conservative thinking mostly of academic leadership of the university, preparing medical professionals regarding the need for pedagogical training of the teaching staff, which in large part is medical education. For this purpose back in 1969, WHO recorded initiative with practical and applied nature with the purpose of solving complex by publishing "Pedagogical leadership for teachers in medical schools" under the authorship of J. J. Gilbert. The content of this manual is drawn from a number of important documents summarizing the experience of scientific discussions and research on the issue. In the preface to it clearly highlights the fact that the educational problems of the persons involved in the preparation of staff for health care have been discussed for many years but unfortunately "often acquired very alarming character"⁷⁸. Most often this anxiety was the result of understanding in depth the need for pedagogical training of medical professionals in relation to their teaching. Since 1969 until today are known nine editions of the handbook, of which the last one is published in 2000. It was translated into 15 languages, including Bulgarian language in 1976. Each of the publications into account the change in social relations and new needs to pedagogical training of teachers in higher medical schools, outlining the methodological guideline of solving them in practice.

2. SPECIAL FEATURES OF LECTURER IN MEDICAL UNIVERSITY

The word "lecturer" in a broad aspect of its understanding matters of highly qualified specialist in higher, secondary, special or secondary school that teaches a subject⁷⁹. The teacher performed a special type of labor – pedagogical (train - teach someone something, influence its development, played the role of authority). Based on all of this profession "lecturer at the university medical school" can be determined and considered as extremely complex, dynamic, responsible and multifactorial driven, mostly due to the complexity of the subject, which it performs highly qualified specialist who besides teaching profession, exercise at least another - a specialist in real clinical practice". Based on these and similar considerations can be argued that every teacher in the university medical school performs a variety of functions⁸⁰:

1. Formative function - associated with activities developing skills and attitudes to learning students;
2. Control function - associated with the regulation of relations and conflict resolution;
3. Educational function - associated with the formation of knowledge and skills mastery of competencies in specific topics;
4. Motivating function - associated with motivating students to learn new knowledge and skills and to develop a lasting interest in harnessing profession;
5. Control and evaluation function - associated with the requirement for systematic monitoring and evaluation of knowledge, skills and habits of students.

According to V. Gyurova, diversity of features and outlines different roles that every lecturer should be mastered and implemented⁸¹:

1. trainer – in this traditional role his main concern is to select and teach more accessible - understandable - way necessary educational content to students
2. model (example) - it is also a traditional role, which requires the teacher to offer examples and demonstrate ways to achieve consensus, organize the time, offering models for dealing with problems in communication, use different ways of planning, monitoring and evaluation of the learning process and its results, to determine the algorithm (steps, stages) of action in more complex tasks and to demonstrate what needs to be done at each stage, then give the students such a task to solve.
3. mentor (coach) - in this role the lecturer provides necessary assistance to students in the form of advice, instructions, feedback, resolution options so that they can cope, but to develop a sense of responsibility to the precise execution of tasks.
4. supportive (facilitate) - in this role he helps students find their own way in the learning process.

The complex set of functions and roles mastered and implemented modern lecturer in higher medical school, resulting in a steady increase of the requirements for it:⁸²

1. to perform regular assigned by the Head of Department classes of high scientific and methodological level, and to put modern forms and methods of training;

⁷⁸ Gilbert, J.-J. *Pedagogical guide for teachers in medical schools*. WHO, Geneva, (1976)

⁷⁹ Sorocopud, J.V. *Pedagogika visschei shkoli.*, Rostov -on-Don, (2011).

⁸⁰ In Grudeva M. *Process learning in higher medical school*. Varna, (2011).

⁸¹ In Gyurova, V. *Andragogy in six questions*, Sofia, (2011).

⁸² Rules for the academic activity of MU-Varna, a 33 (2016).

2. to comply with the approved study schedule volume of learning and other obligations and conditions for their implementation;
3. to develop and publicize an approved way, the description of kept their course (lectures and practicals), including titles and sequence of topics from educational content, recommended literature, method of formation evaluation and form of exam and skills;
4. systematically updated curricula and content-led disciplines in line with current developments in the field and the practical needs and the labor market;
5. to recommended sources for training of students; to develop and provide a regulated manner learning materials and resources in the conduct of disciplines;
6. to conduct a systematic review and take into account the success of students by providing information relevant dean's office /educational offices on campus and branch not later than two weeks of exercising control;
7. to conduct examinations according to the approved schedule, promptly reported the results in the established order and on time;
8. to participate actively in the preparation of documents for accreditation and post-accreditation control;
9. to participate in the admission campaign, created according to management organization and assigned responsibilities;
10. to gives advice to students designated by the department schedule;
11. observe ethical standards of conduct in their relationships with students, colleagues and academic leadership;
12. to perform other tasks as assigned by the Head of Department, Department Council, Faculty Council / Council of the college and academic leadership of the university, as well as resulting from the Rules of Procedure, the Rules for Student affairs or his employment contract.
13. to statutory regulations in the university's requirements.

Recognizing the importance of teaching in the learning process, and the need to create appropriate conditions for its effective implementation before university professor outlines a wide range of opportunities for creativity:⁸³

1. The development and delivery of educational content in a discipline freely, subject to the requirement to comply with the requirements of the curriculum, the curriculum and the decisions of the Programme Council, the development of world science and the practical needs;
2. The use of equipment and information resources of the university to prepare and conduct the training of students; for their own academic development and scientific advancement;
3. Remuneration for work, including training and teaching, according to the signed labor agreements and internal rules for the salary of teaching staff in MU-Varna;
4. Recognition and protection of their rights as teachers and authors;
5. Dignity in the performance of their employment as lecturers;
6. Other rights arising from the country's laws and internal statutory acts of MU.
7. The entire set of requirements to work-related lecturer is defined in the scientific literature as „professional readiness “for the exercise of the teaching profession. Meaningful, it covers: „psychological, psycho-physiological and physical readiness, on the one hand, the other - scientific and theoretical and practical competence as a basis of professionalism,“⁸⁴ including can be added and pedagogical.

3. QUALITIES TO DETERMINE ACADEMICS AS AN EFFECTIVE PLAYER IN THE PROCESS TRAINING

To harness the diversity of functions and roles of a university professor and a successful combination of their professional duties with pedagogical, any entity in Higher Medical School who practices “lecturer“ should possess and develop a set of personal and professional qualities⁸⁵:

1. personal qualities: personal maturity, moral maturity, creativity and heuristics, tolerance, ability to decentralization (management of situations from different perspectives), observation and receptivity and others.
2. communicative competence: respect for the caller, carefully listening and hearing, ability to establish contact with different ages, ability for empathy, ability to assist the caller in a statement of opinion, ability to adequately express its own position and others.
3. methodological and methodical literacy: understanding of philosophical and anthropological foundations of higher medical education, understanding the specifics of humanitarian paradigm, knowledge of basic methods of knowledge;

⁸³ Rules for the academic activity of MU-Varna, a 32 (2015).

⁸⁴ Slastenin, V.A., I.F.Isaev, E.N.Schianov, *Pedagogika*. Moscow, (2008).

⁸⁵ Kudrjavaja, N., E.M.Ukolova, A.S.Molchanov, N.B.Smironova, K.V.Zorin. *Vrach – pedagog v izmenajuschimsja mire: tradicii i novacii*. Moscow, (2005).

4. professional training: additional humanitarian education or teaching qualifications, knowledge of current educational realities, basic modern approaches, trends and innovations in education, psychological literacy skills to organize educational process and more.

In other words, each lecturer should know what to do, knowing what he wants to do, knowing how to do it and do it – in the interest and benefit of students in accordance with pedagogical and statutory requirements and ultimately to their own understanding of effective learning process.

5. DIFFICULTIES TO OVERCOME THE PROBLEM

As already mentioned, one of the main difficulties is the lack of understanding of the importance of pedagogical training to enhance the effectiveness of teaching of medical specialists and the requirement in a number of tasks arising from the European and National documents relating to Higher Education and specifically to the preparation of the teaching staff. For example, there is still a backlog of teaching methods of the innovative trends in practice and skills development of students demotivation of young specialists and researchers, aging academic staff in universities. Curricula and programs are not aligned with the needs of the labor market and practice. Not yet achieved the necessary flexibility in creating various opportunities and forms of lifelong learning and innovation programs tailored to the age characteristics of the students. There is insufficient educational preparedness of university lecturers in the field of andragogy and insufficient public awareness about the proposed effective opportunities for lifelong learning, etc.⁸⁶. The Action Plan, implementing the national strategy for lifelong learning for 2014-2020 adopted by the decision of Council of Ministers № 109 of February 20, 2015 outlines a set of activities to overcome the difficulties outlined, including:

1. Organizing and conducting training in core competencies related to career development
2. Encourage networking for lifelong learning at the local level
3. Providing real opportunities for training and career development of teachers in high schools.
4. Creation of tools and platforms for e-learning
5. Promoting lifelong learning among all segments of the population as a factor in personal development, sustainable employment and social inclusion

Furthermore, not yet overcome the paradox in the normative regulation of the problem arising between the requirements of the Ministry of Health and Ministry of Education. The Ministry of Health requires the presence of more than 50% of trainees in health care institutions have acquired scientific and pedagogical qualification, while in the documents of the Ministry of Health requires the presence of more than 50% of trainees in health care institutions have acquired scientific and pedagogical qualifications, then in those of the Ministry of Education has no such condition⁸⁷.

6. POSSIBLE SOLUTIONS

Tackling the problem at this stage is possible through the development and implementation of local policies for continuous improvement of pedagogical and andragogical competence of the academic community and the realization of additional educational services to the needs of society and the individual lecturer. This activity would be effective provided that a system of permanent survey of the needs of lecturers in medical universities to update old or acquisition of new knowledge and skills; to assist in the development and / or provision of modern teaching materials for additional training (including and self-education) and expert activity; to develop and implement interfaces with other structural divisions and units of medical universities, with similar structural units; with state and municipal authorities for the full development of the idea of lifelong learning. Not least, however, it requires clear state and local policy on compulsory pedagogical training of medical professionals for effective teaching to overcome thus conservatism in thinking and behavior of some members of the academic leaders in the field.

LITERATURE

- [1] Action Plan for the implementation of the national strategy for lifelong learning for 2014-2020 adopted by decree №109 Council of Ministers of February 20, 2015.- <http://www.bia-bg.com/dialog/view/new/21789/>
- [2] J.J.Gilbert, pedagogical guide for teachers in medical schools. WHO, p.5, 1976.
- [3] J.V. Sorocopud. Pedagogika visschei shkoli. Rostov -on-Don, c.315, 2011.

⁸⁶ Strategy for Development of Higher Education in the Republic of Bulgaria for 2014-2020.

⁸⁷ Ordinance № 18 of 2005 of the Ministry of Health for accreditation of medical institutions amended in the Official Gazette of 2008 . Application №11, art.22,pr3.

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

- [4] M. Grudeva, Process learning in higher medical school. Varna, p.56, 2011.
- [5] N. Kudrjavaja, E.M.Ukolova, A.S.Molchanov, N.B.Smirnova, K.V.Zorin. Vrach – pedagog v izmenajuschimsja mire: tradicii i novacii. Moscow, 2005.
- [6] Ordinance № 18 of 2005 of the Ministry of Health for accreditation of medical institutions amended in the Official Gazette of 2008 . Application №11,art.
22,pr3.http://www.zdrave.bg/normativi/13_naredba_18_1_.pdf
- [7] Rules for the academic activity of MU-Varna, a 33, 2015. <http://mu-varna.bg/BG>.
- [8] Rules for the academic activity of MU-Varna, a 32. 2016<http://mu-varna.bg/BG>.
- [9] Strategy for Development of Higher Education in the Republic of Bulgaria for 2014-2020. www.minedu.government.bg/?go=page&pageId=748subpageId=143-16.09.2014.
- [10] V.Gyurova, Andragogy in six questions, Sofia, p. 242, 2011.
- [11] V.A.Slastenin, I.F.Isaev, E.N.Schianov, Pedagogika. Moscow, c.26, 2008.

MANAGEMENT OF KNOWLEDGE IN DENTAL UNDERGRADUATE EDUCATION

Julijana Nikolovska PhD

Biljana Kapusevska PhD

Aneta Mijoska PhD

Ss."Cyril and Methodius" University, Faculty of Dental Medicine, Skopje, Republic of Macedonia
julijananiolovska@gmail.com, biljanakapusevska@gmail.com, amijoska@yahoo.com

Abstract: Today we are faced with rapid improvement of technology in dental materials and medicaments which enforce necessity of permanent improvement in undergraduate dental education. The last decades there was a concern among the dental educators that conventional modes of teaching dental students named lecture-based curricula not encourage the required knowledge and right qualities in students. Conventional teaching separates the basic science segment from the clinical segment. In the conventional curriculum, teaching is tutor-centered and students passively absorb information. Students are inadequately monitored and feedback is seldom given. Problem-based learning curriculum (PBL) has been implemented recently in dental schools. In the problem-based learning students placed more emphasis on understanding, journals and on-line databases as sources of information, make greater use of self-selected reading materials and teaching is student-centered. Additionally, challenges for dental health care in the 21st century comprises improve of quality and control costs. Modern dental education includes Evidence Based Dentistry (EBD). The Centre for EBD is an independent body which main objective is to promote the teaching, learning, practice and evaluation of Evidence Based Dentistry. Evidence-based clinical practice is very important in everyday clinical dental practice for making the right decision and to improve the patient outcomes. Problem based learning as a method of teaching dental students will be presented through the example of preparing the teeth for fixed prosthodontics constructions which is one of the most important phases in the process of restoring the missing teeth with fixed constructions.

Keywords: management, knowledge, problem-based learning, evidence-based dentistry, Prosthodontics

МЕНАЏМЕНТ НА ЗНАЕЊЕТО ВО СТОМАТОЛОШКАТА ДОДИПЛОМСКА ЕДУКАЦИЈА

Јулијана Николовска др.сци

Билјана Капушевска др.сци

Анета Мијоска др.сци

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Стоматолошки факултет, Скопје, Р. Македонија
julijananiolovska2@gmail.com, biljanakapusevska@gmail.com, amijoska@yahoo.com

Резиме: Брзиот развој на технологијата на стоматолошките материјали и медикаменти со кои се среќаваме денес наметнува потреба од постојано унапредување на додипломската стоматолошка едукација. Последниве децении постоеше заедничко мислење кај едукаторите во стоматологијата дека конвенционалните модели на учење на студентите на стоматологија, наречени лекција-базирани курикулуми, не го обезбедуваат потребното знаење и вистинскиот квалитет кај студентите. Конвенционалното учење го сепарира основниот научен сегмент од клиничкиот сегмент. Во конвенционалниот курикулум, учењето е центрирано кон професорот и студентите пасивно ги примаат информациите. Студентите се несоодветно контролирани и повратен одговор ретко се дава. Од неодамна на стоматолошките факултети е имплементирано учење базирано на проблеми (УБП), како еден од можните начини на пренос на знаењето на студентите. Во УБП студентите обрнуваат повеќе внимание на разбирање на материјалот, користат часописи и податоци од интернет како извор на информации, прават сопствен избор на материјали за учење и учењето е центрирано кон студентот. Дополнително, предизвиците во стоматолошката здравствена грижа во 21от век опфаќа унапредување на квалитетот и контрола на трошоците. Современата стоматолошка едукација вклучува и Стоматологија базирана на докази (СБД). Центарот за СБД е независно тело чии основни цели се промоција на учење, практикување и евалуација на СБД. Клиничката пракса базирана на докази е многу значајна за секојдневната клиничка стоматолошка пракса во донесување на вистински одлуки и зголемување на добробитта на пациентот. Учењето базирано на проблеми ќе биде презентирano преку пример на

подготовка на забите за изработка на фиксно протетски конструкции, како една од најзначајните фази во процесот на реставрација на забите кои недостасуваат со фиксно протетски конструкции.

Клучни зборови: менаџмент, знаење, учење базирано на проблеми, стоматологија базирана на докази, стоматолошка протетика

1. ВОВЕД

Брзиот развој на биомедицинската информатика и биотехнологијата на материјалите во стоматологијата, наметна потреба од измени во традиционалниот пристап во стоматолошкиот третман и внесување на промени во стоматолошката додипломска едукација¹. Современата стоматолошка апаратура овозможи усовршување на естетските материјали, а барањата на пациентите за совршени естетски стоматолошки услуги во последните години рапидно зголемени. Технологиите како што се CAD-CAM системите, белењето на забите, имплантологијата и вистинската револуција со ласер терапијата имаат значајно влијание врз процесот на едукацијата². Следејќи ги најновите достигнувања во стоматологијата, стоматолозите се принудени за постојано усовршување и проширување на своето знаење преку најразлични форми на едукација, а должност на професорите на стоматолошките факултети е овие сознанија да ги пренесат на студентите на најсоодветен начин. Едукацијата и оспособувањето на стоматолошкиот кадар треба да се развива и усовршува во согласност со потребите на стоматолошката клиничка пракса. До неодамна, повеќе автори посочуваа на неадекватна подготвеност на додипломците за соочување со клиничкото секојдневие и нивна релативна информираност за новините во стоматологијата.

ЦЕЛ на овој труд е да се потенцираат современите начини на додипломска стоматолошка едукација и да се презентира нивна соодветена примена во стоматолошката протетика.

2. СОВРЕМЕНИ НАЧИНИ НА СТОМАТОЛОШКА ДОДИПЛОМСКА ЕДУКАЦИЈА

Следејќи ги новите трендови во стоматолошката додипломска едукација, за поголема интеграција меѓу теоретската настава и клиничката обученост на студентите, поточно, нивно поголемо инволвирање во стручно-научните активности, како најприфатени модели на едукација се издвојуваат:

- **Учење базирано на проблеми (Problem-based learning- PBL)**
- **Стоматологија базирана на докази (Evidence-based Dentistry-EBD)**

Учење базирано на проблеми (УБП) е педагошка стратегија базирана на значајни, актуелни ситуации и претставува водење и давање на инструкции на студентите како да развиваат вештини за решавање на проблемите. Всушност, наставникот се јавува во улога на 'инструктор' кој ги насочува студентите, која литература им е потребна за одредена проблематика, каде може да најдат дополнителни материјали, од кои часописи, ги насочува за користење на on-line база на податоци и ги презентира само суштинските делови на лекцијата³. УБП се реализира со формирање на групи од 5-8 студенти кои заеднички, со размена на мислења, ги разработуваат проблемите кои се дадени во програмата, а се водени од соодветен наставен кадар. Значаен аспект од курикулумот на УБП е тоа што учењето на теоретскиот дел е во директна релација со апликативната примена на истото, односно со разрешување на клиничките проблеми, за разлика од конвенционалното учење кое го сепарира основниот научен сегмент од клиничкиот сегмент. Во вакви услови, информациите групно се разработуваат, преовладува интерактивност, во споредба со класичното предавање, каде што студентите служат само како рецептори на дадените информации⁴. Улогата на наставникот е да го охрабри учеството на студентите во дискусија, да им обезбеди соодветни информации значајни за проблемот, да се постави како 'еден од групата' во разменување на мислењата, постојано да се надградува и да ги следи новините и трендовите како би можел да одговори на прашањата на студентите.

Цел на ваквиот начин на едукација е да ги оспособи студентите за самостојно донесување на решенија и поставување на правилна дијагноза и третман, што е од исклучително значење за извршување на секојдневната стоматолошка клиничка пракса.

Предности на Учењето базирано на проблеми

1. *Поттикнување на студентите да размислуваат и сами да донесуваат решенија.*
Замената на класичните предавања со дискусии форми и менторства, придонесува да студентот стане активен учесник во својата наобразба.
2. *Зголемена одговорност*

Земањето на учеството во дискусиите и рамноправно донесување на решенија за клиничките случаи, наметнуваат и поголема одговорност кај студентите. Со тоа тие се заинтересирани да стекнат што пошироки информации користејќи интернет, разни часописи и други публикувани трудови, што е редок случај кај конвенционалниот начин на едукација.

3. *Развивање на интерперсонални вештини и тимска работа*

Самата методологија на УБП ги промовира интеракцијата кај студентите и нивната тимска работа, дава една динамика во групата, овозможува проценка на колегите и ги учи студентите да ги презентираат и бранат своите ставови.

4. *Завземање на само-мотивирачки став*

Студентите покажуваат поголема присутност и попозитивни ставови отколку кај класичните предавања. Тие го прифаќаат Учењето базирано на проблеми како поинтересен и постимулативен метод. Битен аспект на УБП е тоа што создава чувство на независност кај студентот. После завршување на студиите, докторите се многу помотивирани и самоуверени.

5. *Подобрување на односот наставник-студент*

Со ова учење се стекнува поискрен и попозитивен однос меѓу наставникот и студентот, наставниот кадар е заинтересиран да ја зголеми мотивацијата кај студентите, да создаде позитивна атмосфера во групата и да ги стимулира на поголема активност.

Стоматологија базирана на докази (СБД) претставува можен начин за интегрирање на најдобрите клинички сознанија кои ги стекнале искусните клиничари (стоматолози), соодветно на потребите кои ги имаат пациентите. Консензусот на нивното стручно мислење, поткрепено со достапните сознанија од светската литература ја сочинува основата на стоматологијата базирана на докази. Централно место во СБД се системски литературни пребарувања, кои ќе ги синтетизираат најдобрите евиденции и ќе обезбедат основа за клиничка пракса. Според *Marinho*⁵ за решавање на клиничко прашање со помош на овој метод потребно е да се поминат четири стапки:

1. Да се формулира јасно, разбирливо прашање за да се дојде до правилна дијагноза, прогноза и терапија
2. Пронаоѓање на најдобри евидентирани податоци за соодветниот проблем со користење на: Medline истражување, The Cochrane Library, The Centre for Evidence-Based Medicine at Oxford, The Centre for Evidence-Based Dentistry, специјални списанија и журнари за стоматологија базирана на докази, лабораториски експерименти, експерименти на животни, извештаи, системски прегледи и др.
3. Критичка проценка на евиденцијата
4. Примена на евиденцијата

Клучот за изнаоѓање на соодветна евиденција е во поставување на добро формулирано клиничко прашање, за што *Marinho* ја користи РИКО постапката: **P**roblem (проблем) - го прашуваме пациентот за причината за која се јавил на стоматолог т.е. земаме детална анамнеза, **I**ntervention (интервенција) - размислуваме за можна терапија која најдобро би му помогнала на пациентот, **C**omparison (компарација) - ги разгледуваме резултатите добиени од клиничките и параклиничките испитувања и правиме споредба, **O**utcome (исход) - на крај размислуваме за исходот кој го очекуваме и кој сакаме да го постигнеме, односно дали сакаме да ги намалиме симптомите, дали сакаме да ги избегнеме последиците, да ја намалиме постоечката инфламација и сл.

Потоа следи критичка проценка на евиденцијата, сумирање на податоците и поставување на теза, за да на крај извршиме примена на евиденцијата, поточно од добиените валидни докази, клинички важни и релевантни ја даваме заклучната дијагноза и почнуваме со соодветна терапија.

3. ПРИМЕНА НА УЧЕЊЕТО БАЗИРАНО НА ПРОБЛЕМИ (УБП) ВО СТОМАТОЛОШКАТА ПРОТЕТИКА

Во едукација на студентите од областа на стоматолошката протетика, учењето базирано на проблеми може да се презентира преку пример на подготовка на забите за изработка на фиксно протетски конструкции. Фазата на препарација или состружување на забите е една од најзначајните фази во процесот на реставрација на забите кои недостасуваат со фиксно протетски конструкции и е основа за добивање на високо естетски протетски изработки.

Во процесот на едукацијата, студентите пред се треба да бидат информирани дека по завршувањето на лекцијата ќе бидат теоретски подготвени да можат да препарираат заби на фантом или во устата на пациентите, што претставува следен чекор во процесот на оспособување.

Целите на учењето или критериумите кои треба да ги знаат студентите за да може сами да учат се однесуваат на тоа да може наставникот да ги пренесе најспецифичните информации, на јазик разбирлив за студентите, а тоа во конкретниов пример се:

1. Како треба да изгледа испрепарираниот заб (формата на забното трупче).
2. Кои борери и како треба да се користат за време на препарацијата.
3. Улогата и значењето на забното трупче за примарна ретенција на коронката.
4. Колкаво состружување е потребно за да се добие естетска коронка.
5. Како да се обезбеди дополнителна ретенција кај кратки клинички коронки.

Во тој контекст, пред да ги даде инструкциите, наставникот треба да си ги постави прашањата: Што моите студенти треба да знаат околу тој проблем? Колку е значаен проблемот за пациентите? Која година на студии се? Претходно, потребно е да се провери што недостасува во основното знаење на студентите, односно кои се нивните предзнања за темата која ќе се разработува.

Инструкциите кои треба да им се дадат на студентите во примерот со препарација на забите за изработка на коронки се однесуваат на:

1. Доколку студентите ја знаат морфологијата на забот кои го состружуваат, тие точно ќе знаат како да го препарираат забот.
2. Доколку знаат за улогата на формата на забното трупче, тие внимателно ќе препарираат.
3. Доколку знаат за улогата на различните типови на борери и како да ги користат, тие ќе може ефикасно и ефективно да препарираат.
4. Доколку знаат теоретски како се препарира, своето знаење ќе може и да го применат во клиничката пракса.
5. Доколку теоретски и со слики им се објасни колку треба да се одземе од забот, тие ќе знаат колку простор е потребен за да добијат добра, естетска вештачка коронка.

Конечно, на крај од презенирање на лекцијата за препарација на забите за фиксно протетски надоместоци, секој студент треба да одговори на прашањата:

1. Дали знаеш како треба да изгледа забното трупче ?
2. Дали можеш тоа практично да го изведеш?

ЗАКЛУЧОК

Интензивниот развој на технологијата на материјалите кои се применуваат во стоматолошката пракса имаат значајно влијание врз имплементирањето на новите едукативни програми. Современите методи на едукација овозможуваат поголема лична евалуација на студентите и нивно посоодветно справување со проблемите на пациентите. Учењето базирано на проблеми и Стоматологија базирана на докази се најприфатени и најкористени модели на едукација кои се употребуваат во западно европските образовни системи и нивна комбинација веќе се применува и кај нас.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Robinson MA. Issues and Strategies for Faculty Development in Tehnology and Biomedical Informatics. Adv Dent Res 2003; 17: 34-37.
- [2] Buchanan JA. Use of Simulation Technology in Dental Education. J Dent Educ 2001; 65(11):1225-31.
- [3] Fincham GA, Shuler FC. The Changing Face of Dental Education: The Impact of PBL. J Dent Educ 2001; 65(5):406-21.
- [4] Nandi PL, Chan JNF, Chan CPK, Chan P, Chan LPK. Undergraduate medical education: comparison of problem-based learning and conventional teaching. HKMJ 2000; 6(3):301-6.
- [5] Murinho CCV, Richards D, Niederman R. Variation, Certainty, Evidence and Change in Dental Education: Employing Evidence-Based Dentistry in Dental Education. I Dent Educ 2001; 65(5):449-55.

PROJECT-BASED EDUCATION UNDER THE CONDITIONS OF TEAM ORGANIZATION

Iva Andonova Stamenova

“Neophyte Rilski” Southwest University, Blagoevgrad, ivona07@abv.bg

Abstract: The article devoted to the issue of the project-based education under the conditions of team organization aims at demonstrating that the students’ group is the leading factor in the work behind the successful implementation of a project development started collectively by the class. The team should not be perceived only as an aggregate of several persons who work under a particular project of a research or a creative nature, but as an integral unit within the frames of which each representative performs a particular activity in order to secure the success of the undertaking. The end product from their work is the project. When the members of the team invest efforts to finalize it within the given term, a conclusion is to be drawn that besides the cohesion of students in the process of work the project work should also take into account the harmony in the students’ relations, as well as the presence of active communication, ideas sharing, experience exchanging during the discussions held and most of all the presence of a sufficiently responsible attitude by the part of the work group in the name of the achievement of the common goal – the implementation of the project. The establishment of friendship relationships among the members of the team, the development of their creativity, imagination and spoken communication skills also form a part of the priorities of the project educational activity. Training based on projects significantly pushes up the students’ cognitive and social development.

Keywords: project-based education, team organization, cooperation, creative thinking, imagination, cognitive and social development

ПРОЕКТНО–БАЗИРАНОТО ОБУЧЕНИЕ В УСЛОВИЯТА НА ЕКИПНАТА ОРГАНИЗАЦИЯ

Ива Андонова Стаменова

Югозападен университет „Неофит Рилски”, град Благоевград, ivona07@abv.bg

Резюме: Статията, посветена на проблема за проектно-базираното обучение в условията на екипната организация има за цел да покаже, че зад успешното реализиране на колективно започнатата от класа проектна разработка, ученическата група е водещият фактор в работата по нея. Екипът не бива да се възприема само като съвкупност от няколко на брой лица, които работят по проект, който е с изследователска или с творческа насоченост, а като цялостна единица, в рамките на която всеки представител изпълнява конкретна дейност, за да може накрая започнатото начинание да бъде увенчано с успех. Крайният продукт от трудовата им дейност е проектът. Когато членовете на екипа положат усилия, за да го финализират в определените срокове се стига до извода, че при проектната работа следва да се има предвид освен сплотеността между учениците в работния процес, хармоничността в отношенията им, така също и наличието на активна комуникация, на споделянето на идеи, на обменянето на опит при провежданите дискусии и най-вече наличието на достатъчно отговорно отношение от страна на работната група в името на постигането на общата цел – реализирането на проекта. Сред приоритетите на проектната учебна дейност се отнасят още формирането на приятелски взаимоотношения между членовете на екипа, обучението по проекти в значителна степен се активизира при учащите се познавателното и социалното им израстване.

Ключови думи: проектно-базирано обучение, екипна организация, сътрудничество, творческо мислене, въображение, познавателно и социално израстване

„Да събереш хората заедно е само начало,
да ги задържиш заедно е напредък,
а да работят заедно е успех”.

Хенри Форд

1. УВОД

Ефективното реализиране на даден проект е невъзможно без сформиранието на екип, който да работи стъпка по стъпка върху задачите, набелязани в съдържателната му структура. Групата

от ученици, обособена за изпълнението на учебния проект в началното училище са всъщност онези личности, които са направлявани от учителя и се ръководят от идеята за благополучното изпълнение на работата по него, за да може съвместните им усилия и действия да доведат до краен продукт, който да има своя принос за екипа, за учебния процес, за училището и обществото.

Екипът не представлява просто съвкупност от определен брой лица, които се стремят към изпълнението на поставената в предстоящата проектна разработка обща цел. Задачата на тази група от ученици, именувана с термина „екип“ е всеки участник в него да даде максималното от себе си като усилия, интелект, знания, умения, компетентности, идеи и творчески потенциал при решаването на задачите. Целта е хората, които са част от екипната дейност по изпълнението на проекта взаимно да си сътрудничат и да отстраняват проблемите в процеса на работа съвместно, допълвайки се един друг.

2. ПРОЕКТНО-БАЗИРАНОТО ОБУЧЕНИЕ В РАМКИТЕ НА КЛАСНО-УРОЧНАТА СИСТЕМА В НАЧАЛНИЯ ЕТАП НА ОСНОВНАТА ОБРАЗОВАТЕЛНА СТЕПЕН

Основните дейности, които оказват влияние върху създаването на екип са:

- взаимното опознаване на участниците в него като личности;
- откриването на специфичните умения на всеки член на екипа;
- изясняване на мотивите на участниците за работа в проекта;
- определяне на главните идеи и цели на проекта;
- определяне на критериите и методите за оценка;
- ясно определяне на ролите и отговорностите;
- наличие на консенсус между участниците при разрешаването на проблеми и конфликтни ситуации в процеса на работа;
- анализиране на работата и успехите на екипа и др. (Тоцева, и др., 2008:185)

Проектно-базираното обучение в началното училище оказва огромно влияние върху личностното развитие на учениците, както и върху подобряване качеството на образованието и ученето.

Обучението под формата на проекти в начална училищна възраст С. Николаева го представя като „кооперативна дейност за постигане на съвместни цели, в която малка група от ученици работят по общ проблем, използвайки различни дейности“. (Николаева, 2004:21-23)

При проектната учебна дейност се набляга на екипността при обучаващите се в процеса на работа. Друга нейна силна черта е и тази, че подпомага развитието на добри междуличностни връзки между членовете в групата. Тя осигурява и възможността за свободна комуникация между учениците, за развитие на творческото им мислене и активното учене, които „се осъществяват чрез извършване на реални действия, обсъждане и преживяване“. (Василева, 2006:116)

Едно от основните предимства на екипната работа, изразяваща се в разделянето на учениците на отделни групи, всяка от които извършва дейности, чрез които се цели пълноценното реализиране на общия проект, върху който се трудят е, че тя е разгледана по-скоро като метод, при който участниците осъществяват пряк диалогов контакт помежду си и „имат установени норми, цели и групова структура“. (Якимова, 2010:89)

При груповата работа видимо се набляга върху личността на ученика, върху неговата силна страна, върху умението му да се адаптира бързо към групата и работната атмосфера, за да може по-лесно да бъде приет този ученик като член на екипа от останалите участници в него. Така се стига до убеждението, че в групата учениците като личности са равни, благодарение на способностите им да изразяват и споделят без притеснение чувствата си, своите възгледи, преживявания и опит.

Приложението на проектния метод в класно-урочната система дава възможност за:

- индивидуализация при обучението;
- актуализиране на овладени знания и формирани умения;
- приложение на знанията на практическа основа;
- повишаване на мотивацията за овладяване на знания по конкретно изучавания учебен предмет;
- развитие на творческия потенциал при учащите, на съзнателно и отговорно отношение в процеса на работа, в резултат на което се осигурява трайност на овладените знания и на формираните умения. (Марулевска, 2009:60-61)

Работата по учебни проекти съдържа в основата си две важни страни, отнасящи се към творческата изследователска дейност на учениците. Чрез тях:

- ❖ в процеса на проектното обучение ученикът овладява нови знания, придобива и нови за него умения, които се характеризират с „актуалност, практическа значимост и перспективност“;
- ❖ проектната дейност спомага за развитието на творческите способности на учениците, на изследователските им умения, на нови и полезни за тях компетентности, които оказват неминуемо влиянието си по отношение на стимулиране на „мотивацията за по-нататъшно усъвършенстване на личността“. (Марулевска, 2009:73)

3. РАЗВОЙНИ ПРОЦЕСИ НА ЕКИПНАТА ДЕЙНОСТ ПРИ УЧЕНИЦИТЕ ВЪЗ ОСНОВА НА ПРОЕКТНО-БАЗИРАНОТО ОБУЧЕНИЕ

Екипната дейност, груповата дейност, колективната учебна работа – както и да наречем проектно–базираното обучение, проведено в отделните ученически групи е важно да изтъкнем съществените признаци на колективната учебна дейност. По–значимите от тях са:

- 1) да се осъзнае целта на дейността като единна, която изисква обединяване на усилията на всички представители на колектива;
- 2) равнопоставеност при разпределянето на задълженията между участниците в дейността;
- 3) формиране на дружелюбни взаимоотношения между учениците, „на взаимна отговорност и зависимост при изпълнението на работата“;
- 4) осъществяване на постоянен контрол при извършването на възложените дейности от учителя, както и фиксирането на крайна оценка при цялостното завършване на проекта и от учителя, а също така и от обучаващите се. (Петров, 1991:22)

Ключовата фигура при проектно–базираното обучение си остава началният учител. Неговата задача е да организира и контролира работата на групите и да оказва съдействие на отделни ученици или групи, ако това е наложително. Също така под неговото пряко ръководство се анализират и оценяват добитите резултати от екипите.

Предимството на екипното обучение се състои в това, че създава добри възможности за развитие на учениците в индивидуално, нравствено-познавателно и социално отношение.

В специализираната литература терминът „екип“ се тълкува и разбира като „група от хора, работещи заедно в името на определена цел“. (Кръстева, 2002:17)

Проектно–базираната учебна дейност разкрива пред учениците поле за изява на уменията им, на интересите и взаимоотношенията помежду им. Работата на формираните екипи по даден проект им позволява наличието на активно сътрудничество, обменяне на информация и идеи, провеждането на дискусии по темата, приемането на индивидуалните различия и гледната точка на всеки един от съекипниците.

Отличителна черта на екипното обучение е тази, че при нея малкият ученик „се превръща в активен субект“. Неговото активно обучение „в организираната учебна екипна дейност“ добива облика на водеща предпоставка, отнасяща се до развитието на творческия му потенциал и на обособяването на приятелски отношения между целия клас по време на учебния процес. Взаимоотношения, при които присъства уважение, толерантност, компромисност, доверие и зачитане мнението на другия член в екипа съдейства за изграждането на атмосфера, базираща се на хуманизма в ученическия колектив.

Ако проследим етимологичното значение на термина „екип“ през вековете, ще видим, че той има различни смислови оттенъци. Така например понятието „екип“, идващо от френския глагол (equipe), използван през 12 век се използва единствено за обозначаване на действието „s'embarquer“ – „качвам се на кораб“. По–късно, през 19 век терминът „екип“ се използва за обозначаването на група от хора, които са обединени около изпълнението на една обща задача, „които работят или се развличат заедно“. Едва през 20 век тази дума получава коренно различен смисъл. Екипът се определя „като група от индивиди, работещи целенасочено по една и съща задача“. (Мандева, и др., 2002:30–31)

Темата, върху която ще работят учениците в своя проект може да е свързана с проблем в областта на литературата, с някакво конкретно художествено произведение, провокирало интереса им, може да е проблем, отнасящ се до опазването на околната среда и пр. Учениците имат възможността да работят по всякакви теми, които са интересни и значими за тях, по които биха желали да научат нещо повече от това, което им е известно до момента.

При изпълнението на проектната дейност е препоръчително учениците да се придържат към спазването на следните етапи:

- събиране на необходимата им информация;
- отговорно отношение при работата по темата;

➤ представяне и защита на проекта. (Цонев, 2013:170)

Като основни характеристики на добре работещата група са посочени следните:

- членовете на групата в проектното обучение са наясно с темата, която трябва да разработват, с целта и задачите, фиксирани към нея;
- изградена е атмосфера, позоваваща се на взаимното доверие и уважението между участниците;
- по време на дискусиите и вземането на решения участват всички ученици;
- в групата възникват сравнително малко конфликти, които бързо се отстраняват – самостоятелно от учениците или с намесата на учителя;
- членовете са поощрявани да си сътрудничат помежду си;
- чрез обучението по проекти групата се учи да работи заедно, но по един по-свободен начин, при който е ценна подкрепата на всеки един представител в нея. (Вълчев, 2006:52)

При екипната работа, в зависимост от начина ѝ на осъществяване приложение намират:

- интерактивните методи при работата, изпълнявана в екип чрез управление в сътрудничество – т. нар. обучение в екип;
- обучението в сътрудничество;
- съвместното обучение на учениците, представено под надслов – „Учим се заедно“;
- изследователската работа в групите. (Тодорина, 2012:20)

В началния образователен етап работата по проект има положително въздействие върху развитието на уменията за общуване между участниците в съответните групи, за личностната им изява, за обогатяване на знанията им, за обменянето на идеи и опит, както и за формирането на уменията да си помагат взаимно в процеса на работа.

В този ред на мисли ще посочим, че идеята за груповата организация на учебната дейност не е нова. Тя е заложена още в основата на появилата се през 16 век груповата система за обучение първо в църковните училища, където учителят работи с определена група ученици, въпреки че „всеки от тях учи индивидуално”. (Тодорина, 1994:30)

Целевите моменти при груповата форма на обучение в начална училищна възраст се свеждат до следните ключови изисквания:

- 1) класът работи по групи;
- 2) на всяка от групите се предлагат отделни задачи за изпълнение;
- 3) педагогът е този, който косвено ръководи дейността при отделните групи, а не е изключено и да се стигне до ниво на самоуправление в групите, където се предполага, че учениците ще работят самостоятелно;
- 4) общуването е възможно да бъде на равнище „учител – ученици” от съответната група или „ученик – ученик” (вътре в групата);
- 5) социалните контакти на началния учител са насочени към конкретна група ученици, а също така са допустими и взаимни контакти между учениците в групите. (Тодорина, 2000:9)

При груповата форма на обучение е характерно предимно взаимодействието между отделните членове на групата, насочено към постигането на поставената обща цел, върху чието успешно изпълнение всички съвместно обединяват усилията си. Този тип взаимна обвързаност между учениците в групата, работещи по изпълнението на проектната разработка се определя и като екипна. Поради тази причина и понятията „група” и „екип” се използват в педагогическата практика като синоними.

Позицията на М. Белова за груповата учебна дейност е, че благодарение на нея „се подхранва стремежът у учениците към самоутвърждаване, самоусъвършенстване и изява на личността”. (Тодорина, 2000:19)

4. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

От обстойно направения обзор за проектно-базираното обучение на учениците в началния образователен етап, ползите от него, правилата за сформирани на работните екипи, разпределянето на задачите и участниците в предстоящата работа от гледна точка на интелектуалните им възможности, умения и интереси стигаме до извода, че няма нищо по-ценно от това да научим учениците от ранна възраст да работят заедно като екип. Сплотеността в колектива е двигателят за постигането на добри резултати и успехи в дейностите около изпълнението на проекта, защото през целия си съзнателен живот на човека често му се налага да работи в екип, да се приобщи към него, да привикне да работи „заедно”, а не „индивидуално” с обкръжението около себе си. Само тогава той е в състояние да вложи целия си прилив на творческа енергия и въображение в изготвянето на разработка, в която е вложил сърце и душа, придал ѝ е по свой особен начин

живот, за да допринесе чрез нея за благото на екипа, с който работи и без който тези успехи нямаше да ги има.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Василева, Р. Анимация и възпитание. С., 2006.
- [2] Вълчев, Р. Интерактивни методи и групова работа в съвременното образование, С., 2006.
- [3] Кръстева, А. „Екипът и екипното обучение – измерения и реалности”. В: Сп. Педагогика, №8, 2002.
- [4] Мандева, М. и др. „Екипната учебна дейност в контекста на началното обучение по български език”. В: Сп. Начално училище, №6, 2002.
- [5] Марулевска, К. Проектно–базирана учебна дейност в началното училище. Благоевград, 2009.
- [6] Николаева, С. „Проектно-базирани подходи в образованието: концептуални рамки и приложни бариери“. В: Сп. Педагогика, №5, 2004.
- [7] Петров, П. „Груповата учебна работа и организационните форми на обучение”. В: Сп. Педагогика, №6–7, 1991.
- [8] Тодорина, Д. Интерактивни методи в средното и висшето училище – 1 част, Благоевград, 2012.
- [9] Тодорина, Д. Технология на груповата учебна дейност. С., 1994.
- [10] Тодорина, Д. Ефективност на екипната организация на учебната дейност. Благоевград, 2000.
- [11] Тоцева, Я. и др. Разработване и управление на образователни проекти. С., 2008.
- [12] Цонев, Н. „Иновативни подходи за интегриране на информационните технологии в българското училище”. В: Сб. Традиции и иновации в началното образование. С., 2013.
- [13] Якимова, С. „Груповата работа – основно демократично измерение на съвременния образователен модел на началното училище”. В: Сп. Начално училище, №4, 2010.

KNOWLEDGE - AN IMPORTANT TOOL TO COMBAT THE EFFECTS OF DISCRIMINATION BASED ON ETHNIC ORIGIN

Kamelia Petkova, PhD

Institute for the Study of Societies and Knowledge, Bulgarian Academy of Sciences

kamelia.petkova@gmail.com

Abstract: Effective fight against discrimination based on ethnic origin requires an active approach, providing an opportunity for all individuals to have their contribution to society. Data from several studies conducted so far show that discrimination on the grounds of ethnicity continues to be widespread, both in the EU and in Bulgaria. How modern Europe is ready to accept the differences and how discrimination and respect for the rights of Europeans are issues that are of concern and a priority for ordinary citizens are questions that we will try to answer.

Keywords: discrimination based on ethnic origin, knowledge, anti-discrimination policy

ЗНАНИЕТО – ВАЖЕН ИНСТРУМЕНТ В БОРБАТА СРЕЩУ ПРОЯВИТЕ НА ДИСКРИМИНАЦИЯ ВЪЗ ОСНОВА НА ЕТНИЧЕСКИЯ ПРОИЗХОД

д-р Камелия Петкова

Институт за изследване на обществата и знанието- БАН kamelia.petkova@gmail.com

Abstract: Ефективната борба срещу дискриминацията, основана на етнически произход изисква активен подход, осигуряващ възможност на всички физически лица да имат своя принос за обществото. Данни от редица изследвания, проведени досега показват, че дискриминацията на основата на признака етнос продължава да бъде широко разпространена, както в Европейския съюз, така и в България. Доколко съвременната Европа е готова да приеме различията и доколко дискриминацията и зачитането правата на европейците са въпроси, които тревожат и са от приоритетно значение за обикновените граждани са въпроси на които ще се опитаме да намерим отговор.

Ключови думи: знание, дискриминация, базирана на признака етнос, антидискриминационна политика

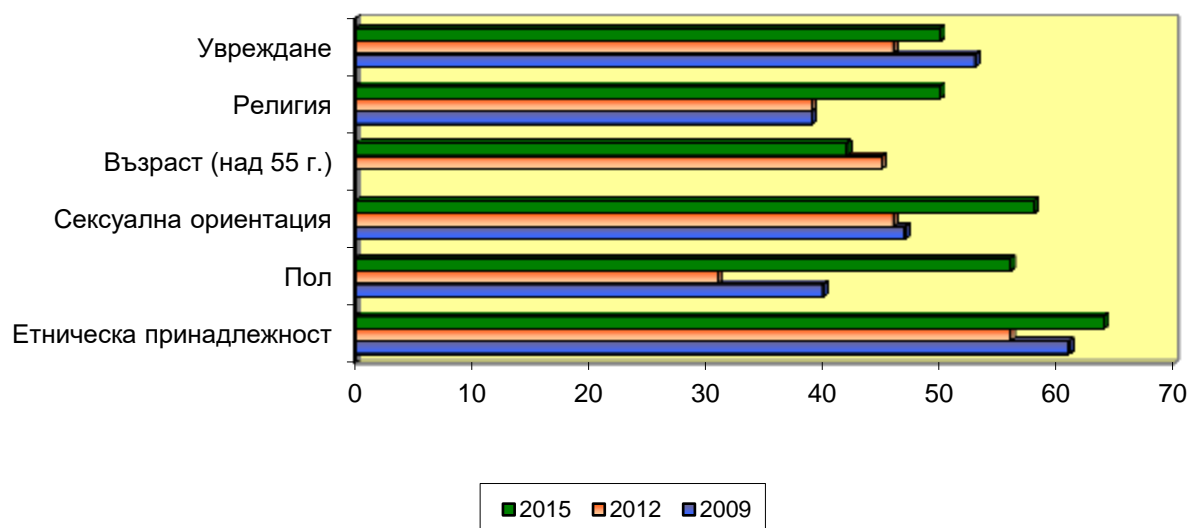
През последните години в световен план все по-активен става дебатът за предприемането на инициативи, целящи зачитане на правата на човека и преодоляване на различни прояви на дискриминация в това число и въз основа на етнически произход. Защитата на малцинствата и тяхното равнопоставено участие във всички сфери на живота се приема за особено важен ангажимент, както в Европейския парламент, така и в Европейската комисия. Върху неговата значимост оказва значение и това, че в исторически план европейските нации много рядко са били етнически хомогенни. Редица исторически събития, в това число двете световни войни, както и краят на Студената война, водят до допълнително етническо смесване, особено в Централна и Източна Европа. Прилаганите политики за насърчаване на трудовата миграция и свободното движение на хора допълнително способстват за диверсифициране на етническият състав на много европейски държави. В днешни условия Европа е изправена пред редица трудности и проблеми свързани с интеграцията на етническите малцинства. С оглед тяхното разрешаване се предприемат неотложни действия за борба срещу дискриминацията, трафикът на хора, експлоатацията на малцинствата и миграционната работна сила. Демографската ситуация в Европа, свързана с влошената възрастова структура на населението изостря още повече потребността от едно по-пълно използване на потенциала на всички етноси на пазара на труда. Стереотипите и дискриминацията в повечето случаи водят до изключването на някои от тях, като например ромите от възможностите за пълноценна трудова реализация. Все още продължава да бъде широко разпространена практиката за наемане на хората от малцинствата за ниско квалифицирана и ниско платена работа предимно в сивия сектор. В тази насока публичната европейска политика пледира за повишаването на информираността и по-стриктното прилагане и спазване на антидискриминационното законодателство, гарантиращо действителното равенство на възможностите за всеки в обществото. Правната рамка в областта на антидискриминационната политика по отношение на признака етнически произход е изградена върху убеждението, че всички хора имат права и че тези права са универсални, присъщи и неотменими. Европейският съюз (ЕС) се ангажира да осигури признаване на човешките права в Европа и целия свят, като осигури премахването на всякаква дискриминация в това число и по този признак. Член 14 от Конвенцията за защита на човешките права и фундаментални свободи, приет от Съвета на Европа на 4 ноември 1950 г. осъжда всички видове дискриминация. В член

21 от Хартата за основните права в ЕС, огласена на конференция в Ница през 2000 г. от Съвета на Европа се потвърждава принципа на равенство, заявявайки, че е забранена всяка форма на дискриминация. Договора от Амстердам (чл.6) постановява, че ЕС е „основан на принципите на свободата, демокрацията, зачитането на човешките права и основните свободи, както и на правовата държава, като общи принципи за държавите-членки“. [9]. Приемането на член 13 е последвано от предложение на Комисията за приемане на Програма на Общността за противодействие на дискриминацията и две директиви, едната от която пряко касае дискриминацията по етнически признак. Директива 2000/43/ЕО, чл. 5 позволява да се поддържат или предприемат „мерки, които имат за цел предотвратяване или компенсиране на неблагоприятното положение на група лица от определена раса или с определен етнически произход“. [11]. В Европа все повече се прилагат политики за „позитивните действия“, насочени към включване на представители на уязвимите етнически групи в курсове за квалификация и преквалификация, осигуряване на консултации и помощ при намиране на работа. [2] Законодателна инициатива, която нашата страна е предприела в съответствие с изпълнение на целите на Програмата за борба с дискриминацията на Европейската общност по признака етнически произход това е Закона за защита от дискриминация. Той напълно транспонира европейските директиви за равенство и гарантира защитата на всички физически лица на територията на страната срещу всички форми на дискриминация, като съдейства за нейното предотвратяване и утвърждава мерки за равенство във възможностите [10].

Даването на възможност на уязвимите групи в България за „равен старт“ в живота и право на глас изисква предприемането на мерки и действия в краткосрочен план. В България е създадена Комисия за защита от дискриминация, която е независим специализиран държавен орган за предотвратяване на дискриминация на базата на всички признаци. Важен етап при разработването на ефективни антидискриминационни политики е тяхното информационно обезпечаване с надеждна статистическа информация за измеренията, формите и най-честите прояви на дискриминация. В специализираната литература са налични подобни проучвания, резултатите на някои от които са представени по-долу.

Според проведеното през 2015 г. международно-сравнимо изследване на Евробарометър, дискриминацията в ЕС продължава да бъде широко разпространена сред определена група от хора [6:12]. Болшинството от европейците (64%) категорично определят като най-често срещана дискриминацията базирана на етническия произход, следвана от признаци като сексуална ориентация (58%), религия (50%) и „увреждане“ (50%) [6:12] Като най-слабо разпространени се посочват проявите на нетолерантно и неравно третиране по признака „възраст“ (42%). [6:12]

Фигура 1. Според Вас, кои от посочените форми на дискриминация са широко разпространени в страните членки на ЕС? (в %)

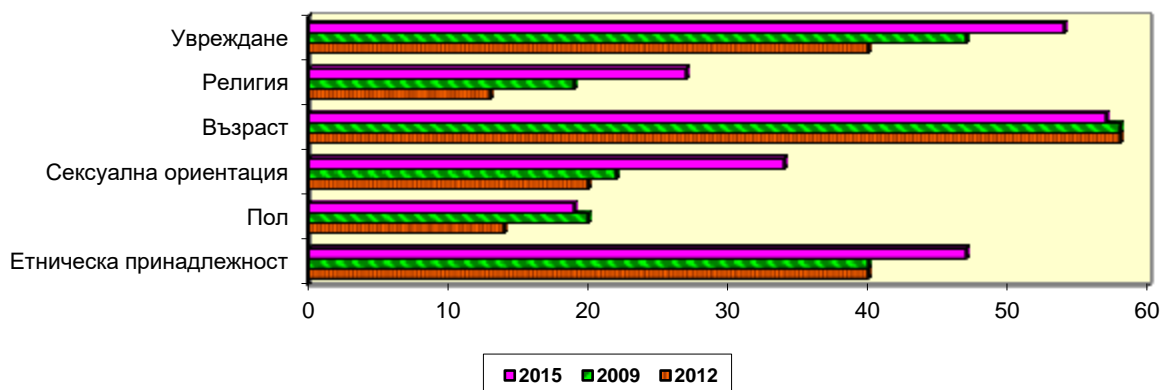

Източник: [6:16]

В сравнение с предходните години, изследването регистрира тревожни тенденции на нарастване на редица престъпления от омраза, спрямо различни етнически и религиозни групи. Разглеждайки данните на Евробарометър за 2015 г. на национално ниво се отчита повишаване на нивото на дискриминация в България по отношение на признака „увреждане“ (54%). [8:18] Да си на възраст над 50 г. и с различен

етнически произход са определени като следващите по степен на разпространеност признаци на неравно третиране. Религията е посочена като най-слабо проявяваща се форма на неравнопрано положение според 27% от анкетираните. [8:18]

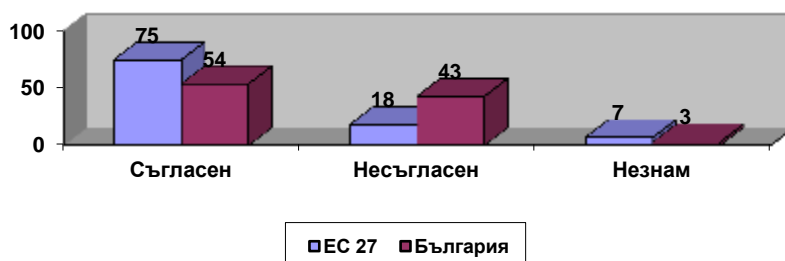
Фигура 2. Според Вас, кои от посочените форми на дискриминация са широко разпространени в България? (в %)

Източник: [6:18]

Значителното нарастване на дискриминацията на база етническия произход е регистрирано и в друго международно социологическо изследване на Агенцията на ЕС за малцинствата и дискриминацията (EU-MIDIS), проведено през 2008 г. в седем страни⁸⁸. Според него, средно всеки втори интервюиран от ромски произход е бил дискриминиран най-малко един път през последните 12 месеца. Преобразувайки тези проценти в абсолютни стойности на базата на 3 500 роми, участвали в проучването, 1 641 интервюирани са се почувствали дискриминирани през последните 12 месеца. И тук водещи държави, в които дискриминацията на базата на този признак е сравнително разпространена това са Унгария (90% от запитаните), Чешката Република (83%), Румъния (42%) и България (36%). [1].

Фигура 3. Според Вас, ромите са група от хора, изложени на риск от дискриминация? (в %)

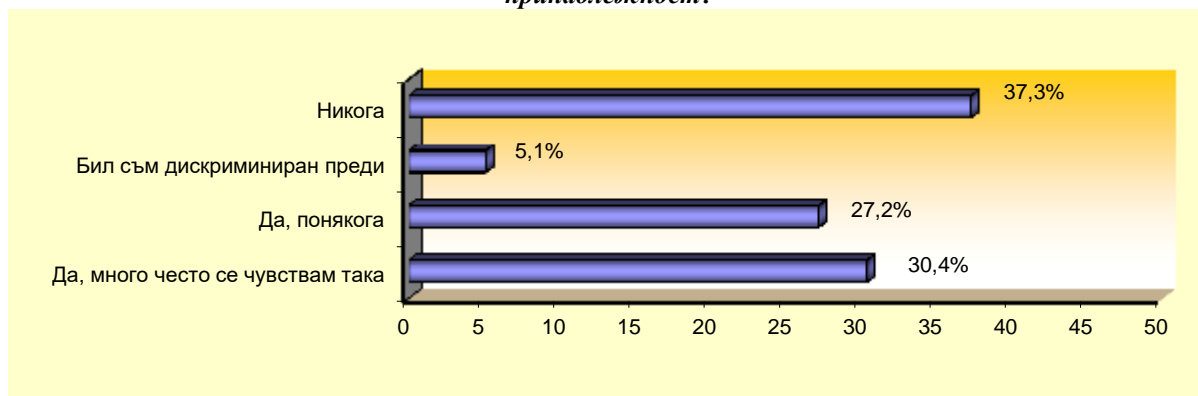

Източник: [6:63]

Наличието на дискриминативно отношение спрямо ромското малцинство в България, се регистрира и в проведеното през 2011 г. количествено социологическо изследване по проект на тема: „Успелите роми: от историческите наслоения към съвременна идентичност“, финансиран от Фонд за научни изследвания към Министерство на образованието, младежта и науката. Резултатите от проучването показват, че от общо 316 интервюирани роми, близо 58% от тях в голяма степен се чувстват дискриминирани, ограничени, изолирани и пренебрегнати в обществото. Относителния дял на онези, които са заявили, че не са се сблъскали с подобно отношение е 37.3%.

⁸⁸ България, Чешка република, Гърция, Унгария, Полша, Румъния и Словакия.

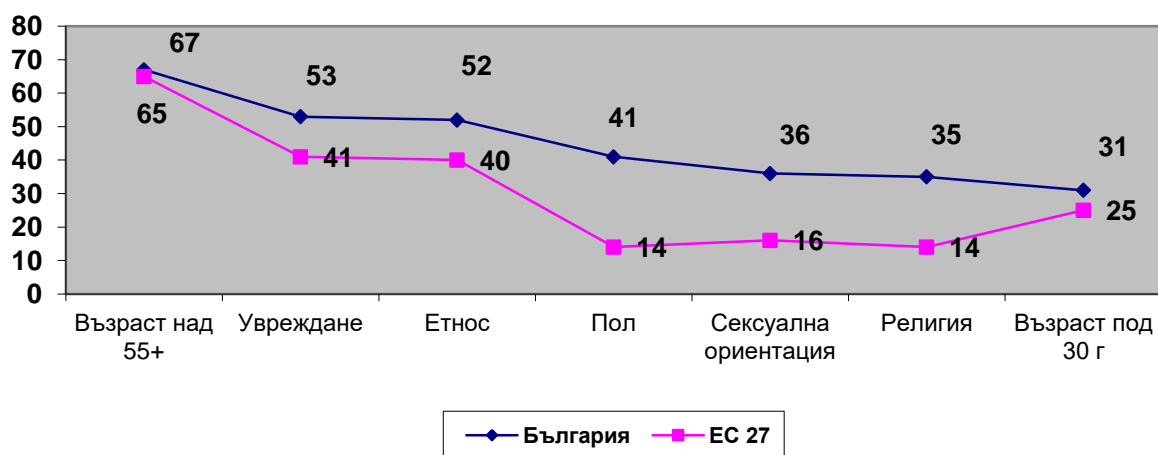
Фигура 3. Чувствате ли се дискриминиран в обществото, поради Вашата етническа принадлежност?

Данните от това изследване представят и една широкоспектърна картина по отношение на различните форми и прояви на дискриминативно отношение спрямо ромския етнос, независимо от това, че те са сравнително малко на брой. В най-голяма степен интервюираните роми изразяват мнение, че дискриминация има на пазара на труда, при назначаване на работа в предприятие, фирма, учреждение (26.9%). На второ място дискриминация се наблюдава при получаването на здравни услуги (5.4% от отговорилите) и при повишаването в длъжност на работното място (4.4%). Респондентите рядко посочват наличието на дискриминация при приемането и записването на техните деца в училище и университет (0.6%), при обслужването им в магазин (1%), в общинските служби или в общината (2.9%), и при обслужването в заведение (3.8%). Ефективните действия за предотвратяването на съществуващата дискриминация била тя под формата на пряка, непряка или множествена (на базата на няколко признака) изискват активна позиция не само от страна на отговорните институции, но и от страна на самото малцинство. Редица проведени специализирани изследвания в тази област отчитат висок дял на случаи на дискриминация, за които отговорните органи по спазването на Закона не са информирани. Така например резултатите от проведеното международно изследване на Агенцията на ЕС за малцинствата и дискриминацията показват, че дискриминацията срещу ромите остава широко недоклаждана. Мнозинството от интервюираните (78%) считат, че „нищо няма да се случи или промени“ като съобщят за случай на дискриминация към тях на организация или офис, където могат да бъдат подавани жалби. Същевременно половината от интервюираните казват, че не знаят как да съобщат за дискриминация, което предполага, че те имат желание за такова действие, но не знаят как да го направят. Близко 44% пък не виждат смисъл да съобщават за дискриминация, която е обичайна част от тяхното ежедневие. Тези резултати обрисуват една мрачна картина на чувство за примирение, че дискриминацията е нещо нормално за много роми, както и липсата на достатъчна информация за това как и къде да се съобщава за дискриминация [1]

Независимо, че Рамковата директива за заетостта осигурява нужната защита на всеки при упражняването на заетост, дискриминацията на работното място, остава доста често срещана и особено разпространена сред някои групи лица, като ги кара много от тях да се „прикриват“ и да не споделят своя статус. Данните от ежегодните проучвания на Евробарометър верифицират казаното по-горе. На въпроса: „Когато във Вашата страна една компания иска да назначи някого и изборът е между двама кандидати с равни умения и квалификация, кой от следните критерии според вас ще постави единия от кандидатите в неизгодно положение?“ повече от половината европейци, през 2015 г. отдават приоритетно значение на възрастта на кандидата (56%), на това дали има увреждане (46%), на неговия етнически произход (46%), на пола (27%) и на неговата сексуална ориентация (34%) [6]. Следователно, дискриминацията на пазара на труда в най-голяма степен засяга по-възрастните лица, инвалидите и групите в риск (в това число на база етнически произход и сексуална ориентация)[6].

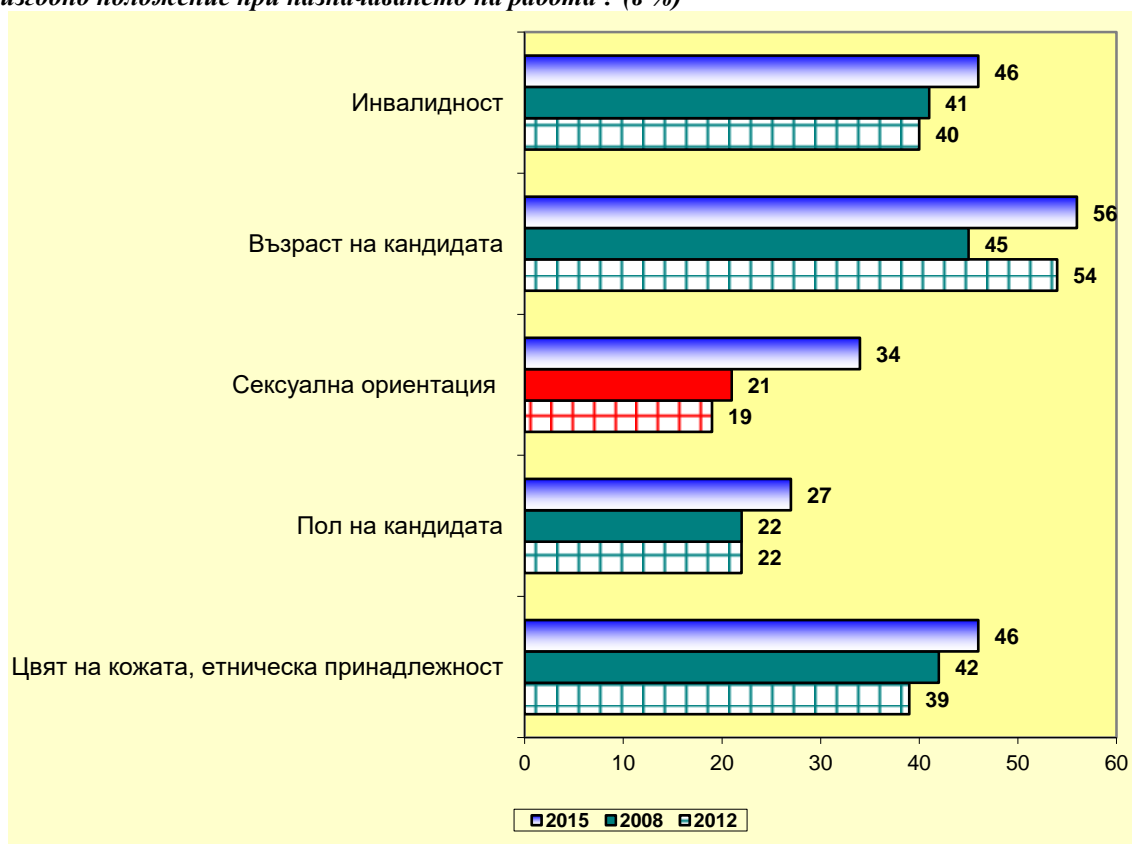
Фигура 4. Мислите ли, че в следствие на икономическата криза на пазара на труда се е увеличила дискриминацията през 2012 г. базирана на:..... ? (в %)

Източник: [5]

Засилването на законовите инструменти за гарантиране на равнопоставеност и борба с дискриминацията по признака етнически произход изисква по-ефективното прилагане на използвания в бизнеса подход наричан „управление на многообразието“. Целта е да се насърчава една среда, в която културните различия на пазара на труда все повече се ценят имайки предвид промените в структурата на работната сила в Европа.

Фигура 5. В Европа кой от следните критерии ще постави единия от кандидатите в неизгодно положение при назначаването на работа ? (в %)

Източник: [6].

Организациите реагират и отговарят различно на предизвикателството на многообразието, но най-често инициативите за неговото управление включват „политика на фирмата за равни възможности и борба с

дискриминацията, борба срещу расиските нагласи и провеждане на курсове за обучения на малцинствата“ [3:3]. Единствено едновременното прилагане на посочените по-горе елементи на многообразието би довело до повишаване на толерантността на обществото като цяло и до намаляване на случаите на дискриминация базирана на етническия произход. В духа на една велика мисъл на Карел Чапек, че: „творецът на Европа я направи малка и дори я раздели на много малки части, така че нашите сърца да се наслаждават не на големината, а на многообразието“ следва да се отбележи, че ефективната борба срещу проявите на дискриминацията на базата на този признак изисква използването на активен и открит подход към многообразието, предоставящ възможност на всички индивиди да имат своя уникален принос в обществото.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Агенция на Европейския съюз за основните права 2009: Доклад „Данни на фокус“ № 1/Ромите, EU-MIDIS с.4–6.
- [2] Кирчев 2006: Практически подходи за борба с дискриминацията и утвърждаване на равните възможности в България. София
- [3] Рудигер 2000: Многообразието в Европа: да работим за една толерантна Европа, с. 1–3
<http://www.paideiafoundation.org/mce/file/materiali-mnogoobrasie%20v%20Evropa.pdf>
- [4] Bell 2002: Anti-discrimination law and the European Union. Oxford University Press
- [5] Discrimination in the European Union: Perceptions, Experiences and Attitudes. Special Eurobarometer 2012, pp. 11–69, at: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb_special_en.htm .,
- [6] Discrimination in the EU in 2015 Special Eurobarometer 437. 2015<http://ec.europa.eu/public_opinion/index_en.htm> 8.04.2016
- [7] Doyle 2010: Equality and Discrimination: The New Law. Oxford University Press
- [8] http://europa.eu/abc/treaties/index_en.htm
- [9] <http://www.europarl.europa.eu/parliament/archive/staticDisplay.do?id=77&pageRank=5&language=BG>
- [10] <http://lex.bg/laws/ldoc/2135472223>
- [11] <http://antidiscriminationinfo.wordpress.com>

NEW CONCEPTS IN PHARMACY EDUCATION: EXTRA-CURRICULAR ACTIVITIES FOR MACEDONIAN PHARMACY STUDENTS

Jasmina Tonik Ribarska
Katerina Anchevska Netkovska
Aleksandra Grozdanova
Zoran Sterjev

Faculty of Pharmacy, University „Ss. Cyril and Methodius”, Skopje, Macedonia
jato@ff.ukim.edu.mk

Abstract: Following modern trends in higher education indicate the need for implementation of interactive teaching. Interactive way of learning encourages continuous learning. Using this modern way of realization of teaching, in which students are involved as equal partners with a high degree of activity, effectively reflects the quality of their knowledge. This method encourages active and continuous learning, and the responsibility of the student, the development of critical thinking, which is not possible with classical lectures. Students gain the experience to achieve their goals, gain control over their own learning and most importantly, gain motivation. Debates, discussions in working groups, problem solving and logical thinking, positively affect the communication skills that are lacking in classical lecture. This way of education has also positive impact on the durability of knowledge and the possibility of applying the acquired knowledge professionally. In the light of this issue, at the Faculty of Pharmacy in Skopje, improved curriculum, with incorporated more active-learning techniques (with less classical lectures, and more individual project work, problem-based learning, case studies, workshops with individual and group presentations of the students and class discussion and work in small groups) was introduced in the teaching year 2015/16. Our students recognise and understand that knowledge, skills and attitudes, acquired both in the educational facilities throughout the education and in society, are not permanent and continuously need to be revived and upgraded and should be achieved by incorporating active learning in the undergraduate study and extra-curricular activities. Extra-curricular activities and training are of utmost importance in order to achieve the desired level of these skills, inspire them to learn more and help them integrate in the professional world. Macedonian pharmacy students can participate in several activities directed towards broadening their knowledge, like patient counseling skills competitions, local and international student congresses, soft skills trainings, educational student seminars, public health campaigns and scientific research, conducted either through the scientific research department or under mentorship from the professors at the Faculty of Pharmacy in Skopje.

Keywords: pharmacy education, interactive learning, extra-curricular activities

INTRODUCTION

The fundamental goal in modern life is knowledge and accordingly the most important process is learning. Today, more emphasis is placed on interactive learning. Following modern trends in higher education indicate the need for greater implementation of interactive teaching. Interactive way of learning encourages continuous learning.

The purpose of this way of learning is to provide an atmosphere that is inspiring, positive and provides freedom of expression and development of the student. The essence of what makes this system of learning to be interactive is actually the task in which the student is involved and should present their work [1,2].

This method encourages active and continuous learning, and the responsibility of the student, the development of critical thinking, which is not possible with classical teaching. Students gain the experience to achieve their goals, gain control over their own learning and, most importantly, gain motivation. Debates, discussions in working groups, problem solving, and logical thinking positively affect the communication skills that are lacking in classical lecture. In this way, engagement of students with this approach begins immediately after giving the assignment / research because their knowledge is assessed through the interaction, which goes against the classical learning where students passively listen during a whole semester, and began to learn an end i.e. before the exam session [3].

The organization of interactive learning provides maximum engagement of students and can expect significant results from this kind of learning. Thereby teachers are faced with the most important task - to be the framework of teaching and education in a way that students are not focused only on acquiring professional knowledge and skills, but also the development of individual skills (creativity, confidence, self-esteem). The student becomes independent, and through this interactive teaching acquires a space and opportunity to think, compare, asking questions, solve problems, to transform, to taste, to perform, to present. Then, instead of

isolated learning skills in which the student is the most talented and continually proves, may develop other skills that enrich the personality and abilities in many areas.

Using this modern way of realization of teaching, in which students are involved as equal partners with a high degree of activity, effectively reflects the quality of their knowledge. This way of teaching by using appropriate interactive models, has positive impact on the durability of knowledge and the possibility of applying them professionally [4-6].

EXTRA-CURRICULAR ACTIVITIES: POSSIBILITIES AND PERSPECTIVE FOR MACEDONIAN PHARMACY STUDENTS⁸⁹

Pharmacists, as health professionals, in order to perform their duties, among high quantity of knowledge, they should possess personal skills, as communication, critical thinking, problem-solving, ability for team working and perception of lifelong learning (LLL), achieved by incorporating active learning in the undergraduate study and extra-curricular activities. To achieve these goals it is necessary to incorporate active learning in the undergraduate study and extra-curricular activities. Whatever field in the pharmacy pharmacists chooses to work, they have to be prepared for continuous education in order to maintain competencies to be a successful and fulfilled professional.

Students recognise and understand that knowledge, skills and attitudes, acquired both in the educational facilities throughout the education and in society, are not permanent and continuously need to be revived and upgraded. Extra-curricular activities and training are of utmost importance in order to achieve the desired level of these skills, inspire them to learn more and help them integrate in the professional world [7, 8].

Macedonian pharmacy students can participate in several activities directed towards broadening their knowledge.

Some of those activities are: patient counseling skills competition (Magistre), local and international student congresses, soft skills trainings, educational student seminars, public health campaigns, scientific research, conducted either through the scientific research department or under mentorship from the professors at the Faculty of Pharmacy in Skopje

Macedonian pharmacy students, as members of the Macedonian Pharmaceutical Students' Association (MPSA) and the European Pharmaceutical Students' Association (EPSA), can also participate in several activities directed towards broadening their qualities as stated above.

The European Pharmaceutical Students' Association – EPSA is an umbrella organisation of 42 European pharmacy students' associations, representing more than 160,000 students in 35 European countries. The Association has a permanent office in Brussels and conducts its activities through regular congresses, training events, publications, campaigns, exchange programmes, collaboration with professional organisations and virtual presence. The vision of the Association is to represent, reach and engage every single pharmacy student in Europe to collaborate on the development of the future of pharmacy and healthcare together. The mission of the Association is to actively engage at student and professional level, bringing pharmacy, knowledge and students together while promoting personal development [9].

Students are also able to map the skills and competences they acquire during their studies and build their personal portfolio through the EPSA Lifelong Learning Project (LLP). LLP provides students with a more structured approach to personal development. The project has at its basis a competency framework which contains skills and attitudes that students can develop in order to excel in their future role as pharmacy professionals. Each competency has three levels: apprentice, intermediate and advanced with aim to fit better different level of experience the participants have. Through this project students can document their extra-curricular learning, track their progress and reflect upon their learning by filling in report forms for each of the competencies they are in the process of developing. Once they are satisfied with their experiences participants can upload their reports via the EPSA website so they can be evaluated. At the end of the project each participant receives a certificate, stating the skills they have developed, as well as feedback and suggestion for future development [9].

“Magistre” is a communication skills competition in which students from the third, fourth and fifth year of study at the Faculty of Pharmacy in Skopje can participate. Professors from the Faculty of Pharmacy helped in the organisation of the event. The purpose of the competition is to give students the opportunity to demonstrate their knowledge and skills in a simulated pharmacy, facing challenging real-life situations.

Each student / competitor before the event is given a case of a patient that is going to come in a simulated pharmacy and competitors are judged mostly by their communication skills, or how well they cope with a

⁸⁹ activities related to the students from Faculty of Pharmacy, UKIM, Skopje

stressful situation presented to them. Meanwhile, they should know and respect the rules that apply to any pharmacy regarding issuing of medicines, procedure of checking the prescriptions etc.

Magistre is a great way to introduce students to real-life situations and problems that arise when working in a pharmacy. Because competitors are students, it is not expected from them to present knowledge about the case comparable to the professional, and the professors before the competition are very helpful with the conclusions about each competitor's case, but of course, when the competition starts, only communication skills of students and their capabilities are the deciding factors between the winner and everyone else.

Teddy Bear Hospital project is a traditional collaboration between pharmacy and medical students with an aim to help children overcome the fear of white coats and improve the communication between students and this targeted young population.

The Antibiotic Awareness campaign was established in order to raise awareness concerning the proper use of antibiotics, to decrease the demand for antibiotics used in viral infections among patients and, last but not least, to educate society on how important it is to avoid the growing issue of antibiotic resistance. The latest data confirms that across the European Union the number of patients infected by resistant bacteria is increasing and that antibiotic resistance is a major threat to public health. Prudent use of antibiotics can help stop resistant bacteria from developing and help keep antibiotics effective for the use of future generations.

For several years in a row, EPSA joins forces with ECDC (European Center for Disease Prevention and Control) to fight against the misuse of antibiotics and promote healthy attitudes towards treatments of viruses. Each year EPSA develops a digital (virtual/online) public health campaign that targets both future healthcare professionals and patients and focused on the risks of incorrect antibiotic treatment [10].

The European Antibiotic Awareness Day is an annual European Public Health initiative that takes place on the 18th of November to raise awareness about the threat of antibiotic resistance and prudent use of antibiotics. MPSA, in collaboration with medical students from EMSA Macedonia, organised a lecture on antimicrobial resistance and irrational use of antibiotics, followed by a public health campaign on several locations in the centre of Skopje in order to educate the general public on the topic.

EPSA and IPSF (International Pharmaceutical Students' Federation) conducted an online campaign on the topic 'United against the stigma of depression' on May 2016 in order to raise awareness about depression.

Macedonian pharmacy students (MPSA members) joined together to end the stigma of depression during the "Mental health and personal development" seminar as well as by actively participating in the EPSA-IPSF online joint campaign. The activity consisted of a lecture on the topic, followed by trainings on communication and critical thinking. Depression is a common illness worldwide, with an estimated 350 million people affected. Depression is different from usual mood fluctuations and short-lived emotional responses to challenges in everyday life. Especially when long-lasting and with moderate or severe intensity, depression may become a serious health condition. It can cause the affected person to suffer greatly and function poorly at work, at school, and in the family. At its worst, depression can lead to suicide. Over 800 000 people die due to suicide every year. Suicide is the second leading cause of death in 15-29-year-olds. Although there are known, effective treatments for depression, fewer than half of those affected in the world (in many countries, fewer than 10%) receive such treatments. Barriers to effective care include a lack of resources, lack of trained health care providers, and social stigma associated with mental disorders. By the year 2020, the World Health Organization (WHO) estimates that depression will be the number two cause of "lost years of healthy life" worldwide [10].

Also, students from different years of study had an opportunity to be part of 6th Congress of Pharmacy in Macedonia with international participation on the topic "Modern pharmacist - bridging science with practice" held on June 2016 in Ohrid, Macedonia, to present their research they had conducted with their mentor professors, exchange knowledge, as well as gain valuable experience during this event.

CONCLUSION

The pharmacists, health professional experts on drugs, have to be conveniently prepared to meet the needs of patients and act as an added value to the healthcare system. These goals could not be achieved only by traditional class lectures and it is necessary to employ active learning, in the undergraduate and in the LLL programmes, as well. Active approach in learning is more demanding for the students, in the way that they have to accept responsibility for their learning, as well as for the teachers, in the way that they have to shift from an expert who lectures to a coach who facilitates.

More frequently inserting an interactive way of teaching (active and continuous learning) and adaptation to the needs of students would lead to a major reform of higher education and a complete change of curricula and it would affect students with greater success and results.

At the Faculty of Pharmacy in Skopje, improved curriculum, with incorporated more active-learning techniques, was introduced in the teaching year 2015/16. The improved curriculum involves pro-active teaching approach,

with less classical lectures, and more individual project work, problem-based learning, case studies, workshops with individual and group presentations of the students and class discussion and work in small groups. We hope that this approach in pharmacy education will unequivocally result in highly educated and skilled pharmacists, ready to maintain and improve their knowledge and skills through LLL, professionals with a desire to constantly improve themselves.

REFERENCES

- [1] Petit P., Foiriers A., Rombaut B., 2008, The introduction of new teaching methods in pharmacy education-II. The starting point, *Pharmacy education*, 8(1), 19-28
- [2] Blouin R. et al., 2009, Roles of innovation in education delivery, *Am J Pharm Educ.*, 73(8), 154
- [3] Tomevska-Ilievska E., Interactive approaches in teaching, UKIM, Skopje, 2015
- [4] Gleson B.L. et al., 2011, An-active learning strategies primer for achieving ability-based educational outcomes, *Am J Pharm Educ.*, 75(9), 186
- [5] Weimer M., 2003, Focus on learning, transform teaching, *Change*, 35(5), 49-54
- [6] Aburahma MH., Mohamed HM., 2015, Educational games as a teaching tool in pharmacy curriculum, *Am J Pharm Educ.*, 79(4), 596
- [7] Waterfield, J., 2008, "Continuing professional development". Community pharmacy handbook. London: Pharmaceutical Press, 1-28.
- [8] Tomevska-Ilievska E., Tonic Ribarska J., Trajkovic Jolevska S., Ancevska Netkovska K., Ajdinski G., 2016, "Lifelong learning – reality and perspective", *Macedonian Pharmaceutical Bulletin*, 62, 611-612.
- [9] European Pharmaceutical Students' Association (EPSA). "Lifelong Learning Programme"
<http://epsa-online.org/index.php/projects/educational-affairs/lifelong-learning-programme>, 2016.
- [10] European Pharmaceutical Students' Association (EPSA). <http://epsa-online.org/index.php/projects/public-health-campaigns>, 2016

THE POWER OF DIVERSIFIED KNOWLEDGE – A PROPOSAL FOR THE IMPLEMENTATION OF AN INTERNATIONALIZATION STRATEGY AT EUROPEAN UNIVERSITIES

Slaveyah Goranova

Medical University-Plovdiv, Bulgaria maestrabella@abv.bg

Abstract: In recent years, the importance of internationalization practices at European universities has risen dramatically. A cornerstone of the process of internationalization must be the existence of an Internationalization Strategy. Even though such strategies have to be specific and address the particular needs of each educational institution, we believe that all Internationalization Strategies at European universities should be based on the principle of *diversification*. We identify 5 different diversification categories: *Balanced Diversification*, *Individual-Type Diversification*, *Stratified Diversification*, *Linguistic Diversification*, and *Geographical and Economic Diversification*. The first kind of diversification, *Balanced Diversification*, addresses the need for avoiding lopsidedness between the numbers of outgoing and incoming mobilities. The second category, *Individual-Type Diversification*, refers to the inclusion of different types of individuals, i.e. undergraduate and graduate students, educators and administrators. The third kind, *Stratified Diversification*, is about drawing mobility recipients from all levels of the hierarchical structure (not centering, for ex., on established scientists and professors, but also involving young scientists, teaching assistants, PhD students, etc.). As its name suggests, *Linguistic Diversification*, expresses a commitment to increasing the number of foreign languages spoken by mobility recipients. The last kind, *Geographical and Economic Diversification*, calls for extending the scope of origin and host countries to include countries that are from diverse geographical regions and that have varied economic situations. We propose that the categories delineated above serve as a framework for the development of successful Internationalization Strategies at universities throughout Europe.

Keywords: internationalization, diversification, European university

1. INTRODUCTION

Throughout Europe, universities observe the growing importance of good internationalization practices. The internationalization of an academic institution is closely linked to the quality of education it offers, to the kind of students it attracts, and –within the European Union– even to the extent of funding it may receive. To be successful, internationalization efforts ought not to be haphazard, unsystematic; they should not lack clear aims and methods. Thus we believe that the process of internationalization must be based on an Internationalization Strategy.

2. INTERNATIONALIZATION STRATEGIES

It is essential to refute the necessity of instituting one single internationalization strategy at all European universities. Each university is unique: it has different advantages, it faces specific challenges. If a Spanish university, for example, boosts the number of Mexican students that it admits, the internationalization process at this university would not benefit as much from this increase as it would from an expansion of its student population from Belize or Brazil, since Mexicans and Spanish people speak the same language. At the same time, more Mexican students might represent a greater addition to a French than to a Spanish university campus. Hence **each university should elaborate its own strategy: one that best caters to its particular needs.**

However, all such strategies are *internationalization* strategies, and so they embrace the same basic ideals. Among them, we can count traditional humanitarian principles such as *Liberté, égalité, fraternité* and newer ones such as *Meritocracy* which calls for rewarding “effort and ability, based on fair competition”⁹⁰. If we revisit the above example, we can easily see that even though the added value of Mexican students is not the same for the Spanish and the French university in question, both universities can gauge this value using one common standard, namely the principle of *diversification*, and in particular, of linguistic diversification. Thus we propose that **all internationalization strategies at European universities be based on the principle of diversification.**

⁹⁰ Jones, Harry, *Equity in Development*, Overseas Development Institute, <https://www.odi.org/sites/odi.org.uk/files/odi-assets/publications-opinion-files/4577.pdf> (last visited on 5 Sep 2016), pp. 7, 2009.

3. TYPES OF DIVERSIFICATION

Diversification has to do with growth, with expansion, with inclusion. To diversify is to steer clear from monocentricity, from self-centeredness and privacy, from exclusiveness. In the context of the internationalization process of European universities, we identify 5 different diversification categories: *Balanced Diversification*, *Individual-Type Diversification*, *Stratified Diversification*, *Linguistic Diversification*, and *Geographical and Economic Diversification*.

The first kind of diversification, *Balanced Diversification*, addresses the need for avoiding lopsidedness between the numbers of outgoing and incoming mobilities. Both types of mobilities are key for the exchange of ideas: visitors to a university share their knowledge and experience, and gather new impressions and notions that can be imparted upon return; similarly, representatives of the university take their expertise to another university, learn from the hosting institution, and then bring back the acquired experience and disseminate it among their colleagues. It is important to keep the two-way flow, but it is also important to maintain the balance between input and output. In other words, a university should keep an “open system”⁹¹ profile, and have high numbers of incoming **and** outgoing mobilities.

The second category, *Individual-Type Diversification*, refers to the inclusion of different types of individuals, i.e. undergraduate and graduate students, educators and administrators. On one hand, the concept of diversification itself proscribes exclusiveness. On the other hand, different types of individuals do not contribute in the same way to the exchange of ideas, thus to leave out a given type means to deprive the exchange of this particular type’s contribution. Thus we share the understanding of the European Commission that “mobility concerns more than students: staff mobility brings manifold benefits to the institution and individual”⁹².

The third kind, *Stratified Diversification*, is about drawing mobility recipients from all levels of the hierarchical structure (not centering, for ex., on established scientists and professors, but also involving young scientists, teaching assistants, PhD students, etc.). As pointed out, the exchange of ideas involves sharing what one already possesses (experience, knowledge), and receiving what one lacks (new experience, additional knowledge). In light of such a description of the exchange process, it is easy to understand why the *output* of ideas is often associated with tenured professors, while the *input* – with students. Yet this is an oversimplification. The exchange of ideas is a complex process, and –as we have already explained– a participant in it simultaneously gives out and receives notions. Furthermore, as in the case of the need for Individual-Type Diversification, the exclusion of representatives of a hierarchical stratum is detrimental and contrary to the principle of diversification *per se*.

As its name suggests, *Linguistic Diversification*, expresses a commitment to increasing the number of foreign languages spoken by mobility recipients. There can be no exchange of ideas unless both parties involved share a common means of expression, i.e. unless they speak a common language. In the last decades, English has established itself as the preferred language of usage in international dealings. This new *lingua franca*, though, should not be allowed to harm the impressive linguistic variety that we, Europeans, pride ourselves on. Thus universities, while still benefiting from the widespread permeation of English, should encourage the use of other languages. A university could not only accept multilingual visitors and approve polyglots as outgoing mobility recipients: it could require that, in addition to knowing English, incoming mobility recipients learn the local language, and that its representatives speak the official language of the country (if different from English) they

⁹¹ Грашкина, Ваня, „Признаването на придобито висше образование и периоди на обучение – важен фактор за мобилността и интернационализацията” в *Болонски процес – Развитие на висшето образование*, София, ЦРЧР, 2012.

⁹² European Commission, *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions*, <http://ec.europa.eu/transparency/regdoc/rep/1/2013/EN/1-2013-499-EN-F1-1.Pdf> (last visited on 1 Sep 2016), pp.5, 2013.

are to go to. As the European Commission puts it, “multilingualism is a significant European asset”, hence mobility recipients ought to enjoy “specific support for language learning”⁹³.

The last kind, *Geographical and Economic Diversification*, calls for extending the scope of origin and host countries to include countries that are from diverse geographical regions and that have varied economic situations. The spirit of inclusion does not allow European universities to focus solely on our continent. The exchange of ideas must be global. Yet even if it includes countries from across the world, it would not be true diversification unless it embraces both developed and developing nations. Thus we believe that, without ignoring partner-institutions from our continent, European universities should aim to establish cooperation with universities from other regions and with different economic background.

4. CONCLUSION

In the present article, we have highlighted the principle of diversification as the basic principle of a European university’s internationalization strategy. We have proposed five *diversification* categories that we hope will be seen as crucial by educational institutions throughout Europe. We firmly believe that what makes a given internationalization strategy successful is **the power of diversified knowledge**.

REFERENCES

- [1] Education, Audiovisual and Culture Executive Agency, *The European Higher Education Area in 2015: Bologna Process Implementation Report*, Luxembourg, Publications Office of the European Union, 2015.
- [2] EU High Level Group on the Modernisation of Higher Education, *New Modes of Learning and Teaching in Higher Education*, http://ec.europa.eu/dgs/education_culture/repository/education/library/reports/modernisation-universities_en.pdf (last visited on 2 Sep 2016), 2014.
- [3] EU High Level Group on the Modernisation of Higher Education, *Report to the European Commission on Improving the Quality of Teaching and Learning in Europe’s Higher Education Institutions*, http://ec.europa.eu/dgs/education_culture/repository/education/library/reports/modernisation_en.pdf (last visited on 9 Sep 2016), 2013.

⁹³ European Commission, *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions*, <http://ec.europa.eu/transparency/regdoc/rep/1/2013/EN/1-2013-499-EN-F1-1.Pdf> (last visited on 1 Sep 2016), pp.7, 2013.

KNOWLEDGE AND INTELLECTUAL CAPITAL

Zoran Todorović, PhD

University Mediterranean Podgorica, Montenegro

Abstract: Knowledge is the most important factor of production that requires you to invest in it.

This is confirmed by the fact that today we are talking about the so-called. New economy in which traditional resources (land, labor and capital) are replaced by knowledge, high technology, developed information and communication infrastructure, as well as basic economic resources

The importance of intellectual capital is based on the belief that the wealth of society based on human capital, structural capital and consumer capital. Value creation happens when one forms of capital turns into another. Defining intellectual capital presents itself as "a summation of all that everyone in the company knows, and which gives it a competitive advantage in the market. This is intellectual material - knowledge, information, intellectual property, experience - that can be used to create wealth. " It is the knowledge of employees; research Team experts or knowledge of manual workers, who have developed thousands of different ways to improving the efficiency of a company. Intellectual capital is also often described as "hidden assets". The purpose of this study stems from the constant need of highlighting the role and importance of knowledge in the new economy or the knowledge economy. In modern conditions, particularly globalization, innovation and new knowledge, as a result of research becomes not only the basis of development, but also a key factor in the company.

Keywords: knowledge, knowledge economy, intellectual capital, globalization

Illiterate in the XXI century will not be those who can not read and write, but those who can not learn, remember and learn new applicable!...
Alvin Toffler

1. INTRODUCTION

The fact today is that the only uncertainty is certain and true both for the individual and for the wider community, for businesses, for the national economy, the regional associations. In such a globalized economy, the traditional factors of production and the belief in the importance of owning physical assets and manual labor ceded primacy of intangible assets, which manifests itself in the form of knowledge and information ie. intellectual capital. That is precisely the accumulation of knowledge and investing in human capital emerge as a key determinant of technological progress, unlimited economic growth, increasing returns and increasing living standards. The findings must be, above all, in terms of sustainable growth and development of people and the world. In other words, the idea is to highlight the importance of knowledge and intellectual capital while emphasizing the need to balance the use of knowledge of interest, establishing a certain degree of social, economic and political equality that is. create a welfare society whose foundation just knowledge. Whereby the emphasis is placed on the role and importance of knowledge and intellectual capital in the so-called. the new economy (or, to the knowledge economy) as a basic economic resource, the most essential drivers of development and the most important instrument that successful companies and enterprises and the national economy.

As a source of long-term economic growth since the industrial revolution, knowledge is now emerging as the new "growth driver". Under the influence of the development of information and communication technologies and on the development of a qualitatively different social relations, multiplied effect of the application of new knowledge accelerates transformation of modern societies. Knowledge is all that is known. As with similar notions such as truth, faith and wisdom, there is no exact definition of knowledge around which would be agreed upon by all scientists, but there are a number of theories and debates about the nature of knowledge.

When we talk about the knowledge-based economy we need to distinguish between two concepts: the knowledge economy and knowledge-based economy. The knowledge economy is more oriented towards management and the production of knowledge, while the knowledge-based economy oriented towards the use of knowledge and technology in order to create economic benefits and jobs. As we see the main difference is how we interpret knowledge in the process. In the knowledge economy it is the product, while in the knowledge-based economy factor of production.

2. KNOWLEDGE AND ECONOMY

Trends in investment in human capital and knowledge lead to a revision of economic theory and models. Economists continue to seek a basis for economic growth. Traditional "production function" is focused on labor, materials, capital and energy, as well as basic factors. Knowledge and technology are external factors impact on production. Now analytical approaches have been developed so that knowledge can be more directly involved in the production function. Investment in knowledge can increase production capacity more than any other factor of production and to transform it into new products and processes. Since these investments in the knowledge characterized by increasing (rather than decreasing) rate of return on investment, they are the key to long-term economic growth. Otherwise economists that this issue was dealt with Schumpeter. His theory is that entrepreneurs and their innovations what keeps capitalism alive.

3. THE DEFINITION OF KNOWLEDGE

The idea that knowledge plays a key role in the economy is not a new idea. Adam Smith, the father of economics, spoke about the new classes of professionals who are prone to speculation and people who make important contributions to the production of economically useful knowledge. Friedrich List's emphasis on infrastructure and institutions that contribute to the development of the productive forces through the creation and distribution of knowledge.

According to the neoclassical production function, rate of return of capital reduces the more capital is added to the production. This effect can kill the influx of new technologies. Although technological advances as the engine of growth, there is no definition or explanation of technological processes. In the new growth theory, knowledge can raise the rate of return on investments, which can in turn contribute to a greater accumulation of knowledge. He does this by stimulating more efficient methods of production organization, as well as new and enhanced products and services. Therefore, there is a possibility of increasing the sustainable investment that can lead to a continuous growth rate of economic growth of a country. Knowledge can spill over from one company to another, with new ideas that are constantly used with a slightly greater cost than usual. Such spillovers may loosen restrictions placed on the growth rate due to the shortage of capital.

This new age is not only based on modern information technology, but the formal and tacit knowledge of man that this information is directed to economic activity. Physical abilities and skills become less important, in relation to the cognitive.

The main products of the new economy, and its primary raw materials become documented and protected knowledge: innovation, operational processes, patents, trademarks, technology, corporate knowledge base and so on. Knowledge is what we buy and sell. You can not smell or touch, weigh or measure the dimensions. Knowledge has become much more valuable and more powerful drive means of natural resources, large factories or bank accounts. Key resources are now needed to create competitive advantages are no longer a country, nor physical labor, nor machinery, tools or factories - instead it becomes intangible assets or intellectual capital.

All developed countries in the world based their development strategies on the expansion of intellectual capital as the main resource that can provide a competitive advantage in the production.

4. KNOWLEDGE AND THE IMPORTANCE OF INTELLECTUAL CAPITAL

Knowledge is the most important factor of production that requires you to invest in it. Between knowledge and investments interconnection exists. The investments can increase knowledge, and knowledge can speed up the implementation of new investments which increase the station, according to endogenous growth theory, unlimited (Borozan, 2006, 432).

For these settings stems and the role given to the subjects of economic policy, according to which they must not its policy to slow changes but they must create an institutional environment that will support the promotion and dissemination of knowledge, innovation (ie. To encourage investment in research and development of new ideas and subsidize the total accumulation human capital at the state level), democracy, technological changes and the discovery of new, and education of the workforce that will be able to manage the new technology (Stern, and Cleveland, 2004 .; Ayres and van den Bergh, 2005 .; Škuflić and Vlahinić-Dizdarevic, 2003rd ; Kolaković, 2003).

Knowledge has always been one of the main instruments of development of successful communities and national economies. In today's environment of global market economy has been made possible only one economy that values knowledge and innovation, and investing adequate resources in innovation, research and development. When speaking of the knowledge society is reflected by permanent learning, refer to the

information society in which every progress is achieved through ennobling and disseminating knowledge and information. As previously mentioned, the basic factors of production (land, labor, capital and organization) marked by the so-called. old economic science. But in the context of the new economic science is considered that information, space and time become new factors of economic growth and development (Pulić and Sundać, 2001, 23).

According KOLAKOVIĆ (2003), and following the evolution of technical and technological changes, the majority of the definition of "new economy" refers to the observation and reorganization of the economy in terms of ways of doing business. Namely, in the so-called. old economy owning physical assets meant more than anything else, it was important and a large number of workers and productivity targets were related to how quickly or can make something cheaper than physical things using manual labor. It can be concluded that the companies in the old economy was dependent on tangible assets while in the present conditions of the new economy attention is given to intangible assets in the form of information and knowledge.

It is certainly necessary to point out that there is no single definition of the new economy, and what can be put under the common denominator of all attempts to define this term is economic growth and the intensive involvement of information and communication technologies in all areas of the economy and society, for the purpose of greater productivity and competitiveness. The new economy is a term that is closely connected with strengthening trends of globalization and the importance of the information society. In this global and information economy, knowledge is the one factor that simultaneously creates a new, value-added and also new knowledge. So, no more important access to capital more information. In this context, the new economy is an economy based on knowledge, high technology, developed infrastructure with information and ideas, and innovation as the most important sources of improvement of living standards and the creation of new jobs (Škufljić and Vlahinić-Dizdarevic, 2003).

As already mentioned, knowledge has become the main production force and basic economic resource in the human society and the main condition of success but with a constant combination of new skills, knowledge, attitudes and skills through formal and non-formal lifelong learning (Biljan-August and Jakovac, 2009.). Knowledge and skills are now the most important source of competitive advantage, and investments for the purpose of increasing the level of knowledge can significantly increase the country's economic prospects and well-being of its inhabitants. The knowledge (if used regularly and renewed) does not depreciate over time. On the contrary, the more benefits are higher yields. The knowledge gained provides a fundamental contribution to personal development (namely, an increase in the general level of knowledge contributes to enriching the content of human life and promotes his creative skills) as well as the development of the community in which one lives, works and operates. Thus, knowledge becomes the main prerequisite for the creation of wealth and the most important development vehicle (Boras et al., 2002, 190; Dragicevic, 2002).

According Sundać and Fatur Krmoptić (2009, 316), is increasingly being accepted thesis that economies that are richer in knowledge assets and national intellectual capital achieve a higher level of growth and development. The national intellectual capital is a complex concept in which the core of one of the most important elements seem human capital (the so-called. Bearer of intellectual capital), and human capital at the same time is defined as the knowledge that individuals acquire and use throughout life to produce products, services, ideas in market and non-market conditions.

There were changes in the qualification structure in a way that manual workers are replaced with the so-called. intellectual workers and that is to increase the share of knowledge created values fundamental feature already mentioned the new economy, which is also called the knowledge economy where the most important production resources are no longer capital, labor and the land rather than knowledge and intellectual capital in it.

The reason is intellectual capital was emphasized as the most important factor of production has its stronghold in the following: modern economy rests on the scientific and technological revolution and globalization processes, the current world market promotes the development of competitive advantages and innovation when it appears as a monumental trigger economic activity.

5. INTELLECTUAL CAPITAL INEXHAUSTIBLE SOURCE OF VALUE CREATION

The term "intellectual capital" in fact represents the most picturesque and most complete intangible resources such as know-how, competence, innovation, corporate culture, teamwork, brand image, customer loyalty. The word "intellectual" as an adjective, indicates that it is something abstract, invisible, intangible, and reveals that the source of this capital intellectual activity. On the other hand, the connotations of the word "capital" is always positive - it is desirable and valuable commodity whose possession of the company to resume economic activity, making her, if this process is profitable, to increase capital. I agree that the company may be the owner, and therefore to sell the copyrights, patents, licenses, trademarks and brands. But these resources are intangible intellectual property and intellectual property is only a part of the intellectual capital. However, if the company

is the owner of the image, corporate culture, staff competencies? Can a company fully controlled by the creativity and innovation of employees or satisfaction and customer loyalty? We have to admit, this seems to be very difficult, even impossible. Therefore, the term "intangible assets" intangible limited resources on the group of resources that can in some way be controlled and sold. Perhaps the term "human resources" adequate? The term "human resources" limits the intangible resources of the people and resources are intangible and organizational procedures, and database, and image. Or maybe "intangible assets"? The word "property" is again associated with the property, and most intangible resources is not and can not be owned by the company.

Although the term "intellectual capital" has some limitations (associated with intelligence, knowledge and intellectual skills - that is, products left side of the brain, but it should be remembered that the corporate culture, the charisma of the leader and the many talents of employees arising from the right side of the brain and can not be considered "intellectual"), this term has been established and includes all intangible resources of the company, creating value.

5.1. What is intellectual capital?

Sam term intellectual capital is defined and interpreted in different ways. Intellectual capital is a "general knowledge of all the people in the company, or of knowledge that contribute to competitive advantage in the market", "knowledge that can be converted into value", "intellectual potential that can be used to create wealth," "the power of the collective mind." It is interesting that in the case of intellectual capital (as opposed to other types of capital) does not always have to be better, because companies are not required greater stock of knowledge, but more productive knowledge that creates added value.

But definitions are not that important. The business is an important point. A related to intellectual capital, it is essential the following: intellectual capital includes intangible resources, today generates nearly 80% of economic value, it is based on the competitive advantage, create value and value of the company resulting from the strength of intellectual capital.

5.2. Division of Intellectual Capital

According to the most common classification of intellectual capital includes three categories or three groups of intangible resources.

Human capital is the ability of employees to use solutions in order to meet customer expectations and includes their competence, or knowledge, skill, experience, ability to innovate, creativity, flexibility, tolerance, motivation, satisfaction, teamwork ability, learning ability, loyalty, formal training and education. It is worth noting that employees themselves are not human capital company, but to become when their skills and abilities are transformed into works that contribute to the creation of (tangible or intangible) value for the company (value-added, new clients, better image, more successful organization profitable product, the new product). Human capital is the part of intellectual capital, which after hours leaving the company. In knowledge-intensive companies, like Microsoft, professional, creative, innovative, motivated and engaged employees, with the main objective of creating value for our company, are key creators of value and its greatest asset. However, given that all that is in the minds of employees undisputed ownership of individual companies can not be held for their human capital, and not the owners of human capital. The company has competencies of employees only while the owners of these competencies employees in the company, because then the results of their intellectual labor belong to the company. If a company wants to keep the competence of employees within the company, it is necessary to save them as information in databases or to incorporate into new methods, new products and services, new organizational structures, and that as much as possible codify tacit knowledge (knowledge, ideas, vision, experience, skills, ...) in the explicit knowledge (plans, procedures, databases, manuals, ...). This is the only way that the company becomes the owner of the works of human capital. Therefore, companies around the world strive to professional competence of its employees into a collective knowledge that remains the property of the company and some of the employees when they leave.

Structural capital is defined as the knowledge that remains in the company, when all employees after the end of the working day, they go home. It consists of organizational routines, procedures, systems, databases and corporate culture. This type of capital includes systems and organization that makes it possible to use the available resources in the best possible way, so that effectively create value. Examples of structured capital su organizational flexibility, overall use of information technology and the ability of organizational learning. Some parts of the structural capital can be legally protected, and then become the intellectual property of the company. In this way, the structural part of the capital becomes the property of the company.

Relational capital includes the company's relations with the external environment, and external stakeholders. This part of the intellectual capital refers to relations with customers, suppliers, business partners, shareholders and other stakeholders and the perception they have about the company. Examples of relational capital are: image, customer loyalty, customer satisfaction, relationships with suppliers, the ability to negotiate with financial institutions, the activities in the environment, etc. This category is often described as the quality of

relations with stakeholders, superior value that the customer perceives, and efficiently and effectively customize solutions market requirements and customer needs.

5.3. Models of Intellectual Capital

Intellectual capital includes three categories or three groups of intangible resources, such as: human capital, structural capital and customer capital. (M. Kolaković theory of intellectual capital

Economic Review, 54 (11-12) 925-944 (2003)

a) Human capital - is a different knowledge, skills, abilities and experience of the employees where they are used in the business process.

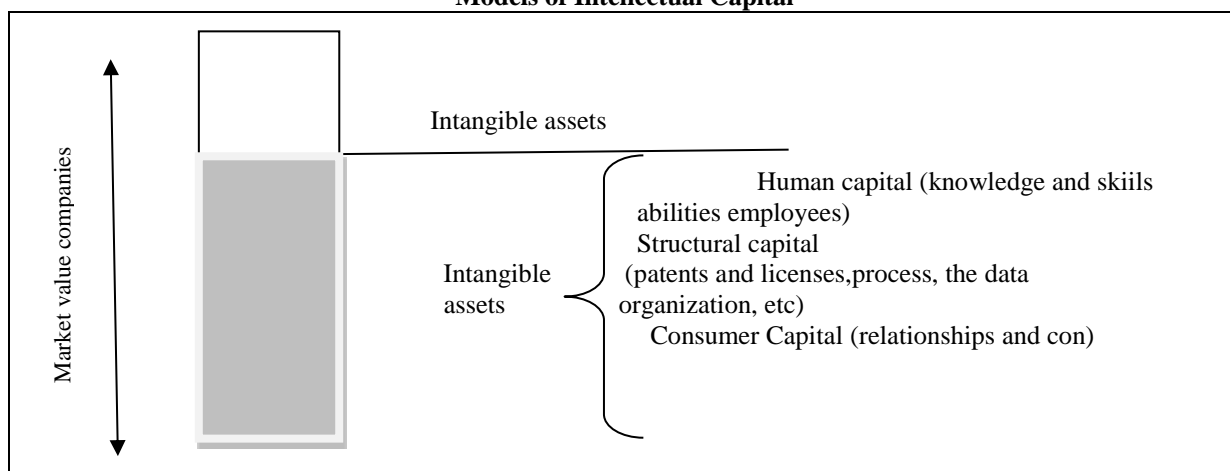
b) Structural capital - comes the transformation of human capital, and includes a variety of intangible factors such as organizational structure, routine, business processes, practices, databases, systems and intellectual property, such as patents and licenses.

c) Consumer Capital - which includes the relationships and connections with consumers, ie. with customers but also with suppliers and distributors which we are consumers. Also included on the image, brand and identity of firms in the market.

Model of the market value of companies which includes tangible and intangible assets of the company is shown in Figure 1. In this model vaki of these three parts of intellectual capital can be measured and evaluated for investment. Therefore, this division has become standard today, and starting base for further research.

Picture 1.

Models of Intellectual Capital

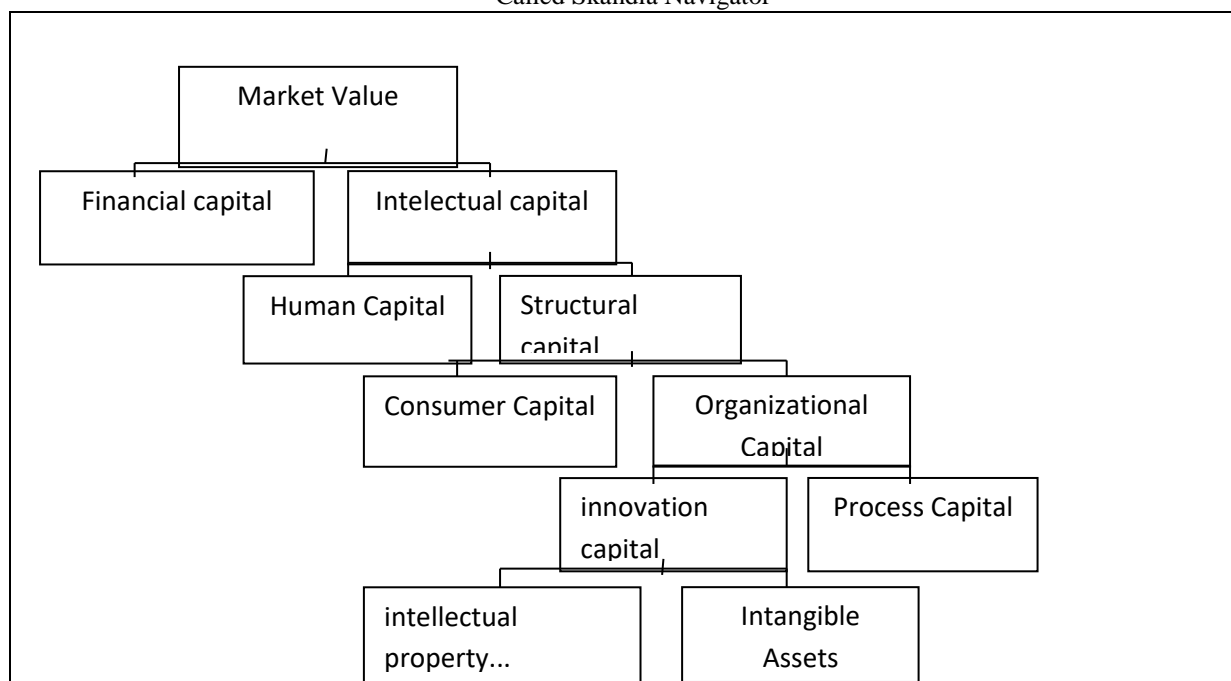

(Stewart,2001., p. 13.)

Although some researchers have proposed other divisions, they are generally similar to each other. First of all this is that classified intellectual capital, grouping similar elements of intangible assets of the company, according to where they are in companies and according to the level of control that companies have over them. Thus, the competence of employees, their skills and experience are always grouped in human capital, because they are in humans, along with the fact that firms can not own.

As already mentioned before, in the study of the role of intellectual capital the most has been the Swedish insurance company Skandia, in which, under the leadership of Leif Edvinsson developed model called the monitoring of intellectual capital Skandia Navigator. For a better insight into the specific factors of its success and for the possibility of their regular monitoring and improvement, developed the scheme of the market value of the company and the critical factors that create market value. According to scheme Skandijine market value, which is shown in Figure 2 with a possible to analyze the role of each element of intellectual capital.

Picture 2
Chart of the Market Value of the Company Skandia
- Called Skandia Navigator

Source: Skandia, Intellectual Capital, Supplement to Skandia's Annual Report 1995.

The various dimensions of the problem of intellectual capital are:

Human and Intellectual Capital (Human Capital, Intellectual Capital)

- Human Resource Management (Human Resource Management)
- Human Resources Management
- Knowledge Management (Knowledge Management)
- Career (Career Management)

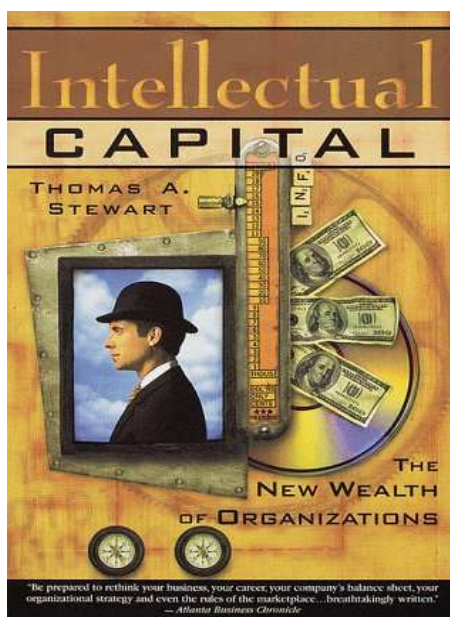
Sources of competitive advantage

When we are small and underdeveloped: management of resources (money, materials, people, skills ...)

- When we are more mature and more: process management (ISO standards, ERP, best practices ...)
- When we mature: the management of organizational culture (leadership, communication, conflict, team work ...)

Although the concept of intellectual capital has been used before, the concept itself was developed in the past decade. In his first book, the best-selling novel "Intellectual Capital: The New Wealth of Organizations" from the year 1997, pioneer of intellectual capital "Thomas A. Stewart redefined the standards and priorities of modern business, proving that the most important asset that companies have today are not material goods, equipment, financial capital and market share, but they are untouchable resources: patents, knowledge workers, customer information and past experiences that companies have in their institutional memory.

In his new book from the year 2001, entitled "The Wealth of Knowledge: Intellectual Capital and the Twenty-first Century Organization" Thomas A. Stewart, now more around the world recognized experts in the field of intellectual capital in the knowledge economy, reveals how today's companies applying the theory of intellectual capital in the daily operations, dramatically increase business success in the market. These new paradigms, and human and organizational characteristics that shape them, form the basis on which all contemporary knowledge-intensive firms must inevitably rely on if they want to reach high standards in today's highly competitive global market.

The Wealth of Knowledge: Intellectual Capital and the Twenty-first Century Organization” Thomas A. Stewart

CONCLUSION

Knowledge, as an economic resource, took the long way (from classical through to the neoclassical endogenous growth theory) to be explicitly recognized as a fundamental and inviolable source of economic growth and development. Unlike traditional sources of growth, knowledge is characterized by increasing returns that allow unlimited growth.

What are the cognitive abilities of individuals, enterprises (as gathering places individuals into teams) and the national economies of the characteristics of ideas and information as a resource, and what are the possibilities of these same individuals, businesses and the economy to its economy based on knowledge depends precisely on them that is. to us. You decide their own destiny and how we want to be classified as an economy of knowledge or ignorance.

Today, the modern economy's growth is based on knowledge and knowledge production, and constant investment in human capital. The above is not without reason, especially if you take into account that Francis Bacon in the 17th century argued that knowledge is power. This historic reference inauguration of its brand experiences precisely in the knowledge economy. The basing of growth and development solely on physical and financial capital is no longer feasible because due to the already mentioned globalization processes and integration of the world came to the emergence of new and different business and private possibilities and opportunities whose effective realization can allow only knowledge. Because of this knowledge appears as a new factor of production, as the basic factor of human capital and innovation, as the main creator of the competitive advantage and as a primary source of economic growth and development of companies.

Therefore we should work on more adequate routing of funds from the state budget in the development of science and research activities that can help the economy to recover and start producing its OWN. It should prevent the brain drain and usjmeriti activity retention and return of experts from abroad for scientific water of our country. Third, the need to reform the education system in order to get a satisfactory manner or as highly skilled workers, brain workers to make use of their knowledge in the best way, but also to create new knowledge.

In the end, we can only conclude that science plays a significant role in the development of each country and the sooner we realize that, the sooner the economy can recover and make better progress in the development and progress of the country.

Knowledge is today a necessity and a key sustainable competitive advantage. In a time of rapid change and uncertainties successful companies are those that constantly generate new knowledge, disseminate it throughout the organization, and embody them through technology, products and services. In the age of digital economy with a focus on knowledge of the use of information and knowledge is becoming as important as their production.

LITERATURE

- [1] Ajeti, M., (2003.): Uloga ekonomije znanja i poduzetništva u razvojnoj strategiji regionalne ekonomske politike, magistarski znanstveni rad, Sveučilište u Ljubljani, Ekonomski fakultet, Ljubljana
- [2] Ayres, R.U., van den Bergh, J., (2000.): The Role of Material/Energy Resources and Dematerialization in Economic Growth Theories, Tinbergen Institute Discussion Paper, Amsterdam, Rotterdam, June 2000, <http://www.tinbergen.nl/discussionpapers/00068.pdf>
- [3] Babić, M., (2004.): Makroekonomija, četrnaesto dopunjeno i izmijenjeno izdanje, MATE, Zagreb
- [4] Blanchard, O., (2005.): Makroekonomija, MATE, Zagreb
- [5] Boras, I., Buterin, V., Buterin, D., (2002.): Znanje u funkciji dinamičkog razvoja gospodarstva (s osvrtom na stanje u Primorskoj-goranskoj županiji) U: Znanje – temeljni ekonomski resurs, Sundać, D. (ur.), Ekonomski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 189-198
- [6] Kolaković, M., (2002.): Teorijske osnove koncepcije intelektualnog kapitala U: Znanje – temeljni ekonomski resurs, Sundać, D. (ur.), Ekonomski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 125-138
- [7] Kolaković, M., (2003.): Teorija intelektualnog kapitala, Ekonomski pregled, 54 (11-12): 925-944
- [8] Smith, A., (1776.): An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, London: Methuen and Co., Ltd., <http://www.econlib.org/library/Smith/smWN.html>
- [9] Solow, R., (1956.): A Contribution to the Theory of Economic Growth, Quarterly Journal of Economics, Vol. 70, No. 1
- [10] Stern, D. I., Cleveland, C. J., (2004.): Energy and Economic Growth, Working Papers in Economics, Department of Economics, Rensselaer Polytechnic Institute, Working Paper, No. 0410, March 2004

SOCIAL PROGRAMMING IN CONTEMPORARY SOCIETY – AN ALTERNATIVE IN STRATEGIC MANAGEMENT

Evgeniy Stoyanov, PhD

University of agribusiness and rural development – Plovdiv, Bulgaria evg_stojanov@abv.bg

Abstract: The paper discusses social programming as a specific process in social management which main product – the social program, is distinguished by its strategic advantage and potentials of improvements and effectiveness. The aim is to make a brief analysis of this important notion and the change in attitude to social programming that becomes the basis for the development of specific and critical attitude towards upcoming problem solving.

Keywords: social program, social programming, management, effectiveness

1. INTRODUCTION

One of the main problem areas, provoking expansion in the demand for management theory and practice at the beginning of XXI century, is related to the implementation of effective strategies predisposing the balanced socio-economic development. Despite diverse efforts and registered significant results theoretical generalizations have not reached the necessary integrity and a high degree of completion. The main achievements are mainly in the heuristic panel of the scientific knowledge and may reasonably be argued that lack sufficient systemic nature. This situation is largely due to the fact that the efforts of the scientific community over the last thirty years of the last century focused primarily on the development of strategies and modeling, rather the processes of their implementation. The result is in the recorded significant research and applied results that are reflected mainly in the notion of the strategy as a great model, a plan, a doctrine and a strategic position [2]. However the problem of the implementation the strategies is now the case. It was realized that even the best strategies require special science-based mechanisms for their implementation, monitoring and assessment of effectiveness. At the same time became increasingly evident that the rapid, unexpected and radical changes in catastrophic dynamic environment prevents waiting for the moment of action to develop a comprehensive strategy and the processes of development and implementation should be seen as running in parallel.

The practical development of this problem area of social management put the economic science and the management science in need to swiftly develop a new level of theoretical and practical aspects of effective management and relevant control. On the basis of the trends emerging in the improvement of economic science and in particular in the social management changes in the pattern of behavior of the state are registered, interpreted and seen as a supreme public structurally substantiated institution. The leading management concepts of recent years trigger changes in ongoing and coordinated by the state processes of social programming and rethinking the process of formation of targeted social programs.

2. THE CONCEPTUAL BASICS OF SOCIAL PROGRAMMING

The term „*program*” is one of the most important characteristics of the human activity - outpacing of any actions by their mental image. The program is a special product of the individual and/or collective mental activity with practical and logical focus and it appears as a generic category of very special or private structures in which, as it will hereafter be demonstrated, to establish a specific model of a purposeful activity or concept of social development of the region, district or municipality, targeted programs for social protection of the population, a comprehensive employment program etc. [6].

If the term „*program*” is used broadly, the term „*programming*” has received today the narrow meaning of strictly mathematical operations or preparation of information for processing through electronic computing machines. *Programming* appears to be a general principle of management and when taken in consideration by the subject, it builds its actions with the help of certain means for achieving the goal. The following affect the specific content, structure and dynamics of the aim within the image of the action: the conditions in which the system is located; the extent of their knowledge and dependence on the subject; its value orientations and priorities; the available opportunities and selected forms and methods for achieving the desired result [8].

The program can be defined as a dynamic, structured image and method of operation (fixed in certain essential systems), created for the coordinated interaction of the subjects of an activity with targeted impact on an object (subject) of this activity using tied with the performers resources and deadlines for implementation of complex tasks and events. With regard to the social programs, the definition can be as follows: The social program, as a

structured dynamic image and a way of action (fixed within the program) for coordinated interaction between the bodies of power, allows the solution of important social problems through the implemented resources, contractors and deadlines for the implementation of a set of tasks and events. Key element in the given description is the way of action and the associated with it certain method. This complex thought process is based on the need and ability to meet a certain need that has an important role for the subject, in order to solve problems emerging as the ideal presumable result of the actions taken [6].

Within the current actions, the program answers the question "What should we do?", but the answer to this question is inevitably linked with "How to do it?". By determining the way for the upcoming activity "modus operandi", the selection and order for use by a combination of means for obtaining the desired result. This means may actually already exist or are to be created. In any case, they are pre-selected and arranged in a specific sequence and structure (logical and temporal). At this point the structure and sequence of operations in the use of these means should be determined, respectively the efforts of the authors and executors of the program.

The multi-element and complex structure of the program, its temporality and the participation in it of a number of executors, determine the need for a documentary fixation and a tracking system of its implementation. In the process of implementation of the individual components and the entire structure of the program, an activity may be reviewed, corrected, modified or terminated under the specified quality. Moreover, from this program for behavior and interaction between separate subjects, integrated programs could be drawn, implementing purposes, which have not been included in the intentions of the primary participants.

The study of *social programming* as a social phenomenon and its essence shall logically start with the definition of basic concepts and development of apparatus for further examination of this phenomenon. In the modern interpretation of the term „program”, several meanings are generally included [3]: action plan at work; statement of basic principles and objectives of the activity of political parties, organizations or individuals; summary of the content of a school subject; ordered sequence for action embodying an algorithm for solving certain tasks.

The use of the term „*social program*” does not simplify the task, since the very interpretation could potentially be extremely wide, identical to the public or closely correlated only with special social activity. Moreover, the given area in the various definitions has different boundaries and components [9].

In the first place, the social program is a promising concept for welfare growth and development of social relations. It gives a general description of the strategy for social development in a particular historical period, the main areas of well-being growth and global qualitative and quantitative indicators to be reached during this period. Such concepts are contained in the programming documents of the ruling parties and serve as a basis for development of relevant sections of the plans for economic and social development.

In the second place, the social programs appear as special sections of the plans for economic and social development (annual or in the long run) of the relevant regions, districts and municipalities for planning. Reflecting the perspective social directions more thoroughly, they form tasks for a certain stage and ways for their achievement, reflect a deeper deployment of social criteria in planning, economic development as a whole and its individual sections and are most often not only the final result from planning the development of the economy, but also as a complex of knowledge for it.

In the third place, the special social programs stand out, involving the solving of certain crucial social tasks and the corresponding concentration of resources. In this sense, the term „social program” is mostly used, although it refers to a narrower concept. Such programs often affect different sections of the socio-economic plans and require special coordination in the development of various sectors of the national economy.

They contain specification of goals and objectives, that reflect their hierarchy, serve for the formation of new forms to meet the social needs of the population and the formation of corresponding new organizational relations.

As a social program, the combination of identified and feasible measures in a certain social field can reasonably be considered in case that no unified program document, plan, etc. is received, but are based on a common concept interlinked and aimed at reaching a comprehensive goal.

Admitting the importance of such programs within the management practice, we have to note that their common name is not quite appropriate. The adjectives „target” and „complex” characterize the attributive, immanent properties of each program and not only from the specific class. Non-target and non-complex programs simply do not exist. Each program, in an explicit or implicit form, contains a target and a certain set or a complex of tools for implementation. This case once again confirms the importance of the terminology analysis and finding an adequate definition.

3. THE POTENTIALS OF SOCIAL PROGRAMMING

Theoretical aspects of programming are discussed as a common principle of management and as an intermediary stage between planning and budgeting in the implementation of state social policies. The application of social programming in the concretization of the goals of public governance is expressed as a dynamic and structured way of action for coordinated interrelations between subjects of authority providing solutions to socially significant problems according to the availability of resources and the complex of tasks and actions [7].

Assessment of the effectiveness of social programming stems out from goals and tasks of social activity imposing determination of criteria using different approaches and considering the specificity of the levels of implementation. Defining social effectiveness and social technology is in the basis of the methods and the models for assessment taking into account the broad spectrum of objective and subjective factors. The assessment methods concerning the effectiveness of social programs (projects) are connected to the purpose of the social system to social protection and provision social services to population and the use of the process approach and the transition to program-target methods outlining the some main problems, mechanisms in social services and tasks of evaluation determining the base requirements towards the assessments of the effectiveness of social programming and different stages [4-5].

Social technologies are necessary for the transition of the society from one reform stage to another, from individual solutions to a system of measures for the regulation of the cycle of transition of the labor force from one type to another type and rehabilitation of the employment model. There is a need for demand both for individual decisions on urgent problems of hidden unemployment or inefficient employment and the creation of special complex target programs and efficient social mechanisms bound by time, place and provided with resources. Thus, the social programming (i.e. social programs) is a perspective structural form and method of action used in the coordinated interactions directed to socially significant problems in an approach considering time and resources, i.e. project approach in social problems' solutions implying effective methodologies of management for achieving social effectiveness [6].

Fundamental changes in contemporary societies are reflected in the following aspects:

First. Social programming becomes a process consolidating the potential of targeted social doctrines and public interests;

Second. The state purposefully transforms its structure and attempts to turn it in a strategic focus, a self-improving and a functionally founded organization;

Third. Social programs from a tool for legitimate measure of socio-political requests are transformed into a contemporary canonized method of legalizing modern socially significant strategies as an established opportunity of interpretation and proof of chains of hypotheses and assumptions designing successful strategic doctrines, and as a specific tool of effective management control flowing at the highest level in the social hierarchy.

Situation breeds the need of a scientific justification of the practice of social programming and predetermined of its needs control at least in two respects:

First, about the concept of social programming and the related processes as public-compatible mechanisms involving significant strategies with key government and public interests and ensuring the sovereignty of their integrity and unity, and the balance between, while building programs and policies.

Second, about the associated with those processes control as an acting permanently and timely feedback on the process level which to ensure the unity of the process of social programming seen as a state doctrine and the management on the specific program level. Moreover, the provision of this unity should be considered not only as a result of the implementation of social programming, but also as a factor in its development and improvement in line with changing conditions of the social environment [1].

Described in the broadest term processes in the development of problem areas of modern social governance putting forward the process of social programming represent the cornerstone in the social development, justifying the relevance of the topic and provoking a rhetorical question whether social programming is a problem or an alternative for social development.

About social programming it can be argued that his inherent questionableness is a specific form of expression of the characteristic duality of things from reality which when interpreted by various terms can be considered as a real alternative for society and its development creating conditions for more sustainable and transparent future development.

4. CONCLUSION

Contemporary application of the programming as a general principle of management is associated with predestined future actions and activities aimed at achieving specific goals with specific means according to the

challenges resulting from changes in the social and economic environment based on the alternativeness in decisions and the optimal choice contributing for effective management. The substantiation of management objectives achieved through the social program, interpreted as a dynamic and a structured image and modus operandi for coordinated interactions of the subjects of power, create conditions for solving important social problems tailored to specific conditions, changing circumstances and requested public interests. On the basis of the assumption that the effectiveness of the social system is viewed as a reasonable and a predetermined result – a testimonial to the high degree of consistency, structured as a social program, the development and the efficiency is perceived as a multi-layer and expedient process comprising on one hand of identification, analysis and operational answering established social needs, and on the other - as an opportunity to consolidate the efforts of the institutions. Contemporary conditions and critical analyses put the focus of attention on the social programming and specifically determine the finding of relevant methodology for the engagement of every social program with a specific result, seen as a success, and finding a way every activity to be measured and effectively controlled. The construction of an objective evaluation of this specific performance challenge the management challenge and substantiate any established social program, seen as a "good practice", to become a standard for efficient operation.

REFERENCES

- [1] Dinev, M. (1999). Control in social management. Trakia-M, Sofia.
- [2] Mintzberg, H., Ahlstrand, B., Lampel, J. (1998). Strategy safari: A guided tour through the wilds of strategic management, New York: Free press
- [3] Terziev, V. (2015). Challenges before social programming in the context of social activity encouragement and social development regulation through active policies. Ruse. [Predizvikelstva pred sotsialnoto programirane v konteksta na nasarchavaneto na sotsialnata aktivnost i reguliraneto na sotsialnoto razvitie chrez aktivni politiki].
- [4] Terziev, V., Arabska, E. (2015). Assessment of the effectiveness of social programming. Fifth international scientific and applicative conference KNOWLEDGE – WHO AND WHAT, 21-25 May 2015, Bansko, Bulgaria, Journal of Process Management (JPMNT) – New Technologies, International, The International Scientific Conference “KNOWLEDGE - WHO AND WHAT”(held in Bansko, 21-25 May 2015), Special Edition, Volume 9, May 2015, p. 119-131.
- [5] Terziev, V., Arabska, E. (2015). Modern aspects in the assessment of effectiveness of social programming. International scientific conference “Education, science, economy and technology”, University "Prof. D-r Asen Zlatarov"- Burgas, Journal Management and Education XI (9), p. 24-33. [Savremenni aspekti v otsenyavane efektivnostta na sotsialnoto programirane].
- [6] Terziev, V., Arabska, E. (2015). Social policy and social programming: key implications concerning development of active labor market policies and employment. Proceedings of 17th International Academic Conference, Vienna, June 21-24, 2015, IISES, p. 499-513.
- [7] Terziev, V., Arabska, E. (2015). Social programming in the context of social activity encouragement. Proceedings of Jubilee international scientific conference “Social sciences and society development – theoretical and practical dimensions”, Svishtov, Bulgaria, p. 228-233. [Sotsialnoto programirane v konteksta na nasarchavane na sotsialnata aktivnost].
- [8] Terziev, V., Arabska, E. (2015). Theoretical and methodological basis of social programming and social activity. Collective monograph. Socio-economic and law basics of economic development, Ufa-Aeterna, p. 3-183.
- [9] Terziev, V., Dimitrova, S. (2015). Social programming in the context of stimulating social activity and regulation of social development through active policies. „East West” Association for Advanced Studies and Higher Education, Vienna.

KNOWLEDGE MANAGEMENT IN FRANCHISING

Svetlana Trajković, PhD
Milica Stanković, MSc

College of Applied Professional Studies Vranje cecasvtr@yahoo.com
College of Applied Professional Studies Vranje milica.stankovic.visokaskola@gmail.com

Abstract: In terms of globalization, knowledge is recognized as a key factor for the survival of the company. Therefore, knowledge is a strategic resource and it is necessary that the company efficiently and effectively use and manage knowledge. Knowledge management includes knowledge acquisition, creation, development, storage and use of knowledge, with the objective of maximizing value for consumers. In recent decades, the constant growth of the franchise business is evident. Actually, the number of enterprises that decide to implement the franchising as a business concept is growing rapidly. With the aim to survive on the market, franchise organisations have to adapt to new trends through the establishment of appropriate knowledge management systems. Knowledge management is often cited as a source of sustainable competitive advantage and innovativeness in franchise companies. Franchisors and franchisees continuously exchange information and their know-how. Therefore, successful franchise systems must have adequate system of knowledge management and transfer of knowledge between participants in franchise system. The knowledge plays a special role in the franchise system when companies decide to expand into new markets, bearing in mind that the inefficient transfer and use of knowledge can lead to a loss of market position. Therefore, the effective design and implementation of knowledge management system is one of the most important strategic challenges for franchise organizations. The aim of the paper is to indicate the importance of knowledge management in franchise organizations.

Keywords: knowledge management, knowledge, franchising, franchisor, franchisee

MENADŽMENT ZNANJA U FRANŠIZINGU

prof. Svetlana Trajković, dr

Visoka škola primenjenih strukovnih studija Vranje cecasvtr@yahoo.com

asistent Milica Stanković, master

Visoka škola primenjenih strukovnih studija Vranje milica.stankovic.visokaskola@gmail.com

Apstrakt: U uslovima globalizacije, znanje se prepoznaje kao ključni faktor opstanka preduzeća. Dakle, znanje je strategijski resurs, te je neophodno da preduzeće efikasno i efektivno koristi i upravlja znanjem. Menadžment znanjem podrazumeva prikupljanje znanja, kreiranje, razvoj, skladištenje i korišćenje znanja, pri čemu je krajnji cilj maksimizacija vrednosti za potrošače. Poslednjih decenija je evidentan konstantan rast franšiznog poslovanja. Zapravo, raste broj preduzeća koja se odlučuju za primenu franšizinga kao poslovnog koncepta. Sa ciljem opstanka na tržištu, franšizne organizacije se moraju prilagođavati novim trendovima kroz uspostavljanje odgovarajućih sistema za upravljanje znanjem. Menadžment znanja se često navodi kao izvor održive konkurentske prednosti i inovativnosti u franšiznim preduzećima. Davalac i korisnik franšize kontinuirano razmenjuju informacije i svoj know-how. Stoga, uspešni franšizni sistemi moraju imati odgovarajući sistem upravljanja znanjem i transfera znanja između učesnika u franšiznom sistemu. Znanje igra posebnu ulogu u franšiznim sistemima kada preduzeća odluče da se šire na nova tržišta, imajući u vidu da neefikasan transfer i korišćenje znanja može dovesti do gubitka tržišne pozicije. Stoga je efikasno dizajniranje i implementacija sistema menadžmenta znanja jedan od najznačajnijih strategijskih izazova za franšizne organizacije. Cilj rada je da se ukaže na značaj menadžmenta znanja u franšiznim organizacijama.

Ključne reči: menadžment znanja, znanje, franšizing, davalac franšize, korisnik franšize

1. INTRODUCTION

Knowledge management is a very important segment of any organization. In order to transfer the knowledge to the right people at the right time and the right place, it is necessary to acquire, store, transfer and use knowledge efficiently. Successful operations of franchise company depends on efficient knowledge management. In traditional franchise system, communication was very strict and formal. Network franchise systems are much more reliant on transparent communication and free flow of knowledge, which improves system performance. The aim of the paper is to highlight the importance of knowledge management in the

franchising. The first section of the paper provides a definition of knowledge management and points to its key elements. The second part discusses the role of knowledge management in the franchise business. The last part of the study deals with the explicit and tacit knowledge, with special emphasis on knowledge transfer within the franchise system

2. THE ELEMENTS OF KNOWLEDGE MANAGEMENT

Knowledge management (KM) becomes very important segment of modern business. Despite the great importance that knowledge management has, there is still no consensus on a definition of this concept (Halawa et al., 2005; Alavi & Leidner, 2001; Civi, 2000; Firestone & McElroy, 2004). In order to achieve a competitive advantage, companies need to focus on knowledge-based business activities. Sabherwal & Sabherwal (2005) point out that knowledge management is multidisciplinary concept that has its roots in various fields, including information-processing theory, organizational learning, knowledge-based theory and the theory of knowledge creation. Effective knowledge management should integrate people, processes, technology and organizational structure (Ploder & Fink, 2009). In fact, KM can be defined as a strategy of delivering the right knowledge to the right people at the right time in the right place. It is important to emphasize that KM can help people to share and use knowledge in a way that will improve company's competitiveness (Lindblom & Tikkanen, 2010).

Wiig (1997) indicates that enterprises must first identify the knowledge that exists in the organization, and then create procedures for collecting and sharing this knowledge in order to spread their "intellectual capital portfolio." It is important to focus on the 5 elements of knowledge management: knowledge acquisition, knowledge storage, knowledge transfer, knowledge use and measurement of the effects of knowledge management (Gomezelj Omerzel, Antoncic & Ruzzier, 2011).

- 1) Knowledge acquisition. Every company has certain knowledge, but it is necessary to acquire new skills continuously, in order to meet new customer needs that arise in the market. The term knowledge management does not include only the use of existing knowledge within the company. In contrast, it is very important to generate new knowledge and use it simultaneously with the previously acquired knowledge. In franchising, the franchisors initially transmit their knowledge to franchisees, but it is necessary to ensure a continuous flow of new information between participants in a franchise system.
- 2) Knowledge transfer. Besides the acquisition of knowledge, it is very important to provide a good environment for the exchange of knowledge within the organization. It is very important that the company make a friendly atmosphere that will facilitate communication between employees. Transfer of knowledge in franchising is vital for the functioning of the franchise system and will be discussed in more detail in the third part of the paper.
- 3) Knowledge storage. Knowledge storage provides the formation of „knowledge base“ which is very important both for current and for the future operations the company. Knowledge should be stored in databases that can be easily used, search, and updated. Therefore, the electronic database (electronic knowledge base) is very importante in franchise systems.
- 4) Knowledge usage. KM is successful if the use of available knowledge is maximized. In the case of a franchise system, it is very important that franchisor and franchisees efficiently use the available knowledge base.
- 5) Measurement of the effects of knowledge management. The fifth element of knowledge management refers to the measurement and evaluation of how well the acquired knowledge is used. The measurement process is carried out through the analysis of investment in knowledge and economic impact of these investments in a predetermined period of time.

3. THE ROLE OF KNOWLEDGE MANAGEMENT IN FRANCHISING

Franchising has become a popular business strategy in many sectors around the world (Inma, 2005; Sen, 1998; Sorenson & Sorensen, 2001; Kaufmann & Eroglu, 1998; Dant & Kaufmann, 2003). IFA defines franchising as "a method of distributing products and services that involves a franchisor who lends their trademark and business system to a franchisee who, in return, pays a royalty for the right to use the franchisor's trademark and system in their business" (IFA, n.d.). However, leasing the rights to a brand name is only one part of the franchise business model. Franchisees expect training, procedures, technical know-how and franchisor's expertise. They are not considered as employees, but as entrepreneurs, and they expect to have a role in the decision-making process concerning the franchise system. Franchisees do not bring only financial capital in franchise system, but intellectual capital in the form of knowledge possessed (Watson et al., 2005; Kaufmann & Dant, 2003). In fact, franchisors rely on franchisees when it comes to local market knowledge, as well as the informations about sales and transactions that will help them to identify where and how to plan business expansion in the future (Paswan & Wittmann, 2009).

The knowledge, innovation and entrepreneurship are considered to be the new driving force of economic growth. KM can help companies to be more competitive, more innovative and more sustainable (Stanković & Vojinović, 2012). The successful development and market introduction of new products is crucial for survival of the company, especially in today's global competitive business environment (Stanković, 2013). Common characteristics of innovative companies are as follows: good internal and external communication, adequate management, planning and control, understanding consumer needs, consumer education and after sales services (Poolton & Barclay, 1998). Innovative companies are open to new ideas, products and processes and they are willing to change and adapt to new market trends and technologies (Acur, Kandemir & Boer, 2012).

As regards the franchising, franchisors and franchisees can be considered as entrepreneurs, while emphasizing that franchisors are innovative entrepreneurs, while franchisees are imitative entrepreneurs. However, franchisees often have a chance to implement their innovative ideas in the franchise system (of course if the ideas are sustainable, and if the franchisor approves them). Before the proposal of innovation to the franchisor, the franchisee needs to make a business plan and an analysis of its innovative concept, especially if it will have an impact on other franchisees and the franchisor. In one of the most famous franchise system, McDonald's, many of the best-selling new products were created by franchisees (Stanković, 2013).

Effective acquiring and sharing of knowledge is one of the most important strategic challenges in the franchise network (Gorovaia & Windsperger, 2010). Therefore, the success of the franchise network largely depends on the efficient knowledge transfer (Grace & Weave, 2011; Winter et al., 2011). The advantages that the company achieves from efficient use of knowledge are: competitive advantage (Morgan & Hun, t 1997), better financial performances (Paswan & Wittmann, 2009) and innovative capabilities (Van der Bij et al., 2003). Franchisors need to shift from the traditional franchise approach to the network franchise approach in order to build a higher level of confidence in the franchise system (Paswan & Wittmann, 2009). Traditional franchise system strictly relies on communication and instruction that are written in documents such as manuals and procedures. Network franchise organizations encourage transparency in communication and free flow of available knowledge. Franchisees have a greater contribution to the franchise system if the franchisor treats them as a partner and if they can participate in the decision-making process (ibid.).

In order to build a trust in franchise system, it is important for both sides to learn from each other. Franchisor can encourage the exchange of knowledge through the involvement of franchisees in the decision-making process and through the appreciation of their ideas. Franchise advisory boards are the mechanisms that allow franchisees and franchisors the opportunity to exchange ideas (Paswan & Wittmann, 2009). Franchisor can organize the event such as "knowledge fair", where different types of training and education for the franchisees can be provided. Besides, franchisees could discuss with their colleagues and demonstrate their best practices. The best franchisees can be awarded as an incentive for further brainstorming. In addition, quarterly meetings and interactive knowledge-sharing seminars and workshops can also contribute to increase of cooperation and exchange of knowledgeand, thus franchise systems become more innovative and more competitive (Cumberland & Githens, 2012).

4. THE EXPLICIT AND TACIT KNOWLEDGE IN A FRANCHISE SYSTEM

Nonaka (1994) points out that the knowledge held by individuals in the organization is the heart of every company. An effective knowledge management is increasingly recognized as one of the key challenges that franchise systems face with. A key factor of success of an enterprise is to combine existing knowledge and newly acquired knowledge (Valkokari & Helander, 2007). The knowledge can be classified as: explicit (or formal) and tacit (implicit, informal) knowledge (De Luca & Atuahene-Gima, 2007). Explicit knowledge is knowledge that is documented and can be easily transferred between individuals or organizations. On the other hand, tacit knowledge is not easily transferred, because it is acquired through experience and it is in the individuals themselves (Gomezelj Omerzel et al., 2011; Kalpic & Berneuse, 2006 Kalpic & Berneuse, 2006). Thus, the transfer of tacit knowledge is based on the story, demonstrations and other similar ways of sharing know-how. On the global market, organizations must be able to transfer knowledge more quickly and efficiently than their competitors (Cumberland & Githens, 2012).

There are different ways to transfer knowledge within the organization. Franchisors often rely on the explicit knowledge, because they promote consistency and standardization. Traditional training helps to ensure the replication of the business model, maintaining quality control and brand survival (Dant & Gundlach, 1999). Such explicit knowledge is usually transmitted through various manuals, procedures, guidelines and standards (Sorenson & Sorenson, 2001). On the other hand, transfer of the tacit knowledge involves the use of more sophisticated ways of transferring, relating to verbal communication, conferences, workshops and exchange of experiences between colleagues and partners (Gorovaia & Windsperger, 2010). In the past, the franchise training consisted only of manuals for franchisees. Today, franchise training includes continuous programs for

all participants in the franchise business, because it is the key for the success of knowledge transfer. In fact, it is necessary to provide four types of franchise training programs in the franchise system: initial training program, basic training program, ongoing training program and "training for trainers" (Stefanović & Stankovic, 2016).

The transfer of knowledge is very complex in the franchise enterprises, bearing in mind that the franchise system consists of the franchisor and franchisees, between which there is usually geographical and cultural distance. Franchisees often have a tremendous tacit knowledge as they are in daily contact with the consumers and they have local market knowledge (Watson et al., 2005; Dant & Nasr, 1998). It is important to answer the question how the franchisor can convert franchisees' tacit knowledge in explicit knowledge. However, given that tacit knowledge is personal and informal, it is difficult to store and share it (Nonaka, 1994; Nonaka & Konno, 1998). Therefore, it is in the interests of franchisors to improve the competitiveness of the franchise system by acquiring franchisees' tacit knowledge, converting it into explicit knowledge and then making it available to other franchisees (Kaufmann & Eroglu, 1998; Lindblom & Tikkanen, 2010).

It is suggested that the spread and the share of tacit knowledge could be achieved through the relocation of employees from one to the another company department. Sanchez (2004) points out that this could be costly and time-consuming. The implementation of these principles in the franchising would mean that franchisees who own useful knowledge theoretically migrate from one franchise unit to another and share their experiences. However, it is impossible to do this, because franchisees are independent entities that are not considered as employees. Consequently, the most effective way for spreading the tacit knowledge in the the franchising is to convert it into the explicit knowledge that can be shared in the form of data, formulas, manuals (Nonaka, 1994; Lindblom & Tikkanen, 2010). The joint use of explicit and tacit knowledge by franchisors and franchisees will improve system performance, innovation and competitive advantage (both at national, regional and global level) (Weave, Grace, Dant & Brown, 2014).

5. CONCLUSION

The efficient knowledge management of an organization should integrate people, processes, technology and organizational structure, with the aim of increasing profitability and competitive advantage. The joint use and exchange of knowledge in the franchise system significantly improves organizational performances. In order to ensure efficient transfer of knowledge, it is very important to establish good communication between the franchise partners. Franchisors want to preserve the uniformity of the system, so they often rely on the explicit knowledge, such as various types of manuals, procedures, guidelines and standards. On the other hand, franchisees often have very useful practical knowledge, because they are more familiar with the local market. It is about the implicit knowledge that can be transferred only through verbal communication, exchange of experiences and different forms of education. Franchisor should acquire franchisees' tacit knowledge, transfer it into the explicit knowledge and make it available to other franchisees. The aim of the tacit knowledge transfer into the explicit knowledge is more successful franchise system and more effective knowledge management.

REFERENCES

- [1] Acur, N., Kandemir, D., Boer, H. (2012). Strategic Alignment and New Product Development: Drivers and Performance Effects. *Journal of Product Innovation Management*, 29: 304-318.
- [2] Alavi, M., Leidner, D. (2001). Knowledge management and knowledge management systems: conceptual foundations and research issues. *MIS Quarterly*, 25(1): 107-36.
- [3] Civi, E. (2000). Knowledge management as a competitive asset: a review. *Marketing Intelligence & Planning*, 18(4): 166-74.
- [4] Cumberland, D., Githens, R. (2012). Tacit knowledge barriers in franchising: practical solutions. *Journal of Workplace Learning*, 24(1): 48-58.
- [5] Dant, R., Kaufmann, P. (2003). Structural and strategic dynamics in franchising. *Journal of Retailing*, 79: 63-75.
- [6] Dant, R.P., Gundlach, G.T. (1999). The challenge of autonomy and dependence in franchised channels of distribution. *Journal of Business Venturing*, 14(1): 35-67.
- [7] Dant, R.P., Nasr, N.I. (1998). Control techniques and upward flow of information in franchising in distant markets: conceptualization and preliminary evidence. *Journal of Business Venturing*, 13(1): 3-28.
- [8] De Luca, L., Atuahene-Gima, K. (2007). Market knowledge dimensions and cross functional collaboration: Examining the different routes to product innovation performance. *Journal of Marketing*, 71(1): 95-112.
- [9] Fink, K., Ploder, C. (2009). Knowledge Management Toolkit for SMEs. *International Journal of Knowledge Management*, 5(1): 46-60.

- [10] Firestone, J.M., McElroy, M.W. (2004). Organizational learning and knowledge management: the relationship. *The Learning Organization*, 11(2): 177-184.
- [11] Gomezelj Omerzel, D., Antončič, B., Ruzzier, M. (2011). Developing and testing a multi-dimensional knowledge management model on Slovenian SMEs. *Baltic Journal of Management*, 6(2): 179-204.
- [12] Grace, D., Weaven, S. (2011). An empirical analysis of franchisee value-in-use, investment risk, and relational satisfaction. *Journal of Retailing*, 87(3): 366-380.
- [13] Halawi, L.A., Aronson, J.E., McCarthy, R. (2005). Resource-based view of knowledge management for competitive advantage. *Electronic Journal of Knowledge Management*, 3(2): 75-86.
- [14] IFA (n.d.). FAQs about franchising. Available at: <http://www.franchise.org/faqs-about-franchising>. Retrieved: 01.09.2016.
- [15] Inma, C. (2005). Purposeful franchising: re-thinking of the franchising rationale. *Singapore Management Review*, 27(1): 27-48.
- [16] Kaufmann, P.J., Eroglu, S. (1998). Standardization and adaptation in business format franchising. *Journal of Business Venturing*, 14(1): 69-86.
- [17] Lindblom, A., Tikkanen, H. (2010). Knowledge creation and business format franchising. *Management Decision*, 48(2): 179-188.
- [18] M. Stanković (2013). Značaj inovacija za razvoj franšiznih sistema. *Škola biznisa*, 3-4: 193- 211.
- [19] Morgan, R. M., Hunt, S. D. (1997). Relationship-based competitive advantage: The role of relationship marketing in marketing strategy. *Journal of Business Research*, 46: 281-290.
- [20] Nonaka, I. (1994). A dynamic theory of organizational knowledge creation. *Organization Science*, 5(1): 14-37.
- [21] Nonaka, I., Konno, N. (1998). The concept of ba: building a foundation for knowledge creation. *California Management Review*, 40(3): 40-54.
- [22] Paswan, A.K., Wittmann, C.M. (2009). Knowledge management and franchise systems. *Industrial Marketing Management*, 38(2): 173-80.
- [23] Poolton, J., Barclay, I. (1998). New product development from past research to future applications. *Industrial Marketing Management*, 27(3): 197-212.
- [24] Sabherwal, R., Sabherwal, S. (2005). Knowledge management using information technology: determinants of short-term impact on firm value. *Decision Sciences*, 36(4): 531-67
- [25] Sanchez, R. (2004). Tacit knowledge versus explicit knowledge approaches to knowledge management practice. Working Paper Series. Department of Industrial Economics and Strategy. Copenhagen Business School. Frederiksberg: 4-11.
- [26] Sen, K. (1998). The use of franchising as a growth strategy by US restaurant franchisors. *Journal of Consumer Marketing*, 15(4): 397-407.
- [27] Sorenson, O., Sorenson, J.B. (2001). Finding the right mix: franchising, organizational learning and chain performance. *Strategic Management Journal*, 22(6/7): 713-24.
- [28] Stanković, M., Vojnović, J. (2012). The importance of knowledge management for SMEs in EU. I međunarodna konferencija "Zapošljavanje, obrazovanje i preduzetništvo". Visoka škola za poslovnu ekonomiju i preduzetništvo. Beograd, 3: 189-205.
- [29] Stefanović, S., Stanković, M. (2015). The Importance of Education and Training for the Development of Franchise Partnerships, in: Krstić, B., Paszek, Z. (eds.) *Competitiveness of Enterprises and National Economies*. University of Nis. Faculty of Economics. Andrzej Frycz Modrzewski Krakow University: 203-220.
- [30] Valkokari, K., Helander, N. (2007). Knowledge management in different types of strategic SME networks: MRN. *Management Research News*, 30(8): 597-608.
- [31] Van der Bij, H., Song, M., Weggeman, M. (2003). An empirical investigation into the antecedents of knowledge dissemination at the strategic business unit level. *Journal of Product Innovation Management*, 20(2): 163-179.
- [32] Watson, A., Stanworth, J., Healeas, S., Purdyb, D., Stanworth, C. (2005). Retail franchising: an intellectual capital perspective. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 12: 25-34.
- [33] Weaven, S., Grace, D., Dant, R., Brown, J.R. (2014). Value creation through knowledge management in franchising: a multi-level conceptual framework. *Journal of Services Marketing*, 28(2): 97-104.
- [34] Wiig, K.M. (1997). Knowledge management: an introduction and perspective. *Journal of Knowledge Management*, 1(1): 6-14.
- [35] Winter, S. G., Szulanski, G., Ringov, D., Jensen, R. J. (2012). Reproducing knowledge: Inaccurate replication and failure in franchise organizations. *Organization Science*, 23(3): 672-685.

INNOVATION ACTIVITIES – PARADIGM OF LONG-TERM DEVELOPMENT OF SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES

Sabina Šehić-Kršlak, PhD

Faculty of Faculty of Management and Business Economics, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Maida Dizdarević, PhD

Faculty of Economics, University Džemal Bijedić, Mostar, Bosnia and Herzegovina

Sabina.Sehic@unmo.ba

Abstract: The aim of this work is a reflection of the impact of innovation activities in the development of small and medium enterprises, especially in the long run. Innovation activities the trend of modern business, but at the same time is a prerequisite for sustainable long-term development. On the basis of small and medium enterprises is instability, which is the result of inadequate business. Under inadequate shall be deemed to be a business that is unable to meet the demands of the business environment. Given these shortcomings, this paper will demonstrate the impact of innovation activities to increase the profitability of small and medium-sized enterprises in the long term.

The application of innovation activities in small and medium-sized enterprises includes organizational changes, starting with the method of management that will promote culture and climate that will encourage the adoption of new knowledge, skills, tools and all druh's requesting to be placed in front of the business.

Keywords: innovation, small and medium enterprises, long-term development

1. INTRODUCTION

SMEs are considered the engine of growth and employment thanks to innovation activities. The development of innovation SMEs ensure long-term development. In developed countries, innovation policy has been recognized as a complex problem. This approach confirms that innovation is recognized as a factor in long-term development. As a good example of the perception of innovation has been recognized Slovenia, although they observed that certain deficiencies which are planned to eliminate by 2020. Croatia can boast for the application of innovation, but there are certain preconditions for the development of innovation. This refers to measures at national level.

What is the focus of attention as Bosnia and Herzegovina, which has a low level of competitiveness. The reasons are manifold. First of all rates by economic growth, which does not allow spending for research and development that directly reflects the innovation segment. We can say that it was one of the reasons for the focus of this work and the situation in Bosnia and Herzegovina which is characterized by low levels of economic growth, low competitiveness, a slight separation of research and development, which directly reflects on the lack of innovation that the sector of small and medium enterprises, which is a lever for economic development in countries such as Bosnia and Herzegovina.

What is the focus of attention as Bosnia and Herzegovina, which has a low level of competitiveness. The reasons are manifold. First of all rates by economic growth, which does not allow spending for research and development that directly reflects the innovation segment. We can say that it was one of the reasons for the focus of this work and the situation in Bosnia and Herzegovina which is characterized by low levels of economic growth, low competitiveness, a slight separation of research and development, which directly reflects on the lack of innovation that the sector of small and medium enterprises, which is a lever for economic development in countries such as Bosnia and Herzegovina.

For all these reasons, opens space for reflection on innovation and their contribution to the development of SMEs.

2. THEORETICAL ASPECTS OF INNOVATION

The process of development of the theory of innovation associated with Schumpeter, who is a very significant figure in the development of the theory of entrepreneurship. Schumpeter's innovations introduced as a basic factor of technological progress and economic development. Introduces the concept of creative destruction by which I considered replacing old technology with new.

Regarding the classification of innovation, Schumpeter already mentioned proposed five types of innovation:⁹⁴

⁹⁴ OECD, Directorate for Science Technology for Competitive Advantage, Prentice Hall, New Jersey, 2001, pp. 23.

- introduction of new production methods
- The opening of a new market
- The conquest of a new source of raw materials or semi-finished
- Reorganization of the industry ations.

From this survey it can be concluded that the key innovation product / service innovation and process innovation.

The key innovations related to product / service innovation and process innovation. According to the OECD classification into these innovations include:

- innovation of products / services:
 - The use of new materials,
 - The use of new intermediates,
 - The new functional components, and
 - Fully new features.
- Innovation process:
 - New production techniques
 - A higher degree of automation, and
 - The new organization (with regard to new technologies).

The most important aspects of innovation is the creation of new markets and acceptance of new products / services by customers, which means that sophisticated consumer demand should be an important guide for innovative products and services. Since the company realizes the economic usefulness of the successful implementation of innovations that the company follows the center of the innovation process. Privacy becomes important as innovation and pricing policy as a result of competitive pressure. Innovation is a crucial means to create competitive advantage and superior buyer's value. The focus is on innovative ways to enhance its market position. Speed and diffusion of innovation is the key to productivity growth and the economy in general. Enterprises must become better at adapting and exploiting change, regularly renewing and directing their own activities, and showing a stronger entrepreneurial orientation.

3. INNOVATION POLICY IN THE EU

The main driver behind the development of the EU, as one of the most prosperous economic areas, knowledge, technology and innovation. In 2000 signed the Treaty of Lisbon, according to which the EU should become the most dynamic economy in the world, and one of the key determinants of achieving this goal is innovation.

The document is complementary to current challenges specific to the EU and recognizes the problems related to innovation. The importance of this issue given the fact that innovation activity is lower in the EU compared with the US and Japan.

It can be said that the EU generally recognized the importance of innovation policy. It is also closely linked with other EU policies, such as employment policy, competition, environment, industry and energy. The role of innovation is to modify the results of research into new and better services and products with the objective of maintaining competitiveness in the global market, and improve the quality of life of European citizens.

In order to become an everyday business innovation, the EU has developed a concept of "Innovation Union" aimed to:⁹⁵

- in Europe to achieve world-class scientific results
- remove obstacles to innovation, such as expensive patenting, market fragmented, slow determination norms and lack of skills, which are currently preventing the rapid transfer of ideas to the market, and
- implementation of innovative partnerships between European institutions, national and regional authorities, as well-sized enterprises to revolutionize the way in which the public and private sectors to work together.

4. INNOVATION POLICY IN THE UNITED STATES, JAPAN AND CANADA

In the US system that supports innovative process has become one of the most important national resources for development. Business in the United States has shown a significant ability to innovate and innovation in the

⁹⁵ www.europa.ba

market capitalization. The elements of the national innovation system, positioned in the center of the private sector, have a significant effect, where stands.⁹⁶

- industry responds to new technologies and new ideas to the market,
- Private companies are flexible and adaptive, definitely more than the government or the academic sector and can not accept the changes much easier,
- Efficiency, so that industry access to the product life cycle, is also a strength of the business sector,
- market access, as well as the factors involved in defining new products or business is also well stimulated by the industry.

Japan has made the following changes, which have contributed to improved innovation policy:⁹⁷

- Administrative reform, which included the reduction of a number of ministries and agencies; The biggest change was reflected in the merger of the Agency for Science and Technology with the Ministry of Education in the Ministry of Education, Culture, Sports, Science and Technology, which now controls about two thirds of government investment in research and development,
- The transformation of national research institutes an independent administrative agency, which allowed greater flexibility in terms of personnel and financial management, as well as the impact on the future allocation of government resources.

Innovative policy has become one of the priority areas of the Canadian government, which resulted in the creation of innovative policies and strategies, which define the conditions to support the sustainable growth of small business, and efficient use of public R & D funds.

Innovation policy of Canada is clearly demonstrated knowledge that productivity is the major weakness of Canada. EU countries have been considered in terms of R & D and innovation system. Commercial use of research result is presented as the bad, so that investing in R & D has become a key issue of the national government. In this regard, Canada has done a number of things from 1997, in order to create conditions for greater innovation. Improved market environment, reducing taxes on capital, and constantly improved legal framework. Then, increase investment in R & D in universities and business in order to support new programs and activities aimed amplifiers increase the availability of highly qualified people through the support of university studies.⁹⁸

5. INNOVATION POLICY IN NEIGHBORING COUNTRIES - SLOVENIA AND CROATIA

In relation to the overall innovation index, countries are divided into four main groups: (1) innovation leaders, (2) innovation followers, (3) moderate innovators, and (4) other countries followers. Slovenia in 2007 and 2008 contained in the group of moderate innovators, while in the period from 2009 to 2011 took the group of innovation followers. This is a big leap for Slovenia since it is located in the same group as well as Austria, Belgium, Cyprus, Estonia, France, Ireland, Luxembourg, the Netherlands and the United Kingdom.

However, it is still marked as a follower of innovation just below the average for EU-27. Slovenia is among the countries of the EU-27 as a follower of innovation in 2011 was on the 12th place.⁹⁹

Although Slovenia recorded a relative advantage in human resources and innovation activities of those companies which are associated with the public I & R institutions, research indicates a very weak link in the protection of intellectual property (other brands) in the development of innovations in the field of services and processing and organizational innovation.

Innovation policy of the Republic of Slovenia is much clearer than it is the case with the Republic of Croatia. The main reason for this is the existence of an umbrella strategic and more active document: Resolution of research and development strategy of the Republic of Slovenia for the period from 2011 to 2020. Year. The foundations on which it rested preparation Resolution recognized several years ago, and external evaluation of previous results is primarily left to the OECD, whose conclusions are incorporated in the resolution. Awareness of the Republic of Slovenia on the importance of investing in research and development activities by the fact that even during the most difficult period of economic crisis, Slovenia has not decreased expenditure on research and development activities in 2009 amounted to 1.83% of GDP compared to 1.38% in 2000, in the framework of resolution expected an increase of 1.5% in 2020. In addition, one of the main missions of the Resolution is to

⁹⁶ Žuljević, A. Innovation as a factor in the creation of new business opportunities, the growth of SMEs, and help economic integration into the EU, doctoral dissertation, Faculty of Business Management Mostar, 2008, p. 96.

⁹⁷ Isto., str. 101-104.

⁹⁸ www.innovation.gc.ca/gol/innovation.

⁹⁹ www.europa.eu/innovation, Innovation Union Scoreboard 2011.

establish a model that will streamline and harmonize all existing measures in the area of innovation, and long-term follow the expected effects, including effects on the economy.

Based on the above, it can be concluded that the Republic of Slovenia has worked out a system and rounded innovation policy for many years, and timely detect flaws that will try to return to the period up to 2020.

A comparative analysis of the innovation potential according to the methodology developed by the European Commission, weakness recorded in Croatia are:

- innovative products and processes (which might be attributed to the insufficient protection of intellectual property rights),
- lack of a clear vision of management (which challenges the innovation activities).

A review of existing (available) measures and opportunity to encourage research and development activities at the national level can be concluded that most measures in accordance with the actual needs of the development of SMEs in the direction of strengthening their innovative potential. However, most of these measures could not be implemented within the planned scope and the planned time, and no systematic evaluation of the effects did not result in the implementation of measures aimed at their timely changes and improvements. A potential cause for this is the lack of clear innovation strategy in the form of umbrella document at the national level.

6. CONDITION OF INNOVATION AND SMES IN BIH

Economic Competitiveness in Bosnia and Herzegovina (BiH) is low, and its innovation system is underdeveloped: allocation for research and development are among the lowest in the Western Balkan region, business sophistication in research is low and universities have little ability and resources for research. in BiH there are many obstacles to the development of innovation, particularly in SMEs. They can be grouped:

- economic and financial,
- regulatory and institutional, and
- modest scientific research infrastructure.

Among the economic financial dominate the lack of resources, and low domestic public budget allocations for R &D activities adversely innovative SMEs lending by international financial organizations and domestic commercial banks and microcredit organizations. As the internal obstacles may be cited lack of equity, lack of ability to assess business ideas, business ideas neglect, insufficient knowledge of financial management and marketing, and insufficient awareness of the importance of training. As far as the regulatory and institutional barriers to the development of innovative SMEs, they can diversify the political, legal, administrative, etc. As a general limiting factor that, so and economic progress of the country, there is a lack of a defined political will in terms of training. Also, business administration, especially in the process of business registration and ownership is inefficient, including loading the phenomenon of corruption. Furthermore, the judiciary is slow, are not built adequate institutions type management and financing of scientific and technological policies and the development of SMEs. Modest necessarily research infrastructure includes universities, without pronounced research activities, a small number of independent R &D institutions, libraries not connected to the eminent international, scientific journals, etc.

7. CONCLUSION

Innovation is the process of converting ideas into practical application, which is one of the simplest and most popular definition of innovation.

Developed country in the world, such as the EU, Japan, USA and Canada, have recognized the importance of innovation policy. The EU has created a number of documents that can be brought under the framework of innovation policy, and the most important protocol of innovation policy and the development of the concept of "Innovation Union", whose goal is to achieve world-class scientific results, remove barriers to innovation and to implement innovative partnerships between institutions, authorities and companies. In the US system that supports innovative process has become one of the most important national resources for development. Business in the United States has shown a significant ability to innovate and innovation in the market capitalization. The elements of the national innovation system, positioned in the center of the private sector, have a significant effect. Japan has made certain changes in the form of administrative reform, transformation of national research institutes, and the reform of the implementation of the new Law on Science and Technology which have contributed to improved innovation policy. Canada is in the field of innovation policy improved market environment, reducing taxes on capital, and constantly improved legal framework, then, increase investment in R & D in universities and business in order to support new programs, and increase activities aimed at increasing the availability of highly qualified people through the support of university studies.

Innovation system in BiH is underdeveloped: allocation for research and development are among the lowest in the Western Balkans. In BiH there are many obstacles to the development of innovation, particularly for developing innovative SMEs. They can be grouped as economic and financial, regulatory and institutional modest scientific research infrastructure. BiH has no strategy for the development of innovation and SMEs, and therefore not necessary stimulus measures.

REFERENCES

- [1] Bowen, A., Ricketts, M., An internally developed solution human resource management, Volume 39, 2000.
- [2] Hamel, G., Bringing Silicon Valley inside, Harvard Business Review, October 1999.
- [3] Hender, J., Innovation Leadership – Roles and key imperatives, 2003.
- [4] OECD, Directorate for Science Technology and Innovation, Prentice Hall, New Jersey, 2001
- [5] Markides, K., All the Right Moves, Boston, Harvard Business School Press, 2000.
- [6] Soren, M., Determinants, Processes and Strategies of Technological Innovation: Toward an Interactive Paradigm, The Strategic Management of Technological Innovation, 1992.
- [7] SEC 1349, The European innovation scoreboard, Commission, Lisbon EU Council, 2002
- [8] Stojić, B., Management of innovation, Fakultet organizacionih nauka, Beograd, 2007.
- [9] Švarc, Račić, ERAWATCH Country Reports/Croatia, 2011. (objavljeno 2013., Evropska Komisija).

A MACROPRUDENTIAL POLICY FRAMEWORK FOR ALBANIA

Ela Golemi Ph.D

University "Aleksandër Moisiu" "Durrës", Albania golemiela31@yahoo.com

Abstract: This paper discusses a framework for macroprudential policy in Albania, which is a foundation stone for ensuring financial stability role of a central bank. It focuses the way the macroprudential policy framework should be designed in a small and open economy like Albania. Based in the experience of the Albanian's financial system during the last two decades it provides the definition of macroprudential policy and its objectives. The paper argues that the establishment of the macroprudential framework in a bank-based economy with a relatively simple and small financial sector that is controlled by foreign banks, the phenomenon of procyclical behavior should be stand priority, but structural sources of systemic risks and associated instruments should be discussed as well.

The paper suggests that strategic document of Macroprudence for Albania should be developed covering three main directions: i) development of new methodologies for measuring systemic risk and effective regulatory and supervisory framework; ii) improvements in internal organizations of Bank of Albania, as the macroprudential authority, and its cooperation tools with other authorities; iii) improvements in the macroeconomic policy and environment .

Keywords: Financial stability, macroprudential policy, systemic risk, procyclicality

1. INTRODUCTION

Recent financial crisis has shown that previously defined and pursued economic policies do not suffice for maintaining financial stability. It proved necessary to formulate a new, macroprudential policy that would fill the gap. Macroprudential policy is a policy used to identify, monitor and assess systemic risks to financial stability with a view to protecting the stability of the financial system as a whole, which also includes enhancing the resilience of the financial system and preventing and reducing the accumulation of systemic risks to ensure that the financial sector makes a sustainable contribution to economic growth.

At international level, the Financial Stability Board (FSB) has been established to coordinate the work of national financial authorities and international standard-setting bodies and to develop and promote the implementation of effective regulatory, supervisory and other financial sector policies in the interests of financial stability. One of the most important tasks of the FSB is to advise on and coordinate the establishment of macroprudential policy framework. In the EU, the European Systemic Risk Board (ESRB) has been established as EU authority for macroprudential oversight. Many initiatives have also been set up to produce macroprudential regulations. Some of these have already been incorporated into the "Basel III" accord of the Basel Committee on Banking Supervision (BCBS) and into the EU proposal for its transposition, called the CRD IV package.

The experience of Albanian financial system with regulating and supervising financial institutions over the preceding two decades will be very important source to develop the macroprudential policy of the country. The starting point for realizing the aim mentioned above is BoA's financial stability definition, the original macroprudential policy framework advocated by the Bank for International Settlements, as well as the information obtained from assessments of the latest global and euro-area financial crises.

2. ALBANIAN FINANCIAL SYSTEM'S STRUCTURES

The Albanian financial system similar to those in many other European countries is bank-based. It consists of banks, non-bank financial institutions, savings and loan associations, insurance companies, private supplementary pension funds and investment funds. As of the end 2015, the depth of financial intermediation ratio, measured by the total assets of the financial sector in percent of Albania's Gross Domestic Product (GDP)¹⁰⁰ was steadily increasing, reaching 101.3%. The banking sector made of 16 banks, dominates the financial system, its assets by 1,318 billion lek represent 90% of the financial system assets and 91.3% of country's GDP².

¹⁰⁰ GDP's value is evaluated about 1,443.7 billion lek as published from INSTAT and FMN.

² As per Financial Stability Report of Bank of Albania H2/2016.

Hence, the identification and risks assessments that source from banking sector activity is very important in the context of financial stability. The relevance of the non-bank financial sector is very limited, thus its contribution to systemic risk is apparently minimal.

Table 1 : Financial system segments as a percentage of GDP, in years

Licensing Authority	Supervisory Authority	Financial System	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Bank of Albania		Banking sector	80.9	84.7	89.6	90.5	91.7	91.3
		Non-banking sector	2.7	2.5	2.7	2.5	2.7	2.7
		SIAAs and their Unions	0.8	0.7	0.8	0.8	0.8	0.7
Albanian Supervisory Authority	Financial	Insurance companies	1.4	1.5	1.6	1.6	1.7	1.9
		Pension funds	0.01	0.01	0.02	0.03	0.04	0.1
		Investment funds	-	-	1.21	3.7	4.5	4.7

Source: Bank of Albania,

Albanian Financial Supervisory Authority

The banking activity continues to show *high concentration*. Out of all banks, the six biggest ones account for 75% of total banking sector assets. Foreign banks hold around 84.1% of total assets of the banking sector, currently all operating in “subsidiary” legal form. All banks participate in the interbank market.

Bank of Albania is the central bank and plays the role of the regulator of the banking sector. From 2005, BoA manages the public infrastructure of the payment systems in the domestic currency. The central bank also provides clearing and settlement facilities for institutional transactions in the primary and secondary market of government debt securities. Hence, the functioning of the payment system is considered as with a very low risk. There are no securities of private debt traded in the capital market in Albania, and hence, the banking sector provides the main source of finance for the needs of real economy agents.

The banking sector, the payment system and the clearing and settlement for government debt securities, appear to be the most critical parts of the financial system in Albania. The focus should be on banks, which dominate the financial system and are part of foreign banking groups. Although the business model of banks is fairly traditional, based on deposits and loans, and their exposure to wholesale financing and sophisticated investments is quite limited, one has to consider other existing risk channels and possible risk built-up in the future. Hence there is a need to develop Macroprudential Policy responses and tools in a preemptive way.

3. THREE POLICY DIRECTION OF MACROPRUDENTIAL POLICY DOCUMENT

3.1 The first policy direction

Methodologies applied so far from the Bank of Albania, such as Financial Stability Map, Financial Stability Index, The methodology to identify systemically important financial institutions, Methodology to assess Financial Systemic risk, the Survey on Bank Perception on main systemic risks, which are focusing in identification and measurement of financial systemic risks, could serve as solid platform to develop future research for other methodologies that provide a more consolidated view on systemic risk and allow for building a risk universe in the financial system and possibly , economic environment. In the future, the efforts should be focus on developing models that analyze the overall relationship between the financial system and macroeconomic context.

Banking sector in Albania is sustainable, good capitalized, liquid and able to generate profits, even it is functioning in very fragile national and global context. This is because the banks in Albania have a traditional business model and a lack of excessive leverage. Regardless that, the legal and regulatory framework can be further improved from the macroprudential perspective, than means that legal and regulatory framework, as well as supervisory practices should be focused on the risk of banking activity and institutions, and have clear definitions and requirements that allow for some flexibility in decision making. Macroprudential approach, differently from micro prudential one, where supervisory regulation are the same for all financial institutions, should undergo tighter regulation and supervision for systemically important financial institutions, proportionate to the impact they give in systemic risk or financial stability of a specific market segment or the country in general. Requirements for banks/institutions with systemic importance may include quantitative indicators on issues such as the minimum level and the quality of the capital, the composition of liquid assets, minimum level of liquidity ratios, especially in foreign currency; limits on financial leverage; the size of borrowing from non-residents ; exposure concentration, etc. Also stronger qualitative requirements may be included in terms of the quality of managements structures (providing specific requirements related to professional knowledge and experience involvement in the activities of the Bank, Governing Council and the Executive Managements; various incentives for limiting the exposure of the institution to high-risk activities, etc.)

Furthermore, regulatory and supervisory perimeter should be extended to all institutions that provide financial services (horizontally), as well as to non-financial companies hat may influence or control systemically important financial institutions (vertically). Legal and regulatory framework should define clearly the authority

responsible for the regulation and supervision in this case, as well as aim at a convergence of supervisory standards among authorities. Also, the supervisory framework in this case should identify and react to interactions that exist between banks and non-bank financial institutions, in order to control for specific risks in becoming systemic ones.

Such development would support the expansion of surveillance perimeter in the vertical direction, regarding the supervision of banks' institutional shareholders. For the case of institutional financial shareholders, monitoring and supervision would be easier after implementing a similar framework should supervisory authorities be different. Regarding non-financial institutional shareholders, who own a significant participation in the capital of banks, supervisory framework should include stronger requirements on the management's structure and their financial situation, not only during licensing process but also during the performance of shareholder of the bank.

The regulatory framework and supervisory practices should be directed to avoid excesses in banking activity, which are found in the case of pro-cyclical actions. For this purpose, the regulatory framework may contain requirements related to the increase in the bank reserves if the expansion of activity is going on with high rates (higher than a certain threshold). For that matter, the regulatory framework should be symmetrical, recognizing the right of the banking industry to use part of the reserves to fund activity in periods of financial crunch. Also, methods of risk assessment and the creation of appropriate reserves should require and include assessments of future developments.

For this purpose, especially for credit risk in banking activity, it is necessary that the current ways of assessing and establishing loan loss reserves (provisioning), be complemented with the methodology and regulatory requirements that enable the change of reserves on the basis of expected losses.

The legal framework should determine complete and specific requirements for the protection of financial services' consumers. This element has to do with the way financial products are engineered and sold to them. Ensuring consistent monitoring of this process is important for consumer protection, for the integrity of the financial institution and well functioning of financial market.

3.2 The second policy direction

Regarding *the second* direction, the main challenge is to establish a practice that allows for better coordination between monetary policy and macroprudential one. Without compromising with the main objective of ensuring price stability, the Bank of Albania, through its existing committees on Monetary Policy and on Financial Stability, should discuss and formulate a position on whether the monetary policy can have a wider mandate and be used to "lean against the wind" and try to avoid extreme behaviors of financial institutions and markets. If so, then the tools that are necessary to capture the economic cycles and such extreme behaviors must be developed. For example, there is a need to develop a comprehensive methodology that captures developments in the non-financial asset prices, particularly of real estate, given the importance it has in banking sector-lending activity. In addition, such coordination should allow for the ability to define the most appropriate policy response, given predetermined economic situations. This is not an easy task but it is necessary to ensure transparency, accountability and credibility to the activity of the central bank.

International financial crisis and its impact in different countries, showed the necessity of a more effective cooperation between public authorities at national and international level, to identify risks, to manage them in real time according to the respective competences, as well as to limit the impact of financial sector problems in other segments of the economy. Moreover, this cooperation in national and international level continues to be indispensable in the design and preparation of financial system reform in different countries, especially in terms of the management of financial crisis situations. At a national level, the cooperation among public authorities should serve not only for the exchange of the information, but to identify the necessary legal or regulatory changes; technical capacities, human and financial resources; and operational or strategic actions which are necessary to address a problem that threatens the financial stability. This new level of cooperation should be formed on the basis of regular and frequent inter-institutional contact, which should be achieved through regular and formal meetings, both at the highest and at the technical level. Such meetings should be well organized and operate on the basis of some predetermined rules, defining the role and contribution of each participant in the meeting. Meeting should have a defined agenda, which enables the preliminary preparation of the participants as well as allows the track of various issues as they evolve over time. Finally these meetings should serve to identify solutions to specific problems, which at the largest extent possible, rely on market mechanism, provide a long term or final solution, are transparent to the public and avoid illusive expectations, have a low public cost. To identify and apply these solutions to specific circumstances, each authority must design in advance proper actions plans for addressing varying financial emergencies and must harmonize these plans with other authorities.

Cooperation between public authorities in the country and corresponding foreign authorities is an inevitable necessary and a requirement dictated by the unstoppable process of economic, financial and political

integration of the country in the financial markets and the European Union. One should remember the “impossible trinity” in the activity of supervisory authorities: it is impossible to simultaneously achieve an effective banking supervision and a similar process of crisis management, retain full sovereignty over supervision; and continue with the process of the integration into the financial markets and the European Union. Hence, the relevant legal framework in the country should support international cooperation on financial stability issues, of course taking into account the principles of confidentiality and reciprocity. Although the exchange of the information in the financial crisis between the authorities of different countries is necessary, it can simultaneously prove to be difficult at the required moment. For the banking sector, it may be necessary for Albania’s legal framework to require the approval of cooperation agreements with foreign supervisory authorities at the time of bank licensing, particularly for systemically important financial institutions, implying that the authorities recognize each other’s powers, especially for the supervision and liquidation of the financial institution and the way of operation of deposit insurance scheme. Cooperation should be easier and effective if there will be a convergence of methodologies and practices of regulation and supervision. For this reason, the law must require and the authorities of the country should ensure the broadest possible participation (especially in the form of membership) of their representatives in relevant organizations and forums, where standards for the operation, regulation and supervision financial industry are discussed. It is also necessary that part of the cooperation with international authorities becomes the regular participation in the supervision of common financial institutions (in the form of joint examinations, exchange of opinions on key risks, etc.) and procedures and operational testing for actions to be taken in case of a common financial institution facing significant financial difficulties or insolvency (and forthcoming liquidation). It is necessary that the law require consistency of decisions and actions in such instances.

3.3 The Third Policy Direction

Regarding the *third* policy direction, a number of areas in the economic policy and management, can be addressed. In connection with development in the real sector of the economy, it is necessary to establish a better balance between the contribution of various sectors, particularly by increasing the contribution of agriculture, agro-food industry and tourism. These sectors that relate well to each other, have the potential to steadily improve employment, better the structure of domestic production and increase the export capacity of the country. Supportive government programs as well as other incentives that facilitate the funding of these projects are necessary to achieve the required improvements in the medium term.

In the fiscal area, it is necessary to establish a legal and transparent mechanism that enables effective control over public debt indicators, budget deficit, level of external debt and the financing sustainability of the public pension scheme. In addition for providing better conditions for improvements, this control is necessary to ensure foreign investors about the sustainability of the fiscal position of the country, to reduce the cost of public and private borrowing and to avoid the stress that debt service can bring in currency exchange rates. Through quantitative and qualitative constraints that are monitored in short to medium term, indicators can be placed in the connection between them and with other macroeconomic indicators such as revenue, expenditures, debt payments, exports, imports, official foreign exchange reserves etc., to achieve a framework of indicators that move in joint harmony and control each other.

From the perspective of risk management, concrete measures should be taken for the development of the financial market, especially of the capital market. In this way, businesses would benefit from direct access to financing in the form of issuing debt and new equity. This element would enable the development of a secondary market for trading such debt securities, would expand the funding base of businesses and would gradually reduce the weight of the banking sector in the Albanian financial system. To achieve this goal, it is necessary to improve the legal and regulatory framework and its applicability on financial reporting, handling of creditors’ right, the establishment of specialized institutions for securities trading, etc.

The authorities have to identify a proper timeline for the implementation of macro-prudential framework (including policies and tools). Among other factors, such a timeline must consider the current position of the economy in the economic cycle and expectations or objectives of future economic and financial system developments.

4. CONCLUSIONS

This paper aimed to present Albanian macroprudential approach, as a key component of the financial stability policy toolkit. Besides the tools embodied in bank regulations, Bank of Albania should designed and conduct the document of Macroprudence in BoA, after experience accumulated from international and national in that matter. When conducting macroprudential policy it is also vital to respect the fact that systemic risk has two different dimensions. The time dimension is linked with procyclicality in the behavior of financial institutions and their clients, manifesting it as financial cycles. The cross-sectional dimension arises as a result

of mutual exposures and network linkages between financial institutions. In an economy dominated by banking sector, with a relatively small and simple financial sector like the Albanian one, the time dimension of systemic risk is identified as being more important and the BoA is advised to prefer a relatively narrow macroprudential policy concept focused primarily on risks associated with financial cycle. Given that financial or informational contagion resulting from links between the economy and its institutions and the external environment can be a major source of systemic risk, the MPP framework must also include the cross-sectional dimension and external macroeconomic and financial developments.

When performing the two main tasks mentioned above, macroprudential authorities must focus their attention on forward-looking indicators and simultaneously take into account the potentially high degree of discontinuity in the evolution of systemic risk. To this end, they need to use specific sets of indicators and tools reflecting the different dimensions and phases of systemic risk.

When implementing such a policy, it will be vital to combine a rigorous analytical approach with a large dose of judgment. Although the priority should be to use rules and more or less automatically applied tools, it will be necessary to leave the macroprudential authority considerable room to exercise discretion. No macroprudential policy tool can work as a magic wand for “making sure it won’t happen again”. Factors mitigating procyclicality embodied in regulations will hopefully ensure accumulation of buffers, and better supervision may prevent bank managers from taking excessive risks. Monetary policymakers might need to step in directly using the interest-rate channel or indirectly using prudential tools to change its transmission.

REFERENCES

- [1] Allen, W; Wood, G. (2006) Defining And Achieving Financial Stability, *Journal of Financial Stability*, June 2006, 2(2), p.152-72.
- [2] Bank of Albania (2015) Financial Stability Report H2-2015, 30 March 2016, p.1-84.
- [3] BIS, CGFS. (2012) Operationalizing the Selection and Application of Macroprudential Instruments, *Committee on the Global Financial System*, Paper no.48, December 2012, p.1-75
- [4] Borio, C. (2003) Towards A Macroprudential Framework for Financial Supervision and Regulation, *BIS Working Paper No.128*, February 2003, p.1-26
- [5] Hanson, S; Kashyap, A; Stein, J. (2011) *A Macroprudential Approach to Financial Regulation*, Forthcoming for *Journal of Economic Perspectives*, p.1-40
- [6] Shin, H.S. (2010) “Macroprudential Policies Beyond Basel III” . *BIS Papers*, Bank for International Settlements, No.60, April 2010.

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE CONSUMER PRICE INDEX BETWEEN KOSOVO AND OTHER COUNTRIES OF THE REGION AND EUROPE

Halit Shabani, PhD

Fisnik Morina MSc

University of Peja "Haxhi Zeka"- Kosovo halit.shabani@unhz.eu ,
fisnik.morina@outlook.com

Abstract: Prices of basic products consumption and the rate of correct change, these products is essential to almost every economic issues, ranging from the aspect of monetary policy - credit for measuring economic development (growth), and over time this indicator macroeconomic it is applied more and more countries around the world to measure the cost and structure of indexed government spending and state taxes. Most of us are familiar with the prices of many consumer products that we buy and consume. We know what value have recently paid for a kilogram of meat or a liter of milk. Tenants know what value to pay their rent at the end of the month. For this reason, the measurement of prices may seem simple and straightforward, but really this price measure is not simple, especially when dealing with the comparative analysis between different countries and between different periods of time. The aim of the consumer price index is to summarize information on the prices of many goods and services. Consumer expenditures account for about two-thirds of the world's gross product (GDP). Consumer Price Index (CPI) and the Personal Consumption Expenditures (PCE) are designed to summarize information on the prices of goods purchased by consumers in different periods of time. In a hypothetical primitive society with only one product (a type of food), it is not necessary to measure the consumer price index, because we have only one product. When there are many goods and services, however, we need a proper method which on average accounts all price changes or aggregating information different consumer prices.

In this scientific paper will be presented a comparative analysis of the consumer price index between Kosovo and other countries in the region and Europe. The main aim of this empirical research is to identify the cost of basic consumer products in Kosovo, by comparing the value of this cost to other countries. Overall harmonized index of consumer prices in the country is higher by 0.1% in March 2016 compared with February 2016. The inflation rate in the month of March 2016 was 0.1% in March 2015. This scientific paper aims to identify this research question: What is the value of the cost of basic products consumption in Kosovo compared to other countries of the region and Europe? In order to answer this question, we will rely on secondary data, taken from the Eurostat statistical reports and statistical agencies in the countries included in this study and evaluation of trading basket will be based on the level of the average wages for 2016. The methodology used in this scientific paper consists the use of empirical data, which are processed in STATA program, and applying simple standard regression analysis, we managed raised to test the hypotheses in this study.

Keywords: consumer price index, cost of living, average wages, average prices.

1. INTRODUCTION

The cost of living corresponds to the consumer price index, because this index contains many elements which help us as economists estimate the cost of living, giving answer many such questions. Any questions can be thought of in terms of compensation for inflation, cost of living and each is a response that offers a measure suitable for a particular purpose? (Jack E. Triplett, 1983, 460).

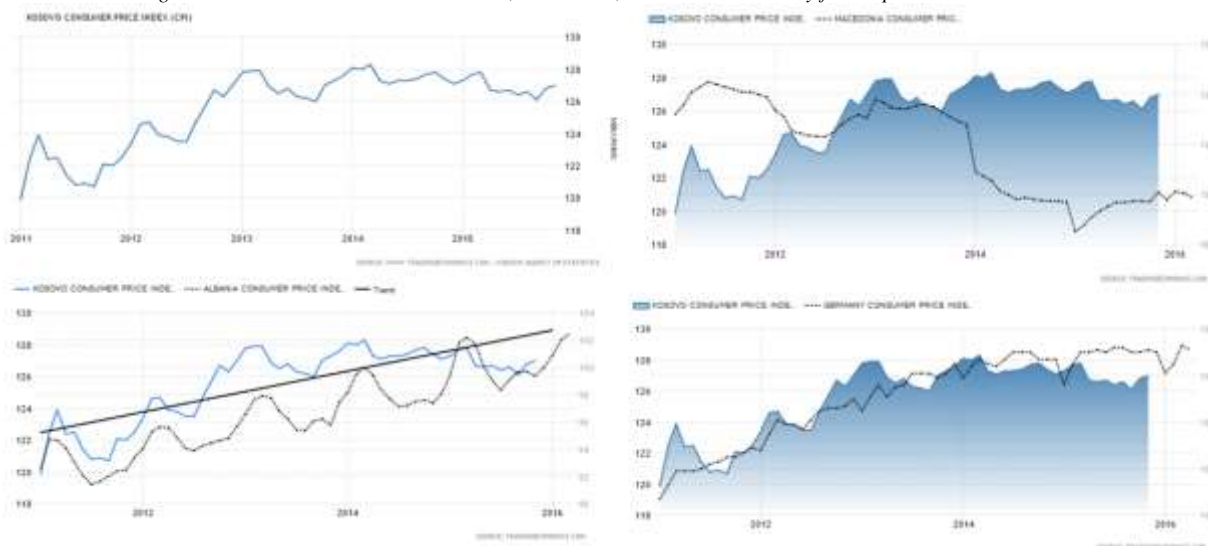
Harmonized Index of Consumer Prices (HICP) published by Eurostat, and limited to the Eurozone countries, namely the countries of the European Union that have adopted the euro as their currency, is the index most used in determining stability European Central Bank prices. We can freely say that the price index CPI is intended for the European Central Bank. The study of price change is at the center of the analysis of macroeconomic conditions. Consumer price index (CPI) are one of the main indicators of change in prices for consumer products. Consumer price index measures changes in different time periods, in the general price level of goods and services that a given population provides, uses or consumer buys these products.

2. THE DEFINITION OF RESEARCH AND EMPIRICAL ANALYSIS

Following this research paper will present the comparative analysis between Kosovo and other countries in the region (Macedonia, Albania and Montenegro) and Europe (Switzerland, Germany and Austria). At the beginning we will give some clues to the consumer price index and average prices of consumer products, as two

key indicators that help us to appreciate the cost of living in Kosovo and in other countries. Data to realize this comparative analysis is based on official statistics of the countries included in this study. **Consumer Price Index (CPI)** in Kosovo rose to 127 index points in November 2015 from 126.80 index points in October 2015. The Consumer Price Index in Kosovo was increased to 111.73 index points from 2002 until 2015, reaching the highest value of the index at 128.30 points in March 2014 and the lowest value of 96.40 index points in August 2003. The cost of consumer products in Kosovo has fallen 0.20% in March 2016 during the same month last year. Inflation of consumer products in Kosovo was for 2.76% increase from 2003 to 2016, reaching a high of 26.70 % in May 2008 and a record low of -8.91% per month November 2004.

Figure 1: Consumer Price Index in Kosovo, Macedonia, Albania and Germany for the period 2011-2016

Source: <http://www.tradingeconomics.com/>

In the above figure are presented the values of the consumer price index in Kosovo for the period 2011 - 2016. In 2011, the value of this index was 120 points, while we had a slight increase in the index by 2015, which amounts worth up to 127 points. Below we give some data on prices of production and changes in these prices. Prices of manufacturing products in Kosovo remained unchanged in value 113.80 points in the fourth quarter of 2015 from 113.80 points in the third quarter of 2015. Prices of manufacturing products in Kosovo increased on average at 104.51 points from 2008 by 2015, reaching the highest value of 114.10 points in the second quarter of 2015 and the lowest value of 94 points in the fourth quarter of 2008.

In this section, we will be given some information about the consumer price index in Macedonia, Albania, Montenegro, Switzerland, Germany and Austria for the period 2010-2016, and also through some data will be compared to the average prices of products consumer between Kosovo and other countries. Consumer Price Index in Macedonia has dropped 99.91 points to 100.06 points in March from February 2016. Consumer Price Index in Macedonia has increased an average value of 101.96 points from 2003 to 2016, reaching the maximum value of 109.70 points in April 2008 and the minimum value of 98.10 points in December 2004. (State Statistical Office of the Republic of Macedonia, 2016). Consumer Price Index in Albania rose to 102.47 points in March from 102.01 points in February 2016. Consumer Price Index in Albania has increased in value by an average of 90.82 points from 2006 to 2016, scoring the highest value of 102.47 points in March 2016 and a record low of 78.73 points in August 2006. The macro-economic indicators in Montenegro has fallen 99.10 points in March from 100.14 points in February 2016. Change of average prices of consumer products in Montenegro amounts to 102.72 points from 2008 to 2016, where the maximum value of the index of consumer prices was 110.80 points in July 2008 and the minimum value was 98.60 points at April 2014.

Consumer Price Index in Switzerland rose to 100.10 points in March from 99.80 points in February 2016. This economic indicator, as an important indicator of the Swiss economy, it has increased to an average of 60.66 index points from 1950 to 2016, reaching a high of 100.77 points in April 2011 and the lowest value of 20.60 points in April 1950 (Swiss Federal Statistical Office, 2016). Based on official data of the Federal Statistical Office in Germany, consumer price index dropped to 107.10 points in April from 107.30 points in March 2016. It should be noted that this indicator has increased living costs 59.16 points from 1950 to 2016, amounting to a maximum of 107.30 points in March 2016 and the minimum value of the index point 20.50 in July 1950.

According to official statistics in Austria (Statistics Austria) consumer price index in Austria increased to 100.70 index points in March from 99.90 index points in February 2016.

3. THE METHODOLOGY OF SCIENTIFIC RESEARCH AND DESIGN OF ECONOMETRIC MODEL

After reviewing relevant literature and comparative analysis for the index of consumer prices between Kosovo and other countries, in this paper we present an empirical analysis, through which we will identify the cost of basic products consumption between Kosovo and countries other. This scientific paper aims to identify this research question: **What is the value of the cost of basic products consumption in Kosovo compared to other countries of the region and Europe?**

Hypotheses:

H1: *The cost of basic consumer products in Kosovo is lower than the cost of these products in Macedonia and Albania. (taking into account the average wage level in these countries).*

H2: *The cost of basic consumer products in Kosovo is higher than the cost of these products in Montenegro, in Switzerland, Germany and Austria. (taking into account the average wage level in these countries).*

In order to test the hypothesis set forth in would we use some analysis and statistical tests and they will be us to assist with to give response of research question of the study which is the value of the cost of basic products consumption in Kosovo compared to other countries in the region and Europe?

Design of econometric model, which we will use in the empirical analysis is based on secondary data, applying a quantitative method. Database in this econometric model is conceived in this way: first collected all the data for average prices of 10 major products consumption (milk, white bread, rice, eggs, local cheese, beef, apples, bananas, tomatoes and potatoes), which comprise consumer basket. So, the prices of these products consumption in Kosovo and in six other countries, were selected as the sample is necessary to analyze the cost of life compared to the average wage level. Econometric model that we have included two independent variables and the dependent variable. As dependent variable we take the consumer basket (in total including all the prices of consumer products), while as independent variables we take the average wage level in 7 countries involved in this empirical analysis. Empirical model of this analysis, will consider the impact of two control variables which are: % of the cost of basic consumer products and the difference of these costs. The table below presents a list of all the average price of consumer products, so prices for some more representative items and services.

Table 1: Average price in euro for some more representative items and services

Articles	The average price of the article in Kosova (Value €)	The average price of the article in Albania (Value €)	The average price of the article in Macedonia (Value €)	The average price of the article in Montenegro (Value €)	The average price of the article in Switzerland (Value €)	The average price of the article in Germany (Value €)	The average price of the article in Austria (Value €)
Milk (1 liter)	0.76	0.91	0.83	0.76	1.25	0.74	1.07
White bread (500 gr.)	0.29	0.50	0.50	0.52	1.46	1.28	1.61
Rice (1 kg)	1.01	1.04	1.24	0.83	2.12	1.62	1.56
Eggs (12 pieces)	0.86	1.10	1.44	1.28	4.66	1.70	3.18
Local cheese (1 kg)	3.18	4.17	4.99	5.00	19.70	8.28	10.14
Beef (1kg)	6.00	5.95	6.91	7.67	39.63	13.58	12.46
Apples (1kg)	0.73	0.76	0.80	0.70	3.41	1.86	2.24
Bananas (1kg)	0.93	1.33	0.91	0.97	3.04	1.72	1.79
Tomatoes (1kg)	0.66	0.62	0.90	0.90	3.28	2.02	2.44
Potatoes (1kg)	0.34	0.44	0.51	0.43	0.96	1.06	1.54
Σ Totali	14.76	16.82	19.03	19.06	79.51	33.86	38.03

Source of data: <http://ec.europa.eu/eurostat/web/nicp/data/database>

Based on the data presented in the first table, we calculated the total value of the consumer basket for each country is taken as a case study. The main purpose of this calculation consists of finding the cost of basic products, taking into account the average wage level of these countries in 2016.

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

Table 2: Average wages level and calculation of the percentage of the cost of essential products

Country	The value of the average wage for 2016 (values in €)	Calculating the cost of basic products
Kosovo	360	14.76/360 = 4.10%
Macedonia	350.99	16.82/350.99 = 4.79%
Albania	425.1	19.03/425.1 = 4.47%
Montenegro	478	19.06/478 = 3.98%
Switzerland	4031	79.51/4031 = 1.97%
Germany	2225	33.86/2225 = 1.52%
Austria	2124	38.86/2124 = 1.82%
The difference in the cost of basic products		Calculating the difference in cost
Kosovo- Macedonia		4.10% - 4.79% = (0.69%)
Kosovo - Albania		4.10% - 4.47% = (0.37%)
Kosovo - Montenegro		4.10% - 3.98% = 0.12%
Kosovo - Switzerland		4.10% - 1.97% = 2.13%
Kosovo - Germany		4.10% - 1.52% = 2.58%
Kosovo – Austria		4.10% - 1.82% = 2.28%

In Table 2 are presented all the data about the average wage level, the calculation of the percentage of the cost of essential products and the difference in the cost of basic products among the countries included in the comparative analysis. To calculate the cost of basic consumer products, it is taking the ratio of the total value of consumer basket to the average wage level. Calculations based on the higher value of the cost of consumer products in Macedonia (4.79%), then to 0.69% higher than the cost of these products in Kosovo (4.10%). While the lower cost of these consumer products, based on calculations made by taking into account the average wage level, is in Germany (1.52%), then for 2.58% lower than in Kosovo.

Table 3: Database for simple standard regression analysis

Country	The value of the average wage (Value €) X1	Consumer basket (Value €) Y	% of the cost of basic products X2	Difference X3
Kosovo	360	14.76	4.10%	4.10%
Macedonia	350.99	16.82	4.79%	(0.69%)
Albania	425.1	19.03	4.47%	(0.37%)
Montenegro	478	19.06	3.98%	0.12%
Switzerland	4031	79.51	1.97%	2.13%
Germany	2225	33.86	1.52%	2.58%
Austria	2124	38.86	1.82%	2.28%

Data Source: Authors calculations in STATA

$$\log Y = \alpha_0 + \alpha_1 X1 + \alpha_2 X2 + \alpha_3 X3 + \varepsilon_t$$

Y - represents the consumer basket (the dependent variable represents the total average prices of ten basic consumer products, which are selected in this econometric model). **X1** - represents the value of the average wage, **X2** - % of the cost of basic products and **X3** - the difference in the cost of basic products among the countries included in the comparative analysis.

4. THE RESULTS OF THE EMPIRICAL ANALYSIS AND FINDINGS OF THE STUDY

In the last part of this research paper will give the final results of the regression analysis and also will be tested two hypotheses set out in the beginning of this paper. Consumer product prices continued falling trend, a trend that started since 2012. The index of prices of consumer products during the first nine months of 2015 compared with the same period of the previous year dropped to 19 %. Price movement in Kosovo is similar to the movement of prices in international markets, especially the price movements in Eurozone countries with which Kosovo has the largest share of commercial exchanges. As prices in global markets, which are characterized by a sharp decline, and prices in Kosovo are characterized by drop until September 2015. To this end, the main goal of this empirical study, we focused on the realization of a comparative analysis between the case of Kosovo and other countries in the region and Europe.

Taking sample of ten average prices of consumer products, which make up the consumer basket. Within this empirical analysis as dependent variable is included in the total value of these ten products (consumer basket), while as independent variables we take the average wage level in the countries included in the comparison. In this econometric model as control variables presented two sizes, and they are: the proportion of the cost of basic

products and the difference of these costs. In Table 4 are presented the results of the regression analysis. The methodology of the analysis consists in controlling explanatory hypotheses for those variables that are important for the level of significance. So, this econometric model will be explained by factors which the data reach the level observed significant (p-value <0.05 level) or in special cases (p-value <0.1).

Table 4: Results of regression analysis

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	1.999	.011		-186.574	.000
	The value of the average wage	1.000	.003	1.726	370.327	.014
	% of the cost of basic products	.998	.006	.812	177.701	.021
	Difference	.145	.002	.000	.128	.906

a. Dependent Variable: Shporta.e.konsumatorit

Source: Calculations of the authors in the program STATA version 12

To determine the statistical impact of variables will use significance level (p-value <0.05 level). From the results of linear regression with method enter define important variables, those variables with significance level (p-value <0.05) according to Table 4 result.

1. The value of the average wage (p - value = 0.014)
2. The percentage of the cost of basic products (p - value = 0.021).

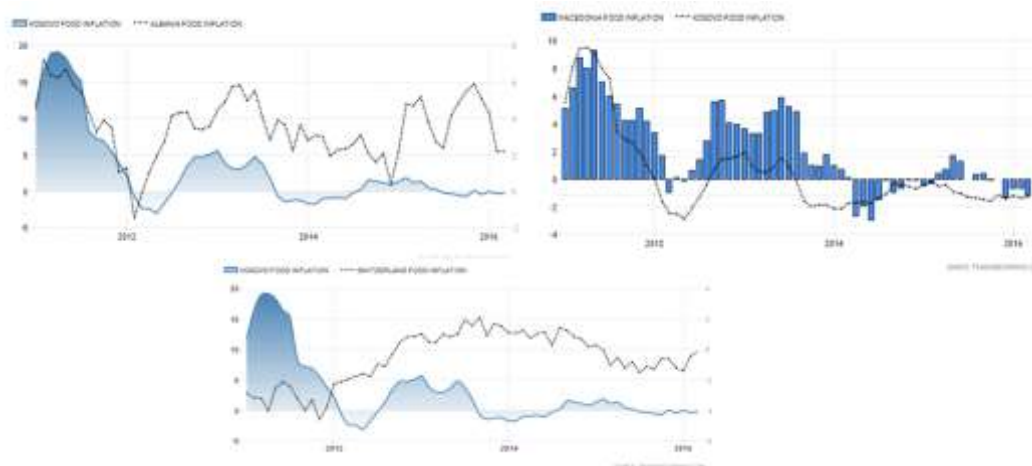
Based on the results of the linear regression, we take the following equation:

$$Y = 1.999 + 1.000X_1 + 0.998X_2 + 0.145X_3 + 0.011$$

The statistical processing of the results of the linear regression method in the program STATA version 12, from Table 4, we see that $\alpha_1 = 1.000 \neq 0$ enough one of coefficients to be different from zero, zero hypotheses are rejected and alternative hypothesis accepted. So the cost of basic consumer products in Kosovo is lower than the cost of these products in Macedonia and Albania, and the high cost of these products in Montenegro, in Switzerland, Germany and Austria. (taking into account the average wage in these countries).

Comparative analysis Kosovo - Albania. In the part of the interpretation of the final results of analyzes of regression, we will give some comparison between the cost of basic products consumption in Kosovo in relation to other countries in the region and in Europe, taking into account the level of the average wage in these countries.

Figure 2: Comparison of average prices for major consumer products between Kosovo with Albania, Macedonia and Switzerland

This analysis will start by comparing the consumer price index between Kosovo and Albania. Focusing on the level of significance, for the first hypothesis, then we can conclude that the cost of basic consumer products in Kosovo, is lower than in Albania, by taking the average wage level in both countries concerned. The total value of the consumer basket (10 consumer products - see Table 1) in the case of Kosovo is € 14.76, while in the case of Albania is € 16.82. According to official data from Eurostat for 2015, the average wages in Kosovo amounts to up to € 360, while in Albania € 425.1. To calculate the cost of basic products to the consumer, we take into account the level of the average wages for both countries, and reach the conclusion that the cost of consumer products in Kosovo amounts up to 4.10%, while in Albania 4.47% (the difference is - 0.37%). So, based on the

results of the regression analysis, we can conclude that if for value 1% have increased the level of average salary in Kosovo, then it turns out that for value 1.4% to have reduction in the cost of basic products to the consumer. Figure 2 is shown graphically comparing the average price for these products for the period 2010-2016 between Kosovo and Albania.

Comparative analysis, the case of Kosovo to other countries in the region (Macedonia, Montenegro) - Based on the results of analysis of regression was noted empirically that the cost of basic products consumption in Kosovo is lower than in Macedonia, but it is higher than in Montenegro. According to official statistics of the two countries, the level of the average wage in Macedonia is € 350.99, while in Montenegro is € 478. The cost of ten consumer products (sample - average prices) in the case of Macedonia amounts to 4.79% (the difference is - 0.69%), while in the case of Montenegro is 3.98% (the difference is 0:12%). So, based on the regression results, significance value is less than 0.05, then we can conclude that the alternative hypothesis is accepted. In case, if we have change for 1% in the level of average wage in Macedonia or Montenegro, then it turns out that for the value of 2.1%, will have a decrease in the consumer price index in these two countries.

Comparative analysis, the case of Kosovo to other countries in Europe (Switzerland, Germany and Austria) - Within this empirical analysis, will present some of key findings and statistical data, to enable us comparability of average prices of products in between Kosovo and other European countries. It is confirmed empirically, that the cost of basic consumer products in Kosovo is higher than the cost of these products in Switzerland, Germany and Austria (taking into account the average wage level of those countries). Based on official data of Eurostat, the value of the average wage in these countries is as follows: Switzerland (€ 4,031), Germany (€ 2,225) and Austria (€ 2,124). Percentage of cost for ten supposed products in this empirical analysis, reaches up value to 1.97% in Switzerland, 1:52% in Germany and 1.82% in Austria. While it value the cost of products in Kosovo, is worth up to 4.10%. These values are calculated based on the average prices of consumer products and the level of the average wage. So, it is noted that the cost of basic consumer products is for 2.13% higher in Kosovo than in Switzerland, 2.58% higher than in Germany and 2.82% higher than in Austria.

5. CONCLUSIONS

In the last decade is more expensive living in Kosovo. Ten years ago, the prices of food products and other services have been other monetary weight. Enormous raises of prices in the country has greatly hit the overwhelming part of the citizens of Kosovo. In some cases the prices of base product in Kosovo are higher than in developed countries of the European Union, but also beyond, where the minimum wage is more than 1000 euro, or five times greater than the average wages in Kosovo. Based on the results of this research, the cost of basic products consumption in Kosovo is lower than the cost of these products in Macedonia and Albania and higher than the cost of these products in Montenegro, in Switzerland, Germany and the Austria (taking into account the average wage in these countries). Based on the results of the regression analysis, we can conclude that if the value of 1% for an increase in the level of average wages in Kosovo, then it turns out that about 1.4% of the value of cost reduction that have basic consumer products. The cost of ten consumer products (sample - average prices) in the case of Macedonia amounts to 4.79% (the difference is - 0.69%), while in the case of Montenegro is 3.98% (the difference is 0.12%) and the cost of basic products for consumption is 2.13% higher in Kosovo than in Switzerland, 2.58% higher than in Germany and 28.2% higher than in Austria. So these enormous price increase of basic products is unaffordable for the majority of the citizens of Kosovo.

LITERATURE AND REFERENCES

- [1] Allen, R., (1949). The Economic Theory of Index Numbers, *Economica – New series*, 16(63), p. 197-203.
- [2] Archibald, R.B. (1977), On the Theory of Industrial Price Measurement: Output Price Indexes, *Annals of Economic and Social Measurement* 6, 57-72.
- [3] Astin, J. (1999), The European Union Harmonized Indices of Consumer Prices (HICP), *Proceedings of the Ottawa Group Fifth Meeting*, R. Gudnason and D. Gylfadottir (eds.), held at Statistics Iceland, Reykjavik, Iceland, 25-27 August, 1999.
- [4] Berndt, E.R. (1991), *The Practice of Econometrics: Classic and Contemporary*, Reading, MA: Addison-Wesley.
- [5] Berndt, E.R. and N.J. Rappaport (2001), .Price and Quality of Desktop and Mobile Personal Computers: A Quarter Century Historical Overview., *The American Economic Review*, forthcoming.
- [6] Carruthers, A.G., D.J. Sellwood and P.W. Ward (1980), .Recent Developments in the Retail Prices Index., *The Statistician* 29, 1-32.

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

- [7] Clarida, R., Gali, J., Gertler, M., (2000). Monetary policy rules and macroeconomic stability: evidence and some theory, *The quarterly journal of economics*, 115(1), p. 147-180
- [8] Consumer Price Indices: An ILO Manual, Turvey, R. et al., International Labour Organization, Geneva, 1989, pp 4-6.
- [9] Diewert, W. (1974b), .Intertemporal Consumer Theory and the Demand for Durables., *Econometrica* 42, 497-516.
- [10] Eurostat (European Statistical Agency), World Bank, International Monetary Fund, Organization for Economic Cooperation and Development, and United Nations (2015).
- [11] Fielding, D. and P. Mizen (2001), .The Relationship between Price Dispersion and Inflation: a Reassessment., European University Institute Working Paper no. 2001/10, Badia Fiesolana, I-50016 San Domenico, Italy.
- [12] Fisher, I. (1930), *The Theory of Interest*, New York: Macmillan.
- [13] Goodhart, C.A.E. (1995), .Price Stability and Financial Fragility., pp. 439-497 in *Financial Stability in a Changing Environment*, K. Sawamoto, Z. Nakajima and H. Taguchi (eds.), London: St. Martin.s Press.
- [14] Hill, T.P. (1988), .Recent Developments in Index Number Theory and Practice., *OECD Economic Studies* 10, 123-148.
- [15] Konüs, A.A. (1924), .The Problem of the True Index of the Cost of Living., translated in *Econometrica* 7, (1939), 10-29.
- [16] *Penguin Dictionary of Economics*, 4th Edition, 1987.
- [17] *Toward a More Accurate Measure of the Cost of Living*, Final Report to the Senate Finance Committee from the Advisory Commission to Study the Consumer Price Index, Boskin et al, December 4, 1996.
- [18] <https://ask.rks-gov.net/>
- [19] <http://www.instat.gov.al/al/home.aspx>
- [20] http://www.stat.gov.mk/Default_en.aspx
- [21] <http://www.monstat.org/eng/>
- [22] http://www.statistik.at/web_en/statistics/index.html
- [23] <https://www.destatis.de/EN/Homepage.html>
- [24] <http://www.bfs.admin.ch/>

TAX NORMS AND ITS EFFECT ON THE ECONOMIC GROWTH

Entela Velaj, PhD

“Aleksandër Moisiu” University, Faculty of Business, – Durrës, Albania
entelavelaj@yahoo.com

Olta Nexhipi, PhD

“Aleksandër Moisiu” University, Faculty of Business, – Durrës, Albania
olta.nexhipi@gmail.com

Abstract: The objective of this study is to analyze and study the marginal norm of taxation on income and on personal income and their impact on the economy. To complete this study we have taken in consideration 43 countries of the Euro zone and the data are of the year 2014.

In the neo classic economic model taxes impact the level of income but not the increase norm while the endogenous models suggest that taxes may impact the economy but in the long run. However the way on which taxes impact the income increase is never clear. Taxes may be positive for an economy if the state secures financial bases for public goods which would increase the social life level. Public service remedy may impact the productive of a fixed private capital and also the economic level. High taxes may impact depts., investment, wage simulation, life standards and also economic increase.

Keywords: taxes, economic growth, GDP, unemployment

NORMA E TATIMIT DHE EFEKTI I TIJ MBI RITJEN EKONOMIKE

Dr. Entela Velaj

Universiteti “Aleksandër Moisiu”, Fakulteti i Biznesit- Durrës, Shqipëri
entelavelaj@yahoo.com

Dr. Olta Nexhipi

Universiteti “Aleksandër Moisiu”, Fakulteti i Biznesit- Durrës, Shqipëri
olta.nexhipi@gmail.com

Abstrakt: Qëllimi i këtij punimi është studimi i efekteve të normave marxhinale të tatimit mbi fitimin dhe tatimit mbi të ardhurat personale në rritjen ekonomike. Në studim janë marrë 43 vëndet e zonës europiane. Të dhënat i përkasin vitit 2014.

Në modelet e rritjes ekonomike neo-klasike, tatimet ndikojnë vetëm në nivelin e të ardhurave, por jo në normën e rritjes, ndërsa modelet endogjene të rritjes sugjerojnë se tatimet mund të ndikojë në normën afatgjatë të rritjes.

Megjithatë, mënyra se si tatimet ndikojnë mbi nivelin dhe rritjen e të ardhurave nuk është gjithmonë e qartë.

Tatimi mund të jetë i dobishëm për ekonominë, nëse ai siguron bazën financiare për sigurimin e të mirave publike që përmirësojnë standardet mesatare të jetesës dhe mirëqenien sociale. Përmirësimi i mallrave dhe shërbimeve publike gjithashtu mund të rrisë produktivitetin e kapitalit fiks privat dhe njerëzor dhe në këtë mënyrë të rrisë edhe rritjen ekonomike. Në anën tjetër, tatimet më të larta mund të rrisin shtrembërimet dhe të reduktojnë kursimet, investimet, stimujt e punës, standardet e jetesës dhe rritjen ekonomike.

Fjalët kyçe: Tatimi mbi fitimin, rritja ekonomike, GDP, papunësia .

1. HYRJE

Aplikimi i tatim fitimit mbi kompanitë, në përgjithësi në ekonomi shpërndahet ndërmjet pjesmarrësve në procesin e prodhimit. Ndikimi kryesor në diagramën e mëposhtme është se tatimi është shpërndarë midis kthimit të kapitalit dhe kthimit nga puna (në formën e pagave).

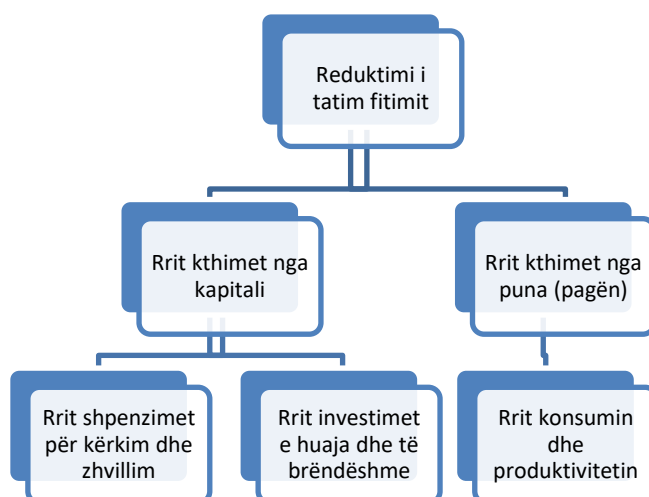

FIG: 1 Efekti i reduktimit të tatimit mbi fitimin në një kompani

Akumulimi i kapitalit luan një rol të rëndësishëm në rritjen ekonomike. Tatimi mbi fitimin jep efekt në investimin për kapital, duke rritur kostot e përdoruesve të kapitalit. Kostoja e përdorimit të kapitalit merr parasysh normën e tatimit, zhvlerësimin, stimujt për investime kapitale etj. Kështu një reduktim i tatimit të fitimit nxit firmat për të zmadhuar kapitalin, nxit tërheqjen e investimeve të huaja dhe nxit inovacionin. Gjithashtu ulja e tatimit të fitimit mund të nxisë rritjen e pagave të punonjësve.

Ekzistojnë tre pikëpamje në literaturë në lidhje me efektet deformuese të tatimit të kompanive.

Pikëpamja tradicionale është se kompanitë financojnë investimet marxhinale nga kapitale të reja. Në qoftë se taksa e kompanive çon në taksimin e dyfishtë të dividendëve, kjo do të thotë që kostot kapitale neto të investimeve do të jenë më të larta se norma e interesit të tregut dhe kjo redukton investimet në sektorin e kompanive. Ajo gjithashtu mund të çojë në disa rishpërndarje të kapitalit ndërmjet sektorëve jo-korporativ dhe korporativ, të cilat mund të zbusin efektin e përgjithshëm të investimeve agregate. Me këtë pikëpamje, reduktimi ose eliminimi i taksimit të dyfishtë të dividendëve ul kostot neto të investimeve, duke stimuluar investimet e kompanive.

Një pikëpamje e dytë (mendim neutral) është se taksa e kompanive nuk do të reduktojë investimet, në qoftë se përdoret *borxhi* për financimin e investimeve fikse marxhinale.

Pikëpamja e tretë është se investimi marxhinal i kompanive financohet nga fitimet e pashpërndara dhe jo nga borxhi ose kapitali i ri. Përdorimi i fitimeve të pashpërndara iu mundëson investitorëve për të grumbulluar kapital në një normë e kthimit që taton me tatimin mbi fitimin dhe jo nga tatimi mbi të ardhurat. Nëse shumica e tatimit të kompanive dhe tatimit të kapitalit është më e ulët se tatimi mbi të ardhurat personale nga interesi¹⁰¹, firmat do të preferonin financime nga fitimet e pashpërndara dhe jo nga borxhi. Taksa e kompanive, atëherë do të jetë neutrale në lidhje me investimet.

2. RISHIKIM LITERATURE

Janë bërë mjaft studime për të parë efektin e tatimeve mbi tregues të ndryshëm makroekonomikë dhe mikroekonomikë.

Në një studim që është bërë për vendet e OECD është parë marrëdhënia midis tatimeve dhe rritjes ekonomike. Kjo marrëdhënie është shqyrtuar për tri lloje të normave tatimore: norma mesatare e tatimit e cila është e barabartë me raportin e të ardhurave tatimore në raport me GDP-në, norma tatimore marxhinale dhe norma mesatare e taksave direkte.¹⁰² Gjatë periudhës 1980-95 të gjitha këto norma tatimore janë të lidhura negativisht me normën e rritjes.

A ka një marrëdhënie negative midis nivelit të taksave dhe rritjes ekonomike?

¹⁰¹ Siç ishte rasti, për shembull, në Shtetet e Bashkuara para reformës të vitit 1981 e taksave (Stiglitz, 1973, f. 1-34).

¹⁰² Normat e taksave marxhinale janë llogaritur nga regresionet kohore ndërmjet GDP-së nominale dhe totalit të të ardhurave tatimore (të ngjashme me Easterly dhe Rebelo, 1993). Normat mesatare e taksave direkte janë llogaritur duke matur normat mesatare të të ardhurave tatimore të kapitalit dhe normën mesatare të taksave të fuqisë punëtore.

Barro (1991) e konsideron rolin pozitiv të arsimit për formimin e kapitalit njerëzor dhe gjen një korrelacion të rëndësishëm negativ midis nivelit të problematikave të qeverisë (e matur me konsumin real të blerjeve të qeverisë, më pak shpenzime për arsim dhe mbrojtje, si një përqindje e GDP-së reale gjatë periudhës 1970-85) dhe të rritjes ekonomike apo të investimeve private.

Plosser (1992) gjen një korrelacion të rëndësishëm negativ midis nivelit të taksave mbi të ardhurat dhe fitimet (si përqindje e GDP-së) dhe rritjes së GDP-së reale për frymë.

King dhe Rebelo (1990) stimulojnë ndryshime në tatimin mbi të ardhurat duke zbatuar një model të rritjes endogjene dhe për të zbuluar se një rritje prej 20 përqind në 30 përqind e ul normën e rritjes me 2 pikë përqindje. Sipas modelit neo-klasik të rritjes Solow, efekti tatimor është shumë më i vogël dhe humbja e mirëqenies është ekuivalente me një rënie të qëndrueshme në konsumin real me vetëm 1.6 për qind.

Agell (1995) gjithashtu konkludon se marrëdhënia midis tatimit dhe rritjes ekonomike nuk është e fortë në vendet e OECD. Në mënyrë të ngjashme, Easterly dhe Rebelo (1993a) gjejnë se niveli i taksave nuk është i rëndësishëm në regresionet teorike të rritjes. Sipas pikëpamjes së tyre, arsyeja që Barro dhe Plosser gjeti efekte të rëndësishme është korrelacioni i fortë pozitiv midis nivelit të taksave (ose shpenzimet qeveritare) dhe nivelin fillestar të të ardhurave; raportet e taksave ndaj GDP-së janë relativisht të ulëta në vendet e varfëra, të cilat më pas të fillojnë të përmirësohen (efekti i konvergencës). Kur niveli fillestar i të ardhurave është i kontrolluar, si rezultatet e Plosser ashtu edhe të Barro-së do të prishen.

Slemrod (1995) del në përfundimin se ka një lidhje pozitive, negative ose asnjë lidhje mes taksave dhe nivelit të të ardhurave për frymë në varësi të përcaktimit të parametrave dhe vendeve të konsideruara. Ai gjen një korrelacion pozitiv të fortë midis nivelit të të ardhurave tatimore në raport me GDP-në dhe nivelit të GDP-së reale për frymë në periudhat kohore mes të 1929 dhe 1992 për Shtetet e Bashkuara. Përveç kësaj, ai del në përfundimin se ka një korrelacion pozitiv ndërmjet nivelit të të ardhurave nga taksat si raport i GDP-së (ose raportit të shpenzimeve qeveritare) dhe nivelit të GDP-së reale për frymë në të gjithë vendet, në veçanti vendet në zhvillim të cilat janë të përfshira në këtë model (me GDP më të ulët për frymë dhe norma të ulëta të taksave). Vetëm për vendet e OECD-së, Slemrod nuk gjen asnjë lidhje të dukshme pozitive apo negative ndërmjet nivelit të normave tatimore dhe nivelit të GDP-së për frymë. Duke parë marrëdhëniet ndërmjet ndryshimeve në normat e tatimit ose raportet e shpenzimeve dhe rritjes në vendet e OECD-së, ai del në përfundimin se ka një korrelacion negativ. Ai argumenton se në periudhën afatshkurtër, performanca e dobët ekonomike do të shkaktoje pagesa të larta të sigurimeve shoqërore dhe arrin në përfundimin se nuk ka shumë dëshmi bindëse se shtrirja e qeverisë ka një ndikim pozitiv ose negativ as në nivel e as në normën e rritjes së të ardhurave për frymë.

Lindor dhe Rebelo (1993 a) gjejnë se vetëm normat e të ardhurave tatimore kanë një efekt të rëndësishëm negativ në rritjen për frymë, dhe asnjë masë tjetër tatimore nuk ka. Vlerësimi i tyre i përgjithshëm i rezultateve të studimeve të tilla agregate mbi tatimet dhe rritjen është se taksat kanë rëndësi për rritjen, por është shumë e vështirë të maten çrregullimet tatimore me të tilla analiza.

Koester dhe Kormendi (1989), në një analizë gjithëpërfshirëse për vendet në 1970, gjejnë një efekt të rëndësishëm negativ të normave të taksave marxhinale mbi nivelin e GDP-së reale për frymë, por jo në normën e rritjes, kur kjo e fundit kontrollohet për nivelin fillestar të të ardhurave. Ata sugjerojnë se një rënie 10 për qind në normat e taksave marxhinale do të rrisë të ardhurat për frymë në një vend mesatar industrial me më shumë se 7 për qind (dhe në një vend në zhvillim mesatar me më shumë se 15 për qind). Pra, një reformë e taksave e cila do të reduktojë progresionin e taksave do të rrisë të ardhurat dhe do të çojë në një ndryshim në rritje në të gjithë ecurinë e rritjes. Në këtë studim, normat e taksave marxhinale janë nxjerrë nga regresionet kohore ndërmjet GDP-së nominale dhe të ardhurave të taksave, ndërsa raportet e tatimit të të ardhurave ndaj GDP-së përfaqësojnë normat mesatare të taksave.

3.METODA E KERKIMIT

Në studimin e kësaj çështjeje jemi mbështetur tek të dhënat e publikuara nga Banka Botërore ku janë marrë në studim 43 vende të zonës së Europës. Të dhënat i referohen vitit 2014.

Variablat e marrë në studim janë rritja vjetore e GDP e shprehur në përqindje, numri i popullsisë i shprehur në milion, norma e tatimit të kompanive e shprehur në përqindje, norma e tatimit mbi të ardhurat personale e shprehur në përqindje dhe norma e papunësisë e shprehur në përqindje.

Në analizimin e të dhënave është përdorur programi SPSS.

Në fillim testuam nëse variablat ishin të koreluar nëpërmjet koeficientit të korelacionit Pearson dhe pamë se norma e tatimit mbi të ardhurat personale ishte i koreluar me normën e tatimit të kompanive. Për këtë arsye do të studiojmë efektin e tyre në mënyrë të veçantë. Modeli i përdorur është regresion i shumëfishtë linear.

Ekuacionet e modelit tonë janë :

$$\text{GDP}_r = \alpha + \beta_1 \text{Up} + \beta_2 \text{pop} + \beta_3 \text{TA} + \varepsilon \quad \text{dhe} \quad \text{GDP}_r = \alpha + \beta_1 \text{Up} + \beta_3 \text{TF} + \varepsilon$$

4.REZULTATI

Rritja e GDP vjetore shpjegohet 25.4% nga variablat tanë të pavarur që kemi marrë në studim. Variabli i normës së taksës mbi të ardhurat personale është statistiki i rëndësishëm pasi $p\text{-value} = 0.002 < 0.05$. Gjithashtu edhe variabli i normës së papunësisë është statistiki i rëndësishëm, pasi $p\text{-value} = 0.038 < 0.05$. Variabli i popullsisë nuk është statistiki i rëndësishëm. Konstantja gjithashtu rezultoi e rëndësishme. Nga analiza vërejmë se si papunësia ashtu edhe norma e tatimit mbi të ardhurat personale ndikojnë negativisht mbi rritjen e GDP. Vlerat e koeficientëve β_1 dhe β_3 janë rrespektivisht -0.108 dhe -0.075 . Kjo sigurisht që është në përputhje me teorinë ekonomike sipas të cilave rritja e normës së papunësisë do të shoqërohet me uljen e të ardhurave në dispozicion, uljen e konsumit dhe sigurisht rënien e GDP. Nga ana tjetër nga modeli unë del se nëse rriten normat e tatimit mbi të ardhurat personale kjo do të sjellë rënien e rritjes vjetore të GDP-së. Sipas modelit tonë rritja e normave të taksave nuk do të thotë se do të shoqërohet me rritjen GDP. Sipas teorisë ekonomike vërtetë të ardhurat tatimore edhe mund të rriten për pasojë të rritjes së normës së taksës por kjo do të shoqërohet me rritjen e çmimeve, rënien e të ardhurave të individëve, e cila çon në rënien e konsumit dhe perfundimisht rënien e GDP-së.

Ekuacioni i modelit tonë të testuar do të jetë:

$$\text{GDP}_r = 4.76 - 0.108 \text{Up} - 0.075 \text{TA}$$

Nisur nga fakti se popullsia na del një variabël jo sinjifikant, atëherë e përjashtojmë nga modeli dhe shikojmë se modeli ynë rimerr formën e mëposhtme:

$$\text{GDP}_r = 4.66 - 0.105 \text{Up} - 0.075 \text{TA}$$

dhe R^2 bëhet 25.5% dhe sinjifikanca e modelit bëhet 0.003

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	.504 ^a	.254	.197	2.1459

a. Predictors: (Constant), Population (Millions), Income Tax Rate (%), Unemployment (%)

ANOVA^a

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	61.232	3	20.411	4.433	.009 ^b
	Residual	179.584	39	4.605		
	Total	240.816	42			

a. Dependent Variable: GDP Growth Rate (%)

b. Predictors: (Constant), Population (Millions), Income Tax Rate (%), Unemployment (%)

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	4.769	1.113		4.283	.000
	TA (%)	-.075	.022	-.476	-3.344	.002
	Up (%)	-.108	.050	-.311	-2.152	.038
	Pop (Millions)	-.004	.011	-.051	-.361	.720

Dependent Variable: GDP Growth Rate (%)

Tabela 1: Regresioni shumëfishtë linear midis GDP dhe normave marxhinale të tatimit mbi të ardhurat, papunësisë dhe popullsisë

Në vijimësi testuam përsëri lidhjen e mësipërme por duke vendosur në vënd të normës së tatimit mbi të ardhurat personale normën e tatimit të kompanive dhe duke e hequr variablin e popullsisë meqë nuk ndikonte në rritjen vjetore të GDP-së, arrijmë në konkluzionin se edhe norma e tatimit mbi fitimin e kompanive ndikon mbi rritjen vjetore të GDP-së, dhe ky ndikim gjithashtu vazhdon të jetë negative. Edhe në këtë rast modeli është

statistikisht i rëndësishëm pasi p-value i modelit është 0.035 <0.05 por në këtë rast modeli shpjegohet vetëm 15.4% nga variablat e pavarur që kemi në studim.

Ekuacioni i modelit tonë është :

$$GDP_r = 4.877 - 0.134TF - 0.101Un$$

Model Summary

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	.393 ^a	.154	.112	2.2567

a. Predictors: (Constant), Unemployment (%), Corporate Tax Rate (%)

ANOVA^a

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	37.103	2	18.551	3.643	.035 ^b
	Residual	203.714	40	5.093		
	Total	240.816	42			

a. Dependent Variable: GDP Growth Rate (%)

b. Predictors: (Constant), Unemployment (%), Corporate Tax Rate (%)

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	4.877	1.472		3.314	.002
	TF (%)	-.134	.057	-.358	-2.367	.023
	Un (%)	-.101	.053	-.289	-1.905	.044

Tabela 2: Regresioni shumëfishtë linear midis GDP dhe normave marxhinale të tatimit mbi fitimin dhe papunësisë

5.KONKLUZIONE

Një ndër objektivat e këtij punimi ishte studimi i ndikimit të normës marxhinale të tatimit mbi të ardhurat dhe normës marxhinale të tatimit të fitimit si mbi rritjen ekonomike ashtu edhe mbi investimet e huaja direkte.

Në fillim testuam normën marxhinale të tatimit mbi të ardhurat personale. Ekuacioni i gjetur ishte $GDP_r = 4.76 - 0.108Up - 0.075 TA$. Rezultatet e analizës treguan se modeli ynë ishte i rëndësishëm. Rritja e GDP shpjegohet 25.4% nga variablat e pavarur të marrë në studim. Variabli i normës marxhinale të tatimit mbi të ardhurat personale ishte statistikisht i rëndësishëm pasi P-value ka vlerën 0.002. Gjithashtu edhe variabli i papunësisë ishte statistikisht i rëndësishëm (P -value është 0.038) ndërsa variabli i popullsisë doli i parëndësishëm statistikisht dhe kjo gjë pritej pasi ky variabël ishte i shprehur në vlerë absolute dhe jo në normë rritje (kjo për pamundësinë e gjetjes së kësaj njësie matje). Pas përjashtimit të këtij variabli dhe testimit nga fillimi modeli ynë merr formën

$$GDP_r = 4.66 - 0.105Up - 0.075 TA \text{ . dhe } R^2 \text{ bëhet } 25.5\% \text{ dhe sinjifikanca e modelit bëhet } 0.003$$

Si papunësia ashtu edhe norma marxhinale e tatimit mbi të ardhurat personale kanë një ndikim negative mbi rritjen ekonomike. Pra rritje e papunësisë dhe e normës së kësaj takse çon në rënien ekonomike. Nga koeficientët β_1 dhe β_2 mund të themi se rritja me një njësi e normës së tatimit ul me 0.075 njësi normën e rritjes ekonomike. Rritja me një njësi e papunësisë sjell uljen me 0.105 njësi të normës së rritjes ekonomike. Ky rezultat është në përputhje me teorinë ekonomike sipas të cilave rritja e normave të taksave sjell rritje të çmimeve, rënien e të ardhurave të disponueshme, uljen e konsumit dhe si pasojë rënien ekonomike. Në vazhdimësi me të njëjtin model dhe rrugë studimi pamë ndikimin e rritjes ekonomike ndaj normës marxhinale të tatimit mbi fitimin, por përjashtuam variablin e popullsisë meqë të dhënat në lidhje me të nuk dolën të rëndësishme statistikisht. Ekuacioni i gjetur ishte

$GDP_r = 4.877 - 0.134TF - 0.101Un$. Edhe në këtë rast si modeli në tërësi ashtu edhe lidhja midis rritjes ekonomike dhe normës së tatimit është statistikisht i rëndësishëm dhe gjithashtu është një lidhje negative.

BIBLIOGRAFIA

AGELL, J., P. Englund and J. Södersten (1995), "The Swedish tax reform: an introduction", *Swedish BARRO, R.J. (1974), "Are government bonds net wealth?", Journal of Political Economy, Vol. 82.*

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

- EASTERLY, W. and S. Rebelo (1993a), "Marginal income tax rates and economic growth in developing countries", *European Economic Review*, Vol. 37.
- EASTERLY, W. and S. Rebelo (1993b), "Fiscal policy and economic growth: an empirical investigation", *Journal of Monetary Economics*, Vol. 32.
- KING, R.G. and S. Rebelo (1990), "Public policy and economic growth: developing neoclassical implications", *Journal of Political Economy*, Vol. 98.
- KOESTER, R. and R. Kormendi (1989), "Taxation, aggregate activity and economic growth: cross-country evidence on some supply-side hypotheses", *Economic Inquiry*, Vol. 27, Number 3.
- PLOSSER, C.I. (1992), "The search for growth", in *Policies for Long-Run Economic Growth*, Federal Reserve Bank of Kansas City.
- SLEMROD, J. (1990), "Tax effects of foreign direct investment in the United States: evidence from a cross-country comparison", in A. Razin and J. Slemrod (eds.), *Taxation in the Global Economy*,
- SLEMROD, J. (1985), "Income creation or income shifting? Behavioural responses to the Tax Reform Act of 1986", *American Economic Review Papers and Proceedings*, Vol. 85, No. 2, May.

ECONOMY: SCIENCE OF KNOWLEDGE, SKILL OR IDEOLOGY

Krume Nikoloski, PhD

Goce Delchev University - Stip, Republic of Macedonia, krume.nikoloski@ugd.edu.mk

Abstract: In the first place, economics is a science. In the second place, economics is a social science. In the third place, economics has a typical function in the whole of sciences. In this context, the aim of this paper is to consider different opinions about economic science, viewed as a knowledge base, while also to absolve the compromise that economy is a skill. Furthermore the paper elaborates the relationship of the economy with ideology, with emphasis on the differences of certain schools of economic thought. A large number of economists believe that the economy is a science. This was explained by the following: economy has its own subject of study, used scientific methods into the study of his subject, has its own philosophy, has acquired stock of knowledge for economic life, attempts to view the future conditions, generate new theories and has own category Nobel Prizes in economic science. Today from economic science is required to respond to new issues and also existing one, some of the open issues, in time, will become current and some will become outdated.

Keywords: science, skill, ideology, economy

ЕКОНОМИЈА: НАУКА НА ЗНАЕЊЕ, ВЕШТИНА ИЛИ ИДЕОЛОГИЈА

Проф. д-р Круме Николоски

Универзитет Гоце Делчев - Штип, Република Македонија, krume.nikoloski@ugd.edu.mk

Резиме: Во овој контекст, целта на овој труд е да се согледаат различните мислења за економската наука, како база на знаење, а во исто време и да се апсолвира и компромисот дека економијата е вештина. Понатаму во трудот се елаборира поврзаноста на економијата со идеологијата, со акцент на разликите на одделните школина на економската мисла. Голем бројот економисти сметаат дека економијата е наука. Тоа го аргументираат со следново: има свој предмет на изучување, користи научни методи во изучувањето на својот предмет, има своја филозофија, има стекнат фонд на знаења за економскиот живот, прави обиди за согледување на идните состојби, се генерираат нови теории или се доделува Нобеловата награда за економија. Денес, се поставуваат нови прашања кои исто така, ќе бараат да бидат одговорени од економската наука, а некои од постојните отворени прашања ќе станат актуелни или неактуелни.

Клучни зборови: наука, знаење, идеологија, економија

1. ВОВЕД

Прашањата од доменот на економската наука претставуваат предизвик за неа, односно за истражувачите да бараат и да дадат одговор. Во исто време, со резултатите од новите истражувања ќе продолжи развојот на економската мисла и ќе се зголемува фондот на научни сознанија за економскиот живот. Секако дека ќе има и отворени прашања кои ќе бараат да бидат соодветно одговорени. Ова значи дека ќе има материјал за пишување на нови теории, нови знаења и збогатување на историјата на економската мисла.

Постои и гледиште кое го негира научниот карактер на економијата и неа ја сведува на вештина. Тоа се потпира врз фактот што економијата не може да даде прецизна дијагноза на економската реалност, што постојат различни гледишта за исти прашања, што е неуспешна во предвидувањето на идните состојби и сл. Притоа, се истакнува дека економистите имаат различни мислења за иста економска појава или ист економски проблем, дека моделите што ги користи се премногу едноставни за да ја одразат успешно комплексната економска реалност. Во однос на ова, секој менаџер треба добро да ја познава економската теорија и практика за да бележи економски резултати и просперитет. Ова се однесува на сите различни форми на бизнис организации.

2. НАУКА НА ЗНАЕЊЕ ИЛИ ВЕШТИНА

Огромен е бројот на економските мислители коишто сметаат дека егзистираат одредени недостатоци поради кои економијата не може да се смета само за наука, но изрично истакнуваат дека таа не треба да се сведува само на вештина. Имено, според Пол Семјуелсон економијата не е егзактна наука, но економијата е нешто повеќе од вештина. Исто така и Јозеф Шумпетер смета дека економијата

во одредени сегменти е наука, а во други има одредени недостатоци. А што се однесува на прашањето дали економијата е вештина, повторно истакнува дека економијата во некои сегменти е вештина, а во други не. Доколку се прочитаат дијагнозите што ги даваат приврзаниците на одделни школи на економската мисла за одредени економски состојби, како и предлозите и препораките за подобрување на состојбите, се стекнува впечаток дека во современата економија владее хаос. Компромисот за точноста на оваа констатација е мислата на Сократ: „Сега знам дека ништо не знам“. Во овој случај, доколку треба да се определиме за едно мислење, секако треба да го прифатиме фактот дека економијата е наука и вештина. Повеќе, од јасно е дека со текот на времето, а и денес ќе се засилува научен карактер на економијата и како таква ќе наоѓа се поголема практична примена. Затоа, денес егзистира одредено единство-економската наука, која се обидува да ја толкува и менува економската реалност на денешниот свет.

3. ПОВРЗАНОСТ СО ИДЕОЛОГИЈАТА

Поврзаноста и испреплетеноста меѓу економијата и идеологијата произлегува оттаму што идеологијата во одреден временски период влијае на економските појави и процеси, од една страна, а од друга страна и самата е производ на тие појави и процеси. Во овој контекст, идеологијата е присутна во оние временски периоди кога економската наука била помалку развиена. Исто така, во одредени временски периоди постоела нагласена потреба кога со идеологијата се оправдувале некои интереси и постапки на владејачките слоеви во општеството. И сега, во првиот случај економските појави се објаснуваат со помош на религиозни, природни и други елементи, додека во вториот случај идеологијата се користи за фалење и одбрана на одреден општествен систем.

Од аспект на историјата на економската мисла ни дава богатство на примери за поткрепа на гледиштето дека економската наука низ времето завземала идеолошки корени. За сето ова тврдење постојат голем број примери. Имено, според Џоан Робинсон економската наука е идеолошки „натопена“. Според неа присуството на идеологијата кај класичарите го гледа во нивното учење за вредноста, кај неокласичарите во нивното учење за корисноста, а кај Кејнс, односно кензијанското учење за целосната вработеност. Понатаму, Марксовото економско учење стана основен извор на пролетерската идеологија, а Кејнзовото учење е основа за државно-капиталистичката интервенција во економијата и општеството. И покрај поврзаноста и испреплетеноста на науката и идеологијата, меѓу нив постојат одредени разлики. Суштествената разлика се состои во тоа што за идеологијата (во нејзиното разбирање како лажна, искривена, фетишизирана свест) е иманентна апологетика на постојниот општествен систем, или на некои негови сегменти (Методија Стојков, 2008).

Според некои мислења, разликата меѓу идеологијата и науката се стеснува поради тоа што се тежнее кон „дезидеологизација на науката“, односно се настојува идеологијата да се потпира врз науката. Како и да е, поврзаноста на економијата со некои неекономски дисциплини е факт. Имено, поврзаноста меѓу економијата и филозофијата најде одраз во прагматизмот, структурализмот и функционализмот. Понатаму, присуството на психологијата е мошне изразено при толкувањето на однесувањето на потрошувачите и при анализата на побарувачката. Исто така, клучно е да се потенцира дека во економијата се користат математичко-статистички методи и модели, со цел да се подобри претставата за економските појави.

4. РАЗЛИКИ МЕЃУ ОДДЕЛНИТЕ ШКОЛИ НА ЕКОНОМСКАТА МИСЛА

Разликите во економската наука може да се согледаат на примерот на ставовите на одделни школи на економската мисла. Во светот на економските теории тие се значително многу. Како и да е, на пример, монетаристите сметаат дека економските проблеми на стагфлацијата се последица од брзиот пораст на стапката на понудата на пари кон крајот на шеесетите и во почетокот на седумдесетите години на XX век. Излезот го гледаат во одржување на бавна постепена стапка на пораст на понудата на пари, која ќе беде во кореспонденција со стапката на растот на БДП.

Приврзаниците на економијата на понудата ги објаснуваат економските проблеми во времето на стагфлацијата со помош на државната интервенција, која ги искриви или ги придуши стимулите кои доаѓаат од слободниот пазар. Тие се залагаат за слободен пазар, вложување на капитал кој ќе обезбеди пораст на понудата, подобрување на образовната и квалификационата структура на работната сила и стимулирање на претприемништвото.

Економистите на новата класична макроекономија не веруваат во ефикасноста на државната интервенција. Тие се залагаат државата да не презема ништо за разрешување на економските проблеми, туку да остави стопанството да почне да здравува само од себе. Една група економисти застапуваат

концепција на „задоволени потреби“. Според нив, потрошувачите купиле се што им треба и затоа забавената стопанска активност може да се објасни само со намалената побарувачка. Економските школи и меѓу економистите создаваат разни дилеми кај креаторите на економската политика: Дали да се определат за една економска школа и врз нејзина основа да креират економска политика или тоа да го прават врз основа на неколку школи? Дали поради тоа што одделните школи сугерираат различни решенија за економските проблеми, треба да се откажат од услугите на економската наука и да запливат во водите на прагматизмот?

Ќе наведеме два примера, кои сведочат за можното разрешување на привидната неусогласеност во економската наука, како и за усогласување на неа и економската реалност. Едниот е од доменот на економската теорија, а другиот од доменот на економската политика. Од доменот на економската теорија ќе се потенцира синтезата што ја изгради Пол Семјуелсон со поврзување на неокласичната и кејнзијанската економија, а со која дава толкување на економската реалност. Таа докажа дека може, со комбинирање на елементи на разни економско-теориски системи, да се даваат задоволителни дијагнози на економски проблеми и да се понуди одредена терапија (Методија Стојков, 2008).

5. ЗАКЛУЧОК

Разбирање на различни пристапи и перспективи за економија, причините за тие идеолошки разлики и како тие еволуирале со текот на времето, обезбедува историски и филозофски контекст којшто ги охрабрува повеќето економисти за критичка анализа на тековните економски алатки и нивната примена. Овој критички пристап има три предности. Прво, во многу развиени земји и земји во развој, изучувањето на историјата на економска мисла се смета за незаменлив дел од обуката на секој економист. Второ, новите истражувања и новите сознанија на современите економисти се базираат на постоечкото знаење стекнато со изучување на историјата на економските теории. И трето, придонесот ќе биде во научната мисла на сите тие нови сознанија, кои секогаш ќе имаат основа и тенденција за поставување и изучување на нова економска теорија (Николоски и Пачешкоски, 2016). Затоа историјата на економската мисла може да ги поттикне новите истражувања од страна на економистите за откривање и повторно разгледување на проблемите и условите во којшто функционира економијата. Затоа и го прифатиме фактот дека економијата е наука и вештина. Повеќе, од јасно е дека со текот на времето, а и денес ќе се засилува научен карактер на економијата и како таква ќе наоѓа се поголема практична примена. Затоа, денес егзистира одредено единство-економската наука, која се обидува да ја толкува и менува економската реалност на денешниот свет. Сфаќањето дека економијата се развива како континуиран процес кој продолжува и денес, е само по себе инспирација за оние кои сакаат да се обидат да се здобијат со подобро познавање и знаење за економијата, а можеби дури и да придонесат за нејзиниот понатамошен развој.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

- [1] Blaug, M. *Economic Theory in Retrospect* (2006). Cambridge University Press
- [2] Canterbury Ray, (1995). *The Literate Economist: A Brief History of Economics*, HarperCollins.
- [3] Методија Стојков, (2008). *Развој на економската мисла*, Економски факултет – Скопје.
- [4] Nikoloski, Krume and Paceskoski, Vlatko (2016) *Економската мисла на класичната и кејнзијанската економска школа*. Универзитет „Гоце Делчев“ – Штип
- [5] Samuels, Warren, *New Horizons in Economic Thought*, Edward Elgar, 1992.
- [6] Schumpeter, Joseph A., *History of Economic Analysis*, 1954.
- [7] Schumpeter, J.A, *Ten Great Economists*, Oxford University Press, New York, 1951.
- [8] Screpanti, Ernesto and Stefano Zamagni, *An outline of the History of Economic Thought*, Clarndon Press, 1995.
- [9] Тодор Тодоров, (2002), *Економски теории и економски мислителите*, Економски факултет – Прилеп.

TOPICAL ISSUES OF THE ANALYSIS OF INDUSTRIAL ENTERPRISE'S SALES PROFITABILITY

Rositsa Ivanova, PhD

UNWE, Sofia, Republic of Bulgaria Rosi_Ivanova@abv.bg

Abstract: Sales profitability is an important business indicator that characterizes the efficiency of the industrial enterprise's operating activity. The indicator has direct effect on the profitability of the enterprise's production capital, i.e. on the efficiency of use of fixed tangible assets and short-term assets.

The analysis of sales profitability can be external and internal.

The external analysis is based on data from the profit and loss account (income statement) of the enterprise.

The internal analysis of sales profitability is based on accounting and other internal data. On the basis of the effective analytical information, the financial management can make correct and substantiated decisions for optimization of the product range structure, thus increasing the earnings from sale of products and improving the marketing efficiency.

This publication studies the profitability calculated on the basis of the net amount of production sales revenue, i.e. the profitability of sales.

The subject matter of the study is the methodology for analysis of the industrial enterprise's sales profitability.

The publication highlights the thesis that a common methodology for sales profitability analysis is required in different sectors, which can be applied in economic practice and is useful when making correct decisions for the business development and for the preservation of the financial stability of the enterprise in operational and strategic aspect.

Keywords: profitability, sales, analysis, methodology

1. INTRODUCTION

Profitability is a general relative indicator describing the efficiency of resources and capital use, revenue and expenses, as well as the overall activity of the enterprises.

Profitability, calculated on the basis of the net amount of revenue from sales of production (sales profitability) is a key business indicator characterizing the efficiency of industrial enterprises' operating activity.

Knowledge about the theoretical models for sales profitability analysis is a major prerequisite for applying these models in economic practice. The methodology for sales profitability analysis is also of crucial importance for the management of the industrial enterprises.

Sales profitability analysis may be external and internal.

External analysis is made on the basis of data obtained from the enterprise's profit and loss account. Sales profitability is studied and assessed in aggregate, without being specified in details by types of products (items), by clients, by markets and other criteria. The analysis methodology is an element of the common methodology for financial analysis. The output information is intended both for external users (investors, clients, suppliers, creditors, banks, government bodies, authorities and other organizations), and for internal users (beneficial owners, management, financial management, staff).

The internal sales profitability analysis is made on the basis of data from reporting (accounting, operative and statistical) information. The analysis methodology is an important component of the common methodology for managerial (internal) analysis. The information obtained is of confidential nature and is intended only for the purposes of the industrial enterprises' management.

This report studies the methodology for internal sales profitability analysis as a separate object of the business analysis.

The goal is to integrate the models for sales profitability analysis in relation to the value structure of sales, the individual profitability of products, the structure of the net sales revenue by clients, full cost per production of BGN 100, optimization of the product range structure of sales and other aspects of the enterprise's overall activity. This ensures important information that is required for the efficient management of industrial enterprises, their financial and market stability in operative and strategic aspect. On the basis of the information obtained, the profitability of every product may be compared and assessed both with the profitability of the entire production and with the profitability of other products manufactured and sold by the enterprise.¹⁰³ Thus, the financial management is able to develop different versions of decisions. For example, it can propose either to

¹⁰³ K. Chukov, R. Ivanova, Financial and business analysis, IK UNWE, S., 2014, p.235

cease the production of a specific product that has lower profitability in comparison to the profitability of the overall production, or the production of a product that has low profitability, or to replace a non-profitable product with a product with higher profitability. Furthermore, the financial management can maneuver and successfully manage the profitability by different clients, by markets and other criteria, according to the targets and tasks set. It has the objective opportunity to propose justified decisions for increasing the profitability of sales, and therefore – the business' overall efficiency.

2. SALES PROFITABILITY

Specialized references in Bulgaria describe the importance of the issue of the enterprise's overall activity profitability and the issue of sales profitability.

The indicator sales profitability is of great significance within the system of indicators for profitability analysis, i.e. profitability calculated on the basis of net revenue from sales of production. If the study of profitability is limited only to the principal industrial activity, "the sales profitability indicator will take a major place as an independent object of the analysis (marketing efficiency)"¹⁰⁴

Enterprise's profitability depends on "its ability to realize as greater turnover as possible. In order to identify the impact of this factor, it is useful to calculate profitability on the basis of realized sales (net revenue from sales – R.I.'s note) as well. When the financial result is a profit, the profitability ratio is a positive number and shows the capital recovery rate. In case of loss, the profitability ratio is a negative number and in general it illustrates the enterprise's decapitalization rate."¹⁰⁵ To our opinion, profitability cannot be a negative number. The loss from the enterprise's overall activity is an absolute indicator that shows the objective decrease of equity. There is no logic to compare the loss with any base, as profitability is a relative indicator of efficiency. The efficiency itself means that the enterprise has achieved profit and namely this profit should be compared with the respective base. Provided, the financial result is a loss, we believe that the enterprise is not profitable and different indicators for profitability should not be therefore calculated and the indicator should not be therefore analyzed.

Profitability indicators are "quantitative characteristics of the sales revenue, equity, liabilities and real assets of the enterprise"¹⁰⁶ The value of the sales revenue profitability ratio is defined by dividing the financial result (profit, loss) by the net sales revenue. We hereby confirm our opinion that in case of negative financial result (loss), the enterprise is not profitable and it shouldn't be noted that its profitability is negative. To our opinion, this definition does not refer to which financial result is used for the calculation of the sales revenue profitability – accounting, book result, sales result or otherwise. For the purposes of achieving comparability of different indicators that are used in the formulas for calculation of the resultative indicators in the case of sales profitability, it is required to compare the profit from sales of production with the net amount of revenue from sales of production. Otherwise, the values of the indicator for the different reporting periods would not be correct, objective and authentic, i.e. the financial management will obtain information on the basis of which it could make wrong decisions for the business development.

To other opinions and views, profitability ratios "measure to what extent the enterprise's activity is profitable."¹⁰⁷ Profitability of sales revenue is defined as a ratio between the book value and the sales revenue and "shows the profit contained in revenue of BGN 100."¹⁰⁸ We believe that the comparison between the book profit and the sales revenue distorts the value of sales profitability. This is due to the fact that the book (net) profit is formed and changed under the impact of both revenue and expenses for operating activity and the financial revenue and expenses, as well as the tax expenses covered by the profit, i.e. it is formed on the wide basis of the total amounts of revenue and expenses of the overall activity of the enterprise. In parallel, revenue from sales of production is incomparable with view of the way they are formed.

In some practically oriented publications profitability indicators are also reviewed as yield or return indicators, which are used to identify the efficiency of use of resources, capital, revenue or enterprises' revenue. Profitability coefficients are defined as "positive values if the financial result is profit, and as negative, where

¹⁰⁴ K. Chukov, R. Ivanova, Financial and business analysis, IK UNWE, S., 2014, p.235

¹⁰⁵ K Pergelov, Finances of the Enterprise, Maxla Publishing House, S., 2003, p.183

¹⁰⁶ M. Timchev, Financial and business analysis, Nova Zvezda Publishing House, S., 2011, p. 275

¹⁰⁷ S. Basheva, E. Milanova et al, Principles of Accounting, University Publishing House Stopanstvo, S., 2003, p. 619

¹⁰⁸ S. Basheva, E. Milanova et al, Principles of Accounting, University Publishing House Stopanstvo, S., 2003, p. 619

the financial result is a loss.” And again, here comes the incorrect and scientifically unsubstantiated belief that profitability may be expressed as a negative value.

3. MODELS FOR INTERNAL SALES PROFITABILITY ANALYSIS

Depending on the goals and tasks of the sales profitability analysis, different models for internal analysis can be used.

First model. Sales profitability, i.e. on the basis of net revenue from sales of production, is calculated with the following formula:

$$P_t = \frac{P}{NS} \times 100 \quad (1)$$

where:

P_t - sales profitability;

P - profit from sales;

NS – net amount of revenue from sales of production.

The indicator describes the profit from sale of production attributable to BGN 100 net revenue from sale of production.

Two direct factors affect the change of profitability calculated on the basis of net revenue from sale of production:

- 1) Changes in the amount of profit from sale of production.
- 2) Changes in the amount of net revenue from sale of production.

There is a contradiction here between the method for calculation of sales profitability with the respective mathematical formula and the economic interpretation of the factors' effect. According to the formula for calculating the sales profitability, the increase in the amount of net revenue from sale of production decreases the profitability, and vice versa. Of course, this does not mean that enterprises should try to decrease their net revenue from sale, but quite the contrary.

Second model. In order to avoid the above contradiction, the profitability of sale of the entire production may be calculated with the following formula:

$$P_t = \frac{\sum(D_i \times R_{ti})}{100} \quad (2)$$

where:

D_i – relative share of net revenue from sale of the respective product in the total amount of net revenue from sale of the entire production (value structure of sales), %

R_{ti} – individual profitability of sales (profitability of sales by different types of products), %

The following direct factors affect the change of profitability of sales of the entire production:

- 1) Changes in the value structure of sales.
- 2) Changes in the individual profitability of different products.

The model for sales profitability analysis provides the industrial enterprises' financial management with knowledge about the individual profitability of different products. Such knowledge may be used in two aspects that are important for the enterprises.

First of all, on the basis of the information obtained, the financial management may make decisions for ceasing the production of an item, which is not profitable (the financial result from sales is a loss) or has lower profitability in comparison to other items or in comparison to the whole range of offered products. For the purposes of the analysis, we can use the method of dispersion analysis to identify the deviation (dispersing) of sales profitability of different types of items around the sales profitability of the entire industrial production.

This model for sales profitability analysis gives the opportunity to calculate the profit that may be earned upon making a decision for ceasing the production of a non-profitable item or of an item with lower profitability. In this particular case, the profit from sales (P_f) that may be earned as a result of the implementation of such decision may be calculated with the following formula:

$$P_f = (R_s - R_p) \times NS_s \quad (3)$$

where:

R_s – sales profitability after ceasing the production of a non-profitable product or of a product with low profitability;

R_p – sales profitability before ceasing the production of the non-profitable product or of the product with low profitability;

NS_s – net amount of the revenue from sale of production after ceasing the production of non-profitable product or product with low profitability.

Secondly, the model for sales profitability analysis enables the financial management to make decisions to replace the production of an item, which is non-profitable or has lower profitability with the production of another item with higher individual profitability. The amount of profit that the enterprise could earn as a result of making such decisions is quite interesting. The profit (P_f) may be calculated with the following formula:

$$P_f = NS_n \times (R_n - R_s) \quad (4)$$

where:

NS_n – net amount of revenue from sales of the item to be produced;

R_n – profitability of the item to be produced;

R_s – profitability of the item that will not be produced any more.

Third model. Sales profitability indicator is directly related to the cost per sold products of BGN 100. Here we speak about the full cost of production of BGN 100, which comprises the expenses for principal activity, the expenses for sale of the products and the administrative expenses. The sales profitability is equal to the difference between 100 and the cost of sold products of BGN 100, i.e.:

$$100 \% - \frac{PS}{NS} \times 100 = \frac{P}{NS} \times 100 = P_t \quad (5)$$

where:

PS – full cost of production.

The change of cost of sold products of BGN 100 for the current in comparison to the previous year is directly affected by the following factors:

- 1) Change in the full cost of production.
- 2) Changes in the net amount of revenue from sales of production.

The extensive analysis of the indicator for the cost of sold products of BGN 100 allows to detail these two factors and to identify the power and the direction of the impact of the following factors:

- 1) Changes in the range structure of sold products.
- 2) Changes in the full cost per unit of production (product).
- 3) Changes in the net sales price per item unit.

The objectively existing link between the sales profitability and the cost of products of BGN 100 shows that the above factors also affect the changes occurred in profitability of sales for the current period in comparison to the previous period.

Depending on the goals and tasks of the analysis and the need of information for the industrial enterprises' management, the analysis may be extended to study the full cost of the production. Here we speak about different types of expenses comprised in it. Here, we can successfully use different criteria for classification of expenses forming the full cost of production. For example, expenses may be differentiated by functional purpose, i.e. by types of activities (expenses for principal activity, expenses for sale of production and

administrative expenses); they may be also differentiated with view of their relation to the amount of sales (contingently permanent and variable expenses), and other criteria.

4. CONCLUSION

The methodology for sales profitability analysis described above is useful for the economic practice. On the basis of the information obtained, one can make proper and objective assessment of the efficiency of different products offered by the industrial enterprises on competitive markets. This efficiency may be assessed on the basis of a system of different absolute and relative indicators. For example, the earnings from sale of different products; individual profitability of different products; cost of sales of BGN 100 for each product separately; expenses for principal activity attributable to sales of BGN 100; expenses for sales activity attributable to sales of BGN 100; administrative expenses attributable to sales of BGN 100, etc.

REFERENCES

- [1] S. Basheva, E. Milanova et al, Principles of Accounting, University Publishing House Stopanstvo, S., 2003, p. 619
- [2] K Pergelov, Finances of the Enterprise, Maxla Publishing House, S., 2003, p.183
- [3] M. Timchev, Financial and business analysis, Nova Zvezda Publishing House, S., 2011, p. 275
- [4] K. Chukov, R. Ivanova, Financial and business analysis, IK UNWE, S., 2014, p.235

POTENTIALS OF ORGANIC PRODUCTION IN SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Venelin Terziev, PhD

Angel Kanchev University of Rousse – Rousse, Bulgaria terziev@skmat.com

Vasil Levski National Military University – Veliko Tarnovo, Bulgaria

Ekaterina Arabska, PhD

University of agribusiness and rural development – Plovdiv, Bulgaria

katya.arabska@gmail.com

Abstract: The strategic goals of raising competitiveness, human resources development, employment, incomes and social integration along with strategic priorities as infrastructure, entrepreneurship encouragement, favorable business environment, balanced territorial development, etc. consider knowledge and transfer of innovations weaving environmental protection, rational use, conservation and sustainable management of natural resources. Organic production examined by the three pillars of sustainable development provides: economic sustainability – competitiveness increase, strong market orientation and increase in incomes; social sustainability – bigger responsibility towards consumers' needs, improving quality and safety of food, regional development; ecologic sustainability – a common frame, effective application, control, development of standards of environmental protection, health and welfare. This study has been provoked by the progressive development of organic sector in world scope facilitated by the increase in organic produce demand on one hand and favorable legislative prerequisites on the other. One of the main goals worldwide is the achievement of high levels of food quality and safety as part of economic, social and ecologic sustainability. Thus the striving is after the creation of a market-oriented and competitive agricultural sector improving living conditions in rural areas and work opportunities and applying good environmental practices in water and soil preservation, natural habitats, biodiversity and landscape. In that relation organic farming is one of the most effective approaches of meeting legislative environmental requirements and human priority goals.

Keywords: organic farming, sustainable development, organic operators

1. INTRODUCTION

The globalization processes started in XX century embrace many opportunities and challenges to states and international communities. Sustainable development is accepted to be a fundamental goal as connecting economic with ecological effectiveness of production for wise use of natural resources and keeping ecological balance on the planet while considering social aspects at the same time. Future development depends on what extent humanity will achieve the optimal balance between economic, social and ecologic effectiveness. Climatic changes, irrational use of natural resources, water and soil pollution, decreasing biodiversity and threatened landscapes are among the most commented and interconnected problems from the ecological point of view. Strong demographic problems, social inequalities and increasing poverty are the other side. However, in the basis of ecological and social problems economic problems stand that require radical changes in production sector taking into account the first mentioned ones.

In the process of its development agriculture, as a branch at the very beginning of food and products chains, reflects historical, cultural and social values of human kind. Now, the focus is on sustainable agriculture which integrates three main objectives – healthy environment, economic effectiveness and social justice. Nowadays, when the international community is searching for ways of effective use of all the resources (natural, material, financial, human, etc.) the organic production method as a multifunctional system integrating economic and social issues with those of environmental protection, is an appropriate alternative for producers, processors and traders to find the best solution for organization, management and development of agricultural holdings, processing or trade companies and to find markets for their produce. In that connection, encouragement and development of organic production and its integration with other economic branches is one of the alternatives for future sustainable development. The leading principle in this development is the quality. The choice of consumers is directed towards healthier and tastier food with high nutritional values produced by environmentally friendly methods as it is organic farming in particular. As a whole, consumers now do not search only easily determined facts in relation to quality, safety and hygiene of products but also such that give added value and answer sustainability goals. A market-oriented producer or trader should respond to consumers' demands in order to sell the produce. On the other hand, the motivation for organic farming varies from own health anxiety to planet ecological balance concern in both groups – consumers and producers too. So it can be examined at different levels starting from the separate farm till global level's policies [1].

Sustainable rural development is one of the priorities for future development. The question how this can be achieved is one of the most pressing in the last few years bearing in mind the processes of globalization and urbanization which have great negative impacts and many challenges on rural areas development. The hard competition on global markets for agricultural produce on one hand and the unattractiveness of rural areas for young people on the other impose the need of seeking for new ways, approaches, technologies, products, services, etc. to foster rural development. The process is influenced by international, state and other policies and support and by people's motivation too.

Agricultural holdings are those providing fresh food or natural products but the way to the consumers is sometimes very long. That has its impact on the price first of all. One of the main problems of agricultural producers are low purchasing prices and in many cases these do not cover or hardly cover the cost price of the produce. Increasing demand of organic products in international aspect creates opportunities for organic sector development and hence local economy and social development. It is usually stated that further organic sector development would not only provide better financial stability of organic producers, processors and traders but it would favour directly or not both rural and urban communities.

As an integrated system of production with low outer inputs, expected results of organic production development are stabilization of organic operators' incomes by entering new markets; rural development; ecosystems stabilization, preservation and restoration of natural resources.

2. ORGANIC PRODUCTION IN TERMS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Sustainable development is a fundamental goal in the contemporary world. The main question is how to achieve it once the aims are set in a number of strategies on different levels, i.e. how to involve all the groups in society. On one side are consumers and demand, on the other – producers and supply. It is for sure that demand is for safety and health, but the answer of the question how to respond in the supply chain is not so easy. Ecological problems as a whole and in agrarian sector particularly are going deeper in recent decades because of highly violated natural balances and negative cumulative effects on human health. As a sector in the very beginning of food chain, agriculture is one of the most important one for achieving sustainable development goals. Economic effectiveness, social responsibility and ecological conformability are the three pillars when characterizing sustainable development and sustainable agriculture in particular. Agricultural sector experiences a number of problems resulting in unfavorable economic outcomes, worsened social conditions and negative effect on environment. In sustainable development and in the agricultural sector in particular, especially sharp is the problem of economic effectiveness in the light of environmental protection – water, soil, biodiversity and landscape, and the need of increasing social status of the population. These three aspects are connected to each other and it is very difficult to be examined separately (Fig. 1). One of the main questions in world and national economies in terms of 'economic effectiveness or social justice' is now acquiring new dimensions in the context of environmental protection challenges and rural development. Thus, the achievement of sustainable development goals embraces a system of mechanisms and tools with different scopes and directions [1].

The idea of sustainable development includes the equal and balanced interactions between the three sectors in national economies – public, private and non-profit. Sustainable development is one of the pillars of strategic management. Companies aim to survive and earn above the average as they compete with their rivals. Besides an ongoing cut-throat competition, companies start to give more importance to the future [13]. An entrepreneurial approach allows firms the flexibility to address the unique nature of natural environmental opportunities and the challenges posed by unique green markets [14]. Reaching high competitiveness is a key objective. Organic production and trade provide a sustainable competitive advantage. Above all, contemporary farmers should be good managers. Permanent changes in the globalizing world impose new skills and approaches. Thus the increase in demand of organic product leads to increasing organic areas and number of organic farmers, processors and traders as a result of searching for entrepreneurial and innovative methods guaranteeing profit making and sustainability [1].

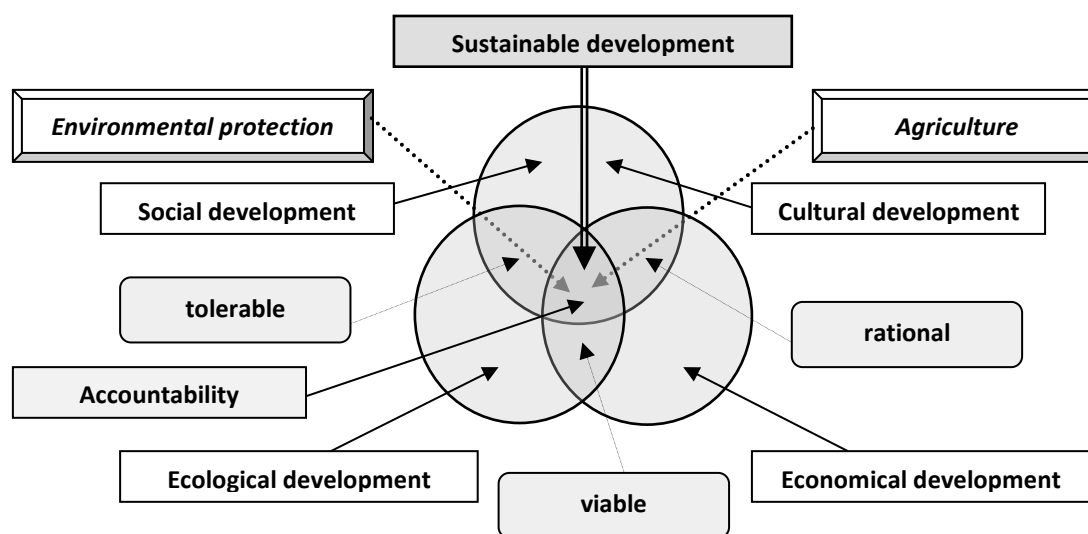

Fig. 1. Sustainable development (in terms of the interacting pillars – economic, social, ecological, cultural and accountability [4]) and the importance of agriculture and environmental protection [6]

Organic production as a way of achieving sustainable rural growth could be determined in the three main aspects of sustainable development as follows:

- economic sustainability – increasing competitiveness, strong market orientation and increased incomes;
- social sustainability – bigger responsibility towards consumers’ demands, improving food quality and safety; regional development;
- ecologic sustainability – unified framework, effective implementation and control, standards of protection of environment and health.

Organic production is economically effective, ecologically compatible and socially responsible and it occurs to be an effective entrepreneurial strategy for rural development starting from urban areas demand and embracing not only food or other products but also places for rest, tourism, landscape preservation, protection of nature, culture, infrastructure development, etc., aiming at increase in competitiveness by applying an ecological technology using a new approach – planning, management and control over the production process [16].

Sustainable development pillars and their balancing are closely connected to the concept of corporate social responsibility (CSR). Over the past several decades, corporate social responsibility has grown from a narrow and often marginalized notion into a complex and multifaceted concept, one which is increasingly central too much of today’s corporate decision making [5]. Defining and delimiting corporate social responsibility (CSR) and irresponsibility (CSI) are key interdependent tasks that can contribute to the development of multiple international policy regimes favoring CSR and disfavoring CSI [26]. Corporate social responsibility is a concept showing companies’ long-term engagement in sustainable business, society and environment development. Social responsibility is an element of corporate culture in conditions when new corporate values are adopted in connection to social and ecological goals [17-18].

Corporate social responsibility, also called corporate conscience, citizenship, social performance, or sustainable responsible business, is a form of corporate self-regulation integrated into a business model. CSR policy functions as a built-in, self-regulating mechanism whereby business monitors and ensures its active compliance with the spirit of the law, ethical standards, and international norms. The goal of CSR is to embrace responsibility for the company's actions and encourage a positive impact through its activities on the environment, consumers, employees, communities, stakeholders and all other members of the public sphere. Furthermore, CSR-focused businesses would proactively promote the public interest by encouraging community growth and development, and voluntarily eliminating practices that harm the public sphere, regardless of legality. CSR is the deliberate inclusion of public interest into corporate decision-making [19].

Usually corporate social responsibility is considered as voluntary concerns, actions and relations in contemporary business (responsible behavior) concerning employment, environment and consumers. Social responsibility is the responsibility of companies (decisions and activities, interactions) of their impacts on society and environment. Its implementation should be in conditions of transparency and ethics behavior concerning legislation and international values, society needs, etc. Corporate social responsibility is not only one

activity, it is a sustainable process. The fields of CSR are: society, environment, human capital and labor conditions, knowledge and education, etc. It could be a successful business strategy of sustainable development resulting not only in economic and marketing advantages but also in making positive image. Social responsible programs should be planned, implemented and assessed in long-term scope. Social responsible behavior is behavior taking responsibilities of society and environment impacts using social responsible practices in response to global economic and environmental threats and based on the new business culture and the provision of information and analyses in relation to sustainable development.

The agri-food sector as a possible greening-oriented sector could, through careful environmental protection policies, the creation of new green professionals and by supplying goods and services to meet the responsible consumption, be socially responsible [24]. Discussing the concept in current study is in close connection to the main idea of organic production – ‘Good for nature, good for you’ and it is connected to the key stakeholders in the sector: state and local authorities, business / operators (producers, processors, traders), educational and scientific organizations, on one hand, and consumers, non-profit organizations, media, on the other. The relations between all of them are bilateral. In order to be applied by business, there should be ‘pressure’ by civil society and consumers. Organic production turns into a way of investment in a production process which protects environment, creates employment but also raises social conciseness of the principles of sustainable development. In that relation organic production answers the ideas of CSR and could be successfully developed according to new trends and policies [2].

3. ORGANIC FARMING DEVELOPMENT: TRENDS AND CHALLENGES

Organic farming as a way of thinking and a practice starts in the first years of twentieth century and today increasing number of farmers convert to organic because of the opportunities it provides for safe and healthy food, environmental protection and marketing benefits. Current study underlines also organic sector contribution to preservation of natural resources, environment components (water, soil, biodiversity, landscape) and human attitude towards animals – ecologic sustainable development on one hand. On the other, it considers the great potential of the sector for achieving sustainable economic and social growth and support to rural regions development. Organic farming creates strong connections between rural and urban areas and has great financial and social benefits for both, as well as for keeping consumers’ trust. Organic agriculture aims at production of food or other products using natural resources and processes very close to the natural ones. Organic conversion completely answers to the requirements of sustainable agriculture and environmental protection. It could lead to stabilization of incomes by entering new and developing markets of quality and healthy products and decrease in unemployment in rural areas. Organic production could be considered as an alternative for solving problems of rural regions depopulation and unbalanced regional development.

Organic production follows the same principles in their essence in the whole world but in accordance to local social, economic, cultural and other characteristics. The aims of organic farming are to protect: (a) the environment, by using organic management practices that do not have adverse effects of conventional practices, and (b) the health of consumers, by the provision of organic products [3].

One of the most accepted definitions is that of IFOAM along with its principles of health, ecology, fairness and care: *"Organic Agriculture is a production system that sustains the health of soils, ecosystems and people. It relies on ecological processes, biodiversity and cycles adapted to local conditions, rather than the use of inputs with adverse effects. Organic Agriculture combines tradition, innovation and science to benefit the shared environment and promote fair relationships and a good quality of life for all involved"* [12].

According to Codex Alimentarius’ definitions: *"Organic agriculture is a holistic production management system which promotes and enhances agroecosystem health, including biodiversity, biological cycles, and soil biological activity. It emphasizes the use of management practices in preference to the use of off-farm inputs, taking into account that regional conditions require locally adapted systems. This is accomplished by using, where possible, cultural, biological and mechanical methods, as opposed to using synthetic materials, to fulfil any specific function within the system"* [11].

Organic production is a production method which in the greatest extent puts the accent on environmental protection, health, and safety. That way it appears to be the right and the most direct way for a farm/plant to respond to all legislative requirements in those fields. On the other hand, the organic sector proves to be one with the biggest potentials for achievement of sustainable economic and social growth, as well as for supporting rural areas development.

The key difference between intensive agriculture and organic farming turns to be that the first one is oriented towards world market while the second one towards ecosystems. A commonly accepted notion is that one of the indicators of society viability and sustainability is the food system’s long term health impact in which sustainable agriculture is of particular importance. Thus, from its advent as a way of thinking and agricultural

practice at the beginning of 20th century organic farming has been expanding and embracing more and more countries and areas. Last years' sector growth is assessed as permanent and stable.

The organic sector in the EU has been rapidly developing during the past years. The increased growth in organic production is underlined by a number of reasons: better profit, healthy food, benefits for families and communities, etc. According to EUROSTAT data, the EU-27 had in 2011 a total area of 9.6 million hectares cultivated as organic, up from 5.7 million in 2002 according to a recent report of the European Commission. During the last decade, organic area in the EU improved by about 500 000 hectares per year. This is a big increase, but the whole organic area represents only 5.4% of total utilized agricultural area in Europe. Most of the organic land (78%) and of organic farms (83%) are situated in the EU Member States having joined the EU before 2004 (the so called EU-15) [8].

The market research company Organic Monitor estimated the global market for organic products in 2011 at almost 63 billion US dollars (up from 59 billion US dollars) or more than 45 billion euros. The leading market is the United States with 21 billion euros [15]. The organic market in Europe increased by nine percent in 2011 and it is now at 21.5 billion euros. As in the past years, the highest market shares were reached in Denmark, Austria, and Switzerland. The highest per capita consumption of organic food in 2011 was in Switzerland (177 euros), Denmark (162 euros), Luxembourg (134 euros) Austria (127 euros), Sweden (94 euros) and Germany (84 euros). The average per capita consumption for all 39 countries for which data were available was 27 euros [20].

A study in Western Balkan countries [25] concludes that in the Balkans, with the exception of Croatia, organic farming is far from developed and its production is mainly destined for export. In many countries the relevant laws are recent, or as yet to be consolidated, and public support is low or just starting to emerge. The consumers' buying power is limited, as the national market is still disconnected, disorganized and often inefficient. Balkan countries do not stay aside of European organic sector policy and legislation development but they are still far away from sustainable production. The increase in both the number and type of the organizations involved—from public institutions to local and foreign NGOs, associations, producers, and intermediaries—and the growing number of consumers—are all evidence of the sector's promising development, not only because of the favorable climatic conditions, but also because of the interest expressed by many stakeholders working in the food and agriculture chains of production [25]. Among the obstacles and problems for organic sector development in these countries could be pointed out: lack of information, low family incomes, limited product choice, difficult identification of organic products and the lack of consumers' trust. Lack of information, weak social attention, undeveloped trade with local organic products in local markets and the predominance of certified organic products of foreign trade marks are among the negative factors for organic sector development. Strategic documents and key structures in private, state and non-governmental sectors lack coordination. Furthermore they are far away from the problems of organic producers, processors and traders and all this results in all the inadequate measures of support. First, organic stakeholders should unite and collaborate using the opportunities of networking and innovations transfer – something that is not well understood and sometimes underestimated [1].

Besides increasing popularity of organic products, especially organic food, and increase in arable organic land, the 'organic' consumption in many countries is still at a very low level [22]. Society realizes the advantages of organic agriculture for sustainable development. Nowadays, most consumers want to know origin, production methods, etc. of food and to contribute to environmental protection and rural development. Thus, the usual explanation of the low consumption is connected to low standards of living, economic crisis, decrease in investments, decrease in purchasing power, etc. and the higher prices of organic products. The globalization processes and international market however provide opportunities to overcome national or regional market and consumer behavior limitations. One of the main obstacles for further growth of the market for organic products appears to be the high consumer price [10].

Despite the continuous growth of the organic market in Europe, in most countries only very basic statistics about this sector exist. Individual country governments collect data which are published nationally and by EUROSTAT (the statistical office of the European Union), on the number of certified organic holdings, organic and in-conversion land areas and livestock numbers. Important market statistics, however, such as the amount of production, consumption, retail sales, international trade and prices at the farm or consumer level are lacking in most European countries [9].

The collected statistics actually cover the following data: the number of operators such as producers (agricultural holdings, aquaculture production units), processors, importers, exporters, and other operators (wholesalers, retailers, etc.); crop area under organic production (fully converted area) and under conversion; organic crop production (production from fully converted area); number of organic livestock and aquaculture production; organic products of animal origin; number of operators processing products issued from organic farming (based on NACE classification [21]). An indicator is calculated to provide information on the share of

organic area in the total utilized agricultural area. The data on the total area are provided by crop production statistics (statistics of land use). The indicator is one of the “Sustainable Development Indicators” [7].

Due to insufficient data on certain aspects of organic production and of the organic food chain (in particular sales and trade) a complete picture of the sector is at this point in time unavailable. A number of initiatives are currently ongoing with a view to improve data collection on organic farming, but comprehensive official statistics remain necessary for any future review of this sector in the EU [8].

The market data collection effort remains very varied across Europe and not all data that are collected and also published. This is problematic, as without good quality, accurate and timely information it is difficult for stakeholders to make decisions about the risks and benefits of investment [9].

The question of data availability, sources and estimation at all the levels of organic supply chain is one of the most important [23]. Providing the lack of comparable data for all the countries it is difficult to make assessments and comparisons in organic sector development. The differences in the purposes in data collections make hard reliable estimations of organic sector development, as well as the monitoring of trends and management.

4. CONCLUSION

Agriculture is a main economic activity because of providing necessary food and products for human existence. It is a very specific sector being a subject of long historical development but in relation to quality and crucial stages it is distinguished by inertness and conservatism. In contemporary conditions of general globalization it could not succeed to answer real needs and challenges. The changes that are needed should be realized and initiated not only by international communities and states but by agricultural producers, processors and traders. The negative trend of strengthening its position as an unattractive branch should be scrutinized very concretely for a specific country or a region because of peculiarities in history, culture, traditions, mind and behavior. The implementation of the strategic goals of economic, social and ecological development should start by entrepreneurship encouragement in rural areas for development of agrarian and connected other activities. The significance of protection of environmental components (soil, water, air, biodiversity, landscape) in global aspect directs the development towards sustainable agriculture, and organic production in particular, and its integration to other activities as tourism development.

Organic production is a specific production method preserving environment and providing healthy food of high quality having the following advantages: production of healthy food with high technological characteristics; increasing demand; new markets; higher prices; less intensive use of land; lower energy consumption; environmental protection; rural development, etc. Organic farming is an overall systematic approach based on a number of processes leading to sustainable development. Increasing employment and decreasing unemployment, reducing the risk of poverty, increasing the attractiveness of some regions or destinations as a result of improvement of ecological conditions of life, attracting direct foreign investments, increasing incomes and employment in rural regions.

The question of data availability and substantiated decision-taking is one of the most pressing in world-wide scope – a fact leading to the main conclusion that further studies are needed in searching new approaches and instruments in sector evaluation and comparisons.

REFERENCES

- Arabska, E. (2014). *Organic production: innovations and sustainability challenges in development framework and management*. Lambert Academic Publishing.
- Arabska, E., Terziev, V. 2016. Organic production business model and the concept of corporate social responsibility. *Journal of economic development, environment and people (JEDEP)*, Volume 5, Issue 2, 2016, 23-30.
- Argyropoulos Ch., Tsiafouli M., Sgardelic St., Pantis J. (2013). Organic farming without organic products. *Land use policy* 32 (2013) 324-328.
- Best Practice Guideline for Agriculture and Value Chains. (2013). Developed by Sustainable Organic Agriculture Action Network and approved for the global organic movement by IFOAM. http://www.ifoam.org/sites/default/files/best_practice_guideline_v1.0_ratified.pdf.
- Cochran, Ph. (2007). The evolution of corporate social responsibility. *Executive digest. Business, Horizons*, 50, 449–454.
- Dimitrov D., Asenova, M., Kechev, M., Arabska, E., Mareva, N. (2012). Economic, social and ecological aspects of environmental protection in agriculture, *Proceedings of the International Conference NewEnviro 2012 New approaches for assessment and improvement of environmental status in Balkan region: Interactions between organisms and environment*, Educons University, Sremska Kamenica, Serbia, 56-62.

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

- European Commission, EUROSTAT, Organic Farming:
http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/organic_farming/introduction
- Facts and figures on organic agriculture in the European Union (2013). Report on the status of organic farming in Europe 2011, prepared by the Directorate General of Agriculture and Rural Development of the European Commission with the support of EUROSTAT and the Organic Data Network project.
- Gerrard, C. L., Vieweger, A., Padel, S. (2012). Inventory of data collecting and publishing institutions. Retrieved from <http://orgprints.org/23009/>.
- Guidelines for organic agriculture (2012) IX.Organic food retail - Antonio Enamorado (95-103); X. Economic viability - Antonio Enamorado (105 – 113). Project “Innovation based organic farming through user friendly training tools”, 2010-1-BG1-LEO05-03091.
- Guidelines for the Production, Processing, Labelling and Marketing of Organically Produced Foods adopted by the 23rd Session of the Codex Alimentarius Commission in 1999 and revised by its 24th Session in 2001. Subsequently amended by the 26th and 27th Sessions in 2003 and 2004.
- IFOAM definition of organic farming: <http://infohub.ifoam.org/en/what-organic/definition-organic-agriculture>.
- Karagulle, A. (2012.) Green business for sustainable development and competitiveness: an overview of Turkish logistics industry. International conference on leadership, technology and innovation management. *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 41 (2012) 456-460.
- Munguc B., Ozanne L. (2005). Challenges of the “green imperative”: a natural resources-based approach to the environmental orientation-business performance relationship. *Journal of Business Research* 58 (2005) 430-438.
- New impulses for continued growth: FiBL and IFOAM present latest statistics on organic farming worldwide at BioFach (2013). Available at: <http://www.fibl.org/en/media/media-archive/media-archive13/media-release13/article/new-impulses-for-continued-growth.html>.
- Nikolova, M. (2012). Bioproizvodstvoto v Balgariya – inovativno reshenie za predpriemacheska initsiativa v selskite rayoni. Sbornik dokladi ot Nauchnoprakticheska elektronna konferentsiya s mezhdunarodno uchastie „Razvitie na agrobiznesa i selskite rayoni v Balgariya i ES–perspektivi 2020“, Varna, 231-241. [BG]
- Nikolova, N, Todorova, I., Nenova, N. (2014). Corporate social responsibility as a strategic priority in the competitive behavior of the company. Scientific works “MathTech 2014”, Bishop Konstantin Preslavski University of Shumen, Vol. 1, 333-340.
- Nikolova, N., Yordanova, I. (2014). Corporate social responsibility as a mechanism for the integration of economic, social and ecological goals of the organization. Proceedings of the Closing conference under the project “System of qualification and career development of the university teachers”, Vasil Levski National Military University – Veliko Tarnovo, Bulgaria, 219-229.
- Pop, O., Dina, G. Ch., Martin, C. (2011). Promoting the corporate social responsibility for a green economy and innovative jobs. *Procedia Social and Behavioral Sciences* 15, 1020–1023.
- Schaack, D., Lernoud, J., Padel, S., Willer, H. (2013). The Organic Market in Europe 2011 – Nine Percent Increase Compared with 2010. FiBL & IFOAM (2013): The World of Organic Agriculture 2013. Frick and Bonn, 224-229. Available at: <http://orgprints.org/23194/1/schaack-et-al-2013-fibl-ifoam-report-p224-229.pdf>.
- Statistical classification of economic activities in the European Community.
- Terziev, V., Arabska, E. 2014. Organic sector increase and impacts on sustainable development – a myth or a reality? Современные аспекты глобализации экономических процессов. Сборник статей Международной научно-практической конференции 20 Декабря 2014 г. Уфа АЭТЕРНА 2014, ISBN 978-5-906769-73-2, 218–223.
- Terziev, V., Arabska, E. 2015. Collection and Organization of Information for Databases and Information Registries in Organic Production. Международная научная конференция „Электронное правительство в регионах: проблемы и перспективы“ 18-19.12.2014, Филиал КузГТУ в г. Белово, ISBN 978-619-208-011-2, 24-28.
- Viola, I., Ruggeri, F., Rotondo, G. (2013). Corporate social responsibility and green economy in the agri-food business. *Quality - Access to Success*, Volume 14, Issue SUPPL. 1, 151-156.
- Vittuari M. Organic Balkans. Stakeholders, policies, and institutions: a regional perspective (2011) Osservatorio Balcani e Caucaso, Project of the Peace Bell Foundation, promoted by the Trentino Forum for Peace and Human Rights, <http://www.balcanicaucaso.org/eng>.
- Windsor, D. (2013) Corporate social responsibility and irresponsibility: A positive theory approach. *Journal of Business Research*, <http://dx.doi.org/j.jbusres.2013.02.016>.

E-LEARNING RESOURCES DISTRIBUTION AND BUSINESS MODELS IN MODERN LEARNING MANAGEMENT SYSTEMS

Iliya Krastinkov

Technical University of Gabrovo - Gabrovo, Bulgaria ikrastinkov@gmail.com

Abstract: More and more people have access to almost infinite source of information due to the rapid progress of information and communications technology. We constantly have to increase our knowledge and professional qualification in order to succeed in the dynamic world in which we live. The main goal of the modern e-learning systems, as a form of the distance learning, is to satisfy the personal needs of all types of learners. Giving their users an opportunity to study anywhere and anytime, the e-learning systems are preferred as a type of education not only by students but also by professional workers, people with disabilities and many others. The main challenge of e-learning systems and resource developers is to provide the best possible educational courses, curricula and software interfaces at a minimum price. For many institutions and organizations it requires a huge development effort to create and maintain such complex and advanced e-learning management systems that include a large number of custom features. In the last years many international e-learning platforms have appeared as a link between the authors of the learning material and the learners. The relations between the content owners and platform developers, as well as the relations between the e-learning system and its clients should be clear and fair so they can provide best educational services. This article focuses on the differences in the distance learning services, resource distribution and business relations which contribute to the best quality education based on the target learning group.

Keywords: e-learning, resources, distribution, B2B, B2C.

ПРЕДОСТАВЯНЕ НА ЕЛЕКТРОННИ ОБРАЗОВАТЕЛНИ РЕСУРСИ И БИЗНЕС МОДЕЛИ В СЪВРЕМЕННИТЕ СИСТЕМИ ЗА ЕЛЕКТРОННО ОБУЧЕНИЕ

Илия Кръстинков

Технически университет - Габрово, България ikrastinkov@gmail.com

Резюме: С напредъка на информационните и комуникационни технологии, все по-вече хора имат достъп до огромно количество от информация. За да успее в динамичния свят, в който живеем, човек трябва постоянно да увеличава и придобива нови знания и професионални компетенции. Съвременните системи за електронно обучение, като форма на дистанционно обучение, целят да задоволят индивидуалните нужди на широк кръг от обучавани. Предоставяйки възможност на своите потребители да се обучават по всяко време и на всяко място, тези образователни системи се превърнаха в предпочитан начин за обучение, както на ученици и студенти, така и на професионални служители, хора в затруднено положение и много други. Голямото предизвикателство, пред системите за електронно обучение и авторите на образователни материали, е да предоставят възможно най-добри образователни курсове, учебни програми и приложения, на минимална цена. Създаването и поддръжката на комплексни развити системи за електронно обучение, включващи множество допълнителна функционалност, представлява много голямо усилие за отделните университети и компании. През последните години се появиха международни платформи за електронно обучение, като свързващо звено между авторите на учебно съдържание и обучаващите се. Трябва да съществуват коректни и ясни отношения, както между авторите и компанията разработчик, така и между компанията разработчик и нейните самостоятелни клиенти или техните организации, с цел да се предоставят услуги с високо качество. Фокуса на настоящата статия е върху разликите в учебните услуги, начина на предоставяне на електронните образователни ресурси и търговските отношения, с цел предоставяне на висококачествени образователни услуги съобразени със специфичните нужди на различните групи обучавани.

Ключови думи: образование, електронно, ресурси, предоставяне, търговия.

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Бързото развитие на информационните и комуникационните технологии през последните десетилетия създаде добра среда за развитието на дистанционното обучение. Обособени бяха редица нови подразделения на дистанционно обучение, базирани на използване на технологии и среди за предоставяне на образователни услуги и ресурси. Най-сериозно развитие се забелязва в сферата на

електронното дистанционно обучение и по-конкретно при web-базираното обучение, наричано още Интернет-базирано обучение. Някои от предимствата на електронното дистанционно обучения са:

- Висока ефективност.
- Преизползваемост на ресурсите.
- Актуалност.
- Асинхронност на образователния процес.
- Гъвкавост.
- Достъпност.
- и други.

Едно от основните предимства, на които ще акцентираме е възможността за предоставяне на образователни услуги на всички желаещи. В съвременното информационно общество нараства нуждата за придобиване на нови знания, както и поддържане и развитие на придобитите професионални квалификации. Лесния достъп до информация създава предпоставки за постоянно личностно и професионално развитие. Този процес е познат като обучение през целия живот.

2. ИЗЛОЖЕНИЕ

Разглеждайки методите на традиционното обучение, което изисква периодично посещаване на университетски зали по предварително определен график и учебният материал се представя на ограничен брой обучавани от конкретен преподавател, можем да заключим, че традиционното обучение е по-походящо за обучаване на лица неангажирани с професионална дейност, както и за преподаване на широк спектър от базови знания в определено научно направление. От друга страна, чрез използване на Интернет-базирани системи за електронно обучение, могат да се обучават много по-широк кръг от хора, желаещи да получат образователни услуги. Чрез категоризиране на обучаваните могат да се определят отделни целеви групи, на които да се предоставят подходящи образователни услуги, по подходящ начин и в удобен интерфейс. Можем да отделим следните основни групи:

- Ученици и студенти - предоставяне на добре структурирана информация, под формата на учебни програми. Осигурява се достъп до избраните предмети, без да се изисква допълнително заплащане от страна на обучаваните. Детайлно се проследява напредъка на всеки обучаващ. Извършва се проверка и контрол.

- Частни клиенти - добра категоризация на образователните ресурси по научни направления. Лесно намиране на желата информация, чрез интегриране или разработване на детайлни търсещи инструменти. Осигуряване на лесен и подходящ начин за заплащане според използваните образователни услуги и материали.

- Корпоративни клиенти - опростен изглед към системата с цел повишаване на фокуса върху конкретни курсове и лекции. Осигуряване на достъп според професионалната насоченост на обучаваните. Възможност за групово заплащане от страна на работодателите.

- Лица със специфични образователни потребности - Осигуряване на подходящ начин за достъп до образователните ресурси, чрез спазване на Интернет стандартите, както и стандартите и препоръките за електронно обучение. Поддържане на възможно най-широк спектър от устройства и приложения.

Друга възможност, която системите за електронно обучение предоставят, е достъп до електронни курсове и материали от множество лектори, както и световно доказани професионалисти в съответната сфера. Осигурява се възможност за висока конкретика в желаното научно направление, чрез индивидуални планове според изискванията и нуждите на обучавания.

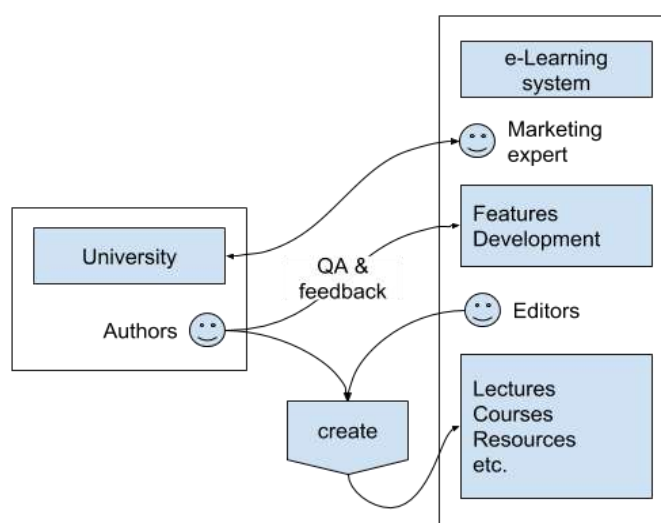
Първите системи за електронно обучение се създават като университетски разработки или от национални институции. Те целят да подобрят развитието на дистанционното обучение, спазвайки приетите стратегии за развитие и подобряване на образователната система. С навлизането им в образователния процес започват да се развиват и усъвършенстват, като се съобразяват разнообразните образователни потребности и академични процеси. Създаването и поддръжката на системи за електронно обучение, които осигуряват на своите потребители качествени и подходящи образователни услуги и приложни интерфейси, става все по-сложен и трудоемък процес. Изисква се постоянно адаптиране на системите, както за задоволяване на нарастващите изисквания на обучаващите, така и за покриване на променящите се образователни стратегии и стандарти, развиващите се информационни и комуникационни технологии и други. Разработването на развити системи за електронно обучение, със специфична функционалност, дори и базирано на безплатни платформи за електронно обучение, изисква много усилия и не е икономически изгодно за отделните компании и университети. Тези причини доведоха до появата на системи за електронно обучение, разработени от частни компании, които имат възможност да се фокусират върху реализирането на функционално сложните им компоненти. Тези

компаниите ги предоставят за ползване, както на научните институции, така и на компаниите, желаещи да повишат компетенциите на персонала си. В този модел системата за електронно обучение представлява софтуерна услуга и се явява свързващо звено между доставчика на образователни услуги и обучаваните. По този начин всяка стана в процеса на обучение може да се фокусира върху основните си отговорности. В същото време разходите на отделните организации се намаляват, тъй като цената за разработка и гарантиране на постоянен достъп до образователни услуги се разпределя между множеството клиенти. В настоящия етап от развитието на електронното дистанционно обучение съществуват десетки международни системи за електронно обучение, предоставящи достъп до образование на милиони хора. Гарантира се високо качество на образователните услуги и материали, както и достъп до разнообразни източници на информация. Предоставяните услуги са съобразени със специфичните нужди на отделните обучавани.

Стандартният модел на дистанционно обучение разглежда отношенията между преподавател и обучаван. Преподавателят е доставчик на образователни услуги, осигурява нужните материали, напътства обучавания и осъществява контрол. Обучаваният от своя страна трябва да е инициативен в обучителния процес и да покрие изискванията на образователната институция в определен срок. При съвременните частни системи за електронно обучение този процес е значително по-сложен, поради повечето страни участващи в него. Ролите, които различаваме в него са:

- Автор – той е източник на образователни ресурси, под формата на цифрови аудио и видео файлове, тестови единици и текстови материали. Участва в ръководството и комуникацията с обучавания, както и в други процеси, част от дистанционното обучение. Работи активно, както с обучаваните, така и с редакторите на системата за електронно обучение.
- Система за електронно обучение - тя е свързващо звено между всички участници. От една страна се договаря с авторите и подпомага тяхната дейност, чрез осигуряване на необходимата им функционалност и помощ за създаване на електронните образователни ресурси, от друга страна осигурява достъп на своите клиенти.
- Студенти – те са клиенти на образователни услуги, принадлежащи към определен университет, който има отношения с компанията, разработваща системата. Студентите получават безплатен достъп до ресурсите, които включват избания от тях учебен план.
- Частни клиенти – това са обучавани, които сами избират и заплащат образователните услуги и материали.
- Корпоративни клиенти – това са работниците на дадена компания, договорила определени отношения с компанията-разработчик. Осигурява се достъп на групи от хора, които не заплащат допълнително за ползваните ресурси.

Отношенията между авторите, най-често преподаватели в образователна институция, и компанията, разработваща и поддържаща системата за електронно обучение са показани на **фиг. 1**.

фиг. 1. Отношения автор - система за електронно обучение

Основната цел е създаването и обработката на висококачествени образователни ресурси. Процесът включва следните етапи:

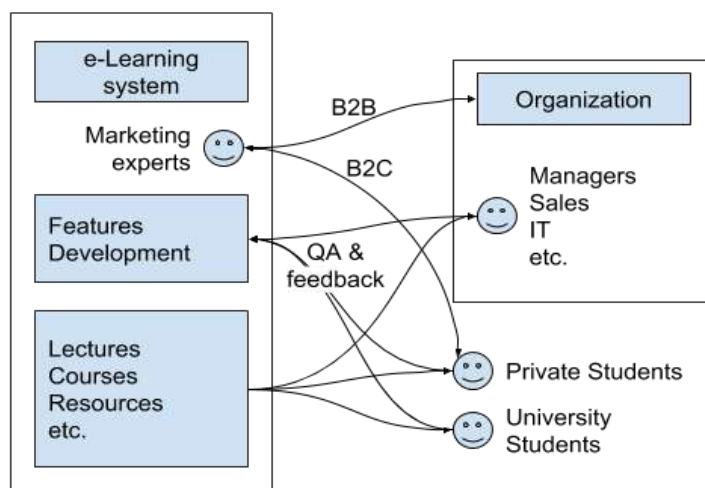
- Създаване на електронно образователно съдържание - основно действащо лице е авторът. Той е подпомогнат от редакторски екип, който осигурява необходимите технически и приложни средства, както и професионална консултацията. По този начин разходите за създаване на електронните ресурси намаляват, тъй като са еднократни от страна на компанията- разработчик и се разпределят между множество автори.

- Обработка на електронните ресурси - извършва се от редакторите на системата. Създават се допълнителни вариации на създадените ресурси, с цел поддържане на по- широк набор от комуникационни канали и устройства.

- Добавяне на ресурсите към хранилището на системата - редакторите описват ресурсите и създават необходимите връзки със структурата на системата, както и с други материали. По този начин се осигурява по-лесна откриване и навигация от страна на крайните потребители.

Юридическите и финансови отношения се договарят предварително между управленията на образователната институция и компанията разработчик. Студентите на университета получават безплатен достъп до създадените материали. Ако други лица са закупили достъп до така създадените ресурси, авторът или представляващия го университет получава процент, според сключения между страните договор.

Значително по-голямо внимание се обръща на отношенията между системата за електронно обучение и нейните потребители. Основни причини за това са, както големия брой потребители, така и по-голямата динамика на отношенията. На **фиг.2** е показана принципната схема на отношенията система - клиент.

фиг. 2. Отношения система – клиенти

Както се вижда на схемата, различаваме два основни модела бизнес отношения. B2C (business to customer) модела разглежда отношенията между системата и частните и клиенти. Този модел се характеризира със следните специфични услуги:

- CVR (conversion rate) стратегия - проследяване активността на потребителите, с цел повишаване достъпността до предлаганите услуги и повишаване коефициента на реализация на потребителите. Фазите, през които преминава даден потребител, обикновено са: посетител, регистриран потребител, първа покупка, копувач. Целта на CVR стратегията е възможно по- голям брой потребители да преминат в следваща фаза.

- Регистрация - интуитивен регистрационен процес, който трябва да ориентира потребителя в желана от него сфера.

- Категоризация на образователните ресурси - добрата структура на съдържанието осигурява лесно търсене и навигация.

- Пробен достъп - възможност за безплатно разглеждане на системата и частечен достъп до нейните ресурси.

- Заплащане - лесен и прозрачен процес за заплащане на желаните услуги и ресурси. Този процес трябва да е достатъчно гъвкав, за да покрие изискванията на различните клиенти.

- Система за предлагане на свързани курсове, лекции и ресурси.

Моделът, който разглежда отношенията с организации, желаещи да осигурят достъп до образователни услуги на своя персонал, се нарича B2B (business to business). Характеризира се с това, че достъпа до услуги и ресурси се договаря предварително между компанията- разработчик и компанията-

клиент. Обучаваните не участват в процеса на договаряне и няма допълнителни разходи при ползване на договорените услуги. Специфично при B2B модела за достъп до образователни услуги е:

- Групов достъп - дава се възможност за групов достъп до образователните услуги, чрез заплащане на брой лицензи от страна на компанията клиент. Обикновено обучаваните са разделени по отдели.

- Администрация на достъпа - дава се възможност на представители на организацията за създаване на потребители и осигуряване на достъп. Също така се предоставя статистика за прогреса на отделните обучавани.

- Опростен интерфейс - повишава се фокуса на обучаваните чрез предлагане на опростен изглед на системата. Минималните елементи които този изглед трябва да има е: автентикация, списък с достъпни ресурси, възможност за консумация на ресурсите.

- Поддържане на комплексни стандарти за електронно обучение - Някои компании ползват собствени системи за електронно обучение. В такива случаи трябва да се предостави възможност за пренос на електронните ресурси. Това се реализира, чрез поддържане на актуални стандарти за електронно обучение, даващи възможност за пакетирани и отдалечено изпълнение на образователните материали.

Услугите, които ползват студенти на университети, имащи договорени отношения с компанията- разработчик, са сходни с тези на частните клиенти на системата. Характерно при такива студенти е, че те получават достъп до ресурси свързани с курса **ИМ НА ОБУЧЕНИЕ**. Частните системи за електронно обучение рядко предлага административни образователни услуги, тъй като те са специфични за отделните университети и допълнително биха усложнили системата. Услуги, свързани с университетски прием на нови обучавани, избор на образователен план и други, обикновено се осъществява от системи за управление на обучението, управлявани от самия университет.

3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Всички потребители на системите за електронно обучение, както обучаваните, така и автори, бизнес клиенти и дори редактори на самата система, дават обратна връзка за качеството на предлаганите услуги и материали. По този начин се гарантира подобряването и развитието на системата и се гарантира високото качество на електронните образователни услуги. Чрез системите за електронно обучение се предоставя достъп до образование на много голям брой желаещи, като се обръща внимание на специфични нужди на обучаваните. Предлаганите услуги са съчетани с модерните информационни и комуникационни технологии. Детайлното разглеждане на различни отношения между зависимите страни, дава възможност за предоставяне на точните услуги, според нуждите на съответната група. Това гарантира по-лесна работа със системата и по-висока концентрация върху използваната функционалност. Поддържането на подходящи бизнес отношения прави образователните услуги още по-достъпни и икономически ефективни. Разпределянето на отговорностите в процеса на дистанционно обучение, чрез използване на външни системи за електронно обучение, подобрява всички аспекти на предлаганите образователни услуги и материали. Добрата интеграция на тези системи в процесите на дистанционното обучение, както и развитието на информационните и комуникационни технологии, неминуемо ще доведе до тяхното усъвършенстване и все по-голямото им използване от желаещите да получат качествено обучение и образование.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Тотков Г., е-обучението в информационното общество, Университетско издателство “Паисий Хилендарски”, 2010.

[2] D. Izvorska, B. Stoynova, .Digital Libraries in Support of Web-based Training in Calculus,IJETCAS,New Delhi-110016,India,,issue 4, vol1, pp 121-124, ISSN(ONLINE): 2279 - 0055,ISSN(PRINTED):2279-0047, 2013.

[3] Дурева-Тупарова Д., Тупаров Г., Електронно обучение. Технологии и модели, Благоевград, УИ “Неофит Рилски”, 2008.

[4] Educational technology,, http://en.wikipedia.org/wiki/Educational_technology, август 2016

KNOWLEDGE AS A FACTOR IN THE ACQUISITION, CREATION AND SUSTAINABILITY OF THE ORGANIZATION AND ACHIEVING COMPETITIVE ADVANTAGE

Zoran Janjić

College of Applied Professional Studies, Vranje, janjiczoranvr@gmail.com

Abstract: Analyzing and understanding the theory of knowledge of just some of the most significant philosophers, the importance of the knowledge for today's economy has been recognized. What is common to almost all of these reviews is the fact that today's knowledge for economy presents the leading resource for achieving and maintaining competitive advantage, and so for it must be given special attention and need to find ways to make it worthy and fruitful. Therefore, the idea, directly or indirectly, resulting from the above theoretical assumptions is needed for an effective program of knowledge, determination the factors that should enable the effective application and implementation, and therefore its full benefits for both the organization modern knowledge economy and for individuals employed in it.

Keywords : knowledge , sustainability of the organization , competitive advantage

ZNANJE KAO FAKTOR STICANJA, KREIRANJA I ODRŽIVOSTI ORGANIZACIJE I POSTIZANJE KONKURENTSKE PREDNOSTI

Zoran Janjic

College of Applied Professional Studies, Vranje, janjiczoranvr@gmail.com

Rezime: Analizirajući shvatanja i teorije o znanju samo nekih najbitnijih mislilaca, uočen je značaj koji znanje ima za današnju ekonomiju. Ono što je zajedničko za gotovo sva navedena mišljenja jeste činjenica da se znanje u današnjoj ekonomiji smatra vodećim resursom za postizanje i održavanje konkurentske prednosti, da mu se mora posvetiti posebna pažnja i da je potrebno iznaći načine da se to i takvo, vredno i plodonosno znanje maksimalno iskoristi kako bi ostvarilo svoju punu vrednost. Stoga, ideja koja, posredno ili neposredno, proizilazi iz navedenih teorijskih postavki jeste evidentiranje potrebe za efikasnim programom znanja, kao i utvrđivanje onih faktora koji bi trebalo da omoguće njegovu efikasnu primenu i implementaciju, a samim tim i njegove pune benefiti, kako za organizaciju u savremenoj ekonomiji znanja, tako i za pojedince zaposlene u njoj.

Ključne reči: znanje, održivost organizacije, konkurentska prednost

Znanje koje steknem danas vredi tačno onoliko koliko i moja sposobnost da se izborim s njim. Sutra, kada budem znao više, setiću ga se i bolje ga iskoristiti.

Mark Van Doren

1. UVOD

Znanje je oduvek bilo osnova ljudskog napretka. Znanje koje poseduju zaposleni u organizaciji, izvor je bogatstva svake organizacije.

Znanje nastaje i pojavljuje se u mislima onoga ko poseduje znanje. U organizacijama, znanje je često ugrađeno ne samo u dokumentima ili izveštajima, već i u organizacionoj rutini, procesima, praksi i normama."

Korišćenjem znanja lakše se dolazi do rešenja u novonastalim situacijama i blagovremenog donošenja odgovarajućih odluka. Kompleksnosti znanja doprinosi i činjenica da veliki uticaj na organizaciono znanje imaju ljudske vrednosti i stavovi. Organizacije su, na kraju krajeva, i sačinjene od ljudi čija verovanja i stavovi imaju uticaj na njihove misli i delovanja. Vrednosti i stavovi su sastavni deo znanja i u velikoj meri određuju ono što vlasnik znanja vidi, absorbuje i uključuje iz svojih opservacija.

2. ISTORIJAT ZNANJA

Začetnikom razvoja koncepta informacionog društva smatra se ekonomista Fritz Machlup. Njegov rad kulminira objavljivanjem studije "The production and distribution of knowledge in the United States" 1962. godine u kojoj je tvrdio da "industrija znanja predstavlja 29% ukupnog nacionalnog proizvoda Amerike" na početku informacionog doba. Trenutno ne postoji jedinstveni stav u pogledu definisanja informacionog društva.

Za Michael Polanyia vezuje se koncept tacit knowledge (prećutnog znanja). Ova vrste znanja je glavni pokretača svih inovativnih procesa.

John Lock je precizno postavio osnovno pitanje moderne filozofije o poreklu, granicama i izvesnosti znanja čime je definisan predmet teorije saznanja (epistemologije).

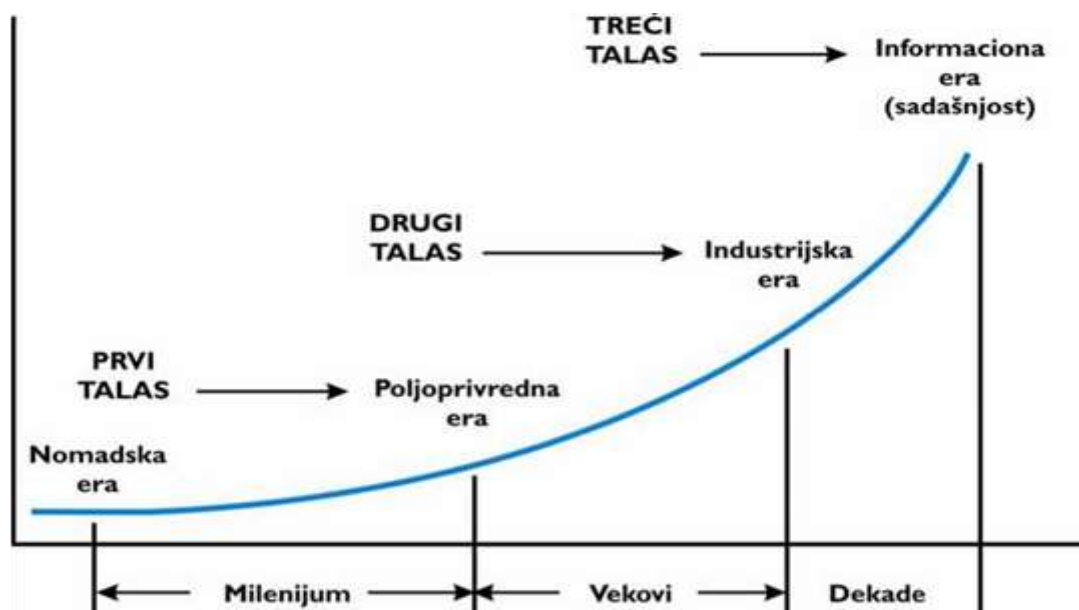
Marshall McLuhan (1964) je još 60-tih godina 20. veka rekao da je svet postao "globalno selo" zahvaljujući savremenim elektronskim i komunikacionim tehnologijama. Time je u stvari naglašavao značaj sve većih promena u društvu koje se dešavaju sa pojavom i svakodnevnim elektronskim povezivanjem i umrežavanjem ljudi širom sveta.

Peter Drucker je predvideo značaj informacije i znanja za razvoj savremenog društva i ekonomije i istakao da "osnovni resursi u ekonomiji nisu više kapital, prirodni resursi ni radna snaga, to jeste i biće znanje."¹

Daniel Bell se smatra jednim od najvećih sociologa savremenog doba. Pokrenuo je koncept postindustrijskog doba informacione ere koji je kasnije preimenovao u informaciono društvo.

Pod informacionim društvom Bell podrazumeva da se društvo pomera od proizvodnog ka ekonomiji pružanja usluga u kojoj će teorijsko znanje, tehnologija i informacija postati glavni proizvod

Alvin Toffler, svojom knjigom *The Third Wave* (1980) najavljuje novu kulturu zasnovanu na informaciji. Osnovna premisa Tofflerove knjige jeste da se kompleksna i kontradiktorna ljudska istorija može, prema određenim obrascima ponašanja i karakteristika društva, podeliti na talase koji svaki sa sobom nosi određene civilizacijske promene. Svaki talas je sa sobom doneo promene, kako u tehnološkom, tako i u socijalnom smislu. Prvi talas je počeo kada je čovek napustio nomadski način života i počeo da se bavi poljoprivredom. Drugi talas počinje industrijskom revolucijom u 18. veku. Treći talas predstavlja prelazak u informaciono društvo ili eru znanja. "Znanje je moć" - glavna je izreka koja opisuje ovo doba, a radnici trećeg talasa postaju, već ranije pomenuti, radnici znanja.

Slika 1-1. A. Toffler, Talasi ljudske istorije⁵

Davenport & Prusak u svojoj knjizi *Working Knowledge* (1998)⁸ tvrde da je za modernu organizaciju koja želi da se takmiči u današnjoj globalnoj ekonomiji, od vitalnog značaja da uči kako da identifikuje, upravlja i širi znanje unutar organizacije. Izgradnja poverenja unutar organizacije ključ je za kreiranje korporativne kulture orjentisane ka učenju i pozitivnog okruženja u kojem su zaposleni ohrabreni da donose odluke koje su efikasne, produktivne i inovativne.

Gore navedeni mislioci i njihova shvatanja i teorije o znanju, pokazatelji su značaja znanja za današnju ekonomiju. Znanje se smatra vodećim resursom za postizanje i održavanje konkurentske prednosti i potrebno je posvetiti mu posebnu pažnja i maksimalno ga iskoristi kako bi ostvarilo svoju punu vrednost.

¹⁰⁹ Drucker, P. (1993) *Post Capitalist Society*, Oxford: Butterworth - Heinemann

3. TEORIJA ZNANJA – Epistemologija

Jedno od najzanimljivijih i fundamentalnih pitanja koje zaokuplja pažnju mislilaca, filozofa, pa i čitavih naučnih grana, tokom istorije, jeste pitanje: Šta je znanje?

Tako i dolazimo do epistemologije ili teorije znanja, pod kojom podrazumevamo granu filozofije koja istražuje korene nastanka, karakteristike, metode i krajnje domete ljudskog znanja. Iako pokušaji razvoja odgovarajuće teorije saznanja potiču još iz Antike i Platonove filozofije, epistemologija je zvanično počela da dominira zapadnom filozofskom mišlju tek od Dekarta i Loka, kao posledica rasprava između racionalista i empirista o važnosti koncepta "a priori" i "a posteriori" prilikom sticanja saznanja o nečemu. Većina rasprava u ovoj oblasti svodila se na analizu prirode znanja i njegovog odnosa sa srodnim pojmovima, kao što su istina i verovanje. Zapravo, epistemologija se primarno okreće sledećim pitanjima: "Šta je znanje?", "Kako znanje nastaje?" i "Šta ljudi znanju?"

4. PRIMENA ZNANJA

Ukoliko želi da zauzme vodeće mesto na tržištu, organizacija mora da pristane na promene, učenje i inoviranje. Tehnologija je već učinila mogućom ostvarenje saradnje u oblasti znanja bez obzira na mesto i vreme.

Lekcije naučene u prošlosti se čuvaju imajući u vidu mogućnost nastanka istih problema i situacija u budućnosti. To znači da samo sticanje i čuvanje znanja u organizaciji nije dovoljno. Ono što je suština uspešnog poslovanja organizacije jeste primena znanja koje postoji u organizaciji, ali na način koji će omogućiti uvećanje vrednosti kompanije. Nije dovoljno samo generisati znanje, učiniti ga dostupnim i nadati se najboljem.

Da bi znanje imalo svoju primenu i dalo svoj puni doprinos, potrebno je najpre izgraditi jak teorijski osnov. Organizacija mora da sve faktore koji pospešuju primenu znanja postave tako da stimulišu razvoj individualnog znanja, grupnog deljenja znanja, kao i da omogućavaju zadržavanje svih vrednih i na znanju zasnovanih sadržaja unutar organizacije.

U čuvenoj knjizi *The Knowledge Creating Company*, Nonaka i Takeuchi smatraju da se znanje akumulirano iz spoljnog okruženja, deli širom cele organizacije, čuva se u bazama znanja organizacije i koristi se u cilju razvoja novih tehnologija i proizvoda. Proces pomeranja znanja iz spoljnog okruženja unutar organizacije, naziva se konverzija. Konverzija znanja po Nonaki i Takeuchiju, odvija se putem četiri modela (Tabela 1).

Tabela 1. *Konverzija znanja po Nonaki i Takeuchiju*

Modeli konverzije znanja	
Socijalizacija	proces usvajanja tacit znanja kroz deljenje iskustva observacijom, imitacijom, treningom i obukom na poslu.
Eksternalizacija	artikulisanje konceptualnog tacit znanja, korišćenjem tehnika kao što su apstrakcija, metafore, analogije ili modeli
Kombinacija	upravljanje eksplicitnog, sistemskog znanja pomoću tehnika kao što su: sortiranje i kombinovanje. Ovde se zapravo radi o povezivanju eksplicitnih znanja iz različitih izvora. Tako, pojedinci razmenjuju svoje eksplicitno znanje putem telefonskih razgovora, sastanaka itd., a postojeće informacije u bazama podataka možemo kategorizovati, sortirati na različite načine.
Internalizacija	operacionalno znanje, ili učenje kroz delovanje ("learning by doing"), zajednički mentalni modeli i tehnika know-how

Praktični značaj modela znanja jeste njihova zasnovanost na praksi, sa svim kritičnim faktorima koje njegova primena uključuje, kao i ukazivanje ne samo na sadašnju situaciju nastalu kao rezultat primene ovih modela, već i ukazivanje na razne načine da organizacija postigne svoje, unapred postavljene, ciljeve programa primene znanja.

5. UPRAVLJANJE ZNANJEM

Da bi organizacija mogla da odgovori na sve promene u konkurentskom okruženju, da ostvari i održi svoju konkurentsku prednost, okreće se onome što je specifično njeno i po čemu se razlikuje od ostalih konkurentskih organizacija. To je znanje koje organizacija poseduje. Znanjem, koje danas predstavlja ključni resurs koji obezbeđuje konkurentsku prednost organizacije, potrebno je adekvatno upravljati. Pod upravljanjem znanjem podrazumevamo pretvaranje individualnog znanja zaposlenih u organizaciji u kolektivno, organizaciono znanje, koje bi bilo dostupno u pravom trenutku i na pravi način svim članovima organizacije na svim njenim nivoima.

Praksa upravljanja znanjem počela je 90-tih godina 20. veka kada su kompanije počele da uviđaju prednosti ovog koncepta.

Upravljanje kvalitetom se fokusira na klijente, zajedničke procese i zajedničke ciljeve unutar organizacije, što možemo donekle smatrati i ciljevima upravljanja znanjem. Upravljanjem ljudskim kapitalom i ulaganje u obuku i usavršavanje ljudskih kadrova može povećati finansijske rezultate organizacije. Ova ulaganja se danas ne smatraju troškovima, već investicijom što je i jedan od osnovnih postulata upravljanja znanjem, s tim što se upravljanje ljudskim resursima fokusira na individuu, a upravljanje znanjem na šire zajednice i grupe.

Da bi organizacija mogla da se suoči sa svim izazovima dinamičkog konkurentskog okruženja potrebno je, ne samo primeniti tehnologiju, već, ujedno, i razviti sposobnost upravljanja znanjem. Novo i nepredvidivo poslovno okruženje stavlja naglasak na inovacije i kreativnost daleko više nego ikada pre. Stoga, organizacija mora da zna šta zna, šta znaju njeni zaposleni i kako na najbolji način da organizacija koristi znanje koje ima.

Jasno razmišljanje o znanju postalo je veoma važno. Vodeća pokretačka sila u tom pravcu je percepcija i realnost nove globalne konkurencije. Rapidne promene i povećanje konkurencije vode firme ka traženju održive prednosti koja će ih istaći u njihovom poslovnom okruženju. Menadžeri su shvatili da je ono što organizacija i njeni zaposleni znaju, zapravo, osnova i suština funkcionisanja cele organizacije. Posvećivanje posebne pažnje znanju u svakoj organizaciji, dovešće do stvaranja mogućnosti da se razmotri i, eventualno, poboljša svako činjenje i donošenje odluka čime se stvara osnov za stvaranje konkurentске prednosti u poslovnom okruženju.

6. INTELEKTUALNI KAPITAL

Intelektualni kapital čine sva znanja koja poseduju zaposleni u nekoj organizaciji. Za razliku od realne i opipljive imovine (tangible assets) koju čine zemljište, zgrade, oprema itd., intelektualni kapital je neopipljiv (intangible assets). Intelektualni kapital je intelektualni materijal - znanje zaposlenih, informacije, intelektualna svojina, iskustvo - koje može da se upotrebi za kreiranje dodatne vrednosti organizacije. Teško ga je identifikovati, još teže efikasno razviti.²

Postoje tri vrste intelektualne imovine ili kapitala:³

- Ljudski kapital ili sposobnosti (iskustvo, veštine i sposobnosti ljudi);
- Struktura ili interni kapital (patenti, tržišne marke i zaštićena prava, baze podataka, dizajn, informacioni sistemi)
- Tržišno zasnovan ili eksterni kapital (profitabilnost i lojalnost potrošača, marka, licenca, franšiza)

Intelektualni kapital je glavni pokretač inovacija i konkurentске prednosti u današnjoj, na znanju baziranoj ekonomiji. Sa sigurnošću možemo tvrditi da intelektualni kapital danas predstavlja ključ strategijskog preimущества za organizaciju, a menadžment intelektualnog kapitala je glavni faktor konkurentске prednosti organizacije.

Kapacitet organizacije meri se znanjem svojih zaposlenih i kolektivnim, tj. organizacionim znanjem. To i objašnjava zašto organizacije pokušavaju da budu organizacije koje uče težeći kontinuiranom razvoju svojih pokazatelja znanja. Važna strategijska uloga znanja je da definiše koncepte, pristupe i sredstva kojima će se intelektualni kapital pretvoriti u identifikovane i korisne resurse.

Razlog zašto kompanije ulažu u znanja je, s jedne strane, što im ono daje prednost u odnosu na konkurenciju i, s druge strane, što na taj način pokušavaju da neutrališu konkurentsku prednost drugih kompanija.

U savremenom poslovanju potrebno je da organizacija odredi uspešan pristup znanja unutar okvira intelektualnog kapitala. Razumevanjem različitih vrednosti i transformacija znanja, organizacija ide ka razumevanju zahteva pojedinih grupa unutar organizacije. To omogućava organizaciji da dizajnira program usmeravanja znanja koji najbolje odgovara njenim zaposlenima u težnji da razviju efikasan sistem upravljanja svojim znanjem.

7. ZNANJE KAO BITAN ČINILAC ODRŽIVOSTI ORGANIZACIJE

Jedini pravi pokretači u biznisu su ljudi. Sve vrednosti i strukture rezultat su aktivnosti ljudi i njihova dalja egzistencija zavisi upravo od njih. Pojedinci u organizacijama kreiraju eksterne i interne strukture da bi izrazili sebe i svoje potencijale. Ukoliko menadžeri uspeju pravilno da usmere napore svojih zaposlenih, tj. svoje unutrašnje snage, mogu kreirati nevidljivu strukturu kao što su bolji poslovni procesi, na primer. Kada se usredsrede i usmere pažnju koja dolazi spolja, mogu kreirati takođe, nematerijalne strukture, kao što su odnos sa korisnicima usluga ili nova iskustva.

Interna struktura koja se sastoji od patenata, koncepata, modela i kompjuterskih i administrativnih sistema. Oni su kreirani od strane zaposlenih, vlasništvo su organizacije i predstavljaju njen sastavni deo. U internu strukturu spada i organizaciona kultura. Zajedno sa zaposlenima interna struktura čini ono što generalno nazivamo "organizacijom".

Eksterna struktura se sastoji od veza i odnosa sa korisnicima, dobavljačima, a tu spada marka, žig, reputacija, odnosno imidž. Vrednost ove imovine zavisi od toga kako kompanija rešava probleme korisnika usluga, tako da je ovde uvek prisutan element nesigurnosti. Reputacija i odnosi sa korisnicima usluga mogu biti dobri ili loši i podložni su promenama tokom vremena. Ova vrsta imovine u literaturi se često označava kao relacioni kapital.

Individualna kompetencija je sposobnost pojedinca da deluje u različitim situacijama. Ona uključuje veštine, obrazovanje, iskustvo, vrednosti i socijalne veštine. Kompetencija ne može biti vlasništvo nikoga do samog pojedinca koji je poseduje. Ljudi sa svojim kompetencijama teže da budu lojalni kompaniji, ukoliko ih ona adekvatno nagradi i vrednuje i ukoliko imaju osećaj zajedničke odgovornosti.

Ljudi u kompaniji mogu da koriste svoje kompetencije u dva osnovna pravca: spoljni pravac, radeći sa korisnicima proizvoda i usluga i, unutrašnji pravac, gradeći organizaciju. Rad sa korisnicima koji rezultira građenjem odnosa sa njima i imidžom na tržištu, delimično je vlasništvo kompanije i možemo ga nazvati eksternom strukturom. Interni rad ljudi rezultira kreiranjem interne strukture koja se u literaturi naziva "organizacija".

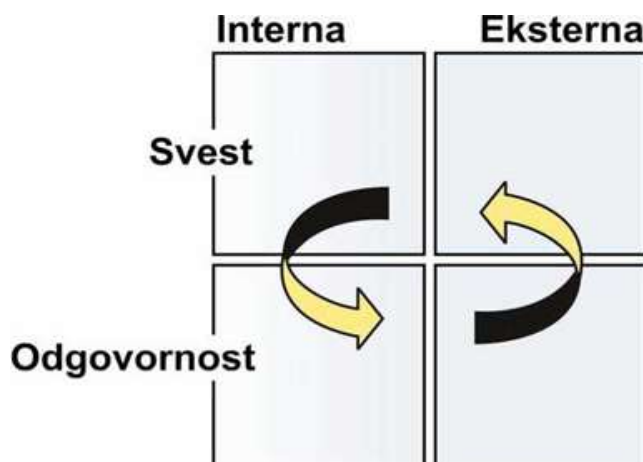
Tokom poslednjih 20-ak godina znanje je postalo glavna imovinska kategorija u organizacijama. Trideset godina ranije fabrike, mašine i oprema činili su preko 80% tržišne vrednosti organizacija. Tendencija povećanja vrednosti znanja kao neopipljive imovine u tržišnoj vrednosti poznatih svetskih korporacija nastavlja se jačanjem organizacija kao "inteligentnih organizacija", "organizacija znanja", "organizacija koje uče", tj. organizacija koje se zasnivaju na znanju.

Za razumevanje koncepta znanja, neophodno je poći od samog znanja i njegovog kretanja kroz organizaciju, a kako bi se ustanovile određene zakonitosti ovog kretanja i, samim tim, veće mogućnosti uspešnog upravljanja znanjem u organizaciji, kako bi se stvorila i održala njena konkurentna prednost.

U svojoj knjizi Corporate Instinct, autori Koulopoulos, Spinello i Toms definišu koncept lanca znanja koji je od veoma velike važnosti za razumevanje kretanja i razvoja znanja unutar organizacije. Po autorima, postoje četiri veze u lancu znanja koje utiču na jedinstvenost, specifičnost i dugotrajno održavanje konkurentne prednosti jedne organizacije. To su:

- Interna i eksterna svest
- Interne i eksterne odgovornost

Značaj lanca znanja je u tome što svojim interakcijama dovodi do serija inovacija u organizaciji. Što je propustljivost među vezama veća, brža je i brzina inovacija u organizaciji. Na slici 2 grafički je prikazano kretanje kroz lanac znanja.

Sl.2. Kretanje kroz četiri ćelije lanca znanja

Interna svest predstavlja sposobnost organizacije da u kratkom roku proceni veštine i kompetencije kojima raspolaže. Tu spada poznavanje talenata koji u organizaciji postoje. Jaka interna svest fokusirana je na izazove ne samo onoga što je već urađeno, već i onoga što je moguće uraditi u budućnosti.

Interne odgovornosti podrazumevaju sposobnost organizacije da iskoristi svoju internu svest. Organizacija može biti svesna svojih snaga i zahteva tržišta, ali ukoliko nije u mogućnosti da adekvatno izazove promene unutar sebe same, a da bi išla u susret promenljivim zahtevima tržišta, njene kompetencije su sporne. Interne odgovornosti razmatraju koliko brzo organizacija može svoje kompetencije da pretvori u akciju da bi odgovorila na zahteve tržišta i korisnika usluga.

Eksterne odgovornosti predstavljaju sposobnost organizacije da se na najbolji mogući način susretne sa zahtevima tržišta. Eksterne odgovornosti se mere sposobnošću da se efikasno i blagovremeno odgovori na

spoljne šanse i pretnje. Ovo je suština kompetitivne prednosti - nivo sposobnosti da se odgovori na uslove okruženja na brži i efikasniji način nego što će to uraditi konkurencija.

Eksterna svest je odraz u ogledalu interne svesti. To je sposobnost organizacije da razume kako tržište prima vrednost njenih proizvoda i usluga, da razume ko su njeni potrošači i korisnici usluga, koje su njihove želje, ko je konkurencija organizacije, ko je konkurencija konkurencije, kakvi su trendovi na tržištu, kakva je državna regulativa i ostale tržišne sile koje egzistiraju izvan organizacije.

Lanac znanja u organizaciji uvek predstavlja mešavinu pozitivnih i negativnih atributa. U organizacijama koje se rukovode upravljanjem znanjem, sve navedene veze su propustljive i međusobno dozvoljavaju efikasan transfer znanja.

Uspešnost lanca znanja u jednoj organizaciji ne postiže se postizanjem izvrsnosti u samo jednom od navedenih kvadrata, već uspehom u svakom od njih. Taj uspeh se meri brzinom kojom znanje struji kroz sve četiri veze lanca znanja u jednoj organizaciji.

8. EKONOMIJA ZNANJA

Pomeranje od industrijske ka ekonomiji znanja promenilo je način razmišljanja ljudi, ne samo u ekonomiji, već i u stvaranju sistema vrednosti u njihovom svakodnevnom životu. Ključni faktor uspeha više nije kapital, sada su to: ljudi, znanje, sposobnost. Automatizaciju i mehanizaciju zamenjuje e-business i kompjuterski dizajn. Više nije važna veština u smislu zvanične diplome, već kontinuirano učenje, nije bitno šta se zna, nego koliko brzo može da se nauči. Konfrontacija ustupa mesto kooperaciji i timskom radu, a zaposleni se posmatraju ne kao trošak, nego kao investicija.⁴

Znanje i kontinuirano učenje predstavljaju ključni element uspeha u novoj ekonomiji, tj. ekonomiji znanja. Dominantna komponenta u vrednosti koju proizvod ima za korisnika proizvoda/usluga upravo je znanje ugrađeno u taj proizvod ili uslugu. Stoga, pomak ka znanju kao primarnom izvoru vrednosti, čini da novom ekonomijom treba da rukovode oni koji na efektivan i efikasan način upravljaju znanjem - koji osvajaju, stvaraju, čuvaju, dele i na novi način kombinuju znanje u organizacij i ugrađuju ga u proizvode i usluge, ali brže nego što to čine njihovi konkurenti.

U poslovanju savremenih organizacija u ekonomiji znanja jasno se uočavaju dve pojave koje govore o potrebama da se promene ustaljeni stavovi organizacije prema svojim potrošačima i tržištu u celini. Jedno je zaokret od proizvoda ka uslugama i, drugo, posmatranje znanja kao proizvoda.⁵

Zaokret od proizvoda ka uslugama rezultat je povećane pažnje zadovoljenju potreba kupaca i sticanju njihove lojalnosti. S tim u vezi povećava se broj kompanija koje se bave pružanjem usluga, a broj poslova u industrijskom sektoru se drastično smanjuje. Ekonomija znanja se fokusira na iskustvo korisnika usluga, a sami proizvodi i usluge služe kao sredstvo za razumevanje tog cilja. U tom smislu, zahvaljujući neverovatnom broju, protoku i deljenju informacija o potrebama, zahtevima i iskustvu kupaca, uz pomoć tehnologije, usluge se, inoviraju u pravcu zadovoljenja sve više rastućih i sve specifičnijih potreba korisnika usluga.

Znanje se u ekonomiji znanja posmatra kao proizvod. To znači da se znanje koje organizacija poseduje sada koristi i kombinuje na jedan nov i kreativan način. Posmatranje znanja kao proizvod omogućava ne samo pružanje usluga sa dodatom vrednošću za potrošača i korisnika usluga, nego i podsticanje inovacija na svim nivoima organizacije.

Da bi u ekonomiji znanja kompanija bila uspešna i ostvarila svoju konkurentsku prednost, potrebno je da znanjem koje poseduje stalno uvećava svoju vrednost.

9. KONTROLA ZNANJA U PRAKSI

Uspešnost rezultata primene znanja zavisi od veze između znanja i poslovnih rezultata, a koja se ostvaruje kroz poslovni proces. Uticaj primene znanja na ključne poslovne rezultate može se poboljšati kroz njegov uticaj na mogućnost unapređenja performansi poslovnih procesa. Važno je istaći da pitanje dizajniranja ili redizajna poslovnih procesa u ovom slučaju, zavisi od razumevanja gde i kako znanje ima ulogu u performansama poslovnog procesa.

U Tabeli 2 prikazan je proces upravljanja znanjem sa svojim osnovnim elementima.

⁴Kotelnikov, V., New Economy: Key Features of the New Rapidly Globalizing and Changing Knowledge Economy, www.1000ventures.com, preuzeto sa sajta 1.2.2008.

⁵Tisen, R., Andriessen, D., Depre, F. L. (2006) Dividenda znanja, prevod sa engleskog, Adižes, Novi Sad, str. 12 - 15.

Tabela 2. Sekundarne aktivnosti u modelu lanca znanja

Liderstvo znanja	<i>Uspostavljanje uslova koji omogućavaju i olakšavaju korisne aktivnosti menadžmenta znanja</i>
Koordinacija znanja	<i>Upravljanje međusobno zavisnim aktivnostima menadžmenta znanja da bi se osigurali pravi procesi i resursi u pravo vreme.</i>
Kontrola znanja	<i>Obezbeđivanje da potrebni procesori znanja i resursi budu dostupni u dovoljnom kvalitetu i kvantitetu u cilju obezbeđivanja postavljenih zahteva.</i>
Merenje znanja	<i>Ocenjivanje vrednosti resursa znanja, procesora znanja i njihovog razvijanja</i>

Kao što možemo videti, procesori znanja su kontrolisani od strane "kontrolora". Važno je naglasiti da u praksi postoje dve vrste kontrole znanja. U pojedinim slučajevima, kontrola je sprovedena samim instrukcijama definisanim za softverski program. Međutim, u praksi je vrlo čest slučaj da su procesori znanja visoko stručne osobe koje posluju pod "samokontrolom". To su radnici znanja, koji su vlasnici znanja neophodnog za pokretanje i funkcionisanje samog poslovnog procesa, te stručna kontrola njihovog rada, a s obzirom na njihovu stručnost, može biti samo u njihovim rukama.

Dakle, organizacije koje žele ne samo da ostvare, nego i da zadrže svoju konkurentsku prednost, moraju punu pažnju da posvete pojačanju zaštite i kontrole, kako bi sprečile eventualne gubitke za svoju organizaciju.

ZAKLJUČAK

Opšta konstatacija do koje smo došli jeste da moć znanja, iako još uvek u nedovoljnoj meri razvijena i primenjena, budi interesovanje i zavređuje pažnju menadžera u preduzećima u Srbiji.

Iako su osnovni oblici deljenja znanja u organizacijama, još uvek ograničeni na razmenu znanja sa kolegama i na deljenje znanja unutar organizacije sa stručnjacima iz iste oblasti, ipak postoje elementi za osnovanu nadu da će deljenje znanja u narednom periodu moći da se unapređuje i da se razvijaju njegovi novi oblici i modaliteti.

Nedovoljno korišćenje znanja u organizacijama dovodi do gubitka i propuštanja mnogih poslovnih benefita i dobiti, a da su glavne oblasti koje je moguće unaprediti uz primenu znanja, kvalitet usluga (proizvoda), istraživanje i razvoj, marketing, komunikacije, menadžment ljudskih resursa, informacione tehnologije i kontrola.

Možemo izvesti zaključak da je neophodno da menadžeri u preduzećima u Srbiji prepoznaju znanje kao osnovu konkurentске prednosti u savremenoj ekonomiji, a i način da se ta konkurentska prednost i ostvari s ciljem održivosti organizacije.

LITERATURA

- [1.] Drucker, P. Upravljanje u novom društvu, Adižes, Novi Sad, 2002.
- [2.] Drummond - Hay, P., Saidel. G., B. Capturing Ideas, Creating Information and Liberating Knowledge, Leading Organizational Learning, Lossey - Bass, A Wiley Imprint, Leader to Leader Institute, San Francisco, 2004.
- [3.] Đorđević - Boljanović, J. Organizaciona kultura kao faktor uticaja na efektivnost programa menadžmenta znanja, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2007.
- [4.] Đorđević - Boljanović, J. Knowledge management - nova poslovna stvarnost, Okrugli sto:Nove poslovne i menadžment paradigme, Fakultet za menadžment Univerziteta BK, 2006.
- [5.] Đorđević Boljanović, J. magistarski rad, Menadžment znanja: koncepti, karakteristike i perspektive, Fakultet za menadžment Univerziteta BK, 2005.
- [6.] Mašić, B., Đorđević - Boljanović, J. Knowledge management, skripta, 2006.
- [7.] Mattison, R. Web Warehousing and Knowledge Management, McGraw-Hill, 1999.

CLASSICAL ASPECTS OF MANAGEMENT OF HUMAN RESOURCES

Georgi Atanasov Georgiev, PhD

Vasil Levski National Military University, Veliko Tarnovo, Bulgaria,
georgiev_ga@nvu.bg docentgeorgiev@abv.bg

Abstract: This paper systematize and complements the most common characteristic of the classic aspects in the management of human resources. It sought a connection between them, changes in the external environment and modern aspects of the management of this type of resources.

Keywords: human resources, classic aspects, strategic management

КЛАСИЧЕСКИ АСПЕКТИ В МЕНИДЖМЪНТА НА ЧОВЕШКИТЕ РЕСУРСИ

Георги Атанасов Георгиев,

Национален военен университет „Васил Левски” Велико Търново, България,
georgiev_ga@nvu.bg docentgeorgiev@abv.bg

Абстракт: Настоящата публикация систематизира и допълва най-общата характеристика на класическите аспекти в мениджмънта на човешките ресурси. Потърсена е връзката между тях, измененията на външната среда и съвременните аспекти на мениджмънта на този вид ресурси.

Ключови думи: човешки ресурси, класически аспекти, стратегически мениджмънт.

За постигане на своите цели всяка една организация използва различни по вид ресурси. Кои от тях имат първостепенно значение и кои се използват най-често, зависи от предмета на дейност и стратегическата цел на организацията. От икономическа гледна точка най-общо ресурсите могат да се разделят на производствени ресурси, технически ресурси, технологични ресурси, финансови ресурси, човешки ресурси и информационни ресурси. Към тях отнасяме и още две, по същество абстрактни категории, които са от особено по значение за ефективното функциониране на организацията. Поради тази причина те също са наречени ресурси и подлежат на планиране, осигуряване, използване и трансформация, макар и да нематериални. Това са интелектуалният и времеви ресурс. Интелектуалният ресурс обединява потенциала на човешките ресурси, технологичните и информационните ресурси, а времеви ресурс е по-скоро обстоятелство, даденост, която трябва да се отчита, защото не може да се купи, получи или достави. То се осигурява и отчита при определяне на стратегическата цел, планиране на дейностите и изготвяне на производствени разчети в организацията.

Материалистичният подход, чрез който се манипулира и определя нашето днешно битие и съзнание, би ни насочил недвусмислено към финансовите, ако се налага да определим, кои от изброените по-горе ресурси са най-важни за постигане на целите на организацията. Все по-често, обаче, се налага и друга стратегическа визия – всички ресурси, които използва организацията се използват във функционална свързаност, а организацията работи в мрежова среда, както с други сродни субекти, с аналогичен предмет на дейност, така и с организации, дейността на които оказва косвено, но понякога непредвидимо влияние върху нас. Ето защо разбирането за базисното значение на човешкия фактор, възникнало в древността, претърпява своето възраждане днес. За хората и чрез хората се постига всичко. Човешките ресурси проектират, създават и/или доставят всички останали ресурси и чрез своите знания и умения правят възможно тяхното трансформиране за нуждите на организацията. При това те изпълняват различни видове труд, който се характеризира с различна сложност и отговорност. В този процес хората влизат в различни отношения помежду си – класически и съвременни. Класическите притежават относителна устойчивост по критерий време и се проявяват чрез механизма „Ако ..., то ...”. Съвременните се появяват, развиват и загубват във връзка със спецификата на конкретния момент. Те винаги са в причинно-следствена връзка с динамиката на промените във външната за организацията среда.

Настоящата публикация систематизира и допълва най-общата характеристика на класическите аспекти в мениджмънта на човешките ресурси. Потърсена е връзката между тях, измененията на външната среда и съвременните аспекти на мениджмънта на този вид ресурси. За избягване на излишна полемика е прието ограничение, според което думите „управление” и „мениджмънт” са равнозначни. В общия случай класическите аспекти на мениджмънта на човешките ресурси са свързани: с причините, поради които организациите се създават, функционират и прекратяват своята дейност;

с общата схема на мениджмънта на организацията, включваща етапите „планиране”, „организиране”, „реализиране”, „контрол” и „оценяване”;

с особеностите на човешката психика и народопсихологията – те определят използването на различните класически стилове на управление и проявлението на свързаните с тях класически модели на поведение в стандартни условия, при обичайни промени и в екстрем.

Според общата икономическа теория организациите биват стопански и нестопански. Стопанските организации се основават и развиват дейност по формулата за стоково обръщение, призната от класическите и от съвременни икономисти ПАРИ – СТОКА – ПАРИ прим¹¹¹ (П – С – П'). Нестопанските организации не разпределят финансовия си излишък между собствениците или акционерите си, а го използват, за постигане на целите на организацията. Така се задоволява някаква потребност или потребности, а в резултат от това се създават материални и нематериални ценности – стоки, услуги или блага. И едните и другите пряко или косвено носят финансови изгоди на своите създатели, а следователно пораждаат и особен вид отношения между хората, свързани с този процес. Най-често срещаното отношение, представляващо един от класическите аспекти на мениджмънта на организациите, в това число и на техните човешки ресурси, е отношението между труда и капитала, между собствениците и наетите за труд, между работодателите и работниците.

ИНТЕРЕСИ И СТРАТЕГИИ НА НАЕМАНИТЕ ЗА ТРУДОВА ДЕЙНОСТ

Съществуват няколко типични интереси на наеманите за трудова дейност хора, посочени по-долу.

На първо място е интересът към конкретния вид дейност, респективно към определена позиция и работно място. Тези интереси се свързани с насочеността на личността и притежаваните наклонности и умения, които притежава наемният работник. Тях той се опитва да оползотвори, като бъде назначаване на определена позиция. Така на първо място той си осигурява физическо съществуване и социална сигурност, но също и възвръщане на своите инвестиции, направени в училищно и професионално образование. В преследването на тези интереси работникът/служителят разработва индивидуални стратегии за предлагането си на пазара на труда, и реализацията си в специалност, професионално направление и степен на квалификация в които притежава компетенции. Индивидуалните умения за разработване на такива стратегии са от голямо значение при дефицит на търсене за дадена професия и длъжност от нея. Казано по друг начин при защитата на този интерес движещ мотив за представителите на труда е професионалната реализация.

Най-често срещаният интерес на наеманите за трудова дейност е интересът към заплащането на труд. Чрез него се гарантира достатъчно или възможно най-високо осигуряване на лично и семейното физическо оцеляване. От този интерес по принцип следва и интерес и поведение на предлагане на труд, което винаги е насочено към професии и позиции в тях с най-високи доходи. Движещият мотив за това е заплащането на труда.

Сигурността на работното място и осигуряването за риск, свързан с упражняването на професията е следващият интерес на наеманите за труд хора, който те неизменно преследват. Към него се отнася и интересът към приемливи хуманни условия на труд, без експлоатация, които на причиняват преждевременно физическо и психично износване. Този интерес предполага търсене на сигурни и осигурени работни места, но не предполага богат избор по отношение на мобилността – производствена, професионална или регионална. В контекста на горното стратегията за избор на наемния работник при предлагане на труда му е насочена по принцип към едно предприятие, към определен род организации.

ИНТЕРЕСИ И СТРАТЕГИИ НА РАБОТОДАТЕЛИТЕ¹¹²

Работодателите, като страна във взаимоотношенията с наеманите за трудова дейност човешки ресурси, също имат своите интереси и стратегии за тяхната защита. Първият от тях за нуждите на организацията да се наемат по възможност най-квалифицираните работници, при това с възможно най-голям стаж.

При определени условия търсенето може да е по-малко или пък да надхвърли предлагането. Идеалният вариант е двете да са в баланс, но това състояние е функция от комплексното действие на множество фактори, действащи във вътрешната и външна среда. Тогава интересите на наемните за

¹¹¹ В тази формула с „пари-прим” се означават парите с прираст, придадената стойност, т.е. печалбата. Отбелязва се със символа П'.

¹¹² Владимирова К., Спасов К., Стефанов Н., Управление на човешките ресурси. Организационно развитие, УИ „Стопанство” – УНСС, С., 1998, стр. 159-160.

трудова дейност и на работодателите съвпадат. За съжаление такова състояние относително рядко се установява. Една от причините е, че този първи базисен интерес на работодателите е свързан непосредствено и с друг – задържане възможно най-дълго време на размера на трудовите възнаграждения на най-ниското ниво, според спецификата на труда и конюнктурата на неговия пазар. Интересите и стратегиите на работниците и служителите и работодателите по отношение на квалификацията, опита и заплащането винаги са коренно противоположни, както поотделно, така и в тяхната обща цялост и логическа връзка. Обикновено това води до противоречия и конфликти от различно естество до формиране на различни стратегии на поведение на пазара на труда.

Следващия интерес на работодателите на пръв поглед изглежда като мираж, като добро пожелание, но всъщност правилно структурираният мениджмънт на човешките ресурси и на организацията, като субект, може да го превърне в реалност. Става въпрос за интереса, по-скоро за стремежа на работодателите, организацията да функционира автономно от условностите на външната среда. Това, разбира се, е невъзможно, най-малкото защото клиентите са ситуирани в нея. От това обстоятелство произтичат сложни взаимоотношения между тях и организацията, които се влияят както от моментни състояния, така и от останалите субекти и процеси в нея. Професионално структурираният мениджмънт на човешките ресурси, обаче, основан на компетентностния подход, позволява свеждане на влиянието на тези обстоятелства до минимум. Една от базисните особености на процеса на управлението на организацията с използването на този подход е, че той изисква постоянни инвестиции и голям времеви ресурс. Вложените финансови средства имат възвръщаемост под формата на повишаване на качеството на крайния продукт в средносрочен и дългосрочен времеви аспект. Търсенето на бърза печалба за кратко време, като алтернатива на полагането на стратегически цели и намерение за дългосрочно присъствие на пазара, не позволява въвеждане на компетентностен подход и инвестиции в повишаването на квалификационния и професионален ценз на членовете на организацията.

От стремежа към автономия по отношение пазара на труда произтича стратегията и по-скоро поведението, свързани с поддържане на своеобразен резерв от човешки ресурси, готови във всеки момент да бъдат наети, независимо от условията за трудова дейност. Тези интереси, стратегия и поведение също са в конфликт с интересите на наемните работници и служители, защото не гарантира сигурност на работните места, което освен социална сигурност е свързано с базисната по Маслоу потребност от самоопределение и групова принадлежност.

В обобщение може да се каже, че противоречието между труда и капитала определя един от класическите аспекти на мениджмънта на организацията, в т. ч. на човешките ресурси. Същността на това противоречие се заключава в антагонизма между стремежа на капитала с минимални вложения и разходи да извлече максимална печалба използвайки, дори експлоатирайки, наетия труд, а трудът се стреми да извлече максимални приходи с минимални усилия, продавайки своята способност да реализира целта на капитала на възможно най-висока цена.

Съществува още един много важен нюанс в политиката по планирането на човешките ресурси и техния мениджмънт, като завършен процес. Това е изборът на един от двата основни подхода – да се търсят подходящите хора за работата, която трябва да се свърши или да се търси работа за хората, с които организацията разполага, защото тя ги оценява като ценни. Практиката показва, че неправилни решения при търсенето на правилния подход се допускат предимно в държавни институции и организации и по изключение – в големи организации с частен капитал. Обяснението е просто – малките и средни организации имат несложна организационна структура, а звената от производството до реализирането на крайния продукт на пазара са малко. Поради това те много по-бързо усещат негативите, възникнали в резултат от компромиси в мениджмънта или поради системно неизпълнение на ежедневните задължения от един човек или една организационна структура. Те са причина за влошаване на качеството на крайния продукт, в резултат на което печалбата намалява. Собствениците реагират мълниеносно бързо – намаляват заплащането, а при задържане на тенденцията – уволняват работници и служители. Ако се направи образно сравнение, малката организация прилича на малка лодка с гребла. Когато един или повече гребци не гребат, лодката плава по-бавно или завива в една посока, встрани от основния курс. В голяма лодка не е така! В средните и големи организации посложната структура играе ролята на своеобразен буфер, поемащ несправянето със задълженията и деструктивните процеси. Освен това по-голямото множество хора се контролира по-трудно, основно чрез междинно ниво мениджъри. Негативните резултати много по-лесно се компенсират с общи усилия или чрез инвестиране на допълнителни средства от собствениците, респективно от държавата, както и чрез драстично намаляване на разходите за различните видове осигуряване. Честа практика е неизплащане на трудовите възнаграждения в продължение на няколко месеца, а процедурата по обявяване в несъстоятелност и компенсиране на работниците и служителите е продължителна и тромава. Ако потърсим аналогия с примера по-горе – малката организация може да се сравни с малка лодка,

голямата организация може да се сравни с галера – кораб с много гребла – един или двама може и да не гребат.

Стратегическият възглед и провежданите политики по рекламата и набирането на потенциални кандидати са друг, много важен класически аспект в мениджмънта на човешките ресурси. От тяхното правилно провеждане в значителна степен зависи ефективността на цялостната дейност на организацията, а следователно и нейната печалба. В този процес изключително важно е разбирането на принципа, че рекламата следва да бъде постоянен процес, а не кампанийно мероприятие. Независимо от протичащите промени, цикличните икономически кризи и това какъв е финансовият баланс, организацията трябва да влага твърдо определен дял от своите приходи за реклама. Много от клиентите и хората, проявяващи интерес към възможностите за трудова реализация, предлагани от организацията се ориентират в многообразието на пазара чрез рекламата. Проучванията в областта показват, че за успеха ѝ са от значение три основни характеристики: мащаб на дейността, коректност спрямо конкурентите¹¹³ и постоянно присъствие на пазара. Независимо от доказаните приноси на рекламата за печалбата на една организация, все още значителен процент от мениджърите възприемат тази дейност като излишен разход. Една от причините за това се крие в тяхната неспособност за ясно разграничаване на нейното значение от това на всички останали дейности с принос за организацията. Често успехите се приемат като даденост или като резултат от собствените организационни или индивидуални способности, които по презумпция се приемат за изключителни. Подведени по мъдростта, че добрият кон и под скъсан чул си личи, този тип мениджъри лесно решават, че рекламата е ненужна. Но забравят, че клиентите все пак трябва да знаят, че има и кон на пазара! За съжаление държавните организации отново могат да бъдат посочени като пример за непълно разбиране на смисъла и значението на рекламата в нейните класически измерения. Тук, компромисът е предопределен от монополното им положение в редица дейности. Все пак регулаторен механизъм съществува – сравнение със сходни дейности в други страни. Един от показателните примери от близкото минало, за значението и разбирането за ролята на рекламата бе даден от САЩ. В периода 20-21 май 2012 год. в град Чикаго, щат Елинойс, бе проведена среща на върха на страните-членки на НАТО. По данни от информационните емисии на bTV от 19 май 2012 год. за организацията на срещата са похарчени 68 милиона долара. В пресата се посочва, че сумата може да достигне 128 милиона долара, но това е цена, която градът е готов да плати, за да се рекламира със срещата на върха.¹¹⁴

Назначаването на избраните при подбора хора е акт с юридически и етични измерения и стойност. Перфектното решение на общите и частни юридически казуси дават комфорта на законността, а етичният подход и коректността допринасят за мотивацията и лоялността към организацията още на входните нива на реализацията на човешките ресурси. Обект на обсъждане, договаряне и установяване са същността на трудовата дейност и предлаганите за нея трудово възнаграждение и трудов договор. Чрез договора се уреждат всички двустранни права и задължения и се гарантира спазването на трудовото законодателство и социалната политика на организацията. Въпрос за лична отговорност и организационна етика е условията по него да се договарят и формализират коректно, без използването на т. нар. „скрити условия“ или „дребен шрифт“ и без изменения от договореното при формализирането и подписването. Често потребността на наемания да намери минимални средства, осигуряващи му поне препитание, необходимо за физическо оцеляване, го принуждава да започне работа понякога в нецвилизовани условия и срещу мизерно заплащане. В последствие този компромис се оказва източник на многократно по-голямо напрежение.¹¹⁵

Реалното използване на човешките ресурси в интерес на организацията поражда необходимостта от установяване и поддържане на баланс във всички аспекти на трудово-правните взаимоотношения. Това са формирането и изплащането на трудовото възнаграждение, социалното и здравно осигуряване, коректно прилагане на трудовото законодателство в общия случай и при настъпване на временна нетрудоспособност, при бременност, кърмене и отглеждане на деца и грижа за

¹¹³ Изразява се основно в съсредоточаване на вниманието на потенциалните клиенти върху собствените предимства, а не върху недостатъците на конкурентите. Включва още и недопускане на внушение за несъществуващи недостатъци на конкурентен продукт или тяхното хиперболизиране. Двете практики често са наричани „черен PR“.

¹¹⁴ <http://btvnews.bg/svetut/mnogohilyaden-protest-s-ikonomicheski-iskaniya-v-chikago.html> към 21:20 ч. на 06.06.2012 год.

¹¹⁵ По-голямото напрежение е свързано с допълнителни финансови затруднения, породени от разрешаването на трудово-правни спорове. Практиката показва, че в този случай се използват всякакви подходи за възстановяване на финансовите средства, изплатени на работника или служителя като трудово възнаграждение – от съдебни дела до принуда чрез физическа сила.

болни роднини. Условието на труд и осигуряването на неговата безопасност, както и социалната политика на организацията също следва да бъдат възприемани като основни аспекти в дейността на организацията. Изключително важно за организациите е висшият мениджмънт да споделя виждането, че и двете са инвестиции в производителност, а не безсмислен разход, без който тя може да функционира също толкова ефективно, колкото и с него.

Желанието за въвеждане на добри практики в мениджмънта кореспондира с необходимостта от създаването на условия за синдикална дейност и други форми на сдружаване по интереси и колективни действия при нужда. Съвременните реалности направиха възможно конструктивното сътрудничество между мениджърите и синдикатите или другите аналогични сдружения, без да се нарушават интересите на която и да било от двете страни. Познаването на целта и резултатите на Хоторнския експеримент е предимство за мениджърите и представлява една от многото възможности за прилагане на постиженията на теорията на управлението в практиката. Разбира се, обиграният мениджър никога не допуска да загуби контрол, над който и да било от управляваните процеси и дейности. Притежаваните от него знания, опит и личностни качества, освен че му позволяват да бъде уверен в действията си, му дават възможността да постига всичко това само със законови средства и в рамките на общочовешките и организационни морални и етични норми. Ключовите способности за постигането на този ефект са компетентност и лидерство, а убеждението е алтернатива на принудението.

Организационните стандарти и практики за освобождаване от организацията са фактори, влияещи върху формирането на мотивационните нагласи на всички членове на организацията. И тук е налице възможност за проява на вариантност. Прилагането на която и да е от тези практики би трябвало да се определя комплексно – от причината за освобождаване, общия трудов стаж, натрупан в организацията и приносът на отделната личност към нея. Развиващата се организация намира подходящия момент и форма за проучване на удовлетвореността на всеки напускащ, както и на мотивиращите фактори в целия цикъл на своята дейност, в това число и в мениджмънта на човешките ресурси. Ритуалите и/или административните практики по прекратяване на трудовите правоотношения имат възпитателно и предупредително действие.

Елемент на социалната политика на организацията е грижата за нейните бивши членове. За осъществяване на тези специфични взаимоотношения ограничителни са два фактора – желанието на ответната страна и приносът на отделната личност за организацията. Ефектът се мултиплицира в условия на икономическа криза, при наличие на здравословни проблеми, при старост и при загуба на всички близки, когато човек остане самотен. С цел улесняване на дейностите по подкрепата и подпомагането, се учредяват различни организации с нестопанска цел. Съвременното им наименование е алумни-организации. Освен подкрепя те популяризират дейността на организацията и нейните ценности сред обществото и на трудовия пазар.

Класическите аспекти в мениджмънта на човешките ресурси в съвременни условия понякога придобиват различни нюанси, но запазват същността си и формите на проявление на крайните резултати от протичащите процеси. Независимо от динамично променящата се външна среда, поради запазването на причините за възникването и зависимостите при функционирането им, в организациите са запазва действието на механизма стимул-реакция (S→R). Възниква обаче сериозно противоречие в максимата, че целта оправдава средствата, от една страна, и неимоверното нарастване на стойността на ресурсите и усилията, които се влагат за осъществяването на този възглед, от друга. В условията на съвременната икономическа криза ефектът от това противоречие се мултиплицира, защото вече са от значение не само количествените и качествените характеристики на ресурсите, а фактът, че изобщо се използват такива за решаването на един или друг проблем. Така с времето и от обстоятелствата се определят и променят съвременните аспекти на мениджмънта на човешките ресурси.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Владимирова К., Спасов К., Стефанов Н., Управление на човешките ресурси. Организационно развитие, УИ „Стопанство” – УНСС, С., 1998;
- [2] <http://btvnews.bg/svetut/mnogohilyaden-protest-s-ikonicheski-iskaniya-v-chikago.html>

CONTEMPORARY TRENDS IN HUMAN CAPITAL MANAGEMENT

Petronije Jevtić PhD

College of Applied Professional Studies – Vranje, Republic of Serbia pjevtic@verat.net

Miroslava Jevtić

University of Belgrade – Faculty of Economics

Abstract: Investing in employees is viewed as an investment in the future, gaining competitive advantage in the market and providing competitive advantages. Many companies are implementing continuous learning, which requires employee understanding of the whole system work, including the connection between their activities, work units and companies. Managers play an active role in identifying training needs of employees. It has long used the term learning organizations. It is about those companies in which employees continuously strive to learn new things and apply the lessons learned to improve the quality of products or services. Companies that strive to become learning organizations usually alter the structure of their organization in the direction of the organization of work in teams, the formation of smaller business units or profit centers that are required collection and exchange of knowledge and make decisions that are needed to improve customer service and / or quality product. Some companies go a step further and specify the part-time, which will be used for self-development employees, 10% or even 50%, depending on the position that the employee covers, as well as organizing various courses within the company.

Keywords: human capital, current trends, development, management

SAVREMENI TRENDOVI U UPRAVLJANJU HUMANIM KAPITALOM

Prof. dr Petronije Jevtić

Visoka škola primenjenih strukovnih studija – Vranje, Република Србија pjevtic@verat.net

Miroslava Jevtić

Univerzitet u Beogradu – Ekonomski fakultet, Republika Srbija

Rezime: Ulaganje u zaposlene se posmatra kao ulaganje u budućnost, sticanje konkurentskih prednosti na tržištu i obezbjeđenje komparativnih prednosti. Mnoge kompanije primjenjuju kontinuirano učenje, koje traži od zaposlenih razumjevanje cjelokupnog sistema rada, uključujući i povezanost između njihovih poslova, radnih jedinica i kompanije. Menadžeri imaju aktivnu ulogu u prepoznavanju potreba obuke zaposlenih. Odavno se koristi termin organizacije koje uče. Riječ je o onim kompanijama u kojima se zaposleni kontinuirano trude da nauče nove stvari i primijene naučeno na poboljšanje kvaliteta proizvoda ili usluge. Kompanije koje nastoje postati organizacije koje uče obično mijenjaju strukturu svoje organizacije u pravcu organizacije rada u timovima, oblikovanja manjih poslovnih jedinica ili profitnih centara od kojih se traži sakupljanje i razmjena znanja i donošenje odluka koje su potrebne da bi se poboljšala usluga korisnicima i/ili kvalitet proizvoda. Pojedine kompanije idu korak dalje i preciziraju dio radnog vremena koji će biti iskorišćen za sopstveno usavršavanje zaposlenih, 10% ili čak 50%, zavisno od pozicije koju zaposleni pokriva, kao i organizovanje raznih kurseva unutar same kompanije.

Ključne reči: humani capital, savremeni trendovi, razvoj, menadžment

1. UVOD

Nova znanja i nove tehnologije, neke za koji i nismo znali da postoje u trenutku zapošljavanja, zahtjevaju stalnu obuku. Obuka zaposlenih omogućava da se otkriju i aktiviraju radni i ljudski resursi i time omogućujući motivaciju i usmjerenost na pravi način. Menadžeri na osnovu procijenjene osposobljenosti kadrova definišu neophodne kurseve koje svaki zaposleni treba da pohađa. Cjelokupna procedura obezbjeđivanja obuke - određivanje termina, organizatora, predavača i troškova pomoću informacionog sistema, omogućava efikasnije i brže vođenje procesa. Ambijent savremene kompanije traži stalno učenje, prilagođavanje i inoviranje, samostalnost, odgovornost, samorazvoj i spremnost na preuzimanje rizika. Zato ljudi, a ne tehnologija i struktura, čine kompaniju uspješnom. Optimalna upotreba kadrovskog potencijala u organizaciji omogućava ostvarenje prednosti na tržištu. 2. Novi pristupi učenju i razvoju znanja Novi pristupi učenju i koncept upravljanja znanjem su sve više praksa u kompanijama, koje na ovaj način pokušavaju da privuku nove ljude i zadrže zaposlene otvarajući im prostor za učenje i razvoj. Prednosti obučavanja i usavršavanja na poslu ogledaju se kroz upotrebljivost i primjenu naučenog na poslu, uštedu troškova i drugo. Nedostaci se ogledaju kroz

mogućnost oštećenja opreme, niži kvalitet rada, kao i često nemogućnost učitelja da adekvatno prenese znanja na kandidate. U vrijeme svakodnevnog razvoja svih oblasti poslovanja kompanija, model virtualne trening organizacije postaje sve više primjenjiv, jer kompanije sve više shvataju kolika je važnost treninga za kreiranje konkurentne prednosti. Veoma popularna metoda prenošenja znanja i obrazovanja jesu i predavanja, jer se efikasno može prenositi velika količina informacija grupi ljudi. Ovaj najbrži i najjednostavniji način prenošenja znanja ima i svoje nedostatke, kao što su jednosmjerna komunikacija, visoki verbalni i pedagoški zahtjevi koji mogu plašiti ljude sa nižim iskustvom i sposobnostima. Audiovizuelne tehnike (televizija, filmovi i ostalo) se sve više koriste, posebno kod upoznavanja poslovanja kompanije, za lakše prezentovanje stanja, kao i dopuna tradicionalnim predavanjima. Učenje pomoću telekonferencija (konferencije na daljinu), uz savremenu satelitsku i multimedijску tehnologiju, omogućuju dvosmjernu komunikaciju, raspravu, a samim tim i feedback u vezi sa aktuelnim problemima i rješenjima. Obrazovanje uz pomoć telekomunikacionih dostignuća koje služe kao nadogradnja računarima, kao što je elektronsko učenje, omogućava ispunjenje osnovnih ciljeva za usavršavanje. U cilju obezbjeđenja efikasnog učenja i mogućnosti da zaposleni primjenjuju stečena znanja na poslu, mnoge kompanije nastoje da kreiraju radno okruženje podsticajno za učenje i da prerastu u „učee organizacije“. Kompanija koja kreira znanje, „knowledge creating company“, odnosno „učee kompanija“ je organizacija čiji zaposleni stalno uče i primjenjuju naučeno u poboljšanju kvaliteta rada i usluge. Razlika između tradicionalne i „učee organizacije“ je u rješavanju problema, jer tradicionalna je oblikovana za efikasnost i na nju usmjerena, dok je nova usmjerena ka rješavanju problema. Takođe, „učee organizacija“ svoju konkurentsku sposobnost i strategijsku prednost ocjenjuje kroz količinu znanja, vještinu i sposobnosti u odnosu na konkurenciju. Savremeni tokovi prate i nove trendove, koji uključuju i metode kao što su „cascade system“, koji podrazumjeva širenje znanja kroz čitavu organizaciju, gdje su menadžeri osobe odgovorne za podizanje ukupnog nivoa vještina i znanja svih zaposlenih u organizaciji. “Menadžment znanja je poput slagalice, izdvoji se jedan deo, pripoji drugom, poveže se pet delova, a opet nedostaje jedan koji se mora uklapati. Iznikao u kompleksnoj igri savremenog biznisa i ekonomije znanja u celinu koja predstavlja budućnost.”¹¹⁶

2. KORISTI OD UPRAVLJANJA INTELEKTUALNIM KAPITALOM

Značaj upravljanja intelektualnim kapitalom predstavlja činjenica da svaka firma raspolaže znanjem, sposobnostima, vrednostima i prepoznatljivostima koje se mogu pretvoriti u vrednost na tržištu. Ako upravljanje tim resursom može doneti konkurentnu prednost, podizanje produktivnosti i povećanje tržišne vrednosti, onda to nije izbor, nego potreba. Oduvek se na ovaj ili onaj način upravljalo nematerijalnim faktorima. Ono što je novo je disciplinovan i sistemski pristup u tretiranju intelektualnog kapitala kao ključnog resursa savremenog poslovanja. To se odnosi na delotvorno upravljanje nematerijalnim vrednostima, odnosno faktorima unutar firme, koji unapređuju intelektualnu imovinu, s krajnjim ciljem ostvarivanja svetske konkurentnosti koja omogućuje profitabilno poslovanje. Upravljanje intelektualnim kapitalom podrazumeva fokusiranje aktivnosti firme prema budućnosti, tj. jačanje njenih sposobnosti uz eliminisanje slabosti, što predstavlja stalno unapređivanje poslovanja. Na slici 1, prikazana je korist od upravljanja intelektualnim kapitalom. Proučavanje intelektualnog kapitala kompanije jeste, ustvari, proučavanje ključnih vrednosti kompanije. U tome je i suština upravljanja intelektualnim kapitalom. Briga i unapređenje onih nevidljivih, za sutrašnje poslovanje ključnih faktora, danas je uglavnom prepuštena pojedinačnom entuzijazmu. Međutim, to bi trebalo da bude svakodnevna aktivnost, jednaka onoj koja se posvećuje fizičkom/finansijskom kapitalu. Na analizi tog resursa rade desetine zaposlenih: finansijski direktor, šef računovodstva, glavne i sporedne knjigovođe, skladištari, itd. A ko brine o intelektualnom kapitalu, o korenu naše firme? “U zadnjih petnaest godina 20. veka došlo je do niza tehnoloških, privrednih, političkih i društvenih promena koje su bile tako temeljite da su prouzrokovale strukturne promene u državnim sistemima, konfiguracijama firmi, njihovim međusobnim odnosima, individualnom i radnom okruženju, kao i načinu komuniciranja”.

3. INTELEKTUALNI KAPITAL KAO KONKURENTSKA PREDNOST ORGANIZACIJE

Poslednjih nekoliko godina, intelektualni kapital, u literaturi, zauzima zapaženo mesto kao osnovni resurs koji kompanijama treba da obezbedi konkurentnu prednost. Sve kompanije koje budu naučile da upravljaju znanjem kao alatom budućnosti, mogu sebi da predvide veoma svetlu budućnost. Znanje je vrednije i

¹¹⁶ Ljiljana Stošić Mihajlović, “Komponente upravljanja znanjem: konkurentski menadžment i menadžment ljudskih resursa“, International Journal KNOWLEDGE, 2015, IKM, Scientific&Applicative Papers, Vol.10.1, str. 87

moćnije od prirodnih resursa, ogromnih fabrika ili mnoštva bankovnih računa. U skoro svim poljima poslovanja, uspeh postižu kompanije koje imaju najbolje informacije, ali koje istovremeno znaju najbolje i najefikasnije da ih iskoriste i upravljaju njima. Wal-Mart, Microsoft i Toyota nisu postale velike kompanije jer su bile mnogo bogatije od IBM-a ili General Motors-a. Naprotiv, imale su nešto daleko vrednije od fizičkih ili finansijskih sredstava, a to je razrađena i uhodana metodologija planiranja, organizovanja, rukovođenja i kontrole znanja i informacija. Pod intelektualnim kapitalom ne podrazumeva se gomila doktora zaključanih u nekoj zabačenoj i prašnjavoj kancelariji, niti intelektualna svojina (patenti i prava, mada su oni deo intelektualnog kapitala). Intelektualni kapital je zbir svega što svi u kompaniji znaju, a što joj daje konkurentsku prednost. Za razliku od imovine koju poslovni ljudi i računovođe poznaju (kao što su zemlja, fabrike, oruđe, gotov novac), intelektualni kapital je neopipljiv. To je znanje radne snage: veština, intuicija i sposobnosti tima hemičara koji otkrije novi lek vredan milijarde dolara, ili novi know-how ekipe zaposlenih koji su osmislili hiljadu načina da poboljšaju efikasnost svoje fabrike. To je elektronska mreža koja transportuje informacije kroz kompaniju brzinom svetlosti tako da ona može da reaguje brže od svojih glavnih konkurenata na promene na tržištu. Intelektualni kapital je intelektualni materijal (znanje, informacije, intelektualna svojina, iskustvo) koji može da se upotrebi za stvaranje nove vrednosti i trajnog bogatstva. Teško ga je identifikovati, izmeriti, a još teže efikasno upotrebiti. Urednik poslovnih novina "Fortune" – Tomas Stjuart, intelektualni kapital opisao je kao "nešto što se ne može opipati, ali te polako čini bogatim." Uzmimo kao primer Majkrosoft, firmu koja je s ograničenim tradicionalnim resursima (fizičkim i finansijskim kapitalom), ali značajnim delom i intelektualnim kapitalom stvorila enormnu dobit. Na berzi je zabeležen svojevrsan paradoks: 1999. godine, Majkrosoftova knjigovodstvena vrednost bila je višestruko niža od njegove tržišne vrednosti.

Postoje tri tipa intelektualnog kapitala: - Ljudski kapital ili humani kapital (uključuje iskustvo, veštine i sposobnosti ljudi), - Strukturni ili interni kapital (uključuje patente, tržišne marke i zaštićena prava, čuvanje znanja u bazama podataka i listama potrošača i dizajn i sposobnosti informacionih sistema) - Tržišno orijentisan ili eksterni kapital - uključuje profitabilnost i lojalnost potrošača, kao i snagu marke, licenci i franšiza. Intelektualna imovina može da dostigne 80% do 90% vrednosti akcije, ali njihova vrednost (uzimajući u obzir razliku između tržišne i računovodstvene vrednosti) ostaje pokrivena nevidljivim bilansom stanja. Bez obzira na to da li investitori to razumeju ili ne, oni trguju tom imovinom, a da ne znaju njenu stvarnu vrednost. Zvanično, računovodstvo je razvijeno kako bi merilo opipljivu imovinu. Međutim, sada treba napraviti sisteme obračuna za neopipljivu imovinu.

4. UPRAVLJANJE INTELEKTUALNIM KAPITALOM

Pojam održivosti odražava jednu od najosnovnijih ljudskih želja koju podržavaju praktično sve filozofije i sva društva, a to je da stvori bolju budućnost sveta, održivost pruža smernice za dugoročno strateško donošenje odluka.¹¹⁷

FAZA 1. Razviti svest o važnosti tog resursa. Pristup je top - down. Postepeno se svest razvija kroz celu organizaciju putem literature, predavanja, diskusija i radionica. Samo ako svi shvate o čemu se radi i koju korist donosi (kolektivnu i ličnu), biće spremni da osim ideje, prihvate i napore oko realizacije.

FAZA 2. Vizualizovati i kategorizovati intelektualni kapital preduzeća. Nužno je da to sprovede multidisciplinarni tim top-menadžmenta kako bi se stekla sveobuhvatna slika stanja iz raznih perspektiva. - Kategorizacija nematerijalnih faktora firme prema podeli intelektualnog kapitala (humani, strukturni kapital, organizacijski, inovacijski kapital, relacijski, tj. potrošački kapital), a onda detaljnije (npr. socijalni i profesionalni aspekt humanog kapitala). - Analiza postojećeg stanja intelektualnog kapitala u firmi (snaga, slabost, resurs, ograničavajući faktori). Definisane razloge zašto je stanje takvo kakvo jeste. - Definisane ciljeve i željenog stanja (uključujući i međufaze). - Određivanje ključnih nematerijalnih faktora. Za razne branše, ključni faktori biće drugačiji (npr. za ugostitelje je ključan, osim humanog kapitala i potrošački kapital). - Određivanje prioriteta (fokus morarno staviti na glavne stvaraoce vrednosti u firmi). - Identifikovanje kritičnih faktora (izdvajanje onih faktora koje treba unaprediti). - Uvrštavanje u postojeću strategiju (dodatni fokus na nematerijalnim faktorima znači kvalitetno proširenje strategije u vidu sveobuhvatnog upravljanja resursima). - Izrada prikaza (da bi se neopipljivim faktorima lakše upravljalo bitna je svojevrsna vizualizacija, npr. u obliku nacrti ili grafika)

FAZA 3. Odrediti način upravljanja ključnim faktorima. Ne postoji opšti način upravljanja intelektualnim kapitalom. Svaka firma jedinstvena je i prema tome, mora sama razraditi svoj individualan način upravljanja

¹¹⁷ Ljiljana Stošić Mihajlović, Clusters as a form organization of transport system, International Journal KNOWLEDGE, Scientific, Vol. 1,2, str. 143

intelektualnim kapitalom koristeći postojeće modele samo kao bazu. Okosnica su u svakom slučaju sledeće komponente: strategija, kultura, ljudi, tehnologija i tržišno okruženje.

FAZA 4. Uspostaviti merni sistem za performansu intelektualnog kapitala. Ono što se ne može meriti, time se ne može niti upravljati. Da bismo mogli uspešno upravljati neopipljivom imovinom, bitno je primeniti merne sisteme na praćenje performanse neopipljivih faktora. Najvažniji je kontinuitet. Bez obzira na polaznu situaciju (lošu ili dobru), samo kontinuirano preispitivanje, lociranje slabosti i njihovo unapređivanje vode prema uspehu. FAZA 5. Uvesti novi sistem izveštavanja. Ako ne raspravljamo o tome šta se radi i šta je učinjeno, ne možemo ni očekivati razumevanje zaposlenih, a ni potencijalnih ulagača. Da bismo usmerili zaposlene, moramo ih informisati o tome šta se dešava kako bi oni svoje akcije znali uskladiti sa situacijom. Eksterni izveštaj o intelektualnom kapitalu (npr. u obliku dodatka godišnjeg izveštaja) pomaže firmama u tome da pruže detaljniji uvid u napore koji bi trebali omogućiti dugoročno uspešno poslovanje.

5. ZAKLJUČAK

Intelektualni kapital predstavlja ukupno znanje zaposlenih koje je implementirano u kreiranju vrijednosti na tržištu, odnosno znanje koje stvara novu vrijednost koja se potvrđuje na tržištu. Ubrzani razvoj čitavog niza raznih obrazovnih trendova ima svoje ruzroke, od kojih možemo istaći sledeće: a) promjene u tehnologiji i poslovanje iziskuju nove i moderne vještine, znanja i obrazovanja, b) povećanje konkurentnosti ističe ljudske resurse kao primarne činioce opstanka i razvoja kompanije i c) sistem obrazovanja, poslovni život i zahtjevi rada imaju različitu dinamiku. Za obrazovanje ljudskih resursa u kompanijama potrebna je dobra organizacija i koordinacija izabranog obrazovnog programa. Ona omogućuje da se polaznici programa posvete učenju bez nepotrebnih zastoja, većih poteškoća i ozbiljnih prepreka. Motivacija za učenje, kao drugi važan element obrazovanja zaposlenih, je želja zaposlenog da nauči sadržaj obrazovnog programa. Njome se obezbeđuje entuzijazam za obrazovanje i učenje, kao i rješenost da se ono što je naučeno ne zaboravi, nego da se primjenjuje uprkos mogućim preprekama. Za polaznike je jako značajno da znaju šta se od njih očekuje i čemu se mogu nadati nakon obuke.

LITERATURA

- [1] Inić B., Kukrika M., „Kako biti konkurentan na globalnom tržištu“, Menadžment znanjem i intelektualnim kapitalom, (U časopisu: Kvalitet, Poslovna politika, br. 9-10, Beograd, 2003., str.99)
- [2] Ljiljana Stošić Mihajlović, „Komponente upravljanja znanjem: konkurenstski menadžment i menadžment ljudskih resursa“, International Journal KNOWLEDGE, IKM, Scientific&Applicative Papers, Vol.10.1, str. 87
- [3] Ljiljana Stošić Mihajlović, Clusters as a form organization of transport system, International Journal KNOWLEDGE, Scientific, Vol. 1,2, str. 143

HUMAN CAPITAL AND KNOWLEDGE AS A BASIS FOR DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF CONFLICT OF SOCIAL AND CULTURAL CAPITAL

Ljiljana Stošić Mihajlović PhD

College of applied study – Vranje, Republic of Serbia mihajlovicp@ptt.rs

Marija Mihajlović

University of Niš – Faculty of Architecture, Republic of Serbia mihajlovicp@ptt.rs

Abstract: Structural reforms through which Serbia aimed at, among other things, to open a space for the introduction of the ordinary life of a knowledge society. To this end run many social processes that would as a result should have a democratization of the education system and open society structures for inter-generational and intra-vertical mobility. The inertia of the old social relations greatly interferes with these processes. Serbia is at odds due to the operation of a large number of internal social contradictions. One of the essential contradictions that hinder inculcating a knowledge society is the question of the relationship of uncoordinated social and cultural capital. The shortcomings of social structure, primarily uneven distribution of social power, but also its closeness and inaccessibility of social promotion channel for members of the lower social classes, still favoring survivors patterns of social behavior that in recruitment for important social positions preferred by the owners of social capital (those who have social relationships and social networks belong constructed within the institutional system) over those who possess cultural capital that materializes through the possession of specialized professional knowledge and skills. The consequence is that, for us, quality human capital distancing itself from jobs that require high expertise. This is expressed negatively the functionality of the global social system and in particular the economic functionality. Therefore, the makers of development strategy sets as an important task to develop the (market) mechanisms that will favor the proven expertise and quality.

Keywords: knowledge, social capital, cultural capital, social structure, social power, growth, development

HUMANI KAPITAL I ZNANJE KAO OSNOVA RAZVOJA U KONTEKSTU SUKOBA SOCIJALNOG I KULTURNOG KAPITALA

Ljiljana Stošić Mihajlović

Visoka škola primenjenih strukovnih studija – Vranje, Republika Srbija mihajlovicp@ptt.rs

Marija Mihajlović

Univerzitet u Nišu – Arhitektonski fakultet, Republika Srbija mihajlovicp@ptt.rs

Apstrakt: Strukturne reforme kroz koje prolazi Srbija imaju za cilj, između ostalog, da otvore prostor za uvođenje u regularan život društva znanja. Radi ostvarenja tog cilja pokrenuti su mnogi društveni procesi koji bi kao ishod trebalo da imaju demokratizaciju obrazovnog sistema i otvaranje strukture društva za međugeneracijsku i unutargeneracijsku vertikalnu pokretljivost. Inercija starih društvenih odnosa u mnogome ometa ove procese. Srbija se nalazi u raskoraku zbog delovanja velikog broja unutrašnjih društvenih protivrečnosti. Jedna od bitnih protivrečnosti koje ometaju zaživljavanje društva znanja je pitanje neusklađenog odnosa socijalnog i kulturnog kapitala. Nedostaci društvene strukture, pre svega neravnomerna raspodela društvene moći, ali i njena zatvorenost kao i nedostupnost kanala socijalne promocije za pripadnike nižih društvenih slojeva, još uvek favorizuju preživle obrasce socijalnog ponašanja koji pri regrutaciji za važne društvene pozicije daju prednost vlasnicima socijalnog kapitala (onima koji poseduju društvene veze i pripadaju izgrađenim socijalnim mrežama unutar institucionalnog sistema) nad onima koji poseduju kulturni kapital koji se materijalizuje kroz posedovanje specijalizovanih stručnih znanja i sposobnosti. Posledica toga je da se, kod nas, kvalitetan ljudski kapital distancira od poslova koji zahtevaju visoku stručnost. Stoga se kreatorima razvojnih strategija postavlja kao važan zadatak da razviju (tržišne) mehanizme koji će favorizovati dokazano znanje i kvalitet.

Ključne reči: znanje, socijalni kapital, kulturni kapital, društvena struktura, društvena moć, rast, razvoj

1. UVOD

Ideja društva znanja se u teoriji pojavljuje još šezdesetih godina XX veka (Robert Lejn) da bi u opštu upotrebu ušla tek sa poznatim delom Danijela Bela “*The Coming of Post-Industrial Society*” (1973). Pod društvom znanja se uobičajeno podrazumeva društveno ekonomski sistem ekonomsko tehnološki razvijenih zemalja čija

je privreda utemeljena na znanju koje se koristi kao veoma značajan resurs kako u procesu proizvodnje tako i u procesu upravljanja najrazličitijim procesima. Dakle, znanje se istovremeno može koristiti i kao sredstvo za proizvodnju ali takođe može biti i konačan proizvod samog proizvodnog procesa. "Menadžment znanja je poput slagalice, izdvoji se jedan deo, pripoji drugom, poveže se pet delova, a opet nedostaje jedan koji se mora uklapati. Iznikao u kompleksnoj igri savremenog biznisa i ekonomije znanja u celinu koja predstavlja budućnost."¹¹⁸

Može se reći (i pored svih teorijskih nedoumica o značenju pojma društva znanja i sporenja oko toga da li društvo znanja predstavlja kvalitativno novi tip društva ili se samo radi o kvantitativnoj doradi postojećeg kapitalističkog sistema [1]) da danas imamo dva ključna konceptualna okvira oko pojma (društva) znanja.

Prvi, koji je pod uticajem antičkih i klasičnih uzora i njihovo gledanja na znanje i mudrost kao posebnu vrlinu s jedne strane i s druge strane pod uticajem ideološki i socijalno angažovanih pisaca neomarksističke proviniencije i političke levice s druge strane, je gledište po kome se znanje shvata kao dobro dostupno svima i kao takvo bi moralo svima biti dostupno i služiti opštem dobru [19]. Međutim, ekspanzija tržišta i tržišnih vrednosti je učinila da se pod uticajem liberalne socijalne i ekonomske filozofije osmisli i utemelji drugi koncept koji na znanje gleda kao na jednu od osnovnih tržišnih kategorija. U tom konceptu znanje postaje roba kao i svaka druga roba, te kao takvo izlazi na tržište, postaje predmet kupovine i prodaje i ima svoju cenu zavisno od vrednosti koju može da proizvede. Za razliku od prvog gledišta koje univerzalizuje znanje kao društvenu vrednost opšteg značaja, drugo gledište se uvek pozicionira u socijalno istorijskom, kulturnom i političko ekonomskom smislu i znanju daje partikularnu dimenziju. Ovaj teorijski okvir praktično počinje da dominira od sedamdesetih godina prošlog veka kada razvijeni kapitalizam počinje da se seli iz sekundarnog u tercijarni sektor tj kada izlazi iz faze industrijskog i prelazu u postindustrijsku fazu. To je trenutak kada prestaje biti aktuelna masovna serijska proizvodnja za široko tržište te kada tržište počinje, sve više i više, da ispostavlja zahteve za specijalizovanim proizvodima malih serija. Neoliberalni kasnkapitalistički model privređivanja čini da se profitno orijentisana vrednosna struktura kapitala širi na oblasti za koje sam kapital ranije nije bio zainteresovan kao što su znanje i obrazovanje ili je možda bolje reći da se radi o celom spektru socijalnih, kulturnih i ostalih ljudskih aktivnosti zasnovanih na intelektualnom i kreativnom radu, na proizvodnji znanja i proizvodnji posredstvom znanja.

Izraz društvo znanja ukazuje na poseban značaj upotrebe znanja u cilju daljeg društvenog i ekonomskog razvoja. Reč je o društvu u kojem znanje postaje najznačajniji činilac proizvodnje i strateški resurs na kojem se baziraju ekonomski rast i razvoj. Draker smatra da je društvo znanja ono u kojem je vidan okret ka znanju i obrazovanju ili zaokret ka postkapitalističkom društvu društvu [9 str. 155-156]. Praktično bi ljudsko znanje trebalo da ima vodeću ulogu u postindustrijskom razvoju kojem različiti autori daju različite nazive (postindustrijsko društvo, informaciono društvo, postkapitalističko društvo, umreženo društvo, ekonomija znanja i sl). Draker štaviše smatra da izvor viška vrednosti nije više rad već znanje.

Sada centralna institucije društva znanja postaje školski sistem a obrazovanje, informacija i znanje postaju izvor bogatstva i moći. Praktično se za rodno mesto ovako shvaćenog društva znanja mogu smatrati informaciono-komunikacione tehnologije. Ovako shvaćeno društvo znanja ima brojne karakteristike među kojima bismo mogli, između ostalih, istaći sledeće: ključna uloga i instrumentalizacija znanja i postojanje tržišta znanja, neopipljivost osnovnog resursa (nematerijalističko vlasništvo - favorizovanje ljudskog kapitala nad materijalnim), prevladavanje društvene isključenosti i favorizovanje uključenosti, tendencija ka podeli znanja [13], delotvornost znanja u okviru organizacije, povećana mobilnost ljudi, povezivanje inovacija i preduzetništva sa konkurentskom borbom na otvorenom tržištu, stalno učenje, menadžment zasnovan na znanju, obrazovana ličnost [10].

Ključnu prepreku utemeljenju društva znanja (pored ekonomske i tehničko-tehnološke nerazvijenosti) predstavlja socio-strukturalni društveni kontekst s obzirom da struktura društva Srbije ima karakteristike prelazne strukture sa elementima strukture socijalističkog društva s jedne strane i začecima strukture kapitalističkog društva s druge strane.

2. SOCIJALNI I KULTURNI KAPITAL

Ideja socijalnog kapitala je dosta stara (XVIII vek) ali je svoju punu afirmaciju doživela početkom devedesetih godina XX veka kroz analize Roberta Putnama [7 str. 143]. Sam termin se prvi put spominje 1916. godine u izveštaju L. Dž Hanifana o seoskim školama u Viridžiniji da bi se počeo koristiti tokom druge polovine XX

¹¹⁸ Ljiljana Stošić Mihajlović, "Komponente upravljanja znanjem: konkurentski menadžment i menadžment ljudskih resursa", International Journal KNOWLEDGE, 2015, IKM, Scientific&Applicative Papers, Vol.10.1, str. 87

veka kod više kanadskih sociologa u istraživanjima lokalne zajednice i rasnih nejednakosti. Prvu ozbiljniju teorijsku analizu socijalnog kapitala je dao Pjer Burdije [3] u okviru svoje teorije kapitala. Socijalni kapital dolazi do punog izražaja kada pojedinci stupaju u međusobne odnose sa drugim ljudima tj. onda kada se na osnovu zajedničkih vrednosti ostvaruju socijalne interakcije i na bazi njih grade socijalne mreže koje imaju vrednost koja se ne ogleda samo na emocionalnom planu već i u vrlo konkretnim koristima koje su rezultat poverenja, uzajamnosti, razmene informacija i saradnje povezanih u društvene mreže. Dakle, socijalni kapital se najčešće shvata kao sistem socijalnih mreža (i normi), nastalih redovnim socijalnim interakcijama, koje olakšavaju akciju pojedinaca i grupa unutar šire zajednice ili društva odnosno kao društvenog (zajedničkog) resursa koji olakšava/otežava pristup drugim resursima odnosno, potencijalno povećava komparativnu prednost u odnosu na one koji nisu članovi mreža. Socijalnim kapitalom, u principu, raspolažu pojedinci povezani u različite socijalne mreže. U krajnjoj liniji ovako koncipiran socijalni kapital je izraz ličnog (i društvenog) poverenja i predstavlja vezu koja omogućava grupnu koordinaciju i saradnju radi postizanja individualne (ili grupne) koristi. Reč je o povezivanju na bazi zajedničkih interesa. On omogućava socijalne odnose, razmenu informacija i u krajnjoj liniji socijalnu integraciju pri čemu je neophodno voditi računa o kvalitetu međusobnih odnosa.

U zemljama razvijene feudalne tradicije socijalni kapital se često javljao u vidu aristokratskih titula a u zemljama sa tradicijom realnog socijalizma može biti institucionalizovan kroz sistem nomenklature pa čak, u tranzicionom periodu, može biti direktno konvertovan u ekonomski kapital (kroz lakši pristup ekonomskim dobrima u procesu privatizacije bilo da se radi o legalnom ili nelegalnom načinu pristupa ekonomskom kapitalu ali i kroz dobijanje boljih poslova i radnih mesta).

Ove tri vrste kapitala nisu ravnomerno raspoređene na klase, slojeve i statusne grupe koje se sreću u društvu. Naravno, ova primedba je globalnog karaktera s tim da se za naše društvo može konstatovati tendencija koncentracije sva tri tipa kapitala na jednom mestu tj. na višim klasno-slojnim i statusnim pozicijama. Ovo posebno dolazi do izražaja u društvima zatvorene strukture, kao što je naše. Posledica toga je da se, u uslovima neadekvatne razvijenosti tržišta i tržišnih odnosa, socijalni kapital pokazuje kao višestruko značajan resurs koji umesto globalnog razvoja, koristeći se mehanizmima neloyalne konkurencije, omogućava socijalnu promociju umreženih pojedinaca, što za sobom povlači višestruko negativne posledice.

3. ZATVARANJE DRUŠTVENE STRUKTURE

Problematika društvene strukture i pokretljivosti (kao najznačajnijeg problema unutar materije društvene strukture) spada u red značajnijih pitanja kojima se bavi sociologija. U svetskim razmerama već postoji bogata praksa empirijskih istraživanja i teorijskog promišljanja ovih pitanja.

Prva interesovanja za ovu problematiku krenula su tek šezdesetih godina da bi se nešto veće interesovanje pokazalo tek od početka osamdesetih godina XX veka. Bez obzira na mali interes i povremeni angažman naših sociologa u ovoj oblasti, već smo došli i do prvih značajnijih rezultata i to kako u akumulaciji konkretne empirijske građe, tako i u razvoju teorijsko metodološkog pristupa istraživanju problematike društvene strukture i pokretljivosti.

Proučavanje društvene pokretljivosti je oblik proučavanja promena koje su se tokom vremena dešavale u društvenoj podeli rada i društvenoj slojevitosti. To je razlog što svako dinamično proučavanje društvene strukture mora, između ostalog, da obuhvati i društvenu pokretljivost [17 str. 27]. A pod njom se podrazumeva promena društvenog položaja pojedinaca – ponekad i celih grupa – unutar strukture društva, gde uzimamo u obzir kako njenu horizontalnu i vertikalnu dimenziju, tako i njen međugeneracijski i unutargeneracijski aspekt.

S obzirom na to da su obim i pravci društvene pokretljivosti najtešnje povezani s karakterom društvene podele rada i promenama koje se u njoj dešavaju, to se može konstatovati da društvena pokretljivost omogućava prilagođavanja strukture stanovništva promenama u proizvodnim snagama, što dovodi do promena u društvenoj podeli rada [12 str 188].

Razgranavanje društvene podele rada, koje je nužna posledica društvenog i tehničko-tehnološkog razvoja, (što je u poslednjih nekoliko decenija, sa više ili manje uspešnosti, bilo primetan trend i kod nas), dovodi do povećanja obima društvene pokretljivosti (kod nas je to posebno bilo vidljivo u vreme ubrzane industrijalizacije tokom prve dve decenije posle Drugog svetskog rata, a radi se o procesu koji bi mogao da se očekuje i u doglednom predstojećem periodu, pod uslovom da se obavi postsocijalistička tranzicije društva i izvrši preobražaj društvene strukture, odnosno njeno prekomponovanje u strukturu modernog društva u kojoj će ključnu razvojnu poziciju preuzeti ekonomske elite distancirane od centara političke moći i podržane jakom srednjom klasom čije će jezgro ili najznačajniji deo činiti slojevi visokoobrazovanih profesionalaca). Drugo je pitanje da li se u uslovima povećane društvene pokretljivosti strukturalne prirode uglavnom održavaju društvene nejednakosti i hijerarhijske razlike na relativno istom nivou, tako da pripadnici različitih generacija uglavnom zadržavaju isti relativni položaj u društvu, koji su imali i njihovi roditelji.

Na obim i pravce društvene pokretljivosti utiče veći broj činilaca, od kojih je način reprodukcije društva najvažniji, a iz njega slede kao značajniji činioci:

- (1) promene do kojih dolazi u društvenoj strukturi u određenom periodu;
- (2) međuslojne razlike u prirodnom kretanju stanovništva;
- (3) stepen pristupačnosti stanovništvu iz raznih društvenih slojeva onih društvenih ustanova koje u određenom društvu služe kao glavni kanali pokretljivosti (ovde se, pre svega, misli na obrazovni sistem);
- (4) pravni propisi koji neke društvene položaje i uloge pretvaraju u nasledne i time sputavaju pokretljivost [18 ste.186].

Obim društvene pokretljivosti, posebno vertikalne, jeste manji ukoliko je društvena podela rada više statična i stabilizovana, naravno, pod uslovom da u demografskom obnavljanju raznih slojeva ne postoje veće razlike.

U takvoj se situaciji viši slojevi samoobnavljaju jer žele da očuvaju svoj postojeći status, dok se kod nižih slojeva isto događa jer postoje mnogi socijalni mehanizmi koji otežavaju njihovu uzlaznu pokretljivost, pa im ništa drugo ne preostaje.

Međutim, za povećavanje i međugeneracijske i unutargeneracijske pokretljivosti stiču se najpovoljniji uslovi onda kada se u društvenoj podeli rada dešavaju obimne i trajnije promene. Konkretno, na našem prostoru je do toga došlo u periodu posleratne modernizacije, koja podrazumeva prebacivanje radne snage iz primarnog sektora (poljoprivrede) u sekundarni, a nešto kasnije i u terciarni sektor.

S obzirom na to da je po okončanju rata izvršena i promena društvenog uređenja, tj. uvođenje tzv. socijalističkih društvenih odnosa, desilo se i to da je nova vlast već na početku ukinula one klase koje su privajale rezultate materijalne proizvodnje i upravljale društvenom reprodukcijom po osnovu privatnosvojinskog monopola nad sredstvima za proizvodnju.

Kao i u svakom savremenom društvu, tako su i kod nas vidne strukturalne karakteristike, kao što su podela rada na proizvodni i neproizvodni rad, na potreban rad i višak rada, fizički i umni rad, podela rada na relaciji grad–selo. Kod nas je ovo bila osnova na kojoj su se stvarale različite društvene protivrečnosti, kao što su npr. socijalno-ekonomske razlike (socijalno-klasne razlike, protivrečnost selo–grad, tržišne i komandno-planske privrede i dr.), a međugeneracijska pokretljivost predstavlja značajan činilac u reproduovanju socijalnih razlika, odnosno, u krajnjoj liniji, klasa i socijalnih slojeva. Javlja se novi oblik monopola u upravljanju svim sferama društvenog života, koji je i sada u rukama nove vladajuće klase (odnosno političke elite). Ranije otvorena klasna struktura društva sada postaje, iz ideoloških razloga, prikrivena. Empirijska identifikacija statusnih grupa (i klasa) prestaje biti očigledna, a njihov međusobni odnos više nije spolja lako uočljiv.

4. SUKOB SOCIJALNOG I KULTURNOG KAPITALA

Iz prikazanog stanja logično se nameće pitanje: “Da li je društvo Srbije društvo jednakih šansi za sve svoje pripadnike?” Sada već argumentovano možemo tvrditi da su istorija, kultura tradicija, i konkretna strukturalna kretanja u našem društvu imali takvu dinamiku da se kod nas razvilo zatvoreno društvo [14], društvo u kom su primordijalni kriterijumi (partijska, plemenska, porodična, klanovska ili slična pripadnost) odnosno, u ranijem periodu, nacionalni ili socijalni ključ selekcije bili daleko značajniji od ličnih kvaliteta i sposobnosti.

Mnoga istraživanja strukture društva su pokazala da je status socijalnog porekla jedna od najznačajnijih determinanti društvenog postignuća pojedinaca.

U domaćem kontekstu, u kojem postoji ideološko politička saglasnost oko toga da razvoj treba usmeriti ka izvesnoj liberalizaciji ekonomije (iako ne postoji saglasnost o stepenu i obimu liberalizacije), koji takođe karakteriše ekonomska nerazvijenost i siromaštvo stanovništva i koncentracija velikog dela društvene moći u nekoliko čvornih tačaka i, ujedno, nedostatak kontrole vlasti i moći, ideja liberalizacije za svoje ishodište nema afirmaciju tržišnih odnosa u privređivanju već pre pogoduje stvaranju kvazi tržišnih odnosa u kojima umesto zdrave konkurencije dominira njen surogat tzv. neloyalna konkurencija (koja je u stabilnim i razvijenim privrednim sistemima pravno sankcionisana). Sistem je tako utemeljen da pojedinci koji su višeg socijalnog porekla, bliži centrima moći, boljeg materijalnog stanja i uopšte višeg društvenog statusa i većeg socijalnog kapitala u vidu povezanosti u neformalne mreže, imaju daleko veće životne šanse od ostalih, tj. otvoren, ili bolje reći privilegovan, pristup različitim društvenim ustanovama i položajima. Umesto kvaliteta u obavljanju posla lično postignuće determinišu, na različite načine, rezultati minolog rada ranijih generacija i društveni status porodice kojoj pojedinac pripada ili, bolje reći, pristup pozicijama društvene moći materijalizovan kroz neformalnu povezanost nosilaca pozicija moći u različitim segmentima društva. Nosioci nižih društvenih položaja naprosto nisu u poziciji da stupe u tržišnu utakmicu, da se uključe u konkurentsku borbu sa nosiocima viših društvenih položaja. Sve ovo treba povezati sa prostom statističkom pretpostavkom (činjenicom) da je kvalitetan ljudski potencijal pravedno (ravnomerno) raspoređen na sve socijalne klase i slojeve te da je realno očekivati da će se kvalitetan ljudski potencijal (inteligentni, talentovani, inovativni, kreativni i sličnih osobina pojedinci) naći u približno istom učešću u svim društvenim klasama i slojevima. Iz ovoga, logično, sledi

pretpostavka da takvih pojedinaca najviše ima u brojčano najvećim grupacijama a to su hijerarhijski najniže grupacije, koje su u startu hendikepirane činjenicom da imaju mali ili gotovo nikakav pristup pozicijama društvene moći (socijalni kapital).

Ovo je posebno naglašeno u slučaju posedovanja socijalnog kapitala. Niži društveni slojevi su gotovo potpuno upućeni na tradicionalne socijalne mreže, na rodbinu, susedstvo i slično. Viši društveni slojevi se orijentišu ka modernim tipovima socijalnog umrežavanja koji su sada i statusno determinisani (orijentacija ka prijateljima, saradnicima sa posla, pripadnicima raznih organizacija i formalnih i neformalnih grupa u koje su uključeni - stranke, klike, klanovi, građanska udruženja i sl.). Ova dva situaciona okvira umrežavanja stvaraju barijeru koju nije lako premostiti. Ta barijera otežava prohodnost pripadnika nižih društvenih slojeva na gore ali i socijalni pad pripadnika viših društvenih slojeva. Praktična posledice ovoga, ako se uzmu u obzir slabo funkcionisanje privrede i velike razmere nezaposlenosti, je da je (zbog velikog broja interesenata i visoke stope nezaposlenosti) veoma teško doći do boljeg radnog mesta. Nepostojanje razvijenog tržišta nameće mehanizme selekcije koji favorizuju one koji nude više ali ne više u smislu (ekonomske ili profesionalne) efikasnosti već više u smislu direktne lične koristi za individualizovanog poslodavca ili posrednika pri zapošljavanju (što se u krajnjoj liniji svodi na održavanje pozicija u umreženom interesnom klanu). Iz ovoga, dalje, sledi zatvaranje pristupa boljim radnim mestima (poslovima za koje se traže talentovani, kreativni i skloni inovativnom načinu razmišljanja i postupanja pojedinci) za pripadnike nižih društvenih slojeva. Na ovaj način društvo postavlja mehanizme koji favorizuju prosečne i ispodprosečne kandidate iz viših slojeva a potiskuje u drugi plan kandidate iz nižih slojeva koji imaju talenat, znanje i sposobnost za obavljanje poslova koji od svojih izvršilaca traže posebne sposobnosti.

5. ZAKLJUČAK

Generalno se može postaviti pitanje: „Kakav je kvalitet ljudskog kapitala u uslovima zatvorenosti društvene strukture i nejednakih životnih šansi po osnovu različitog socijalnog porekla?“ Naravno, radi se o objektivno postojećem, zatečenom, kvalitetu ljudskog kapitala, međutim, da li je taj kvalitet maksimalan ili, bar, optimalan koje je društvo na osnovu prirodnog potencijala svog stanovništva moglo da postigne. Da je globalni društveni sistem otvoreniji za društvenu (vertikalnu) pokretljivost, bila bi i bolja prolaznost kroz obrazovni sistem objektivno kvalitetnijih kadrova. Time bi se otvorile šanse da društvo Srbije krene putem ekonomsko-tehnološkog razvoja i transformacije ka društvu znanja u punom značenju te reči. Ovako njemu preostaje mogućnost da se iz jednog tipa poluperifernog društva transformiše u neki drugi tip poluperifernog društva koje će podjednako biti daleko od društva znanja.

Stoga je bitno, za svaku razvojnu strategiju u narednom periodu, da se otvori obrazovni kanal pokretljivosti, tj. da se obrazovanje do najvišeg stepena učini dostupnim za pripadnike najnižih društvenih slojeva (putem raznih vrsta materijalne pomoći, stipendija i sl.), čime bi društvo, nesumnjivo, moglo da aktivira ljudski potencijal, koji, zasada, ostaje neiskorišćen. Pri tome uvek moramo imati u vidu odgovor na pitanje „Šta podstiče razvoj – znanje ili pedigre?“ – ono što pojedinac nosi kao svoj neponovljivi lični pečat ili naprosto nasleđena društvena moć, koja, u uslovima zatvorenosti društvene strukture, otvara i gvozdena vrata.

Naravno, razvoj podstiče istinski kvalitet koji relativno mali broj ljudi nosi kao svoje osobeno obeležje. Upravo tom malom broju ljudi treba omogućiti da svoj puni kvalitet i iskaže. Oni koji se kreću u granicama proseka (a takvih je najviše) predstavljaju pozadinu razvojne strategije i oni su zaista značajan element društvenog razvoja i postizanja globalne konkurentnosti i kompetentnosti ljudskog potencijala nekog društva, pa, samim tim, i društva u celini. Svaki pojedinačni član društva može, kroz svoje sposobnosti, da pruži određen doprinos društvu, stoga je veoma bitno da kreatori globalnih razvojnih strategija vode računa o ostvarivanju otvorenosti društva za vertikalnu pokretljivost kako bi se pravi ljudi nalazili na pravim mestima adekvatno svojim ličnim sposobnostima i kvalitetima, a to nije nemoguće.

LITERATURA

- [1] Coleman, J. S.: *Foundations of Social Theory*, Cambridge, Mass. Belknap Press, 1990.
- [2] Ericson, R. & Goldtrope, J. H.: *The Constant Flux*, Oxford Clarendon Press, 1992.
- [3] Drucker, P.: *Nova zbilja*. Zagreb: Novi Liber, 1992. str. 155-156
- [4] Ghisy, L. M. (2007): Win – win strategija za Evropsku uniju, *Quantum21.net*. (http://www.quantum21.net/slike/src/2007/05/02/05_07_marc_luyckx_1_dio.pdf)
- [5] Stošić Mihajlović, Lj., „Komponente upravljanja znanjem: konkurenstski menadžment i menadžment ljudskih resursa“, *International Journal KNOWLEDGE*, 2015, IKM, Scientific&Applicative Papers, Vol.10.1, str. 87

**POWER OF KNOWLEDGE, GENERAL KNOWLEDGE MANAGEMENT
STRATEGIES AND DEVELOPMENT OF RELEVANT MANAGERIAL
COMPETENCES**

Samir Ljajic

Department of Economics, International University of Novi Pazar, ljajics@gmail.com

Dragana Randjelovic

Department of Law, International University of Novi Pazar, d.randjelovic@uninp.edu.rs

Danica PirsI

Faculty of Sport, University of Nis, danicapirsl@gmail.com

Abstract: Day and Wendler (1998) list five strategies of knowledge management. 1) Development and transfer of best practices (focused on identifying best practices within the organization, 2) Strategy of creating new industries from existing knowledge (identification of knowledge that holds the organization, which can be used in the new way. 3) Strategy shaping corporate strategy around knowledge (formulates needs for knowledge so as to exert a constant knowledge of the organization in accordance with strategic priorities. 4) Strategy for the generation and commercialization of innovation (focused on strengthening the competitive position by increasing the number of technological innovations, shortening the time needed for the development of new products. 5) Strategy of creating standard release their own knowledge (widely applied in software industry). Netscape has thus increased its market share, improved brand image, created customer loyalty and got feedback from users. Managerial knowledge (Sanchez 2003) classifies as • a managerial functional knowledge - knowledge of the role that managers should play in planning, managing, knowledge of production, marketing, human resources, research and development, technical and managerial skills • - methods, processes, procedures and techniques specific for each functional area, • corporate managerial skills - knowledge of the reasons for the existence of the organization • managerial knowledge of the environment - the providers of external resources and knowledge about consumer preferences, competition and macroeconomic development.

Keywords: the power of knowledge, knowledge management strategy, managerial competences

1. INTRODUCTION

Knowledge is a category totally separate from data and information. People absorb and process both data and information in order to develop knowledge. They also transform available data into information using their previously acquired knowledge. To make it more explicit we draw some example from real life situation: a policy analyst is asked to determine whether a policy change regarding the marketing of wines has had a positive effect on the industry. She starts by reviewing a table of numbers on the sale of wine in a given province over the last three years. The table contains data.

The analyst reads these numbers, and creates a trend line that shows that wine sales have steadily increased over the three year period but most notably after the policy was implemented. The data has been transformed to information.

To come up with possible explanations for the increase in sales, the analyst considers additional information, speaks with known wine producers and distributors, and consults with an expert she met at a conference. After examining all this information and using her own knowledge and judgment, she concludes that the efforts to market local wine expanded significantly because of the policy change and this in turn has positively influenced sales.

In this vivid example, the policy analyst used both the existing knowledge and newly generated and constructed knowledge. She applied her “know-how” to reach an understanding of a particular issue. By turning data into information, using her existing knowledge to tap into stakeholders and other information sources, considering the industry knowledge obtained from those sources, and reflecting on all of this, she drew some conclusions. In effect, she generated completely new knowledge (Davenport and Prusak 1998).

2. CATEGORIES OF KNOWLEDGE

Knowledge assets viewed as general concepts (e.g. the knowledge of a specialist or a research document) can be internal or external to the organization. Knowledge takes different forms on a spectrum between explicit and tacit. This categorization is useful because to effectively manage the range of these diverse knowledge assets, different tools and approaches are required. For example, you might have superb worldwide known experts in the area of sports sciences who bring into play their knowledge and expertise and they possess the explicit

knowledge which is an asset put at the disposal of educational policy makers in sports areas. This is a great wealth but totally inoperable if not exploited properly. Thus it is utterly external to the organizational unit called a higher education institution. Once you translate this vast body of knowledge into tangible chunks called lectures and practicals, delivered to the ultimate users of this knowledge-students it becomes internal to the given organization- a faculty or a university.

2. 1. Explicit knowledge

This is in other words concrete knowledge – that is, knowledge that can be easily codified, organized and stored. For example, an evaluation of the Federal government’s employment programs stored on an intranet site is an explicit knowledge asset. A policy or procedure manual is also an explicit knowledge asset. We could say this is a set of data that needs to be further processed or better said, this is our input.

2. 2. Tacit knowledge and 'know-how'

Tacit knowledge is more difficult to codify, organize and store than explicit knowledge. Related to tacit knowledge is the idea of “know-how”. This refers to knowledge of the processes and tools required to accomplish something well. Know-how can mean having knowledge on how to put to use explicit knowledge (Collison and Parcell 2004, pp. 34–35):

- know-who about networks and relationships in and out of government;
- know-what about content and specialist knowledge;
- know-why about big-picture context, strategy and systems thinking;
- know-where about researching and sleuthing skills; and
- know-when about timing of when to take action and when not to, such as deciding to set a project aside.

3. WHY SHOULD WE CONSIDER KNOWLEDGE AS A STRATEGIC ASSET?

A focus on knowledge as a strategic asset is important because improving the management of this asset can enhance the efficiency and effectiveness of public sector organizations and help these organizations meet the challenges of the future. Many experts argue that an organization’s ability to perform well in the information age depends on its ability to use knowledge effectively. In the private sector, knowledge has become a critical source of comparative advantage as companies increasingly draw on factors such as employees’ knowledge and innovative capacity to remain competitive at the market (Stewart, 2001:5, Usoff, 2002:9, Pertson, 2009:2).

For public sector organizations, improving the generation, sharing and use of knowledge leads to many real benefits, such as:

- Enhanced strategic decision-making
- Better-informed policy
- More cost-effective services
- Engagement of citizens and stakeholders in new and better ways
- Innovation
- Reduced redundancy for routine tasks
- Better knowledge flow across organizational boundaries
- Enhanced transfer and protection of corporate memory
- Improved employee engagement
- Better quality of information and services provided to citizens.

But it is not just about benefits. Successfully managing knowledge is essential for government to achieve its goals and objectives. It is also of vital role to smaller units such as organizations in various sectors, whether this is in educational, production or service giving sectors. Senior managers we interviewed suggested that managing knowledge is, in fact, a core business of government and important for supporting public sector values.

In this way, knowledge is a strategic asset. The person managing any given unit will capitalize on the body of knowledge because information today is the best asset possible. If you know in advance for example that the stakeholders are more interested in IT sector labor force than in the conventional professions education you as the University unit manager might insist on the introduction of the more appealing and more attractive dual core IT study programs. This decision will immediately give you an advantageous position over other educational units offering standard and more conventional study programs. This means more money, more innovative work, higher rate of experts’ recruitment, huge number of students enrolled and a better reputation for the unit and you as the manager.

The public service should be a trusted source of information. Government plays a vital role in informing the public on a wide range of topics. Child safety, flu prevention, nutrition, wildfire risks and flooding are just some of the areas where information and knowledge must be shared to protect the public. Given the provincial government’s shifting role toward decision-making and policy and away from direct delivery of services,

generating, sharing and safeguarding knowledge is fundamental. Oversight, coordination and decision-making require knowledge of – among other things – how services are delivered, what impacts or trends place these services at risk and how well citizens are being served.

For example, consider the area of highway engineering and maintenance. It is the know-how of highway engineers, maintenance managers and others that is essential to ensuring roads and bridges are well designed, can meet future demands and are adequately maintained to support public safety. Simply hiring more people to do the work, or bringing in extra equipment will not automatically lead to safer highways. Ensuring that highly qualified and knowledgeable employees are in place to develop policy and oversee contracts is important. But ensuring that there are effective ways to generate new knowledge, share existing knowledge and apply that knowledge to meet business objectives and improve practices is critical.

4. THE CHALLENGES OF MANAGING KNOWLEDGE

While the importance of knowledge assets increases, knowledge remains difficult to manage effectively. In KPMG's European Knowledge Management Survey, for example, 78% of respondents reported feeling that they were "currently missing out on business opportunities by failing to successfully exploit available knowledge". It is likely that management of this resource will become even more challenging in the future. The world is becoming more connected and complex. Change is rapid, and organizations are seeing losses of experienced staff at a time of higher demands on agency services. Along with all of that, the rapid expansion of information and communication technologies means that managers and staff have to cope with ever greater amounts of data and information.

Making sense of these complexities, adapting to change, effectively capturing and sharing relevant knowledge, and developing knowledge-hungry employees all require deliberate and constant effort (Bontis, 2000, DeLong, 2004, Handzic et al. 2008).

5. WHAT IS THE STRATEGIC MANAGEMENT OF KNOWLEDGE?

Traditional management practices are often focused on tangible assets such as inventory and equipment. Managing an intangible asset such as knowledge requires a different approach: a specific set of practices and tools aimed at harnessing and maximizing the use and mobilization of knowledge.

Knowledge management has been described as strategic work to enable organizational learning or to create common context (Snowden). Under that umbrella, there can be many knowledge-related activities. Organizational learning, intellectual capital and human capital management are terms often associated with the management of knowledge.

While information and data management as well as library sciences are also considered complementary to the work of managing knowledge, they should not be considered knowledge management. The strategic management of knowledge is a broader concept and includes human and social connections and contexts.

5.1. Our definition of the strategic management of knowledge

For the purpose of this paper, we have defined the strategic management of knowledge as a systematic approach to maximizing the generation, sharing, and use of knowledge to support organizational learning, resilience and, ultimately, performance.

Such work includes strategies, tools and processes that can be employed to ensure that people are connected, that learning occurs at a team and organizational level, and that appropriate supports – including access to expertise and technology – are in place to enhance decision-making, achieve operational efficiency and effectiveness, and promote innovation.

5.2. Self-assessment guide

The self-assessment guide to be applied to reveal the presence or absence of certain competences, skills and abilities contains two elements: the knowledge management capability model and the maturity matrix.

The knowledge management capability model provides an overall framework for assessment, including good practice statements and some general questions to help organizations identify potential areas for improvement. For example, in the educational settings after each term or a set time interval there should be a kind of assessment of the management executives, teaching staff, administrative staff and the students as well. If there are areas to improve this is a must, otherwise your mistakes not attended to might influence the next year enrollment of students' rate.

The maturity matrix, whose elements and good practice statements mirror the capability model, provides a means for organizations to gauge their level of maturity in managing knowledge. Maturity means you have taken measures and adequate steps to eliminate mistakes. Thus you might grow up the maturity ladder. We recommend that such evaluation be reviewed prior to taking the interactive self-assessment.

The self-assessment guide is based on several similar tools designed by successful public and private sector organizations and has been developed with feedback from across the public sector. However, no single method can be applied in all contexts. Because the nature of work varies from organization to organization, certain elements may be more important for some agencies and companies than others. Customization of the self-assessment tool is also appropriate.

For example, if a work group does repeatable, predictable work that lends itself to standard operating procedures, emphasis on documentation, storage and retrieval of information is important. If work in another unit is complex and relatively unpredictable, involving many interactions and systems, peer-to-peer and community approaches will be effective. And in another unit, a specific program may not have control over all elements within the matrix, so it will be important for the unit to focus on the elements that fall within its span of control. Thus, each organization will have its own distinctive path that unfolds as success is experienced and supported, counter-productive activity is discouraged, and learning occurs as a result of setbacks and failures.

6. CONCLUSION

To live up to all the above mentioned demands within the proposed assessment models one must fulfill many roles in the management process: to understand the team (group) dynamics, to encourage good relationships, to select and develop the right people, to delegate effectively, to arouse motivation, to manage discipline and deal with conflict, to communicate, to plan, to make rightful decisions and solve posing problems, to avoid common managerial mistakes. The range of specific skills that fall into the category of "soft skills" in various sectors, and especially in the educational settings, has shown following results in the order of importance attributed to the particular set of skills: assertiveness, handling difficult people, listening skills, negotiation skills, managing stress, emotional management. Also important was patience and a strong sense of balance. It seems too many roles are at stake. But to become a good, effective and efficient manager is not something given but has to be nurtured and cultivated in the long run.

Managerial knowledge is powerful knowledge and classifies as 1) a managerial functional knowledge - knowledge of the role that managers should play in planning, managing, knowledge of production, marketing, human resources, research and development, technical and managerial skills 2) knowledge of methods, processes, procedures and techniques specific for each functional area, 3) corporate managerial skills - knowledge of the reasons for the existence of the organization, 4) managerial knowledge of the environment - the providers of external resources and knowledge about consumer preferences, competition and macroeconomic development.

REFERENCES

- Bontis, N. *Assessing Knowledge Assets: A Review of the Models Used to Measure Intellectual Capital*. Hamilton: Michael G. DeGroote School of Business, McMaster University. (2000).
- Gurteen, D. *Gurteen Knowledge*. Retrieved October 23, 2009, from Gurteen Knowledge: <http://www.gurteen.com/> 2009.
- Gorelick, C., Milton, N. and April, K. *Performance Through Learning: Knowledge Management in Practice*. Burlington: Elsevier Butterworth Heinemann. 2004.
- Greenes, K. *De-Mystifying Knowledge Management*. The Conference Board of Canada (pp. 1-55). Banff: Knowledge Strategy Council. 2003.
- Lelic, S. *Inside Knowledge Editorial*. Knowledge Management 4. 2002.
- McElroy, M. *The New Knowledge Management: Complexity, Learning and Sustainable Innovation*. Burlington: Butterworth-Heinemann. 2003.
- Peterson, T. *Waddayaknow? Knowledge Management Can be an Organization's Key to Survival*. Conference Board of Canada. 2009.
- Sinclair, N. *Stealth KM: Winning Knowledge Management Strategies for the Public Sector*. Burlington: Butterworth-Heinemann publications. 2006.
- Snowden, D., Boone, M. E. *A Leaders Framework for Decision-Making*. Harvard Business Review. 2007.
- Wiig, K. M. *People-Focused Knowledge Management: How Effective Decision Making Leads to Corporate Success*. Burlington: Elsevier Butterworth-Heinemann. 2004.

BEHAVIOURAL CULTURE AT BUSINESS MEETING

Darjan Bojkov, PhD

High school Applied Professional Studies Vranje, Serbia daryan.bojkov@gmail.com

Nadežda Stojković, PhD

University of Niš, Faculty of Electronic Engineering, Serbia nadezda.stojkovic@elfak.ni.ac.rs

Vanče Bojkov, PhD

University of Niš, Faculty of Electronic Engineering, Serbia vance.bojkov@elfak.ni.ac.rs

The reason we have two ears,
yet one mouth, is to listen more,
and speak less.

Latin proverb

Abstract: A business meeting represents a gathering of business partners who are having a conversation with an aim to establish business cooperation. Unlike certain segments of business where it is irrelevant whether a cat is black or white, but that it catches mice, in business communication it is necessary to respect some rules. Business communication is based on ethical business and corporate culture. Business culture is defined as a relationship to other people, but also as a relationship to each segment of work. Interaction subsumes that an employee works on their own style of behavior, especially in the area of non verbal communication.

Keywords: business meeting, culture, nonverbal communication, rules

КУЛТУРА ПОНАШАЊА НА ПОСЛОВНОМ САСТАНКУ

Доц. др Дарјан Бојков,

Висока школа примењених струковних студија Врање daryan.bojkov@gmail.com

Проф. др Надежда Стојковић,

Универзитет у Нишу, Електронски Факултет, Ниш, nadezda.stojkovic@elfak.ni.ac.rs

Проф. др Ванче Бојков,

Универзитет у Нишу, Електронски Факултет, Ниш, vance.bojkov@elfak.ni.ac.rs

Разлог због ког имамо два уха,
а само једна уста је да бисмо више слушали,
а мање говорили

Латинска пословица

Апстракт: Пословни састанак представља скуп пословних партнера који воде разговор с циљем успостављања пословне сарадње. За разлику од неких сегмената пословања где није битно да ли је мачка црна или бела, важно је да лови мишеве, у пословној комуникацији неопходно је поштовање правила. Пословна комуникација се заснива на етичком пословању и на коорпоративној култури. Пословна култура се дефинише као однос према људима, али и као однос према сваком сегменту пословања. Интеракција подразумева да професионалац сам гради лични стил општења, посебно у области невербалног понашања.

Кључне речи: пословни састанак, култура, невербална комуникација, правила.

1. УВОД

У данашњем глобалном пословном окружењу, протокол и етикеција заузимају значајно место. Протокол подразумева етикецију на локалном и међународном нивоу, као и практиковање добрих манира.

Пословна комуникација садржи моралне норме и вредности који се примењују у пословним односима, а од посебног значаја су: међусобно поштовање, држање дате речи, поштење, одговорност, тачност, уважавање међусобног интереса и поштовање добрих обичаја.

Пословно општење је вештина и у суштини значи контакт између пословних партнера. Комуникациска вештина подразумева комуникациске вредности: флексибилност, поштовање личности саговорника и тимски рад, а тиче се и поштовања „општих обавезности и конвенција у погледу садржина, редоследа, међуодноса, као и уважавања одређених моралних обавеза“¹¹⁹.

Комуникација лицем у лице је незаменљива, имајући у виду да се информације размењују, допуњују, и у ходу прилагођавају новонасталој ситуацији.

2. УПОЗНАВАЊЕ

Професионалне обавезе захтевају стварање нових контаката у комуникацији са непознатим људима. Искуство показује да први утисак одређује правац будућих односа. Према истраживањима, невербалне поруке чине 80 одсто првих утисака. Оне су јасни знаци унутрашњег положаја и неисказаних мисли и осећања.

Приликом поздрављања успостављају се одређени односи и може се оставити слика љубазне, коректне и професионалне особе. Поздрав је чин комуникације у којој људи показују пажњу и успостављају одређену врсту односа и социјалног статуса. Поздрављање може бити формално и неформално и изражава се кроз комбинацију изговорених речи и физичких покрета. Без обзира на ниво формалности поздрав треба да буде срдачан и љубазан.

Да би пословни састанак био успешан и имао добар ефекат неопходно је придржавати се основних препорука:

Приликом упознавања или представљана непознатом партнеру увек треба стајати право. То ће омогућити да се нови партнер погледа право у очи. У супротном, уколико је упознавање из седећег положаја, онда се то обично тумачи као непоштовање другог човека, а поглед одоздо навише у подсвести ствара нижу позицију о односу на онога који стоји право.

Осмех је обавезујући. Изражај лица говори много више од речи. Треба се постарати да приликом упознавања са непознатим партнером осмех не силази са лица независно од тога да ли ново познанство одговара тренутном расположењу.

Приликом успостављања познанства треба се представити пуним именом и презименом и рећи назив фирме, а руковање је обавезно. Начин руковања је суштински део невербалне комуникације и шаље прецизне сигнале другим људима, због тога руковање треба вежбати. Треба обратити пажњу када саговорник изговори своје име и упамтити га одмах (савет из праксе – поновити га одмах по обраћању саговорнику).

Паралелно са етикецијом коју треба поштовати, способност општења игра важну улогу и може позитивно да утиче на ефикасност будућих односа.

Глас је основни инструмент говорне комуникације. Због тога брига о њему, о усавршавању његове мелодије треба да буде стална. Особа која влада могућностима гласа, може слободно да делује у датој ситуацији. Добро позиционирани глас (боја звука, тврдоћа) често је важнији у процесу комуникације у упоређењу са пријатним изгледом.

На публику утичу како гласне карактеристике тако и конструкција саме поруке. Често пута преко гласа може да се одреди рационално, емоционално и физичко стање говорника, а и неке особености његовог карактера – да ли је искрен, како размишља, да ли је уверен у своја убеђења, да ли је добронамеран. То проистиче, не толико од речи, већ од њиховог звука, од начина на који су изговорене.

Посебно обратити пажњу на емоције. Није препоручљиво реаговати оштро, критиковати, већ изнети став који показује забринутост. У случају да се сабеседник жали, онда не треба износити експремне ставове и не укључивати се у напади на трећа лица. Потребно је само показати разумевање за сабеседника.

Стрес исто тако може негативно да утиче на прво упознавање. Веће су шансе да се под стресом разоткрије погрешно понашање, јер стрес шаље погрешне поруке тела.

Неки људи тешко комуницирају јер су превише стидљиви или им недостаје самопоуздање. Барјере се превазилазе посећивањем курсева и вежбањем.

Култура комуницирања подразумева и културу слушања. То је први и можда најважнији корак у савладавању етикеције успешне комуникације. Треба се сконцентрисати на речи, које изговара сабеседник, али у исто време се постарати да се разобличи његова осећања. Пажњу треба посветити његовом излагању, јер ће базирање на споредне ствари пропустити сигнале која шаље говором тела.

¹¹⁹ Хајмз, 1989, стр. 82.

Сабеседнику треба постављати питања, јер се на тај начин показује интересовање, али истовремено водити рачуна да она не садрже прикривену критику, јер ће се осећати нелагодно.

3. ПОСЛОВНИ САСТАНАК

Дужина излагања треба да буде у функцији саме садржине разговора и до краја информисања треба се држати теме и не одустајати од могућег договора и закључивања посла. Дозвољено је коришћење елементарног хумора, кратких анегдота или шала. Усаглашавање ставова је важан моменат, због чега је значајно да се направе добре процене у вези доношења одлуке и закључивања конкретног договора.

Модел пословног састанка:

- Припрема значи стварање базе података и израда концепције. Увек је условљена темом разговора и мења се у зависности од пословних партнера и тренутних услова. Треба припремити детаљан план информисања, али и могуће одговоре на постављена питања. Добро је имати у виду и алтернативне одговоре. У припреми спада и простор за одржавање састанка, обезбеђивање копије материјала, техничку опрему (рачунар, пројектор), записнике са предходних састанака и освежавајућа пића.
- Дочекивање гостију је од изузетне важности за стицање самопоуздања. Домаћин дочекује госте увек стојећи. Уколико је домаћин особа женског пола онда је довољно само да устане, а уколико је мушкарац онда може дочекати партнера за столом, крај стола или му поћи у сусрет. Код упознавања је важно упамтити лична имена и титулу, извршити размену визит карти и поздравити присутне.
- Послужење је могућност за обављање неформалних разговора о актуелним дешавањима, успостављање ближег контакта, размену учтивих шала и слично.
- Заплет је тренутак за компромис. Важно је направити прави избор уз стрпљење и вешто манипулисање предвиђеним временом.
- Постављање питања. Ради се о унапред припремљеним али и импровизованим питањима који произилазе из самог разговора. Ваља рачунати на моменат изненађења.
- Активно слушање. Тренутак за анализу и уочавање свих елемената у вези са пословним партнером, укључујући и невербалну комуникацију.
- Доношење одлуке. Најзначајнија фаза у пословном разговору којој предходи упоређење ставова у односу на почетну позицију. Одлука може бити двострана – договор око заједничких интереса и наставак сарадње или неспоразум и прекид пословне сарадње на одређени временски период.

Основна правила понашања током пословног састанка:

На пословном састанку увек треба рачунати на своју харизму и унети своју сопствену личност. Према комуниколозима треба имати у виду да када се остави негативан први утисак, потребно је око осам накнадних сусрета који су позитивни да би се он преокренуо. Дobar укус подразумева једноставност, одмереност и умереност. Када је у питању пословни састанак постоје одређена правила, која су прихваћена у пословним односима широм света:

- на заказани састанак треба се појавити на време,
- уколико се из неких разлога касни, домаћина треба обавестити телефоном,
- ако домаћин касни треба га сачекати у његовом кабинету,
- прихватљиво чекање је до 15 минута, (у региону и до 30 минута),
- ВИП госта дочекује особа његовог ранга,
- уколико се сви учесници не познају, домаћин састанка треба да представи друге учеснике пре почетка,
- код упознавања људи се представљају према рангу – клијент се представља шефу, шеф свом колеги,
- приликом поздрављања задржати руку три секунде
- дозволити особи са инвалидитетом да прва пружи руку,
- не користити леву руку за поздрављање, осим уколико нисте у блиској вези са особом
- визит карта се пружа десном руком,
- уколико неко погрешно име домаћина треба га поправити,
- не прекидати саговорника док говори,
- поштовати етикецију о дистанци између саговорника према међукултурним разликама: 0,45 м – интимна, 1,20 м – лична, 3,60 – друштвена, и 7,60 – јавна,
- у пословном свету нема кавалерства према женама,
- у пословном свету не постоје даме и господа, а ни жене и мушкарци,
- мобилни телефон треба задржати у торби или џепу,
- на пословном састанку је прихватљиво пити кафу, чај или воду, и треба избегавати храну, осим ако се не ради о радном ручку или доручку,
- на састанку треба доћи припремљен, упућен о чему се ради и имати припремљена права питања,

- изабрати релевантне, а избегавати неумесне теме попут политике, избеглица, личног живота, болести, религије и старости,
- псовке, неумерени вицеви и оговарање такође нису допуштени,
- говорити довољно гласно и држати се неписаних правила конверзације,
- бити сажет и јасан, избегавати понављање истих фраза и навођења небитних информација,
- на пословном састанку говорити језиком који сви разумеју, у случају да на њему учествују странци треба обезбедити преводиоце,
- енглеске речи у разговору показују недовољно познавање матерњег језика,
- жаргон нема места у пословној комуникацији,
- уверити се у исправну интерпретацију и слушати емпатично,
- постављати питања у право време и не остављати све за крај, када се остали већ спремају за одлазак,
- на састанку треба седети са ногама савијемим у коленима,
- треба показати поштовање према гостима,
- ослобађање столице показује досаду,
- састанак се може прекинути само у крајњој нужди,
- стране госте треба уважити и после пословног састанка,
- критиковање своје земље пред странцима треба избегавати,
- кинеске госте не треба позивати у кинески ресторан,
- на голф игралишту не треба говорити о бизнису.

Поменути правилима треба додати да је у комуникацији на пословном састанку важно и одевање, општа уредност и негованост. Треба обратити пажњу и на фризуру, шминку, парфеме, накит. Општеприхватљиво је не звати пословне партнере после 20 сати увече и пре осам сати ујутру.

Пословни састанак и невербална комуникација

Иако су извесни гестови и изрази лица углавном стандардизовани у различитим културама у пословним односима човек се врло често сусреће са ситуацијама у којима невербална порука не одговара или чак опонира вербалном исказу. Климање главом добар је начин показивања и подржавања сопствених и туђих речи. Међутим, у неким културама климање главом значи „не“ а окретање главе „да“. У кинеској култури, на пример, плажење језика изражава чуђење, ширење очију гнев, гребање ушију и образа – радост, а лупање длановима несрећу и разочарење.

Посебно треба обратити пажњу на поруке које вербално или невербално имају супротно значење. То је случај када се речима исказује спремност за успостављање пословних односа, а телом се одаљава од партнера, или изразом лица казује да није тако.

Дакле, телесни покрети представљају изражајна средства која говоре о емотивном стању одређене особе, као и о њеним карактерним особинама. Покрети тела могу изразити осећај надмоћи одређене особе, пријатељство, непријатељство и ароганцију. Кључ за распознавање говора тела крије се у способностима схватања емоционалног стања особе док говори и уочавања околности под којима говори.

4. ЗАКЉУЧАК

Добри манири су доказ доброг васпитања. Поверење људи стиче се временом, а кључ успеха је добра комбинација пословног и пријатељског односа.

Дужина трајања разговора мора бити пажљиво одмерена. Трајање излагања треба бити у функцији садржаја, односно теме. У основи свих послованих контаката важни су толерантност, стрпљивост, љубазност, учтивост и предусретљивост.

Вербална и невербална комуникација морају бити усклађене. Не треба дозволити да превише пажње буде усмерено на говор тела на штету онога о чему се говори.

Успешна комуникација је могућа чак и када неко није пријатан.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Бойков, В., Бойков, Д. Устна и писмена бизнес комуникација, Академија „Орфеева лира“, Софија, 2015.
- [2] Бойков, В., Бойков, Д. Методика на устната и писмена комуникација, Академија „Орфеева лира“, Софија, 2015.
- [3] Бойков, В., Тоцева, Ј. Управление на бизнес комуникацията, Дилок, Софија, 2016.
- [4] Бојков, В. Пословне комуникације, Електронски факултет, Ниш, 2016.
- [5] Piz Alan i Barbara, Definitivni vodič kroz govor tela, Momo i Marjana, Beograd, 2009.

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

- [6] Gomen Kerol Kinsi, Prednost neverbalnog: govor tela na poslu, tajne i nauka, M. Kramaršić, Beograd, 2011.
- [7] Suzić, N. Neverbalna pedagoška komunikacija u Razvijanje komunikacionih kompetencija, Učiteljski fakultet, Jagodina, 2006.
- [8] Findak, V. Metodika tjelesne i zdravstvene kulture, Školska knjiga, Zagreb, 1999.

VISUAL IDENTITY OF TRADEMARK AS A MEANS OF COMMUNICATION ON THE MARKET

Marina Jovičević Simin, PhD

College of professional studies in Management and Business Communication, Sremski Karlovci, Serbia, msimin@mpk.edu.rs

Dušan Ristić, PhD Emeritus

Faculty of management, Sremski Karlovci, Serbia, ristic@famns.edu.rs

Miladin Kalinić, PhD

College of professional studies in Management and Business Communication, Sremski Karlovci, Serbia, kalinic@mpk.edu.rs

Abstract: The visual identity of trademark includes its label or symbol and packaging by which is appeared on the market and as such represents the basis for recognition and communication of trademark. Design is often the dominant factor behind the success of a particular trademark or product on the market. The design applies to all activities related to the product: design, production of packaging, creating of trademark, etc. The visual identity of the trademark, whether it represents the shape and size of packaging, graphic styles, labels or lettering styles, makes it an important component of the trademark and contributes significantly to its specialty. Even today, there are examples of packaging classic trademarks that have developed over time, but still look like the original, such as Jack Daniels, Martini, Coca-Cola, Perrier, KitKat, Nescafe, Kellogg's, Cadbury's, Camel, Gitanes, Marlboro and others. How much and how the provider will exploit the potential of its trademarks to a large extent depends on the packaging. The role and importance of packaging is confirmed by data on the costs that are associated with it. The lowest costs are for products where the packaging of the product has a protective function, such as, for example, in automobile spare parts and amounts (1%). Significantly higher costs of packaging have: agricultural and food products (26%), cosmetics (36%), toothpaste (70%). It is unacceptable that a quality product is shown in inadequate packaging. In recent years, it becomes a sort of ambassador of the product. It also represents the last message that is transmitted to the consumer before the final purchase decision.

Keywords: visual identity, trademark, design, packaging,

VIZUELNI IDENTITET ŽIGA KAO SREDSTVO KOMUNIKACIJE NA TRŽIŠTU

Prof. d-r Marina Jovičević Simin,

Visoka škola strukovnih studija za menadžment i poslovne komunikacije
Sremski Karlovci, Republika Srbija, msimin@mpk.edu.rs

Prof. d-r Dušan Ristić Emeritus

Fakultet za menadžment, Sremski Karlovci, Republika Srbija, ristic@famns.edu.rs

Prof. d-r Miladin Kalinić

Visoka škola strukovnih studija za menadžment i poslovne komunikacije
Sremski Karlovci, Republika Srbija, kalinic@mpk.edu.rs

Rezime: Vizuelni identitet žiga podrazumeva njegov zaštitni znak ili simbol i pakovanje u kome se nalazi na tržištu i kao takav predstavlja osnovu za prepoznatljivost i komunikaciju žiga. Dizajn je često dominirajući faktor koji stoji iza uspeha određenog žiga ili proizvoda na tržištu. Dizajn se odnosi na sve aktivnosti u vezi sa proizvodom: projektovanje, izrada pakovanja, kreiranje žiga i sl. Vizuelni identitet žiga, bilo da je reč o obliku i veličini pakovanja, grafičkim stilovima, zaštitnim znakovima ili slovnim stilovima, čini važnu komponentu žiga i bitno doprinosi njenoj osobenosti. I danas postoje primeri pakovanja klasičnih žigova koja su se vremenom razvila, ali još uvek liče na prvobitne kao što su: Jack Daniels, Martini, Coca-Cola, Perrier, KitKat, Nescafe, Kellogg's, Cadbury's, Camel, Gitanes, Marlboro i drugi. Koliko i kako će ponuđač iskoristiti potencijal svoga žiga u velikoj meri zavisi od ambalaže. Ulogu i značaj ambalaže potvrđuju podaci o troškovima koji su sa njom povezani. Najniži troškovi su kod proizvoda gde ambalaža ima funkciju zaštite proizvoda, kao na primer, kod delova za automobile i iznosi (1%). Znatno veće troškovi ambalaže imaju: poljoprivredno prehrambenih proizvoda (26%), kozmetike (36%), zubne paste (70%). Nedopustivo je da kvalitetan proizvod bude prikazan u neodgovarajućoj ambalaži. U novije vreme ona postaje neka vrsta ambasadora proizvoda. Takođe, predstavlja i poslednju poruku koja se prenosi potrošaču pre donošenja konačne odluke o kupovini.

Ključne reči: vizuelni identitet, robna marka, dizajn, ambalaža

1. INTRODUCTION

The visual identity of trademark includes its label or symbol and packing is on the market and as such represents the basis for recognition and communication of trademark.

The role of packaging is especially important in the purchasing decision. Through packaging establishes a relationship between producers and consumers, and the relationship between the product and its users. In this way, the packaging becomes a means of communication on the market.

As the personality of a person is not only its appearance but also the way of thinking, evaluation, emotions, attitudes, and visual identity of the trademark is not the whole mark, but also in the best way develop a sentimental relationship with trademark.[5] This indicates that the package is a powerful tool for creating trademark loyalty.

2. PACKING AS A PART OF THE VISUAL IDENTITY OF TRADEMARK

History of packaging goes back to ancient times. Even the Assyrians and the Romans used a special earthenware containers for the disposal and storage of grain, wine, fragrances and others. The packaging is protecting goods during transportation to the point of sale, and the decorations on the vessels served as a designation of origin and ownership.

During the 18th century, manufacturers have started to make their own decorative envelope or label to highlight their names in the competition. The term label (etiquette) is of French origin and means a small sign on the paper or other material is placed on the goods, or packaging of goods, with the aim to inform consumers about the quality, price, method of use, mode of storage or maintenance of the goods.[2]

In circumstances when on the market exist a lot of similar products, it would be required „silent salesman“ to attract attention, and this silent salesman is label.[9] Packaged goods or goods labeled (mainly products such as tobacco, alcoholic beverages, medicines and food products in bulk) is very nice decorated with using lithography, colored paper and printed letters to label design come to the fore. It is usually stated on the label the name and address of the manufacturer.

Labels have encouraged the proper use of the product and thus higher customer satisfaction, but also promoted and an assortment of the same manufacturer. Even today, there are examples of packaging classic trademarks that have developed over time, but still look like the original, such as Jack Daniels, Martini, Coca-Cola, Perrier, KitKat, Nescafe, Kellogg's, Cadbury's, Camel, Gittanes, Marlboro and others.[6]

Modern commercial package dates from the second half of the 19th century. However, his true role and importance is the development of a market economy. Packaging becomes a means of communication with the market, especially in the stores on the principle of self-service.

Packaging „, its role as [3]:

- defining determinant of supply and demand;
- means of strengthening the competitiveness of suppliers;
- instrument to create the image of the product and its suppliers; and
- means and manner of communication and explanation about the functions and use of the product. "

The role and importance of packaging is confirmed by data on the costs that are associated with it. The lowest costs are for products where the packaging of the product has a protective function, such as, for example, in automobile spare parts and amounts (1%). Significantly higher costs of packaging have: agricultural and food products (26%), cosmetics (36%), toothpaste (70%). [7]

The high investment in packaging oblige providers to make management decisions relating to packaging in the long term according to the criteria of efficiency and effectiveness. For making rational decisions, it is necessary prior knowledge regarding to the type and function of packaging. In addition it should be known that [3] taking into account the character of the packaging, there are four basic categories:

- primary packaging, which protects the product still in the process of production. The most common form of packaging remains with the product throughout the entire lifetime;
- secondary packaging, which refers to additional protection of the product, ie. it protects the product, but it has certain aspects of marketing;
- transport packaging, which serves to protect the products during transport; and
- display packaging which includes the role that packaging is the presentation of products on the shelf and elsewhere, where the consumer can come into close contact with the product.

In addition, there is the following approach to the classification of packaging [8]:

- kaleidoscopic packaging, which aims to cause the demand for the product which is achieved by creating a package that can serve as decoration, painting, etc. ; and
- packaging with dual function, aiming to cause even greater interest from consumers, because of the possibility that after using the product, use the utility value of packing as containers, toys and others.
Examples of packaging with a dual function in domestic market represents packaging food products in drinking cups, coffee cups, etc., as „ Takovo" packaged their product „ Eurokrem". Packaging to be consumed after the products can be used (for example, glasses, cups of various creams, jams, etc.) Is an additional dimension of the design of packaging.
The development of packaging, particularly in the 21st century has surpassed the original purpose. While in the past, the packaging had primarily a functional role, it was used to protect and transport the product, but today it seems more important instrument in the marketing mix.

3. DESIGN AS PART OF THE VISUAL IDENTITY OF TRADEMARK

The visual identity of the trademark, whether it represents the shape and size of packaging, graphic styles, labels or lettering styles, makes it an important component of the trademark and contributes significantly to its specialty.

The most important reasons why the manufacturer modify a design of packages are [7]:

- competitive pressures;
- repositioning of the product;
- changes in product formulations; and
- expansion of product lines.

The word design derives from the Latin word designare, which means marking, labeling, memorial, intention. The significance and the role of design in the success of the trademark is multifaceted, but one of the comprehensive definition is [5] : The design represents the design of a product from the standpoint of aesthetic, technological, ethnic, usable, ethical and environmental requirements, which are set according to the product during its consumption or use. Also, it is undisputed that [4] by design, best highlights the character of the product being offered. Design is not simply an addition but represents an integral part. It is often the dominant factor behind the success of a particular trademark or product on the market. The design applies to all activities related to the product: design, manufacture packaging, branding and setting, etc.

4. CONCLUSION

The visual identity of trademark includes its label or symbol and packaging by which is appeared on the market and as such represents the basis for recognition and communication of trademark.

Design is often the dominant factor behind the success of a particular trademark or product on the market. The design applies to all activities related to the product: design, manufacture packaging, creating trademark, etc. The visual identity of the trademark, whether it is the shape and size of packaging, graphic styles, trademark or lettering styles, makes it an important component of the trademark and contributes significantly to its peculiarities.

In a variety of similar products on the market, each vendor must have the best packaging and structurally and graphically that the consumer successfully conveys the desired message. When introducing new products in the existing line, must constantly take account of the appearance of the brands that lines were consistent, effective and attractive to the target consumers.

The role of packaging is especially important in the purchasing decision. Through packaging establishes a relationship between producers and consumers, and the relationship between the product and its users. In this way, the packaging becomes a means of communication on the market. How much and how the provider will take advantage of the potential of its trademark to a large extent depends on the packaging. It is unacceptable that a quality product is shown in inadequate packaging. In recent years, it becomes a sort of ambassador of the product. It also represents the last message that is transmitted to the consumer before the final purchase decision.

REFERENCES

- [1] Intellectual Property Rights and Innovation in Small and Medium – Sized Enterprises, World Intellectual Property Organization – WIPO, Geneva, pp.67, 2007.
- [2] K.Idris, Intellectual Property as a Powerful Tool for Economic Growth, World Intellectual Property Organization (WIPO), Geneva, pp.78, 2003.

- [3] Lj.Cvetković., *Menadžment proizvodna*, Tehnološki fakultet, Leskovac, pp.153-157, 2003.
- [4] M.Manigodić, Đ.Manigodić, *Dizajn – industrijskopravna i autorskopravna zaštita*, Beograd, pp. 112, 2006.
- [5] M. Walton, *Building a case for added value through design*, NZ, Institute of economic research, Wellington, pp. 17, 2006.
- [6] M.Simin, *Politika primene prava intelektualne svojine kao sredstvo za razvoj malih i srednjih preduzeća u Srbiji*, doktorska disertacija, FPN, Beograd, pp.54, 2011.
- [7] M.Simin, *Politika razvoja i zaštite robnih marki poljoprivredno prehrambenih proizvoda u SCG*, magistarski rad, FPN, Beograd, pp. 77-80, 2005.
- [8] Mesdag van M.: *Razmišljajte marketinški*, Beograd, 82-87, 2001.
- [9] S.Urošević., D.Đorđević, *Dizajn kao faktor uspostavljanja konkurentske prednosti u savremenom poslovanju*, *Poslovna politika*, pp.26, decembar 2008.

THE ROLE OF THE COMMUNICATION SKILLS IN CAREER DEVELOPMENT

Sanja Nikolic, PhD

MIT University – Faculty of Management, Skopje, R. Macedonia, sanja.nikolic777@gmail.com

Sreten Miladinovski, PhD

MIT University – Faculty of Management, Skopje, R. Macedonia, sreten.miladinovski@gmail.com

Abstract: Skipping the time and the space thanks to information technology, through rapid and simple transmission of information in print and electronic media, opened the vision of connecting the world globally. Technological advances enable fast and easy transfer of messages, which emphasizes the need for communication skills. Literacy (proper written communication) is a characteristic of professionalism with high qualifications and income.

The results from the studies show that communication skills are crucial for employability, the achievements at work, career development and organizational success. The aim of this research was to examine whether the management and employees of organizations recognize the importance and role of communication skills as a way of career development. The results from the research show that the majority of employees are aware of the changes occurred on the market. Participants believe that human resources management has the commitment to take actions to improve employees' communication skills as a way to increase the competitiveness of the organization, and career development.

Keywords: globalization, the need for communication skills, career development, training for communication skills development

УЛОГА НА КОМУНИКАЦИСКИТЕ ВЕШТИНИ ЗА НАПРЕДУВАЊЕ ВО КАРИЕРАТА

доц. д-р Сања Николиќ

МИТ Универзитет – Факултет за менаџмент, Скопје, Р. Македонија,

sanja.nikolic777@gmail.com

проф. д-р Сретен Миладиноски

МИТ Универзитет – Факултет за менаџмент, Скопје, Р. Македонија,

sreten.miladinovski@gmail.com

Апстракт: Прескокнувањето на времето и просторот, со помош на информационите технологии преку брзите и едноставни преноси на информации во пишаните и електронските медиуми, ја отворија визијата за поврзување на светот во глобални рамки. Технолошкиот напредок овозможи брзо и лесно пренесување на пораки, што уште повеќе ја потенцира потребата од комуникациски вештини. Писменоста (соодветна пишувана комуникација) е одлика на професионализам со високи квалификации и примања.

Резултатите од различни студии покажуваат дека комуникациските вештини се клучни за вработување, достигнувањата во работата, напредок во кариерата и организацискиот успех. Целта на ова истражување е да се испита дали менаџментот и вработените во организациите ја препознаваат значајноста и улогата на комуникациските вештини како начин за напредување во кариерата. Резултатите од истражувањето покажуваат дека поголемиот дел од вработените се свесни за промените кои се случуваат на пазарот. Испитаниците сметаат дека менаџерите на човечки ресурси имаат обврска да преземаат активности за подобрување на вештините за комуникација на вработените, како начин за зголемување на конкурентност на организацијата, но и напредување во кариерата.

Клучни зборови: глобализација, потреба од комуникациски вештини, напредување во кариерата, обуки за развој на комуникациски вештини

1. ВОВЕД

Во светот на бизнисот одамна важи правилото дека не постојат правила. Последната деценија ја одбележаа брзи, динамични и непредвидливи промени условени од технолошките, пазарно – економските, политичките, социјалните и глобалните фактори.

Динамичните промени во науката и технологијата го олеснија процесот на глобализација. Прескокнувањето на времето и просторот, со помош на информационите технологии преку брзите и едноставни преноси на информации во пишаните и електронските медиуми, ја отвораат визијата за поврзување на светот во глобални рамки.

Преку процесот на глобализација односите меѓу државите стануваат поинтензивни, а луѓето почнуваат глобално да размислуваат и поинаку да го сфаќаат светот во целина. Самиот процес на глобализација придонесува за напредок и развој, односно постојано вложување во знаење, технологија, истражување и развој. Веќе никој не сака да заостанува во овој процес. Светот денес сè повеќе се „намалува“, но свеста за единството на светот се зголемува.¹²⁰ Процесот на глобализација природно претставува продолжение на развојот на науката, современите технологии, пазари, општества итн., кој овозможува слободно движење на производите, капиталот, работната сила, информациите.

Значаен аспект на глобализацијата се согледува и во комуникацијата, која во минатото ја овозможиле пронајдоците како што се телеграфот, а подоцна радио, телефон, телевизори и на крај компјутерите и интернетот кои истовремено го означуваат почетокот на информатичката револуција. Благодарение на тоа, денес имаме пристап до огромен број информации, во било кое време и на било кое место.

2. АКТУЕЛНИ СОСТОЈБИ КОИ ЈА ПОТЕНЦИРААТ ПОТРЕБАТА ЗА КОМУНИКАЦИСКИ ВЕШТИНИ

Од актуелните состојби, отварањето на пазарите и претварање на светот во „глобално село“ произлегуваат одредени деловни трендови на работење преку кои организацијата се прилагодува на новонастанатите услови со цел успешно работење, а кои ја истакнуваат важноста на поседување соодветни комуникациски вештини:¹²¹

- Намалување на нивоата на менаџментот
- Партиципативен менаџмент
- Тимови и тимска работа
- Зголемена глобална конкуренција
- Иновативни комуникациски технологии
- Нови работни средини
- Фокус на информациите и знаењето како клучни ресурси во организацијата

Новонастанатите услови наметнуваат нови потреби и бараат специфични знаења и вештини кои ќе можат да се усогласат со нив. Во овие услови, особено доаѓа до израз важноста на комуникациските способности, не само како вештина за успешно работење и просперитет, туку неопходна вештина за преживување и опстанок на динамичниот пазар и острата конкуренција во сите сфери.

3. РАЗВОЈ НА КОМУНИКАЦИСКИ ВЕШТИНИ КАКО ПРЕДУСЛОВ ЗА НАПРЕДУВАЊЕ ВО КАРИЕРАТА

Развивањето на комуникациските вештини е од особено значење за градење и напредување во кариерата. Резултатите од анкетирани работодавци покажуваат дека комуникациските вештини се клучни за вработување, достигнувањата во работата, напредок во кариерата и организацискиот успех.¹²²

Технолошкиот напредок овозможи брзо и лесно пренесување на пораки, што уште повеќе ја потенцира потребата од комуникациски вештини. Писменоста (соодветна пишувана комуникација) е одлика на професионализам со високи квалификации и примања.¹²³ Организациите не бараат писатели, раскажувачи на приказни. Потребни им се луѓе кои пишуваат јасно и концизно.

Потребата од комуникација со соработниците, менаџментот или подредените се јавува во извршување на секојдневните активности. Важните информации треба соодветно да се пренесат до саканата дестинација. Погрешно пренесување или пак погрешно толкување (разбирање) на информациите може создаде проблеми во работата.

Одредени работни позиции бараат поседување на презентациони вештини. Се јавува потреба од презентирање на извештаи, нови идеи, резултати од завршените проекти, тековни проблеми во

¹²⁰ Milardović A. "Globalizacija", Pan Liber, Osijek-Zagreb-Split, 1999, str. 25

¹²¹ Mary Ellen Giffey, Dana Loewy "Essentials of Business Communication", 9th Edition, 2013 Mathis L.R. p. 5 – 8

¹²² Ibid p.2

¹²³ Ibid p.3

работењето. Целта на презентацијата не мора секогаш да биде само пренесување на одредена информација. Презентацијата треба да предизвика интерес кај публиката, во одредени случаи да ја убеди публиката да го промени мислењето или да ја повика на акција.

Добрите говорници ја оставаат публиката без здив, мотивираат, восхитуваат. Добрите презентери убедуваат да се купат одредени производи. Добрите преговарачи на крај на разговорот го менуваат мислењето на опонентот. Добрите комуникатори одаваат впечаток на кредибилитет, на успешен начин се справуваат со конфликтни ситуации и ги пренесуваат сопствените мислења и ставови. Развиените комуникациски вештини создаваат можности за напредување во кариерата.

4. МЕТОДОЛОГИЈА НА ИСТРАЖУВАЊЕТО

Цел на истражување

Целта на ова истражување е да се испита дали менаџментот и вработените во организациите ја препознаваат значајноста и улогата на комуникациските вештини како начин за напредување во кариерата. Исто така, ова истражување има за цел да испита дали менаџментот и вработените ги практикуваат обуките како начин за подобрување на комуникациските вештини.

Примерок

Истражувањето е спроведено на примерок од 100 испитаници вработени во организации кои работат на пазарот на електронски комуникации во Република Македонија.

Метод на прибирање на податоци

За собирање на податоците користен е структуриран анкетен прашалник, при што е употребена Ликртовата скала за мерење на ставовите на испитаниците.

5. РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Според резултатите добриени од анкетниот прашалник, најголем дел од испитаниците се на возраст од 26 до 36 години, а веднаш по нив се испитаниците од 36 до 45 години со 25% проценти. 7% од испитаниците кои го одговориле прашалникот се на возраст до 25 години, а само 3% од испитаниците се на возраст од 46 до 55 години, што укажува на релативно млада популација која работи во таргетираните организации. Што се однесува до степенот на образование најголем процент од испитаниците се високо образувани – 63%, а процентот на оние кои завршиле и магистерски студии е исто така голем – 30% од испитаниците. Само 7% од испитаниците завршиле средно образование.

Анкетниот прашалник испитуваше во која мера вработените сметаат дека заострената конкуренција на пазарот на електронски комуникации влијае брз потребата за подобрување на комуникациските вештини. Најголем дел од испитаниците – 49% одговориле дека влијае „во голема мера“, 46% сметаат дека заострената конкуренција влијае „делумно“, додека само 5% одговориле дека заострената конкуренција влијае „во мала мера“ врз потребата за подобрување на комуникациските вештини. Оттука може да се види дека најголем дел од испитаниците ја препознаваат потребата за развој на комуникациските вештини, која произлегува од заострената конкуренција на пазарот.

Во оваа студија беше испитувано во која мера вработените сметаат дека подобрувањето на комуникациските вештини е значајно за напредување во кариерата. Резултатите покажуваат дека поголемиот дел од вработените го препознаваат значењето на развојот на комуникациските вештини како начин за напредување во кариерата. Имено, дури две третини од испитаниците сметаат дека подобрувањето на комуникациските вештини е значајно за напредување во кариерата.

Развојот на комуникациските вештини зависи од активностите кои се преземаат од страна на менаџерите на човечки ресурси во организациите. Во овој поглед, беше истражувано во која мера менаџментот на човечки ресурси презема активности во насока на подобрување на комуникациските вештини на вработените. Резултатите покажуваат дека 52% од испитаниците сметаат дека менаџментот на човечки ресурси во нивната организација „во голема мера“ презема активности за подобрување на нивните вештини за комуникација, а 15% од испитаниците одговориле со „делумно“. Само 5% од испитаниците одговориле дека менаџерите „во мала мера“ презеле активности во насока на подобрување на комуникациските вештини на вработените.

Во однос на активностите кои се преземаат од страна на менаџерите кои се однесуваат на организирање на обуки за развој на комуникациски вештини, 15% од испитаниците одговориле дека менаџерите организираат обуки „многу често“, а 30% одговориле „често“. 30% од испитаниците одговориле дека менаџерите организираат обуки за подобрување на комуникациските вештини

„понекогаш“. Резултатите укажуваат на тоа дека постои одредена иницијатива кај раководството насочена кон развој и унапредување на комуникациските вештини на вработените преку организирање на обуки.

Како резултат на условите наметнати од страна на отворен пазар, интересот на вработените да посетуваат обука за развој на комуникациските вештини беше испитуван. Најголем дел од испитаниците - 46% одговориле дека „делумно“ присуствуваат на ваквите обуки, додека само 10% одговориле дека „во голема мера“ посетуваат обуки. 34% од испитаниците одговориле дека „во мала мера“ посетуваат обуки за развој на комуникациски вештини и 10% од испитаниците одговориле дека воопшто не посетуваат. Како што може да се согледа од добиените резултати, вработените не покажуваат изразито голем интерес за посетување на обуки за развој на комуникациски вештини.

6. ЗАКЛУЧОК

Денес, светската економија се соочува со нови предизвици. Производството и технолошка револуција се веќе во минатото. Во такви услови, кога физичките фактори на прозиводство се веќе надминати, организациите се натпреваруваат која поседува подобри човечки ресурси или организациско знаење, како и која изнаоѓа подобар начин за развој на човечките ресурси во организацијата. Во овој контекст, развој на вештините на комуникација станува респектабилен фактор за напредување во кариерата.

Резултатите добиени од истражувањето покажуваат дека поголемиот дел од вработените се свесни за промените кои се случуваат на пазарот. Исто така, испитаниците сметаат дека менаџментот на човечки ресурси има обврска да презема активности за подобрување на нивните вештини за комуникација, како начин за зголемување на конкурентноста на организацијата, но и напредување во кариерата. Понатаму, резултатите од истражувањето укажуваат на тоа дека вработените не покажуваат особено голем интерес за посета на обуки за развој на комуникациски вештини. Но, менаџерите се свесни за важноста на комуникациските вештини на своите вработени и преземаат иницијатива за развој и унапредување на комуникациските вештини преку организирање на соодветни обуки.

Обуките за комуникациски вештини стануваат значајна алатка во зајакнувањето на човечките ресурси во организациите. Несоодветна комуникација може да донесе конфликти, недоразбирања и бројни проблеми поврзани со работата во организацијата. Освен тоа што од вработените се очекува да можат писмено да комуницираат, тие исто така треба да се однесуваат професионално на работното место. Усната комуникација со надредените, колегите или подредените, на формално или неформално ниво, е таа што остава впечаток не само за вработениот, туку и за целата организација. Способноста на менаџментот/вработениот соодветно да ги пренесува пораките, да го води состанокот или да одржи одредена презентација ќе влијае на неговиот професионален успех, но и на неговата слика во очите на другите (имиџ). Најдобрата идеја ќе остане само идеја доколку не биде соодветно пренесена. Проблемот ќе остане проблем доколку соодветно не се разговара за да се реши. Зададената обврска нема да биде соодветно реализирана доколку не биде пренесена точна информација како да се реализира.

РЕФЕРЕНЦИ

- [1] Giffey E.M., Loewy D., “Essentials of Business Communication”, 9th Edition, 2013 Mathis L.R.
- [2] Milardović A. “Globalizacija“, Pan Liber, Osijek-Zagreb-Split, 1999
- [3] Jackson H.J., “Human Resource Management”, 14-th Edition 2011
- [4] Charles M. Ray, John J. Stallard, Steven Hunt, “Criteria for Business Graduates’ Employment: Human Resource Managers’ Perceptions” Journal of Education for Business, January 1994
- [5] Raymond V. Lesikar and Marie E. Flatley, “Basic Business Communication – Skills for Empowering the Internet Generation” Ninth Edition, McGraw – Hill, New York, 2002
- [6] Tyler K. “Training Revs Up” HR Magazine, April 2005
- [7] Nikolic S., Miladinovski S., “Development of the communication skills trough trainings in order to increase the organizational competitiveness”, International Scientific Conference Proceeding “The Power of Communication”, Visoka Stukova Skola Trzisznih Komunikacija, Belgrade, Serbia, may 2016
- [8] Nikolic S., Miladinovski S., Pusova L., “The influence of the employees education level on the constant learning in knowledge oriented organizations”, International journal Knowledge, Scientific papers VOL 12.1, 2016
- [9] Miladinovski S., Nakov L., Nikolic S., “The importance of the intellectual capital as a factor in creating new values to the organization”, Knowledge International Journal - Scientific and applicative papers Vol 8/1, Skopje, 2015

MENTORING IN ENTREPRENEURIAL FIRMS - BASIS OF PRACTICAL APPLICATION OF KNOWLEDGE USABLE FOR THEIR GROWTH AND DEVELOPMENT

Marija Georgievska
Macedonia, Skopje, georgievskam@yahoo.com
Ljubisha Nikolovski
Macedonia - Skopje, ljubisa@apprm.gov.mk

Abstract: The importance of institutional support for the greater development of entrepreneurship is necessary. Current analyzes and experiences confirm that the success and development of small and medium sized enterprises that have limited resources, in close correlation with the strong support of appropriate institutions which offer assistance in the field of information technology, consulting, training, ongoing training and financial support.

Young entrepreneurs often lack experience and contacts and do not know how to overcome the obstacles that they face. Their enterprises are most vulnerable during the first three years of operation and then most need help in running the business. In this sense, the support of a mentor is key to the success of entrepreneurial enterprise that is the beginning of realization of business results. This support young entrepreneurs have greater opportunities to develop their work and survive in the market.

This paper presents the results of research whose focus were: (1) the training of staff in the institutional infrastructure to support entrepreneurship especially in mentoring, meaning use of mentoring as an effective way for the growth and development of entrepreneurial companies, and (2) invariably include entrepreneurs in the use of the possibilities of institutional infrastructure, which in turn will create conditions for adequate competences in order to ensure sustainable growth and competitive advantage. The survey included 196 respondents from 42 governmental and non-governmental organizations / institutions and 36 manufacturing and service SMEs.

Keywords: institutions, competencies, knowledge, mentoring entrepreneurs

МЕНТОРСТВОТО КАЈ ПРЕТПРИЕМАЧКИТЕ ФИРМИ – ОСНОВА ЗА ПРАКТИЧНА ПРИМЕНА НА УПОТРЕБЛИВО ЗНАЕЊЕ ЗА НИВНИОТ РАСТ И РАЗВОЈ

Марија Георгиевска
Македонија, Скопје, georgievskam@yahoo.com
Љубиша Николовски
Македонија, Скопје, ljubisa@apprm.gov.mk

Резиме: Важноста на институционалната поддршка за поголем развој на претприемаштвото е неопходна. Досегашните анализи и искуства потврдуваат дека успешноста и развојот на малите и средни претпријатија, коишто располагаат со ограничени ресурси, е во тесна корелација со силната поддршка на соодветните институции коишто нудат помош од областа на информатиката, консултантски услуги, обуки, перманентно усовршување и финансиска поддршка.

Младите претприемачи најчесто немаат искуство и контакти и не знаат како да ги надминат препреките на кои наидуваат. Нивните претпријатија се најранливи во текот на првите три години од работењето и тогаш највеќе им е потребна помош во водењето на бизнисот. Во таа смисла, поддршката на менторот претставува клуч на успехот на претприемачкото претпријатие кое е на почетокот на остварување на деловни резултати. Со оваа поддршка младите претприемачи имаат поголеми можности да го развијат работењето и да опстанат на пазарот.

Во трудот се презентирани резултатите од истражувањето чии фокус беа: (1) обуките на вработените во институционалната инфраструктура за поддршка на претприемаштвото особено во делот на менторството, што практично значи примена на менторството како ефикасен начин за растот и развојот на претприемачките фирми, и (2) постојано вклучување претприемачите во користењето на можностите на институционалната инфраструктура, што од своја страна ќе создаде услови за адекватни компетенции со цел обезбедување одржлив развој и конкурентска предност. Во истражувањето беа вклучени 196

испитаници од 42 владини и невладини организации / институции и 36 производствени и услужни мали и средни претпријатија.

Клучни зборови: институции, компетенции, знаење, менторство, претприемачи.

1. ВОВЕД

Менторството во светот се смета за најсилен метод за премостување на бариерите кај малите и средните претпријатија (МСП) како последица на нивните ограничени ресурси. На тој начин, преку својата деловна активност МСП се ствени во подобра позиција целосно да учествуваат во општествениот и економскиот живот низ сите сектори и нивоа.

Во обидот да се дефинира менторството утврдени се повеќе дефиниции од кои може да се издвои и следната: Менторството е персонално развоен однос во кој лице со повеќе знаење и искуство му пренесува знаење и го насочува лицето со помал квантум на искуство и знаење. Веќе споменатото, за МСП и претприемаштвото во целина, е од исклучителна важност воспоставување на доброволен партнерски и едукативен однос во кој менторот преку своето професионално знаење и искуство дава поддршка на претприемачот - професионалец - иден лидер или негов следбеник, кој е во своите професионални почетоци. Овој однос се заснова на меѓусебна почит и доверба, а се манифестира преку заеднично разгледување на бизнис прашањата, анализа на предизвиците и давање конструктивни совети.

Менторството како модел е интензивно промовиран на меѓународно ниво и досега во светот дава одлични резултати. Ова од причина што таквиот однос има позитивен импакт и врз менторот, а се манифестира во искуствата што менторот ќе ги стекне низ самиот процес како и личната сатисфакција од пренесеното знаење и искуство. Не смее да се пренебрегне фактот дека иако на прв поглед, горенаведените причини изгледаат како „наивен“ аргумент за мотивација на потенцијалниот ментор, праксата покажува дека тие се битни и имаат свој забележителен удел во експанзијата на менторството.

Денес во рамките на модерните компании постојат „учители“ (Coach-и) кои ја прошириле својата улога од инструирање на овозможување учење и иноваторство. Тие се' повеќе се вклучуваат во дополнителни задачи, како што се развој на човечките потенцијали, професионално насочување и пренесување неформално знаење, проценка на компетенциите и сл.

Предмет на нивната работа може да биде различен спектар на знаење, вештини и ставови кои се однесуваат на интеракцијата на поединецот и системот во кој тој делува. Посебно се издвојуваат следните подрачја¹²⁴:

- унапредување на личниот стил на раководење,
- ефикасно влијаење на своите колеги,
- ефикасно комуницирање,
- развивање на самодоверба,
- развивање стратешко размислување,
- ускладување на личните цели со целите и вредностите на компанијата,
- поврзување на деловните цели со своите способности и сили,
- превземање одговорности за личен развој,
- превземање одговорност за развој на вработените во својата организациска единица,
- ефикасно снаоѓање во процесите на промена,
- брзо одлучување и делување,
- ефикасно преговарање и презентирање,
- управување со времето,
- управување со стрес.

2. ПРИМЕРОК НА ИСТРАЖУВАЊЕТО, ТЕХНИКИ И МЕРНИ ИНСТРУМЕНТИ¹²⁵

Истражувањето е спроведено на репрезентативен број од 196 испитаници.

Целни групи: *институции* (88 испитаници) и *корисници* (108 испитаници).

Користени техники во ова истражување: Анкетирање; Скалирање.

Методи кои се користени за ова истражување се следните: Метод на анкетирање; Метод на анализа и синтеза; Метод на апстракција и конкретизација; Компаративен метод; Дескриптивен метод.

¹²⁴ Слободан Покрајац, Драгица Томиќ, Менаџмент, Нови Сад, 2011, стр.35

¹²⁵ М.Георгиевска, „Влијанието на институционалната поддршка врз развојот на претприемаштвото“, магистерска работа, Факултет за туризам и менаџмент – Скопје, Скопје, 2015,

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

Мерни инструменти користени во ова истражување: Два анкетни прашалници (за секоја целна група на испитаници); Скала на ставови.

Во наредниот текст се дадени основните податоци за претпријатијата и испитаниците вклучени во истражувањето:

Вид на институција	број на институции	%
Државна	19	45,24
NGO / Фондации	23	54,76
Вкупно:	42	100,00

Вид на претпријатија	број	%
Производно	21	58,33
Услужно	15	41,67
Вкупно:	36	100,00

Статус на испитаниците	Број на испитаници	%
Основачи	26	13,27
Топ менаџмент	25	12,76
Среден менаџмент	30	15,31
Вработени	115	58,67
Вкупно:	196	100,00

Во следната табела се претставени прашањата, односно исказите за хипотеза 1:

Ред.бр.	ИНСТИТУЦИИ / КОРИСНИЦИ	ПРАШАЊЕ / ИСКАЗ
7	Дали вработените во институциите на централно и локално ниво треба да учествуваат во специјализирани обуки и менторство со цел зголемување на нивниот капацитет?	
8	Дали за Вас е важна обуката за пренесување на знаење по пат на менторство?	
9	Заради зголемување на ефикасноста на институциите во поддршката за решавање на потешкотии поврзани со управувањето на бизнисот на корисниците, дали е корисно истите да субвенционираат експертска помош?	
10	Учеството на вработените во институциите во специјализирани обуки создава услови за успешна имплементација на институционална поддршка на претприемаштвото.	
11	Обуката на вработените во институциите на централно и локално ниво во делот на пренесување на знаење по пат на менторство е важна бидејќи создава услови за успешна имплементација на поддршката на претприемаштвото.	
12	Субвенционирањето на експертска помош на претприемачите е значаен дел од севкупната ефикасност на институциите за поддршка на претприемаштвото на централно и локално ниво.	

Во следната табела се претставени прашањата, односно исказите за хипотеза 2:

Ред.бр.	ИНСТИТУЦИИ / КОРИСНИЦИ	ПРАШАЊЕ / ИСКАЗ
17	Дали претприемачите се вклучуваат во користење на можностите од страна на институционалната инфраструктура?	
18	Дали институционалната поддршка резултира во подобрување на организација на работата, продуктивноста и конкурентноста на претприемаштвото?	
19	Дали им препорачувате на претприемачите да се вклучат во програмските активности на институционалната инфраструктура за поддршка на претприемаштвото?	
20	Вклучувањето на претприемачите во користењето на можностите од страна на институционалната инфраструктура создава услови за адекватни компетенции со цел обезбедување одржлив развој и конкурентска предност.	

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

21	Институционалната поддршка помага во подобрување на организација на работата, продуктивноста и конкурентноста на претприемаштвото.
22	Од голема важност е претприемачите да се вклучат во програмските активности на институционалната инфраструктура за поддршка на претприемаштвото.

3. ДОКАЖУВАЊЕ НА ХИПОТЕЗИТЕ НА ИСТРАЖУВАЊЕТО

Поставената хипотеза 1 во истражувањето го третира влијанието го третира влијанието од учество во специјализирани обуки и менторство на вработените во институциите со цел да се создаде успешна имплементација на институционална поддршка на претприемаштвото.

Според резултатите од истражувањето, ставовите на институциите и корисниците во однос учество во специјализирани обуки и менторство на вработените во институциите (независна варијабла) во Табелата 2 во Прилог бр.5 ги опфаќаат прашањата, односно исказите 7,8 и 9 на институциите и 7,8 и 9 на корисниците од прашалникот. Линијата на континуум дадена за независната варијабла изнесува 4,11952862 што означува одлични резултати и покажува дека вработените и менаџерите доволно вложуваат во обуки за стручно усовршување на вработените.

Зависната варијабла / променлива се однесува на ставовите на институциите и корисниците за тоа колку учество во специјализирани обуки и менторство создава услови за успешна имплементација на институционална поддршка на претприемаштвото. Зависната варијабла / променлива во истата табела е претставена со прашањата, односно исказите бр.10, 11 и 12 за институциите и 10, 11 и 12 за корисниците од прашалникот. Линијата на континуум изнесува 4,12654321, односно во скалата на вредности е оценето како одличен резултат.

Од изнесеното може да се заклучи дека независната и зависната варијабла на скалата на вредности се движат меѓу 4 и 5, што значи дека имаат релативно поклопување и даваат соодветни, одлични резултати кои ја докажуваат поединечната хипотеза 1.

	Независна варијабла	Учество во специјализирани обуки и менторство								
		Прашање број	Да	Понекогаш	Не	Број на испитаници	Да x 5	Понекогаш x 3	Не x 1	Вкупно
инс	7	70	14	4	88	350	42	4	396	4,5
инс	8	65	13	10	88	325	39	10	374	4,25
инс	9	43	25	20	88	215	75	20	310	3,522727273
кор	7	78	24	6	108	390	72	6	468	4,333333333
кор	8	60	34	14	108	300	102	14	416	3,851851852
кор	9	71	34	3	108	355	102	3	460	4,259259259
Збир на бодови:										24,71717172
Збир на бодови/број на прашања:										4,11952862
	Зависна променлива	Успешна имплементација на институционална поддршка на претприемаштвото								
		Прашање број	Да	Понекогаш	Не	Број на испитаници	Да x 5	Понекогаш x 3	Не x 1	Вкупно
инс	10	72	12	4	88	360	36	4	400	4,545454545
инс	11	44	25	19	88	220	75	19	314	3,568181818
инс	12	68	13	7	88	340	39	7	386	4,386363636
кор	10	76	25	7	108	380	75	7	462	4,277777778
кор	11	59	37	12	108	295	111	12	418	3,87037037
кор	12	68	32	8	108	340	96	8	444	4,111111111
Збир на бодови:										24,75925926
Збир на бодови / број на прашања:										4,12654321

Поставената хипотеза 2 ги третира вклучувањето на претприемачите и користењето на можностите од страна на институционалната инфраструктура, кое резултира во создавање услови за адекватни компетенции со цел обезбедување одржлив развој и конкурентска предност.

Според резултатите од истражувањето, ставовите на институциите и корисниците во однос на вклучувањето и користењето на можностите од страна на институционалната инфраструктура (независна варијабла) во Табелата 4 во Прилог бр.5 ги опфаќаат прашањата, односно исказите 17, 18 и 19 на институциите и 17, 18 и 19 на корисниците од прашалникот.

Линијата на континуум дадена за независната варијабла изнесува 3,912457912, што означува многу добри резултати и покажува дека институциите и корисниците имаат изразено вклучувањето на претприемачите и користењето на можностите од страна на институционалната инфраструктура.

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

Зависната варијабла / променлива се однесува на ставовите на институциите и корисниците за условите за адекватни компетенции на претприемачите со цел обезбедување одржлив развој и конкурентска предност. Зависната варијабла / променлива во истата табела е претставена со прашањата, односно исказите бр.20, 21, и 22 за институциите и 20, 21 и 22, за корисниците од прашалникот. Линијата на континуум изнесува 4,276655433, односно во скалата на вредности е оценето како одличен резултат.

Од изнесеното може да се заклучи дека независната и зависната варијабла на скалата на вредности се движат меѓу 3 и 4, што значи дека имаат релативно изразено поклопување и даваат многу добри, односно одлични резултати кои ја докажуваат поединечната хипотеза 2.

	Независна варијабла	Вклучување и користењето на можностите од страна на институционалната инфраструктура								
		Прашање број	Да	Понекогаш	Не	Број на испитаници	Да x 5	Понекогаш x 3	Не x 1	Вкупно
инс	17	28	42	18	88	140	126	18	284	3,22727273
инс	18	70	13	5	88	350	39	5	394	4,47727273
инс	19	73	15	0	88	365	45	0	410	4,65909091
кор	17	37	50	21	108	185	150	21	356	3,2962963
кор	18	55	35	18	108	275	105	18	398	3,68518519
кор	19	69	31	8	108	345	93	8	446	4,12962963
Збир на бодови:										23,4747475
Збир на бодови/број на прашања:										3,91245791
	Зависна променлива	Услови за адекватни компетенции со цел обезбедување одржлив развој и конкурентска предност								
		Прашање број	Да	Понекогаш	Не	Број на испитаници	Да x 5	Понекогаш x 3	Не x 1	Вкупно
инс	20	63	23	2	88	315	69	2	386	4,38636364
инс	21	71	17	0	88	355	51	0	406	4,61363636
инс	22	65	18	5	88	325	54	5	384	4,36363636
кор	20	60	39	9	108	300	117	9	426	3,94444444
кор	21	66	37	5	108	330	111	5	446	4,12962963
кор	22	74	26	8	108	370	78	8	456	4,22222222
Збир на бодови:										25,6599327
Збир на бодови / број на прашања:										4,27665544

4. ЗАКЛУЧОК

Трудот се фокусира на влијанието кое го има институционалната поддршка врз промовирањето на менторството како значаен фактор за развојот на претприемачството. Таа поддршка треба да се зајакнува и понатаму, а ефектите да бидат повидливи. Конечно, целокупната методолошката концепцираност на менторството како институт - со утврдените техники на менторство, типологија, сознанија од современите истражувања, програмите за корпоративно менторство, техниките за избор на компатибилен ментор, бизнис – менторство итн., мора се прифатат како можност за избор на најсоодветните модели со чија што примена врз објективно проценетите состојби во Р.Македонија, не само што ќе се постигне успех во унапредување на статусот на вработените, туку во најопшта смисла - ќе значи и создавање на квалитетни лидерски профили, со што се реализира уште еден несомнен чекор на прогрес во мноштво сфери од целокупниот општествен живот на Република Македонија.

ЛИТЕРАТУРА

Слободан Покрајац, Драгица Томиќ, Менаџмент, Нови Сад, 2011,
R.Molnar, "Razvoj sistemske nefinansijske podrške malim i sredni preduzećima i preduzetništvo u Srbiji",
Fakultet tehničkih nauka, Novi Sad, 2010,
M.Георгиевска, „Влијанието на институционалната поддршка врз развојот на претприемачството“, магистерска работа, Факултет за туризам и менаџмент – Скопје, Скопје, 2015,

STRATEGIES OF INTEGRATED MARKETING COMMUNICATIONS IN THE ORGANIZATION

Azra Ćatović, PhD

Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru, Novi Pazar, Srbija, a.catovic@uninp.edu.rs

Elma Elfić-Zukorlić, PhD

Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru, Novi Pazar, Srbija g.menadzer@uninp.edu.rs

Elma Mavrić, Msc

Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru, Novi Pazar, Srbija e.mavric@uninp.edu.rs

Abstract: To be successfully implemented, integrated marketing communications must be strategically focused, what indicates their direct connection with the strategic management of the organization. The rule is that the strategy of an integrated marketing communication to directly bind to the appropriate marketing strategy, with which the functional sense are indivisible conceptual and content symbiosis.

In practice, different strategies and tools are used by companies in order to increase its market share. The selection is generally dependent on the realistic strength of challengers and the specific situation in a market environment. In this fight against market leaders market challengers will pay special attention to the media of mass communication, through which they want to be positive - to be presented as superior challengers to the target public. Using their own media or others, successful challengers will form a consistent system of integrated marketing communication, which will become the main promotion tool in their struggle against market leaders. A constituted and activated system of integrated marketing communications has a strategic importance for the company challenger. As such, it is a relevant subsystem of a global strategic management system with which relevant information is exchanged and a model for market penetration is formed.

Keywords: strategy of integrated marketing communications, life-cycle of a product, target groups, status of an organisation on the market

1. INTRODUCTION

The subject of this paper is to set out the nature of basic marketing strategies , which are in theory the most detailed aggregated , which are most frequently used in practice . Marketing Strategy is the connection (direct connection) between the focused marketing strategy and integrated marketing communications strategy which monitor and content enrich each other .

2. STRATEGY OF INTEGRATED MARKETING COMMUNICATIONS BY PRODUCT LIFE CYCLE

The theory of product life cycle is one of the first theories of marketing, which is discussed in the scientific and technical literature. According to this theory, the life cycle of most market products takes place through certain phases that follow one after the other, and which at the same time reflect the profitability of the business of prosperity with the given products. The usual life cycle of the product placed on the market are:

- the introduction phase, which marks the period when the product first appears in a particular market when commercially targeted offers to customers,
- growth phase is the dynamic phase of market economy, which means continuing to increase sales of the product on the market,
- stages of maturity means selling climax, behind which there is a demand for calming and soothing the treated product placement penetrated the market,
- decline phase is the final phase in the life cycle of a particular product characterized by a drastic drop in sales and earnings, followed by technological and / or market the product death, if the management company has not taken adequate designed and energetic measures on its technological and / or market revitalization.

All products intended for the market, subject to technological obsolescence or fashion and seasonal products, and other transient values, have their own life cycle, which takes place in stages which we have just enumerated. Each of these phases of the life cycle requires the creation and implementation of specific marketing, as well as creation and implementation of specific marketing strategy, which the proper implementation of the positive effects of market operations with a given product, should be maximized, and to minimize the negative. The

above mentioned is what follows the appropriate model of advertising appropriate specific stage of the life cycle of the product.

"If it is determined propaganda platform that aims to explain the properties of the product or its use, it is obvious that the product is in the phase of introduction or early growth. Fight with competitive means more choppy its maturity. Decadent, if at this stage the management company find a retailer with enough courage and money to invest in outdated product features a segment-oriented propaganda "(Staton, W., M. Etzel, Walker B, 1994).

The introduction of certain products in the process of market exploitation is the most critical part of promotional communication, to ensure the successful placement of the new product. In the phase of introducing the product in the supply range in order to conquer markets may use the following marketing strategies:

a) The strategy quickly reap (Strong promotion, high price) by the high price based on strong commercial the management wants to quickly draw a bigger profit opportunities that are possible. The strategy of quickly reap is used in practice in those situations, when it comes to selling fashionable or seasonal items, which encouraged buyers to their current needs or encourage strong advertising immediately want to eat or want to own right now. Customers in such cases are usually willing to pay the price above the average in order to meet some of their real or imagined (emotional) needs.

b) The strategy of easily reap (poor promotion, high price) is based on the fact that the high-priced and exclusive and realize a big difference in the price ie. profit per unit of product, along with a small investment in advertising and marketing costs low. Strategy easily reap apply those firms that have products of lasting value ie. products that do not quickly become obsolete or those companies that have an absolute monopoly of supply of certain products in the market that customers have for some reason want to purchase regardless of the terms of the sale price. The rule is that this type of strategy are used by suppliers of quality products of lasting value.

c) The strategy of rapid penetration (penetration) in the market (a strong promotion, low price) is committed to the mass market, where profit companies - suppliers realized based on "economies of scale". By applying this strategy achieves a small profit per unit placed the article / service, however in total masiprometa achieved a decent profit because the volume of loans is extremely high. The strategy of fast market penetration is usually applied in cases where the market is saturated and a lot on it, and when there is strong competition, which prevents the imposition of high prices to customers of tender product.

Models of promotional communications, which are applied in strategy in the growth of sales certainly differ from the applied model with the introduction of the product. In the growth stage of product placement on the market management company, as a rule, do not make any drastic strategic shifts. If the initially defined strategy is well chosen, it is at this stage of the product life cycle only refined and improved. Following the requirements and behavior of customers in the above stage investments products offer management company in a given period, usually it takes the following actions and activities:

- enriching the supply range of products of the same type, brand or other features for which customers express interest
- finding new channels of placements and new customers through which market products for which there is sufficient demand,
- promotion of product designs more proficient and focused on customers that have been found to express the greatest interest for the purchase,
- If customers are most pronounced needs already met and production and marketing are already well-established, which makes room for a certain business savings, selling price of the product is gradually reduced, to a lower price category and attract interested buyers less purchasing power, as well as categories of customers less interested in the product supply.

At the stage of sales, growth is carried out permanent monitoring of merchantability placed the product in order on this basis if it could make a timely remodeling mix promotional communication that will in a particular situation give the best results.

As in biology and in the market economy almost every product experience market maturity and conditions suiting promotional communication. Stage of maturity of the product is a critical period in the business with a product that has a life cycle. At this stage of the life cycle of sales achieved its peak, followed by then, if nothing is done, followed by a faster or slower decrease, depending on the type and character of the product, its usability (fashionable and current events), and also depending on the request demand for these products and offers from competitors. To stage of maturity turned to a positive growth of sales or to sales remained at the same level as tolerable fluctuations in demand, it is necessary to change marketing strategies that you an achieve in the following directions:

- the modification of the market,

- the modification of the offering range,
- modification of the instrument of marketing,
- the general (overall) modification of marketing programs.

In biology, as well as from systems theory are known to all living organisms, and the work people have developed time-barred. This was not just a characteristic of biological organisms but also the quality of the product of human labor, regardless of which those products are made. Speaking of limitations products of human labor can be without talk about the physical and moral ie. market obsolescence. Cited obsolescence in products intended for the market manifests itself through a process of decreasing sales. Phase inexorable decline of interest in the product is expressed in practice by reducing the demand and reducing the placement of a given product / service market. This period of product life cycle requires timely and energetic management operation to stop the negative trends in the business and undertaking of concrete measures, which are also strategic. The task of top management and marketing management in such situations is as follows:

- identifying obsolete product lines, or individual items in the context of the offering of programs by, in order of their elimination from the portfolio;
- the decision to abandon uneconomic assortment;
- Identification of the marketing strategies of stocks that are poorly sale
- (ie, obsolete inventories) in which it was frozen circulating capital company;
- tactful and cooperative involvement fine and mercantile transactions with customers with whom business is not profitable is not prosperous;
- reorientation activities to customers (suppliers, customers, and others) with which it can perform a lucrative business.

The management company should be aware that the concept of product life cycle means a permanent shift in demand from old products to new products, the products that have passed the market maturity of the products for which demand has yet to realize its climax. The concept of product life cycle also means that the demand for a particular product begin to be reduced when the market appears a new product, which according to some rational or irrational (fashion) determinations more attractive for customers, in respect of products from the former range.

Management strategy based on product life cycle is created so that the company invest cautiously and deliberately in its tendered programs, which are subject to fluctuations in demand. When a market analysis show that this is established, the management company should accept some losses if the market for the products merely creates and if you would then certainly be a rise in demand and increase profitability placement. For products that have a short life span management of the company must act quickly and vigorously in order to timely appearance and performance in the market, then a fast-pulling - out maximum profit effects. Successful implementation of appropriate strategies to create the offering of the program at the stage of maturity of the product should follow the appropriate model of integrated marketing communications tailored to the product, company and market context. Since one of solving the problem of obsolescence of products for technology or market "rejuvenation", the emphasis in remodeled promotional campaign must be skillfully "switch" from obsolete to the new "rejuvenated" product.

3. STRATEGY OF INTEGRATED MARKETING COMMUNICATIONS BY CHARACTERISTICS OF TARGET GROUP

Modern theories of marketing and modern practices have identified several types and models of applied marketing strategies. One of the relevant policy approach is determination of management software company according to the characteristics of the target group of customers. According to the position you want to achieve in the market entrepreneurs and top managers marketing managers can create and implement one of the following strategies for market penetration:

- a strategy based on a corporation (company), called the strategy of mass (undifferentiated) marketing,
- a strategy based on customers, which is also called segmentation strategy
- a strategy based on its competitors, which is also called differentiation strategy
- a strategy based on the combination, which is referred to as a positioning strategy.

Each of these strategies causes the corresponding specific model of integrated marketing communications strategies a suitable type. It is a sophisticated communications strategies suitable type. It is a sophisticated model of market promotion, with which the organization and its products closer to the target customers.

From the aspect of historical applicability it can be concluded that the strategy of mass marketing is one of the first strategies that are on the go market development - the last epoch of civilization progress, applicable in practice.

The strategy of mass marketing represents such a market approach, under which the firm does not make a special selection, not between the items that will provide their customers, not between customers that will make its offer. When using this strategy, the company is addressing all commercial available to customers, regardless of their expressed interest, economic strength, the practical needs of the offered goods, legal status, ie seats. place of residence or other demographic, economic, social, ethnic or psychological characteristics. Customers are not segmented according to this concept, because everything represents the target market. Implementation of the strategy of mass marketing represents in fact an attempt to capture the whole market - creating such deals, which would attract the greatest part of the demand from different segments of the market available. This model assumes that the bidding strategy to offer customers such products or services, for which most of them certainly expresses a certain degree of need and interest.

Mass marketing strategy is based on the function of prosperity and profitability of the company as a whole, in which the creation of the offering of the program is not a slave to any dogma of market operations. Offers to create a highly flexible, because it is only defined by the desire to maximize profits, which the company needs to achieve in the circumstances, in a given market, given the possibilities in a given period of operation.

Model of integrated marketing communications to be used in promoting the company and its supply is usually general corporational (organizational) type. All media that is used in the application of this strategy and are primarily focused on the positive presentation of the company and through it in its global offer. The aim is to consciousness and subconscious customer challenge and retain the impressions of familiarity, recognition and memorable. The weight of a truly competitive companies and their supply-market programs listed should encourage buyers to connect for the company and presented its offer.

Entrepreneurs and marketing managers operating in the market have long been established in a way that all customers - whether they are legal or natural persons, are not the same. They differ according to the needs and also by purchasing preferences (preferences), which in practice restricts the application of different marketing strategies tailored to specific target customers. Application has created the means need to be commercially interesting for each group of customers creates a special strategy of appearances, appropriate wishes and needs of these groups. Listed Interest isolated groups called as segments of customers a marketing strategy directed towards them is called the strategy of segments.

The strategy of segmentation model is a strategic market approach aimed at specific customers correct (public, clients, customers) of the company. According to this model on the market, according to a relevant criterion, make the preliminary classification of all customers to specific segments (groups), to be followed by the further procedure performed allocation of marketing to one or several segments of customers who are considered to be the most interesting. Selected customer segment is considered to be the target segments, to whom then primarily direct the attention and activities of entrepreneurial management company. Other segments, which do not promise much, largely ignored, because the business with them only distracted the strength and resources of the organization in a direction that is not enough prosperous and profitable.

When creating a true strategy of segmentation it has to be sophisticated (subtle) analysis of expressed or latent needs of customers in the market in order to identify unmet or under-met needs, the needs expressed by certain categories of customers of payment of interest. Experienced managers are sometimes true and previously thought segmentation scenario, but then through a carefully conducted survey in the field and exact statistical and mathematical analysis, this scenario cognitive and practical check and then be sure to operationalize the business that is real.

Segmentation strategy is a model for market penetration that has the appropriate procedure professional performance. It is really about the three basic phases of strategy of segmentation, which include procedures: (1) market segmentation, (2) selection of target customers, and (3) positioning.

REFERENCES

- [1] Kalač, B., Jokić D. (2004) *Preduzetništvo*. Novi Pazar: Internacionalni univerzitet.
- [2] Kotler, P. (2000) *Marketing Management*. New Jersey: Prentice-Hall.
- [3] Staton. W., Etzel M., Walker B. (1994) *Fundamentals of Marketing*. New York: McGraw-Hill.
- [4] Stoner. J. A. F., Freemann E. R., Gilbert D, R. (1995) *Menadžment*. Beograd: Ženid.
- [5] Milosavljević, M., Maričić, B., Gligorijević, M. (2004) *Osnovi marketinga*. Beograd: Ekonomski fakultet.
- [6] Randall, D. (1994) *Managing Communications for Maximum Market Impact*. Minnesota.
- [7] Shimp. T. (2000) *Adversting, Promotion and Supplemental Aspects of Integrated Communications*. Fort Worth: The Dryden Press.
- [8] Grubor, A. (2002) Informacija međunarodnih marketing istraživanja u funkciji planiranja i razvoja proizvoda, *Anali Ekonomskog fakulteta u Subotici*, broj 7.
- [9] Čatović, A., Elfić-Zukorlić, E. (2015) Pretpostavke efikasnog komuniciranja u organizacijama, *Ekonomski izazovi*, Vol. 4, br. 7, str. 102-110.

KEY FACTORS THAT PROMOTE THE SPREAD OF MILITANT ISLAMISM IN THE BALKAN PENINSULA

Nenad Taneski, PhD

Military Academy – Skopje, Macedonia, nenoreal@yahoo.com

Borche Chaminski

Army of Republic of Macedonia, bcaminski@yahoo.com

Abstract: As a multi-religious and multi-ethnic region that thrives with unresolved bilateral disputes and open national issues, at present Balkan Peninsula is to be found in an indeterminate political and security circumstances. This situation has the potential to further boost the spread of militant Islamist ideology, promoted by local and supported by the global militant Islamist organization, formed on the basis of the most extreme forms of Islam that promote religious and ethnic hatred, discord with modern democratic processes and human rights freedoms.

The growing number of militant Islamists from the Balkan countries fighting on the side of armed paramilitary formations of the Islamic State (IS) in Syria and Iraq only confirm the fact that the Balkans is a region in which radical structures consistent with the ideology of militant Islamism are active. As a result, militant Islamists have established a solid base to spread that ideology between the Muslims and the general population. The key factors that create conditions and encourage the spread of militant Islamism in the Balkans will be determined in this paper.

Keywords: militant Islamism, ideology, Balkan Peninsula, threat

КЛУЧНИ ФАКТОРИ КОИ ГО ПОТТИКНУВААТ ШИРЕЊЕТО НА МИЛИТАНТНИОТ ИСЛАМИЗАМ НА БАЛКАНСКИОТ ПОЛУОСТРОВ

Ненад Танески

Воена Академија - Скопје, Македонија, nenoreal@yahoo.com

Борче Чамински

Армија на Република Македонија, bcaminski@yahoo.com

Апстракт: Како мултирелигиозен и мултиетнички регион кој изобилува со нерешени билатерални спорови и отворени национални прашања, денес Балканскиот Полуостров се наоѓа во неизвесна политичко-безбедносна состојба. Таквата состојба има потенцијал дополнително да го стимулира ширењето на милитантно-исламистичката идеологија, промовирана од локалните и поддржана од глобалните милитантно исламистички организации, формирани врз основа на најекстремните форми на исламот коишто промовираат верска и етничка омраза, несогласување со современите демократски процеси и човековите права и слободи.

Сè поголемиот број на милитантни исламисти од Балканските земји кои се борат на страната на вооружени паравоени формации на Исламската Држава (ИД) во Сирија и Ирак, само го потврдуваат фактот дека Балканскиот Полуостров е регион во кој се активни радикални структури доследни на идеологијата на милитантниот исламизам. Како резултат на тоа, милитантните исламисти воспоставија солидна база за ширење на таа идеологија меѓу муслиманската и останатата популација. Во овој труд ќе бидат детерминирани клучните фактори кои создаваат услови и го поттикнуваат ширењето на милитантниот исламизам на Балканскиот Полуостров.

Клучни зборови: Милитантен исламизам, идеологија, Балкански Полуостров, закана

1. ВОВЕД

Вооружените конфликти, кои на крајот од XX Век го започнаа дезинтеграциониот процес на Балканските народи, резултираа во состојба на изразите етничка и верска поделеност која максимално беше експлоатирана од страна на глобалните милитантно исламистички организации. По успешното етаблирање во Балканското мултиетничко општество, милитантните исламисти инсталираа силна човечка и материјална инфраструктура која, политичката определба на Балканските народи за учество во

Глобалната коалиција за борба против тероризмот, ја искористи како адут во насока на ширење на милитантно-исламистичката идеологија.

Фактот дека милитантните исламисти се присутни и интегрирани во општеството, ја шокира јавноста и неминовно ја наметна потребата од детално истражување на факторите кои муслиманите од Балканскиот Полуостров ги доведуваат во состојба на неотповиклива решителност за употреба на сила во функција на идеологијата на милитантниот исламизам. Во тој контекст се поставува прашањето: Која е главната причина поради која муслиманската популација од Балканскиот Полуостров се радикализира до степен на употреба на насилство, дури и по цена на жртвување на сопствениот живот? За да се даде конкретен одговор на поставеното прашање, најнапред потребно е да се дефинира поимот радикализација, а потоа да се моделираат процесните фази кои се во функција на милитантно-исламистичката идеологија на Балканскиот Полуостров.

2. РАДИКАЛИЗАЦИЈА НА МУСЛИМАНСКАТА ПОПУЛАЦИЈА

Кон крајот на првата и почетокот на втората деценија од XXI век, радикализацијата не само што стана топ тема за националната и на регионалната безбедносна политика на земјите од европскиот континент, туку таа беше предмет на голем број научни истражувања чиешто заклучоци се фокусирани на насилните и ненасилните методи како два клучни центри на гравитација во процесот на радикализација. Кај насилната радикализација, фокусот е ставен на активната потрага или прифаќањето на употребата на сила и насилство во функција на остварување на целта. Кај ненасилната радикализација акцентот е ставен на активностите насочени кон потрага и прифаќање на далекусежни промени во општеството, кои можат, но и не мора да претставуваат закана за демократијата или да користат насилство за остварување на целите.¹²⁶ Со цел да се добие целосна слика за процесот на радикализација, неопходна е детална анализа на причините што ја иницираат, најпрво ненасилната а потоа и насилната радикализација. Таа анализа е неопходна бидејќи треба да даде одговор на прашањето: Што е тоа што некои радикали ги мотивира да применат насилни методи, за разлика од другите кои применуваат ненасилни методи во функција на остварување на целите?

За разлика од поголемиот дел од Балканските, западноевропските земји развиле повеќе дефиниции што укажуваат на сериозноста на радикализацијата на муслиманската популација. Дефиницијата што изворно потекнува од Данската разузнавачка служба (Politiets Efterretningstjeneste - PET) претставува најчесто употребувана дефиниција од страна на академската заедница во Европа за дефинирање на насилниот радикализам. Според неа, радикализмот е „процес во кој поединецот во сè поголема мера прифаќа употреба на недемократски и насилни средства, вклучително и тероризам, во обидот да постигне одредена политичка или идеолошка цел“.¹²⁷ За разлика од насилниот, како репер за дефинирањето на ненасилниот радикализам најчесто се користи дефиницијата на Холандската разузнавачка служба (Algemene Inlichtingen - en Veiligheidsdienst - AIVD). Според неа, радикализмот е „потрага по и/или поддршка на далекусежни промени во општеството што можат да го загрозат демократскиот правен поредок, и вклучуваат употреба на недемократски методи кои можат да му наштетат на функционирањето на демократскиот правен поредок“.¹²⁸ Доколку се направи компарација на двете дефиниции, може да се констатираат одредени разлики. Имено, дефиницијата на Данската разузнавачка служба ја потенцира активностата преземена за остварување одредена политичка или друга цел, во случајот волјата за употреба на насилство, додека пак, дефиницијата на Холандската разузнавачка служба тежиштето го става на недемократските намери на радикалите, кои може но и не мора да бидат проследени со насилство. Со оглед на фактот дека пет/седум од вкупно единаесетте држави на Балканскиот Полуостров се членки на ЕУ/НАТО, од особена важност за предметното истражување е да се наведе и официјалната дефиниција на ЕУ за процесот на радикализација. Според

¹²⁶ Veldhuis, T and J. Staun. *Islamist Radicalisation: A Root Cause Model*. Den Haag: Netherlands Institute of International Relations Clingendael, (October 2009).

¹²⁷ European Commission. *Radicalisation, Recruitment and the EU Counter-radicalisation Strategy*. (17 November 2008).

¹²⁸ Ministry of the Interior and Kingdom Relations. *From Dawa to Jihad: The Various Threats from Radical Islam to the Democratic Legal Order*. The Hague: Central Intelligence and Security Service (2004). Достапно на <http://www.fas.org/irp/world/netherlands/dawa.pdf>, пристапено на 30.08.2016.

Европската комисија, насилната радикализација се дефинира како „феномен што ги соединува мислењата, ставовите и идеите на луѓето кои би можеле да доведат до акти на тероризам“.¹²⁹

Врз основа на анализата на презентираниите дефиниции, може да се констатира дека радикализацијата претставува постепен процес, што без разлика може да се случи многу бргу, нема конкретно дефиниран почетна или крајна состојба. Всушност, радикализацијата повеќе претставува индивидуален развој кој е инициран од уникатна комбинација на причинско-последични фактори што предизвикуваат драстична промена во ставовите и однесувањето на поединците.

2.1 ПРОЦЕС НА РАДИКАЛИЗАЦИЈА

Процесот на радикализација на муслиманската популација на Балканскиот Полуостров, не може и не смее да се разгледува како резултат на само една причина, без разлика на тоа колку таа е независна или конкретна. Менталното растројство, верскиот фанатизам, економската и социјалната состојба се само дел од причините кон кои е насочено мнозинството од академската заедница која се занимава со истражување на овој феномен. Меѓутоа, причините кои младите муслимани може да ги мотивираат на употреба на насилство не се доволно јасни и истовремено содржат карактеристики што се заеднички за целокупната популација која се соочува со слични ситуации на многу поразличен начин.¹³⁰ Затоа, објаснувањата базирани врз погоре наведените причини можат да содржат одредена вистина, но не се доволно конкретни и практично употребливи во насока на попречување на радикализацијата на муслиманската популација. На пример, доколку се земе предвид дека претежно младата муслиманска популација е инволвирана во процесот на радикализација, следи констатацијата дека и старосната структура би можела да се разгледува како една од потенцијалните причини.

Фрустрацијата (од животот, социјалната изолација, владината или политиката на Западот и сл.) и влијанието на духовните/религиозните лидери, претставуваат клучните елементи во процесот на радикализација на младите муслимани. Сепак, поради тоа што создавањето слика за себе е една од заедничките карактеристики на радикалите, се чини дека радикализацијата има повеќе конекции со психолошката отколку со социјалната или економската димензија. Типичен пример претставува пронаоѓањето и поврзувањето на поединците со нивните истомисленици, со кои заедно поминуваат низ серија од настани и фази кои можат да резултираат во насилен радикализам. Како и да е, на крај, само одреден број индивидуи ја достигнуваат фазата на насилниот радикализам, додека другите се откажуваат во текот на фазите на процесот на радикализација.

Врз основа на досегашните истражувања од страна на академската заедница и методите на работа на разузнавачко-безбедносните служби на современите држави,¹³¹ дефинирани се четири различни фази кои се целосно апликативни во моделирање на процесот на радикализација на муслиманската популација во земјите од Балканскиот Полуостров (Табела 1).

Првата фаза се состои од голем број основни фактори кои муслиманите ги чинат приемчиви и подложни на екстремизам, непосредно пред отпочнувањето на процесот на радикализација. Идентитетска криза, дискриминацијата, отуѓувањето и неправдата, животната средина, соседството, семејството, личните трауми и недостатокот од јавна дебата за милитантниот исламизам се најчестите причини кои муслиманите на Балканот ги прават потенцијални радикалисти. Џамиите, интернетот, училиштата, како и дневната интеракција како резултат на професионалните и општествените обврски, служат како локации, односно настани каде што младите муслимани имаат можност да се запознаат со процесот на радикализација. Основните фактори не даваат конкретно појаснување на причината поради која бројот на муслиманите кои се радикализираат е многу помал од бројот на оние што не го искусиле или се откажале за време на процесот на радикализација. Сепак, тие служат како основни мерливи

¹²⁹ European Commission. *Terrorist recruitment: a Commission's Communication addressing the factors contributing to violent radicalisation*. MEMO/05/329, Brussels (21 September 200). Достапно на [http://europa.eu/rapid/press-release MEMO-05-329_en.htm](http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-05-329_en.htm), пристапено на 30.08.2016.

¹³⁰ Roy, O. „The Challenges of Euro-Islam“, ed. Adam Garfinkle, *A Practical Guide Wining The War on Terrorism*. Stranford University, Hoover Institution Press, (2004).

¹³¹ За потребите на истражувањето извршена е анализа на моделите на процесот на радикализација развиени од Холандската и од Данската разузнавачка служба, како и моделот развиен од Полицијата во Њујорк, САД. За повеќе информации види: General Intelligence and Security Service in the Netherlands (AIVD), „Violent Jihad in the Netherlands – current trends in the Islamist terrorist threat“. Hague, (2006).; Mitchell D. Silber and Arvin Bhatt, „Radicalization in the West: The Homegrown Threat“. *The New York City Police Department, Intelligence Division*, (2007).; Politiets Efterretningstjeneste (PET), Center for Terroranalyse (CTA), <<https://www.pet.dk/English/CenterforTerrorAnalysisCTA.aspx>>

параметри, карактеристични за голем број поединци кои поминале низ фазите од процесот на радикализација и биле инволвирани во милитантниот исламизам.

Втората фаза од процесот на радикализација се состои од три форми на трансформација на религиозниот идентитет или однесување. Секоја од формите на трансформација, дадени во табелата, се базираат на индивидуалните фактори како резултат од личните фрустрации од животот, домашната или меѓународната политика. Во оваа фаза, поединците започнуваат со потрагата по нов идентитет базиран на религијата, се повеќе се интересираат и го истражуваат радикалниот исламизам, се поистоветуваат со неговите следбеници. Навлегувајќи се подлабоко во процесот, поединците започнуваат со постојано присуство во џамиите или останати локации каде се проповеда исламистичката идеологија. Притоа, величењето на дихадот, меѓународната политика кон муслиманскиот свет и влијанието на верските лидери се клучните активатори кои понатаму ветуваат личен прогрес кон третата фаза од процесот на радикализација.

Во третата фаза доаѓа до целосно убедување и индоктринација на поединецот во радикалните исламски структури. Најкритичниот сегмент од оваа фаза е моментот на целосно прифаќање на идеологијата на милитантниот исламизам и личното убедување дека употребата на сила против „неверниците“ е оправдана од идеолошката цел на милитантниот исламизам. Патувањето во странство заради верска или воена обука, поврзувањето со одредена група/организација, како и формирањето локални кампови за обука, претставуваат катализатори што дополнително го олеснуваат процесот на радикализација.

Табела 1: Процес на радикализација

I фаза	II фаза	III фаза	IV фаза
Пред радикализација	Трансформација и идентификација	Убедување и индоктринација	Дејствување
<p>Основни фактори</p> <ul style="list-style-type: none"> - Идентитетска криза на муслиманите - Дискриминација, отуѓување и неправда - Животна средина, соседство и семејство - Лични трауми - Релативен недостаток од јавна дебата за милитантниот исламизам во ЛИЕ <p>Средина во која се одвива</p> <ul style="list-style-type: none"> - Џамија - Интернет - Училиште - Работно место - Затвор - Спортски активности - Семејство и пријатели 	<p>Трансформација</p> <ul style="list-style-type: none"> - Премин од нерелигиозен во религиозен идентитет - Радикално толкување на исламот/испитување на вахабизмот и идеологијата на милитантниот исламизам - Преминување од една вера во друга/конвертирање (од христијанска во муслиманска) <p>Идентификација</p> <ul style="list-style-type: none"> - Зголемено идентификување со и прифаќање на причините за екстремизмот <p>Активатори</p> <ul style="list-style-type: none"> - Глорификација на дихадот, активизам - Надворешната политика кон муслиманскиот свет - Харизматична личност/лидер <p>Средина во која се одвива</p> <ul style="list-style-type: none"> - Џамија - Интернет - Училиште - Работно место - Затвор - Спортски активности - Семејство и пријатели 	<p>Убедување</p> <ul style="list-style-type: none"> - Изолација од претходниот начин на живот - Целосно прифаќање на идеологијата на милитантниот исламизам - Зголемен интензитет на обука - Доделување задачи - Подготвеност за дејствување <p>Катализатор</p> <ul style="list-style-type: none"> - Патување во странство (религиска или воена обука) - Поврзување на групата - Формирање и обука во локален камп <p>Средина во која се одвива</p> <ul style="list-style-type: none"> - Приватни домови - Рурални средини - Автомобили - Тешко пристапни и прикриени места 	<p>Дејствување</p> <ul style="list-style-type: none"> - Подготовка - Планирање - Извршување <p>Засилување</p> <ul style="list-style-type: none"> - Патување во странство - Поврзување на групата - Камп за обука - Видеа <p>Клучни компоненти</p> <ul style="list-style-type: none"> - Финансирање - Селекција на целите - Набљудување - Обезбедување на средства (оружје, експлозив и сл) <p>Средина во која се одвива</p> <ul style="list-style-type: none"> - Приватни домови - Рурални средини - Автомобили - Тешко пристапни и прикриени места

Понатаму, доколку се спореди средината во која се одвива процесот од третата фаза, со средината во првата и втората фаза, може да се констатира голема промена. Замената на јавните објекти со локации и објекти кои гарантираат поголема приватност се одличен индикатор што укажува на фактот дека поединците или групата преземаат превентивни мерки за безбеден и сигурен премин во последната фаза од процесот.

Планирањето, подготовката и извршувањето на дејства на претходно селектирани цели со употреба на оружје и експлозивни средства, ги претставуваат основните карактеристики на четвртата и најкритична фаза од процесот на радикализација. Суштината на оваа фаза, која може да трае и најкратко, се состои од фактот дека секој член на групата се обврзува на употреба на сила и насилство. Интензивираната обука, моралот, зајакнувањето на меѓусебната доверба и изразитата безбедносна култура ја отсликува нивната посветеност и лојалност на крајната идеолошка цел на милитантниот исламизам.

2.2 Фактори во процесот на радикализација

Од анализата на процесот на трансформација може да се заклучи дека радикализацијата е процес што не може да се објасни на едноставен начин, бидејќи квантитетот и разновидноста се основните карактеристики на факторите кои доведуваат до нејзина појава.¹³² Како што веќе беше констатирано, не постои стандарден профил според кој може да се донесе заклучок дека одредено лице е склоно кон радикализација. Религијата и незадоволството од политиката на западните сојузници кон муслиманскиот свет, во втората деценија од XXI век се покажаа како клучни фактори што доведоа до употреба на сила од страна на милитантните исламисти на Балканот. Сепак, клучните фактори што ги мотивираат младите муслимани од Балканскиот Полуостров да пристапат кон процесот на радикализација се делат на три групи, и тоа: основни, активирачки и опортунистички фактори.

2.2.1 Основни фактори

Во согласност со фазниот модел, најчестите основни фактори што муслиманската популација ја прават подложна на радикализација се:

- идентитетска криза на муслиманите;
- дискриминација, отуѓување и неправда;
- животна средина, соседство и семејство;
- релативен недостаток од јавна дебата за милитантниот исламизам на Балканот.

Како еден од клучните основни фактори од првата фаза на радикализација на муслиманите на Балканскиот Полуостров – идентитетската криза – за прв пат се појавува во седумдесеттите години од XX век. Систематската асимилација на муслиманите, влијанието на глобалните исламски движења, како и напуштањето на традиционалната муслиманска култура од страна на младите муслимани, срамежливо ја најавија идентитетската криза која во деведесеттите години од минатиот век ја доживеа својата кулминација. Јавно презентирана преку Исламската декларација на Алија Изетбеговиќ, идентитетската криза на муслиманите од поранешна Југославија за прв пат беше искористена во функција на издвојување на муслиманите како посебен идентитет во југословенското мултиетничко општество, различен од српскиот или хрватскиот.

Покрај идеологијата, трагајќи по новиот идентитет голем дел од муслиманите се свртеа кон радикалните форми на исламот, особено вахабизмот, притоа создавајќи услови за судир меѓу поделената муслиманска популација. Најавената борба против „сè што не е исламско“ и нејзиното проширување од Босна во земјите од регионот (особено во Србија (Санџак), Косово, Албанија и Македонија), покажа дека концептот на глобалната ума (Ummah)¹³³ имал, и сè уште има, една од клучните улоги во дефинирањето на новиот исламски идентитет на Балканот. Според одредени истражувачи на милитантниот исламизам, денес концептот на глобалната ума е идентичен со концептот на пролетаријатот и неговото влијание врз левичарските сили во шеесеттите години од XX век. Според Махмуд Мамдани, умата е „имагинарно и притаено општество што и дава легитимитет на мала група која наводно зборува во нејзино име“.¹³⁴ Наместо да се идентификуваат со општеството и неговите вредности, дел од муслиманите започнуваат да се идентификуваат со глобалната ума, истовремено инволвирајќи се во радикалниот исламизам.

Насочувањето кон исламскиот идентитет може да биде интензивирано од низа фактори, како што се: отуѓувањето, општественото незадоволство, сиромаштијата, дискриминацијата и социјалната апстиненција на муслиманите. Во тој контекст пристапувањето кон радикалниот исламизам може да се

¹³² Veldhuis, T and J. Staun, op. cit., 21.

¹³³ Глобална исламска заедница.

¹³⁴ Mamdani, M. „Whither Political Islam“. *Foreignaffairs*, (January/February 2005).

третира како можност за стекнување достоинство, чувство на припадност, почит и што е најважно од сè, должност (или цел).

Релативно голема е бројката на муслиманите кои се соочуваат со невработеноста и ниските примања како еден од клучните проблеми во поголемиот дел од Балканските земји. Во знак на револт и чувствувајќи се како „граѓани од втор ред“, дел од нив целосно му го вртат грбот на општеството и на социјалните активности во него. Како резултат на тоа доаѓа до поларизација помеѓу муслиманите и немуслиманите, која понатаму ги мотивира поединците да пристапат кон процесот на радикализација.¹³⁵

Животната средина, односно непосредното опкружување, претставува уште еден основен фактор што муслиманската популација ја чини подложна на радикализација. Имено, индивидуалната радикализација е одлика на средината во која веќе егзистираат радикализирани структури или поединци. Благодарение на нив и на локациите на кои дејствуваат, младите муслимани за прв пат се среќаваат со идеологијата на исламизмот и неговата насилна форма. Како резултат на тоа доаѓа до прогресивна социјална и општествена изолација на муслиманите што резултира со создавање и егзистирање на т.н. паралелни општества. Тие паралелни општества понатаму добиваат улога на идеолошки храмови или светилишта за негување и ширење на идејата за радикализација на муслиманската популација. За разлика од европските метрополи, паралелните општества на Балканскиот Полуостров претставуваат ретка појава која е ограничена на БиХ.

И покрај тоа што најголемиот број исламистички организации ги осудуваат насилните методи на дејствување на исламистите, сепак инволвирањето на муслиманите во јавните дебати за импликациите од милитантниот исламизам на Балканот сè уште е на многу ниско ниво. Бројот на имами кои јавно ѝ се спротивставуваат на идеологијата на милитантниот исламизам на Балканскиот Полуостров е релативно мал. Инспирирани од терористичките напади на милитантните исламисти во БиХ, во Македонија и во Бугарија, официјалните претставници на исламските верски заедници на дел од земјите од ЈИЕ, за прв пат проговорија за ризикот од радикализација на муслиманската популација во регионот. Конкретен пример претставува писмото преку кое имамот од ИВЗ на БиХ, Салведин Бегановиќ, отворено се спротивставил на заминувањето на граѓаните на БиХ во Сирија за да се борат на страната на ИД. Во отвореното писмо, Бегановиќ го повикал осомничениот радикален верски лидер Билал Босниќ, да прекине со исламистичката реторика која граѓаните на БиХ ги вовлекува во борбите во Сирија.¹³⁶

Потребата од јавна дебата за негативните ефекти од радикализацијата беше илустрирана преку резултатите од анализите спроведени од страна на Истражувачкиот центар „Пју“ (Pew Research Center). Според истражувањето спроведено во 2013 година, процентот на муслиманите кои се залагаат за воведување на шеријатот како официјален закон за земјите во кои живеат, воопшто не е за потценување. Вкупно 20% од испитаниците во Косово ја поддржале имплементацијата на шеријатот, додека во БиХ и во Албанија истото мислење го имале 15%, односно 12%.¹³⁷ Што се однесува до регион на Балканскиот Полуостров во целина, 18% од вкупниот број муслимани го поддржуваат воведувањето на шеријатот како официјален закон на државата во која живеат.¹³⁸

Маргинализацијата на муслиманите, невработеноста и нискиот социјален и економски статус, перцепцијата за нивната споредна улога во општеството, како и постоењето на паралелните општества, претставуваат фактори што го поддржуваат процесот на радикализација. Меѓутоа, неопходно е да се нагласи дека тие се само индикатори, а не конкретни факти што докажуваат дека одредена личност е радикализирана до степен на подготвеност за употреба на сила во функција на идеологијата на милитантниот исламизам. Најголемиот дел од муслиманите на Балканот кои живеат во рурални средини, кои се соочуваат со идентитетска криза или се невработени, не се претвораат во милитантни исламисти. Според тоа може да се констатира дека најголемиот дел од муслиманите на Балканскиот Полуостров се мирољубиви граѓани кои ги почитуваат законите и ги поддржуваат општествените вредности и дека ограничен број од нив претставуваат потенцијални милитантни исламисти.

2.2.2 Активирачки фактори

Втората и третата фаза од процесот на радикализацијата може да се разгледуваат како една целина, од причина што тие всушност ја претставуваат транзициската фаза која поединецот ја поминува

¹³⁵ General Intelligence and Security Service in the Netherlands (AIVD). *Violent Jihad in the Netherlands – current trends in the Islamist terrorist threat*. Hague, (2006).

¹³⁶ Remiković, D. „Imam u BiH meta radikalnih islamista“. Sarajevo: Southeast European Times, (28.01.2015). Достапно на <http://www.setimes.com/cocoon/setimes/xhtml/bs/features/setimes/features/2015/01/28/feature-01>, пристапено на 31.08.2016.

¹³⁷ *The World's Muslims: Religion, Politics and Society*. Pew Research Center, (April 30, 2013).

¹³⁸ Ibid.

на патот од предрадикализацијата кон вистинската радикализација која резултира со негова подготвеност за употреба на сила. Транзициската фаза директно е условена од неколку заеднички фактори, и тоа:

- надворешната политика и изолирани провокации;
- глорификација на Цихадот, активизам и потрага по причина;
- постоење на харизматична личност, лидер или духовен советник.

Воените операции во Ирак, во Авганистан и во Либија, за најголемиот дел од муслиманите низ светот претставуваат акт на окупација на традиционалниот муслимански свет и извор на омраза кон западните сојузници. Сликите од геноцидот врз босанските муслимани, третирањето на затворениците како и телевизиските репортажи од боиштата во: Ирак, Авганистан, Либија, Чеченија, Палестина, Сирија и сл. континуирано создаваа слика дека муслиманите се предмет на насилство, малтретирање и неправда. Пасивноста на западните сојузници во однос на настаните во БиХ и неодамна во Сирија, како и активната поддршка на Израел го претставуваат клучниот фактор што резултира со создавање омраза кон нив, особено изразена од страна на младите муслимани. На пример, една од основните причини што влијаеше младата босанска популација да се повика на милитантниот исламизам беше токму незаинтересираноста и пасивноста на западните сојузници и пред сè на ОН во однос на етничкото чистење спроведено од страна на босанските Срби. Слична е состојбата и денес. Голем број млади муслимани од Балканот, инспирирани од противењето на западните сојузници на формирањето на ИД и нејзините идеи за формирање на глобален калифат, во сè поголем број се радикализираат и им се приклучуваат на нивните „браќа“ на боиштата во Сирија и во Ирак.

Подготвеноста на Балканските муслимани да заминат на цихадистичките фронтови во Авганистан, во Ирак, во Сирија, во Чеченија и сл., претставува показател за огромното влијание на надворешната политика на западните сојузници врз нивната радикализација и активна поддршка на милитантните исламистички организации. Сепак, радикализацијата и подготвеноста за употреба на насилство или терористички активности од страна на муслиманската популација на Балканот претставува комплексен феномен што не е поврзан единствено со присуството на вооружените сили (ВС) на матичната земја како дел од коалициските сили во Ирак или Авганистан. На пример, Блерим Хета од Урошевац, кој на 24 март 2014 година во Багдад изврши самоубиствен бомбашки напад во кој беа убиени 52 лица, доаѓа од земја што директно не е инволвирана во ниту една мировна или воена операција во земјите од муслиманскиот свет. Самиот Блерим не бил социјално загрошена личност, не живеел во сиромаштија ниту се соочувал со општествена изолација. Сепак, под влијание на локалните радикални структури во Косово и Македонија, Блерим бил вовлечен во процесот на радикализација. Комплетирајќи ја последната фаза, заминал во Сирија со цел „...да се бори за сопствената религија бидејќи другите луѓе биле лоши“ и бидејќи „...бил подготвен и му било голема чест да умре за Алах...“.¹³⁹

Митот за глобалниот цихад претставува дополнителен фактор што ги засилува претходно наведените процеси. Верувањето дека Исламот е под постојана закана и дека секој муслиман мора да се бори во име на религијата, ја чинат суштината на идеологијата на милитантниот исламизам, која како вирус се шири меѓу младите муслимани. Токму идеологијата на милитантниот исламизам е причината што привлекува поединци кои имаат желба насилно да реагираат против општеството во кое живеат, како едноставно решение за констатираната неправда и закани против исламот. Организациите од типот на Активната исламска младина, Меѓународна исламска хуманитарна организација-ИГАСА и Ел Хилал, станале многу атрактивни за поединците кои се наоѓале на крстопатот од својот живот, кои биле фрустрирани, кои чувствувале омраза или биле во потрага по личниот идентитет.

Во финалната фаза од процесот на радикализацијата, митот за „седумдесет и двете девици“ и добивањето статус на „маченик“ претставуваат високо мотивирачки фактори. Дел од истражувачите на процесот на радикализација ги опишале овие поединци како „ентузијастички доброволци кои со нивниот хероизам и жртвување се обидуваат да ги импресионираат своите пријатели. Бомбашите самоубијци, или ‘шахиди’ како што самите се нарекуваат, станаа рок ѕвезди на младите милитантни исламисти“.¹⁴⁰ Блерим Хета претставува типичен пример за влијанието на овој фактор.¹⁴¹

¹³⁹ Pressly, L „The boy from Kosovo who grew up to be a suicide bomber“. *BBC News Magazine*, (7 October 2014). Достапно на <http://www.bbc.com/news/magazine-29524402>, пристапено на 31.08.2016.

¹⁴⁰ Sageman, M. „Radicalization of Global Islamist Terrorists“. *UNITED States Senate, Committee on Homeland Security and Governmental Affairs*, (June 27, 2007). Достапно на <http://www.hsgac.senate.gov/download/062707sageman>, пристапено на 01.09.2016.

Присуството на радикален верски лидер или харизматична личност претставува заеднички фактор за најголемиот број случаи на радикализација и инволвирање на муслиманската популација од Балканот во милитантниот исламизам. Зборувајќи од позиција на религиозен авторитет, радикалните верски лидери имаат голема можност за влијание врз личното убедување на младите муслимани. Покрај џамиите, овие лидери се активни во ширењето на радикалниот исламизам користејќи ги придобивките од развојот на современата технологија (интернет, видео пораки и сл.). На тој начин запознавањето и текот на процесот радикализацијата, од најтрадиционалното место – џамијата, полка но сигурно се префрла во приватни објекти, домови и сл. Во случајот, покрај технолошките достигнувања, голем удел во ваквиот развој на настаните имаат и активностите на разузнавачко-безбедносните служби во функција на спречување на радикализацијата.

Покрај радикалниот верски лидер, присуството на личен ментор или лидер претставува уште еден битен фактор за радикализација. Секоја милитантно-исламистичка група или организација е предводена од лидер, чија харизма, лидерски и менаџерски способности се од клучно значење за процесот на радикализација. Сепак, присуството на лидер или харизматична личност, како и другите активирачки фактори, секогаш треба да се земат предвид како индикатори кои укажуваат, но не го докажуваат процесот на радикализација.

2.2.3 Опортунистички фактори

Опортунистичките фактори се однесуваат на бројните локации на кои потенцијалните радикалисти имаат можност да контактираат или да бидат инспирирани од истомислениците, или пак места кои во крајната фаза од процесот на радикализација служат како локации за регрутирање на милитантните исламисти. Како најчести локации или настани каде што младите муслимани имаат можност да се запознаат и евентуално да ја прифатат идеологијата на милитантниот исламизам се следните:

- интернетот;
- затворите;
- џамиите;
- училиштата, универзитетите, разни младински клубови или работното место/организација;
- спортски активности и сл.

Перманентниот технолошки напредок резултираше со промовирање на интернетот во еден од клучните фактори што го олеснува процесот на радикализација на младите муслимани. Користејќи ги интернетот, младите муслимани имаат неограничени можности за комуникација со истомислениците, следење на проповедите на радикалните верски лидери, изобилството од пропагандна и индоктринирачка литература, како и пристап до разни правила на војување или изработка на импровизирани експлозивни направи (ИЕН). Од друга страна, интернетот е алатка која речиси секој може да си ја дозволи, глобално е достапна, овозможува брз пренос на пропагандни текстуални и видео материјали, закани и преземање одговорност за активностите на милитантните исламисти. Со оглед на анонимноста интернетот е одлична платформа за создавање контакти и размена на пропаганден материјал и информации без инволвирање на трета страна. Според наведените карактеристики и можности, може да се констатира дека интернетот има голема, но не и единствена улога низ четирите фази од процесот на радикализација.

Затворите отсекогаш претставувале солидни места за радикализација на муслиманската популација. Во услови на целосна изолираност од општеството, семејството и пријателите, затворите сè уште претставуваат средина во која се создава желбата за припадност, идентитет, заштита и спас во религијата. Младата муслиманска популација, која е лишена од слободата, покажува екстремна приемчивост за радикалниот ислам,¹⁴² додека „самоуките“ имами и затвореници кои како резултат на ширењето на идеологијата на милитантниот исламизам биле осудувани и затворани, дополнително влијаеле врз радикализацијата.

Најголемиот дел од џамиите на Балканскиот Полуостров во ниеден случај не смеат да се набљудуваат како радикална средина од којашто се регрутирале младите муслимани или сè уште се регрутираат за џихад. Сепак, постојат џамии кои директно или индиректно се поврзани со процесот на радикализација, и тоа преку радикалните имами кои ги претвораат во погодни локации за ширење на идеологијата на милитантниот исламизам. Џамиите најголемото влијание го имаат во првата фаза на радикализацијата, односно во фазата на селекција на потенцијалните радикали кои радикалните имами

¹⁴¹ Според интервјуто дадено од страна на неговата сестра, радикалните имами буквално му го испрале мозокот на Блерим Хета. Најпрво бил предупреден со ужасите што го чекаат во пеколот, но потоа бил запознаен и со позитивните страни на рајот. Станувајќи „шахид“ Блерим се одлучил за рајот.

¹⁴² AIVD, op. cit., 16.

будно ги набљудуваат, пред остварувањето на првиот контакт. Како резултат на зголеменото внимание од страна на разузнавачко-безбедносните служби, и отпорот на легитимните исламски верски заедници на Балканските држави, џамиите повеќе не претставуваат главни локации за радикализација на муслиманската популација. Повлекувањето од џамиите резултираше со пренесување на локациите за радикализација по приватни домови, клубови, книжарници, чајдилници, кафетерии и сл.

Училиштата, разните младински клубови, спортски активности или работната организација, претставуваат локации или настани кои овозможуваат пријателски или контакти меѓу истомисленици, како на локално и на регионално, така и на глобално ниво. Големите универзитети, особено нивните кампуси се идеални локации за радикализација на младата муслиманска популација. Токму тоа е основната причина поради која исламистичките организации ги финансираат и ги насочуваат активностите на муслиманските студентски организации кои дефинитивно прераснуваат во потенцијална база за регрутација на идните милитантни исламисти.

3. ЗАКЛУЧОК

Радикализацијата на муслиманската популација во регионот претставува релативно нов феномен што се појави за време на граѓанската војна во поранешна Југославија и што ескалираше со активното учество на поголемиот дел од земјите од Балканскиот Полуостров во Меѓународната коалиција за борба против тероризмот. Голем број верски и невладини организации, преку разни локации и настани обезбедуваат солидни услови за средби на истомислениците, пристап до радикална исламска литература, пропаганден материјал, селектирање на поединци, искористување на нивните слабости и индоктринација во радикалните исламски структури. Со други зборови, верските и невладините организации што ја следат идеологијата на милитантниот исламизам, директно се инволвирани во процесот на радикализација на идните милитантни исламисти.

Врз основа на досегашната анализа и донесените заклучоци, може да се констатира дека актуелниот процес на радикализација на милитантни исламисти претставува само дел од глобалниот проблем што секојдневно се комплицира. Самиот процес не може да се разгледува како изолиран феномен, бидејќи суштински е поврзан со глобални проблеми од типот на општествената изолираност, идентитетска криза, верска или политичка определба и сл. Наведените проблеми во комбинација со идеологијата на милитантниот исламизам, го зголемуваат ризикот од поларизација на општествата, нивна конфронтација и евентуален конфликт меѓу различните етнички и религиозни заедници. Со оглед на фактот дека Балканскиот Полуостров не е надвор од наведените случувања, следи заклучокот дека процесот на радикализација претставува еден од клучните фактори кои создаваат поволни услови и дополнително го поттикнуваат ширењето на милитантниот исламизам, како сериозна закана по безбедноста на балканските држави.

БИБЛИОГРАФИЈА

- [1] T. Veldhuis, T and J. Staun, *Islamist Radicalisation: A Root Cause Model*, Den Haag, Netherlands Institute of International Relations Clingendael, October 2009.
- [2] European Commission, *Radicalisation, Recruitment and the EU Counter-radicalisation Strategy*, 17 November 2008.
- [3] Ministry of the Interior and Kingdom Relations, *From Dawa to Jihad: The Various Threats from Radical Islam to the Democratic Legal Order*, The Hague, Central Intelligence and Security Service, 2004. Достапно на <http://www.fas.org/irp/world/netherlands/dawa.pdf>, пристапено на 30.08.2016.
- [4] European Commission. *Terrorist recruitment: a Commission's Communication addressing the factors contributing to violent radicalisation*. MEMO/05/329, Brussels, 21 September 2006. Достапно на [http://europa.eu/rapid/press-release MEMO-05-329_en.htm](http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-05-329_en.htm), пристапено на 30.08.2016.
- [5] O. Roy, „The Challenges of Euro-Islam“, ed. Adam Garfinkle, *A Practical Guide Wining The War on Terrorism*, Stranford University, Hoover Institution Press, 2004.
- [6] General Intelligence and Security Service in the Netherlands (AIVD), „Violent Jihad in the Netherlands – current trends in the Islamist terrorist threat“, Hague, 2006.
- [7] S. D. Mitchell and A. Bhatt, „Radicalization in the West: The Homegrown Threat“, *The New York City Police Department, Intelligence Division*, 2007.
- [8] Politiets Efterretningstjeneste (PET), Center for Terroranalyse (CTA), <<https://www.pet.dk/English/CenterforTerrorAnalysisCTA.aspx>>
- [9] M. Mamdani, „Whither Political Islam“, *Foreignaffairs*, January/February 2005.

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

- [10] D. Remiković, „Imam u BiH meta radikalnih islamista“, Sarajevo, Southeast European Times, 28.01.2015. Достапно на <http://www.setimes.com/cocoon/setimes/xhtml/bs/features/setimes/features/2015/01/28/feature-01>, пристапено на 31.08.2016.
- [11] *The World's Muslims: Religion, Politics and Society*. Pew Research Center, April 30, 2013.
- [12] L. Pressly, „The boy from Kosovo who grew up to be a suicide bomber“, *BBC News Magazine*, 7 October 2014. Достапно на <http://www.bbc.com/news/magazine-29524402>, пристапено на 31.08.2016.
- [13] M. Sageman, „Radicalization of Global Islamist Terrorists“. *United States Senate, Committee on Homeland Security and Governmental Affairs*, June 27, 2007. Достапно на <http://www.hsgac.senate.gov/download/062707sageman>, пристапено на 01.09.2016.

EUROPE AT “WAR”: GLOBALIZATION VS. GEOPOLITICS

Ivica Josifovic, PhD

Goce Delcev University, Stip, Macedonia ivica.josifovik@ugd.edu.mk

Zlatko Keskoski, PhD

FON University, Skopje, Macedonia z.kesko@gmail.com

Abstract: The paper examines the EU's challenges in the field of migration, and suggests how Brussels and EU governments might promote its own form of order, and suggestions on how to reframe current approaches to facilitate a more effective and appropriate response. For more than 20 years, Europe was encouraged to see the migration as a synopsis of globalization, victory of global economy over territorial order. Today, we are facing a geopolitical competition. States all over around the world, especially in Europe, are not trying only to return the control of its borders, but also to benefit from the migration crisis for geopolitical gains. The paper elaborates the obvious return of geopolitical tensions in the world and aims to answer several important questions: is geography today more important than the trade? How Europe can cope with the competition of promoting alternative measures and new forms of power? Why are there alliances between EU member-states regarding the migration crisis and what is their purpose? To answer these questions, it is necessary to go back at the beginning, because it puts the migration at the heart of the international system – between the human capacity for mobility and the collective need for order. In the conclusion it is pointed an opinion that the globalization might solve this problem by liberalizing the cross-border traffic of goods, resources, capital and services, thus easing the migration pressure, and by that the globalization will serve for strengthening the most successful form of territorial order the world so far created – national representative democracy.

Keywords: globalization, migration, refugees, European Union

1. INTRODUCTION

The migration and asylum in EU positively increased in the last 25 years. First, in 1992 EU restarted the common labour market; in 1995 created the Schengen area; in 1999 established the Area of Freedom, Justice and Security; in 2005 adopted the Global Approach on Migration; in 2009 these commitments continued towards internationalization. Despite the permanent critic indications regarding the Europe as a fortress, EU member-states showed maturity for political bravery and liberalization. Their progress could be summarized in a series of five-year term strategies on migration and mobility – Tampere 1999, Hague 2004, Stockholm 2009 and post-Stockholm 2014 – all adopted on highest political level by the European Council and focused on free movement through the Schengen area, the right of EU citizens to work in other member-states, the labour migration and the asylum. But regardless the previous documents, the latest 2014 strategy remain nameless. Having in mind that all previous strategies were named by the city of adoption, the latest strategy bears the name of its predecessor, because some member-states fought with domestic limitations; lack of interest by EU institutions; and lack of discussion in member-states where the immigration issues are source of tension.

But, EU has its own justification, indicating the reforms according which all EU summits are now held in Brussels, thus the common practice of naming the legislation according the city of adoption became unnecessary. It means that every future strategy shall be known as the Brussels Strategy, thus creating some confusion. Many consider that this might be the last time that EU member-states attempt to openly and proactively face with the migration. All this is far from the 1990s and the first EU programme on migration and home affairs. Here is a simple illustration of political fall of EU: 15 years ago in Tampere, EU member-states bound themselves with ambitious goal. They committed on treating the migrants from outside the EU as EU citizens working in their states. Or, put in other words, they would expand general economic and political rights for third-country citizens on same level as migrants according the EU law. So far, EU member-states focused their efforts in attempts to liberate EU workers from the term “migrant”. In Tampere, EU went a step forward – it attempted to apply this liberal terminology on immigrants entering the EU.

15 years later, opposite is the rule: EU citizens are now treated as workers from outside the bloc and facing with hostility and protectionism. This raises serious concerns regarding whether the European democracy may function under these circumstances. In 1990s Europe raised the challenge in maintaining democratic control over their increased globalized economy. Today, however, EU and its member-states found themselves increasingly reactive on international changes and fell useless by their past rules and procedures. Then, how EU approached the issue of migration? With serious security crisis, EU must go further than simple exceed of the status-quo. But EU is not able to consider strategically without answering the basic question: what is the current situation it faces today? “Unprecedented” is the word often used describing the situation in which EU is today

and setting free the migration and refugee crisis to an extent EU, more or less, forgot it. Today, migration is ranked as a source for serious tensions among states and as such it appears that the world is turning back to the order before 1990, with globalization decreasing and replaced with geopolitics.

2. EUROPEAN UNION MIGRATION *VIS-À-VIS* GLOBALIZATION

The idea of migration geopolitics sounds strange for most of the EU member-states. For over 25 years, member-states were encouraged to see on migration as a fact of globalization, including individuals in search for better life. Migration was considered as a triumph of economic inter-dependence over the territorial order. Therefore, the EU considers the problem of flow of refugees and migrants as a simple prolongation of this process. To be convinced that this is not anarchy but migration geopolitics, we need to consider the evidence of a wider scheme. There is a strong connection between the migration/refugee crisis and geopolitics through the layers of EU's migration regime. These layers are: internal EU's regime on free movement; politics regarding external borders, including immigration and asylum; migration cooperation with neighbours; and the role of EU in regulation of migration. Governments and political bodies are using the migration in order to influence in the changes of the international order. If we look at some of the EU member-states, France and UK are using the migration to change the EU's political geography; Germany and southern member-states are using the migration for achieving zero-sum of political gain; in the neighbourhood, migration is used for competition of civilization violence, while at the global level, migration is used as a bipolar completion of skilful.

First, the free movement influence on migration creates possibilities to change the Europe's political geography. Alliances among European states are being created in order to prevent the consequences of mass-migration. UK and Switzerland are giving efforts for reformation and loosen up of free movement rules. Hungary opposes the free movement based on the consideration that the current regime does not impose short-term mobility through EU, but leads toward permanent mass-migration. For Denmark, if the migration is in need of reforms, it means that it might scratch the surface of national identity: refusing the idea that the four freedoms are package, may confirm that EU faces with the fundamental choice between free trade and free movement. France put efforts in deepening the labour market in the Eurozone and the free movement rules in cases when crisis emerges in one member-state to allow workers to cross borders and reach healthier economies.

Second, regarding EU borders, member-states are influencing the geography for achieving political gain. On one side, EU's asylum system is divided in two geographic parts. Germany and other northern states are under impact by immigration issues of Italy and Greece, although it is all about principles of solidarity and mutual responsibility. In this context, geography has its role, because southern states complain about being understood as buffer states and therefore have the right to rely on geography in their benefit. On other side, EU's border regime is divided on three parts: Western Europe secures the EU's airports and seaports; Eastern Europe main land borders; Southern Europe main sea border. Each of these borders is exposed on different set of problems and Frontex just begun to discern these differences. Further, according the new EU rules, there is a possibility for suspension of Schengen members because of poor border control. Italy and Greece may suspend itself from the Schengen zone since geographically are too exposed on flow of migrants, meaning they are in the first line of defence, thus shifting the external borders and flow of migrants towards northern states. Such consideration has its background in the burden member-states undertake and mostly calculated through the number of population, meaning that Malta may seriously be in danger and therefore enjoys some political weight. In this game-play, Germany stands alone, considering that EU might be a platform for attracting foreign workers and confirms the need of offering legal means as part of efforts for fighting against illegal immigration.

Third, in EU region, migration is used for civilization competition. For EU candidate-states, such as Macedonia, early approach to Schengen area is given in order of conducting domestic reforms and possibility for Western Balkans states to define the free movement regime on common ground. However, the enlargement is frozen for the next 5 years and may lead to a situation where most of the Western Balkans states turn their eyes on East. In this contest, Turkey may lift its border and trigger mass-migration in order to gain political use, angry because of EU's failure to lift up the visa restrictions for Turkish citizens, disappointed by its own visa regime and obliged by international law to recognize only European refugees. Further, EU faces with new form of mixed migration, making confusion regarding the distinction between forced and voluntary migration. At the moment, new kind of migration is creating, comprised of terrorists and radicals.

Fourth and finally, simply put, West is marginalized by the rest. Demilitarization of border control is key characteristic of EU's model in conflict prevention. However, progress has been made in order to allow international trade and migration to unroll undisturbed and free of military threat. In current conditions, borders are remilitarized, in some soft variation, with the re-emergence of border disputes and increased military presence in EU's border control tasks. Further, the refugee regime is based on ideological assumption that all Western states are moving towards liberal democracy. As the spread of liberal democracy shrinks and political

multi-polarity deepens, this assumption is questionable, as the refugee regime may become a playground for ideological battles and regional divergences. This global trend towards regionalization of flow of migrants might be in EU's interest and to establish new regional layer of cooperation leading to strengthening of global governance. Still, such regime may trigger a competition among other regions that are promoting free movement. By that, EU risks a fragmentation in global migration regime. The global migration regime for long time reflected the western perception of migration, focusing on flows and seeing migrants as poor and helpless people. This frustrates the states of origin which are concerned about losing its elite due to low qualified jobs. However, the real differences between developed and developing states seem to disappear: West and North are no longer the only poles, but global flows make way for inter-regional mechanisms. States which are considered as states of immigration are becoming states of migration and their workers move toward states that once were considered as poor ones. Therefore, the West versus the Rest is unnecessary battle of titles versus challenges.

3. EUROPEAN UNION MIGRATION CRISIS *VIS-À-VIS* DE-GLOBALIZATION

If the migration crisis is not an example of anarchy caused by globalization, then there is another possibility pointing that this is an example of de-globalization, a sign of re-emergence of national barriers and state prerogatives. The global migration as a form of mobility factor showed especially heavy for regulation by classic nation-states and puts the question in front whether this gives the EU an impulse for de-globalization.

Most of the geopolitics tensions might be seen from the manner trade and capital are forcibly de-globalized. Simply, western states are no longer dependent on other state regarding labour force. Still, economic de-globalization effects are felt in numerous progressive EU's migration policies. One example is the principle of encouraging migrants in adopting multiple identities. Such approach is guided by EU as part of the effort to obscure the identity policy standing on the way of economic gain. Workers from other parts of the EU were described as "European citizens", while workers from outside the EU as citizens of Europe and their domestic state. EU governments in attempt to eradicate the double citizenship at the end of the 1980s as a threat to the national order suddenly tried to put the issue on international level: as the economic inter-dependence grew and the threat of conflict decrease, national devotees seemed less relevant. As the threat conflict re-emerges on the international stage, the post-nationalism in EU is considered to be a source of instability within the international order. EU member-states are now unwilling to share its population and instead they lead aggressive national citizenship policy.

The ongoing debate on refugee crisis is another example, although it illustrates a more different dynamic – EU aggressively defends its post-national policies it leads to a geopolitical gain. European states are those moving the de-globalization process. EU tired of request for globalization of migration, might be just happy to lift the bridge and went for a long nap. And while other states – mostly Russia and Turkey – are prepared to exploit this weakness and to compete with Europe about conceptualization and the control of migration, exactly the EU's fragility is in the heart of this competition. EU opened itself for larger flow of migrants and now is incapable of confronting with the situation. EU's attempts of accepting the global migration without liberalization of their citizenship legislations or modernisation of welfare rules has lift up the nationalism and encouraged the international policy on zero-sum.

Europeans failed to confront with this global political economy of migration. They are now criticised for turning around their absolute advantage in international negotiations in negative direction. They mismanaged the connection between trade and migration, undertaking more migrants than needed, antagonising the sending-states and leading to a shape of transnational mobile population which shows no loyalty for the existing territorial order. Worst of all, Europeans broke the common bond between globalisation and liberal democracy: as classic nation-states, EU fights for the incorporation of migrants. Europeans accepted the migration without acknowledging the challenge of representative democracy and with no concerns regarding changes in citizenship laws or modernisation of welfare systems.

EU's attempt to cope with immigration without giving the immigrants access to representative democracy gives a zero-sum in international relations. The sending-states are the first to lose. They come round the idea of gaining citizenship for their nationals. On the other side, sending-states recognize that they are not losing national when they gain citizenship in other states, but reverse is the fact. If migrants have secure status in the receiving-state, than it is easier for them to get a job, to come and go, and return in their states of origin for longer period without losing the re-entry right. This creates mutual gains for migrants and their sending and receiving states: mobile workers may acquire knowledge and capital and invest in their own states. The receiving state also loses if the migrants have no right to vote. This is because the political parties have no intention to get closer to immigrants, leading to political dead-end. But, not just the immigrants lose. Immigration creates political facts also for the domestic population. It aggravates the situation in national cohesion and between genders, generations, classes and rural and urban population. Therefore, immigrants are

ideological vector that can change and deepen the tensions among left-wing and right-wing parties in European economies. The effect is to create larger distance between governments and voters. Still, the real difficulty might be the opposite: the danger when migrants seek no right of vote. When migrants are crossing states, it is an act of self-empowerment outside the borders of representative democracy. EU's general failure to incorporate migrants simply legitimise the existence of international grouping which have little attachment whether to domestic states or sending states.

4. GLOBALIZATION OF MIGRATION AND EUROPEAN UNION'S CHOICE

Based on the abovementioned, the fundamental question is: why the EU accepted the globalization at first place? Above all, globalization imposed the global economy liberalization along with the representative democracy. The obvious answer is that there was no choice: the economic forces unleashed after the Cold War overpowered the EU and today those forces underline that the bloc may reconsider its own model. But this assumption of economic determination inevitably ignores the importance of political choice. Globalization in its form today may be seen not more than a politically constructed geo-spatial order.

EU authorities accepted the idea that the migration is determined by the laws of global economy more than the political choice. But this is hard to be seen. Let's take a closer look at the migration issue between the West and the East. For example, if Polish workers are to be transformed from political subjects to ordinary economic subjects in UK, it is not because of economic forces, it is politics. In this case, Poland and UK failed to foresee this. They assume that the EU's free movement regime may lead to massive and permanent migration. The big picture looks like this: UK accepts the migrants from Poland, having in mind their low wages and skills. Therefore, UK sees no sense in investing in language training and skills, because these migrants are assumable capable for only low wage jobs. In the meantime, Poland only sees the prospect of significant loss of population as workers leave the country for better paid jobs. As a result, the government in Poland does not prepare its citizens living in other states and instead of turning back home, their workers end employed in low paid jobs in UK, leading towards sense of estrangement by its own government. So, it is really about politics, not global economic determination and the EU's decision-making failed to cope with political choices. Since 1989 EU failed in spatial politics: globalization is just another spatial order, combining space and time under specific set of preferences, reflecting certain norms and exceptions from USA.

Migration is not completely global in its logic and tends to be guided by parochial regions, cultural and kinship relations regarding the trade. The flow of people among states also generates changes in classic forms of democracy, equalization of hierarchies and decentralization of powers, as well as significant supranational cooperation. In order to push the mobility in more liable form, the international cooperation concept rests on some suspicious assumptions. This can be shown in a selective manner that migration is coupled with trade in the global system. Specifically, on one side, migration is presented as equivalent of trade as it establishes global territorial scale, but on the other side, migration is presented as inferior towards trade in moments when there is a threat for undermining the chosen unit for governing that territory.

5. CAN EUROPEAN UNION OFFER SOMETHING CONSTRUCTIVE?

If EU accepted a global order that did not suit it, it can only blame itself. At the end of the 1980s there was a speculation that this would be Europe's time: at the top of US influence, most of the responsibilities would be transferred on world regions and that the EU is the one to step forward. Today, the first part of this prediction seems to be realizing – the world order made way for multipolarity. The second part more or less: instead of securing appropriate means for governing the regional tensions, EU's impulse is put on deepening the transatlantic relations and shifting the leadership on USA. From Brussels perspective, EU has no choice, since organizations as NATO are established to make firm the US supremacy in Europe and US cannot use it for deterring the European states. So, can EU at least have the basis to offer something constructive?

From today's perspective, if EU stood on its ground – applying regionalism and constitutionalism – it could have been on the top of the global trends. Along with the decrease of US influence in globalization as a spatial order and the obvious shift towards multipolarity, the world is opened for new and innovative EU governing models. Regionalism represents a potential form of cooperation between national and global levels. Besides this, other regions look upon EU for directions as how this regionalism might look if they want to be part of building supranationality. EU undertook multipolarity as bases for overturning its traditional inter-regionalization in favour of deepen supranational building and equal relation with regional power-states.

But in reality, this supranationality – accepting the movement of globalization and the representative democracy – gain only part of the EU's answer for world order after 1989. EU today is more than a classic nation-state. In today's global economy, EU expanded itself outwards from its on circle – European internal

market border policy, neighbourhood and world policy. This was more or less, in search of own approach to govern globalization, approach in 2000 introduced in the Lisbon Strategy. Such approach is aimed to introduce EU as an economy based on knowledge which embraces the new communication forms, as well as new economic forces and democratic practices, and by that and by that confirming the traditional social model and capability of establishing norms.

In order to understand how this complicated and multilayer model emerged, it is necessary to understand internal EU's spatial politics. Instead of introducing regional order *per se*, EU found itself in the middle of at least three competing visions, with each having its role in the migration policy. These are: France's idea of EU as Euro-Mediterranean Empire (European integration emphasizing the European social model); Germany's idea of EU as a Union of European states (based on state-building elements) and UK's idea of EU as a Western bloc (accepting global economic trends). As globalization disintegrates as a spatial order with completion present to replace it, these three visions continues to secure the outlines of EU's answer.

These three competing visions not only explain the EU's attempt to combine representative democracy and globalism, but also the existing tensions regarding migration. In the internal market, France attempts to put the EU along political and geographic lines of its own Euro-Mediterranean Empire, exploiting the UK's battle for alleviation of US supremacy in economic globalization. In border regime there is the Germany's attempt to impose its Union of European states through the enlargement process and expanding the Schengen area in order to help the reunification of Europe in a set of common norms and rules. There is also a civilization battle in the Eastern and Southern neighbourhood regarding Germany's hegemonic re-bordering of Europe and the interaction with France's ideology. On global level, EU found itself accompanied in the unnecessary confrontation of the West versus the Rest.

The situation looks serious, but gives a sign of conciliation in EU's power: the emergence of migration geopolitics may be classified according the four layers of EU's order and to discover the old forms of European power. This suggests that EU keeps some global influence, although mostly expressed in negative manner and thanks to its major member-states. What needs to be seen is the influence outside EU's internal regulation, besides that what EU has already undertook. But the attacks in Paris and Brussels show the migration's dark side. And as the EU's capability of adopting convictional vision disappears, traditional partners are increasingly re-question old political and lost battles. It is clear the EU should consider what kind of spatial order wants to impose and how it wishes to mobilize the necessary resources.

In this context, these three visions for mixing time and space may usefully be scaled for the age of multipolarity. At the moment, EU is locked in three competitive geographies: partly in Germans regional geography, partly in French Mediterranean geography and partly in UK's transatlantic geography. In contrast, if EU wishes to establish a set of guiding principles, both internationally and among the population, it needs to put these three agendas in single common geography: applying French universalism regarding global governance; applying Germans cosmopolitanism for regional relations in the EU; and applying the UK's view regarding the EU's external affairs.

6. INSTEAD OF CONCLUSION: EUROPE AT "WAR"

The paper elaborates the obvious return of geopolitical tensions in the world. That is one way for seeing at things. But it is necessary to go back at the beginning, because it puts the migration at the heart of the international system, guided by simple tension – between the human capacity for mobility and the collective need for order. The human mobility is guided by economy and insecurity. And in each phase of human history, the range of that mobility spread the existing territorial order, forcing the society to evolve. But migrants did not have everything what it takes, and the territorial order was again re-arranged in old or new forms, through economic efficiency, violence, ideology and religion.

It seems that globalization solves this problem. By liberalizing the cross-border traffic of goods, resources, capital and services it is supposed to ease the migration pressure, and by that the globalization will serve for strengthening the most successful form of territorial order the world so far created – national representative democracy. And it is not only the US influence, but also the growing European influence is being criticized: world expansion of nation-state; representative democracy and trade are seen as a response for the local European dilemma – the permanent settlement of large and poor population.

For US the un-knitting of globalization mainly took the form of trade wars with China. Both states have needs of resources and have similar ways of securing and delivering them to its citizens. But these trade wars may be seen as a sign of deeper tension regarding the way globalization arranges human mobility with the false promise of equal delivery of resources to the world national population. In states around the EU, such tension occurs differently. The traditional mobile population feels cut from the resources because of the artificial territorial order. In the meantime, rich states in the neighbourhood are using its trade to avoid democratization

and therefore their population feels trapped. Although the flow of migration is still open, classic forms of representative democracy in EU still exist. Europe must pull out from these migration wars.

BIBLIOGRAPHY

- [1] Bennett S., "Time to muzzle neoliberal rhetoric and find a new language to promote immigration", *New Statesman*, 11th November 2014;
- [2] Biscop S., "Get rid of reassurance." *European Geostrategy*, 15th January 2015;
- [3] Collier P., "How to fix Britain's immigration crisis" *Spectator*, 13th December 2014;
- [4] Corfe R., *The Democratic Imperative: The Reality of Power Relationships in the Nation State*, Arena Books, New York 2014;
- [5] Hansen R., and Koehler J., "The Future of Migration Governance and Regional Consultative Processes", WMR background paper, International Organisation for Migration, 2010;
- [6] Labayle H., and De Capitani E., "The next Justice and Home Affairs Programme: everything changed, so nothing can change?" *EU law analysis*, 19th May 2014;
- [7] Mason P., "Why the world is like a real-life game of global domination" *Guardian*, 7th December 2014;
- [8] Weinar A., "Emigration policies in contemporary Europe," *CARIM-East research paper 2014/1*, 2014.

HATE SPEECH IN MEDIA - AN OVERVIEW OF THE CASE LAW OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

Biljana Karovska Andonovska, PhD

Military Academy "Mihailo Apostolski" - Skopje biljana.k.andonovska@morm.gov.mk

Abstract: Hate speech is a serious societal problem which creates an environment of intolerance and encourages discrimination. Hate speech is the most severe abuse of freedom of expression as one of the cardinal human rights.

Hate speech is present in the media, although one of the basic ethical principles of journalism is not to promote or encourage discrimination on any grounds. Media are a priority topic in the hate speech discussions, because the effect of hate speech shared by media has much stronger negative impact.

This paper refers to hate speech in the media and journalistic expression through the prism of the European Court of Human Rights. We made a review of the cases in which journalists and media editors seek protection of the freedom of expression because in the national states they were accused and accountable because of hate speech. It is interesting to see how the European Court identifies the limit of freedom of expression protected by Article 10 of the European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms, in situations where a particular expression turns into hate speech. Through their decisions and judgments, this Court gives strong messages of disapproval of expression which contain hatred of a certain category of citizens and calls for discrimination and disrespect for cultural, social, ethnic, religious and other differences.

Keywords: freedom of expression, media, hate speech, European Court of Human Rights

1. INTRODUCTION

Free expression without censorship and without influence from any authority, is one of the cardinal human rights. It is recognized and guaranteed on the national and international level. European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms (ECHR) of the Council of Europe in Article 10 paragraph 1 guarantees freedom of expression as a right which includes freedom for every person to hold opinions and to receive and impart information and ideas without interference by public authority and regardless of frontiers. Hence, this right means freely expressed position on any issue, topic, etc. in a manner or form suitable for that. Freedom of expression and free media assumes carrying information that are relevant and of public interest. Free expression and respect for ethical standards in journalism is essential to the strategy of states to eradicate intolerance and disrespect for diversity. This is especially important for multicultural societies which are based on national, ethnic, religious, social or other differences and where hate speech has potential to lead to major transnational, inter-religious or other conflicts.

Freedom of expression is not an absolute right. It may be limited if restriction is necessary to protect the higher social interests. According with Article 10 § 2 of the ECHR, the exercise of freedom of expression "since it carries with duties and responsibilities, may be subjected to such formalities, conditions, restrictions or penalties as are prescribed by law and are necessary in democratic society in the interests of national security, territorial integrity or public safety, for preventing the disclosure of information received in confidence, or for maintaining the authority and impartiality of the judiciary."

Regardless of the wide list of provided requirements for restriction, freedom of expression clearly enjoys broad protection in European countries and is seen as an indication of their democracy. Exceptions provided for in paragraph 2 of Article 10 of the ECHR, according to the European Court of Human Rights (ECtHR) must be strictly construed and the need for any restrictions must be carefully and clearly defined. It is particularly important to respect the expression in modern societies which are multicultural, multiethnic and multiconfessional.

2. HATE SPEECH IN JOURNALIST EXPRESSION

Media and journalism is a reflection of the whole community. Because of this reason they should respect the diversity of beliefs and affiliations of every citizen. Only in that way, and through its power of transmitting information and influencing public opinion, they will contribute to mutual respect and tolerance in society. The Declaration of Principles of the Code of Journalists of the International Federation of Journalists

adopted in 1956 and revised in 1986, between the basic principles of journalism, clearly stated the following:¹⁴³ Journalists should be aware of the danger of discrimination which can be supported by the media and should do everything to avoid supporting such discrimination, inter alia, on the basis of race, gender, sexual orientation, language, religion, political or other opinion, national and social origin. Media informing should be especially cautious and balanced in cases of tensions. Journalists should aim to reconcile, not to increase tensions. Sometimes a spark of sensitive information media may be sufficient to start a conflict. Journalists must be aware of the responsibility they have in society. However, it is clear that there always will be media and journalists who are prepared to turn their work into propaganda of certain political structures or support structures that promote intolerance on some basis. Thus, they consciously or unconsciously become allies of the actors that promote discord in the society which in turn can lead to serious clashes, conflicts and even wars. Such examples exist in the world, and their consequences are tragic indeed.

In 1997 the Committee of Ministers of the Council of Europe adopted a Recommendation to Member States concerning "Hate speech".¹⁴⁴ As stated in the document, the Recommendation was an expression of serious concern about the resurgence of racism, xenophobia and anti-Semitism and the development of a climate of intolerance which encourages racial hatred, violence or discrimination between groups from different racial, ethnic, national origin, social status or religious belief. Inter alia, the Member States are recommended in domestic legislation and practice to take into account the role of the media in communicating information and ideas which expose or analyze specific cases of hate speech.

ECtHR processed a significant number of cases in which such applicants appear journalists or newspaper editors because of the alleged violation of their freedom of expression. But also there are a significant number of cases in which journalists were convicted in situation when they actually only performed their obligation to inform the public about problems related to discrimination or intolerance. Hence, the key role of the ECtHR is to identify whether concrete expression encourages intolerance, or journalist is unjustifiably convicted about that expression. It is not easy at all. Identification of hate speech is also sometimes difficult, because that speech does not have to manifest through expression of hate or emotions, but can be hidden in the statements which on first glance seem to be rational or normal.¹⁴⁵

ECtHR widely interpreted freedom of expression, particularly freedom of the journalists for dissemination of information and ideas not only on issues that are favorably received but also on issues that can disturb or shock the public or a segment of the population.¹⁴⁶ In a series of cases processed, ECtHR emphasized that freedom of expression constitutes one of the essential foundations of a democratic society and one of the basic conditions for its progress and for the self-fulfillment of each individual. The Court without exception emphasizes the importance of the media coverage and the fact that news reporting implies a certain amount of exaggeration and even provocation.¹⁴⁷

However, it is evident and unequivocal that the ECtHR does not tolerate expression of hate and intolerance. In the above-mentioned Recommendation on "Hate speech" The Committee of Ministers of the Council of Europe also recommended to member states that in domestic legislation and in the practice they should clearly distinguish the responsibility of the author's expression containing hate speech, on the one side, from the responsibility of the media and media professionals who contribute to their spread, as part of its mission to convey information on matters of public interest, on the other side. The media can create a context, situations, and a favorable climate for spreading hatred.¹⁴⁸ Therefore, it is crucial to clearly distinguish the difference between reporting on racism, xenophobia, anti-Semitism and other forms of intolerance which is fully protected by Article 10 § 1 of the European Convention, of spreading hatred and disrespect for diversity, fostering intolerance or call for violence against certain categories of citizens.

¹⁴³ IFJ Declaration of Principles on the Conduct of Journalists (Adopted by 1954 World Congress of the International Federation of Journalists - IFJ. Amended by the 1986 World Congress)

¹⁴⁴ Recommendation (97) 20 on the Committee of ministers to member states on "Hate speech"

¹⁴⁵ COUNCIL OF EUR., HATE SPEECH 2 (2009), available at <https://wcd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.instranet.CmdBlobGet&InstranetImage=2021692&SecMode=1&DocId=1434498&Usage=2>

¹⁴⁶ ECtHR Case of *Handyside v. United Kingdom*, 07.12.1976, Series A, No. 24

¹⁴⁷ ECtHR Case of *Oberschlick v. Austria*, A 204 (1991)

¹⁴⁸ Михајлова, Е., Бачовска, Ј., Шекерџиев, Т., Публикација: Слобода на изразување и говор на омраза, ОБСЕ, Скопје, 2013, p. 42

3. HATE SPEECH IN MEDIA AND JOURNALIST EXPRESSION THROUGH THE CASE-LAW OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

ECtHR considered and acted upon cases in which the string held accountable in their native countries, because of hate speech, journalists and media. They invoke Article 10 of the European Convention and seek protection of freedom of expression from the Court. Insofar as "hate speech" is therefore an element that the Court takes into consideration, the question arises as to when an expression can be classified as "hate speech". And yet, in the absence of a precise definition, how can "hate speech" be identified?¹⁴⁹

When dealing with cases concerning incitement to hatred and freedom of expression, the European Court of Human Rights uses two approaches which are provided by the European Convention:¹⁵⁰

- The approach of exclusion from the protection of the Convention, provided by Article 17 (prohibition of abuse of rights), where the comments in question amount to hate speech and negate the fundamental values of the Convention;

- The approach of setting restrictions on protection provided by Article 10, paragraph 2 of the Convention (this approach is adopted when the speech in question, although it is hate speech, is not up to destroy the fundamental values of the Convention).

The Court has repeatedly emphasized the general view that the duties and responsibilities that go along with the exercise of freedom of expression by media professionals have special significance in situations of conflict and tension. The Court has clearly defined views on the respect of freedoms and human rights when it comes to the problem of hate speech.¹⁵¹ The opinion of the ECtHR highlighted in a number of processed cases is that the media should be especially sensitive and cautious, as it can become a means of extending the range of hate speech and violence. Therefore, according to the ECtHR, the media should pay particularly attention when considering publishing the views of representatives of organizations who resort to violence against the state, using the media as a means of disseminating hate speech and the promotion of violence. As an illustration of this opinion we can take the case *Sürek v. Turkey* (No. 1) where the applicant was the owner of a weekly newspaper.¹⁵² This case is also the one of the first in which the ECtHR has used the term "hate speech". The applicant published two letters from readers which were severely criticized the military actions of the authorities in Southeast Turkey in which they are accused of brutally suppressing the Kurdish people in their struggle for independence and freedom. The applicant was convicted of spreading propaganda against the indivisibility of the state and provoking enmity and hatred. Applicant requested protection from the ECtHR of the right to freedom of expression, which he thought was violated. The Court ruled that there was no violation of Article 10 of the ECHR because the published controversial letters actually encouraged bloody revenge, especially against one of the persons identified in the letters that was exposed to the possible risk of physical violence. Although in this case the applicant was not directly related to hate speech contained in the published letters, the Court held that as the owner of a weekly newspaper he has a responsibility in collecting and disseminating information to the public, especially when it comes to the dissemination of speech of hatred and promotion of violence in situations when there is tension or conflict. But, in another case concerning the Turkish journalist of Armenian origin, ECtHR founds a violation of Article 10 of the ECHR.¹⁵³ The journalist was editor of the bilingual Turkish-Armenian weekly. This journalist was killed in 2007 in the offices of the newspaper. His relatives appeared as applicants in front of ECtHR who believed that some earlier allegations made him a target of extreme nationalist groups. Namely, in 2006, this journalist was found guilty of degradation of the Turkish identity after in eight articles published in the newspaper he expressed his views on the identity of Turkish citizens of Armenian origin. ECtHR founds a violation of freedom of expression, as in the present case there was no pressing social need for him to be accused and found guilty. ECtHR also pointed out that the journalist as a newspaper editor only published his ideas and opinions on matters of public interest in a democratic society. In such societies, according to the Court, the debate about the historical events that are of particularly serious nature should take place freely, especially the impugned articles was not gratuitously offensive and do not incite others to hatred or contempt. But, in the case of *Ivanov v. Russia*¹⁵⁴, the Court had no doubt when it rejected as

¹⁴⁹ Weber, A., *Manual on hate speech*, Strasbourg, Council of Europe Publishing, 2009, p. 4-5, available at: http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/hrpolicy/Publications/Hate_Speech_EN.pdf

¹⁵⁰ European Court of Human Right (2016): Factsheet on hate speech
http://www.echr.coe.int/Documents/FS_Hate_speech_ENG.pdf

¹⁵¹ Лазарова Трајковска, М., *Пресуди и одлуки во врска со говорот на омраза од судската пракса на Европскиот суд за човекови права*, ОБСЕ, Скопје, 2012, p. 5

¹⁵² ECtHR Case of *Sürek v. Turkey* (No. 1), 08.07.1999

¹⁵³ ECtHR Case of *Firat Dink v. Turkey*, 14.09.2010

¹⁵⁴ ECtHR Case of *Ivanov v. Russia*, 20.02.2007 (decision of the admissibility)

inadmissible the appeal of applicant who was the owner and editor of a newspaper and published a series of articles on Jews as "a source of evil in Russia." The Court entirely supported this stance, since the applicant had expressed hatred toward Jews with anti-Semitic views that denied the right to dignity of Jews, accusations of fascist ideology and conspiracy against the Russian people. Such a general, vehement attack on one ethnic group is directed against the Convention's underlying values, notably tolerance, social peace and non-discrimination. Consequently, by reason of Article 17 (prohibition of abuse of rights) of the Convention, the applicant could not benefit from the protection afforded by Article 10 (freedom of expression) of the Convention.¹⁵⁵

Regarding the assessment of the limits of freedom of expression in the media, an interesting, but also very subtle is the case *Jersild v. Denmark*.¹⁵⁶ In this case, the applicant is a journalist who complained that he had damaged the freedom of expression. He prepared a documentary which contains extracts of a television interview he did with three members of the group of young people called "Greenjackets" who were making derogatory comments about immigrants and ethnic groups in Denmark. The applicant was convicted of aiding and encouraging the spreading of racist expressions. ECtHR in this case made a distinction between members of the group "Greenjackets" that openly expressed racist attitudes on one side, and the applicant, who tried to expose and analyze this group of young people on the other side. In this case, ECtHR drew a distinction between the members of the "Greenjackets", who had made openly racist remarks, and the applicant, who had sought to expose, analyse and explain this particular group of youths and to deal with specific aspects of a matter that already then was of great concern. The majority in the Court, actually twelve judges deemed a violation of Article 10 of the ECHR. According with them, the documentary as a whole didn't intend to propagate racist attitudes and ideas, but only to inform the public about a social issue. But, seven judges voted against, their opinion was that there is no violation of freedom of expression of the applicant. In the separate opinion of some judges we can see strong non acceptance of the fact that in this case the majority gave much greater protection of the right of a journalist than to protect those who suffer from hateful racist. According to them, it is unacceptable that the applicant entire interview which lasted several hours refined in a few minutes, with a probable consequence, and even the intention, to retain the harshest comments of the "Greenjackets". These judges found it quite expected from journalist to expressed disagreement with such comments, but such disagreement there were none.

From this and other processed cases we may note that in assessing the facts in the particular case, the ECtHR pays particular attention to the context of the circumstances in which extreme views were manifested. Moreover, according to the ECtHR, there will be a violation of freedom of expression if extreme expressions have the potential to incite hatred or discord. There can be no violation of freedom if the expressions are given in a democratic debate where there is an exchange of conflicting views and opinions. Thus, in the case of *Gündüz v. Turkey*,¹⁵⁷ an applicant was a self-proclaimed member of the Islamist sect who complained because was sentenced to two years in prison for inciting hatred and enmity because of differences based on religious grounds. His views were expressed in a televised debate that aired live late at night. The applicant criticized democracy, modern secular institutions, secular and democratic principles and also openly called for the introduction of Sharia law. However, despite the irrefutable fact of the extreme views of the applicant, the ECtHR finds a violation of freedom of expression, taking into account the context and circumstances in which those views were expressed. It noted in particular that the applicant, who had represented the extremist ideas, with which the public was already familiar, had been taking an active part in an animated public discussion. So, applicant actively participated in the pluralistic public debate where he tried to present unusual views of the sect. The Court stopped the stance that this issue is the subject of widespread debate in the Turkish media and refers to a problem of general interest. Hence, according to the Court, the views of the applicant and his remarks to the existing secular system, can't be regarded as a call to violence or as hate speech based on religious intolerance. The mere fact of defending Sharia law and call for its introduction without a call for violence cannot be considered as hate speech.

4. CONCLUSION

The media and the journalism are often used as a cover for hate speech under the disguise of freedom of expression. Journalists are sometimes innocent victims of prejudice and political manipulation, especially in times of tension, conflicts or wars. Sometimes ignorance and misunderstanding of different cultures, traditions or beliefs, encourages journalists to use the media as a weapon of expressing extremist and racist views. When

¹⁵⁵ European Court of Human Right (2016): Factsheet on hate speech
http://www.echr.coe.int/Documents/FS_Hate_speech_ENG.pdf

¹⁵⁶ ECtHR Case of *Jersild v. Denmark*, 23.09.1994

¹⁵⁷ ECtHR Case of *Gündüz v. Denmark*, 23.09.1994

hate speech is expressed by a journalist, then its potential to foster intolerance and discord is greater due to the strong influence of media on the public. So, it is important for journalist to focus not only on what they say, write or convey such information, but also to whom that information is intended, as an ordinary citizen would interpret, and also what are the possible negative consequences of those information.

Hence, from the case law of the European Court of Human Rights related to hate speech in the media we can generally conclude the following:

- The right to freedom of expression guaranteed by Article 10 § 1 of the European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms, does not imply the expression that incites racial hatred, xenophobia, anti-Semitism or other forms that undermine democracy, cultural cohesion and pluralism. Such expression should be appropriately sanctioned and prevent.

- In the effort to prevent the speech range of hate, the standards on the freedom of expression as a cardinal human right must be respected. Freedom of expression can be restricted only if necessary and only when the restriction is proportional to one of the legitimate aims listed in Article 10 § 2 of the Convention.

In the case-law of the European Court of Human Rights some really subtle items on this topic are processed. Opinions can be divided and were divided between judges with a significant number of dissenting opinions. Therefore, the role and the ability of the Court is to clearly distinguish situations when under the cover of freedom of expression, in fact there is spreading hate, from those situations in which the journalist or media only conveys information or reports issues of broad public interest. Even if it comes to the second situation, the journalist is obliged, because of the sensitivity of the topic, to weigh the effect of this information and to predict possible consequences.

BIBLIOGRAPHY

- [1] Convention of the Protection of Human Rights and Fundamental freedom, Council of Europe, Rome, 4.11.1950
- [2] COUNCIL OF EUR., HATE SPEECH 2 (2009), available at <https://wcd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.instranet.CmdBlobGet&InstranetImage=2021692&SecMode=1&DocId=1434498&Usage=2>
- [3] European Court of Human Right (2016): Factsheet on hate speech http://www.echr.coe.int/Documents/FS_Hate_speech_ENG.pdf
- [4] ECtHR Case of Handyside v. United Kingdom
- [5] ECtHR Case of Oberschlick v. Austria
- [6] ECtHR Case of Sürek v. Turkey
- [7] ECtHR Case of Firat Dink v. Turkey
- [8] ECtHR Case of Ivanov v. Russia
- [9] ECtHR Case of Jersild v. Denmark
- [10] IFJ Declaration of Principles on the Conduct of Journalists (Adopted by 1954 World Congress of the International Federation of Journalists - IFJ. Amended by the 1986 World Congress)
- [11] Лазарова Трајковска, М., Пресуди и одлуки во врска со говорот на омраза од судската пракса на Европскиот суд за човекови права, ОБСЕ, Скопје, 2012
- [12] Weber, A., Manual on hate speech, Strasbourg, Council of Europe Publishing, 2009, available at: http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/hrpolicy/Publications/Hate_Speech_EN.pdf
- [13] Михајлова, Е., Бачовска, Ј., Шекерциев, Т., Публикација: Слобода на изразување и говор на омраза, ОБСЕ, Скопје, 2013
- [14] Recommendation (97) 20 on the Committee of ministers to member states on "Hate speech"

CHALLENGES OF THE FIGHT AGAINST ORGANIZED CRIME IN THE BALKANS

Kolë Krasniqi

University Hadzi Zeka, Peja, Kosovo kole.krasniqi@unhz.eu

Abstract: Emergence of new political environment in Europe has led to the formation of the belief that the different people of the Balkans, especially those of the territories of former Yugoslavia, despite many unresolved political conflicts with the installation of the new democratic systems of their countries, have eliminated the meaningless causes of wars between them. Despite these beliefs, democratic life according to the EU standards has not yet begun functioning in most Balkan states. Rather, the majority of people of the Balkans after the end of bloody wars among themselves or installing democratic power in their own countries are faced with two new enemies called organized crime and corruption, which are manifested as the main obstacle to efforts for cultivation of democratic values in this part of Europe.

Keywords: Organized crime, Balkan, Southeast Europe, Corruption

1. INTRODUCTION

Concerning developments of organized crime and corruption in some countries in the Balkans have contributed to the formation of the belief that "dealing with the politics is more productive business, which enables to become rich overnight, allows avoiding legal liability and provides numerous national privileges". These beliefs are formed slowly and after repeated cases of involvement of various politicians and state officials in various corruption scandals and organized crime. Despite the fact that the phenomenon of the involvement of organized crime in the public and institutional life of different countries of the Balkans is well known for various international services and officials accredited to the Republic of Kosovo, Macedonia, Bosnia and Herzegovina, Albania, Serbia, etc. . . , no serious initiative has been taken for combating these phenomena so far apart of some operations (destruction of narcotic plants in Lazarat, confiscation of illegal slot machines in Kosovo, etc.) that had more media effect rather than practical and legal impact.

The phenomenon of cooperation between criminal groups with different ethnic or religious affiliations in the Balkans is again evidence of the fact that organized crime knows no laws, no state borders, no nation or religion, but only their material interests (Riedeland & Eichelberg, 2009). Therefore, it can be concluded that "The Balkans is a region where people with different ethnic or religious background fought against each other and at the same time cooperate with each other in matters of crime" (Kauzlarich, 1990).

2. COOPERATION OF ORGANIZED CRIME REGIONAL GROUPS

Organized crime in the Balkans could not have developed to this point without establishing networking and cooperation between regional groups belonging to organized crime. These groups, becoming more and more criminally sophisticated all over the Balkans, are characterized by their ability to work together and to adapt to any new social circumstances well enough.

This is evidenced by the fact that the development of recent ethnic wars in former Yugoslavia or the armed conflicts in Moldova, Romania and Albania have not brought about the termination of such sorts of cooperation between criminal groups in the region - regardless of their belonging to "opposed" ethnicities or religions. In reality, these criminal groups have always cooperated with each other in the area of drug smuggling, human trafficking, smuggling of stolen vehicles, cigarettes smuggling, weapons smuggling, fuel smuggling and money laundering despite their strong but merely formal nationalistic rhetoric.

Characteristic examples in this regard presents:

- The "theft" of 930 passports from the Croatian Consulate in Mostar and their distribution throughout the territory of the former Yugoslavia. With such a passport was supplied Miodrag Lukovic Legija, known also as commander of "Red Berets" and the main organizer of the murder of former Serbian Prime Minister Zoran Djindjic and former Serbian President Ivan Stambolic (Daskalović, 2003),
- Smuggling of Serbian weapons into Kosovo. In their memoirs, several KLA fighters explain the purchase of weapons during the war by Serbian merchants. While after the war we have smuggling of weapons reported in monthly basis. On 14.04.2013, in Gjilan, Kosovo police arrested the Serbian-Albanian group who were allegedly dealing with smuggling of weapons (Rajoni Press, 2013),
- Smuggling of "Made in Kosovo" cigarettes into Serbia and the Republika Srpska in Bosnia. (Presheva e jone, 2013),

- Smuggling of Serbian goods through the "gray zones", which causes about 40 million euro loss in Kosovo per year and around 210 million euro loss in Serbia (Jeta në Kosovë, 2012), etc.
- Such kinds of cooperation between regional groups of organized crime is also evidenced by plenty of investigated cases when individuals from all over the Balkans, such as Albanians, Serbs, Bosnians, Montenegrins, Turks, Hungarians, Austrians, Ukrainians, etc. have been taken to court as suspected criminals (Riegler, 2003).
- Several reports of international organizations combating crime also prove the cooperation of criminal groups from different peoples, nationalities and ethnicities. Thus, according to Europol, heroin smuggling in the European Union is not controlled or organized by merely one single criminal organization, but carried out through a cooperation and partnership network of Turkish organizations and some other criminal groups, which are mainly from the Western Balkans (MAPO, 2013)

3. CHALLENGES IN COMBATING ORGANIZED CRIME IN THE BALLKANS

The fight against organized crime cannot be carried out successfully without understanding this phenomenon at a core level and without political will and institutional determination. Current practices of this fight in several Balkan countries are faced with challenges and problems of different natures, such as:

The reluctance of state authorities - In most Balkan countries, some offenders had had previous militant careers or had been members of the opposition movement against the communist regime. These people had been promoted in their countries as heroes fighting for freedom, for the protection of the state or for democracy. In cases where these individuals were charged with any criminal offense or were caught red-handed, they were usually punished only symbolically, even though some of them were deeply involved in criminal activities.

In other cases, government authorities have often been reluctant to deal with the fight against organized crime out of:

- Fear of different threats,
- Lack of motivation due to social insecurity or low salaries and Professional uncertainty. Some of the officials who have acted this way had been promoted through family ties or political influence and not in accordance with their real professional values. As a result, they have been vulnerable to pressure and intimidation, which has considerably increased the amount of interference in the internal affairs of the police and the justice system.
- Involvement of officials in illegal activities - In some Balkan countries, state institutions have been unable to successfully combat organized crime because of their involvement in corruption and the involvement of official or political structures in criminal activities. This phenomenon has been influencing the development of organized economic crime, ware piracy and organized scientific crime in most of the Balkan states.
- Lack of transparency and cooperation between local and international institutions - In some cases, the lack of cooperation between local and international institutions, in particular the phenomenon of insufficient transparency of the work of the international institutions in Bosnia and Kosovo has also proven to be an impediment to the successful achievement of their primary mission: combating organized crime. The lack of transparency has undoubtedly contributed to creating a climate of distrust and an environment where local and international institutions blame each other for their mistakes or failures in the fight against organized crime.
- Lack of effective cooperation between the Balkan states - Despite the fact that the Balkan states have left behind the times when they had been reluctant to cooperate with each other, it is obvious that they have not yet established effective forms of cooperation with each other despite their strong cooperation with the Europol. On the other hand, the rapid development of organized crime beyond language, geographical and political barriers on the Balkans and especially its transnational and international nature, necessitate the need to overcome any historical relics and to develop new forms of mutual cooperation among countries in the region.

In fact, in 1996 with the initiative of the USA, countries of the region ratified the Southeast European Cooperative Initiative - SECI for cooperation in the field of policing and customs in the fight against transnational crime and established SELEC (Southeast European Law Enforcement Center) (www.selec.org) as well as ratified the Convention on Police Cooperation in Southeast Europe.

SECI Center member countries are Albania, Bosnia-Herzegovina, Bulgaria, Croatia, Greece, Hungary, Macedonia, Moldavia, Montenegro, Romania, Serbia, Slovenia and Turkey. Each of them have liaison officers located at the headquarters of SECI in Bucharest who work together in direct cooperation to coordinate investigations and to facilitate the exchange of information. Observer are: Austria, Azerbaijan, Belgium, Canada, Czech Republic, EUBAM, France, Georgia, Germany, Israel, Italy, Japan, Netherlands, Poland, Portugal, Spain, Slovakia, Ukraine, UNDP Office in Romania , United Kingdom, UNMIK and the United States. Interpol and the World Customs Organization have the status of permanent advisors to police and customs matters.

4. INTERNATIONAL COOPERATION OF THE KOSOVO POLICE

In order to establish an effective cooperation with other rule of law agencies, in June 2011, the Kosovo Police established the International Law Enforcement Cooperation Unit – ILECU). This directory has so far signed several cooperation agreements with various organizations and international agencies for the rule of law and covers areas dealing with INTERPOL, EUROPOL, SELEC, CEPOL, OLAF, etc. According to ILECU, from 2008 until the end of 2015, Kosovo has signed 57 agreements on police cooperation with 16 countries. These agreements are of the international character and cover general cooperation of the Kosovo Police with other countries, enable cross-border cooperation and implementation of joint police operations at national and international level. The mandate of the ILECU covers also the coordinating activities with the Ministry of Justice for providing assistance in extradition procedures, transfer and deportation of persons from different places in Kosovo and vice versa.

In 2015 the Kosovo Police signed a cooperation agreement with the United Kingdom, Slovenia, Albania, Croatia and others. The Kosovo Police even signed an agreement with Albania on joint border patrols during the tourist season and the agreement with which the Kosovar instructors will provide training for the police motorcyclists from Albania. The Kosovo police have also signed several other agreements on police cooperation with Macedonia, Belgium, Denmark, Italy, etc. It is noteworthy that in 2015 ILECU assisted in 23 operational meetings for the detection of crimes with an international element and with the perpetrators of some serious offenses of drug trafficking, smuggling of migrants, human trafficking, extortion, in cases of homicide of the international element and terrorism.

In these activities the Kosovo Police had not only exchanged information with the police of different countries but also had assisted in the capture of several persons with the international arrest warrant.

5. CONCLUSION

Old ethnic conflicts and new state borders are more reflecting as obstacles to the establishing of efficient cooperation between the Balkan states rather than as obstacles to development of translational crime in the Balkans.

Current practices in the fight against organized crime have shown that this war cannot be fought with the desired success just by approving laws according to the European standards and reforming institutions of law enforcement. The introduction of new forms of organized crime necessitates the need for specialized joint institutions consisting of the police, the prosecution and the courts, based on European practices, as well as continuous education of their personnel on the issues of criminology, law, economics, banking, finance, financial auditing, etc.

Fight against organized crime in the Balkans should not be seen or understood only as a duty or responsibility of one state. The establishment of cooperation and partnership between national and international stakeholders is the main element that determines the success of this fight. Therefore, the cooperation between countries of the region must be in line with the obligations arising from the SELEC Convention (Southeastern Law Enforcement Center) and the Police Cooperation Convention for Southeast Europe (Vienna Convention). Also, countries of the region should strengthen their cooperation with relevant organizations and other international institutions, such as INTERPOL, EUROPOL, UNODC (United Nations Office on Drugs and Crime), INCB (International Board of Narcotics Control) and EMCDDA (European Monitoring Centre for Drugs and drug Addiction).

Since the organized crime in itself contains many aspects of criminal activity, then countries of the Balkans, through assessment of the situation, the identification of the aforementioned problems and coordinated action, might affect the construction of the Balkans into a region where human rights have continued perspectives and people live in peace and harmony with each other.

REFERENCES

- [1] Daskalović, Zoran (2003): Corruption and Organized Crime. Croatia: Crime and Corruption Continue. [Accessed 10th July 2016] Available from World Wide Web: <http://www.aimpress.ch/dyn/dos/archive/data/2003/30725-dose-01-02.htm>.
- Jeta në Kosovë (2012): Miliona Euro Dëm Nga “Zona Gri” e Veriut. [Accessed 10th July 2016] Available from World Wide Web: <http://gazetajnk.com/?cid=1,3,3128>
- [2] Kauzlarich, Richard (2006): Black Sea and Caspian Sea Symposium March 9-10. National Defense Intelligence College Washington, DC.

[3] Mapo (2013): Raporti: Grupet shqiptare, rol kyç në trafikun e heroinës, bashkë me turqit. [Accessed 10th July 2016] Available from World Wide Web: <http://www.mapo.al/2013/02/raporti-grupet-shqiptare-rol-kyc-ne-trafikun-e-heroines-bashke-me-turqit/1>

Presheva Jone (2013): Cigarettes with "Republic of Kosovo" occupy kiosks in "Srpska Republika" and Serbia.

[4] Region Press (2013): Arms smugglers (Albanian - Serbian), from 30 days in custody. [Accessed 10th July 2016] Available from World Wide Web: <http://rajonipress.com/shfleto-artikujt.php?id=9199>

[5] Riedeland, M. & Eichelberg, M. (2009): Regional cooperation in South Eastern Europe - The aftermath of the Stability Pact, Program for Foreign and Security Policy. Skopje.

[6] Riegler, Henriette (2003): Contextualizing Criminality and Security in South Eastern Europe.

Crushing Crime in South East Europe: A Struggle of Domestic, Regional and European Dimensions" (Volume II, Number 2).

LEGAL POSITION AND ECONOMIC POTENTIAL OF SANDŽAK REGION IN LIGHT OF REGIONAL POLICY OF THE EUROPEAN UNION

Rejhan R. Kurtović, PhD

University of Novi Pazar, Republic of Serbia, dr.rejhan.kurtovic@gmail.com

Seid Hadžić, MSc

Faculty of Islamic studies, Republic of Serbia, seidhadzic@hotmail.com

Abstract: The idea of modern Europe lies in the legal-political and economically united continent. Among the common policies of the European Union, it is of special importance the regional development policy, which is an integral part of cross-border cooperation. The main objectives of regional development policy is reflected in the drive of achieving a balanced development and reducing differences between European regions. European regions are the main drivers of regional development and cross-border cooperation. Even by Preamble of the Treaty of Rome of 1958 is sought to ensure the harmonious development of different countries and their respective areas. The process of regionalization in Europe takes place at the national and international level, whereas primarily within states encouraging the creation of strong regions, and then, between the states as an external form of cooperation creating interstate EU regions. This is quite justified, because strong regions make a strong state, a strong state make a successful and stable European Union. Regional differences can significantly affect the overall situation of a state, but also to the European Union itself. Although the Republic of Serbia has taken and takes many steps on the path of EU accession, still in this country we have an undeveloped regional policy, it is supported by the fact that the ratio between the most and least developed regions 1: 7, and the ratio between the least developed and most developed municipalities 1:15. In comparison with other states of the European Union, we conclude that these drastic differences fairly most pronounced in the Republic of Serbia, which represents a negative trend and potential future problem on the way to joining the European Union. A huge role in this poor ratio have the municipalities of Sandžak, which are in the programs of the Government of the Republic of Serbia classified as undeveloped municipalities. Sandžak as a historical region of which a certain number of cities are situated in Serbia and certain in Montenegro, have great potential for Europe being as one undeveloped area to become a modern European cross-border region. Likewise all the potentials and resources of the region will be expressed, and poverty, migration and undevelopment rates decreased to a minimum.

Keywords: Sandžak region, cross-border cooperation, underdeveloped municipalities, geographic connection, the economic potential

PRAVNI POLOŽAJ I EKONOMSKI POTENCIAL REGIJE SANDŽAK U SVJETLU REGIONALNE POLITIKE EVROPSKE UNIJE

Doc. dr Rejhan R. Kurtović

Univerzitet u Novom Pazaru, Republika Srbija, dr.rejhan.kurtovic@gmail.com

Msc Seid Hadžić

Fakultet za islamske studije, Republic of Serbia, seidhadzic@hotmail.com

Abstrakt: Ideja savremene Evrope leži u pravno-politički i ekonomski ujedinjenom kontinuitetu. Među zajedničkim politikama Evropske unije od posebne je važnosti politika regionalnog razvoja, čiji je sastavni deo prekogranična saradnja. Glavni ciljevi politike regionalnog razvoja ogledaju se u nastojanju da se postigne ujednačen razvoj i umanji razlika između evropskih regija. Evropski regioni su glavni pokretači regionalnog razvoja i prekogranične saradnje. Još Preambulom Ugovora iz Rima, od 1958. godine teži se obezbedi skladni razvoj različitih država i njihovih pojedinih oblasti. Proces regionalizacije u Evropi odvija se na državnom i međunarodnom nivou, gde se, pre svega, unutar država podstiče stvaranje jakih regiona, a potom, i između država kao spoljni oblik saradnje, stvaraju se međudržavni EU regioni. To je sasvim opravdano, jer, jaki regioni čine jake države, a jake države, čine uspešnu i stabilnu Evropsku uniju. Regionalne razlike mogu bitno uticati na sveukupni položaj jedne države, ali i na samu Evropsku uniju. Iako je Republika Srbija preduzela i preduzima mnoge korake na putu pristupanja Evropskoj uniji, i dalje u ovoj državi imamo nedovoljno razvijenu regionalnu politiku, čemu u prilog govori i činjenica, da je odnos između najrazvijenijeg i najnerazvijenijeg regiona 1:7, a odnos između najnerazvijenije i najrazvijenije opštine 1:15. U poređenju sa drugim zemljama Evropske unije, zaključujemo, da su ove drastične razlike skoro najizraženije u Republici Srbiji, što predstavlja negativan trend i potencijalni problem na daljem putu pridruživanja Evropskoj uniji. Veliku ulogu u ovom lošem odnosu imaju i

opštine iz Sandaka, koje su u programima Vlade Republike Srbije označene kao nedovoljno razvijene opštine. Sandžak, kao istorijska regija, čiji se određeni broj gradova nalazi u Republici Srbiji, a određeni u Crnoj Gori, ima veliki evropski potencijal, da od jednog nerazvijenog područja, postane, savremena, evropska, prekogranična regija. Na taj način, svi potencijali i resursi ovog kraja doćiće do izražaja, a siromaštvo, migracije stanovništva i stopa nerazvijenosti biće svedeni na minimum.

Ključne reči: Sandžak regija, prekogranična saradnja, nedovoljno razvijene opštine, geografska povezanost, ekonomski potencijal

1. UVOD

Evropa je vekovima bila razjedinjena i podeljena. I pored toga, što su pojedini evropski delovi tokom istorije bili međusobno povezani, oni nisu bili ujedinjeni. Istorija Evrope obeležena je ratovima, konfliktima, neizvesnošću i stalnim promenama političkih granica. Pre nego što je postala stvarni politički cilj, ideja o ujedinjenoj Evropi bila je samo san filozofa i vizionara.¹⁵⁸ Mogu se navesti brojni primeri, od teorijskih, do praktičnih, kojim se težilo ujedinjenju i novim odnosima na tlu Evrope.¹⁵⁹ Od prvih idejnih postavki, do stvaranja Evropske unije, pređen je naporan put i dug put. Pored svih poteškoća i problema, države i građani Evrope, pokazali su želu i istrajnost ka ujedinjenju. Zato, danas, imamo Uniju, koja predstavlja zajednicu od 28 država, u kojoj na 4,3 miliona km² (2,9% zemljine površine) živi 508 miliona stanovnika (7% svetske populacije) i u kojoj se službeno komunicira na 24 jezika, gde se zajedničke politike sprovode preko veoma razgranatog mehanizma institucija koje objedinjava i uređuje pravna tekovina Unije, tzv. *acquis communautaire*.¹⁶⁰ Osnivački sporazum EU je pakt izmenu suverenih nacija odlučnih da podele zajedničku sudbinu i udruže sve veći deo svog suvereniteta. Ujedinjenje država kao društveno političkih zajednica, nije bilo dovoljno za potpuno povezivanje i integraciju. Pojedine oblasti društvenog života, kao i određeni krajevi u Evropskoj uniji ostali su van evropskih tokova i domašaja, zbog čega je bilo potrebno iznaći dodatne modele integracije. Regionalna politika, pre svega kao vid prekogranične saradnje između pojedinih oblasti i krajeva u Evropskoj uniji, predstavlja izuzetan model rešavanja navedenih problema, i most saradnje koji učvršćuje postojeće i stvara nove oblike povezivanja i saradnje. Regionalna politika ima za cilj smanje razlike u razvoju između regiona u državama članicama i poboljšanje uslova života i rada građana koji žive u najnerazvijenim delovima Unije. Regionalizacija podrazumeva stvaranje određenih teritorijalnih celina sa atributima teritorijalnog samostalnog odlučivanja u kreiranju i vođenju javnih poslova i formiranju organizacionih struktura upravljanja. Regionalizam predstavlja političku ideju koja naglašava tradicionalne, administrativne, ekonomske, privredne i druge interese pojedinačnih regiona ili grupa regiona. Obzirom, da region i regionalna saradnja dobijaju sve veći značaj u zemljama Evropske unije i u onim zemljama koje to žele da postanu, poseban interes za to imaju prekogranična područja koja imaju teritorijalni i tradicionalni potencijala, a koja se još nisu afirmisala u posebn evropski region. Područje Sandžaka jedno je od takvih područja, koje je kroz istoriju, u periodu turske vladavine, predstavljalo posebnu teritorijalnu oblast. U Kraljevini Jugoslaviji, Sandžak je nestao kao administrativna jedinica, jer je izvršena njegova podela na županije, užičku i rašku, a od 1929. godine u banovinu zetsku i moravsku. Kasnije, Sandžak je od 1943. do 1945. godine predstavljao posebnu teritorijalnu jedinicu u okviru Jugoslavije, kojom je upravljalo Zemaljsko antifašističko veće narodnog oslobođenja Sandžaka. Godine 1945., Sandžak je podeljen između Srbije i Crne Gore, i ta podela ostala je do današnjih dana. Podelom Sandžaka, izazvana su mnoge

¹⁵⁸ 1849. godine Viktor Igo izgovorio je jednu vizionarsku rečenicu: "Doći će dan kada će se sve nacije ovog kontinenta, ne gubeći svoje specifične kvalitete, ni svoju slavnu individualnost, spojiti u višu celinu i formirati evropsko bratstvo. Doći će dan kada neće biti drugih bojni polja osim onih u ljudskom umu – otvorenih tržišta ideja. Doći će dan kada će metke i bombe zameniti glasovi."

¹⁵⁹ Žan Mone, jedan od "arhitekata" Evropske unije, izrazio je svoje viđenje ujedinjena i daljeg funkcionisanja Evropske unije, i povodom toga rekao: „*Mi ne ujedinjujemo države, mi ujedinjujemo narode*”. Ujedinjenje naroda predstavlja smisao postojanja Evropske unije, i ako se nekada državama daje veći primat. Ipak, čovek, tj. ljudi, predstavljaju centar društvenog života, i jedan od konstitutivnih elemenata države, bez koga država ne bi ni postojala, odnosno, bez kog država ne bi imala smisao postojanja.

¹⁶⁰ *Acquis communautaire* jedan je od najznačajnijih pravnih i političkih principa evropskih integracija. *Acquis* je skup prava i obaveza koje sve države članice obavezuju i povezuju unutar Evropske unije. Pojam *acquis* odnosi se na ukupna prava, obaveze i predanost Zajednici, koji su kumulirani razvojem integracionog procesa, ili koje je EU ostvarila do dana. Praksa Suda Evropskih zajednica stavila je *acquis* u rang ustavnog principa. U političkom smislu, ključno je pravilo da su pravna dostignuća Zajednice uslov o kojem se ne može pregovarati. *Acquis*, shvaćen kao ukupno dostignuće Zajednice, svakodnevno se širi, uvećava i primenjuje.

negativne posledice za ovu regiju i njeno stanovništvo. Opštine koje pripadaju srbijanskom i crnogorskom delu Sandžaka, najsiromašnije su u ovim državama i označene su kao nedovoljno razvijena područja. Zbog ugrožene bezbednosti i nesigurne egzistencije koja je na području Sandžaka bila izražena u kontinuitetu, ovo područje suočavao se sa velikim migracijama stanovništva. Zahvaljujući tome, Sandžak danas ima jednu od najvećih dijaspora, pusta sela i umanjen broj stanovnika u gradovima. Permanentno urušavanje privrednog sistema na teritoriji Sandžaka, dovelo je do propasti velikih privrednih giganta, zatvaranja preduzeća, povećanja broja nezaposlenih i socijalne nesigurnosti. Međutim, i pored toga, područje Sandžaka i dalje ima svoje potencijale i privredne resurse, koji će ujedinjenjem i stvaranjem EU regiona biti adekvatno iskorišćeni, a Sandžak region, postati vodeći region u ovom delu Evrope. Neophodnost regionalizacije jedan je od uslova za efikasnije ostvarivanje privrednog napretka, poboljšanja uslova za strana ulaganja, povratak raseljenog stanovništva, otvaranja novih radnih mesta, poboljšanje infrastrukture i efikasniju socijalnu politiku.

2. REGIONALNA POLITIKA EVROPSKE UNIJE

Ideja i praksa regionalizma u Evropi svoje istorijske korene nalazi u opštim političkim, ekonomskim, socijalnim, kulturnim, etničkim i geografskim specifičnostima „zajedničkog evropskog civilizacijskog prostora“, kao i u posebnim političko-ekonomskim uslovima pojedinih zemalja. Evropska ideja regionalizma posebno je izražena u okviru Evropske unije, gde se ideja integracije u velikoj meri razume kao ideja regionalizacije, a Evropska unija kao Evropa regiona, umesto kao Evropa država.

Regionalna politika Evropske unije kao stabilizator negativnih efekata, pomaže onim regionima koji zaostaju u tržišnoj utakmici, uključujući i obnovu starih industrijskih oblasti, pojedine segmente socijalne politike, kao i zajedničke poljoprivredne politike Evropske unije. Cilj regionalne politike je da stvori jake, razvijene i konkurentne regione koji će uspeli da se integrišu u globalne ekonomske tokove. Poslednjih petnaest godina pogranični regioni su postali poseban predmet proučavanja i definisanja razvojne politike na nivou Evropske unije. Regionalna politika Evropske unije kroz svoje instrumente sve veću pažnju poklanja teritorijalnoj i prekograničnoj saradnji. Regionalnom politikom planirano je minimizirati regionalnih ekonomskih razlika, i podrška u ojačanju regionalne saradnje između država u samoj Uniji.

Od sredine osamdesetih godina prošlog veka, regioni su u Evropskoj uniji prošli vidljivu promenu, od „objekta evropske politike“, do aktera sa punim pravom odlučivanja. Predstavnici regiona počeli su da saradnju podnoseći evropskim organima zajednicke spiskove prioritarnih zahteva. Od početka devedesetih godina prošlog veka, regionalizacija je okosnica reformi u Centralnoj i Istocnoj Evropi.

Danas, 40% teritorije koja čini proširenu Evropsku uniju, sa oko 37 odsto stanovništva živi u pograničnim regionima. Sa druge strane, pogranične regione, najčešće odlikuju niska gustina naseljenosti (75 stanovnika po kvadratnom kilometru u pograničnim regionima u odnosu na 145 stanovnika po kvadratnom kilometru u ostatku Unije) prirodna ograničenja (planinska ili obalna područja), nerazvijena saobraćajna infrastruktura, nedostatak saradnje u upravljanju prekograničnim ekosistemima. Evropska unija uzima u obzir navedeno stanje stvari posmatrajući sve pogranične regione, kako na spoljnim, tako i na unutrašnjim granicama EU kao evropski prioritet, i obezbeđuje finansiranje njihovog razvoja kroz strukturne fondove i Kohezioni fond. Na taj način, proces evropskih integracija transformiše prethodnu perifernu poziciju mnogih pograničnih regija u središnju poziciju unutar proširene Evropske unije.

Regionalna politika Evropske unije se zasniva na šest osnovnih načela: **1. Načelo koncentracije** - podrazumeva da finansijska sredstva treba da se koncentrišu prostorno i po sektorima, kao i da ne smeju da se rasipaju na veliki broj manjih projektnih poduhvata; **2. Princip programiranja** - podrazumeva raspodelu finansijske pomoći u skladu sa usvojenim višegodišnjim programima; **3. načelo partnerstva (suodlučivanja)** - podrazumeva aktivno učešće Evropske komisije, vlada članica EU, ali i regionalnih i lokalnih organizacija u procesima odlučivanja; **4. Princip proporcionalnosti** - zahteva da troškovi monitoringa (posmatranja), kontrole i administracije budu usklađeni sa ukupnim izdacima posmatranog regionalnog projekta; **5. načelo supsidijarnosti** - insistira na tome da Regionalna politika EU treba da pomaže u rešavanju onih problema koje opštine, regioni i članice EU ne mogu da reše, obično zbog previsokih izdataka i **6. načelo učešća** - zahteva od država članica i regiona aktivnu participaciju u finansiranju regionalnih programa; dok Unija obično izdvaja od 50-85% sredstava, već u zavisnosti od vrste projekata, članice EU, regioni i gradovi pokrivaju (izdvajaju) ostatak neophodnih sredstava.

3. PRAVNI OKVIR USPOSTAVLJANJA PREKOGRENČNOG REGIONA SANDŽAK

Radi izlaska iz društvene krize koja se osetila pre i nakon 1980-ih godina, kada su ideje unitarnih nacionalnih država počele da daju regresivne rezultate, evropski naponi su rezultirali izradom niza dokumenata kritički usmeravanih prema centralizovanim zajednicama, sve u nameri da se afirmišu i drugi oblici uređenja društva.

Njihova intencija je bila da se uspostave dodatni nivoi subjektivnosti građana kao potreban uslov za realizaciju demokratski ustrojene vlasti.¹⁶¹ Sandžak, kao istorijska prekogranična regija, svoj današnji evropski regionalni kapacitet temelji na relevantnim evropskim dokumentima o prekograničnoj saradnji i unutrašnjem zakonodavstvu zemalja čiji prostor obuhvata.

Međunarodni dokumenti na osnovu kojih region Sandžak ima mogućnost uspostavljanja prekograničnog regiona su:

1. Evropska okvirna konvencija o prekograničnoj saradnji između teritorijalnih zajednica ili vlasti.
2. Evropska povelja o pograničnim i prekograničnim regionima
3. Evropska povelja o lokalnoj samoupravi
4. Deklaracija o regionalizmu u Evropi
5. Evropska povelja o regionalnoj autonomiji
6. Helsinška deklaracija o regionalnoj samoupravi

Evropska okvirna konvencija o prekograničnoj saradnji između teritorijalnih zajednica ili vlasti

Ovo jedan je od osnovnih evropskih dokumenata na kojem se temelji prekogranična saradnja. U članu 1. ove povelje, navodi se: Sve Ugovorne strane se obavezuju da olakšaju i jačaju prekograničnu saradnju između teritorijalnih zajednica ili vlasti u okviru njihovih nadležnosti i teritorijalnih zajednica ili vlasti u okviru nadležnosti drugih Ugovornih strana. One će nastojati da unaprede zaključenje svih sporazuma i aranžmana koji se pokažu

neophodnim za ovu svrhu vodeći dužnu brigu o različitim ustavnim odredbama svake strane. Konvencijom se dalje navod: prekogranična saradnja označava dogovorenu aktivnost projektovanu u cilju jačanja dobrosusedskih odnosa između teritorijalnih zajednica ili vlasti u okviru nadležnosti dveju ili više Ugovornih strana i zaključenje svakog sporazuma i aranžmana neophodnog za ostvarenje tog cilja. Prekogranična saradnja će se odvijati u okviru ovlašćenja lokalnih zajednica ili lokalnih vlasti kako je definisano domaćim zakonom.¹⁶²

Ugovorne strane se obavezuju, da će ohrabrivati svaku inicijativu teritorijalnih zajednica i vlasti podstaknutu okvirnim aranžmanima između teritorijalnih zajednica. U tom smislu Republika Srbija i Crna Gora imaju obavezu da pospeše saradnju u okviru regije Sandžak, i da već dobre odnose između stanovnika srbijanskog i crnogorskog dela sandžaka, učvrste stvaranje jakog EU regiona. Konvencija predviđa i to, da će svaka Ugovorna strana nastojati da reši sve zakonske, administrativne ili tehničke teškoće koje mogu biti prepreka razvoju i nesmetanom odvijanju prekogranične saradnje i konsultovaće se sa drugom Ugovornom stranom ili Ugovornim stranama u meri u kojoj je to potrebno.

Dodatni protokol uz Evropsku okvirnu konvenciju o prekograničnoj saradnji između teritorijalnih zajednica ili vlasti

Studija koju je Sekretarijat Saveta Evrope sproveo u periodu između između 1990. i 1991. godine, pokazao je da su postojale ozbiljne prepreke u implementaciji Madridske konvencije (Evropske okvirne konvencije o prekograničnoj saradnji između teritorijalnih zajednica ili vlasti), posebno u pogledu pravne prirode prekograničnih aranžmana. Na predlog izabranog komiteta eksperata za prekograničnu saradnju, komitet ministara odlučio je da sastavi dodatni protokol uz Okvirnu konvenciju, kako bi se ojačala prekogranična saradnja kroz uklanjanje pojedinih pravnih prepreka za prekogranične projekte. Dodatnim protokolom se predviđa da odluke, koje su zajednički donete po sporazumu o prekograničnoj saradnji, biti primeljene od strane teritorijalnih zajednica organa u okviru njihovog nacionalnog pravnog sistema. Njime se žele postepeno ukloniti sve administrativne, pravne, političke i psihološke barijere koje ograničavaju prekograničnu saradnju.

Osnovna dopuna na Evropsku okvirnu konvenciju o prekograničnoj saradnji između teritorijalnih zajednica ili vlasti ogleda se u tome što je utvrđeno da se sporazumom o prekograničnoj saradnji može imenovati telo za prekograničnu saradnju, i u skladu sa tim, predviđene su odredbe kojima se utvrđuje oblast delovanja ovog tela, njegov pravni položaj i utemeljenje u pozitivno pravnom sistemu države u kojoj je sedište tog tela.

Protokol 2 uz Evropsku okvirnu konvenciju o prekograničnoj saradnji između teritorijalnih zajednica ili vlasti

Protokol broj 2, kreiran je u cilju promocije saradnje između lokalnih vlasti koje nisu susedske i geografski bliske. U članu 1. ovog Protokola se navodi da: Međuteritorijalna saradnja označava svaku zajedničku akciju pokrenutu radi uspostavljanja odnosa između teritorijalnih zajednica ili vlasti dve ili više država ugovornica, osim odnosa prekogranične saradnje susedskih vlasti. Dalje se navodi da, ugovorne strane priznaju i poštuju

¹⁶¹ Lilić, S., Vujić, M., Živković, J. *Evropska dokumenta o regionalnoj autonomiji/demokratiji-Iniciranje promena u Srbiji*, Zaječar, Regionalna agencija za razvoj istočne Srbije, (1995)

¹⁶² Evropska okvirna konvencija o prekograničnoj saradnji između teritorijalnih zajednica ili vlasti, Član 2.

pravo teritorijalnih zajednica ili vlasti da zaključuju međuteritorijalne sporazume u skladu sa nacionalnim pravom i u skladu sa međunarodnim obavezama države ugovornice koje se odnose na oblast koja se tretira sporazumom o saradnji. U svrhu ovog Protokola "*mutatis mutandis*" znači da se u Okvirnoj konvenciji i Dodatnom protokolom izraz "prekogranina saradnja" čita kao "međuteritorijalna saradnja" i da se članovi Okvirne konvencije i Dodatnog protokola primenjuju osim ukoliko ovaj protokol ne predviđa drugačije.

Protokol 3 uz Evropsku okvirnu konvenciju o prekograničnoj saradnji između teritorijalnih zajednica ili vlasti

Ovaj protokol je donet sa ciljem obezbeđenja uslova za osnivanje tela za prekograničnu saradnju u obliku "Grupe za euroregionalnu saradnju" na teritoriji zemalja članica Saveta Evrope. Cilj grupe za euroregionalnu saradnju jeste da unapredi, podržava i razvija prekograničnu i međuteritorijalnu saradnju između svojih članica u njihovim zajedničkim područjima nadležnosti i u skladu sa nadležnostima ustanovljenim u domaćem pravu. Grupa ima status pravnog lica, kojem se pravni status daje na osnovu prava države u kojoj je njeno sedište. Protokolom se dalje definišu i način osnivanja, rada i pravni položaj Grupe.

Evropska povelja o pograničnim i prekograničnim regionima

Nakon usvajanja Madridske konvencije došlo je do dalje ekspanzije procesa stvaranja prekograničnih regiona, o čemu svedoči i usvajanje Evropske povelje o pograničnim i prekograničnim regionima (European Charter for Border and Cross-Border Regions). Dokument je prvi put usvojen od strane Asocijacije evropskih pograničnih regiona, AEBR (Association of European Border Regions), 1981. godine, da bi kasnije bio usvojen i od strane evro regiona Pomeranija (Poljska/Nemačka) 1995. godine. Tekst Povelje dodatno je modifikovan nakon velikog talasa proširenja Evropske unije na istok 2004. godine.¹⁶³ Povelja je namenjena svim partnerima koji učestvuju u oblikovanju daljih procesa evropskih integracija, ali je naročito usmerena na same pogranične i prekogranične regione kao pokretače takvog razvoja. Modifikovana verzija Povelje iz 2004. godine nastoji da pozitivna iskustva, stečena putem prethodne praktične prekogranične saradnje građana na nivou Evropske unije i u okviru država članica Saveta Evrope, ponovo iskoristi, da bi se unapredila i intenzivirala saradnja među novim članicama, kao i saradnja starih i novih pograničnih područja Evropske unije sa njihovim istočnim i južnim susedima izvan evropskih granica. Povelja je u potpunosti u skladu sa vrednostima i ciljevima, utvrđenim u osnivačkim aktima Evropske unije i evropskom kohezionom politikom koja prekograničnu saradnju posmatra kao jedan od prioriteta Evropske unije

Evropska povelja o lokalnoj samoupravi

Evropska povelja o lokalnoj samoupravi predstavlja evroski standard za loklanu samoupravu, s namerom očuvanja prava lokalnih vlasti koje su najbliže građanima. Zaštita i jačanje lokalne autonomije, na osnovu utvrđenih principa u dokumentu koji priznaju sve demokratkse države u Evropi, je dugorčna ambicija u domenu loklane smaouprave.¹⁶⁴

U Preambuli Evropske povelje o lokalnoj samoupravi definisani su osnovni ciljevi Povelje:

- Postizanje većeg jedinstva među zemljama članicama;
- Usmeravanje na prekograničnu saradnju, jačanje susedskih odnosa i uklanjanje administrativnih i tehničkih barijera u prekograničnoj saradnji;
- Postizanje većeg nivoa sporazumevanja na administrativnom planu;
- Poštovanje principa demokratije, u smislu prava građana za učestvovanjem u vođenju javnih poslova;
- Stvaranje efikasne i građanima bliske uprave na lokalnom nivou, u saglasnosti sa načelima demokratije i decentralizacije vlasti.

Iz navedenog se može zaključiti, da već u preambuli ove Povelje vidimo da je prekogranična saradnja i uklanjanje administrativnih i tehničkih barijera u prekograničnoj saradnji, jedna od osnovnih ideja i vrednosti kojim se teži.

Deklaracija o regionalizmu u Evropi

Skupština evropskih regiona čini napore kako bi regionalizam bio prihvaćen ne samo u Evropskoj uniji, već i izvan njenih granica. Uloga regiona u procesu unifikacije dobija sve više na važnosti. Pokret regionalizma je jak unutar Evropske unije, kao i izvan njenih granica. Njega pokreće ubeđenje da su ovlašćenja, koja su poverena Evropskoj uniji, zemljama članicama i regionima, komplementarna. Regioni, savezne države i autonomne zajednice predstavljaju, iznad svaga, glavna uporišta demokratije, oni snažno podržavaju kulturnu raznolikost u

¹⁶³ Knežević I, Avlijaš S, Jeremić V, *Prekogranina saradnja instrument razvoja*, Beograd, Fond za otvoreno društvo, Centar za primenjene evropske studije, 2009.

¹⁶⁴ Blažić, Đ. *Sistem lokalne samouprave*, Podgorica, Fakultet za državne i evropske studije, str. 107. 2011.

Evropi, a takođe su i najvažniji partneri u oblasti socio-ekonomskog razvoja. Deklaracija o regionalizmu, usvojena od strane Skupštine evropskih regiona (AER), predstavlja pouzdan vodič za regione na njihovom putu ka proširenju i jačanju ovlašćenja. To je dokument koji sadrži norme i standarde, entitet koji sadrži pokazatelje i služi kao odskočna daska. Ne radi se o povelji kojom se utvrđuju minimalne norme za priznavanje regiona. Iz bogate raznolikosti regiona u Skupštini evropskih regiona proizilazi mnogo modela i struktura koji omogućavaju uspješniji regionalni razvoj. Deklaracija o regionalizmu utvrđuje smernice u okviru kojih se razvijaju regioni koji su članovi Skupštine evropskih regiona. U Deklaraciji se daje definicija regiona, gde se navodi, da je region teritorijalni organ javnog prava uspostavljen na nivo koji je neposredno ispod državnog nivoa, kome je dodeljena politička samouprava, koji je priznat u nacionalnom ustavu ili zakonu kojim se garantuje njegova autonomija, identitet, ovlašćenja i organizaciona struktura. Takođe se predviđa, da region ima svoj ustav, statut o autonomiji ili drugi zakon koji je sastavni deo pravnog poretka države na najvišem nivou kojim se utvrđuju. Deklaracijom o regionalizmu u Evropi predviđa se i institucionalna organizacija regiona, nadležnosti, finansiranje, finansijski resursi, međuregionalno finansijsko izjednačavanje, kao i odnosi između država i regiona, regiona i lokalne vlasti, regiona i Evropske unije, kao i dr.

Evropska povelja o regionalnoj autonomiji

Posle konferencije posvećene bilansu reorganizacije u Evropi održane u Ženevi 1993. godine, Kongres je otpočeo radove na izradi Evropske povelje o regionalnoj autonomiji koja bi odgovarala Evropskoj povelji o lokalnoj samoupravi. Naime, preporuka broj 34, usvojena jednoglasno od strane Kongresa 5. juna 1997. godine, predlaže usvajanje jednog obavezujućeg pravnog dokumenta, Konvencije Evropskog saveta "Evropske povelje o regionalnoj autonomiji." Parlamentarna skupština je u više navrata dala svoju podršku ovom projektu, i to posebno tekstovima usvojenim novembra 1997. i marta 1998. godine. Skupština evropskih regija ga je takođe podržala na svojoj generalnoj skupštini u decembru 1997. godine. Ministarski savet je sa svoje strane ovlastio Upravni odbor za lokalnu i regionalnu autonomiju (OLRA) da identifikuje elemente jednog eventualnog pravnog instrumenta u vezi sa regionalnom autonomijom. Evropskom poveljom o regionalnoj autonomiji navode se i: vrste nadležnosti, oblasti nadležnosti, učestvovanje u državnim poslovima, učestvovanje u evropskim i međunarodnim odnosima, organizovanje regionalnih institucija, regionalne finansije, zaštita regionalne autonomije i dr.

Helsinška deklaracija o regionalnoj samoupravi

Helsinška deklaracija predstavlja jedan od ključnih dokumenata koji se direktno bavi problemom regionalizacije u skladu sa evropskim standardima. Deklaracijom se navodi, da funkcionalna demokratija predstavlja osnovu za mir, stabilnost, prosperitet i razvoj, da je veća decentralizacija i devolucija (prenošenje vlasti na niže nivoe) širom Evrope poslednjih nekoliko decenija doprinela jačanju demokratije, i u državama sa dužom demokratskom tradicijom, ali i u novijim demokratskim državama. Dalje se navodi, da Regionalne vlasti predstavljaju teritorijalne vlasti između centralne vlasti i lokalnih vlasti. Ovo nužno ne podrazumeva hijerarhijski odnos između regionalnih i lokalnih vlasti. Regionalna samouprava podrazumeva zakonske nadležnosti i mogućnost regionalnih vlasti, u ustavnom i zakonskom okviru, da uređuju i vode deo javnih poslova u svojoj nadležnosti, u interesu svojih građana, a u skladu sa principom subsidiarnosti. Helsinška deklaracija o regionalnoj samoupravi sadrži još i norme o zajedničkim principima regionalnih vlasti, norme o regionalnoj nadležnosti, državnom nadzoru nad regionalnim vlastima, regionalnim telima, spoljnim odnosima, regionalnoj administraciji i dr.

Pravni osnov za osnivanje prekogranične regije Sandžak nalazimo i u unutrašnjem zakonodavstvu Republike Srbije i Crne Gore. Pored toga, što su ove dve države prihvatile relevantne međunarodne dokumente kojima se obavezuju da pospešuju i afirmišu prekograničnu saradnju, u najvišim pravnim aktima – ustavima Republike Srbije i Crne Gore zagantovano je ovo pravo. Takođe, nizom podzakonskih akata i različitim strategijama daje se mogućnost osnivanja novih regiona i uređuje njihovo dalje funkcionisanje.

Međutim, i pored toga, oblast regionalnog razvoja u Republici Srbiji i Crnoj Gori karakteriše neposotjanje adekvatnog zakonodavnog okvira koji bi jasnije, preciznije i sveobuhvatno trebalo da definiše ovu oblast.

4. EKONOMSKI POTENCIJAL USPOSTAVLJANJA PREKOGRENČNOG REGIONA SANDŽAK

Obzirom da se politika regionalnog razvoja Evropske unije zasniva na principima solidarnosti, Evropska unija izdvaja 1/3 ukupnog budžeta za regionalni razvoj, međunarodnu saradnju, a posebno za razvoj manje razvijenih regiona. Samo u 2015. godini, Evropska unija je imala preko 400 programa kohezine politike i više od 100 finansijskih programa podrške u vrednosti od 500 milijardi eura. U narednom periodu Evropska unija, će staviti na raspolaganje 351, 8 milijardi eura za ulaganje u EU regione, gradove i regionalnu saradnju. Pored toga,

Evropski fond će za regionalni razvoj u narednim godinama izdvojiti 140 milijardi eura, u odnosu na dosadašnjih 70 milijardi eura. Kao ključne oblasti koje je Evropska unija predvidela za finansijsku podršku, navode se one oblasti koje su ujedno i ključne za budući Euro region Sandžak, koji u ovim merama podrške i podsticaja vidi svoju šansu i evropsku budućnost.

Kao što je već navedeno, izdvojene su tri ključne oblasti za finansijsku pomoć:

1. Modernizacija Evrope

Ako pogledamo kartu Evrope i zastupljenost euro regiona u njoj, videćemo da je najveći deo Evrope pokriven EU regionima, to je delimično slučaj i sa Republikom Srbijom. Crna Gora nema dovoljno razvijenu politiku stvaranja EU regiona, a područje Sandžaka se javlja kao potencijalni EU region između Republike Srbije i Crne Gore. U kontekstu modernizacije Evrope, Sandžak ima i najviše šanse i potencijala da postane EU region koristi podsticajna sredstva iz fondova koja su namenjena modernizaciji Evrope. Nema modernizacije Evrope, bez uspostavljanja i afirmacije EU regiona, koji imaju tradicionalne, istorijske, geografske, kulturološke, privredne, turističke i strateške potencijale.

2. Ulaganje u regione koji su orjentisani ka biznisu

Druga oblast finansijske podrške je ulaganje u regione koji su orjentisani ka biznisu, odnosno razvoju malih i srednjih preduzeća. Prostor Sandžaka je kroz istoriju bio poznat kao trgovačko mesto. Čak i u moderno doba, sinonim za biznis je Novi Pazar, centar Euro regiona Sandžaka. U najtežim vremenima za državu Srbiju, kada je država bila pod embargom i sankcijama, Novi Pazar je bio svetla tačka, grad u koji se dolazilo po džins i ostale proizvode iz cele Srbije, Crne Gore, ali i nekih drugih zemalja u okruženju. Regionalna pozicija koju Sandžak zauzima u geografskom smislu, kao usmerenost ka formiranju malih i srednjih preduzeća predstavljaju veliki resurs Sandžaka kao Eu regiona.

3. Ulaganje u urbani i ruralni razvoj

Treća oblast u kojoj će EU vršiti intenzivna ulaganja, jeste, urbani i ruralni razvoj. U urbanoj i ruralnoj nerazvijenosti regiona Sandžak, vidimo potencijal, koji se može iskoristiti uz pomoć sredstava iz EU fondova. Urbana i ruralna područja Sandžaka na najnižem su stupunju razvoja u Srbiji i Crnoj Gori, njih krasi: nerazvijena putna, vodovodna i kanalizaciona infrastruktura, zapuštenost reka i jezera, zapuštenost kulturno-istorijskog nasleđa, uništena preduzeća i nekadašnji industrijski giganti, kao i neiskorišćenost rudnih i drugih prirodnih bogastava. Naša istorija, kultura, vera i multinacionalnost, predstavlja bogastvo koje se uz podršku EU kroz Euro region Sandžak mogu još više baštiniti i doći do potpunog izražaja. Neprocenljiv je i turistički potencijal regije Sandžak, koji se uz mere podsticaja iz evropskih fondova može pretvoriti Sandžak u pravi turistički centar.

5. KAKO VIDIMO BUDUĆI EU REGION SANDŽAK

Ideja o Sandžaku kao prekograničnoj evropskoj regiji postaje sve jasnija i realnija. Kako sada stvari stoje, u realizaciji ideje o Sandžaku kao evropskoj prekograničnoj regiji, ne bi trebalo biti prepreka, i ako neki politički i drugi centri moći pokušavaju to osujetiti. Teritorija Sandžaka je od najstarih vremena bila važno političko, stratejsko i ekonomsko područje. Preko njega su prolazili trgovački putevi ("Via Raguzi"), koji su povezivali ovaj deo Balkanskog poluostrva sa primorjem i zemljama zapadne Evrope. Iako je putna infrastruktura u Sandžaku devastirana, Sandžak i danas predstavlja most spajanja između Srbije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Kosova i Albanije. Taj direktini most spajanja, ima univerzalni karakter, i mnogo veći značaj od lokalnog i regionalnog povezivanja. U predstojećem periodu neophodno je utvrditi i jasno formulisati stepen autonomnosti Sandžak EU regije i modele njenog dalje razvoja i inetgracije. Budući EU region Sandžak vidimo kroz 4 osnovna modela regionalizacije.

Model ekonomske regionalizacije

Model ekonomske regionalizacije počiva na koncepciji podsticaja i ubrzavanja razvoja privredno nerazvijenih delova zemlje. Podsticaj ekonomske regionalizacije i jačanje pojedinih regiona vrši se iz određenih fondova, kao što su Evropski socijalni fond, Evropski fond za regionalni razvoj, Kohezioni fond i dr. Obzirom, da su srbijanski i crnogorski delovi Sandžaka najnerazvijeniji delovi dve države, zajedničkim udruživanjem sandžackih opština treba postaviti adekvatne ekonomske ciljeve razvoja ovog kraja, koristeći sve raspoložive resurse. Zajedničkim delovanjem treba razvijati nedovoljno razvijene opštine i sva raspoloživa sredstva crpiti na nivoima

tih opština, a ne davati ih republičkim organima vlasti. Regija Sandžak, kao što je poznato, je veoma bogata šumama, pašnjacima, rekama, rudnicima, banjama i drugim prirodnim resursima.¹⁶⁵

Model administrativne regionalizacije

Od uspostavljanja republičkih granica 1945. godine, sandžačka teritorija podeljena je između Srbije i Crne Gore, ali ostala je kohezija jedinstvenog prostora u istorijskom, kulturnom i privrednom pogledu. Danas, kada su granice na Balkanu konačno uspostavljene, Sandžak svoj razvoj vidi u obliku evropske regije.¹⁶⁶ Ovaj model treba se ostvarivati na osnovu modela dekoncentracije i decentralizacije vlasti centralne državne vlasti. To znači da se trebaju formirati posebne administrativne institucije koje će imati određeni nivo samostalnosti u vršenju administrativnih i upravnih poslova. Na taj način, osnivale bi se i nove, a i postojeće regionalne javne ustanove bi imale određeni nivo samostalnosti. Plod pojmom regionalne autonomije podrazumeva pravo i stvarna sposobnost najširih teritorijalnih zajednica u okviru svake države članice, sa izabranim organima koji se nalaze između države i lokalnih zajednica i koji imaju prerogative samouprave, bilo prerogative državne prirode, da obavljaju pod svojom sopstvenom odgovornošću i u interesu svog stanovništva, značajan deo poslova u javnom interesu, u skladu sa principom subsidiarnosti.

Model političko teritorijalne regionalizacije

Političko teritorijalnu regionalizaciju može imati samo region koji ima istorijsku tradiciju, proisteklu iz duge tradicije teritorijalno, versko, nacionalnih i ideoloških odnosa koje ima region Sandžak. Granice Sandžaka su potvrđene kroz istoriju odlukom Berlinskog kongresa 1878. godine, Carigradskom konvencijom 1879. godine. Sandžak je bio autonomna pokrajina i njegova autonomija 1945. godine je ukinuta. Iste godine autonomnim pokrajinama su proglašene Vojvodina i Kosovo. Sandžak je podeljen između Srbije i Crne Gore, njegov severni deo pripao je (jugozapadna) Srbiji, a južni (severna) Crnoj Gori. Međutim, uprkos tome ostala je međusobna povezanost stanovnika Sandžaka u verskom, nacionalnom i kulturnom pogledu, i ta veza u narednom periodu nije jenjavala. Kao oblik političke samouprave, Sandžak će biti izraz jedinstvenog i posebnog političkog identiteta. Model posebnog političkog identiteta podrazumeva da region izražava svoj politički stav odnosno svoju političku volju. EU region Sandžak, pored toga što će se pojavljivati kao jedinstvena političko-teritorijalna celina pred EU fondovima, on će se pojavljivati i kao jedinstven političko-teritorijalna regija u međunarodnim odnosima i pred drugim evropskim i međunarodnim institucijama i organizacijama. Na taj način najbolje će biti predstavljene potrebe, problemi i projekti ovog regiona.

Model mikro regionalizma

Model mikro regionalizma obuhvata dve države, što znači da bi se EU region Sandžak formirao između Srbije i Crne Gore, što je puno lakše nego da se formira između više država. Na tom mikro prostoru, lakše je uspostaviti EU region Sandžak, formirati administrativne i političke institucije i kontrolisati njihov rad i funkcionisanje. Sandžak vidimo kao multietničku, multikonfesionalnu i multikulturalnu prekograničnu regiju koja će biti most spajanja, a ne zid razdvajanja Srbije i Crne Gore.

ZAKLJUČAK

Evropska unija je rezultat procesa povezivanja, ujedinjenja, saradnje i integracije, koji je odpočeo još 1951. godine i koji danas traje. Pored ostalih vrednosti i potencijala koji su svojstveni Evropskoj uniji, jedna od najvećih komunitarnih vrednosti je politika regionalne saradnje i povezivanja, na temelju koje je izgrađen dobar odnos između država članica i umanjenja razlika između nerazvijenih i razvijeni područja. Regioni kao teritorijalno zaokružene celine predstavljaju novi nivo vlasti u državnoj teritorijalnoj organizaciji, koji podrazumevaju posebnu administrativnu organizaciju u odnosu na centralnu i lokalnu vlast. Evropski regioni predstavljaju simbole jedinstva, jednakosti, prosperiteta, vladavine prava i demokratije. Oni nemaju za cilj secesionizam, udar na državni suverenitet i teritorijalni integritet, menjanje postojećih granica i stvaranje novih država. Analizom politika lokalnog i regionalnog razvoja u Republici Srbiji i Crnoj Gori, jasno se može uvideti

¹⁶⁵ Uzmimo kao primer Rožaje, grad u južnom delu Sandžaka (severnoj Crnoj Gori). Teritoriju opštine Rožaje pokriva 20.924 hektara šume, gde je šumarstvo i drvna industrija značajan potencijal ovog kraja. Međutim, izvesni politički subjekti su odlučili da nekadašnji poznati privredni gigant „Gornji Ibar” (fabriku za proizvodnju rezane građe) dovedu pod stečaj. Ova fabrika je svojevremeno zapošljavala oko 2.500 radnika. Na sličan način su ugašene i druge fabrike u Rožajama: ”Kristal” fabrika za proizvodnju stakla, ”Titex” fabrika za proizvodnju tekstila, ”Dekor” fabrika za proizvodnju papira.

¹⁶⁶ Ganić, E., *Platforma za budućnost Sandžaka – Entitet kao moderna regija*, Sarajevo, Glasnik BANU, 2015.

da je oblast regionalne politike nedovoljno razvijena, selektivna i politizovana, da se odvija ne strateški, bez jasno definisanih ciljeva i postavljenih kriterijuma. Regija Sandžak je talac politizacije i dvostrukih standarda koji vladaju u Republici Srbiji i Crnoj Gori, čemu najbolje u prilog govori formiranje EU regiona u drugim delovima Republike Srbije, i velike opstrukcije i negativan odnos prema formiranju EU regiona Sandžak. Formiranje EU regiona Sandžak je potpuno opravdano, i kao što se iz navedenog moglo videti, za to postoje čvrste pravne osnove koje predviđaju relevantni evropski dokumenti čiji su potpisnici Republika Srbija i Crna Gora, ali i pravni osnovi na nivou nacionalnih propisa ovih država. Takođe, područje regiona Sandžak, ima veliki ekonomski potencijal, gde će se na osnovu resursa koje poseduje, izdvajati značajna sredstva za podsticanje razvoja i dalje integracije ovog EU regiona. Evropska unija će biti saveznik svih onih koji teže unutrašnjem, regionalnom, političkom i ekonomskom razvoju. Formiranje EU regiona Sandžak doćiće do unapređenja života i podizanja životnog standarda kod stanovništva. Ovim ujedinjenjem doćiće do ekonomskog razvoja Sandžaka, omogućiće se socijalna inkluzija, povećati strane investicije, omogućiti lakši protok roba i usluga, ukinuti administrativne i tehničke barijere, unaprediti saradnja između Srbije i Crne Gore, izgraditi nova saobraćajna infrastruktura, smanjiti migracije stanovništva, pokrenuti novi međunarodni projekti, osnovati nove regionalne institucije, zaštititi prirodna bogastva, zaštititi finansijska sredstva, unaprediti život u oblasti nauke, kulture, obrazovanja, rešiti problemi državljanstva i dr. Uspostavljanjem EU regiona Sandžak, Srbija i Crna Gora osiguraće brži ekonomski razvoj i ubrzano se približavati Evropskoj uniji, što je jedan od osnovnih ciljeva i jedne i druge zemlje. Formiranje EU regiona Sandžak, nema samo lokalni i regionalni značaj, ono ima i univerzalni značaj za države na čijoj se teritoriji nalazi, ali i za druge države u ovom delu Evrope.

LITERATURA

- [1] Đ. Blažić, *Sistem lokalne samouprave*, Podgorica, Fakultet za državne i evropske studije, 2011.
- [2] E. Ganić, *Platforma za budućnost Sandžaka – Entitet kao moderna regija*, Sarajevo, Glasnik BANU, 2015.
- [3] F. Barca, *An Agenda for a Reformed Cohesion Policy*, 2009.
- [4] H. Crnovršanin, N. Sadiković, *Kako se kalio Sandžak*, Frankfurt, Herausgeber, 2005.
- [5] I. Knežević, S. Avlijaš, V., Jeremić, *Prekogranična saradnja instrument razvoja*, Beograd, Fond za otvoreno društvo, Centar za primenjene evropske studije, 2009.
- [6] J. Komšić, *Principi evropskog regionalizma*, Asocijacija multietničkih gradova jugoistočne Evrope, Novi Sad, Philia, 2007.
- [7] J. Miodrag, *Regionalna država*, Beograd, Vajat, 1996.
- [8] O. Mirić, *Regionalna politika Evropske unije kao motor ekonomskog razvoja*, Beograd, Evropski pokret u Srbiji, 2009.
- [9] S. Lilić, M. Vujić, J. Živković, *Evropska dokumenta o regionalnoj autonomiji/demokratiji-Iniciranje promena u Srbiji*, Zaječar, Regionalna agencija za razvoj istočne Srbije, (1995)
- [10] Z. Lakić, *Partizanska autonomija Sandžaka*, Beograd, Stručna knjiga, 1992.
- [11] Ž. Franci, *Reform of Financing of Municipalities in Slovenia*, *Finacial Theory and Practice* 32 (2), pp. 159-179, 2008.

Korišćene internet stranice

- [12] <http://www.aebr.net>
- [13] <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>
- [14] <http://www.ear.europa.eu>
- [15] http://ec.europa.eu/dgs/regional_policy/
- [16] <http://www.cor.europa.eu>
- [17] <http://www.coe.int>
- [18] www.evropa.rs.gov.yu
- [19] <http://www.raris.org/>
- [20] <http://www.razvoj.sr.gov.yu/>
- [21] <http://www.ccre.org/>
- [22] <http://www.aer.eu/>

METHODOLOGY FOR PLANNING OF SUPPLY WITH CLOTHES, SHOES AND EQUIPMENT IN BULGARIAN ARMED FORCES

Venelin Terziev, PhD

Angel Kanchev University of Rousse - Rousse, Bulgaria terziev@skmat.com

Vasil Levski National Military University - Veliko Tarnovo, Bulgaria

Daniel Manolov, PhD

Vasil Levski National Military University - Veliko Tarnovo, Bulgaria didosm@abv.bg

Abstract: The methodology is designed to determine the organization of planning in supply with clothes, shoes and equipment through segmentation of needs in resource-restricted environment. It has the main tasks to prepare and classify the theoretical material in the planning and organization in the supply and support the work of staffs and structures from different levels of management in Bulgarian armed forces during peacetime. The report presents the main stages of the planning in the supply with clothes, shoes and equipment. In all stages are included few basic steps for sequence in the work of planning authorities. A key stage of the methodology is segmenting the results of the needs expressed from criteria quantity, value etc., using a statistical study, ABC - analysis and HYZ - analysis. Methodology defines the criteria for assessing individual alternative strategies for supply. After choosing the suitable strategies for supply to the different segments of the clothes and equipment are developed action plans, which include measures to assist the implementation of the appropriate strategies. The main goal of the methodology is to improve the procurement process and all directions of supply.

Keywords: methodology, clothes and equipment, Bulgarian armed forces.

МЕТОДИКА ЗА ПЛАНИРАНЕ НА СНАБДЯВАНЕТО С ВЕЩЕВО ИМУЩЕСТВО В РЕСУРСНО ОГРАНИЧЕНА СРЕДА

проф. д-р инж. Венелин Терзиев,

доктор на икономическите науки

доктор на науките (Национална сигурност)

terziev@skmat.com

Русенски университет „Ангел Кънчев” - Русе, България

Национален военен университет „Васил Левски” - Велико Търново, България

майор д-р Даниел Манолов

didosm@abv.bg

Национален военен университет „Васил Левски” - Велико Търново, България

Методиката е предназначена за определяне на организацията на планиране на снабдяването с вещеве имущество посредством сегментиране на потребностите в ресурсно ограничена среда.

Целта е да бъде избрана и приложена най-успешната снабдителна политика за отделните сегменти от потребността от вещеве имущество. При определянето на конкретната снабдителна политика за съответния сегмент трябва да се установи дали потребността има действително алтернативен избор по отношение на „разходи-ефекти“.

Планирането на снабдяването за отделните сегменти от вещеве имущество има различно значение в зависимост от тяхната относителна тежест в общата потребност. То трябва да използва потенциалните възможности на снабдяването за задоволяване на потребностите на военнослужещите от вещеве имущество.

Основни задачи на методиката са:

- осигуряване на потребността на военнослужещите от лично вещеве имущество в мирно време;
- подготовка и групиране на теоретичния материал по планирането и организирането на снабдяването;
- определяне насоките в подготовката на планирането на снабдяване изразяващи се в задълбочено маркетингово проучване, търсене на ефективност в подготовката и организирането на процедура по обществена поръчка, както и управление на риска при нейното възлагане и изпълнение, също избор на подходящ метод за оценка на възможностите на доставчика и др.;

- подпомагане работата на щабовете и структурите от различните йерархични нива на управление в планирането на снабдяването с лично вещеве имущество на военнослужещите за мирно време;

- повишаване знанията и уменията на офицерите от логистичните структури и на курсантите от специалност „материални средства, придвижване и транспорт“ по управление на снабдяването с лично вещеве имущество в мирно време;

- представяне възможностите на статистическото изучаване, ABC- анализа и XYZ- анализа за сегментиране на потребностите с цел по-добър избор на снабдителна политика;

- внасяне на единство в разбирането, тълкуването и схващанията по методологията на планиране на снабдяването с лично вещеве имущество в Българската армия.

Основните критерии определящи необходимостта от разработването на методиката за планиране на снабдяването с лично вещеве имущество са:

- значимост на снабдяването с лично вещеве имущество по отношение на общите разходи в ресурсно ограничена среда;

- сложността на пазара за лично вещеве имущество за военнослужещи, измерена чрез ограниченост в предлагането, ограниченост от военно-техническата стандартизация, високи логистични разходи или сложност на логистичния процес, наличие на монопол и др.

След анализа на теоретичните основи на прогнозирането и планирането на снабдяване и успешното прилагане на статистическото изучаване, ABC- анализа и XYZ- анализа за сегментиране на потребностите от лично вещеве имущество, могат да се определят следните етапи в съдържанието на методиката за планиране на снабдяването с вещеве имущество в ресурсно ограничена среда, представени в таблица 1

Таблица 1

Етапи на планиране на снабдяването с вещеве имущество в ресурсно ограничена среда

ЕТАПИ	1	Определяне на членовете на екипа за планиране на снабдяването с вещеве имущество.
	2	Анализ на нормативната база, определяща особеностите и съдържанието на планирането на снабдяването с вещеве имущество.
	3	Определяне на индивидуалните потребности от вещеве имущество от военнослужещите и обобщаване на резултатите.
	4	Сегментиране на резултатите от заявените потребности от вещеве имущество по признаци количество, стойност и др., посредством използването на статистическо изучаване, ABC-анализ и XYZ- анализ.
	5	Избор на подходяща снабдителна политика по предварително определените сегменти на потребности от лично вещеве имущество на военнослужещите.
	6	Подготовка и организиране на определения инструментариум от съответната снабдителна политика за придобиване на вещевото имущество.
	7	Контрол на изпълнението на планираната снабдителна политика и очакваните резултати.
	8	Анализ на планирането, организирането и извършването на снабдяването с лично вещеве имущество на военнослужещите в Българската армия.
	9	Определяне на насоки за подобряване на планирането на снабдяването с лично вещеве имущество на военнослужещите.

Етап 1. *Определяне на членовете на екипа за планиране на снабдяването с вещеве имущество.*

Целта на този етап е определяне на екип от високо компетентен състав с необходимия опит за планиране на снабдяването с вещеве имущество.

Съдържанието на етапа включва няколко основни стъпки които са представени в таблица 2.

Таблица 2

Основни стъпки на етап 1

Стъпка 1	Извършване на подготвителни дейности от управлението на планиращата структурата, с цел определяне на потенциално възможните членове на екипа за планиране на вещевото имущество.
Стъпка 2	Проверяване на компетенциите и доказване на необходимия опит от всички потенциални членове на екипа. Обявяване на резултатите и класиране на потенциалните членове на екипа.
Стъпка 3	Избор на екип за планиране на снабдяването с личното вещеве имущество на военнослужещите и определяне на задълженията му.
Стъпка 4	Определяне на необходимата работна среда, график за работа на екипа, съответната материална база и краен срок за приключване на планирането на

	снабдяването с вещеве имущество.
--	----------------------------------

Резултатът от този етап е определянето на възможно най-добрия екип за планиране на снабдяването с вещеве имущество. В тази връзка трябва да бъдат създадени предпоставки за изграждането на необходимата организационна среда.

Изграждането на екип за планиране на вещевото имущество включва следните основни стъпки:

- определяне на нуждата от изграждане на екип;
- взаимно опознаване на членовете на екипа;
- признаване на индивидуалните умения и способности;
- определяне на единен метод на работа.

В конкретния случай можем да изведем следното определение за екип: група от военнослужещи с необходимата компетентия и доказан опит в планирането на снабдяването с вещеве имущество, взаимодействащи си и взаимно допълващи се за постигане целите на конкретното снабдяване.

Всеки член на екипа има конкретна роля и специфични задачи и трябва да разбира ясно индивидуалната си отговорност за постигане целите на снабдяването с лично вещеве имущество.

Етап 2. *Анализ на нормативната база, определяща особеностите и съдържанието на планирането на снабдяването с вещеве имущество.*

Целта на етапа е анализиране на нормативните документи определящи реда за работа и особеностите на планирането на снабдяването с вещеве имущество.

Етапът включва няколко основни стъпки, които са представени в таблица 3.

Таблица 3
Основни стъпки на етап 2

Стъпка 1	Преглед и изучаване на нормативните документи за осигуряване на военнослужещите с лично вещеве имущество.
Стъпка 2	Анализ на актуалността на съдържанието на нормативните документи относно номенклатурите, които са обект на заявяване, финансовия лимит за конкретния вид осигуряване, военно – техническите стандарти и др.
Стъпка 3	Актуализиране на нормативните документи с цел планиране на личното вещеве имущество в реална среда с отчитане на конкретните особености.
Стъпка 4	Определяне на указания по планиране на потребностите от вещеве имущество.

Резултатът от този етап следва да бъде коригиране на нормативните документи с цел осигуряване на актуална база данни за планиране на реалните потребности от вещеве имущество на военнослужещите. В следствие на това стратегическото ниво на управление на снабдяването следва да определи указания по планиране на потребностите от вещеве имущество. Указанията към съставянето на индивидуалните заявки за потребността от вещеве имущество, както и към обобщените такива имат за цел планирането да бъде извършено в границите на съответната финансова рамка, както и по-бързото обобщаване на резултатите.

Анализът на актуалността на съдържанието на нормативните документи е насочен към следните:

- министерска заповед №ОХ-73 от 01.02.2011г. с която са обявени номенклатурите за заявяване. Тук анализът проведен от стратегическото ниво на управление на снабдяването има за цел да изключи от съдържанието на заповедта всички номенклатури с отпаднала потребност, както и да включи такива, които са обект на задоволяване на нови потребности;
- годишната министерска заповед, с която се обявява финансовия лимит за отделните категории военнослужещи за заявяване на вещеве имущество. В тази насока анализът трябва да даде оценка за реалното задоволяване на потребностите при така обявените финансови лимити и при възможност те да бъдат актуализирани в съответствие със съвременните икономически условия;
- военно-техническите спецификации за вещевото имущество. Те определят съответните изисквания към всяка една номенклатура. Техният анализ и коригиране биха довели до коренна промяна на профила на потенциалните изпълнители на съответната обществена поръчка. При завишени военно-технически спецификации към съответната номенклатура, това ще доведе до изкуствено ограничаване на потенциалните изпълнители на обществената поръчка и ще създаде условия за монопол. Когато имаме занижени военно-технически спецификации към номенклатурите от вещевото имущество, това ще доведе до по-висока конкуренция на потенциалните изпълнители на обществената поръчка, което следва

да осигури по-ниска крайна цена на придобиване, но за сметка на качеството и функционалната значимост на съответното облекло.

Етап 3. *Определяне на индивидуалните потребности от вещеве имущество от военнослужещите и обобщаване на резултатите.*

През този етап всеки един военнослужещ участва в процеса на планиране, като сам съставя своята индивидуална заявка в размера на съответния финансов лимит.

Целта на този етап е всеки военнослужещ да определи потребността си от вещеве имущество, като на тази основа да бъде определена общата потребност от лично вещеве имущество.

Основните стъпки на този етап на методиката са представени в таблица 4.

Таблица 4
Основни стъпки на етап 3

Стъпка 1	Даване на указания по планиране на индивидуалните потребности и обобщаване на резултатите.
Стъпка 2	Заявяване на индивидуалните потребности от военнослужещите и обобщаване на резултатите по структури и формирвания.
Стъпка 3	Обобщаване на резултатите от заявените потребности от лично вещеве имущество за военнослужещите в Единния финансов план за материално-техническо осигуряване по параграф 10132. или от второстепенните разпоредители с бюджетни кредити.

Резултатът от този етап е обобщаване на потребностите от лично вещеве имущество и включването им в план за придобиване.

Във връзка със заявяването на индивидуалните потребности от вещеве имущество за военнослужещите от Министерството на отбраната, структурите на пряко подчинение на министъра на отбраната и Българската армия през 2012г. и 2013г. беше осигурена възможност, те да се осигуряват с униформено облекло по Приложение 1, по нормите на МЗ ОХ- 73/01.02.2011г., на основание заповед на министъра на отбрана МЗ ОХ-544/27.08.2012г.

На основание заповед на министъра на отбрана МЗ ОХ-544/27.08.2012г. военнослужещият може да заяви и закупи униформено облекло след подаване от негова страна на заявка-декларация в три екземпляра в регистратурата за неklasифицирана информация по местослужене. Заявката -декларация се изпраща до пункта за осигуряване на военнослужещите с вещеве имущество, към който съответното военно формирование е зачислено на осигуряване. След като от там се удостовери липсата на заявеното вещеве имущество, съответния командир на военно формирование организира обобщаване на заявките-декларации и необходимите финансови средства, които следва да бъдат осигурени за сметка на остатъчния годишен лимит на военнослужещите. Обобщената заявка следва да бъде изпратена да ръководителя на основната програма. Той разрешава изпълнението на получените заявки за вещеве имущество на военнослужещите по лицензионните договори до размера на утвърдените и неизразходвани финансови средства в годишната бюджетна сметка по параграф 10132. Осигурените с финансови средства заявки-декларации се изпращат по пощата да съответния лицензополучател с наложен платеж с обратна разписка. Лицензополучателят, доставя поръчаното вещеве имущество в съответния пункт за осигуряване с вещеве имущество, към който е зачислен дадения военнослужещ, като то е придружено с поименна фактура (с посочено местослужене на военнослужещият) и гаранционна карта за съответствие с военно техническата спецификация на съответната номенклатура от вещевото имущество.

Този пример ни дава ясна представа за даването на указания за заявяване на вещеве имущество в ресурсно ограничена среда и тяхното значение за задоволяването на индивидуалните потребности на военнослужещите от вещеве имущество.

Етап 4. *Сегментиране на резултатите от заявените потребности от вещеве имущество по признаци количество, стойност и др., посредством използването на статистическо изучаване, ABC-анализ и XYZ- анализ.*

През този етап следва всички заявени потребности да бъдат групирани по предварително установени значими признаци за нуждите на статистическото изучаване. Статистическото групиране ще ни даде възможност да актуализираме група- А, която е групата на „значимите“ номенклатури при използването на ABC- анализ. Етапът също се характеризира и с комбинирането на ABC- анализа и XYZ- анализа, което осигурява възможност за допълнително прегрупиране на заявеното вещеве имущество.

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

Основната цел на този етап на методиката е сегментиране на потребностите от вещевево имущество, с което да се осигури подходяща среда за избор на най-добрата снабдителна политика за съответния сегмент.

Отделните стъпки на етап 4 са представени в таблица 5.

Таблица 5

Основни стъпки на етап 4

Стъпка 1	Определяне на признаците по които ще бъдат анализирани заявените потребности от лично вещевево имущество.
Стъпка 2	Статистическо изучаване на първична информация за планирането на снабдяването с вещевево имущество: <ul style="list-style-type: none"> • статистическо наблюдение; • групиране на резултатите; • статистически анализ.
Стъпка 3	Обобщаване на резултатите от обработената първична информация и тяхното подготвяне в подходяща форма необходима за последващото им използване в процеса на сегментиране.
Стъпка 4	Използване на ABC- анализ за класификация на вещевото имущество.
Стъпка 5	Комбиниране на ABC- анализас XYZ- анализа за групиране на вещевото имущество в отделни сегменти.
Стъпка 6	Определяне на основните характеристики и особености на всеки един сегмент от заявените потребности на вещевево имущество.

Когато се извършва планиране на снабдяване в ресурсно ограничена среда основен признак по който следва да бъдат анализирани заявените потребности от вещевево имущество е тяхната стойност. Друг основен признак е количеството на заявяване. Тази първа стъпка от този етап на методиката ще ни осигури възможност за групиране в статистическото изучаване на първичната информация за заявеното лично вещевево имущество.

През етапът статистически анализ на статистическото изучаване се определят номенклатурите с най-голямо статистическо разсейване по зададените признаци, което в последствие ще ни послужи при определянето на групите в ABC- анализа.

Комбинацията на ABC- анализа с XYZ- анализа при сегментирането на заявените потребности от лично вещевево имущество дава възможност за по-силно сегментиране на отделните групи и формиране на сегменти със строго определени характеристики.

Последната стъпка на този етап изразяваща се в определяне на основните характеристики и особености на всеки един сегмент от заявените потребности на вещевево имущество има за цел да осигури преминаване към следващия етап на методиката, а именно избор на подходяща снабдителна политика за отделните сегменти.

Резултатът от този етап е постигане на възможно най-голям брой групи при сегментирането, които да изразят и своята значимост за снабдяването с вещевево имущество.

Етап 5. Избор на подходяща снабдителна политика по предварителна определените сегменти на потребности от лично вещевево имущество на военнослужеиците.

Целта на този етап е за всеки сегмент от личното вещевево имущество да бъде определена конкретна снабдителна политика, която да бъде изпълнена с минимални разходи за придобиване на имуществата при спазване на предварително зададените качествени характеристики.

Етапът включва няколко основни стъпки, които са представени в таблица 6.

Таблица 6

Основни стъпки на етап 5

Стъпка 1	Преглед на възможните снабдителни политики за провеждане в сектора „сигурност и отбрана“, ограничени от законово-нормативната рамка.
Стъпка 2	Съпоставяне на характеристиките и особеностите на дадения сегмент от вещевево имущество с възможността за прилагане на конкретна снабдителна политика.
Стъпка 3	Сравнителен анализ на възможно допустимите снабдителни политики.
Стъпка 4	Избор на снабдителна политика за съответния сегмент.
Стъпка 5	Определяне на реда за провеждането на избраната снабдителна политика.

Прегледа на възможните снабдителни политики за провеждане в сектора „сигурност и отбрана“ се изразява в обзор на теоретичните основи на снабдяването и определяне на практически приложимите снабдителни политики. Възможностите за избор на снабдителна политика се ограничават значително от факта, че в конкретния случай следва да бъдат разходвани публични финансови средства.

В зависимост от предназначението публичните разходи се подразделят на:

- текущи публични разходи;
- инвестиционни публични разходи;
- трансферни публични разходи.¹⁶⁷

В конкретния случай може да класифицираме разходите за лично вещеве имущество на военнослужещите, като текущи публични разходи. Те се характеризират с постоянен характер. Класификацията на този вид разходи определя и ограничеността в избора на снабдителна политика.

Разходването на публични средства се извършва по реда установен от Закона за обществени поръчки. Това предопределя провеждане на процедура по възлагане на обществена поръчка за доставка на съответното вещеве имущество. За това можем да обобщим, че характеристиките и особеностите на снабдителната политика провеждана за придобиване на лично вещеве имущество за военнослужещите се определя от подготовката, организирането и провеждането на процедура по обществена поръчка. В тази връзка тя беше подробно разгледана в глава първа.

Необходимо е да се определят редица параметри, които са от значение за законосъобразното провеждане на процедурата, включително съдържанието на обявлението за обществена поръчка и на документацията за участие. Това става с решението за откриване на процедурата. Именно определянето на гореспоменатите параметри са крайният резултат от втората стъпка на етапа, с която се извършва съпоставяне на характеристиките и особеностите на дадения сегмент от вещеве имущество с възможността за прилагане на конкретна снабдителна политика.

При определянето на параметрите за провеждане на процедура по обществена поръчка, следва да бъде направено разграничение между критериите за подбор и показателите за оценка.

Критериите за подбор се отнасят до:

- финансовата стабилност на участника;
- технически възможности за изпълнение на обществената поръчка и др.

Доброто изпълнение на договорите за обществени поръчки се гарантира чрез формулиране на подходящи критерии за подбор на кандидатите, чрез които да се установи тяхното икономическо и финансово състояние и техническите възможности. Именно в тази връзка в глава първа авторът е обърнал особено внимание на изборът на методите за оценка възможностите на доставчика.

Показателите за оценка се отнасят до качеството на офертата. Трябва да бъде ясно разграничени възможностите на доставчика с условията на конкретната оферта.

Критериите за оценка на отделните оферти са два основни, както следва:

- критерии „икономически най-изгодна оферта“;
- критерии „най-ниска цена“.

Показателите за оценка на качеството на конкретната оферта при избран критерии „икономически най-изгодна оферта“ следва да бъдат обвързани с обекта на обществената поръчка по отношение на качество, цена, технически преимущества, естетически и функционални характеристики, характеристики, свързани с опазване на околната среда, оперативни разходи, гаранционно обслужване и техническа помощ, срок за изпълнение и други.

Съпоставянето на характеристиките и особеностите на дадения сегмент от вещеве имущество с възможността за прилагане на конкретна снабдителна политика в случая изразяваща се в процедура по обществена поръчка за придобиването на съответните имущества се заключава в избор на критерии за отделните оферти по сегменти.

В конкретния пример за вещевото имущество от сегмент АХ, който включва „значимите“ номенклатури на вещевото имущество следва да бъде използван критерият „икономически най-изгодна оферта“ при оценка на офертите за тяхното придобиване. За останалите сегменти може да се използва критерият „най-ниска цена“.

Следващата стъпка от етапа изразяваща се в сравнителен анализ на възможно допустимите снабдителни политики, за конкретния пример се изразява в сравнителен анализ на ефектите от използването на двата критерия за оценка на офертите за всеки един сегмент от вещевото имущество. Целта е сравнителният анализ да ни помогне да определим, кой от критериите за оценка на офертите да използваме за всеки отделен сегмент от вещевото имущество.

¹⁶⁷ Грозданов, Б., Финанси част първа публични финанси, издателство „АБАГАР“, В. Търново 1998, стр.73.

В последователността на работата следва избор на снабдителна политика за съответния сегмент, тоест както вече определихме, следва избор на критерии за оценка на офертата за всеки един от сегментите. В заключителната част на етапа се определя реда за провеждането на избраната снабдителна политика.

Резултатът от този етап е определяне на условията и начина на придобиване на вещевото имущество от всеки един сегмент.

Етап 6. *Подготовка и организиране на определения инструментариум от съответната снабдителна политика за придобиване на вещевото имущество.*

Целта на този етап е да осигури плановото и безпроблемно протичане на конкретната снабдителната политика за постигане на желаните крайни резултати от нея.

Инструментариумът на една снабдителна политика представлява съвкупността от всички нейни елементи. Основни елементи на снабдителната политика са:

- снабдително-програмна политика;
- договорна политика;
- политика на избор на доставчици;
- складова политика и др.

Тук може да се отбележи, че инструментариумът на всяка една снабдителна политика може да бъде различен, като конфигурацията от елементите на снабдителната политика се определя от нейните потребности и най – вече от обекта на доставка.

Този етап от методиката включва няколко основни стъпки, които са представени в таблица 7.

Таблица 7
Основни стъпки на етап 6

Стъпка 1	Определяне на отделните елементи на снабдителната политика, които се възприемат, като нейния инструментариум.
Стъпка 2	Оценка на значимостта на всеки един от елементите на снабдителната политика.
Стъпка 3	Определяне на характеристиките на снабдителната политика.
Стъпка 4	Определяне на правата, задълженията и отговорностите на отделните участници в снабдителната политика.

Първата стъпка на етапа се изразява в оценка на възможностите на потенциалните елементи на снабдителната политика и определяне на необходимостта от тяхното използване в конкретната такава.

След като е определен инструментариумът се дава оценка на значението на всеки един елемент за успешното провеждане на снабдителната политика. За да се даде оценка за значимостта на всеки един от елементите на снабдителната политика, то той следва да бъде разгледан детайлно.

Снабдително-програмната политика се състои от четири основни стратегии:

- форми на снабдяване;
- стандартизация на материалите;
- заменяемост на материалите;
- изисквания към качеството на материалите.

Снабдително-програмната политика има за цел да определи по какъв начин ще бъдат задоволени потребностите от съответните материали. В конкретния пример това е чрез доставка от външен източник.

Стандартизацията на материалите в конкретния пример се изразява в определянето и спазването на военно-техническата спецификация, както и в периодичния и анализ и актуализация, за да бъде тя адекватен отговор на променящите се потребности от вещевото имущество на военнослужещите, както и на промените в съвременния пазар.

Заменяемостта на материалите се изразява в актуализацията на действащата министерска заповед относно определяне нормите на вещеве доволствие за военнослужещите. Актуализацията на тези норми се определя от промяна в потребностите на военнослужещите от вещеве имущество и промяна в пазара на същите. Когато говорим за заменяемост на материалите по презумпция се предполага, че потребността остава непроменена, а се търси алтернатива на съществуващите номенклатури с цел извършване на съответната замяна за постигане на ефективност в снабдяването и максимално висока стойност на отношението „разходи-ефекти“.

Анализът на нормите за вещеве доволствие трябва да ни осигури възможности за варианти на изискванията по отношение на качеството и свойствата и възможностите за заменяемост на материалите,

за да може актуализацията на нормите да отговоря на реалните пазарни условия.

Както вече беше отбелязано определянето на инструментариума на снабдителната политика е в пряка зависимост от обекта на снабдяване и по конкретно от структурата на снабдяване.

Структурата на снабдяване се определя от редица критерии, като основни могат да се отбележат следните:

- цените на отделните номенклатури от вещевото имущество;
- възможностите на бюджета за осигуряване на финансови средства за изпълнението на конкретния вид снабдяване;
- военно-техническата спецификация за отделните номенклатури/качество, изисквания, характеристики и др.;
- възможностите за доставка;
- оценка на възможните рискове и др.

Стандартизирането определя обхватът на доставяното вещеве имущество, което пряко кореспондира с определянето на широтата на снабдително-програмната политика.

Значимостта на договорната политика се изразява в нейното правилно структуриране на правата и задълженията на възложителя и изпълнителя на обществената поръчка по доставката на вещеве имущество за военнослужещи.

Оценката на значимостта на политиката на избор на доставчици се изразява в оценка на нейният инструментариум /методи, принципи и др./ за определяне на възможностите на доставчиците при техния избор. Тук трябва да има ясно разграничаване при оценяването на възможностите на доставчиците с оценката на направените от тях конкретни оферти за доставка на вещеве имущество.

Складовата политика като елемент на снабдителната политика има своята значимост при определянето на интервалите от време между отделните доставки, както и за техния размер. Основната цел на складовата политика е обслужване на потока от вещеве имущество от доставчика до крайния потребител. За това тя е и един от основните фактори определящи план-графика на доставките между изпълнителя и възложителя на обществената поръчка.

След като бъде оценен инструментариума на снабдителната политика, следва да бъдат определени нейните характеристики. Характеристики на снабдителната политика са определените условия за нейното изпълнение. Когато снабдителната политика се отъждествява с изпълнението на определена процедура на обществена поръчка за снабдяване с вещеве имущество, то нейните характеристики са условията за снабдяване определени от възложителя. В тази връзка, като характеристики на снабдителната политика, могат да бъдат определени следните:

- описание на предмета на поръчката, включително и всички обособени позиции в случай, че има такива;
- място и срок за изпълнение на поръчката;
- военно-технически спецификации на материалите, които са обект на доставка;
- критерии за подбор на потенциалните изпълнители;
- критерии за оценка на офертите;
- определените условия и начин на плащане и др.

След като в горепосочения ред бъдат структурирани отделните характеристики на снабдителната политика следва и определянето на правата, задълженията и отговорностите на двете страни по договора за всяка една от тях. Това е и последната стъпка на този етап от методиката.

Резултатът от този етап на методиката е определяне на условията за протичане на снабдителната политика и на тази основа определяне на правата, задълженията и отговорностите на отделните участници в нея.

Етап 7. Контрол на изпълнението на планираната снабдителна политика и очакваните резултати.

Контролът е управленска функция за разкриване на отклоненията между планираното и фактически извършеното в снабдяването с вещеве имущество, за установяване на причините, които водят до отклоненията, за посочване на пътищата, по които следва да се възстанови нормалното функциониране на системата за снабдяване.

Целта на контрола е недопускане на отклонения от планираната снабдителна политика, а при настъпили такива своевременно определяне на коригиращи действия за постигане на желаните крайни резултати.

Таблица 8
Основни стъпки на етап 7

Стъпка 1	Определяне на критерии за сравнение, обхвата на контрола и неговата форма.
Стъпка 2	Установяване и измерване на състоянието на обекта на контрол.
Стъпка 3	Съпоставяне и анализ на получените реални стойности с планираните такива по съответните критерии за сравнение.
Стъпка 4	Извършване на коригиращи действия при необходимост.

Определянето на критерии за сравнение, обхвата на контрола и неговата форма в конкретния пример са насочени в провеждането на контрол по изпълнението на договора от страна на изпълнителя по проведена процедура за обществена поръчка с предмет на дейността осигуряване на вещевото имущество на военнослужещите. В тази връзка могат да се отбележат следните критерии за сравнение на степента на изпълнение на договора за доставка:

- срок на изпълнение на договора, както и включените в него срокове за отделните дейности;
- място на доставката;
- комплектност на съпровождащата документация за всяка една доставка;
- количествено и качествено състояние на вещевото имущество по отделните доставки включени в договора;
- гаранционен срок за съхранение и за експлоатация за всяка от партидите;
- количеството и характера на допустимите рекламациите извършени за всяка една доставка по договора;
- извършените разплащания по договора и др.

Един от водещите критерии за сравнение, когато говорим за отбранителни продукти е качествено състояние на вещевото имущество за всяка отделна доставка, тъй като тя трябва да съответства в пълния си размер на съответната военно-техническа спецификация. В тази връзка контролът по изпълнението на договора се свързва с проверка на „Протоколът за оценка на съответствието“, който се съставя за всяка отделна партида и трябва да включва следните съпроводителни документи:

- документ издаден от производителя, който да удостоверява съответното качество;
- документ удостоверяващ произхода на стоката;
- гаранционна карта за доставената партида, издадена от изпълнителя.

В първата стъпка на етапа също се определя и обхвата на контрола, който може да бъде комплексен и частичен.

Комплексният контрол включва всички аспекти на снабдяването с вещевото имущество. С него се цели възможно най-пълно разкриване на положителните и отрицателните тенденции в снабдяването с оглед преди всичко на постигане на желаните резултати. Именно поради тези причини той изисква повече време за подготовка, провеждане и значителен брой специалисти.

Частичният контрол засяга един от аспектите на снабдяването, например качество, съпровождаща документация, срокове на доставка и др. Подготовката и осъществяването на частичния контрол е сравнително лесна и може широко да се прилага. При условие, че е добре подготвен и насочен към действително важни и добре подбрани въпроси, той дава много добри резултати. Това в известна степен може да компенсира нецелесъобразното прилагане на комплексния контрол, но не трябва да се забравя, че целите на частичния контрол са по-ограничени.

Формите на контрол, които се определят в първата стъпка на етапа, в голяма степен определят и неговата ефективност. Основните форми на контрола са:

- проверка;
- преглед;
- ревизия;
- инвентаризация.

Границата между тези форми често е твърде условна. С най-голям обхват от изброените основни форми е проверката.

Прегледа, ревизията и инвентаризацията имат по – специфично приложение. Често пъти те се провеждат в системата на проверките. Например прегледът се практикува за установяване на крайните резултати от определена дейност в снабдяването или завършен етап от нея.

Ревизията и инвентаризацията имат по – тясно специализирана задача – констатиране на наличността и състоянието на вещевото имущество, финансовите средства, отчетната документация и

други, посредством преброяване претегляне, сверяване и описване.

Втората стъпка, която е установяване и измерване на състоянието на обекта на контрол се изразява с отчитане на реалните стойности по критериите за сравнение, като в следващата стъпка се извършва съпоставяне на реалните стойности с предварително зададените стойности определени в договора за доставка на вещеве имущество. След това въз основа на получените резултати се извършва анализ за степента на изпълнение на съответната снабдителна политика.

В заключителната последна стъпка на този етап при необходимост се набелязват коригиращи действия. Такива действия в своя най – общ вид могат да бъдат:

- актуализиране на критериите за сравнение;
- търсене на компенсации от изпълнителя, съгласно договора;
- коригиране на бъдещите договори със същия предмет на дейност;
- отстраняване на нарушенията и несъответствията;
- предприемане на подходящи мерки за отстраняване на причините обуславящи вредите;
- търсене на отговорност на виновни лица;
- определяне на причинно-следствената връзка между вредата и противоправното деяние;

Резултатът от този етап на методиката е планово провеждане на конкретната снабдителна политика.

Етап 8. *Анализ на планирането, организирането и извършването на снабдяването с лично вещеве имущество на военнослужещите в Българската армия.*

Целта на този етап да бъде анализирано цялостното снабдяване с лично вещеве имущество на военнослужещите във всички негови етапи.

Таблица 9
Основни стъпки на етап 8

Стъпка 1	Анализ на планирането на снабдяването с лично вещеве имущество на военнослужещите.
Стъпка 2	Анализ на организирането на снабдяването с лично вещеве имущество на военнослужещите.
Стъпка 3	Анализ на резултатите от снабдяването с лично вещеве имущество на военнослужещите.
Стъпка 4	Оценка на ефектите от снабдяването с лично вещеве имущество на военнослужещите.

Първата стъпка на етапа се изразява в провеждането на следните основни дейности:

- събиране и обобщава на информация от всички информационни масиви и бази данни, администрирани в системата на министерството на отбраната, относно планираните дейности по осигуряване на военнослужещите с лично вещеве имущество;
- анализиране на макроикономическите показатели и състоянието на пазара характеризиращи външната средата в планирането на снабдяването с лично вещеве имущество;
- определяне и анализиране на външни и вътрешни фактори на влияние върху системата на снабдяване в процеса на планиране;
- анализиране на структурата на проекта – договорите за доставка на лично вещеве имущество разработвани в процеса на планиране;
- идентифициране и анализ на стратегически цели на снабдяването с лично вещеве имущество на военнослужещите в дългосрочното планиране и на тази основа предвиждане на тенденциите за развитие, както и интегрирането им в конкретен стратегически документ;
- анализ на планираните цели и приоритети на снабдяването с лично вещеве имущество на военнослужещите;
- изготвяне на доклад от проведения анализ на планирането на снабдяването.

Втората стъпка се изразява в анализ на организирането на снабдяването. Организирането е една от основните функции в управлението.

Терминът „организация“ произхожда от френската дума *organon*, която пък е зета от гръцката дума *organon* буквално означаваща „оръдие“ или „инструмент“.¹⁶⁸

¹⁶⁸Наков, А., Теория на управлението на войските, С., издателство на МО „Св. Георги Победоносец“, 1996., стр.124

В съвременната литература, терминът „организация“ съдържа три основни значения:

- организацията като процес;
- организацията като състояние;
- организацията като вид система.

За анализа разглеждаме значението на организацията, като процес, като в конкретния случай той е снабдяване с лично вещеве имущество на военнослужещите. Анализът на организирането на снабдяването в дадения пример се изразява в анализ на отделните операции и тяхната последователност в цикъла на снабдяване. В тази връзка стъпка 2 от етапа включва следната последователност на работа:

- анализ на определените норми за осигуряване на военнослужещите с лично вещеве имущество;
- анализ на заявеното вещеве имущество;
- анализ на потенциалните доставчици на заявеното имущество;
- анализ на процедурата за избор на доставчик;
- анализ на договорните отношения между възложителя и изпълнителя на съответната доставка;
- анализ на изпълнението на договора за доставка на вещеве имущество и др.

Целта на анализа на изпълнението на договора за доставка на вещеве имущество е консолидиране на обработената и систематизирана информация по етапите на изпълнение на договора за осигуряване на необходимата база от данни за следващата стъпка от етапа изразяваща се в анализа на резултатите от снабдяването.

Анализът на резултатите от снабдяването с лично вещеве имущество на военнослужещите, следва да бъде извършен в следните основни направления:

- сроковете за сключване и изпълнение на договорите за доставка на вещеве имущество;
- несъответствието на полагащата се финансови средства и планираните такива в единния материален план на Българската армия по § 10132;
- брой сключени договори и каква част от общата потребност от вещеве имущество осигуряват те;
- в какъв обем е изпълнението на сключените договори за доставка на вещеве имущество;
- размер на усвоеният финансов лимит от военнослужещите за осигуряването с вещеве имущество;
- неосигурени номенклатури от вещевото имущество и др.

Анализът на резултатите в направлението относно неосигурените номенклатури от вещеве имущество ни осигурява изходна информация за оценка на ефектите от снабдяването с вещеве имущество. В тази връзка може да се отбележи, че неосигурените номенклатури от вещеве имущество за определен осигурителен период пряко кореспондират със заявените индивидуални потребности от вещеве имущество на военнослужещите.

Оценката на ефектите от снабдяването с лично вещеве имущество на военнослужещите е последната стъпка на този етап от методиката, като тя се изразява в оценка на осигуреността на военнослужещите с лично вещеве имущество с цел търсене на възможности за противодействие на допуснатите слабости в осигуряването, изразени в размера и класификацията на неосигуреното вещеве имущество на военнослужещите.

Резултатът от този етап е осигуряване на необходимата информация на органите от стратегическото ниво на управление на снабдяването за определяне на насоки за подобряване на планирането на снабдяването с лично вещеве имущество и вземане на конкретни управленски решения в съответните направления.

Етап 9. *Определяне на насоки за подобряване на планирането на снабдяването с лично вещеве имущество на военнослужещите.*

Целта на този етап е да се подобри планирането на снабдяването с лично вещеве имущество посредством вземането на стратегически управленски решения.

Таблица 10
Основни стъпки на етап 9

Стъпка 1	Формулиране на дългосрочните цели на снабдяването с лично вещеве имущество на военнослужещите.
Стъпка 2	Класификация на стратегиите на снабдяването с лично вещеве имущество.
Стъпка 3	Разработване на стратегически програми.
Стъпка 4	Разработване и оценка на алтернативни стратегии за снабдяване.

Първата стъпка на етапа се изразява в определянето на дългосрочните цели на снабдяването с вещеве имущество, като това включва и определяне ролята и мястото на конкретния вид снабдяване в общата система на осигуряване на войските с материални средства. След това се пристъпва към класифициране на стратегиите на снабдяване и определяне на онази класификация, която най-пълно да съответства на конкретния вид снабдяване.

Оценката и избора на стратегии се извършва на основата на два критерия:

- максимизиране на степента на достигане на целите при ограничени ресурси;
- минимизиране на разходите за използваните ресурси при зададените цели.

На третата стъпка от този етап на методиката се извършва декомпозиране на целите и стратегиите на снабдяването и балансирането им с ресурсите на Министерство на отбраната в следната последователност:

- разработване на стратегически програми, които съдържат конкретните цели на структурите от различните управленски нива в снабдяването;
- осъществяване на координация между структурите от различните управленски нива в снабдяването, като това включва: обобщаване на програмите в стратегическите планове на отделните структури; разработване на обобщен финансов план; определяне на необходимите ресурси.

В разработването и оценката на алтернативни стратегии за снабдяване – специално внимание се отделя на избора на стратегия за снабдяване на стратегическите продукти, като в конкретния случай това са „значимите“ номенклатури от вещевото имущество. За всеки един от тези стратегически продукти планиращите органи могат да разработят различни алтернативи за стратегия, изхождайки от критичните за условията на пазара фактори.

Отделните алтернативни стратегии за снабдяване се оценяват по следните критерии:

- съвместимост (стратегията трябва да включва само взаимно съвместими политики на снабдяването);
- съзвучие (стратегията трябва да представлява адаптиран отговор на външната среда и очакваните промени в нея);

осъществимост (стратегията трябва да бъде синхронизирана с наличните ресурси).

След избора на подходящи стратегии за снабдяване на различни сегменти от вещевото имущество се разработват планове за действие, в които се предвиждат мерки, подпомагащи реализирането на съответните стратегии.

Резултатът от този етап на методиката е вземане на добри стратегически управленски решения в снабдяването с вещеве имущество и осигуряване на добра среда за прогнозиране на бъдещите резултати в снабдяването.

В заключение може да се обобщи, че методиката за планиране на снабдяването с вещеве имущество в ресурсно ограничена среда ще осигури синхронизиране и последователност в работата на логистичните органи по планирането на снабдяването с вещеве имущество.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Грозданов, Б., Финанси част първа публични финанси, издателство „АБАГАР“, В. Търново 1998, стр.73.
- [2] Методика за разработване на програми в министерство на отбраната и въоръжените сили, ВИ, С., 2001.
- [3] Методология за отбранително планиране, Министерство на отбраната, Дирекция „Отбранителна политика“, София, 2007.
- [4] Наков, А., Теория на управлението на войските, С., издателство на МО “Св. Георги победоносец”, 1996., стр.124.
- [5] Славова, Ир., Планиране и прогнозиране, НБУ, София, 2012.

RESTRICTED PROCEDURE ON AWARD OF PUBLIC PROCUREMENTS IN THE FIELDS OF DEFENCE AND SECURITY

Sabin Sabev, PhD

„Vasil Levski” National Military University, Veliko Tarnovo, Bulgaria, sisabev@nvu.bg

Abstract: The Contracting authorities in the fields of defence and security can freely apply the restricted procedure on award of public procurements. The procedure comprises two independent stages. During the first stage is made selection of the applicants under preliminary specified requirements by the contracting authority in the announcement. The requirements concern the personal status of the applicants and selection criteria. In contrast to the civil procurements, at which the applicants declare their personal status and their conformity with the selection criteria by submission of unified European single procurement document (ESPD), at the restricted procedures on award of public procurements in the fields of defence and security the applicants have to submit also evidence for their conformity. The Contracting authority can reduce the number of applicants, meeting the criteria for selection, who shall be invited for submission of offers/bids or for conduction a dialogue. During the second stage of the procedure shall be invited only the applicants, who have passed the selection stage. They shall submit offers, which are examined and evaluated by the commission, appointed by the Contracting authority for conduction of the procedure. In the course of the procedure the Contracting authority shall adopt three decisions, each of which shall be subject of individual appeal.

Keywords: public procurements, restricted procedure, defence, security.

ОГРАНИЧЕНА ПРОЦЕДУРА ПРИ ВЪЗЛАГАНЕ НА ОБЩЕСТВЕНИ ПОРЪЧКИ В ОБЛАСТИТЕ ОТБРАНА И СИГУРНОСТ

д-р Събин Събев

Национален военен университет „Васил Левски“, Велико Търново, България, sisabev@nvu.bg

При възлагане на обществени поръчки в областите отбрана и сигурност не се предвижда използване на открита процедура. На общо основание възложителите могат да прилагат две процедури:

- ограничена процедура
- процедура на договаряне с публикуване на обявление за поръчка.

Характерното за тези процедури е, наличието на самостоятелен етап, при който възложителят извършва предварителен подбор на кандидатите и оферти могат да подадат само допуснатите кандидати.

Законът за обществените поръчки допуска, когато са налице предвидените от закона условия, поръчката да бъде възложена чрез процедура на състезателен диалог или договаряне без публикуване на обявление за поръчка.

Според легалната дефиниция, **ограничена процедура е процедура, при която оферти могат да подадат само кандидати, които са получили покана от възложителя след проведен предварителен подбор**¹⁶⁹.

В ограничената процедура, възложителят издава задължително три решения:

1. За откриване на процедурата
2. За предварителен подбор
3. За класиране на участниците или за прекратяване на процедурата.

Всяко от тях подлежи на самостоятелно обжалване.

При необходимост, възложителят може да издаде и решение за одобряване на обявление за изменение или предварителна информация.

Разяснения по условията на процедурата могат да се искат докато текат и двата срока:

- Срокът за подаване на заявления за участие
- Срокът за подаване на оферти.

За разясненията, дадени от възложителя са приложими общите правила.

Ограничената процедура дава възможност на възложителите да стеснят предварително кръга на лицата, които могат да подават оферти. Целта е да бъдат поканени само кандидати, които имат необходимите възможности да изпълнят конкретната обществена поръчка. Преценката относно възможностите на кандидатите се извършва при фазата на предварителен подбор като се вземат предвид

¹⁶⁹ Чл. 18, ал. 3 ЗОП.

тяхното финансово и икономическо състояние, техническите им възможности и квалификация, необходими за изпълнението на обществената поръчка¹⁷⁰.

Всяко лице може да подаде заявление за участие в ограничена процедура, в което трябва да представи исканата от възложителя информация относно липсата на основания за отстраняване и съответствието му с критериите за подбор. Оферти подават само кандидати, които възложителят е поканил след проведен предварителен подбор.

Возложителят поставя началото на обществената поръчка с решение за откриване на процедурата по чл.22, ал.1, т.1 ЗОП, което съгласно разпоредбата на ал.9 на същия член е индивидуален административен акт.

Решението за откриване на процедурата, заедно с обявлението за обществена поръчка при ограничена процедура, се изпращат за публикуване в Регистъра на обществените поръчки, чрез специализиран софтуер, предоставен от Агенцията за обществени поръчки, като се изпращат от възложителя или длъжностното лице, определено от него да организира и/или възлага обществени поръчки чрез директно въвеждане от упълномощен потребител с използване на електронен подпис. Чрез Регистъра на обществените поръчки, обявленията се изпращат до Службата за публикации на Европейския съюз.

Решението за откриване на процедурата подлежи на самостоятелно обжалване.

До документацията за обществена поръчка се предоставя неограничен, пълен, безплатен и пряк достъп чрез електронни средства по общите правила.

След откриване на процедурата важат общите правила за изменение на условията на процедурата и за разяснения.

Минималният срок за получаване на заявления за участие в ограничена процедура е 30 дни от датата на изпращане на обявлението за обществена поръчка за публикуване¹⁷¹.

При възникване на обстоятелства, които изискват спешно възлагане на поръчка, поради което е невъзможно спазването на сроковете за получаване на заявления за участие възложителят може мотивирано да определи по-кратък срок за получаване на заявления за участие - не по-малко от 15 дни от датата на изпращане на обявлението за обществена поръчка за публикуване;

Обявлението се изготвя по образец трябва да съдържа минимално съдържането, посочено в приложение №16 от ЗОП.

Поради факта, че в ограничената процедура има обособен етап на предварителен подбор, първоначално се подава заявление за участие, което съдържа само документи, които удостоверяват личното състояние на кандидатите, както и съответствието им с критериите за подбор¹⁷². На този етап възложителят не може да изисква, а кандидатите не могат да подават оферти.

Заявлението за участие съдържа:

1. списък на документите;
2. данни за ЕИК по чл.23 от Закона за търговския регистър, БУЛСТАТ и/или друга идентифицираща информация в съответствие със законодателството на държавата, в която кандидатът или участникът е установен, както и адрес, включително електронен, за кореспонденция при провеждането на процедурата;
3. декларации за обстоятелствата по чл.157, ал.1 и ал.2, т.5 от ЗОП¹⁷³;
4. декларации за обстоятелствата по чл.157, ал.2, т.1 - 4 и 6 от ЗОП¹⁷⁴, когато е приложимо;
5. доказателства по чл.158, ал.7 от ЗОП¹⁷⁵;
6. декларация за липса на свързаност с друг кандидат в процедурата;

¹⁷⁰ Агенция за обществени поръчки – Наръчник по обществени поръчки, с.90

¹⁷¹ При гражданските поръчки е допустимо при ограничената процедура възложителят да използва обявление за предварителна информация за оповестяване откриването на процедура. В този случай, възложителят изпраща едновременно покана за потвърждаване на интерес до лицата, които вече са заявили интерес за участие.

¹⁷² Целта на предварителния подбор е въз основа на подадените заявления и приложените към тях документи, възложителят да избере определени кандидати, които да покани да подадат оферти за участие в процедурата по-нататък. Решение №34 от 06.02.2007г. по преписка вх. №КЗК-323/2006г., (закрито заседание) на Комисията за защита на конкуренцията

¹⁷³ Обстоятелства за лично състояние, относими към лицата, които представляват кандидата, членове на управителни и надзорни органи и за други лица, които имат право да упражняват контрол при вземането на решения от тези органи

¹⁷⁴ Обстоятелства за лично състояние, относими към самия участник – юридическо или физическо лице

¹⁷⁵ Доказателства за съответствие с критериите за подбор

7. при участници обединения - копие на договора за обединение, а когато в договора не е посочено лицето, което представлява участниците в обединението - и документ, подписан от лицата в обединението, в който се посочва представляващият¹⁷⁶.

Когато участник в процедурата е обединение, което не е юридическо лице:

- ✓ Документите по т.2, 3 и 5 се представят за всяко физическо или юридическо лице, включено в обединението;
- ✓ Документите по т.4 се представят само за участниците, чрез които обединението доказва съответствието си с критериите за подбор.

Декларациите по т.3 се представят от всяко от лицата по чл.40, ал.1 от ППЗОП¹⁷⁷.

Когато кандидатът е юридическо лице, декларациите по т.4 могат да се представят само от едно от лицата, които могат самостоятелно да представляват кандидата.

В декларациите се включва и информацията относно публичните регистри, в които се съдържат посочените обстоятелства, или компетентния орган, който съгласно законодателството на държавата, в която кандидатът е установен, е длъжен да предоставя информация за тези обстоятелства служебно на възложителя. Както в общия ред за възлагане на обществени поръчки, така и при поръчките, възлагани в областите отбрана и сигурност е недопустимо възложителят да изисква от кандидатите или участниците документи, до които има публичен или служебен безплатен достъп.

Когато поръчката е разделена на обособени позиции, за всяка обособена позиция се представя отделно комплектувано заявление за участие.

Документите се поставят в запечатана непрозрачна опаковка, върху която се посочват наименованието на кандидата или участника, включително участниците в обединението, когато е приложимо; адрес за кореспонденция, телефон и по възможност - факс и електронен адрес; наименованието на поръчката, а когато е приложимо - и обособените позиции, за които се подават документите. Те следва да постъпят при възложителя в рамките на определения краен срок за това.

За получените оферти или заявления за участие при възложителя се води регистър, в който се отбелязват:

- подател на офертата или заявлението за участие;
- номер, дата и час на получаване;
- причините за връщане на заявлението за участие или офертата, когато е приложимо.

При получаване на заявлението за участие върху непрозрачната опаковка се отбелязват поредният номер, датата и часът на получаването, за което на приносителя се издава документ. Заявленията се представят от кандидата или от участника, или от упълномощен от него представител - лично или чрез пощенска или друга куриерска услуга с препоръчана пратка с обратна разписка, на адреса, посочен от възложителя.

Не се приемат заявления за участие, които са представени след изтичане на крайния срок за получаване или са в незапечатана опаковка или в опаковка с нарушена цялост.

Когато към момента на изтичане на крайния срок за получаване на заявления за участие, пред мястото, определено за тяхното подаване, все още има чакащи лица, те се включват в списък, който се подписва от представител на възложителя и от присъстващите лица. Заявленията за участие или офертите на лицата от списъка се завеждат в регистъра, като не се допуска приемане на заявления за участие от лица, които не са включени в списъка.

Комисията за провеждане на процедурата се конституира със заповед на възложителя. Тази заповед се издава непосредствено преди започване работата на комисията, след като изтече срокът за приемане на заявления за участие.

Заповедта на възложителя за назначаване на комисията не подлежи на самостоятелно обжалване - тя е част от процесуалните действия на възложителя по издаване на окончателния административен акт - решението за класиране на участниците и избор на изпълнител или решение за прекратяване на процедурата.¹⁷⁸

¹⁷⁶ При гражданските поръчки вместо всички тези документи се представя Единен европейски документ за обществени поръчки (ЕЕДОП)

¹⁷⁷ Лицата, които представляват участника или кандидата; лицата, които са членове на управителни и надзорни органи на участника или кандидата; други лица със статут, който им позволява да влияят пряко върху дейността на предприятието по начин, еквивалентен на този, валиден за представляващите го лица, членовете на управителните или надзорните органи.

¹⁷⁸ Решение №6766 от 17.05.2013г. по адм. дело №2638/2013 на ВАС, IV отделение: „От цялостния анализ на разпоредбата на чл.120 от ЗОП (*отм – бел. моя*): ал.1 – определяща обекта на обжалване;

Съгласно чл.103, ал.1 от ЗОП, комисията се състои от нечетен брой членове, което означава че в нейния състав влизат най-малко трима души.

Независимо от броя на членовете, ако той е четен, това е нарушение на императивна разпоредба на ЗОП, което води до незаконосъобразност на вземаните от комисията решения, а от там и до незаконосъобразност на решението на възложителя за класиране на участниците и избор на изпълнител.¹⁷⁹

Ако комисията се състои от по-малък брой членове от нормативно определения, това също води до незаконосъобразност на вземаните от нея решения.

Членовете на комисията могат да бъдат служители от администрацията на възложителя, но могат да бъдат и лица, които не се намират в трудови или служебни правоотношения с него, като с тях задължително се сключва писмен договор. По своята правна същност той е договор за поръчка.

Нормативните актове не съдържат специални изисквания към членовете на комисията, освен забраната да е налице конфликт на интереси¹⁸⁰ с кандидатите или участниците.

Решенията на комисията се вземат с обикновено мнозинство. Когато член на комисия не е съгласен с решенията и предложенията на комисията, той подписва съответните документи с особено мнение. Особеното мнение се аргументира писмено. Въпреки, че не е изрично записано в закона, по търкувателен път се достига до извода, че всички заседания, както открити, така и закрити, комисията следва да провежда в пълен състав. При двуетапните процедури - ограничена процедура, състезателен диалог или договаряне с обявление за поръчка, се определя една комисия, която следва да проведе цялата процедура от начало до край.¹⁸¹

В случаите, когато решението на възложителя за класиране на кандидатите и избор на изпълнител е обжалвано и контролните органи (КЗК или ВАС) го отменят и върнат преписката на възложителя за продължаване на процедурата от последното законосъобразно действие, работата продължава първоначално назначената комисия, тъй като това е същата обществена поръчка и законодателят не е регламентирал определяне на нов помощен орган¹⁸².

ал.5- определяща началния момент, от който започва да тече срокът за обжалване и ал.8 – определяща лицата с процесуална легитимация за обжалване на всяко едно от решенията е видно от решението на възложителя за назначаване на комисия не подлежи на самостоятелно обжалване. Ето защо оспорването на състава на комисията е част от оспорването на завършващия я акт.“

¹⁷⁹ Решение №1069 от 25.09.2012г. на Комисията за защита на конкуренцията по преписка №793/2012г. Възложителят е назначил комисия в състав от 10 члена. КЗК е отменила решението като незаконосъобразно – противоречащо на императивната забрана на чл.18, ал.1 и 2 от Наредбата за възлагане на малки обществени поръчки (отм.)

¹⁸⁰ Съгласно §2, т. 21 от ЗОП, „Конфликт на интереси“ е налице, когато възложителят, негови служители или наети от него лица извън неговата структура, които участват в подготовката или възлагането на обществената поръчка или могат да повлияят на резултата от нея, имат интерес, който може да води до облага по смисъла на чл.2, ал.3 от Закона за предотвратяване и установяване на конфликт на интереси и за който би могло да се приеме, че влияе на тяхната безпристрастност и независимост във връзка с възлагането на обществената поръчка.

¹⁸¹ Решение №830 от 15.07.2010г. по преписка вх. №КЗК- 406/2010г., на Комисията за защита на конкуренцията. В процедура на договаряне с обявление, възложителят е назначил с две отделни заповеди комисии за провеждане на всеки един от етапите на процедурата. С една заповед, е назначен състав на комисията, която следва да разгледа подадените заявления и да извърши предварителния подбор на кандидатите. С последваща друга заповед възложителят назначава втора комисия със задача да проведе следващия етап от процедурата на договаряне с обявление, а именно разглеждане на офертите, пряко договаряне с участниците и оценка на офертите по одобрената методика. Принципно назначаването на две комисии на всеки етап от процедурата за възлагане на обществената поръчка не е съобразено с изискванията на закона и е нарушение от страна на възложителя. КЗК е отменила решението на възложителя за класиране на кандидатите и избор на изпълнител.

¹⁸² Решение №684 от 22.06.2012г. по преписка вх. №КЗК-457/2012г. на Комисията за защита на конкуренцията. След влизане в сила на предходно решение на КЗК, възложителят пристъпва към изпълнението му, като със своя заповед назначава комисия със задача да продължи процедурата за възлагане на обществена поръчка, като разгледа и оцени предложенията на участниците, съгласно указанията в мотивите на решението на КЗК. Следва да се отбележи, че поради многообразието на житейските ситуации, някои членове на комисията нямат възможност да вземат участие в повторното разглеждане и оценяване на офертите. В този случай трябва да бъдат определени нови членове с мотивирана заповед, при спазване на изискванията на ЗОП.

Отварянето на подадените заявления за участие се извършва на публично заседание на комисията. На публичното заседание могат да присъстват кандидатите или участниците в процедурата или техни упълномощени представители, както и представители на средствата за масово осведомяване.

Комисията започва работа, след като получи представените заявления за участие и протокол, с който те се предават на председателя на комисията от длъжностно лице на възложителя.

Запечатаните непрозрачни опаковки със заявленията за участие се отварят по реда на тяхното постъпване, като комисията гласно оповестява тяхното съдържание. Това са единствените действия, които се провеждат в публичното заседание. След извършването им комисията продължава работата си в закрито заседание.

Комисията разглежда документите за съответствие с личното състояние и критериите за подбор, поставени от възложителя и съставя протокол. Когато установи липса, непълнота или несъответствие на информацията, включително нередовност или фактическа грешка, или несъответствие с изискванията към личното състояние или критериите за подбор, комисията ги посочва в протокола и го изпраща на всички кандидати в деня на публикуването му в профила на купувача. В срок до 5 работни дни от получаването на протокола кандидатите, по отношение на които е констатирано несъответствие или липса на информация, могат да представят на комисията нови документи¹⁸³, които съдържат променена и/или допълнена информация. Допълнително предоставената информация може да обхваща и факти и обстоятелства, които са настъпили след крайния срок за получаване на оферти или заявления за участие. Тази възможност се прилага и за подизпълнителите и третите лица, посочени от кандидата. Кандидатът може да замени подизпълнител или трето лице, когато е установено, че подизпълнителят или третото лице не отговарят на условията на възложителя, когато това не води до промяна на техническото предложение. След изтичането на поставения срок комисията пристъпва към разглеждане на допълнително представените документи относно съответствието на кандидатите с изискванията към личното състояние и критериите за подбор.

При извършването на предварителния подбор и на всеки етап от процедурата комисията може при необходимост да иска разяснения за данни, заявени от кандидатите и/или да проверява заявените данни, включително чрез изискване на информация от други органи и лица.

Една специфична възможност, предоставена на възложителя, както при гражданските, така и при поръчките в областите отбрана и сигурност, приложима при ограничената процедура и при другите двуетапни процедури е правото му за намаляване броя на кандидатите, поканени за участие.

Възложителят може да намалява броя на кандидатите, отговарящи на критериите за подбор, които ще покани за представяне на оферти или за провеждане на диалог. За тази цел, в обявлението, с което се оповестява откриването на процедурата, той посочва обективните и недискриминационни критерии или правила, които ще приложи за намаляване броя на кандидатите, и минималния брой кандидати, които възнамерява да покани. Възложителят може да посочи и максимален брой кандидати, които възнамерява да покани. Когато той използва възможността за намаляване броя на кандидатите, минималният брой кандидати, които възнамерява да покани, не може да бъде по-малък от трима.

Когато броят на кандидатите, които отговарят на изискванията, посочени в обявлението, с което се оповестява откриването на процедурата, надвишава обявения максимален брой на лицата, които ще бъдат поканени да представят оферти, възложителят извършва подбор въз основа на посочените в обявлението обективни и недискриминационни критерии.

В случай че възложителят е посочил в обявлението ограничение на броя на кандидатите, които ще бъдат поканени да подадат оферти, той е длъжен да покани такъв брой кандидати, който най-малко да бъде равен на предварително определения минимум. Когато броят на кандидатите, отговарящи на критериите за подбор и на минималните изисквания, е под посочения в обявлението минимум, възложителят може да продължи процедурата, като покани само кандидатите, които отговарят на тези критерии и изисквания.

Когато след провеждане на предварителен подбор възложителят установи, че броят на кандидатите, отговарящи на критериите за подбор и на минималните изисквания, не е достатъчен, за да се гарантира реална конкуренция, той може:

1. да публикува отново първоначалното обявление и да повтори етапа на подбор за новопостъпилите заявления, или
2. да прекрати процедурата.

В тези случаи, възложителят кани кандидатите, избрани след първото и второто публикуване, да подадат оферти.

¹⁸³ При гражданските поръчки се представя нов ЕЕДОП.

Възложителят не може да покани да подадат оферти лица, които не са подали заявление за участие, или кандидати, които не отговарят на критериите за подбор и минималните изисквания.

След приключване на предварителния подбор комисията представя протокол с резултатите от него на възложителя. В срок до 5 работни дни от датата на приемане на протокола възложителят обявява с решение кандидатите, които ще бъдат поканени да представят оферти. В решението се включват и кандидатите, които не отговарят на обявените от възложителя изисквания, и мотивите за това.

Решението подлежи на самостоятелно обжалване.

След влизане в сила на решението за предварителен подбор следва самостоятелен етап на получаване, разглеждане и оценка на офертите. Възложителят изпраща едновременно писмени покани до избраните кандидати за подаване на оферта.

Минималният срок за получаване на оферти при ограничена процедура за възлагане на обществени поръчки в областите отбрана и сигурност е 35 дни от датата на изпращане на поканата за представяне на оферти. Когато не е предоставен неограничен, пълен, безплатен и пряк достъп чрез електронни средства до документацията за обществената поръчка, срокът е 40 дни. Сроковете за получаване на оферти могат да се съкратят с 4 дни, когато възложителят е публикувал предварително информативно обявление и то:

1.е изпратено за публикуване между 52 дни и 12 месеца преди датата на изпращане на обявлението за обществена поръчка за публикуване, и

2.включва цялата информация по част А от приложение №16 на ЗОП.

При възникване на обстоятелства, които изискват спешно възлагане на поръчка, поради което е невъзможно спазването на сроковете за получаване на оферти възложителите могат мотивирано да определят по кратки срокове за получаване на оферти - не по-кратък от 10 дни от датата на изпращане на поканата за представяне на оферти.

Поканата за представяне на оферти се изпраща до избраните кандидати в 3-дневен срок от:

1 изтичането на срока за обжалване - когато решението не е обжалвано, а ако е обжалвано - не е направено искане за налагане на временна мярка;

2.влизането в сила на определението, с което е отхвърлено искането за временна мярка;

3.влизането в сила на решението, когато е наложена временна мярка

Докато тече срокът за получаване на оферти, поканените кандидати могат да искат разяснения по условията на процедурата¹⁸⁴.

Офертата се подава в запечатана непрозрачна опаковка и включва:

1.техническо предложение, съдържащо:

а)документ за упълномощаване, когато лицето, което подава офертата, не е законният представител на участника;

б)предложение за изпълнение на поръчката в съответствие с техническите спецификации и изискванията на възложителя;

в)декларация за съгласие с клаузите на приложения проект на договор;

г)декларация за срока на валидност на офертата;

д)декларация, че при изготвяне на офертата са спазени задълженията, свързани с данъци и осигуровки, опазване на околната среда, закрила на заетостта и условията на труд, когато е приложимо;

е)мостри, описание и/или снимки на стоките, които ще се доставят, когато е приложимо;

ж)друга информация и/или документи, изискани от възложителя, когато това се налага от предмета на поръчката;

2.ценово предложение,в отделен запечатан плик, съдържащо предложението на участника относно цената за придобиване, и предложенията по други показатели с парично изражение.

В запечатаната непрозрачна опаковка се поставя и опис на представените документи.

Когато участник подава оферта за повече от една обособена позиция, в опаковката за всяка от позициите се представят поотделно комплектувани технически предложения и отделни непрозрачни пликове с надпис „Предлагани ценови параметри", с посочване на позицията, за която се отнасят.

¹⁸⁴ До този извод стигаме на основание разпоредбата на чл.33 ал.1 и 2, според която лицата могат да поискат разяснения по решението, обявлението, поканата за потвърждаване на интерес, документацията за обществена поръчка и описателния документ до 10 дни преди изтичане на срока за получаване на заявленията за участие и/или офертите. Що се отнася до лицата, които могат да искат разяснения, при откритата процедура те се изискват преди провеждане на подбор, поради което не може да се прецени кой има правен интерес от разяснението и следва да се отговори на всеки, тъй като всеки може да подаде оферта. При двуетапните процедури, на етапа подаване на оферти, оферта могат да подадат само поканените кандидати. Следователно само те са заинтересовани от разяснението.

Офертите се получават по реда за получаване на заявления за участие.

Отварянето на офертите се извършва на публично заседание на комисията¹⁸⁵. Председателят на комисията получава офертите с протокол.

Комисията отваря по реда на тяхното постъпване запечатаните непрозрачни опаковки и оповестява тяхното съдържание, и проверява за наличието на отделен запечатан плик с надпис „Предлагани ценови параметри“.

Най-малко трима от членовете на комисията подписват техническото предложение и плика с надпис „Предлагани ценови параметри“¹⁸⁶. Комисията предлага по един от присъстващите представители на другите участници да подпише техническото предложение и плика с надпис „Предлагани ценови параметри“. С това приключва публичната част от заседанието на комисията.

Комисията разглежда допуснатите оферти и проверява за тяхното съответствие с предварително обявените условия. Когато част от показателите за оценка обхващат параметри от техническото предложение, комисията оценява офертите по показателите, различни от цена.

Отварянето на пликовете с ценовите предложения се извършва на публично заседание на комисията. Както се вижда при ограничената процедура има три публични заседания.

Най-малко два работни дни преди датата на отваряне на ценовите предложения комисията обявява най-малко чрез съобщение в профила на купувача¹⁸⁷ датата, часа и мястото на отварянето. Комисията обявява резултатите от оценяването на офертите по другите показатели, отваря ценовите предложения и ги оповестява. Ценовото предложение на участник, чиято оферта не отговаря на изискванията на възложителя, не се отваря.

Съгласно разпоредбите на чл.72, ал.1 от Закона за обществените поръчки, когато предложение в офертата на участник, свързано с цена или разходи, което подлежи на оценяване, е с повече от 20 на сто по-благоприятно от средната стойност на предложенията на останалите участници по същия показател за оценка, възложителят изисква подробна писмена обосновка за начина на неговото образуване, която се представя в 5-дневен срок¹⁸⁸ от получаване на искането.

Комисията класира участниците по степента на съответствие на офертите с предварително обявените от възложителя условия. Когато комплексните оценки на две или повече оферти са равни, се прилагат общите правила.

Резултатите от своята работа, комисията обективира в протоколи.

След приключване на дейността си, комисията изготвя доклад за резултатите от работата си.

Процедурата завършва с решение за определяне на изпълнител или с решение за прекратяване на процедурата, което подлежи на обжалване по общите правила.

¹⁸⁵ Законодателят не е посочил изрично, че при двуетапните процедури има три публични заседания, но този извод следва от задълженията на комисията да извърши определени действия както по отношение на заявленията за участие, така и по отношение на офертите - аргумент от чл.54, ал.2 от ППЗОП.

¹⁸⁶ Спазването на процедурните правила относно отварянето на офертата и полагаането на подписите на членовете на комисията върху всеки от документите в техническата ѝ част е гаранция, че офертата е представена от участника във вид, в какъвто е била към момента на отварянето ѝ от оценителната комисия. Решение №1363 от 06.10.2011г. по преписка вх. №КЗК -991/2011г., (открито заседание) на Комисията за защита на конкуренцията

¹⁸⁷ В оперативната самостоятелност на възложителя е да прецени кой начин е подходящ за уведомяване на участниците в процедурата с оглед всеки конкретен случай за датата, часа и мястото на отваряне на ценовите оферти. Задължително условие е подходящия начин да бъде еднакъв за всички участници, за да не се нарушава принципа на равнопоставеност между тях. Решение №2781 от 13.03.2015г. по адм. д. №14384/2014 на Върховния административен съд

¹⁸⁸ Календарни дни.

VICTIMIZATION RISKS AND PREVENTION OF VICTIMIZATION IN THE 21st CENTURY

Azra Adžajlić-Dedović, PhD

Faculty of Criminal Justice and Security Study, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Summary: Crime prevention strategies require the collective efforts of an entire society, using the instrument of government, to achieve ambitious goals like the reduction of poverty, homelessness, and unemployment; the strengthening of key institutions such as families, schools, and neighborhoods; and adequately funding effective treatment and rehabilitation programs. Victimization prevention strategies are not intended to tackle the social roots of crime or to solve social problems like urban decay and drug abuse. Victimization prevention strategies are undertaken by formal organizations (such as colleges or airports), small groups (communities or tenant patrols), and individuals. Victimization prevention involves risk assessments, security audits to locate points of vulnerability, target hardening to make the criminal's tasks more difficult, and other tactics to reduce a target's (victim) attractiveness to attackers.

Keywords: victimization, prevention of victimization and crime prevention.

VIKTIMIZACIJSKI RIZICI I PREVENCIJA VIKTIMIZACIJE U XI STOLJEĆU

Azra Adžajlić-Dedović

Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije, Univerzitet u Sarajevu

Sažetak: Strategije za prevenciju kriminala zahtijevaju kolektivne napore čitavog društva, koristeći instrument vlasti, za postizanje ambicioznih ciljeva kao što je smanjenje siromaštva, beskućništva i nezaposlenosti; jačanje ključnih institucija kao što su porodica, škola, i naselja; i adekvatno finansiranje efikasnih programa liječenja i rehabilitacije. Strategije prevencije viktimizacije provode se kroz formalne organizacije (kao što su fakulteti ili aerodromi), male grupe (zajednica ili stanar patrola) i pojedince, i uključuju procjenu rizika, sigurnost revizije za lociranje mjesta ranjivosti, i druge taktike kako bi se smanjila atraktivnosti usmjerene prema napadačevoj meti (žrtva).

Ključne riječi: viktimizacija, prevencija viktimizacije i prevencija krimina.

1. UVOD

Pravni i politički kontekst Ugovorom iz Amsterdama¹⁸⁹, koji je na snazi od svibnja 1999. godine, uspostavljena je pravna osnova za prevenciju kriminaliteta na razini EU (Evropske Unije). U članu 29. Ovog Ugovora navodi se da: "Unija ima za cilj građanima osigurati visoku razinu zaštite na području slobode, sigurnosti i pravde" u smislu politike postupanja u prevenciji kriminaliteta na razini EU (Evropske Unije) koja je do tada uglavnom bila ograničena na prevenciju organiziranog kriminaliteta. Prevencija kriminala predstavlja skup aktivnosti koje provode pojedinci grupe ili institucije kako bi se sprječila krivična dela. Razlikujemo specijalnu i opštu prevenciju kriminala. Opšta prevencija kriminala predstavlja prevenciju koja je usmerena na sve članove jednog društva bez obzira na faktore rizika, dok je secijalna prevencija kriminala usmjerena na pojednca, u visokom riziku da izvrši neko krivično delo, ili koji je već izvršili neko krivično delo. Međutim, u posljednje vrijeme zahvaljujući razvoju viktimologije i viktimoloških naučnih istraživanja viktimolozi predlažu mjere specijalne prevencije kriminala koje su usmjerene prema žrtvama krivičnih djela ili prema viktimogenim faktorima (ili riziku od viktimizacije)¹⁹⁰.

2. PREVENCIJA KRIMINALA

¹⁸⁹ Ugovor iz Maastrichta izmijenio je prethodne europske ugovore i stvorio Evropsku uniju koja se temelji na tri stupa: Europskim zajednicama, zajedničkoj vanjskoj i sigurnosnoj politici (ZVSP) i suradnji u području pravosuđa i unutarnjih poslova (PUP). Povodom proširenja Unije, Ugovorom iz Amsterdama uvedene su potrebne izmjene kako bi se osiguralo učinkovitije i demokratičnije funkcioniranje Unije.

¹⁹⁰ Prema istraživanju koji su prvoeli Campbell, R., Wasco, S. M., Ahrens, C. E., Sefl, T., & Barnes, H. E. (2001) većina preživjelih žrtava silovanja koji su prijavili svoje napad nisu dobile potrebne medicinske i pravne usluge.

Prevenције kriminala je svaka inicijativa ili politika vladinog i navladinog sektora koja smanjuje, izbjegava ili eliminiše viktimizaciju, smanjuje strah od kriminala, kao i njegov uticaj na žrtve. Sprječavanjem ili prevencijom kriminala bavi se kriminala politika kao posebna naučna disciplina koja se razila iz viktimoloških istraživanja koja su bila usmjerena prema zaštiti od viktimizacije građana.

Prevenција kriminala prema Smjernicama Ujedinjenih nacija za prevenciju kriminala iz 2002. obuhvata:

A. **Prevenција kroz socijalni razvoj** ili sve promotivne aktivnosti za dobrobit ljudi radi podsticanja pro-socijalnog ponašanja kroz društvene, ekonomske, zdravstvene i obrazovne mjere.

B. **Lokalno bazirano sprječavanje kriminala** ili sve promjene uslova u naseljima koja utiču na viktimizaciju i nesigurnost koja proističe iz krivičnog dela.

C. **Situaciono sprečavanje kriminala** ili smanjenje mogućnosti viktimizacije, uključujući i zaštitu žrtava, kao i pružanjem pomoći i informisanje potencijalnih i stvarnih žrtava.

Prevenција obuhvata širok spektar aktivnosti koje su obično grupisane u tri kategorije:

1. **Primarna prevencija** – edukacija, obrazovanje i zakonodavstvo o pravilnom korišćenju i primjeni mjera prevencije, kao i skrining testovi za praćenje faktora rizika od viktimizacije u opštoj populaciji.

2. **Sekundarna prevencija** – upozorenja, redovni nadzor i pregledi ili praćenja viktimizacijskih faktora i djelovanje prema njima u namjeri da se preduprijedi viktimizacija ljudi ili naselja.

3. **Tercijarna prevencija** – grupe za podršku i specijalizovana udruženja građana ili vladine i nevladine organizacije koje provode vježbe ili programe ili aktivnosti koje su usmjerene prema sprječavanju viktimizacije.

Nacionalna strategija prevencije kriminala treba da predstavlja politički okvir za sprovođenje prevencije kriminala i treba da bude usmjerena prema sakupljanju i širenju znanja od lokalnog do državnog nivou i obrnuto, uz finansiranje programa ili projekata za prevenciju viktimizacije, a time i kriminala u društvu. Nacionalne strategije prevencije kriminala trebaju biti zasnovane na sljedećim ključnim elementima:

1. stvaranje i proširenje „Baza znanja o faktorima rizika od viktimizacije“- viktimizacijske studije ;

2. identifikovanje pojedinaca ili grupa u različitim fazama razvoja, koji ispoljavaju ili su izloženi faktorima rizika od viktimizacije;

3. prijedlozi mjera prevencije viktimizacije zasnovani na znanju o efikasnim intervencijama prema ovim faktorima (Adžajlić-Dedović; 2011).

Viktimologija, kao samostalna nauka (opća viktimologija), razvila je i posebne naučne discipline iz viktimologije: posebnu viktimologiju, aplikativnu viktimologiju, forenzičku viktimologiju, ali i neke druge viktimologije poput psihološke, sociološke itd. Društveni značaj i opravdanost viktimoloških istraživanja očigledni su kroz rezultate i preporuke do kojih su viktimolozi došli u dosadašnjim istraživanjima, a koje su prezentirane kao znanja aplikativne viktimologije. Aplikativna viktimologija razvila je sistem mjere sprječavanja viktimizacije, ili složeni sistem viktimoloških mjera prevencije kriminala i nasilja u društvu, zbog čega su viktimolozi postali nezaobilazni naučni stručnjaci u izradi državnih strategija i obuci državnog osoblja radi prevencije različitih oblika viktimizacije (i fokusu istraživanja primarna, sekundarna i tercijarna viktimizacija). Za razliku od aplikativne viktimologije, posebna viktimologija usmjerena je prema pomoći, podršci i zaštiti žrtava u kontekstu tretmana i postupanja sa žrtvama kao svojim naučnim problemima.

3. ZAKLJUČNO RAZMATRANJE O PREVENCIJI VIKTIMIZACIJE

Viktimizacijske studije nastoje spoznati viktimogene faktore koji su usmjereni prema žrtvama, žrtvinom društvenom ili prirodnom okruženju i žrtvinom doprinosu ili odgovornosti za izvršeni zločin, štetu ili nesreću, a mogu se odnositi i na pojedinačne oblike viktimizacije ili oblike viktimizacije koji se posebno ističu u određenim grupama i socijalnim sredinama (škola, lokalna zajednica, etnička grupa). Prevencija viktimizacije treba da utiče na smanjenje straha od viktimizacije, ali i na izbjegavanje viktimizacije ili na ublažavanje posljedica viktimizacije. Prevencija viktimizacije zapravo je nastojanje da se zaštiti osoba ili imovina poput pohađanja kurseva za samoodbranu, kupovina psa, graviranje imovine sa nekim oblikom identifikacije radi lakšeg prepoznavanja, angažovanje oficira za obezbeđenje instalacije, postavljanje bezbjednosnih alarma, obuka osoblja za djelovanje u slučajevima požara, poplava, provala ili edukacija o mjerama za sprječavanje viktimizacije kao blaga viktimološka mjera prevencije viktimizacije. Ovi viktimološki programi prevencije trebaju obuhvatiti naselja, škole, preduzeća i policijska odjeljenja. Programi prevencije viktimizacije mogu biti usmjereni prema primarnoj, sekundarnoj i tercijarnoj viktimizaciji, ali je u realizaciji svih neophodno učešće zajednice u određenoj razvojnoj fazi viktimizacije.

Prevencija primarne viktimizacija bavi se faktorima u prirodnom okruženju žrtve (bio-psiho-socijalni i situacijski faktori), dok je kod prevencije sekundarne viktimizacije neophodno identificirati i predvidjeti njen nastanak na osnovu iskustava žrtava koje su preživjele primarnu viktimizaciju (kroz viktimizacijske studije neophodno je da se identifikuju potencijalne mesta, ljudi, situacije ili prilike koje predstavljaju sekundarnu

viktimizaciju i da se predlože efikasni načini kako bi se oba izbjegla ubuduće). Prevencija tercijarne viktimizacije, kao i kod primarne i sekundarne, predstavlja poduzimanje aktivnosti kojim bi se smanjile potencijalne mogućnosti da se postane žrtvom određenog oblika viktimizacije, s tim što se sekundarna viktimizacija događaju po izvršenom zločinu ili nakon nesreća (prirodnih ili individualnih). Svi ovi programi prevencije mogu biti usmjereni prema pojedincima, grupama ili institucijama u društvu, s tim da kada su mjere prevencije usmjerene prema žrtvama kao pojedincima (ili samozaštiti od viktimizacije) oni lično i učestvuju u prevenciji viktimizacije, dok je u ostalim slučajevima riječ o sprječavanju određenog oblika viktimizacije koji je izražen u određenoj grupi ili instituciji (određena vrsta kriminala i kriminalnog ponašanje). Pri tome postoje bitne razlike u tehnikama izvođenja prevencije viktimizacije i u skladu s tim preventivne mjere mogu biti usmjerene prema: 1) smanjenju prilika da se postane žrtvom određenog oblika viktimizacije, 2) smanjenju posljedica viktimizacije, i 3) smanjenju mogućnosti sekundarne i tercijarne viktimizacije žrtava.

Procjene rizika od viktimizacije kao i mjere prevencije viktimizacije radi toga moraju biti usmjerene i na radnje i okolnosti koje su prethodile ili pogodovale viktimizaciji, a ne samo na one koje su je direktno uzrokovale. Prema tome, jasno je da postoji bitna razlika između indirektnih i direktnih faktora ili uzroka viktimizacije, od kojih se prvi događaju neovisno od osobina i ponašanja žrtve, dok su ostali direktno ili indirektno vezani za žrtve. Empirijski i teorijski dokazi pokazuju da su mjere za prevenciju kriminaliteta važne, posebno u malom broju gradskih naselja sa visokom stopom vršnjačkog nasilja (Sherman, L.; 1996.)¹⁹¹. Neprijavlivanje viktimizacije ima različite negativne posljedice, kako individualne, tako i društvene. Zbog toga je pouzdanu sliku o kriminalitetu moguće steći iz evidencija organa formalne socijalne kontrole, ali se tu prije može govoriti o statistici njihovog rada, nego o stvarnoj slici, ili aproksimativnom obimu kriminala, zbog čega je nužno konsultirati alternativne izvore podataka, a to su: studije o viktimizaciji i samoprijavlivanju. Navedeno potvrđuju Bonnie S. Fisher & Steven P. Lab (2010) koji tvrde da viktimološke mjere prevencije kriminala pružaju osnov za sveobuhvatan i dugotrajan pristup rješavanju rizika viktimizacije ili mogućnosti da javnost (građani) postanu mete, a time i žrtve krivičnih djela¹⁹². Međutim, dosadašnji prvi okvir za sprječavanje ili prevenciju kriminala sadržan je u Smjernicama za sprečavanje kriminala koje su postavile Ujedinjene nacije (ECOSOC) 1997. godine, a ove mjere usmjerene su prema reintegraciji prjestupnika. Drugi okvir razvijen je u javnom sektoru zdravstva i usmjeren je prema zaštiti života i tjelesnog integriteta pojedinaca, zaštiti imovine, poboljšanju kvaliteta života, povećanju pristupa egzistenciji, omogućavanju pristupe uslugama i ostvarivanju osnovnih prava.

Na osnovu prethodno izloženog zaključujemo da prevencija viktimizacije može biti usmjerena prema specifičnim vrstama ponašanja koje se smatraju problematični, npr. posebne vrste nasilja, a koja predstavljaju različite obilke viktimizacije, ili mogu biti usmjerena prema određenim ciljanim grupama (ranjive ili nemoćne žrtve). Prema Reninison C. (2001) visok nivo nepovjerenja u policiji može biti indikator niskog nivoa demokratije u radu policije; dok s druge strane znajući zašto ljudi vjeruju policiji (i određene grupe ljudi, kao što su maloljetnici, imigranti i žrtvama zločina) to može pružiti važne naznake kako bi se izgradila demokratska strategija policije¹⁹³. Ovo istraživanje time potvrđuje da u državnim strategijama posebnu pažnju i sredstva treba posvetiti mjerama prevencije nasilja i zločina koje su usmjerene prema viktimogenim faktorima - viktimološke preventivne mjere. Viktimizacijske studije smatraju se ključnim za identifikovanje prediktora nasilnog ponašanja zbog čega države preko nadležnih ministarstava u svoja istraživanja o uzrocima sprječavanja i suzbijanja kriminala obavezno trebaju angažirati viktimologe, bez kojih nisu moguće realizacije uspješnih edukacija o prevenciji različitih oblika nasilja i kriminala ubuduće.

LITERATURA

- [1] Adžajlić-Dedović, A. (2006). Viktimologija. Banja Luka: Aperia Univerzitet, Univerzitet, Banja Luka, 2006;
- [2] Adžajlić-Dedović, A. (2010) Pravni položaj žrtve u ustavu i međunarodnom pravu – bosanskohercegovačka paradigma. Bihać: Pravni fakultet;
- [3] Adžajlić-Dedović, A. (2011) Viktimologija, Fondacija „Pomozimo žrtvama“, Sarajevo;
- [4] Acierno, R. (1999). Risk factors for rape, physical assault, and post-traumatic stress disorder in women: examination of differential multivariate relationships. *Journal of Anxiety Disorder*, 13, 541-563;

¹⁹¹ Sherman, L. (1996). Preventing Crime: What Works, What Doesn't, What's Promising. A Report to United States Congress. Washington, D.C.

¹⁹² Bonnie S. Fisher & Steven P. Lab (2010), *Encyclopedia of Victimology and Crime Prevention*, SAGE Publications, Inc.;

¹⁹³ Reninison, Callie. (2001). *National Crime Victimization Survey*. Bureau of Justice Statistics. Washington, D.C.: U.S. Department of Justice.

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

- [5] Bonnie S. Fisher & Steven P. Lab (2010), Encyclopedia of Victimology and Crime Prevention, SAGE Publications, Inc.;
- [6] Campbell, R., Wasco, S. M., Ahrens, C. E., Sefl, T., & Barnes, H. E. (2001). Preventing the “second rape”: Rape survivors’ experiences with community service providers. *Journal of Interpersonal Violence*, 16, 1239-1259;
- [7] Konradi, A., & Burger, T. (2000). Having the last word: An examination of rape survivors’ participation in sentencing. *Violence Against Women*, 6, 351-395;
- [8] Pastore, Ann L.; Maguire, Kathleen. (2000). *Sourcebook of Criminal Justice Statistics*. Bureau of Justice Statistics. Washington, D.C.: U.S. Department of Justice.
- [9] Reninson, Callie. (2001). *National Crime Victimization Survey*. Bureau of Justice Statistics. Washington, D.C.: U.S. Department of Justice.
- [10] Sherman, L. (1996). *Preventing Crime: What Works, What Doesn’t, What’s Promising*. A Report to United States Congress. Washington, D.C.

AIR POWER – TODAY AND TOMORROW

Plamen Bogdanov PhD

Vasil Levski National Military University, Veliko Tarnovo, Bulgaria

Abstract: Current and future capabilities of the Air Power are considered in the article. The current capabilities are presented based on fundamental characteristics of the Air Power. The main strengths and main roles of the Air Power are considered. Examples for employment of Air Power capabilities during the operations in Iraq and Afghanistan are given. Usage of modern technologies in Air Power development is presented. Conclusion that the importance and role of the Air Force in joint operations increase is done. Concerning the future Air Power capabilities, it is pointed out that it is expected the main efforts will be focused on development of capabilities that provide reliable superiority in combat space by broad use of Stealth weapons platforms and reasonable combination of piloted and unmanned aircraft. Expected changes in main roles of the Air Power are presented. Some directions to increase Air Force capabilities through technology development are pointed out.

Keywords: capabilities, characteristics, main roles, technologies, development.

ВЪЗДУШНАТА МОЩ - НАСТОЯЩЕ И БЪДЕЩЕ

Пламен Богданов

Национален военен университет „Васил Левски”, Велико Търново, България

Анотация: В статията са разгледани настоящите и бъдещите способности на Военновъздушните сили. Настоящите способности са представени на основата на основополагащите характеристики на ВВС. Разгледани са основните силни страни и основните роли на ВВС. Дадени са примери за прилагане на способностите на ВВС в операциите в Ирак и Афганистан. Представено е развитието на ВВС с прилагането на модерни технологии. Направен е извода, че важноста и ролята на Военновъздушните сили в съвместните операции нараства постоянно. Посочено е, че в бъдеще се очаква основните усилия да се насочат към изграждане на способности, осигуряващи устойчиво господство в бойното пространство чрез широко използване на оръжейни платформи, създадени по технологията „Стелт” и на разумна комбинация от пилотируеми и безпилотни летателни системи. Представена е очакваната промяна в основните роли на Военновъздушните сили. Посочени са някои от направленията за разширяване на способностите на ВВС чрез развитие на технологиите.

Ключови думи: способности, характеристики, основни роли, технологии, развитие.

През последните няколко години Военновъздушните сили на много държави честваха 100-годишнина от тяхното създаване. Като цяло световната военна авиация навърши 100 години. Това е не малък период от времето, когато нашите предци са погледнали към небето, дръзнали са да се отлепят от земята и са осъзнали, че небесната шир ще се превърне в бойно пространство, което трябва да се овладява за да се защитават националните интереси и в това измерение.

Сега е времето да погледнем – **къде са днес и накъде вървят Военновъздушните сили** в световен мащаб.

1. НАСТОЯЩИ СПОСОБНОСТИ

Много години минаха от легендите за Икар, от идеите на Леонардо да Винчи за винтокрили машини и полета на братя Райт. Въпреки крехката си възраст в сравнение с останалите видове въоръжени сили, днес Военновъздушните сили са високотехнологични и се превърнаха в основен военен инструмент за гарантиране на сигурност.

На какво се дължи това бързо развитие на ВВС? Отговорът е само един - на способностите, които те предоставят.

Какво прави Военновъздушните сили уникални и незаменими? Без съмнение това са **основополагащите им характеристики – скорост, обсег и височина**. Тези характеристики произтичат от средата, която използват – атмосферата. Основополагащите характеристики на ВВС определят техните **основни способности**, т.е. какво може да се постигне със скоростта, обсега и височината, а именно – **бърза реакция, мобилност и осигуряване на перспектива**.

Способността за **бърза реакция** позволява на ВВС да отговорят бързо при промяна в обстановката, включително на големи разстояния. Тя осигурява тактическа гъвкавост за бърза смяна на

обекта за поразяване и оперативна гъвкавост за преминаване от един към друг тип мисия. Тази способност позволява на ВВС да извършват бърз маньовър за осигуряване на превъзходство на силите или концентриране на усилията.

Мобилността позволява на ВВС да достигат бързо на големи разстояния и осигурява свобода за придвижване и маньовър.

Способността за **осигуряване на перспектива** се заключава в добиване на повече информация благодарение на характеристиката „височина“. Височината дава по-широка перспектива както във физически аспект, така и в интелектуалната сфера, т.е. повече информация за наземната обстановка и осигуряване на процеса на вземане на решение.

Кои са **основните силни страни**, които мощта на Военновъздушните сили, осигурява? Това са *превъзходство във въздуха, надеждна мобилност, бързо прилагане на мощ и пълна осведоменост за обстановката*.

Завоюването на **превъзходство във въздуха** е първостепенна задача на ВВС. Контролът на въздушното пространство е основен принцип на използването на ВВС и предпоставка за ефективността на операциите на всички видове въоръжени сили.

Военновъздушните сили са най-мобилният вид въоръжени сили. **Мобилността** дава мощ, обикновено чрез развързване на сили и оборудване за създаване на групировки, осигуряване на присъствие или демонстрация на сила – както в мирно време, така и при кризи и конфликти.

ВВС са уникални и в способността **бързо да прилагат мощта си**. При това те могат да използват смъртоносна и несмъртоносна мощ. Смъртоносната мощ се прилага, самостоятелно или съвместно с другите видове въоръжени сили, или за поддръжка на техните операции, за неутрализиране или възпиране на потенциални заплахи за националните интереси. ВВС са в състояние бързо да нанасят удари по въздушни, наземни и морски обекти и да дезорганизируют държавното управление и икономиката на неприятеля. Несмъртоносната мощ се прилага при хуманитарна помощ, евакуация и др.

Пълната осведоменост за обстановката подобрява ефективността на военните операции. Тя дава възможност да се предвидят кризите или промените в намеренията на противостоящите сили и да се отговорят по най-подходящия начин.

Способностите на Военновъздушните сили определят техните **основни роли**, от които произтичат и техните задачи. Основните роли на ВВС са *контрол на въздушното пространство, мобилност по въздух, осведоменост за обстановката и нанасяне на удари*.

Контролът на въздушното пространство се определя като свобода, ограничена във времето, за използване на част от въздушното пространство за собствени цели и недопускане на неприятеля да използва това въздушно пространство. Тази способност осигурява свобода на маньовъра по въздух и суша.

Контролът на въздушното пространство се постига чрез провеждане на противовъздушни операции, които биват настъпателни и отбранителни. Отбранителните противовъздушни операции включват активна и пасивна противовъздушна отбрана.

Мобилността по въздух осигурява развързване, продължителна поддръжка и маневреност на силите. Постига се чрез превози по въздух, дозареждане във въздуха, прехвърляне по въздуха на сухопътни формирования до определен обект, специални въздушни операции за стоварване на формирования от силите за специални операции, доставяне на логистични запаси по въздуха и авиомедицинска евакуация.

Осведомеността за обстановката се постига със средствата за наблюдение и разузнаване. Информацията се получава от сензори, разположени на въздушни платформи – пилотируеми или безпилотни.

Нанасянето на удари се извършва чрез удари в дълбочина, операции срещу наземен противник (включват три типа мисии - изолиране зоната на операцията, непосредствена авиационна поддръжка и операции за постигане на психологически ефект), операции срещу морски противник (операции срещу надводни кораби, операции срещу подводни кораби и миниране от въздуха) и информационни операции.

Забележителните способности на Военновъздушните сили бяха доказани не един път в последните конфликти, когато те изиграха решаваща роля за изхода от политически и военни кризи. Операция „Пустинна буря“ през 1991 г. започна с 38-дневна въздушна операция, която създаде условия за коалиционните сухопътни войски само за 100 часа да постигнат победата. Военновъздушните сили продължиха да доказват своята ефективност и в 78-дневната въздушна операция в Косово, когато политическите цели бяха постигнати без да се водят военни действия по земя. Тук е мястото да кажем, че горните примери не омаловажават значението на Сухопътните войски, защото заплахата от настъпление по суша изигра значителна роля за крайния успех. Действията на авиацията в Афганистан пък осигуриха невероятни възможности за маньовър на наземните сили. Една от демонстрациите на

важността на Военновъздушните сили е операцията в Ирак, която е характерна с едновременното използване на военновъздушни и сухопътни формирования.

Така в наши дни, благодарение на специфичните си характеристики, уникални способности и безспорни предимства, Военновъздушните сили и тяхната мощ се използват за постигане на целите на националните и коалиционните политики за сигурност. В повечето държави Военновъздушните сили са призвани да осигуряват неприкосновеността на въздушното пространство и заедно с другите видове въоръжени сили да гарантират независимостта, сигурността и териториалната цялост. В някои държави тяхната мисия е отбрана на страната и защита на нейните интереси чрез прилагане на въздушна мощ.

Част от тези задачи се решават и в система за колективна сигурност. Пример за това е НАТО, където на основата на принципите на солидарност, единство и общи ангажименти вече няколко десетилетия функционира Интегрираната система за ПВО на НАТО – един от крайъгълните камъни на сигурността на Алианса. Тя има за задача да защитава населението, територията и силите на страните-членки от въздушни атаки в съответствие с международното право и установените правила в НАТО. В изпълнението участват разнородни сили и средства, които носят денонощно дежурство във висока степен на готовност – дежурните изстребители са в състояние няколко минути след откриване на неидентифицирано и подозрително летателно средство във въздушното пространство, да излетят и да го прехванат. Тази непрекъсната мисия на НАТО е постоянна и отговорна задача на Военновъздушните сили. Нейното осъществяване изисква достигане и поддържане на подготовка по високи стандарти, съвременна и надеждна техника и ежедневна проява на професионалните и волевите качества на хората. Защото, въпреки положителните промени в средата за сигурност през последните две десетилетия, новата среда роди и нови заплахи. Особено след 11-ти септември. Това направи още по-бдителни силите, които днес изпълняват задачи по охрана на въздушното пространство на страните-членки на Алианса (Air Policing) в Интегрираната система за противовъздушна и противоракетна отбрана на НАТО. Например, във Великобритания през 2007 г. дежурните изстребители са привеждани в по-висока степен на готовност 98 пъти и са излетали 43 пъти за да прехванат неидентифицирани въздушни цели или да ги ескортират до напускане на въздушното пространство на страната¹⁹⁴.

Не по-маловажна мирновременна задача на Военновъздушните сили е поддържането на система за аварийно-спасително осигуряване със самолети и вертолетите в постоянна готовност за извършване на търсене и спасяване на хора, транспортиране на болни, ранени и пострадали при природни бедствия или промишлени аварии за оказване на специализирана медицинска помощ, наблюдение, ранно предупреждение и ръководство от въздуха на дейностите за ликвидиране на последствия при бедствия, аварии и катастрофи и др.

Търсенето на пътища за повишаване на ефективността в действията на Военновъздушните сили предизвика още по-бързо развитие на техните способности с прилагането на все по-модерни технологии. Ако в операцията в Ирак през 1991 г. ВВС прилагаша способи, в основата на които стояха огромното превъзходство в сили и средства и масираното използване на авиацията (около 3000 бойни полета на денонощие), то в Афганистан с използването на високотехнологични бойни средства (самолети, вертолетите, безпилотни летателни апарати (БПЛА), високоточни боеприпаси и др.) и благодарение на тяхната прецизна точност във всякакви метеорологични условия, при много по-малко бойно натоварване (средно около 200 бойни полета на денонощие) се постигат същите резултати.

Военновъздушните сили са флагман на ерата на високотехнологичната и високоточната война. Това ги прави силно „оръжие“ и в операциите, различни от война. Способностите им позволяват да нанасят прецизни удари по цели от голяма височина без навлизане в зоната за поражение на зенитно-ракетните комплекси на противостоящата страна, както и да атакуват няколко обекта в една мисия. Използването на високоточни боеприпаси става все по-широко и се превръща в норма, предвид политическата и обществената реакция при нанасяне на нежелани поражения.

Пилотируеми и безпилотни системи за наблюдение, свързани в мрежа с командни центрове и оръжейни платформи, подобряват значително осведомеността за обстановката и съкращават времето за реакция. Летателни апарати, изградени по технологията „Стелт“ и такива за подавяне на противниковата ПВО и за електронна война, осигуряват бързо необходимото ниво на превъзходство във въздуха над обширни територии. Новите способности позволяват да се атакува едновременно цялата система на неприятеля – много на брой критично важни цели, включително военни и политически обекти в населени места. Темпът на настъпление на сухопътните формирования също така се повишава, благодарение на предоставената детайлна информация за разположението на противниковите сили. Освен това, въздушните удари могат сериозно да възпрепятстват тяхното придвижване и да ги

¹⁹⁴ British Air and Space Power Doctrine AP 3000, Fourth Edition, Air Staff, Ministry of Defence, 2009.

унищожат много преди контакта им със собствените сухопътни сили. *Всичко това показва, че важността и ролята на Военновъздушните сили в съвместните операции постоянно нараства.*

И ако още един път се върнем на въпроса на какво се дължи бързото развитие на Военновъздушните сили, отчитайки всичко казано дотук, неминуемо се налага и друг отговор – държавните ръководства оценяват, използват и развиват способностите на този вид въоръжени сили. Разбирането на ролята на ВВС за сигурността на страната в много държави е водещо и определя приоритетното развитие на тези войски в рамките на националната политика в областта на отбраната. Няма по-точен показател за вниманието, което политическите ръководства отделят на една дейност или сектор от обществения живот, от бюджета, който отделят за тях. В развитите и средно развитите държави делът на средствата, предвидени за Военновъздушните сили от бюджетите на министерствата на отбраната, е от 15-20 до 30 %. Като този процент обикновено е по-висок от дела на другите видове въоръжени сили, което е нормално, отчитайки размера на ресурсите, необходими за водене на подготовка за постигане на установените стандарти и поддържане на техниката в боеготово състояние (в съответствие с изискванията за определен процент боеготова техника). В тези страни много често поради високата стойност на проектите за доставка или модернизирание на техника и въоръжение, средствата за тях са извън средствата, заделени за видовете въоръжени сили.

2. БЪДЕЩЕТО

Анализирайки състоянието днес, ние виждаме и широките перспективи за развитие на Военновъздушните сили в бъдеще. Те следва да отчитат бързите промени в предизвикателствата пред сигурността и да съхранят своята гъвкавост за адекватен отговор на промените в обстановката. Напредъкът на технологиите, изследванията и експериментите ни убеждават, че способностите на родовете войски на ВВС ще се повишават и в бъдеще.

Основните усилия се очаква да се насочат към изграждане на способности, осигуряващи устойчиво господство в бойното пространство. Това ще наложи широко използване на оръжейни платформи „Стелт” и на разумна комбинация от пилотируеми и безпилотни летателни системи. Безпилотните ще бъдат както за наблюдение и разузнаване, така и въоръжени - за нанасяне на удари. Господството на бойното пространство трябва да осигури условия за бърз отговор на заплахите, за което ще са необходими пълни способности за работа в мрежово-центрична среда и дори използване на космическото пространство. Намалването на времето за отговор ще изисква подобряване на днешните възможности на пренос на данни – като обем и скорост и осигуряване на способности за работа в реално време.

Господството в бойното пространство ще бъде осигурено основно чрез постигане на желаните ефекти. Те вероятно ще се превърнат в главна характеристика на бъдещото използване на ВВС.

Постигането на желаните ефекти, благодарение на новата по-висока точност, може да доведе до **промяна на основните роли** на Военновъздушните сили.

Нанасянето на удари може да стане водеща роля, поради повишаването на обсега, бойния товар и точността. Прилагането на тези три характеристики води до синергия, която позволява на ВВС да постигат пълния спектър от ефекти – от дългосрочни стратегически до незабавни тактически.

Контролът на въздушното пространство, ограничен по време и пространство и с неговите различни степени, остава абсолютно необходим за успешното завършване на всяко друго военно действие.

Контролът от въздуха на средата е нова роля, която може да се изпълнява при продължителни конфликти с ниска интензивност. Това е динамична роля, която трябва да се справя със сложни и променливи предизвикателства като бунтовнически сили и тактики за инфилтриране (проникване) в обстановка от високоинтезивни и скоростни до нетрадиционни и бавно променящи се ситуации.

Въздушните превози остават важна роля на ВВС с голямо значение за Сухопътните войски, особено в началото на конфликта.

Операции, които създават условия и поддържат ефективно използване на войските. Това е нова роля на ВВС. Тя включва мисии като дозареждане във въздуха, използване на електромагнитния спектър, ранно предупреждение и управление, информационни операции, разузнаване и др.

Отчитайки бъдещите предизвикателства пред сигурността и перспективите за развитие на способностите много страни разработват свои доктринални документи или визии за развитие на Военновъздушните сили. Обикновено те обхващат 10-15-годишен период. В резултат на това се

извършва и трансформация на ВВС – в САЩ, Франция, Великобритания, Германия, Русия, Гърция, Беларус и др.

В НАТО усилията за подобряване на способностите започнаха отдавна. На срещата на върха във Вашингтон през 1999 г. беше провъзгласена Инициативата за отбранителни способности. На срещата на върха в Прага през 2002 г. беше приета нова инициатива – Пражки ангажменти за способностите. В нея страните-членки посеха политически ангажменти за подобряване на способностите в 8 области. 7 от областите са свързани пряко със способностите на ВВС, а 4 от тях се отнасят основно за ВВС и са:

- наблюдение на наземната обстановка от въздуха;
- бойна ефективност, включително високоточни боеприпаси и подавяне на противниковата

ПВО;

- стратегически въздушен и морски транспорт;
- дозареждане във въздуха.

Как технологиите могат да допринесат за постигане и дори разширяване на тези способности?

Някои от направленията са насочени към развитие на основополагащите характеристики на ВВС – скоростта, обсега и височината. Други са свързани с използване на информационните технологии, нанотехнологиите и биотехнологиите, както и с по-военно ориентирани области, като високомощна насочена енергия, електронна война, разузнаване, наблюдение и други, които предоставят възможности за реализиране на системи, немислими през миналия век.

Безпилотните летателни системи ще продължат да предлагат нови възможности – в наблюдателни мисии, поддръжка на действията по въздух и суша със съвременна и точна разузнавателна информация, нанасяне на удари с висока точност.

Оръжията с насочена енергия, лазерни и с високомощни микровълни, ще имат както днешните традиционни разрушителни способности, така и способности за временно или продължително изваждане от строя на противникови цели и то от стотици километри. Ще могат да постигат несмъртоносни ефекти при неутрализиране на системата за командване и управление, при подавяне на ПВО, срещу тактически самолети и безпилотни летателни апарати, включително ракети, и ПВО на авиобази. Въздействието ще бъде смъртоносно за електрониката, но без ефект или само временно неутрализиране без нараняване на хората.

Вече знаем, че бойните операции, целящи постигане на определени ефекти в бойното пространство, са операции, базирани на ефекта. Предполага се, че те ще бъдат основен стълб на военната стратегия през 21 век. Съвременни решения, взети на основата на пълна и точна информация и водещи към постигане на желания военен резултат, са крайната цел на операциите, базирани на ефекта. Мрежови системи, изградени с помощта на нови технологии, ще бъдат основа на системите за командване и управление. Софтуер за командване и управление ще осигурява връзката между различните платформи във въздуха и глобална информационна мрежа.

На свои ред промените в заплахите и средата за действие и внедряването на нови технологии неминуемо ще доведат и до нови промени в доктрините, тактиките, техниките и процедурите, които ВВС прилагат.

В края на тези разсъждения трябва да кажем няколко думи и за бъдещето на днешните летателни апарати – изстребители, изстребители-бомбардировачи, бомбардировачи, вертолети. Няма съмнение, че и в обозримо бъдеще те ще бъдат гръбнакът на Военновъздушните сили и въздушната мощ. Понастоящем в света се експлоатират над 20 хиляди бойни самолета, от тях над 3000 в Европа и над 23 хиляди вертолети, от които над 4000 в Европа¹⁹⁵. Като прибавим и факта, че самолетите и вертолетите, които се произвеждат в момента или се планира да бъдат произведени през следващите години, ще имат достатъчно продължителен ресурс по години, то бъдещето на „традиционните“ летателни апарати засега е сигурно. Въоръжението и оборудването обаче, което те ще носят и ефектите, които ще постигат, ще бъдат съвършено нови.

Мислите и фактите, представени дотук, ни дават основание да направим няколко **извода**:

- основополагащите характеристики на Военновъздушните сили – скорост, обseg и височина определят уникалните им способности – бърза реакция, мобилност и перспектива;
- Военновъздушните сили са основен инструмент на държавата за гарантиране на националната сигурност;
- Военновъздушните сили имат съществена роля за успеха на операциите на Сухопътните войски, Военноморските сили и Силите за специални операции;

¹⁹⁵ Military Fleet Report 2009, Flight Insight, Flight International.

- Военновъздушните сили са високотехнологичен вид въоръжени сили и за изпълнение на задачите му са необходими значителни ресурси;
- достатъчното внимание и ресурси, които се отделят на Военновъздушните сили, показват стремежа на държавата да се развива като модерна и просперираща, осигурявайки си надежден гарант за защита на националния суверенитет;
- промените в средата за сигурност и развитието на технологиите определят бъдещето на Военновъздушните сили и тяхната роля на основен фактор за осигуряване на господство в бойното пространство;
- и днес, и в бъдеще способностите на Военновъздушните сили ще се дефинират, оценяват и развиват всеобхватно – в доктрини, организация, подготовка, оборудване, лидерство, инфраструктура, личен състав и оперативна съвместимост.

3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Живеем в глобален свят, в който националната сигурност и международната стабилност са жизнено важни за просперитета на държавите. Осигуряването на сигурност и стабилност изисква наличие на въоръжени сили, притежаващи способности да добиват информация, да реагират бързо и стигат на значителни разстояния, и да прилагат мощта си с прецизна точност. Военновъздушните сили притежават тези способности. Независимо как ще ги наречем – „възпиращ фактор”, „сила на влиянието” или по друг начин, те са в състояние да участват както в традиционни, така и в новите – нетрадиционни, асиметрични или хибридни войни. Освен това, с развитието на технологиите способностите на ВВС се усъвършенстват непрекъснато. Това са все основателни причини Военновъздушните сили и авиацията да заемат достойно място в системата за сигурност на всяка държава. И още, защото авиацията е гордост за нацията!

ЛИТЕРАТУРА

- [1] British Air and Space Power Doctrine AP 3000, Fourth Edition, Air Staff, Ministry of Defence, 2009.
- [2] Military Fleet Report 2009, Flight Insight, Flight International.

CONTEMPORARY CHALLENGES IN THE MANAGEMENT OF AIRSPACE FOR THE NEEDS OF UNMANNED AERIAL VEHICLES

Hristo Stanev

Sofia, Republic of Bulgaria, icostanev@abv.bg

Abstract: In the recent years has been observed lasting trend of increasing the usage of airspace by unmanned aircrafts. Europe is facing a serious problem - in arrears with the regulation for their use. Raised numbers of cases in which there are reports on dangerous approaching between the unmanned aircraft and civil aircrafts in the areas of civil airports got our attention. Maintaining high levels of aviation safety requires adequate measures to minimize the risks of common use of airspace. The report discusses specific opportunities for the use of airspace by UAVs depending on their category airspace classification and responsibilities of the operator. Good practice for operators to easily identify their obligations, according to the class of UAVs, the recommendation could be an introduction of classification. It is offered introduction of specific rules for the use of airspace according to the class of unmanned aircraft, class of airspace, in which it will operate the qualification of operators. It justifies the necessity of updating the existing common system for civil and military airspace management in the Republic of Bulgaria in order to take on additional commitments under planning and management of airspace for the needs of UAVs.

Keywords: unmanned aerial vehicles, unmanned aerial systems, airspace management, civil-military coordination.

СЪВРЕМЕННИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРИ УПРАВЛЕНИЕТО НА ВЪЗДУШНОТО ПРОСТРАНСТВО ЗА НУЖДИТЕ НА БЕЗПИЛОТНИ ВЪЗДУХОПЛАВАТЕЛНИ СРЕДСТВА

Христо Станев

София, Република България, icostanev@abv.bg

Резюме: В последните години се наблюдава трайна тенденция на нарастване използването на въздушното пространство от безпилотни въздухоплавателни средства. Европа е изправена пред сериозен проблем – закъснява с регулацията по тяхното използване. Зачестяват случаите, при които се докладва за опасни сбlijения между безпилотни и граждански въздухоплавателни средства в районите на граждански летища. Поддържането на високи нива на авиационна безопасност изисква адекватни мерки за минимизиране на рисковете от съвместно използване на общи обеми въздушно пространство. В доклада се обсъждат конкретни възможности за използване на въздушното пространство от безпилотни въздухоплавателни средства в зависимост от категорията им, класификацията на въздушното пространство и отговорностите на оператора. Като добра практика за по-лесно идентифициране на задълженията на операторите според класа на безпилотните въздухоплавателни средства се препоръчва въвеждане на класификация. Предлага се въвеждане на конкретни правила за използване на въздушното пространство според класа на безпилотния летателен апарат, класа на въздушното пространство, в което ще оперира и квалификацията на оператора. Обосновава се необходимостта от осъвременяване на съществуващата единна система за гражданско и военно управление на въздушното пространство в Република България, с цел поемане на допълнителните ангажменти по планиране и управление на обеми въздушно пространство за нуждите на безпилотните летателни апарати.

Ключови думи: безпилотни въздухоплавателни средства, безпилотни летателни системи, управление на въздушното пространство, гражданско-военна координация.

Безпилотните въздухоплавателни средства са признати като такива на международно ниво още при подписването на Конвенцията за международно гражданско въздухоплаване (ИКАО) в Чикаго (САЩ) през 1944 г. В член 8 на Конвенцията са записани две условия за осъществяване на въздухоплаване с безпилотни въздухоплавателни средства – полета да се извършва при условията на специално разрешение от държавата, над която ще се изпълнява полета, както и осъществяването на контрол над полетите им по такъв начин, че да бъде избегната всяка опасност за гражданските въздухоплавателни средства (ВС).

След като извървяха своя път на развитие като технология с военно приложение, нормално тяхното използване се насочи и към тяхното гражданско приложение. Безспорно е, че безпилотните

летателни апарати ще оперират във въздушно пространство (ВП), в което летят и ВС, управлявани от пилоти. За осигуряване на желаните нива на авиационна безопасност е задължително да се създадат правила за използване на въздушното пространство от безпилотни ВС (БВС), подобно на вече прилаганите спрямо пилотируемите ВС. Освен необходимостта от сертифициране на безпилотните ВС за летателна годност, на обслужващия и на експлоатиращия персонал, има необходимост и от нормативно регулиране на дейността им във ВП на Република България. Този процес вече е стартиран в страните, членки на Евроконтрол, но все още няма международно установени правила и норми за провеждане на полетите с безпилотни ВС. Република България, като страна-членка на Евроконтрол, също има задължения по прилагането на нормативите, регулиращи дейността на безпилотните ВС.

Към настоящия момент използването на ВП на Република България от безпилотни ВС се разрешава само във временно отделени и резервирани зони (TSA и TRA)¹⁹⁶, които предварително са резервирани чрез органа на предтактично ниво в Единната система за гражданско и военно управление на въздушното пространство на Република България – центъра за планиране и разпределение на въздушното пространство (Airspace Management Cell – AMC)¹⁹⁷. Друго допълнително изискване за провеждането на полети с дистанционно управляеми ВС в резервирано ВП на Република България е наличието на писмено разрешение от ГД ГВА¹⁹⁸.

За създаване на адекватна регулация при използването на въздушното пространство от безпилотни ВС е необходимо да се спазват предварително определени ръководни принципи. Към момента такива принципи са предложени от Европейската авиационна общност на конференцията в Рига (05-06.03.2015 г.). Тяхното изготвяне цели създаване на условия за интегриране на гражданските безпилотни ВС във въздушното пространство на Европейската общност, в което оперират и останалите граждански и държавни ВС. Накратко те изразяват следните препоръки към авиационната общност на ЕС:

- безпилотните ВС трябва да се третират като нови типове ВС и регулирани пропорционално на риска от всяка операция;
- правилата за безопасност при провеждане на полети с безпилотни ВС следва да се разработят спешно на ниво ЕС;
- държавните авиационни власти и индустрията трябва да инвестират в технологии и стандарти, които да подпомагат интегрирането на безпилотните ВС в авиационната система на ЕС;
- от ключово значение за приемането от обществото на услугите с безпилотни ВС е гарантирането на поверителността и защитата на личните данни;
- операторът на всяко безпилотно ВС е отговорен за неговото използване, като за гарантиране на възможността да се търси персонална отговорност, следва да се създаде възможност за уникално идентифициране на безпилотните ВС (предлага се чрез „ID” чип).

От изброените по-горе препоръки, важно практическо значение за целите на управлението на въздушното пространство имат първата и последната. Първата препоръка въвежда като допълнително изискване регулациите да се съобразяват с риска от всяка операция, докато последната изисква създаването на гаранции за идентифициране на отговорните лица (физически и юридически) в случай на инцидент с тяхно участие.

Тези препоръки са в основата на предложеният от EASA проект за Регламент на ЕК, озаглавен „*Prototype Commission Regulation on Unmanned Aircraft Operations*” (22.08.2016 г.), където се предлага създаването на две основни категории безпилотни ВС при отчитането на два фактора – излетно тегло и/или ниво на риск. Новите предложения за законодателни мерки на ниво ЕС се отнасят само за операциите с граждански безпилотни ВС, чийто операции попадат в категорията с малък и среден риск. За операциите с граждански безпилотни ВС, чийто операции попадат в категорията с най-висок риск се предявяват съществуващите към момента изисквания за безпилотни ВС с излетно тегло над 150 кг.

Обобщено информацията за предложената класификация на безпилотните ВС може да се представи в таблица 1:

Категория по риск – характеристика	Подкатегори и	Ограничения по използването	Контролира се от:
------------------------------------	---------------	-----------------------------	-------------------

¹⁹⁶ Виж чл. 8 от Инструкция № 24/27.09.2013 г. за работа на центъра за планиране и разпределение на въздушното пространство на Република България, обн. ДВ бр. 88/08.10.2013 г.

¹⁹⁷ Виж пак там, чл. 15, ал. 1, т. 11 и ал. 3.

¹⁹⁸ Виж чл. 13, ал. 5 от Наредба № 2/10.03.1999 г. за правилата за полети, обн. ДВ. бр.26/23.03.1999 г. ,посл. изм. и доп. ДВ. бр. 80/2.09.2014 г.

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

Категория по риск – характеристика	Подкатегори и	Ограничения по използването	Контролира се от:
МАЛЪК РИСК (ОТВОРЕНА) – минимум правила, предварително определени ограничения за операции, които да са лесни за контрол от полицейските органи.	A0	- излетно тегло под 0,25кг.; - височина на полета – 50 м.; - условия на полета – визуални (VLOS); - отдалечение от пилота-оператор – 50 м.; - отдалечение от хора – няма.	Не се контролира от National Aviation Authority (NAA).
	A1	- излетно тегло между 0,25 – 25 кг.; - височина на полета – 50 м.; - условия на полета – визуални (VLOS); - отдалечение от пилота-оператор – 50 м.; - отдалечение от хора – безопасно. - възраст на пилота-оператор – над 14 г.	Не се контролира от NAA.
	A2	- излетно тегло между 0,25 – 25 кг.; - височина на полета – 50 м.; - условия на полета – визуални (VLOS); - отдалечение от пилота-оператор – 50 м.; - отдалечение от хора – 50 м.; - възраст на пилота-оператор – над 14 г.	Полета се извършва от регистриран пилот-оператор.
	A3	- излетно тегло между 0,25 – 25 кг.; - идентификационен № на борда; - височина на полета – 150 м.; - условия на полета – визуални (VLOS); - отдалечение от пилота-оператор/наблюдателя – 500 м.**; - непрекъсната комуникация между оператор и наблюдател; - отдалечение от хора – 20 м. за вертикално излитащи и 50 м. за останалите; - електронна идентификация на БВС; - предварително обучение на пилота-оператор и възраст над 14 г.	Полета се извършва от регистриран пилот-оператор след проведено професионално обучение.
СРЕДЕН РИСК (ЗА СПЕЦИФИЧНИ ОПЕРАЦИИ) – изпълнение на полети се разрешават задължително след изпълнение на изискванията на NAA .	B	- излетно тегло между 25 – 150 кг.* - само регистриран БВС с идентификационен № на борда; - регистриран оператор на БВС; - регистриран пилот-оператор; - полет по предварително разработен сценарий или по специално създаден наръчник от оператора (ако се отклонява от разработените сценарии).	Контролира се от NAA.

* стойностите 25 – 150 кг. не са изрично посочени в проекта за регламент, но логически могат да бъдат свързани само с тази категория;

** стойността 500 м. е приблизителна, тя следва да е съобразена с възможностите на човешкото око да вижда на определена дистанция безпилотно ВС, в зависимост от неговите геометрични характеристики (дължина, ширина, височина).

Таблица 1. Класификация на безпилотните ВС от категория „отворена” и „специфична”

Предложената информация в таблица 1 няма претенции за изчерпателност, тъй като въпроса все още е дискуссионен. Но на базата на тази информация може да се предложат варианти за използване на въздушното пространство от безпилотни ВС.

Във въздушното пространство на FIR София (Flight Information Region Sofia) се използват два класа въздушно пространство – клас “С” (Charlie) и клас “G” (Golf). Обема на въздушно пространство клас “G” се простира от земната/морската повърхност до 2900 м. абсолютна височина (полетно ниво 95), с изключение на контролираните зони и райони на летищата, когато работят. В тях като клас “G” се определя въздушното пространство, което не е включено в контролираната зона на летището и е от земната/морската повърхност до 600 м. относителна височина над терена. В този клас въздушно

пространство се осигурява обслужване на въздушното движение и изискванията за полети съгласно ICAO Annex 11, Appendix 4 са посочени в таблица 2:

№ по ред	Правила за полети	Визуални	Инструментални
1.	Осигуряване на сепарация	Не се осигурява	
2.	Вид обслужване, което се осигурява	Полетно-информационно	
3.	Прилагане на ограничения по скорост	460 км/ч под полетно ниво 100	
4.	Изисквания за радиовръзка	не	да
5.	Изисквания за непрекъснат двупосочна гласова връзка въздух-земя	не	
6.	Подлежи ли на разрешение от органите за обслужване на въздушното движение?	не	

Ако приемем, че предложените категории на безпилотни ВС бъдат приети без промени, то за анализиране на възможностите за безопасно използване на въздушното пространство от различните категории ползватели на въздушното пространство, като се отчитат конкретните процедури и технологии, използвани при обслужване на въздушното движение, следва да се предложат следните практически насоки:

❖ Безпилотните ВС могат да използват само резервирано въздушно пространство във ВП клас “С”, след спазване на процедурите за заявяване и активиране на обема въздушно пространство в контролираното ВП. Това ограничение следва да се спазва до момента, когато развитието на технологиите създаде предпоставките за съвместно използване на ВП – наличие на технология за предпазване от сблъсък във въздуха (т. нар. “Detect and avoid”), наличие на непрекъснат двупосочна гласова връзка въздух-земя, осигуряване на обслужване, идентично на прилаганото за пилотируеми ВС, сертифициране на екипаж, оператор и летателен апарат.

❖ Безпилотните ВС могат да използват ВП с най-малко рестрикции в клас “G” въздушно пространство, както следва:

= въздушно пространство клас “G” може да се използва без ограничения от безпилотни ВС клас от A0 до A2, тъй като зоната за операции е достатъчно под минималните полетни нива, използвани от гражданските и държавни ВС, а и отговорността за осигуряване на сепарация с другите ВС следва да се носи от пилота-оператор;

= въздушно пространство клас “G” може да се използва без ограничения от безпилотни ВС клас A3, ако полета се планира да се проведе извън райони на промишлени обекти, гъсто населени райони или над райони с големи струпвания от хора, на височина не по-голяма от 50 м. над терена, или в предварително резервирано ВП, ако ще се провежда в диапазона от 50 м. до 150 м. (основно заради наличието на вероятност за сблъсък с граждански или държавни ВС, летящи на разрешената височина на визуални полети - 150 м.);

= въздушно пространство клас “G” може да се използва без ограничения от безпилотни ВС клас A3, ако полета се планира да се проведе над промишлени обекти, гъсто населени райони или над райони с големи струпвания от хора, в рамките на разрешеното ограничение от 150 м. максимална височина на полета (над тези райони полетите по правилата на ИКАО се провеждат на височина не по-ниска от 300 м. над терена).

❖ Безпилотните ВС от класа със среден риск следва да провеждат полети по предварително разработен сценарий или по специално създаден наръчник от оператора (ако се отклонява от разработените сценарии), при спазване на изискванията на органите за обслужване на въздушното движение, в зависимост от наличното оборудване на борда на безпилотното ВС или на пулта за дистанционно управление.

❖ Безпилотните ВС **НЕ МОГАТ** да използват ВП, което не се класифицира – забранените и ограничени за въздухоплаването зони; зоните на военните летища; временно отделените и резервирани зони, когато са активирани; активирани авиационни и артилерийски полигони, използвани от подразделения на Въоръжените сили, активирани полигони за борба с градушките; други зони, обявени в националния справочник за аэронавигационна информация.

❖ Като общо правило за избягване на риска от нараняване на хора е полета с безпилотни ВС да се извършва на отдалечение, не по-малко от височината, на която се провежда полета.

❖ Препоръчва се в радиус 5 NM около КТЛ на гражданските летища да се обособят зони, забранени за полети на безпилотни ВС. Полети в тези зони са възможни само при условията на изрично одобрение от компетентните авиационни власти. Този подход е добър за летища, които имат повече от една полоса за излитане и кацане, които се пресичат под тъгъл, близък до правия. За летища с една или

две полоси, които са успоредни, добър подход може да бъде обособяването на правоъгълна зона с дължина 10 NM и широчина от 4 – 6 NM (широчината зависи от броя на полосите), в центъра на която е КТЛ на съответното летище.

Всичките тези практически препоръки са изведени на базата на създадената практика за планиране и организиране на използването на въздушното пространство на Република България за нуждите на безпилотни ВС. Факт е, че тяхното имплементиране в практиката зависи от включването им в нормативното регулиране на дейностите по използване на безпилотни ВС. До създаването на новите регулации за управление на въздушното пространство за нуждите на безпилотните ВС, при използване на въздушно пространство над 50 м. е желателно да се приложи съществуващата процедура за заявяване на въздушно пространство. Процедурата изисква получаване на писмено съгласие от Главна дирекция „Гражданска въздухоплавателна администрация“ (ГД „ГВА“), което заедно със „Заявка за използване на въздушно пространство“ (по образец) се изпраща на електронен адрес или факс най-малко 8 календарни дни преди планираното използване на въздушното пространство. След получаването на заявката и разрешението от ГД „ГВА“, центърът за планиране и разпределение на въздушното пространство изготвя съобщение NOTAM и след неговото публикуване изпраща отговор на заявителя, съдържащ информация за разрешеното за използване въздушно пространство.

Видно от описаната процедура, тя има един основен недостатък – липса на гъвкавост. Това означава, че е неприложимо за полетите на безпилотни ВС с цел развлечение, тъй като е много трудно да се планира тяхното използване при наличните изисквания. От друга страна процедурата е лимитираща дори и за полетите с безпилотни ВС с бизнес предназначение, тъй като няма даден срок, в който ГД „ГВА“ е длъжна да даде своя отговор на отправеното искане. Не без значение е и административния капацитет на центъра за планиране и разпределение на въздушното пространство, който определено е недостатъчен, ако следва да се обработват допълнително заявки за нуждите на безпилотни ВС. Първото предизвикателство пред Единната система за гражданско и военно управление на въздушното пространство в Република България е нейното адаптиране към увеличените задачи, за да се гарантира поддържането на достигнатите високи нива на авиационна безопасност във въздухоплаването.

В заключение, за улесняването на достъпа на безпилотните ВС до въздушното пространство, използвано от пилотируеми ВС, следва да се създадат технологии и нова организационна структура на Единната система за гражданско и военно управление на въздушното пространство, които да отчитат развитието на гражданското въздухоплаване и да се интегрират в общата система за управление на въздушното движение. Към момента не е икономически изгодно използването на такива технологии за безпилотни ВС от отворена и специфична категория. Използваните в гражданското въздухоплаване системи за предотвратяване на сблъсък във въздуха и за идентификация са твърде обемисти и тежки, което открива възможности за развитие на нови технологии, които да са подходящи и съотносими към теглото на посочените два класа безпилотни ВС.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Unmanned Aircraft Systems (UAS), ICAO Cir 328, ISBN 978-92-9231-751-5.
- [2] Roadmap for the integration of civil Remotely-Piloted Aircraft Systems into the European Aviation System, Final report from the European RPAS Steering Group, June 2013.
- [3] Riga Declaration on Remotely Piloted Aircraft (drones) “Framing the Future of Aviation”, Riga – 6 March 2015.
- [4] „Стратегия за въздухоплаването в Европа”, Съобщение на Комисията до Европейския парламент, Съвета, Европейския икономически и социален комитет и Комитета на регионите, SWD (2015) 261 final.
- [5] Flightpath 2050 Europe’s Vision for Aviation, ISBN 978-92-79-19724-6.
- [6] ‘Prototype’ Commission Regulation on Unmanned Aircraft Operations, European Aviation Safety Agency, 22 August 2016.
- [7] Наредба № 2 от 10 март 1999 г. за правилата за полети, обн. ДВ. бр.26/23.03.1999 г. ,посл. изм. и доп. ДВ. бр. 80/2.09.2014 г.
- [8] Инструкция № 24 от 27 септември 2013 г. за работа на Центъра за планиране и разпределение на въздушното пространство на Република България, издадена от Министерството на транспорта, информационните технологии и съобщенията, обн. ДВ бр. 88/08.10.2013 г.

DEVELOPING COMPETENCIES IN STUDENTS AS A RESULT OF APPLICATION OF THE "DEBATE" AS AN INTERACTIVE TEACHING METHOD OF BIOLOGY

Nicola Vakrilov

School "St. St. Cyril and Methodius", Plovdiv, Bulgaria koko_v@abv.bg

Maria Becheva, PhD

Medical University- Plovdiv, Medical College, Bulgaria olivier@abv.bg

Abstract: The process of activation of educational and cognitive activity in biology classes are the basis and pledge to form the core competencies of the students. One of the conditions for the formation of key competencies is introducing interactive method -debat. -debat Interactive method has a number of features allowing sufficient performance to be used in the learning process: organize the process of acquiring new experience and exchange of experience already allows maximum use personal experience of each participant, using social modeling is based the atmosphere of cooperation, respect the opinions of everyone, free choice of personal decisions.

Keywords: education, biology, debate skills.

РАЗВИВАНЕ НА КОМПЕТЕНЦИИТЕ У УЧЕНИЦИТЕ В РЕЗУЛТАТ НА ПРИЛАГАНЕ НА „ДЕБАТА“ КАТО ИНТЕРАКТИВЕН МЕТОД НА ОБУЧЕНИЕ ПО БИОЛОГИЯ

Никола Вакрилов

СОУ“Св. Св. Кирил и Методий“ –Пловдив България koko_v@abv.bg

Мария Бечева, PhD

Медицински Университет - Пловдив, Медицински колеж, България olivier@abv.bg

Резюме: Процесът на активизация на учебно-познавателната дейност в часовете по биология са основа и залог за формиране на ключови компетенции на учениците. Едно от условията за формиране на ключовите компетенции е въвеждане на интерактивния метод -дебат. Интерактивния метод –дебат притежава редица особености, позволяващи с достатъчна ефективност да се използват в процеса на обучение: организира процеса по придобиване на нов опит и обмен на вече придобития, позволява максимално да се използва личностния опит на всеки участник, използва социално моделиране, основава се на атмосферата на сътрудничество, уважение на мнението на всеки, свободния избор на лични решения.

Ключови думи: обучение, биология, дебат, компетенции.

1.ВЪВЕДЕНИЕ

Всеки учебен процес предполага готовност и мотивация, желание за активно и пълноценно участие в него. При това вътрешната готовност и положителната мотивация са еднакво важни за двете страни - и за учебната дейност на ученика, и за педагогическата дейност на учителя [1]

Отношението към ученето, чийто психологически израз са мотивите на дейността, е първият и структурообразуващ компонент на сложната и динамична система усвояване на учебния материал. Този компонент пронизва всички останали - сетивно и абстрактно познание, запаметяване, формиране на умения и навици. Той е в основата на цялостната учебна дейност и има интегрално значение за количествено-качествените ѝ характеристики. Не случайно понякога се квалифицира като „мотивационна структура на дейността" [2].

Прилагането на Дебата като форма на обучение по биология допринася за развиването на критичното мислене. Дебатирането провокира разглеждането на даден проблем от много страни, поставянето под съмнение различни предположения, изследването на фактите и развиването на логични аргументи, които да убедят останалите в правотата на заеманата от вас позиция.

2. ТРАДИЦИЯТА

Идеите за гражданските елементи на добрия дебат съществуват още в древна Гърция. В Атина гръцките граждани се събирали да разискват и спорят по отношение на новосъздаваните закони. Те били обучавани да усвояват изкуството на дебата и умението да застават от двете страни на разисквания проблем с цел да го разберат по-задълбочен. През Средновековието образованието в Европа е включвало обучение по публична реч и водене на дебати [3].

В ранната история на Съединените щати в университетите са се организирали клубове по дебати. По време на президентските избори през 1960 година, първите телевизионни дебати между Джон Кенеди и Ричард Никсън допринасят за популяризирането на тази форма на дискусия в цялата страна. В днешно време воденето на дебати като дейност е широко застъпено в училищата и университетите в целия свят. В повечето от европейските страни съществува и се развива програма дебати [4].

Напоследък дебатът доби популярност и в източна Азия.

На световния шампионат по парламентарни дебати през 1995/96 година в Ирландия се представиха повече от 30 държави - от Шотландия до Малайзия и Южна Африка и се състезаваха на английски език. В последните години програмата добива голяма популярност в централна и източна Европа [5].

3. ПРОЦЕС НА ФОРМИРАНЕ НА КЛЮЧОВИ КОМПЕТЕНЦИИ НА УЧЕНИЦИТЕ

Под общокултурната компетентност (ОКК) на личността трябва да се разбира съвкупност от знания, навици, елементи от културен опит, позволяващи на индивида свободно да се ориентира в социалното и културното обкръжение и да оперира с неговите елементи [6].

Компетентността включва следните аспекти:

- смислов аспект – адекватно осмисляне на ситуацията въз основа на наличните културни образци на разбиране, оценки на такъв вид ситуации;
- проблемно-практически аспект – адекватност на разпознаването на ситуацията, поставяне и ефективно изпълнение на целите, задачите, нормите в дадена ситуация.
- комуникативен аспект – адекватно общуване предвид съответните културни образци на общуване и взаимодействие. Човекът има общокултурна компетентност, ако е способен на адекватно осмисляне, практическо решение и комуникативно изразяване на ситуацията, излизайки извън границите на професионалната му сфера. По този начин, общокултурна компетентност са обобщени начини на дейност, позволяващи на личността да присвоява културни образци и да създава нови [7].

Процесът на активизация на учебно-познавателната дейност в часовете по биология са основа и залог за формиране на ключови компетенции на учениците. Едно от условията за формиране на ключовите компетенции е въвеждане на интерактивния метод – дебат. Интерактивния метод – дебат притежава редица особености, позволяващи с достатъчна ефективност да се използват в процеса на обучение: организира процеса по придобиване на нов опит и обмен на вече придобития, позволява максимално да се използва личностния опит на всеки участник, използва социално моделиране, основава се на атмосферата на сътрудничество, уважение на мнението на всеки, свободния избор на лични решения [1].

Интерактивното обучение чрез дебат едновременно решава няколко задачи:

- развива комуникативни умения и навици, спомага за създаване на емоционални контакти между обучаващите се;
- решава информационна задача, тъй като осигурява на обучаващите се необходима информация, без която е невъзможно да се реализира съвместната дейност;
- развива общите учебни умения и навици (анализ, синтез, поставяне на цели и др.), тоест осигурява решение на обучаващите задачи;
- осигурява възпитателна задача, тъй като учи да се работи в екип, да се вслушват в чуждото мнение.

Методът Дебат спомага за въвличане на ученика в активния процес по придобиване и преработка на знания [8].

Изследователската позиция на ученика се формира в създадената от учителя интердисциплинарна среда с възникналия проблем, или тя води до възникване на въпроса-проблем, изработване на насоки за неговото решаване [9].

Изследователската работа обогатява не само ученика, но и учителя. Самият учител трябва да притежава такива умения, на които се учат неговите ученици, трябва да може да организира такива ситуации, в които тези умения могат да се натрупват [3]. Изхождайки от това, появява се наистина нова

и не толкова проста за придобиване професионална компетенция на учителя – да измества в зависимост от целите на курса акцента от приоритета на съдържанието върху приоритета на придобиване от учениците на начините за действия, без да се ощетява самото съдържание. Тази компетенция на учителя спада към методологичните и управленските умения с високо ниво на сложност [10].

Използването на интерактивния метод дебат на обучение позволява да се сформират комфортни взаимоотношения между участниците в процеса на обучение, да се разкрият разнообразните способности на техните участници, дават възможност да са успешни в бъдеще [11]. Комплексът от начини на дейност, получени в различните предметни области на общокултурния блок, трябва да доведе до формиране у ученика на изхода на обобщени начини, съответстващи на възрастовите възможности и прилагани във всяка дейност независимо от предметната област [12]. Сборът от обобщени начини на дейност, отразяващи дълбоко и всеотдайно познаването на нейния предмет, начините и средствата за постигане на набелязаните цели с помощта на собствени умения и навици, може да се нарече компетентност [13].

Компетентността се състои от това, което е прието да се нарича ключови квалификации (образователен стандарт) и допълнителни умения и навици (надпрофесионални качества). Компетентността като понятие е производно от „компетенция“, подразбиращо се като съвкупност от професионални задачи, които трябва да решава ученикът, випусникът [14]. Тогава общата цел на образованието може да бъде представена като формиране на компетенции. Дебатът като интерактивен метод на обучение, който разглеждаме, е онази образователни технологии, които имат за цел не да предават фактически сведения, а първоначално да формират начините на дейност, след това и компетентността [15]. И най-важното, той засягат не само учениците, но и учителя. Успешният ученик, надареното дете и талантливият учител професионалист са двете страни на медала. Трудно е да кажем, кое е по-важно в този случай [16]. Компетентностният подход при организиране на образователния процес изисква от преподавателя промяна на процеса на обучение: структурата му, формите за организация на дейността, принципите на взаимодействие между субектите. Това означава, че приоритет в работа на педагога имат диалогичните методи на общуване, съвместното търсене на истината, разнообразната творческа дейност. Всичко това се реализира с прилагането на интерактивния метод на обучение-дебат [17]. С други думи, за разлика от активните методи, интерактивния метод – дебат е ориентиран към по-широко взаимодействие на учениците не само с учителя, но и помежду им, и към доминиране на активността на учениците в процеса на обучение [18].

Същността на интерактивното обучение чрез дебат се състои в това, че учебният процес е организиран така, че практически всички ученици се оказват въввлечени в процеса на познанието, имат възможност да разбират и рефлектират по повод това, че знаят и мислят [19]. Съвместната дейност на учениците в процеса на познанието, изучаването на учебния материал означава, че всеки има свой специален индивидуален принос, извършва се обмен на знания, идеи, начини на дейност [20]. Освен това, те протичат в атмосферата на доброжелателност и взаимна поддръжка, което позволява не само да се научава нещо ново, но и да се развива самата познавателна дейност и навици за взаимодействие, преминавайки към по-високи форми на коопериране и сътрудничество [21].

4. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Дебатът е специална форма на обучение за организиране на познавателна дейност. Тя предвижда напълно конкретни и прогнозируеми цели [22]. Целта се състои в създаването на комфортни условия за обучение, в които обучаемият усеща своя успех, интелектуалната си състоятелност, което прави продуктивен самия процес на обучение [23]. Интерактивното обучение чрез дебат е преди всичко диалогово обучение в хода, на което се извършва взаимодействие между ученик и учител, ученик и ученик [24].

ЛИТЕРАТУРА

- [1] М Махмутов. Проблемное обучение. Просвещение, Москва 2000.
- [2] Здр Костова. Как да учим успешно. Иновации в обучението. Педагогика, София 1999.
- [3] J Piaget. The origins of intelligence in Children. New York: International University Press. (Original work published 1989.)
- [4] Т. В. Лаврентьева. Формирование способности к наглядному моделированию при ознакомлении с пространственными отношениями. Развитие познавательных способностей в процессе дошкольного воспитания 2003.

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

- [5] F. H. Buttel. The treadmill of production: An appreciation, assessment and agenda for research. *Organization and Environment*, 17, 323-336, 2004.
- [6] K. Popper. "DebateProgram" -авторски колективИнтелектуалната игра Дебати - ръководство за учители и ученици, 2012.
- [7] Ал Маджаров. Взаимодействието обща - частни дидактики. СУ „Св. Климент Охридски“, София 1992.
- [8] W Huitt. The information processing approach to cognition. *Educational Psychology Interactive*. Valdosta, GA: Valdosta State University 2003.
- [9] S. L. Pressey, F. P. Robinson. *Norrocks. Psychology in Education*. N.Y, 2003.
- [10] М. И. Махмутов. Современный урок. М., Педагогика, Москва 2008.
- [11] N Taylor, M Littledyke, Ch. Eames, & R. K Coll. *Environmental education in context. An international perspective on the development of environmental education 2009*. Sense Publishers, pp. 329
- [12] C Paquette. *Unepédagogie ouverte et interactive 2010*.
- [13] E. L Thomdike. *Educational Psychology. Briefer Course*. N. Y., 442 p., 1999.
- [14] Г. Д. Пиръов. Принос към психологията на ученето. Част. Годишник на университета „Св. Климент Охридски“ - София. Историко-филологически факултет. София 1-160., 2005.
- [15] J Fournier. *Indexation d'images par le contenu et recherche interactive dans les bases généralistes*, 2002.
- [16] Е Маслоу "Мотивация и личност" София, народна просвета, 2011.
- [17] L. Vucic, *PedagoskaPsihologija. Ucenje (Подручjenoizdanje)*. Beograd. 1991, 214 s.
- [18] А. Кръстева. Иновации в училищното образование. Астарта, Велико Търново, 2004.
- [19] Гр. Ставрева. Преобразуване на умствените действия при формиране на понятия в обучението по биология. ИПКУ, Ст. Загора, 2008.
- [20] J Meirieu. *L'école, moded'emploi* Paris, 2005.
- [21] М. Андреев. Процесът на обучение. Дидактика. София, СУ „Св. Кл. Охридски“, 2009.
- [22] Д. Цветков. Целите на образованието и възпитанието. София, Педагогика, кн. 1, стр. 4 – 15, 1998.
- [23] M Lebrun. *Théorieset méthodes pédagogiques pour enseigner et apprendre: quelle place pour les TIC dans l'éducation?* Parisq 2008.
- [24] S Peer, D Goldman & B. Javets. Environmental literacy in teacher training: attitudes, knowledge and environmental behavior of beginning students. *J. of Environmental Education*, v. 39, No 1, p. 45-59, 2007.

THE ROLE OF THE MENTOR IN THE PRACTICAL TRAINING OF FUTURE REGISTERED NURSES

Snezhana Dragusheva

Department of Nursing, Faculty of Public Health, Medical University – Plovdiv, Plovdiv, Bulgaria
sdragusheva68@gmail.com

Biyanka Torniyova

Department of Health Care Management, Faculty of Public Health, Medical University – Plovdiv, Plovdiv, Bulgaria btorniova@abv.bg

Nesrin Şen Celasin

Celal Bayar University Faculty of Health Sciences, Nursing Department-Department of Pediatric Nursing, Manisa/Turkey nessen_72@yahoo.com

Abstract: In the practical training of Health Care specialists, according to the new Unified State Requirements, mentors have their role. Mentors are registered nurses with a Bachelor's or Master's degree in Health Care Management, working in university clinics and hospitals. These changes have promoted the role of mentors as being as important as that of tutors.

Mentorship is a valuable and popular method of professional training, one of the oldest forms of facilitating the mastering of professional skills.

The aim of this publication is to reveal and analyze the role of the mentor in the practical training of future nurses.

Materials and methods: The opinion of two groups of respondents has been surveyed; the respondents were 88 mentors working in 'St. George' University Hospital, Plovdiv; Multi-profile Hospital for Active Treatment (MHAT) AD, Haskovo; 'Dr. At. Dafovski' MHAT, Kardzhali; and 217 students – Nursing majors, at Medical University – Plovdiv, and the Thracian University – Stara Zagora.

Results: The opinion of the participants in the survey was unequivocal – they believed that practical training had to be conducted under the supervision and guidance of the mentor, and under the control of the tutor. When practical training is conducted in the real life environment of a hospital, a range of skills, habits, and qualities, forming the modern image of the registered nurse, are developed and consolidated. And as a central figure in this process, the professional and personal qualities of the mentor are of vital importance. The influence of the more experienced colleague lays the foundation for the full development of the creative potential, skills and abilities of the future registered nurse.

Conclusion: The conducted survey proves beyond a doubt the irreplaceable role of the mentor in the all-round professional development of the future registered nurse.

Keywords: mentor, practical training, registered nurses.

1. INTRODUCTION

According to the Bulgarian dictionary, a mentor is “a person who imparts wisdom and gives advice”, and the synonyms of the concept of “mentor” are: teacher, tutor, pedagogue, educator, guide. Custodian is also used as a synonym. Mentor was the name of a character from the Greek myths, a wise advisor who had gained the confidence of the people. Nowadays the word ‘mentor’ has preserved this valuable meaning. It is used in different professions to describe a man chosen as a role model, or a person who exerts a significant influence on the various stages of career development. In a broader sense, the mentor is a qualified specialist with sufficient experience in their work. The idea of mentorship is widely popular in professional training in many countries in Western Europe, Russia and the United States. In the Bulgarian medical education and training there are also traditions with regard to mentorship.

Mentors are involved in the practical training of the future registered nurses. Mentors are registered nurses with a Bachelor's or Master's degree in Health Care Management, working in university clinics and hospitals. The recent changes in education have promoted the role of mentors to make it as important as that of tutors.

Mentorship is a valuable and popular method of professional training. In fact, it is one of the oldest forms of facilitating the acquisition and mastering of professional knowledge and skills. Since ancient times, the younger and the less experienced have received guidance and advice. In our modern world, in addition to being able to train and introduce others to their work, the good mentor has to be able to encourage and motivate their trainees, to stimulate them to fully realize their potentials.

The main requirements to a mentor include:

- the ability to determine clearly and accurately the objectives and tasks of the work that the trainee should accomplish;
- the ability to develop to the maximum the programme for professional assistance to each student, taking into account their individual characteristics and level of training;
- the ability to establish an efficient interpersonal contact and to apply the best forms and methods of cooperation;
- the ability to diagnose, observe and analyze the actions of the students;
- a moral and administrative responsibility for the training of young specialists;
- the ability to provide a creative support and ensure space for individual work and initiative;
- the ability to analyze themselves, and the strive for self-improvement.

Mentorship is a mechanism of sharing experience between two parties in which one of the parties invariably has a higher status on the basis of skills and knowledge in a certain field. In order for mentorship to be effective, it should be based on a constructive and productive partnership, so that every trainee could be encouraged and stimulated to realize all their potential. Effective mentorship is connected not only with competence, experience and clearly defined roles, but also with certain personal qualities. The personality of the mentor plays a vital role in the professional development of the young specialist. The mentor should possess not only knowledge, skills and experience, but also the ability to convey and pass them on to the trainee [5]. In this sense, in the training of Health Care students, in addition to the required qualifications and practical experience of the mentor, the latter's personal qualities and pedagogical skills constitute an important factor. According to S. Toncheva, good mentorship is not only a matter of special methods, intentions or actions, it is, above all, a question of attitude of the mentor to the trainee. The personal qualities of the mentor, which are of importance in the process of training are: the ability to accept and relate to the trainee; the ability to explain and put their ideas and experience across in a vivid way; to organize the process of training and to analyze the training and the trainee's performance together with the student and the tutor [2,3].

Both the mentor and the student are active participants in the practical training of medical specialists, but there is also a third party – the patient. The mentor is also expected to ensure the patient's safety, and, at the same time, provide suitable conditions for the work of the student.

The process of acquiring and mastering practical skills on the part of the future specialists should run simultaneously with the mastering of a suitable model of behaviour towards patients and colleagues. Therefore, mentors are expected to have communication skills, to be good listeners, to share their experience, to be able to put their theoretical knowledge into practice, to be responsible and have a positive attitude to their students and to their work, to be constructive and creative, to guide and instruct the trainees, to strive to create an atmosphere of trust and partnership, to be tactful, and, above all, to serve as role models with their professional and personal qualities. A. Andonova justly points out that for Health Care specialists it is of uppermost importance to master medical manipulations connected with providing nursing care to patients, to improve their personal skills and to master valuable knowledge, experience, insight and style of conduct in the specialty of their choice [1].

The mentor of the future medical specialists should be able to distinguish between the various degrees of development and acquisition of knowledge, skills and competences by the trainees, namely:

- Mastering the rules and requirements of good medical practices;
- Overcoming initially arising difficulties in the process of performing various medical manipulations (manipulations, dressing, hygienic care, etc.);
- Improvement of the performance of the various medical manipulations and tasks, and of the pattern of communicating with patients and their families, and colleagues in different situations;
- Consolidating the acquired knowledge and skills and their implementation – regular and systematic implementation of the newly acquired knowledge and skills in the clinical practice and the pre-graduation traineeship;
- Development and improvement of competences and skills on the part of the future Health Care specialists to an extent to which these competences and skills become automatic.

The changes in the Ordinance on the unified state requirements for registered nurses guarantee a better professional training of the students majoring in Nursing, and promote the exceptionally important role of the mentors in the practical training and pre-graduation traineeships of the students. Students work in parallel, under the supervision of the respective mentor in the medical department.

The aim of this publication is to reveal and analyze the role of the mentor in the practical training of future nurses.

2. MATERIALS AND METHODS

In order to establish the opinion of and the assessment of mentors as regards their role in the practical training of future nurses, we surveyed 88 mentors working in 'St. George' University Hospital, Plovdiv; Multi-profile Hospital for Active Treatment (MHAT) AD, Haskovo; 'Dr. At. Dafovski' MHAT, Kardzhali.

217 students – Nursing majors, at Medical University – Plovdiv, and the Thracian University – Stara Zagora, also took part in the survey. In the survey, we used interviews based on questionnaires to obtain the opinion of the respondents on the role of the mentor. The questionnaire consisted of 20 questions (open, cloze and mixed).

3. RESULTS

According to the summarized opinion, almost half /44.6%/ of the mentors-registered nurses, are aged over 46, which shows that in a more distant future, the current shortage of registered nurses will become even more serious.

With regard to work experience, the analysis shows that most mentors (65.5%) have work experience of over 16 years, followed by those with work experience of 6 to 15 years – 26.5%, and only 8% of the mentors are with work experience of up to 5 years.

The analysis of the results of the student group shows that most of the respondents are aged 20 to 25. In terms of gender, women traditionally outnumber men: 95.4% are women, and 4.6% are men.

The participants in the survey unequivocally share the opinion that practical training should be conducted under the supervision of a mentor and under the control of a tutor.

When practical training is conducted in the real life environment of a hospital, a range of skills, habits, and qualities, forming the modern image of the registered nurse, are developed and consolidated. And as a central figure in this process, the professional and personal qualities, and the motivation of the mentor are of vital importance. The influence of the more experienced colleague lays the foundation for the full development of the creative potential, skills and abilities of the future registered nurse.

In view of the stated above, we decided to identify the main factors motivating the respondents to become mentors. The analysis of the results shows that for nearly 80% of the mentors the main factor is the opportunity to pass on their experience to their younger would-be colleagues. For 45% of them being a mentor is a matter of prestige. 42% of them believe being a mentor is part of their self-improvement. The personal satisfaction derived from working as a mentor is a driving factor for 26% of the respondents, and the acquisition of new knowledge – for 14%. 6% of the respondents lack any motivation to work with students, whereas 3% are motivated by the additional payment. The sum total exceeds 100% because most of the respondents provided more than one answer.

The role of the mentor will definitely put an additional strain on the working registered, so when choosing mentors, their consent and willingness have to be taken into account. The issue of the payment also comes forward naturally, in spite of the fact that in most European countries this is voluntary work. Mentorship is considered a kind of professional recognition, prestige and honour. There, professionals apply for mentors of nurses on the basis of certain criteria. The approved applicants undergo respective training and then commence their work as mentors.

In this connection, mentors were given the opportunity to outline certain professional requirements that registered nurses supervising and conducting the pre-graduation traineeship of students should meet. The majority of the mentors /78.22%/ believe that all who have the necessary qualities are able to conduct the clinical practice and pre-graduation traineeship of students. 61.56% consider a certain work experience as a prerequisite, and 45.94% believe mentors should have a Bachelor's or Master's degree in Health Care Management. Only 13.44% state that head nurses are suitable mentors.

Table № 1. Assessment of the criteria for the selection of mentors

Criterion	Mentor
Work Experience	61.56%
Position (Head nurse)	13.44%

Qualifications (a Bachelor's or Master's degree in Health Care Management)	45.94%
Professional qualities	78.22%

When applying the 'Student'-Fisher T-test, no statistically significant differences are observed between the requirements of the mentors and the competences of the students as regards the qualities:

- Responsibility in performing professional obligations.
- Discipline.
- Ethical conduct.
- Loyalty to the health establishment.

Mentors are less satisfied with the following professional skills and qualities:

- Ability to work in a team.
- Communication skills.
- A sense of initiative.
- Computer literacy.

The results from the performed analysis will serve as a corrective in organizing and conducting the process of training in the future for the purpose of eliminating any established negative trends.

The survey questionnaire also contained questions to mentors for the purpose of establishing their opinion regarding the necessary pedagogical competences and the need for additional training of the mentors, and, in the event that such training was needed, the topics that should be included.

The mentors state that those who have no pedagogical qualifications, and no Bachelor's or Master's degree in Health Care Management, should receive some training in teaching methods – 72.20%, and medical pedagogy – 48.20%. 68.20% of the respondents believe that mentors should be acquainted with the control and assessment requirements /docimology/. A mentor should formulate clear and concrete tasks and demand results; a mentor should not set tasks that the trainee cannot accomplish due to lack of competence. A mentor should discuss possible mistakes with the student and show tolerance and patience. That is why, almost half of the mentors state that it is useful to know the training documentation and syllabi.

According to the majority of the students /88,24%/, the mentor plays an important role in their adaptation to the hospital environment and to the work in a concrete ward/department. The mentors are also aware of their own role in the process of adaptation of the students to the requirements of the working environment. They realize that if they manage to predispose Nursing students and establish relationships of partnership, this will contribute to students realizing their potential to the maximum.

Most surveyed students are satisfied with the assistance of their mentor, but 9.6% express dissatisfaction. The responses to the other question connected with the degree of satisfaction with the cooperation of the medical staff. A fifth of the trainees are not happy with the attitude of the medical staff in the respective department. This calls for better liaison between tutors and their colleagues in the department and for better control. Most of the surveyed students believe that mentors should have work experience in the respective field, and 45% sharing the opinion that this work experience should be in excess of 5 years; 30% - at least 5 years, but the difference between them is not statistically significant. According to 70% of the students participating in the survey, the level of the theoretical, practical and pedagogical qualifications and training of the mentor plays a major role for the efficiency of the traineeship. 70% of the respondents provided a positive answer to the question: 'Do you think a mentor should have pedagogical competences/qualifications?' /Fig. No.1/

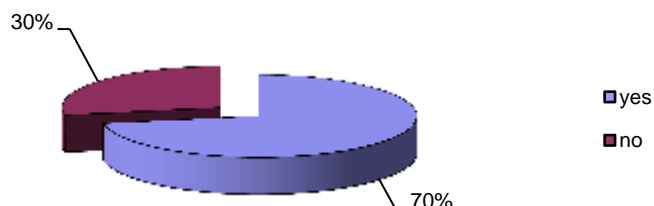

Fig. №1 Need for pedagogical competence on the part of the mentor

To trainees, the personal and professional qualities of their mentors are of vital importance. They determine the following most important, according to them, qualities of the mentor, needed for the success of the pedagogical work: ability to communicate with the trainees, good practical skills, ability to get his/her knowledge across to the students, and last but not least, excellent theoretical training. The survey shows that trainees rate highly the ability of the mentor to communicate both with them and with the patients, the mentor's theoretical knowledge and practical skills. This is explicable as students interact with their mentors for a long time. They draw on their mentors' knowledge and experience, they observe their mentors' conduct and attitude to patients, friends and colleagues, their emotional experiences – joy and worries, their professional and moral qualities, the requirements they set to students and to themselves, their guiding principles. All this, consciously and unconsciously, affects students, and influences their personal characteristics and the development of competences and qualities that are of importance in the medical profession. The survey confirmed the thesis of S. Toncheva that the personal qualities of the mentor are of greater importance than his/her professional characteristics. The author points out three absolute requirements for successful mentorship: mutual attraction, mutual respect, and sufficient time and energy [2].

The survey also illustrates the importance to students of their relationships with their mentors. To a great extent, these relationships affect the process of the development of professional qualities and competences needed for their future professional careers. The results of the survey confirmed that the mastery of the mentor is expressed in his/her ability to communicate correctly, the careful attitude to students and patients, and the ability to gain their confidence.

If mentors undergo further training, this will contribute to a higher-quality training process. By mastering pedagogical and methodological knowledge and skills, mentors will be able to take a more active and productive part in the practical training of students.

On their behalf, students emphasize the same problems connected with the pedagogical competence of their mentors and their ability to actively participate in the training process.

The conducted survey of mentors and students allowed us to draw the following conclusions:

4. CONCLUSIONS

1. And as a central figure in the practical training of Nursing students, the professional and personal qualities, and the motivation of the mentor are of vital importance.

2. Registered nurses are willing to be mentors. The main factors in this respect are: the opportunity to pass their personal experience on to their young future colleagues (80%), the prestige of the work, personal satisfaction and self-improvement.

3. The majority of the surveyed students appreciate and rate highly their mentors, their skills and ability to communicate with students and patients.

4. Both groups of respondents – students and mentors – are aware of the need of pedagogical competence on the part of mentors so that they could conduct the practical training in a real hospital environment more efficiently.

The professional support and involvement of mentors in the practical training of students are of great importance for students' adaptation to the hospital environment, in their choice of a future career path, and in the formation of a positive attitude to the profession of the registered nurse. The conducted survey confirmed beyond any doubt the irreplaceable role of the mentor in the all-round professional development of future nurses.

REFERENCES

- [1] Andonova, A., Motivation for Training Students in the Sphere of Health Care and Public Health, Manuscript, Stara Zagora, 2012, p.10.
- [2] Toncheva S., Mentorship in Nursing – Educational and Organizational Aspects, V, 2012.
- [3] Toncheva S., S. Borisova, Mentorship – an Efficient Method in the Training of Nurses, Health Care magazine №1, 2008, p.12-17
- [4] Щербакова Т. Н., Щербакова Е. В. Исторический аспект наставничества как форма профессиональной адаптации молодого педагога [Текст] // Теория и практика образования в современном мире: материалы VIII междунар. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, декабрь 2015 г.). — СПб.: Свое издательство, 2015. — С. 18-22.

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

- [5] Aubrey, Bob and Cohen, Paul (1995). Working Wisdom: Timeless Skills and Vanguard Strategies for Learning Organizations. Jossey Bass. pp. 23, 44–47, 96–97.
- [6] Daloz, L. A. (1990). Effective Teaching and Mentoring. San Francisco: Jossey Bass. p. 20.
- [7] <http://www.mental-skills.ru/dict/nastavnichestvo-mentorstvo/>
- [8] <http://www.favjob.ru/index.php?page=article1&id=18>
- [9] <http://en.wikipedia.org/wiki/Mentorship>

PREDICATIVE MARKERS OF IMMUNE-RELATED PROTEINS IN BEE HONEY USED FOR ASSESSMENT OF HEALTH STATUS

Rumen Valchovski PhD

Immunolab-RV, Sofia, Bulgaria

Miso Hristovski PhD

Faculty of Veterinary Medicine, Skopje, Macedonia

Silvina Zapryanova PhD

IBIR, BAN, Sofia, Bulgaria

Galina Hristovska

Medical Faculty, Skopje, Macedonia

Abstract: In our study we measured quantitatively the expression of immune genes, which regulate the production of antimicrobial proteins. We came to the conclusion that part of the immune system is activated during the development of worker bees, due to greater resistance to infectious agents. We use qRT-PCR to determine quantitatively the level of mRNAs in bees and in particular **Vitellogenin, Defensin, Lysozyme, Abaecin, Hymenoptaecin**. We would like to emphasize on the particular importance of vitellogenin which is found in the ovary of the queen bees, and in addition it may be added that production of its significant quantities contributes to the growth of the egg and delivers energy to the embryo. In testing for establishing the immune status of bees we proceed from the assumption that animals with higher levels of antibodies are more resistant to infectious diseases. We believe that the presence of increased level of the above-mentioned antimicrobial proteins ensures greater resistance to infectious agent.

Keywords: markers, immune-related proteins, bee honey

INTRODUCTION

Honey bees are social insects that ensure their protection from infectious exciters and parasites using molecular, physiological and behavioral reactions. Physical barriers are considered the first line of defense for this protection, which prevents the entry of these exciters in the organism. These physical barriers include cuticle and cell membranes of the stomach and intestines. Honeybee contains different genes which activate the expression in the synthesis of antimicrobial peptides involved in the immune response to infection by pathogens and parasites. Behavioral reactions are precisely those that determine social immunity, which is expressed in the collective defense of its family of viruses, bacteria and parasites. These responses can be identified by examination of the hygienic behavior, where workers removed the infected brood.

As a second line of defense are considered factors of innate immunity, which is divided into two distinct categories: cellular and humeral immunity. Cellular immunity involves processes such as phagocytosis, digestion and encapsulation of various pathogens. Alternatively, in the humoral immunity is included the synthesis of the antimicrobial proteins in response to infection by bacteria, fungi and parasites.

In the honeybee at-least four peptides are involved in the immune defense. They include: ribosomal protein S5, an antibacterial protein abaecin, antibacterial peptide- defensin, antibacterial peptide -hymenoptaecin, stress protein-vitellogenin, glucose dehydrogenase, (prophenol-) phenoloxidase, lysozyme and others.

MATERIAL AND METHODS

Pools of 60 workers were collected alive from the brood nests of each colony and immediately frozen at 20°C. Total RNA was extracted from individual bee marked bees using EURx reagent (Poland). Total RNA was isolated from individual bee marked bees using EURx reagent (Poland) following the manufacturer's protocol. The quality and quantity of total RNA were measured using a spectrophotometer instrument (BIO-RAD USA) and 4 µg of each sample was used for cDNA synthesis. Prior to cDNA synthesis, RNA was treated with DNase I (Ambion) and reverse transcription for cDNA synthesis was carried out using EURx kit (Poland). Relative quantification of viral levels, candidate genes used for the immune system response, were analyzed via real-time PCR (Bio-Rad CFX96). Samples for real-time PCR were prepared using iTaq Universal SYBR Green Supermix (Bio-Rad, Hercules, CA, USA). Primer sequences used for this experiment were selected from they temperature when available and optimal annealing temperature was met. All qPCR reactions were conducted using a thermal profile of: 50u°C (2 min) then 95u°C (10 min) followed by 40 cycles of 95u°C (15 s), 60u°C (1 min). Because qPCR assays were performed using SYBR-Green, a melting curve was performed at the end of each run to ascertain the amplification of the target.

RESULTS AND DISCUSSION

In grup № 1, 3, 4, 7 presence of N. ceranae . When there is over 500 000 nosema in a bee, the affected bee colonies should be treated with antifungal drugs. It should be born in mind that these drugs kill only the vegetative forms, while the spore ones remain alive.

The intensity of infection in early spring is in all probability lower in some bee colonies, suggesting that infected colonies restore naturally in the summer.

In grup № 2 we found the Deformed wing virus. It should be noted that it is one of the most infectious. It is one of the reasons for the colony collapse disorder. Usually viral infections occur in **chronic form**, especially when transmitted vertically from mother to offspring. In stressful conditions or in the presence of co-infection eg. nosematosis etc., these diseases manifest themselves clinically.

INNATE IMMUNITY

The immune strength of bees was estimated using standard analyses of the level of immunocompetence: such as the determination of the total number of hemotsites, the quantitative determining of the fatty body and the activity of phenoloxidase. In our study we measured quantitatively the expression of immune genes, which regulate the production of antimicrobial proteins. We came to the conclusion that part of the immune system is activated during the development of worker bees, due to greater resistance to infectious agents. We use qRT-PCR to determine quantitatively the level of mRNAs in bees and in particular **Vitellogenin, Defensin, Lysozyme, Abaecin, Hymenoptaecin** . We would like to emphasize on the particular importance of vitellogenin which is found in the ovary of the queen bees, and in addition it may be added that production of its significant quantities contributes to the growth of the egg and delivers energy to the embryo.

In testing for establishing the immune status of bees we proceed from the assumption that animals with higher levels of antibodies are more resistant to infectious diseases. We believe that the presence of increased level of the above-mentioned antimicrobial proteins ensures greater resistance to infectious agents. We wish to point out that the quantitative identification of antimicrobial proteins is relative, as it varies in the different races of bees, depending on their age as well as on the individuals affected by infectious diseases. It varies differently in different races of bees and is influenced by various factors:

- Type of samples taken
- Infected and uninfected bees
- Stress conditions (malnutrition, scarce grazing, bad weather, poor sanitation and the like)

In our study data are rather indicative nature on the state of the factors driving the innate immunity. There is currently no precise figures for the different types of bees. Now in particular. In samples №№ 1, 2 and 3 has not been established vitellogenin. In the honeybee *Apis Mellifera*, vitellogenin (Vg) was discovered in the ovary of females, but not necessarily to be found in all the worker bees. In addition, larvae of both sexes Vg produced in significant quantities, suggesting that Vg serve additional functions for the growth of the egg and energy supply to the fetus.

At present, we have chosen these markers, only as orientation marks for establishing the innate immune system in honeybee

Figure 1 shows the quantity in percents of the separate antimicrobial proteins in each individual sample. In samples numbered 1, 2 and 3 vitellogenin was not detected.

Figure 2 shows the overall quantity of the tested proteins for each sample. According to studies they are considerably lowered in samples numbered 3 and 5.

Tab.1

Test result			
Grup №	VIRUSES	Nosema ceranae	Nosema apis
1	negative	positive	negative
2	DWV positive	negative	negative
3	negative	positive	negative
4	negative	Positive	negative
5	negative	negative	negative
6	negative	negative	negative
7	negative	positive	negative

Results
qRT PCR

Tab. 2.

group	I	II	III	IV	V	total
1	0.00E+00	1,04E+09	1,07E+07	1,07E+09	1,07E+09	3,20E+09
2	0.00E+00	1,04E+09	1,20E+03	1,20E+03	1,20E+03	1,04E+09
3	0.00E+00	3,13E+03	3,13E+03	3,13E+03	3,13E+03	1,25E+04
4	3,13E+08	3,58E+06	3,31E+06	3,31E+06	3,31E+06	3,27E+08
5	2,80E+03	3,61E+03	2,80E+03	2,80E+03	0.00E+00	1,20E+04
6	6,11E+07	5,11E+08	6,11E+07	6,11E+08	6,11E+07	1,24E+09
7	8,96E+07	8,96E+07	8,96E+07	8,96E+07	8,96E+07	4,48E+08
total	4,03E+08	2,69E+09	1,65E+08	1,78E+09	1,23E+09	6,26E+09

Fig1.

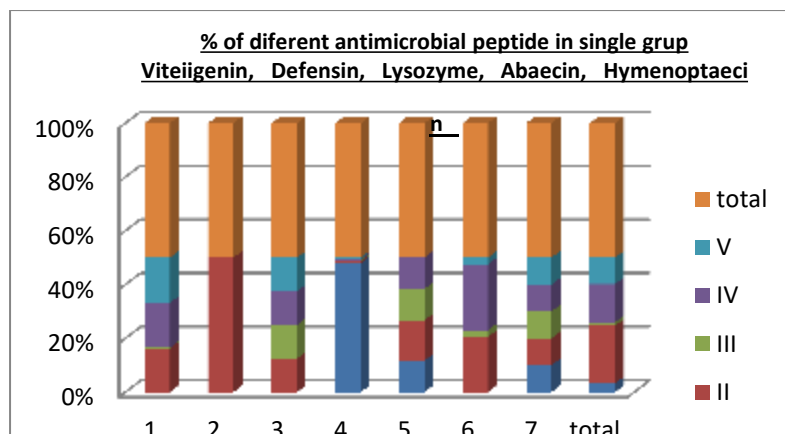
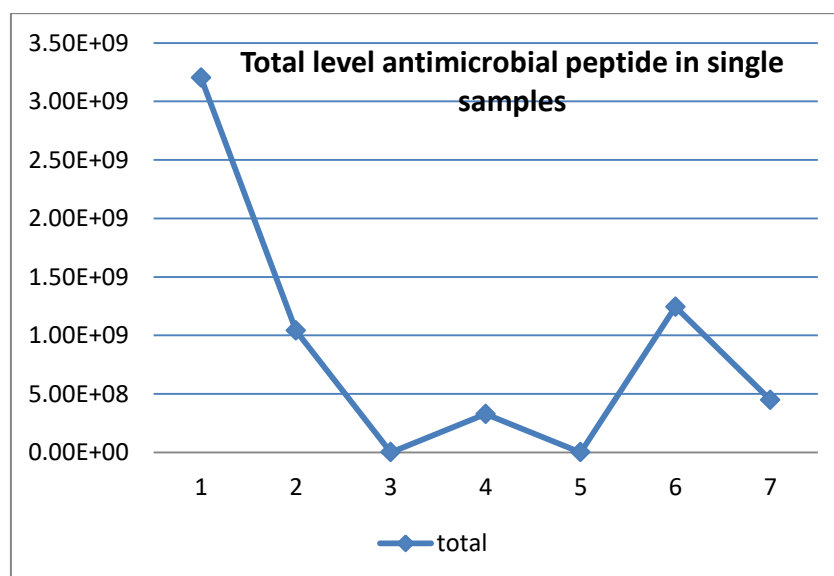

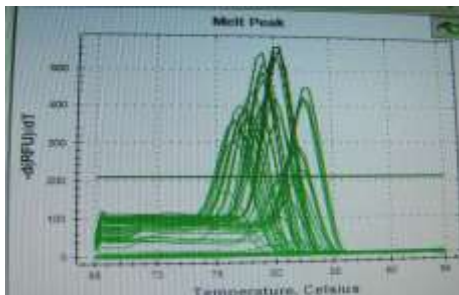
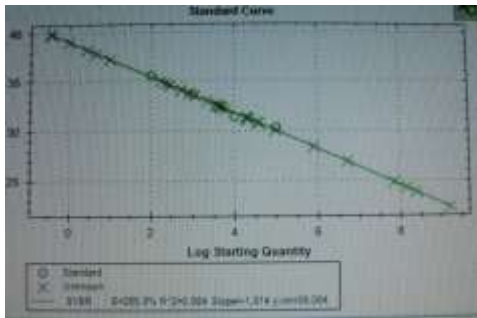
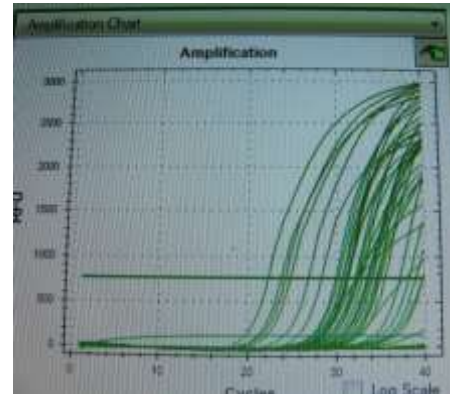
Fig. 2

Legend

Group N
1
2
3
4
5
6
7

N	Antimicrobial peptide
I	Viteigenin
II	Defensin
III	Lysozyme
IV	Abaecin
V	Hymenoptacin

LITERATURE

1. Anderson, D. L. 1990. Pests and pathogens of the honeybee (*Apis mellifera*) in Fiji. *J. Apic. Res.* 29, 53–5
2. Bailey L., Ball B.V., Honey bee pathology, Academic Press, London, 1991
3. Shen M, Cui L, Ostiguy N and Cox-Foster D (2005). Intricate transmission routes and interactions between picorna-like viruses (Kashmir bee virus and sacbrood virus) with the honeybee host and the parasitic varroa mite. *J. Gen. Virol.* 86: 2281-
4. Delaplane, K.S. and D.F. Mayer. 2000. *Crop pollination by bees*. CAB International, Oxon, United Kingdom, 344 pp
5. Peter G. Kevan (1999) Pollinators as bioindicators of the state of the environment: species, activity and diversity *Agriculture, Ecosystems and Environment* 74 373–393
6. Gallai N, Salles JM, Settele J, Vaissiere BE (2009) Economic valuation of the vulnerability of world agriculture confronted with pollinator decline. *Ecological Economics* 68(3):810–821
7. POTTS, S G; ROBERTS, S P M; DEAN, R; MARRIS, G; BROWN, M A; JONES, H R; NEUMANN, P; SETTELE, J (2010) Declines of managed honey bees and beekeepers in Europe. *Journal of Apicultural Research* 49(1): 15-22. DOI: 10.3896/IBRA.1.49.1.02
8. Van Engelsdorp, D. & M.D. Meixner (2009): A historical review of managed honey bee populations in Europe and the United States and the factors that may affect them. *Journal of Invertebrate Pathology* 103: S80–S95
9. Dennis vanEngelsdorp, Marina Doris Meixne (2010) A historical review of managed honey bee populations in Europe and the United States and the factors that may affect them *Journal of Invertebrate Pathology* 103 (2010) S80–S95
10. Genersch, E., J. D. Evans & I. Fries (2010b): Honey bee disease overview. *Journal of Invertebrate Pathology* 103: S2–S4
11. Johnson, R.M., J.D. Evans, G.E. Robinson & M.R. Berenbaum (2009): Changes in transcript abundance relating to colony collapse disorder in honey bees (*Apis mellifera*). *PNAS* 106: 14790–14795
12. Neumann, P. & N.L. Carreck (2010): Honey bee colony losses. *Journal of Apicultural Research* 49: 1-6
13. Lodesani, M., Costa, C., 2003. Bee breeding and genetics in Europe. *Bee World* 84,69–85.
14. Lodesani, M., Costa, C., 2005. Limits of chemotherapy in beekeeping: development of resistance and the problem of residues. *Bee World* 86, 102–109.
15. Loskotova, J., Peroutka, M., Vesely, V., 1980. Nosema disease of honeybee queens (*Apis mellifica*L.). *Apidologie* 11, 153–161.
16. Malone, L.A., Pham-Delègue, M.H., 2001. Effects of transgene products on honey bees (*Apis mellifera*) and bumblebees (*Bombus*sp.). *Apidologie* 32, 287–304.
17. Malone, L.A., Todd, J.H., Burgess, E.P.J., Christeller, J.T., 2004. Development of hypopharyngeal glands in adult honey bees fed with a Bt toxin, a biotin-binding protein and a protease inhibitor. *Apidologie* 35, 655–664.
18. Martel, A.-C., Zeggane, S., Aurières, C., Drajnudel, P., Faucon, J.-P., Aubert, M., 2007. Acaricide residues in honey and wax after treatment of honey bee colonies with Apivar[®] or Asuntol[®] 50. *Apidologie* 38, 534–544.
19. Martin, S.J., Hogarth, A., van Breda, J., Perrett, J., 1998. A scientific note on *Varroa jacobsoni* Oudemans and the collapse of *Apis mellifera* colonies in the United Kingdom. *Apidologie* 29, 369–370.
20. Marvier, M., McCreedy, C., Regetz, J., Kareiva, P., 2007. A meta-analysis of effects of Bt cotton and maize on nontarget invertebrates. *Science* 316, 1475–1477.
21. Matheson, A., 1995a. All change for global trade and the bee world. *Bee World* 76, 165–168.
22. Matheson, A., 1995b. World bee health update 1995. *Bee World* 76, 31–39.
23. Mattila, H.R., Otis, G.W., 2007. Dwindling pollen resources trigger the transition to broodless populations of long-lived honeybees each autumn. *Ecol. Entomol.* 32,496–505.
24. Mattila, H.R., Seeley, T.D., 2007. Genetic diversity in honey bee colonies enhances productivity and fitness. *Science* 317, 362–364.
25. McGregor, S.E., 1976. *Insect Pollination of Cultivated Crop Plants*. US Department of Agriculture, Washington
26. Valtchovcki R., Petrov P., Silvina Z., Kukov. A., Hristovski M. 2014 A PCR based survey on acute paralysis virus, chronic bee paralysis virus, deformed wing virus. *KNOWLEDGE International Scientific and Application Papes V-7.* 18

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

27. Valtchovcki R., Miso Hristovski ., Svetla Asparuhova ., Galina Hristovska. 2015 Immune response of bee honey (*Apis mellifera*) in viral and other infections. KNOWLEDGE International Scientific and Application Papes Vol. 10.1. 528

QR (QUICK RESPONSE) AS AUGMENTED REALITY FOR THREE DIMENSIONAL INTEGRATION IN TECHNICAL TRAINING

Evdokiya Petkova
Vasilisa Pavlova

SWU "Neofit Rilski" – Blagoevgrad, Bulgaria e.p.petkova@swu.bg, vasy_pav@abv.bg

Abstract: With the ICT technology development faces different concepts and technologies. Such is the concept of Augmented Reality and its market tool QR code. The construction of augmented reality in the technical training creates a premise based on which to form and develop advanced knowledge, skills and competencies. A well-organized virtual learning environment is based on the following idea – learners to acquire a new, attractive and effective sight on the learning content, a prerequisite for effective learning process. This article aims to study the development of the technology and its application in education.

Keywords: QR code, augmented reality, dimensional modelling, technology training, interactive education

QR (QUICK RESPONSE) КАТО РАЗШИРЕНА РЕАЛНОСТ ЗА ИНТЕГРИРАНЕ НА ТРИМЕРНОТО МОДЕЛИРАНЕ В ТЕХНОЛОГИЧНОТО ОБУЧЕНИЕ

Евдокия Петкова
Василиса Павлова

ЮЗУ "Неофит Рилски" - Благоевград, България e.p.petkova@swu.bg, vasy_pav@abv.bg

Резюме: С развитието на ICT технологиите се сблъскваме с различни концепции и технологии. Такава е и концепцията за разширената реалност (Augmented Reality) и нейния маркер инструмент QR code. Изграждането на разширена реалност в технологичното обучение, създават предпоставката, върху която се формират и развиват съвременни знания, умения и компетенции. Една добре организирана виртуална среда за учене, се основава на идеята - обучаемите да добият един нов, привлекателен и ефектен поглед върху преподаваното учебно съдържание, предпоставка за ефективност в обучението. С настоящата статия се цели да се изследва развитието на технологията и нейното приложение в областта на образованието.

Ключови думи: QR code, разширена реалност, тримерно моделиране, технологично обучение, интерактивно обучение

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Съвременното общество живее и се развива чрез средствата на информационните и комуникационните технологии (ИКТ), които са мощен инструмент за работа и едно от най-големите предизвикателства в живота.

Терминът "Augmented Reality" (AR) няма еднозначен превод на български език. Това е една от последните иновации в електронната индустрия. Технологиата свързва компютърната графика, анимация и аудио с реалния свят. AR се дефинира като пряко или косвено наблюдение на изображение на реалната околна среда, което се осъществява в реално време. Към това изображение е била добавена (увеличена) допълнителна, предварително генерирана от компютър, полезна за потребителя информация. Технологиата AR предоставя не само виртуална информация за околния свят, но също така и всякаква непряка картина, като текст, изображения, видео на живо. Целта на настоящата работа е да представи пример на приложение на Разширената реалност (AR) и нейния маркерен инструмент - QR code за интегриране на тримерното моделиране в технологичното обучение.

2. ТЕХНОЛОГИЯТА QUICK RESPONSE (БЪРЗ ОТГОВОР) КОД

Най-широко разпространеният инструмент на технологията AR е QR code.

QR код (съкратено от "Quick Response code") е вид двуизмерен код, подобен на баркод, тъй като създателите му са възнамерявали съдържанието му да може да бъде декодирано с висока скорост [1]. В него се съдържат данни, които могат да бъдат прочетени от камерата на мобилния телефон, смартфон, таблет, компютър. Кодът се състои от черни модули, подредени в квадрат на бял фон. Кодирани

информация може да е почти всякакъв вид данни - графичен файл, PDF, календар, контактни, имейл адрес, гео местоположение, телефонен номер, SMS, текст, URL и т.н.

QR кодовете се четат чрез специален софтуер - QR Reader.

Предимството на QR code е, че той е динамичен, т.е. по всяко време информацията в него може да бъде актуализирана. [2]

Технологията на QR code осигурява редица предимства:

- Съхранение на големи обеми от данни
- Съхранение на различни видове данни
- Малък размер

Бързо сканиране - могат да бъдат сканирани и да се четат от всеки ъгъл

Корижиране на грешки - в зависимост от избраното ниво на корекция на грешка, QR code могат да бъдат декодирани дори част от тях да е повредена.

QR code се използват за: [3], [4]:

Връзка между офлайн и онлайн съдържание (печатни и онлайн медии) Потребителите могат да сканират кода и когато те са на линия и да имат достъп до онлайн информация.

Достигане до голяма аудитория - QR кодове могат да бъдат поставени на различни места, видими за много хора.

Комбинация от интерактивни и пасивни системи - QR Code технологични комбайни и осигурява на потребителите интерактивни възможности (изпращане на заявки за покупка на стоки или услуги, и т.н.), както и пасивни системи (мнения и коментари, сваляне на приложения и т.н.).

Свързването и разпознаването се осъществява онлайн, като се използва връзката с Интернет на самото устройство и софтуерът за QR. Технологията се реализира *маркерно и безмаркерно*.

Процесът на използването на QR code се осъществява, следвайки следния алгоритъм:

Създава се код;

Поставя се кода в електронни ресурси (документи, презентации и т.н.) в Интернет ресурси (уебсайтове, блогове и т.н.);

Активира се четеца на мобилното устройство, който да разчете QR-кода,

3. ТРИМЕРНО МОДЕЛИРАНЕ С GOOGLE SKETCHUP

Компютърните технологии се развиват твърде бързо през последните десетилетия и ни дават възможност за създаване на уникални триизмерни обекти. Процесите на информатизация и компютъризация в техниката и технологиите са довели до необходимостта от формирането в младото поколение на информационна култура.

Според реформата в образованието в България, значително внимание е отделено на формирането на художествени и творчески способности. В “Стратегията за ефективно прилагане на информационни и комуникационни технологии в образованието и науката на Република България (2014-2020 г.)” [5] се акцентира на решаването на задачата за разработка на методики за ефективно и обосновано използване на информационни и комуникационни технологии (ИКТ) в образователния процес, което води до получаване на значими образователни резултати.

Ефективното използване на ИКТ предполага, че:

съществено се съкращават времевите и други разходи на участниците в образователния процес за решаване на едни или други задачи;

повишава се нагледността, емоционалната наситеност на образователната дейност, мотивацията на обучаващите се.

При преглед на учебното съдържание на програмите по технологии и предприемачество [6] за различните класове се виждат множеството теми, в които биха намерили приложение знанията по компютърна графика. Примери за това могат да се посочат в област на компетентност - конструиране и моделиране се вижда водещата роля на графичното изобразяване на конструкцията като етап от създаването на изделие, а в проектиране, планиране и оценяване на технологични процеси и обекти са необходими познания за начините за изобразяване на вътрешни повърхнини, изобразяване на разрези и сечения на детайли с проста геометрична форма, изработване на скици и чертежи, изготвяне на чертеж на изделие с опростена конструкция и др.

Програмните пакети, позволяващи създаването на триизмерни графики моделират обекти във виртуална реалност създават модели, базирани на тези изображения са много и разнообразни. През последните години лидери в тази област са търговски продукти, като например: Autodesk 3ds Max, Autodesk Maya, Autodesk Softimage, Cinema 4D, Houdini, Light Wave 3D, CATIA V5, SolidWorks, Solid Edge ST, ZWCAD 2010 Professional & Standard и много други.

В същото време съществуват и продукти, които са безплатни и лесни за използване и са алтернатива на лидерите в областта на триизмерната графика. Такива са: Sweet Home 3D, Blender, Google SketchUp, LEGO Digital Designer и други.

Избора на образователен софтуерен пакет за обучението в тримерно моделиране в технологичното обучение, е направен на базата на определени критерии, а именно:

- Цена на продукта (в повечето случаи това е ключовият пункт);
- Удобство за работа и леко постигане на целите на обучението;
- Лекота за самостоятелно усвояване на продукта;
- Достъпни (в интернет) материали за самообучение (уроци, демонстрации, статии и т.н.);
- Хардуерно снабдяване на кабинета, където ще се прилага компютърно-подпомогнатото обучение
- Възможност да се прилага самостоятелно в домашни условия;

Въпреки многообразието от програмни продукти за триизмерното моделиране, тези позволяващи създаването на триизмерна графика в обучението по технологии и предприемачество не са много. Това се дължи на факта, че повечето от програмите за 3D моделиране са много скъпи, а от друга страна - не е възможно да се изучат за обема от часовете предвидени за изучаване на темите по учебната дисциплина.

Ето защо базирайки се на необходимостта от по-задълбочено изучаване на 3D-моделирането в рамките на училищното образование и неговия брой часове в учебната програма, както и на проблема с избора на софтуерен продукт за изучаване на тримерното моделиране в технологичното обучение е избран Google SketchUp. [7]

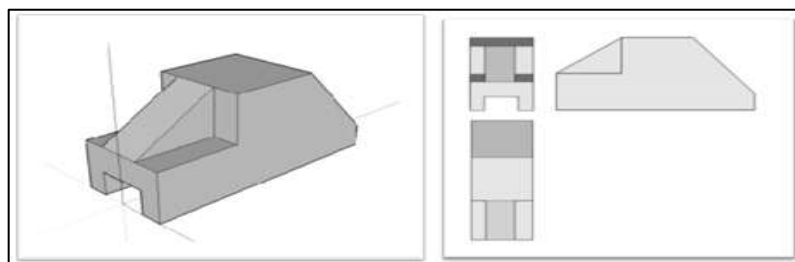
SketchUp е програма за симулиране на относително прости триизмерни обекти. Основното му предимство е уникалният по простота, логичност и удобство интерфейс. Google SketchUp е безплатна и лесна за използване програма за 3D моделиране с няколко прости инструмента, които позволяват създаването на 3D модели на сгради, къщи, обзавеждане и множество разнообразни обекти. Може да се добавят детайли и текстури към моделите и да се задават размери с голяма прецизност.

Интегрирането на тримерното моделиране в технологичното обучение чрез Google SketchUp има за цел да запознае обучаемите със съвременните принципи и методи на създаване на 3D модели, поставяйки си следните задачи:

- Да представи основните възможности за създаване и обработка на изображения
- Да допринесе за развитието на познавателен интерес в областта на компютърните науки;
- Да се приложи при изпълнение на учебни проекти.

4. ИЗПОЛЗВАНЕ НА QR CODE И ТРИМЕРНО МОДЕЛИРАНЕ В ОБУЧЕНИЕТО

В Google SketchUp сравнително лесно може да се създадат 3D изображения на детайли със различна сложност.(Фиг.1), след което да се представят различни изгледи. (Фиг.2) Представя се изглед отгоре и се експортира чрез: File → Export / 2D Graphic. Аналогично се създават главния и изгледа от ляво. Програмата може да се използва както за онагледяване, така и за усвояване на правилата на правоъгълното проектиране.

Фиг.1

3D модел

Фиг.2

Изгледи

Знанията и уменията за тримерното моделиране на обучаемите в технологичното обучение трябва да бъдат насочени към постигане на следните цели:

- Да развият интерес към моделирането;
- Да се подпомогне професионално им ориентиране;
- Да се създаде положително мотивационно обучение;
- Да се укрепване познавателната им активност;
- Да се подобри комуникативната им компетентност.

За да се постигнат тези цели и да се направи технологичното обучение по интерактивно, се използва технологията Разширена реалност или нейния маркер инструмент QR code. Изграждането на разширена реалност в технологичното обучение, създават предпоставката, върху която се формират и

развиват съвременни знания, умения и компетенции. Една добре организирана виртуална среда за учене, се основава на идеята - обучаемите да добият един нов, привлекателен и ефектен поглед върху преподаваното учебно съдържание, предпоставка за ефективност в обучението.

Интегрирането на тримерното моделиране и разширената реалност чрез QR кодове в технологичното обучение минава през следните етапи:

1. Генериране на 3D обект.

Използва се програмата Google SketchUp и се създава 3D изображение на детайл, който се експортира (записва) в двумерен образ чрез: File → Export / 2D Graphic. Избира се формата на файла - графичен файл (JPG, PNG) или PDF файл

2. Създаване на QR кода.

Прави се регистрация в сайт с on-line QR генератор като например:

<http://www.qr-code-generator.com/>. След направената регистрация и потвърждение по имейл, се избира какъв е обекта, за който ще се генерира QR code (URL, PDF, Image (JPG, PNG)). Той се upload в сайта на генератора, избира се дизайна на QR кода и след създаването му като графичен файл, се записва на определено място на компютъра.

3. Създаване на учебно съдържание с QR.

Създаденият QR код, може да се вмъкне в различни файлове, създадени с учебна цел - текстов файл, таблица, интерактивна презентация, брошура, както и в сайт.

4. Използване на учебното съдържание с QR в обучението.

Проектирането на QR code на екран по време на учебни занятия, дава възможност на обучаемите да го сканират и прави леснодостъпно еднакво учебно съдържание на техните устройства. Така те си взаимодействат с кода индивидуално, вместо пасивно да възприемат показваното на бялата дъска.

QR кодовете са иновативен метод за обучение, където обучаемите се ангажират интерактивно в обучителния процес.

Чрез сканирането на даден QR код се елиминира възможността за въвеждане на неправилен URL адрес и се спестява време. Обучаемите имат различни стилове на учене. Създаването и отпечатването на множество QR кодове, би улеснило тяхната подготовка.

Учебните материали, които може да се генерират в QR кодове от преподавателите, са следните:

- графична и текстова информация;
- интерактивни игри;
- формиране на обратна връзка или препратки към различни задачи,
- насочване към мултимедийно съдържание;
- преки пътища към онлайн наръчници и учебни материали и др.

Като всяка нова технология в образованието, QR code имат много предимства:

Интерактивност: Те позволяват на обучаемите да бъдат активни в тяхното обучение. Предлагат един интересен начин за представяне на информация за учащите. Осигуряват интерактивност и ангажираност, за провеждането на по-ефективно и ефикасно обучение.

Достъпност: Като свободен QR инструмент за генериране на код онлайн не се изисква сериозни компютърни умения и познания за намирането на полезни ресурси.

Преносимост: QR кодове са предназначени да бъдат използвани с преносими устройства. Използването на мобилни технологии и ресурси, дават възможност обучението да излезе извън пределите на класната стая

5. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В крайна сметка изборът да се използват или да не се използват QR кодове в технологичното обучение се свежда до въпрос на предпочитание. Въпреки това, използването им може да помогне да се включат повече учащи се в учебния процес като бърз, надежден, и удобен метод за незабавен достъп до учебното съдържание. Те спестяват време и насърчават активното учене. Използването им в технологичното обучение освен, че е ефективно, разнообразява активността на учащите и създава по-голям интерес към предмета.

ЛИТЕРАТУРА

[1] QR code. http://en.wikipedia.org/wiki/QR_code . Retrieved: august 2016

[2] QR code & design, http://da-ma-2011.blogspot.com/2011_10_01_archive.html, последен достъп 28.02.2014

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

[3] QR Codes for Marketing: A Unique Way to Bridge Offline and Online Media, Human Service Solutions, LLC, <http://www.hswsolutions.com/services/mobile-web-development/qr-code-marketing/> (last access 30.06.2013).

[4]. Gaudet C., Yes You Scan! 5 Benefits To Using Qr Codes In Marketing!, <http://www.predictableprofits.com/yes-you-scan-5-benefits-to-using-qr-codes-in-marketing/> (last access 30.06.2013).

[5] <http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=904> “Стратегия за ефективно прилагане на информационни и комуникационни технологии в образованието и науката на Република България (2014-2020 г.)“

[6] <http://www.mon.bg/?go=page&pageId=2&subpageId=40> Учебни програми по технологии и предприемачество

[7] Petkova E., 3D modeling in Google SketchUp and its place in technological education“, International scientific conference „The teacher of the future“, Durres, Albaniaq 2016, Knowledge International Journal, No. 13

2D AND 3D GEOMETRIC TRANSFORMATIONS IN THE TEACHING OF MATHEMATICS IN FOURTH GRADE

Zlatina K. Sharkova, PhD

Paisii Hilendarski University of Plovdiv, Bulgaria, Faculty of Education zlaty.sh@gmail.com

Abstract: Comment on the possibilities for using 2 D and 3 D geometric transformations in the teaching of mathematics according to the draft of a new curriculum in mathematics for fourth grade.

Keywords: 2D and 3D geometric transformations, learning math.

1. TOPICALITY OF THE ISSUE

As of now (2016) the Mathematics curriculum for the 1st and 2nd grade has been updated and the Mathematics curriculum for the 3rd and 4th grade has been submitted for approval. The updating of the teaching of Mathematics in grades 1st to 4th will start from the 2017/2018 academic year. At the same time, these trends are not clearly apparent in the National Educational Requirements and the Mathematics Curriculum and thus there are no significant opportunities for developing spatial thinking and spatial orientation during the course of the education in mathematics. The process of acquainting the students with geometric shapes should include (if possible) the following consequence: observing objects from the environment around them (perceiving the 3D space), models of geometric shapes (again 3D space, if they are solid shapes, and 2D space, if they are plane shapes, when making transitions 3D – 2D and 2D – 3D), drawings (transition 3D – 2D for the solid shapes). Unfortunately the lessons included in the National Educational Requirements and the curriculum are highly restricted to only plane shapes. There are certain contradictions between the legislation, the study guides and the actually conducted learning process in geometry. The mathematics textbooks (2002, 2003, 2004) and the new curricula for the textbooks for the first grades of primary school include maths problems for developing spatial thinking and spatial orientation presented as a type of logic problems, which are usually the last problems included in each study unit. These problems are about: counting small cubes in three dimensional constructions; perceiving object/subject from different spatial points of view (left, right, below, above); congruence, axial symmetry, embroideries, planar nets; cuts, joinings, tangrams, drawing geometric shapes on a square net, calculating perimeters; graphic dictation, moving alongside routes, counting of geometric shapes (without explaining them); examining how laws of geometry work [4]. It is only just now that in the project for a new curriculum for 4th grade (2016) knowledge of 3D objects has finally been added to the Area of Competence where previously only 2D knowledge of geometry was included. This knowledge of 3D objects includes: naming the following geometric shapes - cube, rectangular parallelepiped, sphere, cylinder, cone, pyramid. For the geometric shapes cube and rectangular parallelepiped it is also planned to teach the students their main elements: face, vertex, edge. Therefore we now can prepare the students to work with 3D and 2D objects and transformations.

2. THEORETICAL GROUNDS

The theoretical grounds of the work with 2D and 3D objects are related to modern theoretical studies in the area of cognitive psychology, mathematics and the teaching methods in mathematics. Spatial orientation is seen as a component of intelligence. If we assume that spatial orientation is a cognitive ability, we base our conclusions on the view that the cognitive development of the child consists of mastering indirect solutions to knowledge related problems [2]. Spatial thinking includes three processes: creating spatial images (concepts); performing operations with them; spatial orientation (real and imaginary). If we adapt this concept of "habits included in the structure of the skill" or skill habits [3], we can make the conclusion that space orientation skills means: automating the composite actions for defining the location and direction of the subject(s) and object(s) (or parts of the object(s)), as well as between the subject(s) and object(s), in 2D and 3D space (real or imaginary), according to internal and external reference points (Z. Sharkova, 2004). Automation organises the sequence of the composite actions in a "whole block", i.e. actions connected to points of no-return. Howard Gardner's concept of multiple intelligences (1983) has become more and more widely accepted in the last few decades. What is original about his views is that he attempted to move away from the dichotomy "general - specialised" abilities by introducing an intermediate type - typology of different intelligences which largely duplicate the best established types of special abilities. According to him there are 8 types [8] of intelligence which are highly distinct from each other. They are: linguistic, logical-mathematical, spatial, musical, bodily-

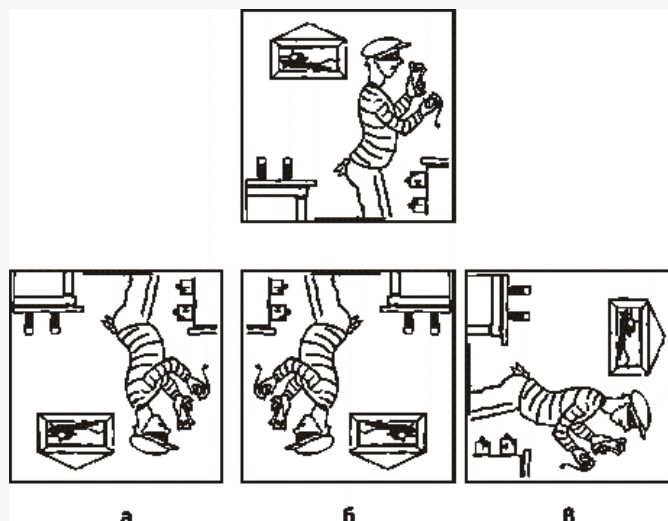
kinaesthetic, interpersonal, intrapersonal and naturalistic. It should be mentioned that in this classification the logical-mathematical intelligence is separated from the spatial intelligence. Gardner's spatial intelligence is defined as follows "Look at pilots, sculptors, painters - they are living proof of spatial intelligence in action. People with highly developed spatial intelligence show the ability to think in 3D and are often able to transform the internal and external view. Some of them use their spatial intelligence to create art while others use it to create tools like road maps or navigation devices" [8]. Each type of intelligence is governed by a specific "brain module" which acts relatively independently from the others. The results of the psychometric tests on mathematical abilities performed by H. Gardner tends to be strongly correlated to the ones from measuring spatial ability [1]. H. Gardner pays special attention to these two abilities. In his early work he even suggested that a separate cross-cultural mathematical ability exists. It is hard for us to imagine that in contemporary algebra exist the same universalities as in the natural sciences. H. Gardner's theory deserves serious attention as an achievement and has potential for further development. Gardner [9] suggests the following methods and tools for developing spatial intelligence: Providing a visually stimulating environment; Sketching plans before starting work; Brainstorming ; Using mind cards and other visual organisers; Fine arts, collage, visual arts; Semantic cartographics; Training work with tourism images; Working with manipulations; Using diagrammed abstract concepts; Presenting visual problems when the results are evaluated; Sketching; Using graphic symbols. Some of the technologies which stimulate this type of intelligence are: Using visual technologies like KidPix, PowerPoint and Paint; Art accessories; Interactive board; 3-D construction sets; creating diagrams and graphics; Digital camera; Scanner; Image editing software; HTML editing software; Digital animation; Digital movies. The conclusion which arises is that when we form our thoughts through three-dimensional images, the emphasis should not be so much on the process of creating and using the images, but on the process of orientation (in real space as well as in imaginary space), unlike in two-dimensional situations. We should keep in mind that the simplest method of orientation is "from itself" or "compared to itself" while the most complex one is "compared to a freely changeable reference point".

3. 2D AND 3D GEOMETRIC TRANSFORMATIONS IN THE TEACHING OF MATHEMATICS IN FOURTH GRADE

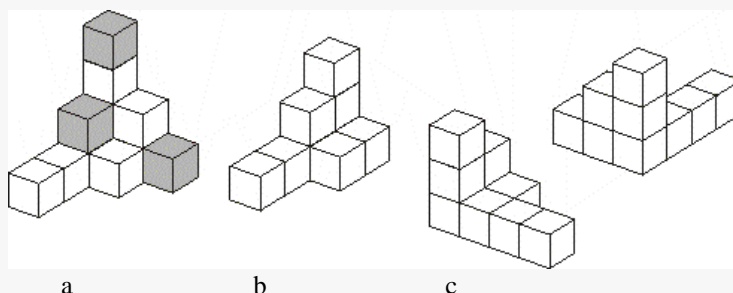
There are a number of systems used around the world in education which can be included in the teaching of mathematics regarding 2D plane shapes and 3D solid shapes in the first grades of primary school. The ones closest to our views are: An experimental program used at AIMS Education Foundation (USA), An experimental system for researching and developing spatial thinking by Prof. Sinan Olkun (Turkey). The experimental systems are developed based on the specific geometry curriculum and their goals are to help improve the spatial orientation skills. The highlights of these systems are: Developing a system of tests well known around the world for exploring spatial connections and spatial visualisation [5]; Presentation of a system of sample test problems for diagnosing the development stage of spatial connections (2D mental rotation, comparing cubes, 3D mental rotation) and spatial visualisation (constructing geometric shapes out of parts, folding paper, spreads - forming the surface of a solid shape, transformations from 2D to 3D; Building a system for improving spatial thinking, which includes: Engineering drawing (rules for drawing plane shapes: transition from 3D to 2D) and Building a system of exercises for spatial thinking by using computer-aided learning [6], [7]. Taking these systems into account, I created and approbated a system for developing the spatial orientation skills of 10-11 years old students. The system contains experimental problems and a test battery for determining the knowledge and skill levels of the students. It includes the perceiving and transforming of the following information which is based on the current curriculum: *translation from one code into another code*: a solid shape – number of elements, 3D transformation, forming a surface; *interpretation*: comparing the number of elements in a given shape, comparing a 3D view to a 2D view, comparing mirror images, comparing a planar net to formed surfaces, comparing the initial solid construct to the solid construct which is the result of the changes made in the initial one ; *conclusion and finding spatial connections and dependencies*: skills for performing 3D and 2D mental rotation; *extrapolation*: reaching conclusions on the basis of specific information given - 3D transformations, transformations from 3D to 2D.

Sample problems:

1. Which picture is congruent with the sample?

2. Which plane shape will appear if you remove the cubes which are hatched?

REFERENCES

- [1] Anderson, J. Cognitive Psychology. Translation from English Masters of Psychology Series, St. Petersburg, 2002.
- [2] Venger, L. Mastering Indirect Solutions to Cognitive Problems and Developing the Cognitive Abilities of Children. Psychological Questions, No.2, 1983.
- [3] Stamatov, R. B. Minchev. Human Psychology. Plovdiv, Hermes Publishing House, 2003.
- [4] Sharkova, Z. Spatial Orientation in the Teaching of Mathematics - Topical Highlights. Jubilee International Scientific Conference, Paisii Hilendarski University of Plovdiv, Plovdiv, 2004.
- [5] Olkun, S. Making Connections: Improving Spatial Abilities with Engineering Drawing Activities. Journal of Mathematics Teaching and Learning. April (2003).
- [6] Olkun, S. Comparing Computer versus Concrete Manipulatives in Learning 2D Geometry. Journal of Computers in Mathematics and Science Teaching (2003), 22 (1).
- [7] Piaget, J. Adaptation vitale et psychologie de l'intelligence. Selection organique et Phenocopie. Paris. Hermann. 1974.
- [8] <http://www.ascd.org/pdi/lesson1.html>. Last accessed 20 July 2016.
- [9] <http://www.nauchensviat.eu/test-multiple-intelligence.html>. Last accessed 19 July 2016.

HOW TO CREATE TEXT PROBLEMS USING NUMERIC DATA FROM NEWSPAPERS

Gabriela Kirova PhD

Sofia University "St. Kl. Ohridski" - Bulgaria, g.kirova@fppse.uni-sofia.bg

Abstract: Mathematics is all around us. We are surrounded by numeric data. It is in the media, on the television, in the newspapers, in the magazines, in the encyclopedias, in the price lists, in the transport schedules, in the menu at the restaurant and in many other places. Often with such numeric data we make mathematical calculations in mental plan. In fact, this is solving mathematics' text problems. Currently in Bulgaria is in progress an educational reform. From the academic year 2016/2017 the curricula in mathematics for first grade are going to be introduced. The program for second grade is approved and the curriculums for third and fourth grade have been published for discussion and are soon to be approved. The new concept of the reform is to prepare the young people for life. Leading is the acquisition of key skills (competencies) to serve the person in his/her whole life. In this respect it is provided for mathematics from primary school to give student skills to work with numeric data, to process numerical information, to compile and solve text problems from self-collected data. This article will present work methods for creating text problems using numeric data from newspaper. For example is used the Bulgarian daily newspaper - "19 minutes". Below are the results of an experiment with students from fourth grade held in the month of May 2014 in Sofia, Bulgaria. In this experiment students make up word problems using data from: newspaper, children's encyclopedia Guinness Book of Records, statistical handbook of the Republic of Bulgaria and roadmap. The results of the experiment are positive.

Key words: creating text problems, primary school, mathematics, newspapers.

1. INTRODUCTION

In the process of learning mathematics students solve text problems from textbooks. Moreover, they also perform some creative exercises with text problems such as: supplementing, transforming, composition. The most creative kind of exercise is the compilation of text problems by the students themselves. They make up text problems in arithmetic action, by picture, by drawing, by a numeric expression - a model of the solution by self-collected numeric data etc. [1] The numeric data, which students collect may be: children's encyclopedias, newspapers, flyers from various stores, roadmap, the Guinness Book of Records, statistical reference books and others.

2. DESCRIPTION OF THE EXPERIMENTAL WORK

In the month of May 2014 I conducted an experiment with students from the fourth grade of a primary school for creating text problems by data from different sources. This activity was very interesting for 10-11 year olds. They showed great interest. Once drafted and recorded the text problems they successfully solved them. It turned out that students often make mistakes in solving text problems in class, they do not make mistakes when they are solving their own text problems. Of all the proposed sources of numeric data most of the students liked the Guinness Book of Records and children's encyclopedias. My expectation was that most of them would find difficult the work with the Statistical Yearbook of the Republic of Bulgaria. It turned out that the most difficult for students to oriented were the newspapers. The bright texts of the articles and the sheer size of the newspapers made it difficult for some of the children. I has previously drafted an album with cut interesting and age-appropriate children's articles from the press. I offered to the students if the work with newspapers themselves was difficult to take articles from the album. The articles are cut from different newspapers and pasted on A4 sheets placed in pockets and are collected in a folder. Despite the difficulties, a very small number of students took advantage of this easier version of the task. The conclusions are that students 10-11 years of age are willing to work with newspapers. They have seen their parents and grandparents reading the press. By doing so, they feel "adults". Along with examining the articles they need to find numbers, numeric data. When they find such - they read part of the article to judge if they can create a text problem. To create a problem are needed two numbers and connection between them. Text problems are also created by facts linked with the specified date (year) and an event. In the problem is raised a question: "How many years have passed since then?". In an article from the culture pages is mentioned the price of tickets for the concert of a famous musician. A student made a problem, in which is sought how much BNG will a family of four pay to visit the concert. Since in

Bulgaria until the fourth grade of primary school are not taught fractions and percentages, some of the figures in the papers can not be used by students.

3. WORK METHODOLOGY FOR CREATING PROBLEMS USING NUMERIC DATA FROM NEWSPAPERS

It is good when the teacher selects and previously reviews the content of the newspaper. In this creative work of students can be applied differentiated approach. Children who have difficulties can be offered to work with the weather and / or television program. This is the easiest way to create text problems using newspapers. Taking data on daily temperatures in two different cities in the country raises the question "How many degrees warmer is it in town A, than in town B?" When you review the program of television it is appropriate to choose children's programs, children's movie or a popular show and see what time it starts and what time starts the next show in the program. In the problem it is sought how many minutes does this film (show) last.

Very successfully are created text problems from the financial pages of the newspapers. They have a lot of numeric data. By handling this kind of articles students expand their knowledge of global or national economy. Learn some interesting and up to date facts.

Text problems are easily created from the sports' pages. Usually, in newspapers are published the results of different sports competitions, ranking of teams with a corresponding number of points, sport achievements of individual athletes - national and international. [2]

In this article I will give you some examples of the opportunities to create text problems by numeric data from a Bulgarian newspaper - newspaper "19 minutes". This newspaper is free and distributed on the streets near bus stops in the capital Sofia. Primary school teachers can obtain easily the issues of this newspaper. The specific issue of which I will give you examples is issue number 1711 from Wednesday, 13.04.2016. [3] In photo 1 and photo 2 you can see the title page of this newspaper. I will use a few articles: economy, sport, weather, television program.

The first article, on which I will pay attention is from page 3 of the newspaper and refers to the increase of the pensions in Bulgaria. The article states (photo 3) that from 07.01.2016, the average pension in the country which is BGN 340.00 will increase with BGN 7.00. A question can be made: "How much BGN will be the average pension in Bulgaria from 07.01.2016?"

Photo 1

Photo 2

Photo 3

Photo 4

The second article (photo 4) which I have chosen from this newspaper is entitled "The Bulgarian exports have fallen 5 times". The article points out the alarming fact that Bulgaria's exports for the first two months of the year (2016) shows 5 times smaller growth (5 times smaller increase) compared with the previous year. It indicates that the growth is BGN 6.9 billion. When there is such a number it is required that the teacher records it in a way that is understandable to students, namely as BGN 6,900,000.00. This number is 5 times less than the exports for the last year. A text problem is obtained in an indirect form. In order for the student to find how much was Bulgaria's exports for the last year, he has to multiply the number 6 900 000 by 5. As noted above, some articles and relevant data are suitable for students with greater interest and abilities in mathematics. The above examples are such.

Another interesting article in this issue of the newspaper "19 minutes" is about planting huge number of flowers in the center of Sofia. For students who are from Sofia the article will raise interest as these flowers are visible in the city center. In this article (photo 5) there are 3 numbers. With them can be created number of different problems. The data from the article are as follows: 560 000 flowers are planted in total, 180 000 tulips and 380 000 violets. Let's see what range of problems can be created on this article.

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

1. In Sofia are planted 180 000 tulips and 380 000 violets. How many flowers are planted in total?
2. In Sofia are planted 560 000 spring flowers. Of these, 180 000 are tulips. The rest are violets. How many are the violets?
3. In Sofia are planted 560 000 spring flowers. Of these, 380 000 are violets. The rest are tulips. How many are the tulips?
4. In Sofia are planted 180 000 tulips and 380 000 violets . How much more are the violets?
5. In Sofia are planted 180 000 tulips and 380 000 violets . How much less are the tulips?

Photo 5

Photo 6

Photo 7

Photo 8

There are easier ways to create text problems from numeric data from newspaper. These are the sports pages, weather, television program. The article on the European championship in weightlifting (photo 6) states the achievements of two Bulgarian athletes: Vladimir Urumov and the 16 years old Stilian Grozdev. It is indicating the weights that have lifted these two athletes. The end result for getting in the qualifications is the summed amount of weight lifted in movement "push" and "throwing". So can be formed the following two problems:

1. Vladimir Urumov pushed 129 kg and threw 159 kg. How many kilos is the overall result, with which he won the bronze medal at the European Championships in Norway?

Solution:

$129 \text{ kg} + 159 \text{ kg} = 288 \text{ kg}$ (is his total result from the competition)

2. Stilian Grozdev won seventh place at the European Championships in Norway with a total result of 269 kg. He pushed 145 kg. How many kg did he throw?

Solution:

$269 \text{ kg} - 145 \text{ kg} = 124 \text{ kg}$ (he threw)

From the television program can be created problems from the type:

1. On BNT1 "Good night, kids" begins at 19 h 45 min. And ends at 20 hours. How many minutes is the show?
2. The children's morning block of TV7 is from 6 h 30 min. to 8 hours. How many minutes is the children's morning block? (Photo 7)

In the numeric data from the weather in Bulgaria on 13.04.2016 [3, p.10] can be created text problems from the type:

1. In Sofia the temperature is 20 degrees, while in Plovdiv - 25 degrees. How many degrees warmer is it in Plovdiv?
2. In Vidin the temperature is 26 degrees, and in Varna - 21 degrees. How many degrees lower is the temperature in Varna? (Photo 8)

4. CONCLUSIONS

Creating text problems from numeric data from newspapers is a creative activity, which is relevant for the competences of students of primary school age (third and fourth grade). To successfully deal with this practical work it is good for students to observe the following sequence: 1 / work with album collected by the teacher with cut out suitable and interesting articles from newspapers; 2 / work with a newspaper in which the teacher in advance has marked with colored marker numeric data (parts) from relevant articles; 3 / fully independent work with a newspaper for detecting and selecting numerical data and compiling text problems.

With the right work methodology by the teacher, in the students will awaken the interest in reading specialized articles, will broaden their horizon, will improve their ability to read with understanding. Newspapers must be carefully selected in order not to encounter students with the ugly face of reality, which is often presented in the articles in some newspapers.

LITERATURE

- [1] Kirova, G. Creative work on text problems in mathematics in elementary school. Annual book of Sofia University, 2015, Volume 108
- [2] Kirova, G. Work methodology with text problems in mathematics. Sofia Avangard-Prima, 2014.
- [3] Newspaper "19 minutes" issue number 1711 from 13.04.2016.

MATH-TEMP AUTHORIZING SYSTEM FOR ONLINE E-LEARNING

Zlatina K. Sharkova Ph.D

Maria Totinova

Paisii Hilendarski University of Plovdiv, Bulgaria, Faculty of Education

zlaty.sh@gmail.com, mim.totin@gmail.com

Abstract: Comment on the possibilities of using original system for online e-learning in mathematics for fourth grade.

Key words: virtual interactive space, android, online e-learning in mathematics, m-learning.

1. TOPICAL HIGHLIGHTS

Nowadays children start interacting with different mass communication devices from a very early age. These include television, radio, and the smartphones and tablets of their parents. They acquire the necessary digital skills even before they start going to school which is why it is a good idea to give them an electronic online system for real time education based on play action. Nowadays different electronic learning devices are present in the classroom alongside the traditional learning tools. This allows teachers to use more diverse methods and approaches. Online education systems use specialized software called application or mobile application. By using the online education systems the students can further develop and improve their skills and distinguish themselves from their classmates. The goal of the application we created is to encourage online learning and to motivate and enable the acquisition of skills and knowledge from the current curriculum on different levels depending on the individual abilities of each student. Different kinds of problems and questions, as well as harder problems (from competitions and Mathematical Olympiads), were included during the process of developing the application. This is why the online application described above offers not only a way to communicate, but it also allows for an additional review of the studied material and the comments on it. By using the developed application, the students were able to communicate as a group, exchange knowledge and build their skills not only in the area of behaviour in a digital environment, but also teamwork skills. People in developed countries are well aware that M-Learning (mobile learning) is something more than a typical learning process conducted through mobile devices, and just like in the case of E-Learning (online based learning), it requires a totally different approach. Mobile technologies successfully create opportunities for education and supplementary learning for the students located at non-residential areas and far from educational institutions. In order to use Mobile learning effectively it is necessary to understand this approach by using all the opportunities presented by the available technology. Virtual educational systems are used mostly in higher education, but their popularity has made it necessary for many secondary schools to also start using this type of system. Some educational institutions use the joint system of traditional and virtual education, while other are becoming fully virtual. Virtual learning is not about technologies, it is about education. Thus the choice of a platform for virtual online learning does not grant knowledge about the technology which is used for achieving effective learning. It is an attribute and a necessity for the conduct of the learning process and it should be applicable, adequate and effective. When planning virtual learning, it is tempting to pay attention to the technologies and to ignore the important educational policies and strategic questions. Actually, the implementation of the virtual systems requires mostly thinking, planning and prep work and not so much a reform of the traditional system. Prior experience has shown that the effective implementation of virtual education and learning systems is not a quick process. A long term effort is required because of the following three facts: Virtual education, same as every other educational activity or change, takes a lot of time. Therefore it should be taken into account that we have experimented with Web-based learning for a shorter period than it takes for a student to graduate; The integration of computer systems in education is a radical innovation and should be taken as such. Innovations require establishing a strong knowledge and responsibilities foundation as well as interaction with the target groups. They also require different variants to be created and tested, to have experiments done, to plan the long term implementation and to have people who are adaptive and ready for changes. Learning through a virtual system requires new learning methods. People should know how to use the technologies, how to repair the applications, how to enter the information and how to evaluate and learn it. Thus the challenge lays in making the educational technologies compliant with the aural pedagogy and instructional design and in making an attempt to present learning through virtual systems in a way which cannot be done using traditional models.

2. DESIGN OF THE RESEARCH WORK

Goal: Developing and approbating an online Android application for alternative lessons in mathematics in the virtual interactive space, intended for 10-11 years old students. The following *tasks* are to be done in order to achieve the goal: Researching the state of online learning worldwide; Creating an online Android application for alternative lessons in mathematics in the virtual interactive space, intended for 10-11 years old students; Experimenting with the created application; Systematizing and summarising the achieved results. *Our hypothetical assumption* was that if the online learning product Math-Temp is used, this increases the effectiveness of the lessons in mathematics in the virtual interactive space intended for 10-11 years old students. The study subjects were 10-11 years old students, while the topic was the online skills for using the Math-Temp application. Our work with the students of the experimental sample was performed jointly with: Alexander Smolenski, Fine Arts teacher from Varna; Dimitar Radev, software developer from Varna, Lilyana Ilkova, French language teacher from Sofia, Eng. Zdravko Totinov, software engineer from Sofia, Ms. A. Kerezova Trud; Ms. S. Koycheva, teacher at the Sv. Sv. Kiril i Metodiy Secondary School; Ms. P. Kuteva, teacher at the Sv. Sv. Kiril i Metodiy Secondary School; Ms. E. Kratunkova, teacher at the Sv. Sv. Kiril i Metodiy Secondary School; Tsvetelina Baramova, English language teacher at the ZMT Consult Ltd. Study Centre in Plovdiv. The development and approbation of the Math-Temp application went through the following main stages: Stage 1: Researching the demand for such a learning product in Bulgaria; Stage 2: Opinions of teachers and students regarding the choice of a suitable kind of application; Stage 3: Building and testing Math-Temp; Stage 4: Options for optimising and development the process of using the application. The goal was achieved and the hypothesis was confirmed.

3. ALGORITHM FOR USING THE APPLICATION

The application is intended for the out-of-class learning done by students, teachers and university students.

Users log in by identifying themselves by name, email, ID code and an Enter button (Photo 1).

The date and hour of the lesson have to be set in advance.

After the user is registered, he moves to the second screen, where he sees two panels: a left panel for all other (online) users and a right panel for their rooms. From here we can invite users in a room and organise a lesson by inviting an unlimited number of users (Photo 2).

The concept of the application is to recreate an interactive page from a normal notebook, which means for example:

When an user enters into a room in which there has been some sort of communication between the other users, that communication is depicted in a graphic form chronologically (timeline).

The next screen begins with technical information about the current session and allows us to enter text or attach pictures to the streaming.

There is a round button in the central part of the screen. Pressing this button once allows the user to manually enter text with the keyboard /for example, to ask a question/ (Photo 3).

The student and the teacher have entered a room and both have allowed the microphones (and/or the cameras) of their tablets to record, i.e. they are having a conversation (they see and hear each other); when one of them decides to share a maths problem, a test or simply a page of a textbook/notebook, he or she changes the camera (backside - frontside of the tablet) and takes a photo by touching the screen, the photo is shared on the painting board which is common and is for all users.

The user has the option to stream online video and audio, to share photos, messages and to paint over already created photos. (Photo 4).

Each room and its timeline are recorded on the server so the participants in the room can always review it later.

The following tools are available:

- Timeline chronology
- Adding a message
- Adding a photo
- Audio/video conversation
- Shared painting board
- Tool for choosing a brush colour out of the palette
- Undoing an action
- Choosing a camera

- Choosing a photo out of the ones already taken, by entering into a Correction mode we are able to not only mark highlights with the marker, but also to rotate and resize the photo as we see fit, if there is a need of changing the point of view.

Photo 1

Photo 2

Photo 3

Photo 4

REFERENCES

- [1] Toncheva, N, Software Technologies for Creating Didactic Materials for Maths Learning, 2011
- [2] Sharkova, Z., G. Kirova, Problems without Limits, Anubis 2015
- [3] Article about children with special educational needs. - <http://www.special-education-degree.net/superhero/>. Last accessed: 20 June 2016
- [4] Learning technologies - <https://antoineta.wordpress.com/> Last accessed: 21 June 2016
- [5] Children and technologies - <http://this-and-that.eu> Last accessed: 20 June 2016
- [6] Children and technologies - <http://www.parentland.bg/> Last accessed: 21 June 2016
- [7] Copy or original - https://en.wikipedia.org/wiki/Virtual_school Last accessed: 18 June 2016
- [8] Restrictions - http://www.slideshare.net/guiramirez/the-5-bigmistakesofvirtualeducation/22-Teachers_and_students Last accessed: 17 June 2016.
- [9] <http://www.fedena.com/history> Last accessed: 18 June 2016
- [10] <https://elearningindustry.com/directory/elearning-companies/adrenna> Last accessed: 18 June 2016
- [11] Motivation - <http://psiholoji.com/> Last accessed: 21 June 2016

UNIVERSITY MATHEMATICAL TRAINING OF FUTURE MANAGERS - FOUNDATION OF QUALITY VOCATIONAL EDUCATION

Diana Izvorska PhD

Technical University – Gabrovo, Bulgaria dizvorska@gmail.com

Abstract: Higher vocational education is oriented towards the development of a new model of personality of the future professional based on new requirements to training, which include general cultural and professional competencies. Modern higher education is not limited to the preparation of narrow specialists for a specific subject area or field of activity - it involves the personal development of each student, the increase of his professional competence. This requires revising the *approaches to training*. The change in the nature of higher vocational education leads to a change in the role of mathematics in modern society, to its recognition as a professional language and an important instrument of scientific knowledge and solving of practical tasks. The paper is focused on some features and components of mathematical training of students – future economists and managers, which is the foundation of quality vocational education. The levels of mathematical preparation of students-economists are analyzed. Evaluation of mathematical preparation is based on a set of criteria and indicators which in turn define the levels of mathematical training as low, medium and high. The paper presents a thorough description of those levels.

Keywords: professional competence, professional education, mathematical preparation, levels of mathematical preparation

УНИВЕРСИТЕТСКАТА ПОДГОТОВКА ПО МАТЕМАТИКА НА БЪДЕЩИТЕ МЕНИДЖЪРИ - ФУНДАМЕНТ ЗА КАЧЕСТВЕН ПРОФЕСИОНАЛНО ОБРАЗОВАНИЕ

Доц. д-р Диана Изворска

Технически университет – Габрово, България dizvorska@gmail.com

Резиме: Висшето професионално образование е ориентирано към разработването на нов модел на личността на бъдещия специалист-професионалист, основан на нови изисквания към подготовката, които включват общокултурни и професионални компетенции. Съвременното висше образование се свежда не само до подготовка на тесни специалисти за конкретна предметна област и сфера на дейност, но и до развитие на личността на всеки студент, до повишаване на неговата професионална компетентност. Това налага да се преразгледат *подходите към обучението*. Промяната на характера на висшето професионално образование води до промяна и на ролята на математиката в съвременното общество, утвърждаването ѝ в качество на професионален език и важен инструмент на научно познание и решение на практически задачи. Предмет на изследването са някои особености и компоненти на математическата подготовка на студентите- бъдещи икономисти и мениджъри, която се явява фундамент за качествено професионално образование. Разгледани са аспектите, в които се осъществява математическата подготовка и етапите, през които преминава обучението по математика във ВУЗ. Оценка за качеството на математическата подготовка се извършва на базата на определени критерии и показатели на базата, на които могат да бъдат отделени нивата за развитието ѝ- високо, ниско, средно. В работата са е направена е характеристика на тези нива.

Ключови думи: професионална компетентност, професионално образование, математическа подготовка, нива на математическа подготовка

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Висшето професионално образование е ориентирано към разработването на нов модел на личността на бъдещия специалист-професионалист, основан на нови изисквания към подготовката, които включват общокултурни и професионални компетенции. Те представляват сложно организирана структура, предполагаща интеграция в европейското образователно пространство, компетентностен подход в обновяването на съдържанието на професионално развиващото се образование, условия за реализация и постигане на интегриран резултат, изразен във вида на компетенции, формиращи професионална компетентност. Съвременното висше образование се свежда не само до подготовка на тесни специалисти за конкретна предметна област и сфера на дейност, но и до развитие на личността на

всеки студент, до повишаване на неговата професионална компетентност. Това налага да се преразгледат *подходите към обучението*. То вече се разглежда като процес на създаване на знания в резултат на използване и прилагане на изследователски методи, а не само като резултат на предаване и приемане на знания и умения. Сега знанията се характеризират със своята актуалност и съвременност, затова обучаемите ги усвояват не защото го изискват учебните програми и планове, не защото трябва да се знае по принцип, а защото тези знания ще позволят да се решават реални задачи в реални условия в определена сфера на работа. По този начин обучението променя своя характер – от обучение за цял живот се променя в *обучение през целия живот*.

2. ИЗЛОЖЕНИЕ

Промяната на характера на висшето професионално образование води до промяна и на ролята на математиката в съвременното общество, утвърждаването ѝ в качество на професионален език и важен инструмент на научно познание и решение на практически задачи. Математиката в системата на висшето икономическо образование «прераства» в статус на общообразователна дисциплина и е длъжна на основата на междупредметните връзки със специалните учебни дисциплини да бъде неотменна съставка на професионалната подготовка.

На значимостта на математическите знания в професионалната дейност на мениджъра специално внимание е отделено в работите на редица учени, които са на мнение, че : «Без математизация на сферата на управление е невъзможно не само грамотно да се вземат решения, но и да се осъществява интеграция в световната икономическа система.». Други пък смятат, че «професионалната подготовка на съвременния мениджър трябва да бъде насочена към усвояване и използване в практиката на методите на математическото моделиране».

При вземането на управленско решение на всеки етап се изисква определен набор математически и икономически знания, затова възниква необходимостта от овладяване от мениджърите на «широк спектър от математически методи и модели на разработка, анализ и оптимизация на управленчески решения».

В.А. Далингер счита, че с помощта на форми, методи и средства на контекстното обучение по математика на бъдещите мениджъри може да се решат следните задачи:

- дава цялостна представа за професионалната дейност;
- формират се не само познавателни, но и професионални мотиви;
- развива се системно професионално мислене на специалиста, формира научен мироглед, включващ такова разбиране за себе си и за своето място в обществото;
- формират се социални навици за взаимодействие и общуване, за индивидуално и колективно вземане на решения, възпитава се отговорно отношение към работата, социалните ценности и порядки на професионалния колектив, на обществото като цяло [3].

Л.Д. Кудрявцев и колектив са разработили сборник от примерни програми по математическите дисциплини, в който авторите пишат: «Математика се явява не само средство за решаване на задачи с практически характер, но и общоприет универсален научен език, базисен елемент на общата и професионална култура на съвременния икономист и мениджър» [5].

Математическата подготовка на бъдещия мениджър в производствената сфера характеризира усвоените математически компетенции като способност и готовност за адаптация и прилагане на математически знания и методи за търсене и реализация на резултативни съвременни решения в сферата на управление на производството. Тя е *интегративно изискване и стандарт на професионалната дейност на мениджъра*, включваща съответни изисквания към математическите знания, умения и навици на студента и към неговите способности за тяхното използване за решаване на задачи от бъдещата професионална дейност.

Математическите компетенции изискват преосмисляне на професионалните стандарти на математическите знания, умения и навици. Проекции са на общокултурни, общопрофесионални и професионални компетенции на предметната област «Математика». Математическите компетенции на студентите от различните научни направления имат своята специфика. За нашето изследване представляват интерес математическите компетенции на мениджъра. В резултат на обучението по математическите дисциплини бъдещия мениджър трябва да притежава следните компетенции:

- да познава структурата на съвременната математика, да разбира същността и целите на всеки един от основните раздели на съвременната математика, да осъществява взаимовръзки между различните раздели на математиката и основните типове професионални задачи по икономика и мениджмънт;

- да знае принципите за научна обосновааност при провеждане на изследвания в областта на икономиката и мениджмънта, да познава възможните проявления и последствия от недостатъчна обосновааност в действията на изследователя;
- да познава методологията и методическите прийоми на адаптация на математическите знания и възможностите за тяхното използване при поставяне и решаване на професионални задачи по икономики и мениджмънт;
- да знае общонаучните и системни принципи на протичане на социално-икономическите и социално-управленческите процеси, на приемане на икономически и управленчески решения, да умее да описва дадените принципи с помощта на математиката;
- да умее системно да използва основни математически понятия, модели и методи за описване на конкретни социално-икономически и социално-управленчески явления, процеси и системи;
- да умее да използва основни математически методи за събиране, обработка и анализ на данни от социално-икономически и социално-управленчески характер;
- да умее да идентифицира реалните възможности и ограниченията на математически методи за анализ и решаване на проблемите от социално-икономически и социално-административен характер; да умее да интерпретира математическите резултати от решаването на задачи от социално-икономически и социално-административен характер с помощта на икономически и управленски понятия и термини;
- да владее практически прийоми за системно прилагане на информационно-математически методи в конкретни икономически и управленски изследвания;
- да владее практически навици за представяне на резултати от прилагане на информационно-математически методи в изследвания от социално-икономически и социално-административен характер;
- да владее навици за участие в професионални научни и практически дискусии по проблематика, свързана с използването на математиката в социално-икономически и социално-управленчески изследвания;
- да владее навици за самостоятелно придобиване на нови знания, както и умения за трансфер на знания, свързани с използването на математиката в социално-икономически и социално-административни проучвания [6].

След направения анализ на различните трактовки можем да кажем, че *математическа подготовка* на студентите – бъдещи мениджъри определя способността и готовността им за решаването на задачи, възникващи в сферата на управление. Основава се на фундаментални математически знания, практически умения и навици за математическо моделиране с помощта на математически пакети и компютърни програми с приложен характер [2]. Тя включва следните компоненти (Фиг.1):

Мотивационният компонент характеризира наличието на ценностна ориентация, мотиви и интереси, насочени към професионално-математическа подготовка и осъзнаване на значимостта ѝ за бъдещата професия; разбиране за необходимостта от използване на математическия апарат за ефективното функциониране в различни ситуации на професионална дейност; желание у обучаемите да повишат нивото на подготовка и придобиване на нови знания, компетенции и навици за прилагането им в професионалната дейност; интерес от страна на обучаемите към различни видове дейности в часовете по математика. Този компонент включва потребността на бъдещия специалист за творчество, неговата готовност за самостоятелно поставяне на цели в професионално-изследователската и творческата дейност, стремеж за постигането им и усъвършенстване на своя професионален опит. Освен това мотивационният компонент показва нивото на формираните навици за продуктивна работа в интелектуални среди: проблемни групи за решаване на различни математически задачи, целеустременост, ерудиция, отговорност, трудолюбие и организираност.

Когнитивният компонент на математическата подготовка определя наличието на теоретически и практически знания, формираны в процеса на професионално-математическото образование и самообразование, осигуряващи на студента възможността за ориентиране в информационното пространство и използване на математически пакети за решаване на практически задачи; знания и разбиране за основите на математическата наука като фундамент на професионалното обучение; способност да намира и интерпретира нужната математическа информация за решаването на конкретни задачи, в това число и априорни; умения за логическо мислене, за провеждане на доказателства на основни твърдения, установяване на логически връзки между понятията, познаване на методи за научни изследвания. Този компонент развива потребности, интереси, ценностни ориентири и личностни качества на бъдещия специалист.

Дейностният компонент представлява комплекс от действия за саморегулация и умения да се вземат решения; елементи на професионално творчество, комуникативна компетентност и адекватна

самооценка. Той е насочен към осмисляне от студента на проблемни ситуации и търсене на начини за излизане от тези ситуации.

Рефлексивният компонент на математическата подготовка позволява осъзнато да се подходи към решаването на поставена задача, да се оцени процеса и резултата от собственото усвояване и възпроизводство на опита, получен в резултат на обучението; адекватно да оценява своите способности и формира чувство за отговорност за своите успехи и неуспехи в учебната и професионална дейност, което се изразява в: самооценка на подготовката за прилагането на математическите знания, умения, навици и компетенции в професионалната дейност; увереност в необходимостта от изучаването на математика; осъзнаване на своите текущи и бъдещи потребности от образование; удовлетворение от използване на допълнителни ресурси в процеса на математическа подготовка; възможност за управление на процеса на своето обучение.[4]

Фиг. 1. Структура и съдържание на математическата подготовка

Математическата подготовка се осъществява в *три аспекта*:

- 1) Предметен аспект в рамките на математическите учебни дисциплини;
- 2) Междисциплинарен аспект в рамките на математически, информационни и икономически дисциплини;
- 3) Професионален аспект в рамките на специални дисциплини, производствена практика и дипломно проектиране.

В зависимост от аспекта формирането на математическа подготовка на икономиста-мениджър процеса на обучение по математика във ВУЗ преминава през *три етапа*.

Първият етап се явява *общоразвиващ*. В него у студента се формират базови математически знания, умения, навици и компетенции. Поставя се основата на математическата култура и се създава възможност и психологическа готовност за прилагане на математически методи при изучаване на други дисциплини. Започва процеса на междудисциплинарна интеграция, в който студентите трябва да осъзнаят тясната взаимовръзка между математическите и икономическите понятия. Примери за двойки свързани понятия са: «производна на функция – производителност на труда», «екстремум на функция – оптимален избор» и др.

Вторият етап е *ориентирано- професионален*. В него се стимулира разбирането за значимостта от умения за синтезиране на знания от различни научни области, придобиване на знания за създаване и изследване на математически модели в икономиката, придобиване на опит за прилагане на метода на математическо моделиране в псевдопрофесионална дейност, разбиране на необходимостта и способността да се прилагат математически методи в бъдещата работа. Обичайно в курса по висша математика за икономисти се разглежда традиционен набор от математически модели на икономически системи. При това е необходимо преподавателят по математика непрекъснато да „попълва“ своите знания със съвременни икономически знания и потенциални възможности за прилагане на математически методи от икономиста в изследователската и производствена дейност. Заедно с това преподавателите по общопрофесионалните икономически дисциплини е необходимо да притежават достатъчна математическа култура, за да могат активно да използват математически модели и математически методи в рамките на своята предметна област.

Третият етап е *общопрофесионален*. В него е необходимо да се осъзнаят уменията за синтезиране на знания като способност за решаване на типови професионални задачи.[1]

Математическата подготовка на бъдещите мениджъри представлява единство от знания и опит за тяхното приложение. Затова нараства необходимостта от нова организация на учебния процес и разнообразни практики при използването на математическите знания. Идеи за необходимостта от свързване на обучението с практическата дейност е бил обект на работа на много педагози

Хуманистичната педагогика препоръчва обучението да се опира на личния практически опит в дейността на обучаемите, да се моделира не само предметното, но и социалното, практико-ориентираното съдържание на бъдещата професионална дейност. Личностно-ориентираното обучение е основано на повишаване на значимостта на индивидуалния практически жизнен опит на човек, придобит по време на обучение. Именно опита по време на образователната дейност и емоционално-ценностното отношение към изучаваната реална действителност представлява съдържанието на образованието. С такива обекти се организира образователната дейност, която води до това, че у обучаемия се формират общонаучни знания, умения, навици и способности за действие, систематизирани в минимален списък на ключови компетенции.

Оценка за качеството на математическата подготовка е невъзможна без определяне на критериите и показателите за оценка на базата, на които могат да бъдат отделени нивата за развитието й. Те са: ниско, средно и високо. В Таблица 1. е направена характеристика на тези нива.

Таблица 1. Характеристика на нивата на математическата подготовка на студентите икономисти и мениджъри

Ниво на математическа подготовка	Характеристика на нивото
Високо	Има необходимите личностни качества за успешно осъществяване на професионална и други видове дейности; Притежава устойчива потребност и представа за изпълнение на професионални задачи, чието решение изисква качествена и задълбочена математическа подготовка. Прилага фундаментални, задълбочени, цялостни, системни математически знания за решаване на широк кръг въпроси. Висока самооценка на уменията за използване на математически знания в професионалната дейност; висока степен на осъзнаване на своите текущи и бъдещи потребности за обучение и самообучение; възможност за управление на процеса на своето обучение.
Средно	Устойчива мотивация и достатъчно високо ниво на интерес към математическата подготовка. Осъзнава значимостта на математическата подготовка за бъдещото си професионално развитие. Притежава основни и системни математически знания. Владее стандартни математически методи. Може да създава и анализира типови математически модели. Има добра самооценка за своята математическа подготовка; значителна степен на увереност за участие в семинари и самостоятелна работа.
Ниско	Запаметява и възпроизвежда изучения материал. Има повърхностни математически знания; ползва основни математически понятия за решаване на типови алгоритмични задачи. Може да съставя елементарни математически модели и да изпълнява математически операции по аналогия на разглеждани в практиката, в методически ръководства и на лекции примери. Слаба мотивация и интерес към математическата подготовка; потребността за нейното формиране е неустойчива; няма ясна представа за необходимостта от нея в професионалната дейност. Низка самооценка за степента на математическата подготовка; отсъствие на увереност при самостоятелното използване на математическия апарат; не може да управлява своя процес на обучение.

3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение може да се направят следните изводи:

1) Формирането на математическа култура и грамотност е база за развитие на професионална компетентност у бъдещите мениджъри. Математическата подготовка е свързана със структурирането на процеса на обучение, насочено към развитие в личността на потребност за самостоятелно събиране и преработване на математическа информация, формиране на навици за търсене, подбор, творческо преосмисляне на необходимата информация, познаване на методологията и методическите прийоми на адаптация на математическите знания и възможностите за тяхното използване при поставяне и решаване на професионални задачи по икономики и мениджмънт.

2) Крайната оценка за нивото на математическата подготовка и на формирането на математически компетенции следва да се осъществява с използването на комплексни задания. Изпълнението им позволява да се оцени готовността на студента за изпълнение на сложни,

многокомпонентни задачи, които не винаги имат еднозначни и оптимални решения, а също да се оцени готовността на студентите за професионално общуване, откриването на междупредметните връзки и нивото на тяхната креативност.

ЛИТЕРАТУРА

- [1]. Байкушева, И.А. Формирование математической компетентности экономистов в вузе, //Современные проблемы науки и образования № 1 , 2012.
- [2]. Васильевна Л.Н., Методика формирования профессионально-математической компетентности студентов технических направлений на основе интеграции математики и информатики, специальность 13.00.02 «Теория и методика обучения и воспитания (математика) », дис. ... кандидата педагог. Наук, Чебоксары, 2014, с.165
- [3]. Далингер, В.А. Контекстное обучение математике будущих экономистов-менеджеров – одно из направлений совершенствования высшего профессионального экономического образования // Успехи современного естествознания. – 2006. – № 10. , С. 72 – 73.
- [4]. Кручинина, Г.А, Купряшина Л.А., Особенности математической подготовки//Вестник Нижегородского университета и. Н.И.Лобачевского № 2-1 , 2013.
- [5]. Кудрявцев, Л.Д. Мысли о современной математике и ее изучении, М.: Наука, 1977., 65 с.
- [6]. Чиркова, О.В. Формирование математической компетентности будущих бакалавров-менеджеров производственной сферы в условиях проектного обучения математике, , специальность 13.00.02 «Теория и методика обучения и воспитания (математика) », дис. ... кандидата педагог. Красноярск, 2016, с.212.
- [7]. Hodkinson, P. & Issitt M. The challenge of competence. London: Cassell, 1995, p.173
- [8]. Hutmacher, W. Key competencies for Europe, Report of the Symposium Berne, Switzerland 27-30 March, 1996, p. 72
- [9]. James, P. Discourses and practices of competence-based training: implications for worker and practitioner identities. International Journal of Lifelong Learning. 2002. N4, p. 269-391.

VISUALIZATION OF TEXT PROBLEMS IN MATHEMATICS' TEXTBOOKS FOR FIRST GRADE

Gabriela Kirova PhD

Sofia University "St. Kl. Ohridski" - Bulgaria, g.kirova@fppse.uni-sofia.bg

Mila Stoyanova

"St. Kl. Ohridski" – Bulgaria, stoyanova.mila@lukoil.bg

Abstract: The problem of visualization in mathematics education is essential for the teaching methodology in elementary grades. Because of the abstract nature of mathematical knowledge and the prevailing concrete-shaped thinking of younger students, the visualization has always been a means of translating abstract knowledge to the children's awareness. The visualization in the text problems has the same significant role. In first grade and in parts in second grade is applied mainly concrete (object or illustrative) visualization, while with the increase in age of the students it is gradually replaced by schematic visualization (visualization through schemes with sections). Translating the mathematical situation from the natural language (the text of the problem) to the language of schemes (visualization of text problems by schematic model or drawing) is inherently a special kind of modeling, and with a high degree of abstraction. This article will present the results of a comparative study of types of visualization of text problems in the variant mathematics' textbooks for first grade in Bulgaria. All paintings and drawings to text jobs are classified. Calculated relative share of different types of visualization. Presented is a comparison between the three math textbook in which students are trained in Bulgaria from 2002 until now. Conclusions are made for the big differences between the three math textbook. This study is important for authors of new textbooks in mathematics for first grade. It may be useful for primary teachers. The study was done for the first, second, third and fourth grade, but here is represented mainly part of it.

Keywords: mathematics, text problems, visualization, first grade

1. INTRODUCTION

In the process of education, including education in mathematics students from the initial stage of the basic educational level are consciously lead to abstract thinking. The analysis and synthesis are carried out increasingly in mental plan. With increasing age from first to fourth grade more accurately and more completely are separated the significant from the trivial. Abstraction gradually goes beyond the senses. Students more successful and without support gain insight into the essential features of objects and separate them from the nonessential. The comparison starts to be made in mental plan and with more signs. During the period of 7-10 years of age in children gradually emerges as independent of external action inner intellectual activity and system of own mental transformations. In this sense, the visualization in working with text problems is diverse: from concrete (objective) through illustrative, analytical paintings, schematic models and drawings. For its intended purpose the visualization of text problems can be for a general introduction to the theme of the text problem and for creating emotional attitude - story picture with generic illustration visibility - evidence or formative illustration, schematic modeling, tables and price lists of goods and services. [3] [4] According Botsmanova the main groups graphical visualization, which are used in the mathematics textbook: 1) object – illustrative pictures; 2) object-analytical pictures and 3) abstract diagrams and drawings. [2]

2. THE ROLE OF VISUALIZATION

Diagrams and drawings are used to solve text problems and in order for students to gradually get used to illustrate by themselves the terms of the problems that are difficult for them. "It is relied on this way to provide tools in the hands of students for correct analysis in solving more difficult problems. Diagrams and drawings in addition are also used to create text problems from the students themselves. "[6] Each text problem with its content reflects some life situation. It includes certain values with their relations as one of the parameters is not known and by solving the problem it must be found. The problem that the student solves for the first time (unknown to him) puts him in a problematic situation. To solve it he must decompose it, to analyze its terms in detail. The goal is to reveal its constituent parts, the relationships between them. Very often the synthesis of such a systematic analysis is presented using some language, a model of the problem terms is built. Thus, based on familiarizing with the problem, adapting it to the one who is solving it (change in some formulations, replacement of some words with others, interpretation of significant words and phrases, illustration with the aid of pictures, diagrams and drawings certain dependencies , etc.) is constructed an objective model of the

problem. Further study allows the student to discover significant relationships and dependencies between the given and sought variables within the problem and to solve it.

In the scientific literature in this country in recent decades has not been given enough attention to the problem with visualization in working with text problems nor is made an analysis of the types of visibility to text problems in mathematics textbooks and school kits. This is the reason for our interest in developing this problem. This report will present the results of an analysis of the visualization of text problems in all the existing mathematics textbooks for first grade [1, 5, 7]. The types of visualization are systematized and classified. Conclusions are formulated.

3. ANALYSIS OF THE VISUALIZATION IN FIRST GRADE TEXTBOOKS

In the textbook for grade 1 of publishing house "Prosveta Sofia" with a team of authors - Zdravka Novakova, Stoyan Ivanov 40% of the text problems are specifically visualized with an exact number of objects, which is crucial to understanding and solving the problem by the students. 26% are problems that are visualized by narrative picture next to the text. The text problems presented only as text without visualization are 22% and 2 of the problems are given only the terms without the question what is sought. 10% of the problems are object-analytical with a proposed price list or solution, numeric expression to which to create a problem. Text problems such as "create by a picture" are only 2% of the total number of problems. [7]

In the textbook for grade 1 of publishing house "Prosveta" with a team of authors - Angelina Manova, Reni Rangelova it is visibly noticeable the trend text problems not to be visualized. Whole 41% of the text problems are presented in the form of text. From the analysis of the textbook it seems that problems such as "create a problem of a picture" predominate, such are found at the top of almost every page - 33%. The authors illustrate 19% of the text problems using a picture story that most often is the main illustration at the beginning of the lesson and less directly related to the problem itself. But since each lesson has its own storyline and themes that are present in one form or another in each of the problems can be assumed that the storyline picture in general applies to the text problem, creating emotional attitude in students. Object-analytical text problems, illustrated with tables and price lists are barely present in this textbook - 4%. And specific illustrated text problems with an exact number of objects that can contribute to a better understanding of the problem by children are only 3%. [5]

In the textbook for grade 1 of publishing house "Bulvest 2000" with a team of authors -Mario Bogdanova, Katia Nikova, Nikolina Georgieva is visible that 36% of the problems are presented only in text form without visualizing them. Close ratio rate have the problems illustrated with the help of narrative painting, next to the problem, price lists and numeric expressions to which to create text problems and similar visualizations to which to create problems (respectively 21%, 20% and 15%). Also here we observe very low rates of specifically illustrated text problems - only 8%. [1]

After a thorough analysis of the textbooks for the first grade of the various teams of authors it can be concluded that while the textbooks of publishing house "Prosveta" - Angelina Manova and "Bulvest 2000" - Mariana Bogdanova the authors have emphasized heavily on visualization of the text problems like "create by a picture", on a price list or numeric expression and the percentage of the non-visualized text problems is very high 41% and 36%. In the textbook of publishing house "Prosveta" - Zdravka Novakova prevail the specifically visualized text problems and those with a storyline picture to each text.

4. CONCLUSIONS

Due to the current contradiction between the developed specifically-shaped thinking of students at primary school age (especially in first and second grade) and the marginal abstract nature of mathematical knowledge the visualization is the bridge promoting understanding and mastery of the material in mathematics. In this sense, visualized text problems in mathematics textbooks is particularly important. As it became clear from the study in this article, the problem of visualization of the text problems is solved differently by different teams of authors. The comparative study showed extraordinary imbalance in the types of visualization in separate textbooks of different teams and in the same textbook from the same team for the different grades. Knowing the types of visualization and understanding its meaning and importance in the process of mastering the solving of text problems by younger students would help in creating a new educational mathematics kits for primary classes during the current educational reform in Bulgaria.

LITERATURE

[1] Bogdanova, M. et al. Mathematics for grade 1. Sofia BULVEST 2000, 2002.

[2] Botsmanova M. E. On the forms of graphic presentation in teaching solving arithmetic problems. Reports of

the Russian Academy of Pedagogical Sciences, 1990, No. 5, p. 21.

[3] Kirova, G. Creative work on text problems in mathematics in elementary school. Annual book of Sofia University, 2015, Volume 108

[4] Kirova, G. Work methodology of text problems in mathematics. Sofia Avangard-Prima, 2014.

[5] Manova, A. et al. Mathematics for grade 1. Sofia, Prosveta, 2002.

[6] Novakova, Z. Methodology of teaching mathematics in elementary classes. IK "Hermes", Plovdiv., 2004.

[7] Novakova, Z et al. Mathematics for grade 1. Sofia, Prosveta, 2002.

[8] Radev, R. graphical visualization in mathematics education. Narodna prosveta Sofia, 1982.

SYSTEM AND TECHNOLOGY FOR STUDYING WORD PROBLEMS IN THE FIRST GRADE OF PRIMARY SCHOOL

Vladimira Angelova, PhD

Plovdiv University „Paisii Hilendarski“, Plovdiv, Bulgaria, vladiang@abv.bg

Abstract: According to the new curriculum in mathematics for the first grade of Bulgarian schools, with each and every topic students' skills for solving mathematical word problems with one calculation must be systematically built and expanded.

The aim of this publication is to present a system and a technology for studying word problems in mathematics in the first grade, which are consistent with the new educational documents and integrated into the educational space of the Republic of Bulgaria.

The focus of this study is on the group of word problems, which are aimed at clarifying the meaning of the arithmetic actions addition and subtraction with the numbers that are studied in the first grade. The presentation of other groups of word problems will be subjected to further research and publication.

As an educational product the overall system of word problems is integrated into a textbook on mathematics for the first grade of primary school.

After the training of students with the created system and the presented technology we expect a development in their mathematical thinking and formation of skills for modelling word problems through numerical expressions.

The presented system of word problems is flexible and adaptable, and can be changed, complements and builds by taking into account the individual abilities of the student.

Keywords: primary education in mathematics, word problems, didactic technology

1. INTRODUCTION

The education system in Bulgaria is in the process of a reform. As part of this reform at the end of 2015 the *State educational standard of general education* and the *Curriculum in mathematics for the first grade* were created. The program emphasizes that teaching mathematics (in the first grade) is aimed at mastering the basic knowledge, skills and attitudes in the field of arithmetic and geometry, building the initial mathematical literacy and significant for the formation of contemporary key competences. Special attention is paid to work problems with one calculation, which shall be upgraded systematically through each academic subject according to the capabilities of the first graders.

2. METHOD

The aim of this publication is to present a system and technology for studying word problems in mathematics in the first grade, consistent with the new educational documents and integrated into the educational area of the Republic of Bulgaria.

The system for the establishment of knowledge and skills to solve word problems with one calculation is consistent with the age perceptive abilities of the children and includes the following three main groups of tasks:

First group: Word problems, through which the meaning of the arithmetic operations addition and subtraction is being clarified and assimilated.

Second group: Word problems, which reveal various relationships between the numbers. These relationships are expressed by the collocations “with ... more” and “with ... less”.

Third group: Word problems, in which an unknown component must be found in an arithmetic operation, when the result and the other components are known.

Our aim is to acquaint the pupils with the different types of tasks, as the focus of this study is on the first group of word problems.

One of the main functions of the word problems is educational. It is associated with a better understanding and mastering of mathematical concepts, arithmetic operations and their properties, algorithms for arithmetic skills, specification and preparation of mathematical models for the implementation of the acquired knowledge and skills.

Solving word problems contributes to acquiring knowledge and skills for the modeling of life situations, language patterns, of which are the word problems. The work on this important component of the mathematical education – the *modeling*, begins in the first grade, as the curriculum defines it as a core area of competence.

The word problems are implicitly present in the education of first graders from the very first subject studied. At the beginning the pupils compile a narrative on an illustration, which is essentially a word problem.

For example, in clarifying the addition operation with the numbers 2 and 1, the focus is on series of pictures, from which mathematical information is derived. It is found that: There are 2 children on a meadow. Another child came to them. The pupils are taught by the teacher how to answer the question: How many are the children on the meadow?

Series of pictures are also analyzed in clarifying the subtraction operation with the number 3. Consecutively the pupils establish the following: There are 3 children on a swing. Two of them left. The natural question is: How many children are on the swing?

Through various plot or schematic models that lead to compiling and solving of word problems (at the beginning without use of the condition) are clarified the operations addition and subtraction with the studied numbers.

After studying the operations addition and subtraction with the numbers up to 10, word problems with adding or subtracting that are shown in words and pictures are presented and solved in individual lessons. For example:

- Mila has 6 yellow and 4 green flags (the flags are pictured). How many are they in total?
- I used to have 10 toys (pictured). I gave away 3. How many toys do I have left?

This is followed by a discussion and an oral solving of the problems.

In order to assimilate this type of word problems, whose main objects in the condition are presented with pictures, more problems similar to the specified ones are included. We shall note that the curriculum in mathematics for the first grade requires at this stage an oral solving of word problems.

The first word problems that are presented to the pupils describe dynamic situations. They facilitate the formation of a skill of modeling with numerical expressions of the word problems. Examples:

- There were 12 children on a birthday party. Another 6 children arrived. What is the total number of children on the birthday party?
- There were 18 children on a birthday party. 6 of them left. How many are the children on the birthday party?

The next problem is preparatory for the introduction of a new type of word problems:

- *There are 7 of them are , and the rest are . How many are the one (there is a picture of the 7 hats here)*

The pupils answer the question through practical activities – counting and coloring. On this basis the pupils get acquainted with word problems of this type, for example:

- There are 17 children on a lift. 5 of them are snowboarders, and the rest – skiers. How many are the skiers?
- 17 woodpeckers perched on a tree. 12 of them are black, and the rest – flamboyant. How many are the flamboyant woodpeckers?
- 20 children participate at a carnival. 13 of them are boys, and the rest – girls. How many are the girls?

When studying the global topic *Addition and subtraction of numbers up to 20 without transition*, in accordance with [1], the pupils shall be acquainted with the term *word problem* and its elements – *condition, numeric data and question* and shall solve the word problem with one calculation of addition and subtraction. The preliminary activities described above provide help for their assimilation.

During a special lesson an illustration is discussed and analyzed, on which a word problem is formed:

- 13 yellow and 5 purple crocuses have blossomed on a meadow. What is the total number of blossomed crocuses?

Through a discussion the teacher leads the pupils to the establishment of the fact that the formulated problem corresponds to the illustration. It is noted that such texts are called word problems.

The following five steps are used for the solving of the word problem:

- ✓ *What do we know?* This question determines what is given in the problem.
 - ✓ *What should we find?* This question determines what needs to be found in the problem.
- The answers to these questions determine the external (informational) structure of the word problem. The numeric data can be outlined by enclosure.
- ✓ *What operation should I use in order to solve the problem?*
This question provides a choice of an arithmetic operation in the solving of word problems.
 - ✓ *Let me try to answer the question of the problem.*
During this step the solution of the problem is being determined. The note is formed under the header *Solution*.
 - ✓ *What remains is to write the solution of the problem.*

During the last fifth step, except for the writing of the solution of the word problem, the result obtained should also be explained.

As can be seen the process of solving word problems includes five components. They are associated with the five fingers of a child's hand. Henceforth each word problem will be accompanied by a hand symbol. This symbol will remind of the need to comply with the above-described five steps.

The methodology described for the solving of two inverse problems is applied in the next lesson.

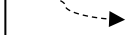
- ✓ 18 crocuses have blossomed on a meadow. 13 of them are yellow, and the rest – purple. How many are the purple crocuses?
- ✓ 18 crocuses have blossomed on a meadow. 5 of them are purple, and the rest – yellow. How many are the yellow crocuses?

The hand symbol is also present in these word problems. It reminds about the five consecutive steps in their solving.

For an insight into the essence of the word problems and their elements and the assimilation of the skill of modeling with numerical expressions of word problems the overlapping of the following type of exercises is appropriate:

- 1) Recognition of a word problem among different types of text. Example:
 - Find the word problem and mark it with ✓. Solve it.
 - Deni has 5 footballs and 2 basketballs. He trains hard every day.
 - Deni has footballs and basketballs. How many are the balls?
 Deni has 5 footballs and 2 basketballs. How many in total are the balls of Deni?
- 2) Recognition of the elements of the word problem and assembly of several sentences so as to obtain a word problem. Examples:
 - Number consecutively the parts of the word problem. Solve it.
 - ① Ani had 15 pencils.
 - How many of the pencils are black?
 - 12 of them are color, the rest are black.
 - Connect with the appropriate question and solve the problem.

Mira had 13 leva. Her mother gave her another 2 leva.

How many pencils does Mira have?

How many leva does Mira have?

- 3) Variation of minor features of word problem: specific numeric data and the way of defining them (in figures or words), storyline, etc.

An important step in solving problems is the choice of arithmetic operation. For this it is necessary to rationalize the contents of the problem and to discover the relationships between the values given and those that are being sought. It is useful for the pupils to imagine the situation described in the problem. The use of visual aids, object-imaging and schematic models helps for that process. For example, as we mentioned, in the problem, with which the pupils are introduced to the concept of a word problem, there is an illustration of crocuses.

We present a model that can help solving the following problem: There are 6 bees and 5 ladybugs on a meadow. How many insects are there on the meadow?

For the conscious choice of an arithmetic operation it is appropriate to offer to the pupils a few “similar” problems, for the solution of which different actions are applied. For example:

There were 12 children in the park. 2 of them left. How many are the children in the park? ①

There were children in the park. 2 of them left and 10 of them stayed. How many children were initially in the park? ②

There were 12 children in the park. Several children left and 2 children stayed. How many are the children that left? ③

For the choice of an operation for the solving of ① problem the following reasoning is appropriate: When 2 children leave, fewer children remain. Therefore we should subtract 2 from 12, i.e. the problem is solved with the subtraction operation ($12 - 2$).

In the case of ② problem, on the basis of its text, the reasoning is: 10 children remained in the park and 2 left. If these 2 return to the park the number of children will increase and they will be the same number as in the beginning. Therefore, in order to find out how many children were there in the beginning, we should add the given numbers ($10 + 2$).

The analysis of the wording of word problem ③ leads to the selection of an arithmetic operation for its solving: This problem is solved by the subtraction operation, because if several children are leaving, they are less than the total number ($12 - 2$).

The ability of choosing the correct arithmetic operation in the solving of word problems is particularly important in practical problems like this:

- Tanya had 40 leva. After buying a gift she was left with 10 leva. How many leva was the gift?
 - Galya bought a cake for 20 leva. She was left with 30 leva. How many leva did Galya have at the first place?
- Analogic reasoning can be applied to them. We can also use equations with an unknown number. In the first of these problems the compilation of a mathematical model is appropriate $40 - \square = 10$ (in \square we should write the number, which shows the price of the gift), while in the second problem – the model $\square - 20 = 30$ (now in \square we should write the number, which shows how much money Galya had).

A thorough analysis is needed in solving problems expressed in the following way:

- Mila knocked over 10 boxes, and then – another 6. How many in total are the boxes that Mila knocked over?
- There are apples in a basket. 10 apples were taken from the basket, and then – another 5. How many apples were taken from the basket in total?
- 20 planes took off from an airport in the morning, and in the afternoon – another 10. How many in total are the planes that took off?

In these three problems the choice of an operation is hampered by the manner of their formulation. The pupils mistakenly associate the words *knocked over*, *taken*, *took off* with the subtraction operation.

The solving and comparing of the following three problems is useful for the successful development of skills for the solving of word problems with one calculation:

- 14 grey and 6 white bunnies are hiding in the bushes. How many bunnies are hiding in the bushes?
- 14 grey bunnies and several white bunnies are hiding in the bushes. The total number of bunnies is 20. How many are the white bunnies?
- Several grey bunnies and 6 white bunnies are hiding in the bushes. The total number of bunnies is 20. How many are the grey bunnies?

The solving and comparing of another three problems from the pupils will also be useful:

- Moni had 12 marbles. He gave 2 of them to his friend. How many marbles does Moni have now?
- Moni had several marbles. After he gave 2 of them to his friend, he was left with 10. How many marbles did Moni have?
- Moni had 12 marbles. How many marbles could he give to his friend, in order to be left with 10?

We should note that in the developed system of word problems we have also included ones that are solved only by comparing data. Examples:

- Mila jumped 80 cm, and Moni – 90 cm. Who of them jumped higher?
 - Annie bought a ribbon, 17 cm long, and Bistra – a ribbon, 18 cm long. Who of them bought the longer ribbon?
- Depending on how the information is set in the problem, the problem has a static or dynamic situation. The pupils must be presented with the both types of word problems, but without the use of terminology.

Examples of problems with static situation:

- addition: 13 boys and 7 girls signed up for participation in a chess tournament. What is the total number of participants?
- subtraction: 20 children participated in a carnival. 13 of them are boys, and the rest – girls. How many are the girls?

Examples of problems with dynamic situation:

- addition: There were 12 children on an ice rink. 3 more children came. What is the total number of children on the ice rink?
- subtraction: 11 children rode bikes in the park. 4 of them left. How many children remained in the park?

After the presentation and the solving of a sufficient number of ordered problems, the pupils should be introduced to the unordered word problems. The location of the data and the question varies for the last ones. For example:

- How many problems in total did Mimi solve, if the problems with addition are 12, and the ones with subtraction are 8?

This word problem has an unusual formulation for the pupils. It is necessary to analyze it in order to detect the numerical data and the question.

- There are 20 apples and pears in a basket. How many are the pears, if the apples are 12?

This is a problem, the text of which requires a thorough examination, because of the unusual wording: condition, question, condition.

When working with problems such as the last two what is useful is the conversion of the order of the elements of the external structure of the problems and their reformulation as ordered problems.

The five steps for the solving of word problems are recommended for all types of problems.

The exercises, in which the problems are presented in different ways, are very useful for the assimilation of word problems. For example:

- 4 children and 14 adults are sloping down a ski trail. What is the total number of skiers on the ski trail?
- What is the number of skiers on the ski trail, if 4 children and 14 adults are sloping down?
- Find out how many are the skiers on the ski trail, if you know that the children are 4, and the adults – 14?
- How can you find out how many are the skiers on the ski trail, if you know that the children are 4, and the adults – 14?
- There are a total of 18 children and adults on a ski trail. How many are the adults, if the children are 4?

The system of word problems includes also those, in the formulation of which some of the numerical data is written in words. For example:

- Tosho planted 5 blue and 6 yellow violets. What is the total number of violets that Tosho planted?
Suitable technique for the improvement of the skills of solving word problems is the completion of the problem upon a given condition, a partly given condition or a question asked. Examples
- Complete the question in such a way that the problem could be solved with an addition operation.
At a charity bazaar first-grade pupils sold 9 greeting cards in the morning, and 8 in the afternoon. How many greeting cards...?
- Complete the question in such a way that the problem could be solved with a subtraction operation.
11 children participated in a competition with rollers. Three of them were awarded. How many children...?
- Ask a question and solve the problem.
Maya had 11 stuffed animals. She gave away 4 of them.
- Complete and solve the problem.
Georgi bought a box of pencils for leva and a coloring book for leva.
How many leva did he pay for both purchases?
- Formulate the condition of the problem in accordance with the question and solve it: What is the total number of children?

Exercises like these are necessary preparation for independent compilation of problems by the pupils.

The compilation of word problems with one calculation on an illustration and on a numeric expression is a competence as an expected result of the education, reflected in the new Curriculum in mathematics for the first grade. The compilation of word problems by the pupils is a creative activity. It contributes to a more in-depth insight into the nature of the problems, to the upgrading of the skills for their solving and to the development of the thinking process of the pupils and their creative abilities. Therefore, the construction of the system includes the development of such problems. Examples:

<p>➤ Formulate a word problem on the illustration and solve it.</p> 	<p>➤ Formulate a word problem on the illustration and solve it.</p> <p style="text-align: center;">7 leva 9 leva</p> <p style="text-align: center;">? leva</p>	<p>➤ Formulate a word problem on the illustration and solve it.</p> <p style="text-align: center;">5 kg ? kg</p> <p style="text-align: center;">12 kg</p>
<p>➤ Formulate a word problem that could be solved with the addition $9 + 5$.</p>	<p>➤ Formulate a word problem that could be solved with the difference $14 - 5$.</p>	

So far we described a system and a technology for the solving of word problems with one calculation of this group of problems, with which the meaning of the arithmetic operations addition and subtraction is being clarified and assimilated. The systematization and the methodology of studying the word problems from the other groups are subject to further research and publication.

As an educational product the overall system of word problems is integrated into the mathematics textbook for the first grade of the secondary school.

3. FINDINGS

Modeling is one of the four areas of competence defined in the Curriculum in mathematics for the first grade and is a central part of the mathematical skills of the young pupils. After their training in accordance with the established system and the presented technology, we expect the development of mathematical thinking and the formation and development of skills in modeling with numerical expressions of word problems. In order for the

education to be effective, the teacher must provide opportunities for the pupils to analyze a certain problem, to choose a strategy for its solving, to explain the results obtained during its solving and to write the solution and its answer.

4. CONCLUSION

The presented system of word problems is created in accordance with the new educational documents, reforming the education. This system is flexible and adaptable and can be amended, supplemented and expanded, taking into account the individual abilities of each pupil.

REFERENCES

- [1] The mathematics curriculum for the first grade. Sofia, Ministry of education, 2015.
- [2] Frenkev, D. About word problems in primary mathematics education. Plovdiv, 2004.

FIRST CHILDREN ARTISTS OF TURKISH LANGUAGE IN MACEDONIA

Mahmut Celik, PhD

Faculty of Philology, University „Goce Delchev“ – Stip, Republic of Macedonia

mahmut.celik@ugd.edu.mk

Violeta Dimova, PhD

Faculty of Philology, University „Goce Delchev“ – Stip, Republic of Macedonia

violeta.dimova@ugd.edu.mk

Absratct: After the Second World War, first children artists of Turkish language in Republic of Macedonia were with didactic characters, because at the time it felt great need of such facilities in opening schools in Macedonia. We have the data that claim for the opening of first schools in Turkish language “Tefeyuz” in Skopje, author of the first generation of Turkish writers wrote books intended to promote the teaching process and parenting that have a first chance to learn in Turkish language, after the Ottomans left the Balkans. Most of these authors were educators or first journalist in Turkish newspaper Birlik and Pioneer newspaper. Turkish founders of children literature in Macedonia were; Husejin Sulejman, Mustafa Karahasan, Sukri Ramo, Necati Zekerija, Fahri Kaja, Mahmut Kiratli, Sureja Jusuf and Ilhami Emin, and later other storytellers joined to them, including Recep Murat – Bugaric, Esad Bajram and Nusret Diso Ulku, Fahri Ali, Avni Engullu and others.

Keywords: Children literature, Turkish authors, education

ПРВИТЕ ТВОРЦИ ЗА ДЕЦА НА ТУРСКИ ЈАЗИК ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

Проф. д-р Махмут Челик

УГД – Филолошки факултет - Штип, Република Македонија mahmut.celik@ugd.edu.mk

Проф. д-р Виолета Димова

УГД – Филолошки факултет - Штип, Република Македонија violeta.dimova@ugd.edu.mk

Резиме: Првите творци за деца на турски јазик по Втората светска војна во Република Македонија се со нагласен дидактички карактер, бидејќи во тоа време се чувствуваше голема потреба од такви содржини во тукушто отворените училишта во Македонија. Така, имаме податоци дека за потребите на првото училиште на турски наставен јазик „Тефејуз“ во Скопје, авторите од првата генерација турски писатели пишувале книги, наменети за унапредување на наставниот процес и за воспитување на децата кои ја имаа први шансата да учат на мајчин јазик, по заминувањето на Османлиите од Балканот. Повеќето од овие автори биле просветни работници или први новинари на турски јазик во весникот „Бирлик“ и „Пионерски весник“. Основоположниците на турската литература за деца во Република Македонија, се Хусејин Сулејман, Мустафа Карахасан, Шукри Рамо, Нецати Зекерија, Фахри Каја, Махмут Киратли, Суреја Јусуф и Илхами Емин, а подоцна кон нив се приклучуваат и други раскажувачи, меѓу кои и Реџеп Мурат – Бугарич, Есад Бајрам и Нусрет ДишоУлку, Фахри Али, Авни Енгуллу и др.

Клучни зборови: литература за деца, турски автори, просвета

1. ВОВЕД

Литературата на Турците во Македонија започнува со литература за деца.¹⁹⁹ Современата турска литература воопшто започнува со Танзиматот (обновата), додека есејот како книжевен жанр во литературата на Турција се развива дури во 19. век, под влијание на Западната европска литература. Ова мислење според нас е мошне површно, имајќи предвид дека постојат низа трактати во турската литература и пред појавата на есејот во Европа. Така, во вид на есеистички искажувања во Турција, односно кај нас, на просторот на денешна Република Македонија, ќе ги посочиме трактатите на Сејид Мухамед Нур ул Араби за поезијата на Нијази Мисри, како и за творештвото на Имам Несефи, што може да се смета за почеток на есејот во литературата и на Турската заедница во Македонија, бидејќи Нур-ул

¹⁹⁹Çocuklara bir tutam hikâye, NİD “Mikena”, Manastır, 2008, стр. 9.

Араби, инаку роден во Египет (1810), поголемиот дел од својот живот, сè до својата смрт го минува во Македонија, при што во 1889 година умира во Струмица.²⁰⁰

Ке спомнеме дека во творештвото на турските писатели во Република Македонија поезијата за деца, во споредба со расказите за деца е поприсутна. Тоа било резултат, пред сè, на повеќе вековната традиција воопшто во турската литература и во матичната земја, Република Турција, каде што поетската традиција има многу постари и потрајни корени, а особено во доменот на народната поезија, во која се познати низа епови (за Ферхат и Ширин, Тахир и Зухре, Арзу и Камбер и други). Што се однесува до прозното творештво на Турската заедница во Република Македонија тоа е познато преку народните приказни и анегдотите за Насрадин Хоџа и други видови народно творештво, како што се преданијата и легендите, кои секако, одиграа значајна улога во творештвото за деца и на првата генерација турски писатели на раскази за деца во нашата земја. Меѓутоа, повеќе сакаме да веруваме дека родоначалниците на турската литература во Република Македонија во периодот по Втората светска војна во своите почетоци се инспирираа од првите литературни творци за деца и возрасни меѓу писателите за деца и возрасни кај Македонците (Блаже Конески, Славко Јаневски, Ванчо Николески, Васил Куноски, Борис Бојаџиски и други), бидејќи ги зближуваа заеднички теми и животни услови во текот на истата војна, во која и Турците во Македонија зедоа активно учество во редовите на партизанските одреди, а во заедничката борба против окупаторот.

2. ОПШТ ОСВРТ НА ПОЈАВАТА И РАЗВОЈОТ НА ТУРСКАТА ЛИТЕРАТУРА ВО Р. МАКЕДОНИЈА

Заради прекинатите врски со матичната земја Република Турција по 1912 година, беше тешко да се очекува писателите на Турската заедница во Македонија да имаат некое позабележливо влијание од Турција, каде што првите обиди за создавање литература за деца постојат уште во 17. Век. Тоа се писателите Неби (1642-1712) со неговото дело „Хајрије“ и Вехби Сумбулзаде (починал во 1809), со делото „Лутфије“. И двете спомнати дела се во вид на корисни поуки од морален карактер. Инаку, во Турција, од 19. век се сè попопуларни преводите од западната литература (Чарлс Дикенс, Марк Твен, приказните на Андерсен и Браќата Грим, басните на Езоп и други), до кои тешко можеа да допрат турските писатели од Македонија.

Покрај инспирација од првите македонски писатели за деца, првата генерација турски писатели во Македонија имаа влијание и од литературата на југословенските народи (од Србија - Јован Јовановиќ Змај, Десанка Максимовиќ, Мира Алечковиќ, Бранко Ќопиќ; од Хрватска - Владимир Назор и Григор Витез; од Словенија - Иван Цанкар, Франце Бевк, Тоне Селишкар и други).

Темите на расказите за деца на првата генерација турски писатели во Македонија по Втората Светска Војна имаа големи сличности (настани од војната, сеќавања од тешките денови во војната, првите денови од изградбата на разурнатата земја итн).

Првите поетски и прозни дела за деца на турски јазик во Република Македонија беа објавени на страниците од весникот „Бирлик“ и весникот за деца Пионерски весник. Потоа, со излегување на списанијата за деца на турски јазик „Томурџук“ (Цвет), (наменето за деца од I до IV одделение) и „Севинч“ (Радост), (наменето за ученици од V до VIII одделение), турските писатели од Македонија како од првата генерација, така и оние кои дојдоа потоа, добија широки можности за објавување на своите дела. Списанијата за деца на турски јазик почнаа да излегуваат во рамките на издавачката куќа „Кочо Рацин“ (потоа преименувана во „Детска радост“). Наскоро во рамките на истата куќа се создадоа услови за издавање и на книги за деца на турски јазик. Издавачката дејност за деца на турски јазик подоцна премина во рамките на издавачката куќа „Бирлик“ (во составот на НИП „Нова Македонија“), каде што постоеја одделни едичии за возрасни и деца.

Првата книга раскази за деца на турски јазик објавена во Република Македонија се смета дека е книгата „Малите јунаци“ од Мустафа Карахасан,²⁰¹ објавена во 1950 година. Во 1955 година од истиот автор се појавува и книгата раскази за деца „Солзите на срцето“. Главна тема во овие раскази е војната и нејзините тешки последици како врз земјата воопшто, така и врз животите на поединци. Во нив преовладуваат настани од автобиографски карактер, бидејќи писателот бил учесник во отпорот против окупаторот за време на војната. Во првите раскази за деца од Мустафа Карахасан, како и во оние на Шукри Рамо доминантно место зафаќаат теми од војната. Тоа се строго реалистички раскази со

²⁰⁰ Muhammed Nur-ul Arabi: Neseфи Akaidi şerhi – Коментар на делото Акаид од Несефи, издание на Универзитетот Мармара, Истанбул, 1993, стр 76.

²⁰¹ Fahri Kaya, Gökkuşığı, Birlik, Üsküp, 1985, стр. 5-6.

определени тематски рамки, при што ликовите се прикажани во црно-бела основа, така што добриот јунак секогаш мора да победи.

Во есејот на Мустафа Карахасан „Нашите писатели – меѓународни мостови“²⁰² стои дека „бројот на различни дела објавени на турски јазик е голем“. Ова стојалиште би било разбирливо само ако се наведеше датата кога истото е изречено. Во спротивно, читателот може да се здобие со погрешно мислење дека и денес состојбата во однос на издавачката дејност на турски јазик во Република Македонија е на завидно ниво, иако, како што веќе наведовме, на пример, десетици години по ред, кај нас не е издадена ниедна книга раскази за деца на турски јазик.

Нецати Зекерија, еден од најгрижливите писатели во однос на употребата на турскиот јазик, во својот есеј „Прашањето на јазикот во нашите театарски претстави и некои размислувања во врска со тоа“, за драмските текстови на Мустафа Карахасан пишува: „Не може да се простат јазичните грешки на овој наш писател, кои се повторуваат и по 20 години“.

Горново го наведуваме не случајно, иако на прв поглед изгледа дека е надвор од нашата тема. Цел ни е да истакнеме дека повеќето писатели, особено на првата повоена генерација турски писатели во Република Македонија заради школување на други, главно, словенски јазици, чувствуваа големи тешкотии во однос на јазикот, што секако, негативно се одразуваше и врз јазикот на нивните раскази за деца.

Треба да се каже дека творештвото на раскази за деца на турски јазик на Нецати Зекерија (1928-1987) зазема видно место не само во литературата за деца на турски јазик во Република Македонија, туку и воопшто во тогашната СФР Југославија, а и во странство.

Денешната состојба на јазичен план значително е подобрена, како со овозможување на жива комуникација меѓу турските писатели од Република Македонија и Турција, така и преку можностите за директно следење на голем број турски телевизиски канали преку сателит. За жал, воспоставувањето на повеќепартискиот систем, односно пазарната економија, најнегативно се одрази токму врз малубројните етнички заедници како што е Турската заедница во Македонија, а особено врз нејзината темелна културна потреба – немањето издавачка дејност за деца, со што се создава генерација оддалечена од сопствената литература.

Повеќето автори на првата генерација турски писатели во Република Македонија, посебно внимание обрнуваа на идејната страна на обработените содржини, при што се чувствуваа извесна пренагласеност во полза на новите општествено - политички стремежи во бивша Југославија. Секако затоа не отсутуваше ни материјалната поддршка на нивните дела, како и завидните авторски хонорари, поради што секоја година бројот на книгите за деца и на турски јазик се зголемуваше. Речиси немаше писател од Турската заедница во Република Македонија кој не пишуваше и за деца.

Не може да се оправда мислењето на авторот на Изборот од творештвото на писателите на Турската заедница во Република Македонија, објавен во рамките на едицијата „130 дела на македонската литература“, кој им забележува на писателите од новата генерација турски писатели дека тие не покажуваат поголем интерес за пишување раскази за деца.²⁰³

Познато е дека со осамостојувањето на Република Македонија, постепено, речиси сосем престана материјалната поддршка на државата за изданија на турски јазик за деца, а по престанување со работа на единствената издавачка кука на турски јазик во земјата „Бирлик“, како и на истоимениот весник, престанаа и изданијата за деца на турски јазик во Република Македонија.

Моментално во Република Македонија излегуваат неделните весници „Нов Балкан“ и „Заман“, месечното списание „Мост“ како и шестмесечното научно списание ХИКМЕТ на турски јазик.

Кога сме кај немањето услови за објавување книги за деца на турски јазик, добро е да се потсетиме на зборовите на Фахри Каја во предговорот од неговиот избор „Грст раскази“, за тоа дека „рамноправноста по Втората светска војна не ни беше подарена“, и дека и Турците во Македонија, заедно со другите народи и етнички заедници во Југославија, зедаа активно учество во заедничката борба против окупаторот и неговите домашни слуги – предавници.

Кога зборуваме за творештвото за деца на турски јазик во литературата на Турската заедница воопшто, наоѓаме за неопходно да истакнеме и две теми, кои, од различни причини (секако од страв од несакани последици по нивните автори) не беа доволно застапени во делата за деца на турски јазик во Република Македонија, а тоа се темите околу преселбите во Турција и религијата. Ова доаѓаше од едноставната причина што и двете теми, според нашето мислење, турските писатели ги избегнуваа. Зошто ли беше така? Можеби стравот, поточно речено, резервираноста на турските писатели кон овие

²⁰² Eleştiriler ve denemeler, NİD “Mikena”, Manastır, 2008, стр. 18.

²⁰³ Çocuklara bir tutam hikâye, NİD “Mikena”, Manastır, 2008, стр. 10.

две мошне чувствителни теми, доаѓаше и оттаму што официјалната државна политика на бивша Југославија, го наложуваше таквиот однос, а и затоа што поради нередовните контакти и односи со Република Турција, сè до 1970-тите години, појасно не се знаеше односот и на матичната земја кон овие две суптилни прашања, што имаше свое влијание, бидејќи ретко кој турски писател во Република Македонија да немаше преселници во Република Турција од своето најтесно семејство (постојеа случаи кога на турски писатели од Република Македонија, до пред 1970-тите години, не им се издаваа визи дури ни за присуство на закоп на нивните мајки во Турција). По осамостојувањето на Република Македонија, кога писателите од Турската заедница добија можност за слободно изразување и околу горниве две теми, за жал, поради укинување на издавачката дејност за деца на турски јазик во Република Македонија, особено темата околу преселбите првите свои книги раскази, песни и прв роман ги добија само за возрасни (“Fahri Kaya: İkinci güneşi” – Пладневно сонце, раскази, Бирлик, 1998, Скопје; Yusuf Edip: Çember içinde, В круг, песни, Лотос, 2006, Скопје и İlhami Emin: Yürüyen duvar – Сид што оди, роман, „Три“, 2008, Скопје).

Овде ќе споменеме дека првите раскажувачи за деца на турски јазик во Република Македонија, на пример, Мустафа Карахасан и Шукри Рамо, во своите раскази опишуваат и лични доживувања од истата борба, додека другите писатели во своите раскази најчесто обработуваат секавања од своите тешки детски години во текот на окупациските денови помеѓу 1941 и 1945 година. Во овие, пред сè дидактички и морализаторски раскази Турчинот во Македонија, по националниот гнет од страна на другите режими во Македонија по Балканските војни, копнее по слобода и национално-јазична преродба. Во тематски поглед, особено се потенцираат одделни учесници Турци во сеопштата борба за ослободување од окупаторот. Се третираат и теми од обновата на земјата, разурната за време на Втората светска војна. Постепено почнуваат да се обработуваат теми од семејниот живот, односите помеѓу децата од улицата, сè до оние во кои се искажуваат болните моменти при разделбите на членовите на семејствата кои се иселуваат во Турција и оние кои остануваат и продолжуваат да живеат и да опстојуваат во рамките на самостојната држава Република Македонија.

3. ТЕМИТЕ И МОТИВИТЕ ВО ДЕЛАТА НА ПРВАТА ГЕНЕРАЦИЈА ТУРСКИ ПИСАТЕЛИ ЗА ДЕЦА

Во расказите за деца на првата повоена генерација турски писатели во Република Македонија, често се третираат теми и од животот на некогашните турски номади - Јуруците во Источна Македонија, од животот на занаетчиите, празноверието, заостанатите сфаќања, односот помеѓу беговите, агите и сиромашните селани и други.

Најпосле, особено по либерализирање на Титовиот режим по 70-тите години, се јавуваат и теми во кои се третираат настани од турската национална историја и животот на создавачот на современата турска држава Република Турција, Мустафа Кемал Ататурк.

Една од сиромашните страни на расказите за деца на првата повоена генерација турски писатели во Република Македонија е отсуството на фантазија во нив. Овој недостиг помалку се чувствува кај Нецати Зекирија и Илхами Емин, (кој за жал, во своето досегашно мошне богато поетско творештво за деца, остави само мал број раскази за деца, а меѓу нив токму во овој поглед забележлив е богатиот спектар на фантазирање во неговите раскази „Сладолед“ и „Дали Пики зборува“). Овој недостиг доаѓа пред сè, оттаму што првата повоена генерација турски писатели, со ретки исклучоци, веројатно не ја познаваат доволно детската психологија. Познато е дека детската фантазија не познава граници. Нивната сила за фантазирање не можат да ја спречат никакви општествени ограничувања и условувања. Децата си замислуваат оти летаат низ небеските простори, фантазираат како летаат низ вселената, тие бараат да им се раскажуваат невозможни приказни.

Воспитувано само преку материјалното, детето губи смисла за радување на цветот, треперењето на лисјата, летот на птиците, помагањето на изнемоштените и толку други духовни вредности кои се учат и преку расказите за деца, а кои оставаат длабоки траги во понатамошниот живот на детето. Читајќи раскази за деца детето се наоѓа себе или се идентификува со позитивните јунаци, што станува дел од неговиот карактер во формирање.

За жал, освен кај Хусејин Сулејман, речиси ниеден писател на раскази за деца на првата повоена генерација турски писатели во Република Македонија не посветил поголемо внимание на уметничката обработка на турските народни приказни од Македонија.

Кон прозното творештво за деца на турски јазик во Република Македонија, посебно внимание заслужува творечкото истражување на Хусејин Сулејман на фолклорното богатство на Турците во Македонија, како и на творештвото на Нецати Зекирија, кој со своите раскази за деца оствари

афирмација на оваа книжевност и на општите југословенски простори, во Република Турција, на Балканот и пошироко.

Кога се вели дека на естетско -уметнички план литературата за деца на турски јазик на првата повоена генерација писатели во речиси ниеден аспект не заостанува не само од сличниот книжевен жанр во Република Македонија, туку и во Република Турција, а и пошироко, треба да се истакне дека тоа пред сè, се однесува на поезијата за деца на турски јазик, која е најзастапена, но веднаш по истата доаѓаат расказите за деца на турски јазик. Иако првите прозни состави (раскази, сеќавања, записи, обработени народни приказни, обичаи и преданија) страдаат од пренагласена дидактичност и морализаторски поуки и насоки, повеќето од турските писатели на првата повоена генерација брзо ги совладаа тајните на зрелиот уметнички израз. Така воспитниот аспект во современа педагошка смисла веќе не се предаваше во изнасилена и паролашка форма, туку како ненаметливо уметничко -естетско доживување, при што детето не беше објект, туку субјект како претпоставка за создавање на идна изградена личност.

4. СОСТОЈБИТЕ ВО ТУРСКАТА ЛИТЕРАТУРА ЗА ДЕЦА ДЕНЕС

За разлика од животот во Титова Југославија, кога со исклучок на општите стеснети религиозни теми, првата повоена генерација турски писатели, имајќи го предвид рамноправниот третман во поглед на националните права, последните живи претставници на оваа генерација тешко ја поднесуваат подредената положба на Турската заедница во Република Македонија денес, во споредба со правата што ги уживаат граѓаните Македонци и Албанци, што негативно се одразува и врз книжевноста на Турците во Македонија по осамостојувањето на Република Македонија. Како резултат на ваквата состојба, дојде до укинување на единствената издавачка куќа на турски јазик за деца „Бирлик“, односно изданијата за деца во рамките на оваа куќа, што доведе до потполно изумирање на творештвото за деца на турски јазик во Република Македонија. Така, за разлика од состојбите во Титова Југославија, кога и познатиот турски поет Фазил Хисни Дагларца изјави дека „во Македонија живеат најсреќните Турци во светот“, за периодот по 1990-те години од 20. век, сериозно внимание и пошироко предупредување заслужува констатацијата на Чигдем Улкер, која вели дека „Приближно 80 илјади граѓани на Македонија од турско потекло, и покрај тоа што имаат законски обезбедени културни права, имаат и повеќе проблеми во доменот на својот малцински статус“. (Çiğdem Ülker, 1998: 9)

Ова, се разбира, директно се одразува и врз книжевното творештво, особено во областа на литературата за деца на турски јазик во Република Македонија. Во овој контекст, кога Мустафа Карахасан зборува за тоа дека помладите писатели обработуваат помодерни теми и имаат послободен израз, М. К, 1991: 54) треба да се знае дека тоа се однесува само на младите автори кои ја продолжија традицијата на првата повоена генерација турски писатели за деца, што сосем престана да постои со престанувањето со излегување на детските списанија Севинч и Томурџук, како и издавачката дејност за деца при издавачката куќа „Бирлик“, која по 1990-ите години од 20. век престана да постои, а сè уште не се создадени услови за издавачка дејност за деца на турски јазик, со што најмладата генерација од турското население во Република Македонија живее без своја сопствена литература.

Без своја лектира, обновена со нови дела на сè уште живите писатели на првата повоена генерација турски писатели во Република Македонија и оние кои дојдоа потоа, учениците од Турската заедница ќе бидат духовно многу посиромашни. Како што истакнува и Др. Марија Тофовиќ -Камилова „денес се евидентни сè поголеми напори за осовременување на лектирата во основното училиште“. (М. Т. К.,1996: 3) А посовремено обликуваната настава по предметот турски јазик во основните училишта со турски наставен јазик кај нас не може да се оствари без нови книжевни дела, односно без нови книги раскази за деца родени на наше тло, од кои ќе биде блика заедничкиот живот на граѓаните во Република Македонија, без разлика на која нација или религија им припаѓаат. Без обновена лектира учениците на Турската заедница тешко ќе можат да ги развиваат како своите креативни можности, така и емоционалната компонента на својата личност во изградување. Само со стари и необновени наслови на лектири на турски јазик, тешко ќе се оствари активен мисловен однос на ученикот кон конкретното литературно дело предвидено со лектирата, за самостојно откривање на сите слоеви и доблести на литературно -уметничкиот израз.

5. ЗАКЛУЧОК

Литературата на турската заедница во Македонија, особено на првата повоена генерација турски писатели, не била под директно влијание на литературата во Турција.(А.А, 1990: 248-249)

Многу од расказите, дури и оние со чисто педагошко-дидактички карактер, иако без некои подлабоки естетско-уметнички дострели, претставуваат живи и речиси документирани сведоштва и

записи за животот на Турците во Македонија во текот на Османлискиот период, потоа за режимите кои биле непријателски расположени кон Турците, сè до времето по Втората Светска Војна.

Во предговорот кон изборот „Критики и есеи“ (Mikena, 2008: 9) стои и вакво стојалиште: „Како што може да се забележи и од развојниот пат на литературата на Турската заедница во Македонија (Југославија) претежно беа присутни темите за револуцијата, партизаните, народно-ослободителната борба и братството и единството. Меѓутоа, во делата создадени многу подоцна, почнувајќи од 1991 година, се забележува разновидност на обработените теми“.

Сега, во демократското општество во Република Македонија, кога постојат можности за третирање и на теми од историското минато на својот народ, за жал, не постои издавачка дејност на турски јазик, така што претпоставуваме, голем број раскази за деца на турските писатели од сè уште живите автори на првата повоена генерација, како и оние кои дојдоа по неа, лежат необјавени во фиоките од нивните работни маси, со што децата од Турската заедница се осиромашени со теми кои се неразделни од нивниот национален идентитет, па се поставува прашањето: Каде ќе се развиваат „различните теми“ при немање на издавачка дејност за деца на турски јазик во нашата земја?!

Денес за жал, децата од Турската заедница, утрешни граѓани на Република Македонија, ќе израснат во сестрано изградени членови на идното модерно европско семејство без прочитана книга на турски јазик!? Ќе ги осудиме ли да останат само со информации и поими од телевизиските екрани и учебниците во кои се застапени раскази со застарени теми и мотиви?

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Çiğdem Ülker, Makedonya Türk öyküsünde kimlik sorunu, Ankara, 1998.
- [2] Çocuklara bir tutam hikâye, NİD “Mikena”, Manastır, 2008.
- [3] Muhammed Nur-ul Arabi: Nesefî Akaidi şerhi – Коментар на делото Акаид од Несефи, издание на Универзитетот Мармара, Истанбул, 1993.
- [4] Fahri Kaya, Gökkuşığı, Birlik, Üsküp, 1985.
- [5] İlhami Emin, Yürüyen duvar, “Tri”, Üsküp, 2008.
- [6] Arif Ago, Savaş sonrası dönemde Makedonya Sosyalist Cumhuriyeti Türk halkı edebiyatının gelişimi, Sesler, Eylül-Ekim, 1990.
- [7] Eleştiriler ve denemeler, NİD “Mikena”, Manastır, 2008.
- [8] Др. Марија Тофовиќ-Камилова, Книжевни ликови и проблеми – со примери од лектира за V-VIII одделение, Институт Отворено Општество, Скопје, 1996.
- [9] Ѓурчинов Милан, Македонска книжевност, НИО Студентски Збор, Скопје, 1996.

THE POWER OF KNOWLEDGE OF TWO LANGUAGES – BRIDGING BETWEEN BILINGUALISM AND TRANSLATION PERFORMANCE

Djukica Mirkovic

Slobomir P University – Bijeljina, Bosnia and Herzegovina djukica.m@hotmail.com

Tijana Vasiljevic – Stokic

PanEuropean University Apeiron, Banja Luka – Bosnia and Herzegovina tijanastole@hotmail.com

Abstract: Language is a fundamental means of communication among people. Due to universal cognitive structure of people's minds all human languages, irrespective of current differences, have the same mutual feature: they are human languages (Jovanović, 2001: 19).

This paper deals with the power of knowledge of two languages by giving an overview of bridging between bilingualism and translation. No language is immune to bilingualism. The aim of this paper is to attempt to examine the role of bilingualism in translation activity. Bilingual education and bilingualism are also in the focus of this paper. The aspects of bilingualism and translation are investigated in terms of the (in)separability between them. Two of the main questions are whether the two languages of bilinguals play a positive or negative role in translation, and whether they favour or obstruct it. Furthermore, it will research a close relationship between bilingualism and translation and give an answer to questions: "Is it possible to implement the process of translation without bilingualism? What role does a culture play in bilingualism and translation performance?" Accordingly, the paper also explores the difficulty in translating culturally distant languages that usually appears, as translations of bilinguals sometimes differ from dictionary translations due to the adjustability of meaning to the 'other' culture as they "bridge" between languages. Culture plays an important role in translation performance so the advantage of being a true bilingual as a translator means being bicultural as well.

Keywords: bilingualism, translation, power, knowledge, language.

1. INTRODUCTION

Language is a fundamental means of communication among people. Due to universal cognitive structure of people's minds all human languages, irrespective of current differences, have the same mutual feature: they are human languages (Jovanović, 2001: 19). There are a lot of different languages spoken all over the world. Every individual speaks at least one language, learned in early childhood and used routinely every day in the form of speaking and writing rather than listening and reading. On the other hand, there is sometimes a need to learn and even master one more language apart from the mother tongue. Thiery (1978:146) defines mother tongue as "the language or languages which the child has acquired by immersion, that is, by the natural reaction to the sounds made by its environment in order to communicate with it." How does one become a bilingual? Is any bilingual a good translator?

2. THE BRIDGING BETWEEN BILINGUALISM AND TRANSLATION ACTIVITY

The term bilingualism derives from "bi" and "lingua" which means two languages. Many people are able to learn a second language. It may be another language in the same country or a totally different language spoken in another country. When learning another language, we need to understand the basic elements of grammar and focus our knowledge on vocabulary as well. Normally, people acquire a single language initially - their first language. Subsequent languages are learned to different degrees of competence under various conditions. Speakers of these learned languages grow up as bilinguals, but learning, to any extent, of a second language is an activity superimposed on the prior mastery of a person's first language. Bilingualism is the ability to speak or write fluently in two languages. There are a variety of reasons why people become bilinguals. Bilingualism is often required in a multilingual community, in which people need to understand more than one language apart from their first language in order to communicate with the majority language group or because of another purpose. Sometimes people are forced to learn one more language, or the need to be bilingual has roots in colonialism – one country used to be a colony of another country (France, Great Britain, Spain) and their language lives as legacy in colonized countries. A true bilingual, according to Thiery, is someone who is accepted by both language communities of the same social and cultural level. Bilingualism as a concept is based on the field of psycholinguistics. Kolers explains this situation through a psychological approach: "Our words are commonly used in contexts, in situations that are defined both by their physical characteristics and by our habits, attitudes, dispositions, and intentions toward them. These cognitive and emotional conditions affect the

way we interpret a word when we hear or see it; they affect the meaning we give to the world" (Kolers 1973: 283). Bilingualism is indeed the ability of an individual to speak two languages at the same level of competence. It has to do with the acquisition and knowledge of two languages. So, a bilingual person, in the broadest definition, is one who can communicate in more than one language - actively (through speaking and writing) or passively (through listening and reading). In his article "True Bilingualism and Second Language Learning" Christopher Thiery defines bilingualism and explains how it differs from true bilingualism (Thiery 1978). He argued that the term 'perfectly bilingual' suggests two things: "the subject speaks both languages equally well; the subject has two mother languages." Thiery considers it as "the language (or languages) which the child has acquired by 'immersion,' i.e., by natural reaction to the sounds made by its environment in order to communicate with it" (1978: 146).

Many people, of course, never have a significant mastery of more than their own first language. In contact with a second language a person realizes how complex language is and how much effort it requires to subsequent acquisition. So, knowing one language can be a great obstacle to learning a second one, and thus it cannot be expected that an individual's proficiency in both languages will be the same or will be sufficient to be a perfect translator. Ordinary people master their mother tongue with unconscious ease, people vary in their conscious ability to learn additional languages. A bilingual who has moved to a foreign country and does not practice his native language anymore faces difficulty thinking in the first language and finds it easier to express himself in the second language. The same explanation is valid in a situation where people who are fluent in one language but had their IT education in another language - these people prefer performing IT actions in language B to language A despite being less fluent in that language.

Translation activity is ideally a matter of bilingualism due to the "bridging" process between two languages. Translation is part of everyday life for many bilingual people. According to Harris, age is a major factor contributing to the innate skill in translation. Age is simply a biological factor. However, there are some other factors such as personality, context, motivation and environment, which are essential to identify translation with bilingualism. Skills develop over time, and this development conflicts with the notion of natural translation associated with age. The power of translation reflects in conveying the message from the source language into the target language. According to Catford (1965:20) translation simply implies the "substitution or replacement of textual materials in one language by equivalent textual material in another language." However, the concept of equivalence displays some problems because it can be interpreted in different ways. In equivalence, it is not only the word that is taken into consideration, but the context is also of great importance.

Harris differs "natural translation" and "native translator". Each must convey the meaning of the source text and create an appropriate target text. In natural translation, which is translation by an untrained individual, we cannot talk of the linguistic power of knowledge of the bilingual. Malakoff and Hakuta (1991) suggest that translation strategy is a learned thing and, in order to make translation that conveys the meaning of a source text, it is imperative for an individual to use correct sentence structures in the target language. In natural translation, the translator is supposed to understand the vocabulary and message in the original work, then to transfer the same message into the second language in accordance with the principles and rules of the second language system. The notion of native translator is essentially developmental. There is no unique way of doing a translation because there is no such thing as universal criterion of appropriateness. Toury also states that the native translator develops strategies during their socialization period to cope with the possible problems which may occur in the process of translation. However, with constant practice, the act of translating can lose its naturalness.

It is one of the general misconceptions in translation practice that every bilingual individual is automatically a translator. Bilingual people, especially born as bilinguals often produce high quality translation in two languages that they mastered as they are native in terms of those two languages. On the other hand, a born bilingual often suffers from not truly knowing any language well enough to translate. Some even suffer from what is known as alingualism, a state in which a person lacks full fluent command of any language. On the other hand, the acquired bilingual may not have the same in-depth knowledge of colloquialisms, slang and dialect that the born bilingual has.

3. WHAT ROLE DOES A CULTURE PLAY IN THE POWER OF KNOWLEDGE OF TWO LANGUAGES?

What role does culture play in the power of knowledge of two languages?

The power of culture is vital in translation. This means a bilingual individual is also a member of two different cultures. In his article Paul A. Kolers (1973) states that words which denote ethical or political ideas or emotions usually have different meanings in different languages. Such words exist in all languages and cultures. However, the meanings people connect them with differs from culture to culture. Here emerges the difficulty in

translating culturally distant languages and explains why translations of bilinguals sometimes differ from dictionary translations of the same words. Born bilinguals often have no sufficient knowledge of the culture of the target language to provide top-quality translations. During the socialization of bilinguals as translators, they accept a certain strategy of translation which changes as the translator moves to a different subculture due to new norms of that culture. The advantage of being a true bilingual as a translator becomes apparent here because being bilingual means being bicultural as well. According to Bell Roger (1976: 132), individuals who would call themselves bilinguals must also be familiar with the two cultures involved.

4. CONCLUSION

The question of whether any bilingual can translate obviously has no definite answer. It is a fact that bilingualism is necessary, but not sufficient for translation proficiency and efficiency. Other requirements include natural ability, training and cultural background. Each scholar introduces their own terminology and every term conveys a different meaning even though they sometimes seem to refer to the same idea. Bilingualism and translation are not separated because translation requires an ability of bilingualism and for bilingual people translation is their everyday activity. So, only bilingual people can perform translation in two different languages. It means that bilingual speakers are able to translate from one language to another and to “bridge” between the two languages in order to convey the message from the source language to the target language. Being bilingual improves an individual’s understanding for the native language. It opens the door to other cultures. Moreover, the power of knowledge of other languages increases the career opportunities, offering several job options.

BIBLIOGRAPHY

- [1] C. Thiery, True bilingualism and second - language learning in Gerver, D. & Sinaiko, H. (Eds.), *Language, Interpretation and Communication*, New York: Plenum Press. Pp.145-153. 1978.
- [2] M. Malakoff & K. Hakuta, Translation skill and metalinguistic awareness in bilinguals in Bialystok (Ed.) *Language Processing and language awareness by bilingual children*, Oxford: Oxford University press. 141-166. 1991.
- [3] B. Harris & b. Sherwood, Translating as an Innate Skill in Gerver, D.&Sinaiko, H. (Eds.) *Language, Interpretation and Communication*, New York. Plenum Press. 155-170. 1978.
- [4] J. C. Catford, *A Linguistic Theory of Translation*, London. 1965.
- [5] P.A. Kholers, Translation and Bilingualism, in George, A.M (Ed.), *Communication, Language, and Meaning, Psychology perspectives*. New York: Basic Books, Inc Publishers pp. 280-290. 1973.
- [6] G. Toury, *Descriptive Studies and Beyond*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 241-258. 1995.
- [7] W.E. Lambert, Psychological approaches to bilingualism, translation and interpretation in Gerver, D. & Sinaiko, H. (Eds.), *Language, Interpretation and Communication*. New York: Plenum Press. 131-143. 1978.
- [8] P. Newmark, *A Textbook of Translation*, New York & London: Prentice Hall. 1988.
- [9] M. Jovanovic, *Translation Techniques*. Belgrade. 19-20. 2001.

**THE IDIOMS WITH THE COMPONENT *HEART* IN ENGLISH AND IN
MACEDONIAN LANGUAGE (Cognitive approach)**

Violeta Nikoloska PhD

University "Goce Delcev" - Stip, the Republic of Macedonia, violeta.nikolovska@ugd.edu.mk

Abstract: The idioms are the linguistic creation in one language that features the spirit of the people and its culture. They are formed in the process of metaphorization, metonymy, personification, etc. They are a picture of a life experience. The idioms are characterized by an coherence and a rigid structure, stability and the reproducibility and the process of desemantization. The desemantization means that at least one of the components of the idiom partially or completely changed its meaning and the idiom has gained the new meaning, different from the sum of the basic meanings of its constituent components. According to the cognitive linguistics, the metaphors are links between the concepts, but not between the lexemes. Their conceptual occurrence is conditioned by different physical and cultural factors. Majority of the idioms are based on conceptual metaphors. In this paper, we will analyze the idioms with the component *heart* in English and Macedonian language. We will begin with the English idioms, taken from the Oxford Advanced Learner's Dictionary by Hornby (2006) and will try to found out the appropriate equivalent expressions into Macedonian language. If no suitable expressions are to be found, we will state the paraphrase of the idiom. The analysis of the idioms will be based on the theoretical settings of cognitive linguistics, which were introduced by the famous linguists Lakoff and Johnson, in their book entitled "Metaphors We Live By" (Lakoff and Johnson 2003). According to the grammatical structure, we will take into consideration the idioms that have the structure of a sentence and of a phrase. With this paper we want to present that there are universal ways of structuring the conceptual system in humans, according to the reality in which we live in. The stability of that conceptual system includes the structure of the idioms as linguistic expressions and therefore appear similarities between the idioms in Macedonian and English language.

Keywords: idioms, heart, metaphor, metonymy, conceptual system

**ФРАЗЕМИТЕ СО СОСТАВНА КОМПОНЕНТА *СРЦЕ* ВО АНГЛИСКИОТ И ВО
МАКЕДОНСКИОТ ЈАЗИК (когнитивен пристап)**

Проф. д-р Виолета Николовска

Универзитет „Гоце Делчев“ – Штип, Република Македонија violeta.nikolovska@ugd.edu.mk

Апстракт: Фраземите се јазична креација која го одликува духот на еден народ, неговата култура. Настануваат по пат на метафоризација, метонимија, персонификација и сл. Тие се слика на едно животно искуство. Се одликуваат со целовитост и цврста структура, умаленост или репродуктивност е десемантизација. Десемантизацијата подразбира дека барем една од составните компоненти на фраземот делумно или целосно го променила своето значење и фраземот како таков се здобил со ново значење, различно од збирот на основните значења на неговите составни компоненти. Според когнитивната лингвистика, метафорите се врски меѓу концептите, а не меѓу лексемите. Нивното концептуално настанување е условено од различни физички и културолошки фактори. Голем дел од фраземите се темелат на концептуални метафори. Во овој труд, ќе ги анализираме фраземите кои во англискиот и во македонскиот јазик ја содржат компонентата *срце*. Ќе појдеме од англиските фраземи, ексцерпирани од Оксфордскиот речник на современ англиски јазик за напредни изучувачи на Hornby (2006) и ќе се обидеме да приведеме нивни еквивалентни изрази на македонски јазик. Доколку нема соодветни, ќе ја приведеме парафраза на фраземот. Во анализата на фраземите ќе се служиме со теориските поставки на когнитивната анализа, кои ги воведоа познатите Лејкоф и Џонсон, во книгата насловена како „Metaphors We Live By“ (Lakoff and Johnson 2003). Според граматичкиот состав, предвид ќе ги земеме фраземите што имаат структура и на реченица и на синтагма. Она што сакаме да го покажеме е дека постојат универзални начини на структурирање на концептуалниот систем кај човекот, согласно со реалноста во која живееме. Устројството на тој концептуален систем влегува во структурата на фраземите како јазични изрази и поради тоа се јавуваат сличностите меѓу фраземите во македонскиот и во англискиот јазик.

Клучни зборови: фраземи, срце, метафора, метонимија, концептуален систем

1. БОВЕД

Фразеологијата има тесни врски со лексикологијата, синтаксата и стилистиката. Како предмет на изучување, фразеологијата ги има постојаните состави од зборови како одделен слој од речникот на еден јазик.

Зборовите во синтаксата стапуваат во слободни врски: именски фрази (*добар човек*), глаголски фрази (*го виде човекот*), прилошки фрази (*многу вода*) и сл. Во овие слободни врски секој од зборовите си го задржува своето значење, така што значењето на фразата е еднакво на збирот од значењата на зборовите кои влегуваат во нејзиниот состав.

Зборовите во фраземите стапуваат во постојани, неслободни врски. Во овие врски, ослабува значењето на составните компоненти (или на едната од нив), па не може да се каже дека значењето на фраземата е еднакво на збирот на значењата на составните компоненти.

Традиционалната дефиниција на фраземите, според Станојевиќ и Паризоска (Stanojević i Parizoska 2005) се заснова на интроспекција и на освестување на несвесните и делумно свесните значенски односи. Според загребската фразеолошка школа (Vajs i Žic-Fuchs 1998) фраземите се одликуваат со следните обележја: целовитост и цврста структура, умаленост или репродуктивност и десемантизација. Од синтаксички аспект, фраземите се нерасчленливи изрази кои се востановиле со долготрајна употреба. Десемантизацијата подразбира, како што рековме погоре, дека барем еден од членовите на фраземот, делумно или целосно го променил своето значење во споредба со новото, стекнато значење. Станојевиќ и Паризоска, повикувајќи се на Matešič (1978) и Maček (1992-1993), тврдат дека метафоризацијата е еден од темелните начини на десемантизација на компонентите на фраземите. Споменативе автори сметаат дека многу фраземи настанале од метафори, при што во моментот кога се конвенционализирале (преминале од говорот на поединецот во говорот на заедницата) ја изгубиле метафоричноста. Како пример, Станојевиќ и Паризоска го неведуваат развивањето на метафоричкото значење на *нога* 'дел на кој некој предмет стои'. Ова значење на лексемата *нога* станало доволно умалено, за да можеме да кажеме дека се деметафоризирало.

Според когнитивната лингвистика²⁰⁴, метафорите се врски меѓу концептите, а не меѓу лексемите. Нивното концептуално настанување е условено од различни физички и културолошки фактори. Различните јазични изрази се темелат на концептуалните метафори.

Во излагањето што следи ќе ги анализираме фраземите кои во англискиот и македонскиот јазик ја содржат компонентата *срце*. Поаѓаме од англиските фраземи, ексцерпирани од Оксфордскиот речник на современ англиски јазик за напредни изучувачи на Hornby (2006) и се обидуваме да приведеме, доколку ги има, нивни еквивалентни изрази на македонски јазик. Онаму каде што тоа не е можно ја даваме парафразата на фраземот. Во анализата на фраземите ќе се служиме со теориските поставки на когнитивната анализа, кои ги воведоа познатите Лејкоф и Џонсон, во книгата насловена како „Метафори спрема кои живееме“ (Lakoff and Johnson 2003).

Според граматичкиот состав, предвид ќе ги земеме фраземите што имаат структура и на реченица и на синтагма.

2. ФРАЗЕМИТЕ СО КОМПОНЕНТАТА СРЦЕ

Фраземите на англиски јазик, како што рековме, ги ексцерпиравме од Оксфордскиот речник на современ англиски јазик за напредни изучувачи на Hornby (2006). Во нив изделивме два процеса на преосмислување на нивното значење: метафора и метонимија. Во некои фраземи можеше да стане збор и за дејство на двата когнитивни процеси при десемантизација и ресемантизација на фраземите. Ќе ги приведеме, класифицирани според когнитивниот процес кој доаѓа до израз при преосмислувањето на нивното значење. Онаму каде што е можно, ќе го приведеме и соодветниот македонски фразем.

2.1. Фраземи во кои доаѓа до израз метонимијата како когнитивен процес

➤ at heart: *He is still a socialist at heart.*

Макед.: во срце

Метонимија: делот стои за целината, делот е центарот на човековата суштина – посакувања, желби.

➤ Have a heart! *informal*

Макед.: Имај срце!

Фраземот се употребува кога се бара од некој да покаже разумност и сочувство.

Метонимија има особено во изразот *има срце*. Во овој израз срцето стои за позитивните чувства кај човекот: разбирање, милост, сочувство.

²⁰⁴ Станојевиќ и Паризоска се повикуваат на Grady 1997 и Kövecses 2002.

- lose heart 'изгуби надеж или сигурност'
Метонимија: срцето стои за позитивните чувства како што се надежта и сигурноста, кои се однесуваат на сегашноста и иднината.
 - lose your heart to somebody / something *formal*
И во примеров срцето стои за чувствата, поточно романтичните, љубовни чувства. Ги изгуби чувствата на некого, не значи дека му ги снеса чувствата, туку дека „ги предаде“, „ги даде“ некому своите чувства (*му ја даде љубовта, му го даде некому срцето*). Во случајов се работи и за метафорично претставување на срцето како предмет што може да се „предава некому“, обично заедно со љубовта и позитивните чувства во него. Затоа и во многу песни ја среќаваме фразата *врати ми го срцето* (песна и од Л. Алабакоски).
 - a man / woman after your own heart
Макед.: човек / жена по твоја мерка
И во случајов, срцето како дел (од организмот на човекот), стои за целокупниот човек (неговите склоности, афинитети, желби).
 - not have the heart to do something 'да не си во состојба да направиш нешто, бидејќи со тоа некого ќе вознемириш или растажиш'
Макед.: нема срце да направи нешто
Во примеров, срцето стои за нешто што може да се нарече совест кај некого, или сомилост. Негацијата во фразеолошкиот израз означува дека некој нема срце што би му дозволило да направи лошо дело. Срцето се покажува како чувар на доблестите кај човекот, еден вид на совест кај човекот.
 - pour out / open your heart to somebody 'да ги кажеш некому сите свои проблеми, чувства и сл.'
Макед.: да се отвориш некому
Во македонскиот фразем станува збор за целината. (Целиот) човек да се отвори некому. На англиска страна, за целината стои срцето. Да му го отвориш некому срцето значи да ги споделиш со него најинтимните чувства, проблеми и сл. И во овој пример, срцето стои за целината: се работи за метонимија.
 - tear / rip the heart out of something 'да го уништиш најважниот дел / аспект од нешто'
Макед.: да му ја извадиш душата на нешто (значењето не е идентично, но во одредени контексти може да биде приближно)
Метонимијата на овој фразем можеби е најилустративна за сите наведени примери на метонимија. Срцето стои за најважниот, суштинскиот дел на човекот (или пак метафорично – нешто друго).
 - with all your heart / your whole heart 'целосно, комплетно' (*I hope with all my heart that things will work out for you.*)
Макед.: со цело срце (*Се надевам со цело срце дека работите ќе се средат за тебе.*)
И во случајов се работи за прав пример за метонимија: делот стои за целината, целото битие.
- 2.2. Фраземи во кои доаѓа метафората како когнитивен процес**
- Во фраземи што ги експерпирарме, срцето ни се претставува како кршлив објект, како контејнер за најискрени и скриени чувства кои колку се повеќе на дното, толку се појаки. На срцето како објект може и нешто да му се приближува. Она што наоѓа место покрај срцето наоѓа место во човековата суштина, во човековите чувства.
- break sb's heart: *She broke his heart whwn she called off the engagement.*
Макед.: му го скрши срцето некому
Метафоричното значење е дека срцето е кршлив објект, кој метонимично стои за чувствата на човекот. Метафоричното значење е дека некој некому му ги повредил чувствата, дури и посилено од тоа: некој повредил, скршил некого.
 - sb's heart sinks 'некој е тажен или депримиран'
Оваа метафора, во која срцето е претставено како објект, е во согласност со ориентациската метафра *Happy is up; Sad is down; Good is up; Bad is down* на Лејкоф и Џонсон (Lakoff and Johnson 2003: 14-21). Имајќи основа во природата и во секојдневното искуство, се забележува дека здравиот и среќниот човек е исправен, додека болниот, изморениот е поднаведнат или легнат. Мртвиот човек е легнат. Здравиот е исправен. Така и метафорично тажното или депримирано, повредено срце е потонато. Дури и во природата, здравото цвеќе е исправено и цврсто, додека овенатото е поднаветнато и омлитавено. Слични по метафоричност се српскиот фразем: *Све су му лађе потонуле* и македонскиот: *Падна со духот*.
 - from the bottom of your heart: *It was clearly an offer that came from the heart.*
Макед.: од дното на срцето

Англиската парафраза на овој фразем (Hornby 2006: 691) е 'на начин што е искрен, чесен'. Македонскиот фразем го содржи и ова значење, иако може да се сфати пошироко: 'со најдлабоките чувства'. Во оваа метафора, срцето ни е претставено како предмет – контејнер за позитивни чувства: искреност, љубов...

Срцето може да биде метафорично претставено и како објект со граници, во чија близина може да се сместуваат личности, настани, идеи и сл. Кон она што нашло место блиску до срцето, се гаат позитивни чувства:

- close / dear / near to sb's heart 'е до голема важност за некогo'

Макед.: блиску му е до срце, мило му е на срце, на срце му лежи, при срце му е

Покрај споменатата метафора, во примеров има и метонимија: делот стои за целината – срцето го претставува човекот, она што е важно за него.

Сличен на овој фразем, само со вклучување и на субјектот, оној кој го поседува срцето е и фраземот:

- take something to heart

Макед.: земе нешто на срце / земе нешто при срце / земе нешто на душа

Вообичаеното значење, регистрирано и кај Hornby (2006: 692) е 'се вознемири, се загрижи поради нешто, обично нешто што го рекол или сторил некој друг'.

Метафорично, срцето е објект што може некому да се дава и што има одредено место каде што стои. Изместувањето на срцето од неговото место е знак за страв (*Му отоде срцето во петици.*) или за радост (разговорно: *Ќе му искочи срцето /од радост/*).

- give your heart to somebody 'ја даде својата љубов на некоја личност'

Макед.: му го (пре)даде срцето

Во овој фразем се среќаваме со когнитивните процеси метонимија – срцето стои за чувствата, особено чувството на љубов и метафора – срцето е (вреден) предмет што може да се даде.

- sb's heart is in their mouth 'некој се чувствува вознемирено или исплашено'

- sb's heart is in the right place 'нечии намери се љубезни и чесни иако понекогаш некој прави погрешно нешто'

Македонскиот фразем: *Му дојде срце на место*, иако сличен со англискиот, има поинакво значење: 'се смири, се ослободи од грижи'. Ова е редок пример во кој постои сличен меѓу македонскиот и англискиот фразем, но значењата им се различни. Во англискиот фразем, кога срцето е на вистинско место се означува дека и чувствата на човекот се на вистинско место – позитивни: љубов, чесност, искреност...

2.3. Фраземи во кои среќаваме персонификација

- your heart goes out to somebody 'сочувствуваш силно со некогo'

- to your heart's content: *a supervised play area where children can run around to their heart's content*

Макед.: колку ти срце сака / колку ти душа сака

3. ЗАКЛУЧОК

Фраземи не се само јазични изрази во кои се среќаваме со стилски фигури. Според принципите на когнитивната лингвистика, метафоричните и метонимиските процеси што ги среќаваме кај фраземи говорат за нашиот концептуален систем: како функционира и како е структуриран. Тој концептуален систем ја отсликува реалноста која нè опкружува, резултат е на културата во која живееме и како што авторите на когнитивната лингвистика покажуваат (Lakoff and Johnson 2006: 139-146) таа реалност може да се менува со навлегување на нови концептуални метафори.

Срцето е средиштето на човекот. Центарот на неговите мисли, чувства, желби. Тоа го покажуваат и фраземи во кои се сретнаваме со процесот на метонимија: срцето стоеше за целокупниот човек, неговата суштина, чувства, љубов, сочувство, совест. Дури сретнаваме и два фраземи во кои срцето беше персонифицирано – срцето беше прикажано како човек(от). Во фраземи во кои среќаваме метафора, срцето беше прикажано како контејнер на позитивни чувства (искреност, љубов...). Чувствата може да се дадат некому, па така може да се даде и срцето. Она што е при срце е драго, мило, а она што се зема на срце загрижува. Во македонскиот јазик, кога срцето е некому на место, сè е во ред. Иако за фраземи се зборува дека се непреводливи од еден на друг јазик, она што ние го забележавме, а во врска со фраземи што ја содржат компонентата *срце* е дека речиси се идентични во англискиот и во македонскиот јазик. Тоа не зборува само за блискост на културите, туку за универзалност во устројството на душевниот живот кај човекот. Оваа реалност на речиси идентичен начин го структурирала концептуалниот систем во македонскиот и во англискиот јазик кој се одразил и во структурирањето на јазичните изрази – фраземи

ЛИТЕРАТУРА

- [1] С. Бојковска, Л. Минова-Гуркова, Д. Пандев, Ж. Цветковски, Општа граматика на македонскиот јазик, Скопје: Просветно дело, 2008.
- [2] З. Муркоски, Речник на македонскиот јазик, Скопје: Филолошки факултет „Б. Конески“, 2005.
- [3] Толковен речник на македонскиот јазик Р-С, том V, Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, 2011.
- [4] J. E. Grady, Theories are buildings – revisited, *Cognitive linguistics* 8 (4), pp. 267-290, 1997.
- [5] A. S. Hornby, *Oxford Advanced Learner’s Dictionary of Current English*, Oxford: Oxford University Press, 2006.
- [6] Z. Kövecses, *Metaphor. A Practical Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- [7] G. Lakoff and M. Johnson, *Metaphors we live by*, Chicago-London: The University of Chicago Press, 2003.
- [8] D. Maček, Neka pitanja o definiciji idiomatskih fraza, *Filologija* 20-21, pp. 263-276, 1992-1993.
- [9] J. Matešić, O poredbenom frazemu u hrvatskom jeziku, *Filologija* 8, pp. 211-218, 1978.
- [10] M-M. Stanojević i J. Parizoska, Konvencionalne konceptualne metafore i idiomatičnost, *Semantika prirodnog jezika i metajezik semantike (zbornik)*, Zagreb-Split: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, pp. 701-712, 2005.
- http://www.academia.edu/24264755/Konvencionalne_konceptualne_metafore_i_idiomati%C4%8Dnost_Conventional_conceptual_metaphors_and_idiomacity
- [11] N. Vajs i M. Žic-Fuchs, Definicija I frazem u jednojezičnom rječniku, *Filologija* 30-31, pp. 363-368, 1998.

THE SPEECH ACT OF REQUEST AND THE MODIFICATION OF REQUESTS

Biljana Ivanovska PhD

Marija Kusevska PhD

Nina Daskalovska PhD

Faculty of Philology, UGD, Stip biljana.ivanovska@ugd.edu.mk; marija.kusevska@ugd.edu.mk;
nina.daskalovska@ugd.edu.mk

Abstract: In this paper, we present the analysis and the research results of the project entitled "The role of explicit instruction in developing pragmatic competence in learning English and German as a foreign language" ("Die Rolle der expliziten Anweisungen für den Erwerb der pragmatischen Kompetenz im Englischen und im Deutschen") performed at the Faculty of Philology, which was carried out because of the increased interest in pragmatics and pragmatic studies of teaching and acquiring a foreign language (English and German). In the center of this research paper, the speech act of request is considered and our attempt is to define the parts of this act, supported by examples provided by our respondents - students from the English and German departments at the Faculty of Philology in Stip. The analyses examine the components of this speech act, such as an appeal, additional elements for expression of this speech act, the head of the speech act, the internal modifiers, as well as a detailed review of the internal and external modifiers so that we can see which are the most used items. Our analysis further focuses on the syntactic downgraders and their function, which are used to express the speech act of request, as well as their specificity in the mother tongue and in the foreign language, as well. The results are confirmed by test examples received by the discourse completion test (DCT), and also by examples derived from other instruments for testing and assessing pragmatic competence (e.g. role plays).

Keywords: speech act of request, modification, syntactic downgraders.

ГОВОРНИОТ ЧИН БАРАЊЕ И МОДИФИКАЦИЈА НА БАРАЊАТА

Д-р Билјана Ивановска

д-р Марија Кусевска

д-р Нина Даскаловска

Филолошки факултет, УГД, Штип biljana.ivanovska@ugd.edu.mk; marija.kusevska@ugd.edu.mk;
nina.daskalovska@ugd.edu.mk

Апстракт: Во овој труд се претставуваат истражувањата и резултатите од проектот насловен „Улогата на експлицитните инструкции за стекнување прагматичка компетенција при учењето англиски и германски јазик“ (The role of explicit instruction in developing pragmatic competence in learning English and German as a foreign language), проект кој се изведува на Филолошкиот факултет при Универзитетот „Гоце Делчев“ во Штип, а кој се постави за истражување заради зголемениот интерес за прагматиката и прагматичките проучувања кај изучувачите на странски јазик (англиски и германски). Во центарот на истражувањата на овој труд се наоѓа говорниот чин *барање* како и нашиот обид да се определат елементите од кои што се состои барањето, поткрепени со примери добиени од испитаници – студенти од Филолошкиот факултет од Штип. Анализите се насочуваат кон испитување на составните делови на овој говорен чин, како на пример: апел, помошни елементи за изразување на барањето, глава на говорниот чин, внатрешни модификатори, како и детален преглед на внатрешните и надворешните модификатори за да се увиди кои се најчесто употребувани елементи. Нашата анализа се насочува понатаму кон испитување на синтаксичките ублажувачи и нивната функција кои се користат за изразување на говорниот чин барање, како и нивната специфичност во мајчиниот и во странскиот јазик. Испитувањата се потврдуваат со примери од тестот за дискурсна анализа (DCT), како и со примери добиени од инструментот за испитување и оценување прагматичка компетенција игра по улоги (role plays).

Клучни зборови: говорен чин барање, модификација, синтаксички ублажувачи.

1. ВОВЕД

Со овој труд се обидуваме да ги претставиме анализите и истражувањата кои се спроведуваат во рамките на проектот под наслов „Улогата на експлицитните инструкции за стекнување прагматичка компетенција при учењето англиски и германски јазик“ ("The role of explicit instruction in developing

pragmatic competence in learning English and German as a foreign language" / "Die Rolle der expliziten Anweisungen für den Erwerb der pragmatischen Kompetenz im Englischen und im Deutschen") - проект што се изведува на Филолошкиот факултет при Универзитетот „Гоце Делчев“ во Штип. Се даваат и објаснуваат основните карактеристики на говорниот чин *барање*, потоа се претставува изборот на перспективата кој претставува важен аспект во однос на варијантите за искажување на барањата. Барањата можат да бидат ориентирани кон говорникот, кон слушателот, можат да бидат искажани од заедничка перспектива, или од една безлична перспектива. Во обид да ја изберат соодветната форма или стратегија при изразувањето на говорниот чин *барање*, сметаме дека во наставата по странски јазик и усвојувањето на еден странски јазик би требало да се обрне поголемо внимание не само на изучувањето на функциите на овој говорен чин, туку и на неговото соодветно изразување во одредени комуникациски ситуации, а за сето тоа потребно е да се познаваат составните елементи на овој говорен чин, како и надворешните и внатрешните модификатори кои се користат при изразување на одредено барање. Говорните чинови треба да се изучуваат заедно со јазикот како структура, со неговата култура, општествените услови во системот и различните контекстуални и социолошки фактори кои влијаат во изборот на соодветната стратегија за изразување на одредениот говорен чин. Само во тој случај, ќе можеме да очекуваме од нашите ученици и студенти да ги совладаат и усвојат соодветно говорните чинови и ќе можат полесно да ги надминат грешките кои би можеле да се јават во комуникацијата со изворните говорители на странскиот јазик, што би овозможило успешна комуникација и дејствување со изучуваниот јазик.

2. ТЕОРЕТСКИ ПОСТАВКИ

Голем број лингвисти го истражуваат *барањето* како говорен чин и неговите основни карактеристики (Engel U. 1991, 2004; Searle J.R. 1979; Mey 2001; Ellis 1994; Blum-Kulka, House & Kasper 1989 et.al.). Елис (Ellis, 1994: 167) издвојува посебни интеракциски, илокуциски и социолингвистички карактеристики на барањата. Под *интеракциски* карактеристики тој го наведува фактот дека барањата имаат иницијативна функција во дискурсот и дека можат да се изразат само со една реплика меѓу соговорниците. Како илокуциски фактори тој го наведува фактот дека говорителот сака да му излезе во пресрет на соговорникот, додека главниот дел на барањето може да стои независно од сите други елементи на истото и тоа може да биде изразено директно и индиректно. Барањата можат да подлежат на директна или индиректна модификација. Говорителот има намера да го доведе соговорникот во состојба на одредено дејствување. Во германскиот јазик често се употребуваат експлицитни перформативни изрази за искажување на одредено барање, додека во македонскиот јазик нивната употреба покажува помала честота²⁰⁵. Изборот на перспективата претставува важен аспект во однос на можните варијанти за искажување на барањата. Барањата можат да бидат ориентирани кон говорникот (*Kann/Darf ich ein Glas Wasser haben?*), кон слушателот (*Können Sie mir ein Glas Wasser bringen?*); можат да бидат искажани од заедничка перспектива (*Können wir das machen?*), или од една безлична перспектива (*Es muss gemacht werden*).

3. МОДИФИКАЦИЈА НА БАРАЊАТА

Од примерите ексцерпирани од тестот на дискурсна анализа (DCT), добиени од нашите испитаници-студенти од Филолошкиот факултет, се обидуваме да ги определиме деловите од кои се состои барањето:

Ја разгледуваме следнава ситуација:

Пр.: DE: *Herr Professor, vorige Woche habe ich Ihre Vorelesung verpasst und konnte Ihnen meine Seminararbeit nicht mitbringen, so wollte ich Sie jetzt fragen, ob ich Ihnen meine Seminararbeit nächste Woche weiterleiten kann?*

МК: *Професоре/господине, минатата недела го испуштив предавањето и не можев да Ви ја предам семинарската работа, на сакав да Ве прашам дали ќе може следниот час да Ви ја донесам мојата семинарска?*

Горенаведениот пример во форма на барање содржи: *апел* (*професоре, господине* (во македонскиот јазик почесто се обраќаат студентите со *професоре* отколку со *господине професор* (многу ретко или воопшто не) / *Herr Professor*), помошен елемент кој стои пред главата на чинот (*минатата недела го испуштив*

²⁰⁵ Примерите се земен од анализите спроведени со студентите по германистика од Филолошкиот факултет при УГД, кои беа вклучени во проектот: „Улогата на експлицитните инструкции за стекнување прагматичка компетенција при учењето англиски и германски јазик“.

предавањето / vorige Woche habe ich Ihre Vorelesung verpasst), глава на чинот (*дали ќе може следниот час да Ви ја донесам семинарската работа / ob ich Ihnen meine Seminararbeit nächste Woche weiterleiten kann*), опциски модификувана со синтаксички ублажувачи (па сакав да Ве замолам/прашам / *so wollte ich Sie jetzt fragen/bitten*), или со засилувачи или помошни елементи кои доаѓаат по главата на чинот.

Anelom/der Appell служи за повикување на соговорникот од страна на говорителот со цел да воспостави контакт со него. Соговорникот може да се повика со: презиме (*Meier!*), име (*Peter!*), прекар (*Tropfen!*), именувања за умилкување (*Schatz!*), покажување нежности, или навредливи имиња, привлекувачи на внимание (*So, guck mal!*), заменки (*du, Sie*) или комбинација од наведените елементи.

Помошните елементи служат за подготвување на соговорникот за изразеното барање. Тие се надворешни модификатори и можат да ја ублажат или да ја засилат наметнувачката сила на барањето. Главата на чинот е всушност главниот дел на говорниот чин *барање* и може да стои независно од другите елементи.

Внатрешни модификатори - главниот дел на барањето (главата на чинот) може да биде модификувана внатрешно од синтаксички ублажувачи и од лексички и фразни ублажувачи и/или засилувачи. Модификацијата се изведува во овој случај во самата глава на чинот. Оваа модификација е претставена, главно, преку елементи чија употреба не е неопходна или суштинска за самиот наведен исказ и испуштањето на било кој ваков елемент не влијае врз прагматичката потенцијност на изразот. Овие елементи можат да функционираат како средства за сигнализирање и како социопрагматички средства кои имаат удел врз општественото влијание што го пренесува самиот исказ. Улога на ублажувачи или засилувачи можат да имаат внатрешните модификатори, како социопрагматичките средства. Главата на чинот може да биде модификувана од синтаксичките ублажувачи, со што се ублажува силата на барањето. Овие синтаксички средства се дел од структурата на јазикот и се специфични за секој јазик посебно. Соговорникот може да го отвори своето барање преку пропозициска негација (*Нели требааш да ја донесете семинарската минатата недела? / Sollten Sie nicht Ihre Seminararbeit vorige Woche mitbringen?*), за разлика од исказот *Требааш да ја донесете минатата недела Вашата семинарска работа / Sie sollten Ihre Seminararbeit vorige Woche mitbringen* – што имплицира заповед.

Синтаксичките ублажувачи ја модификуваат главата на чинот внатрешно преку ублажување на наметнувачката сила на барањето со синтаксички средства. Тие можат да се јават во форма на прашање (*Können Sie / Kannst du / Ist es möglich/ можете ли/можеш ли/можно ли е*), потоа во форма на негација на подготвителни околности (*Solltest du nicht deine Seminararbeit heute mitbringen? / Нели требааш денеска да ја донесеш семинарската работа?*), потоа во форма на условна фраза (*Möchten Sie / Würden Sie bitte die Seminararbeit an Herrn Professor an meiner Stelle übergeben? / Би сакал ли да ја предадеш семинарската работа на професорот наместо мене (ако не ти претставува голем проблем, се разбира)*), потоа преку маркерот за траен вид (*Се прашувам/размислувам, дали би можел.../ Ich überlege mir, Ich frage mich ob...*). Понатаму, формите за минато време имаат ублажувачка функција доколку се однесуваат на сегашноста (*Ich wollte dich bitten.... / Сакав да те замолам, со значење сакам да те замолам /cega/*).

4. ЗАКЛУЧОК

Од разгледувањата за надворешните и внатрешните модификатори за барањата се наметнува прашањето дали постои поврзаност помеѓу изборот на внатрешната и надворешната модификација. Во основа, внатрешната модификација претставува задолжителен избор, додека надворешната е опциски избор при употреба на конвенционално индиректна стратегија на изразување на барањата.

Помошните елементи и надворешната модификација се употребуваат независно од внатрешните контекстуални карактеристики на главата на чинот. Оцената на барателот, општествените и културните фактори ќе ја одредат употребата на надворешните и внатрешните модификатори. Надворешните модификатори се покажаа како подолги и поексплицитни. Резултатите покажаа и искуствата говорат дека изучувачите на странскиот јазик користат долги и преголеми објаснувања и оправдувања пред да го изразат барањето. Учивоста во германскиот јазик беше изразена главно со *bitte* (*ме, ве молам*), што како модален израз има многу компликувана и специфична употреба. Овој јазичен елемент го сретнавме како самостојна единица или реченичен прилог кој многу често се употребува посебно во германскиот јазик (се забележува негова фреквентна употреба и како глагол), (а многу поретко е употребен во македонскиот јазик) */Bitte, mach die Tür zu; Ich bitte Sie... ; Mach die Tür zu, bitte; Ich würde dich bitten.../*.

Истражувањата треба да откријат врска меѓу внатрешната и надворешната модификација. Внатрешните модификатори се полесни за употреба бидејќи се пократки и поекономични, додека надворешните се подолги и поексплицитни. Се покажува дека изучувачите во своите изразувања на овој говорен чин употребуваат објаснувања и оправдувања кои се долги пред да го изразат барањето, најверојатно како

резултат од потребата да бидат јасни и експлицитни во комуникацијата со изворните говорители на странскиот јазик кој го изучуваат. Како лексички ублажувач често се среќава *bitte / me, ve молам*, со што се покажува дека говорителот се грижи за степенот на наметливост кон соговорникот. Изворните говорители употребуваат многу почесто *bitte* отколу говорителите на македонскиот јазик, што сметаме дека е најлесен за употреба лексички ублажувач кога сакаме да бидеме учтиви. Секако, врз употребата на надворешните и внатрешните модификатори ќе влијаат и видот на ситуацијата и општествените и културните фактори на соговорниците.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Bardovi-Harlig, Kathleen (1999). Exploring the interlanguage of interlanguage pragmatics: A research agenda for acquisitional pragmatics. *Language Learning* 49, 677-713.
- [2] Blum-Kulka, Shoshana; House, Juliane & Kasper, Gabriele (1989). *Cross-cultural pragmatics: requests and apologies*. Norwood: Ablex Publishing Corporation.
- [3] Ellis, R. (1994): The study of second language acquisition. Oxford: Oxford University Press.
- [4] Engel, Ulrich (1991): Deutsche Grammatik. 2., verbesserte Auflage. Heidelberg: Julius Groos-Verlag (& Budapest: Múzsák Kiadó, 1992).
- [5] Engel, Ulrich (2004): Deutsche Grammatik. Neubearbeitung. München: Iudicium Verlag.
- [6] Faerch, Claus. & Kasper, Gabriele (1983). *Strategies in interlanguage communication*. London: Longman.
- [7] Fraser, Bruce (2010). Pragmatic competence: The case of hedging. In G. Kaltenböck, W. Mihatsch, & S. Schneider, *New Approaches to Hedging* (pp. 15-34). Bingley: Emerald.
- [8] Hentschel E. & Weydt H. (2013). *Handbuch der deutschen Grammatik*. 4. Auflage. De Gruyter. Berlin/Boston.
- [9] Kusevska, Marija, Neskovska S., Trajkova Z., Smičkovska F., (2014). *Govorni činovi*. Akademski pečat. Skopje.
- [10] McNamara, F. Tim & Roever, Carsten (2006). *Language testing: The social dimension*. Oxford, UK: Basil Blackwell.
- [11] Mey, L.J. (2001). *Pragmatics*. Oxford: Blackwell Publishing.
- [12] Olshtain, Elite & Blum-Kulka, Shoshana (1985). Cross-cultural pragmatics and the testing of communicative competence. *Language Testing* 2 (1), 16-30.
- [13] Searle J. R. (1979): *Expression and meaning*. Cambridge: Cambridge University Press.

LINGUISTIC ASPECTS OF EXPRESSION IN THE MEDIA AND THEIR IMPACT ON EDUCATION

Blaga Paneva, MA

Bureau for Development of Education, Skopje, Republic of Macedonia

blagapaneva@yahoo.com

Abstract: Linguistics studies language as a communication tool. The exchange of information can be presented in oral and written form. In both cases it is especially important to observe spelling, pronouncing norms and all change to be explained in an appropriate manner. This interaction may be at different levels, through different styles, in many scientific areas, by various age categories of speakers who have different educational level. Language use in the media, from the linguistic perspective and its impact in education, is important from phonological and phonetic point of view, i.e. as it associates physical characteristics of speech with the sounds (phonemes). Though different media, while listening to radio and watching television, or using other electronic media (Internet) one notices /listens to the language expression, which is very different from the written text. If we take into consideration the fact that any text that will be written (and read) should be checked by a lecturer, then it is unacceptable the language expression to sound differently from the text that is read individually. Listening to the participants in the media in many cases their mode of expression (willing to admit or not) affect the proper practice of speech / expression / language. These expressions, in some language environments, even suppress spelling norm, identifying a new language code, which cannot make linguists indifferent. Thus, there is a danger of, generally speaking, breaking the language norm, which can lead to misunderstanding of the presented information, or there is a risk to lose some of the meanings of words, certain words, word groups, even voice. The most symptomatic is the use of / s / and forms of words in which there is trimming in sonority, which is then improperly transferred into the written text.

Keywords: education, language, media, phonetics, phonology

ЛИНГВИСТИЧКИТЕ АСПЕКТИ НА ИЗРАЗУВАЊЕТО ВО МЕДИУМИТЕ И НИВНОТО ВЛИЈАНИЕ ВРЗ ОБРАЗОВАНИЕТО

Блага Панева

БРО – Скопје, Република Македонија blagapaneva@yahoo.com

Резиме: Лингвистиката го проучува јазикот како средство за комуникација. Размената на информации може да биде претставена по устен и писмен пат. И во едниот и во другиот случај особено е важно да се почитуваат правописно-правоговорните норми и сите настанати промени да бидат објаснети на соодветен начин. Таа интеракција може да биде на различни нивоа, преку различни видови стилови, во голем број научни области, од возрастните категории говорители кои имаат различно образовно ниво. Употребата на јазикот во медиумите од лингвистички аспект и влијанието во образованието се важни од фонетска и фонолошка гледна точка, т.е. преку поврзување на физичките карактеристики на говорот со звуците (фонемите). При следењето на медиумите на радио и телевизија и другите електронски медиуми (интернет) го воочуваме/слушаме јазичниот израз, кој е многу поразличен од пишаниот текст. Ако тргнеме од фактот дека секој текст којшто ќе биде напишан (и прочитан) треба да биде проверен од лектор, тогаш недозволиво е јазичниот израз да звучи многу поразично од текстот којшто индивидуално ќе го прочитаат. Слушајќи ги учесниците во медиумите во голем број случаи нивниот начин на изразување (сакале тоа да го признаеме или не) влијае врз правилното практикување на говорот/изразот/јазикот. Тие изрази во одредени јазични средини дури ја потиснуваат правописната норма, идентификувајќи се во нов јазичен код, којшто не ги остава рамнодушни лингвистите. На тој начин постои опасност од, условно кажано, рушење на јазичната норма, се внесува недоразбирање при пренесувањето на информациите и постои опасност од губење на некои значења на зборовите, на одредени зборови, зборовни групи, па дури и гласови. Најсимптоматична е употребата на /s/ и формите на зборовите во кои има едначење по звучност кое потоа неправилно се пренесува во писмен текст.

Клучни зборови: Образование, јазик, медиуми, фонетика, фонологија.

1. ВОВЕД

Овој труд ќе го започнеме со една реченица од книгата „Општа лингвистика“ на Фердинанд де Сосир. Тој во втората глава од оваа книга поставува едно обично прашање, на кое самиот го дава одговорот. „Каква е користа од лингвистиката? Малку луѓе за тоа имаат јасна идеја...но очигледно е за лингвистичките прашања да се интересираат оние кои ги проучуваат текстовите, како историчарите, филозофите итн. Уште поочигледно е нејзиното значење за општата култура: во животот на поединецот и општеството говорот е фактор поважен од секој друг. Неговото изучување не може да биде работа само на неколку специјалисти.“²⁰⁶ Постојаните допирни точки помеѓу различни науки од различен аспект го даваат влијанието на јазикот, а во ерата на напредокот на технологијата многу поизразено е паралелното поврзување и начинот на кој се пристапува при анализите. Информациите треба да се разгледуваат од два аспекти: аудио и визуелно, т.е. како говор и како напишан текст. Артикулацијата понекогаш има директно влијание на пишаниот израз, додека во одедени случаи може како снимен аудио материјал да се анализира преку апарати кои можат да ја мерат фреквенцијата на гласноста изразена во децибели. Од суштинско значење е да се напомене дека звучните и беззвучните согласки се различни по должина, т.е. беззвучните согласки се подолги од соодветниот звучен парник и факторот време во ваквите случаи се поврзува со акцентот којшто е особено важен при артикулацијата. Промениите коишто настануваат во јазикот при пренесување информација од медиумите треба да бидат третирали со особено внимание, особено ако истите ги следи популација која се школува и која може директно во образованието да ги применува информациите кои ги добива од тие медиуми.

2. ФОНЕТСКО-ФОНОЛОШКИ АСПЕКТИ

Иако јазикот и писмото се два различни системи на знаци, сепак причината за постоењето на писмото е да го претставува/покажува/ определува јазикот. Напишаното се меша со изговореното иако при тоа мешање треба да се внимава во кој обем и како гласовниот знак се поврзува со напишаното. Лингвистите упатуваат на тоа дека јазикот има своја усна традиција која е независна од писмото, но многу е попостојана. При нашето истражување на говорот и пишаниот текст посебно внимание посветивме на начинит на усвојување на областа фонетика во основното образование каде што е неопходно учениците прво да ја усвојат азбуката (констатирано е дека одреден број не знаат наизуст да ги набројат сите букви во македонската азбука, дури и некои да не знаат дека има 31 буква).

Понатаму, во голем број текстови констатирано е дека зборовите кои завршуваат на *в*, а се едносложни, како по правило во писмен текст се пренесуваат со *ф* (пр. *прв, врв, црв, крв, страв, грав, орев...*) За полесно усвојување на знаењата при едначењето по звучност неопходно е да се распоредат парниците на звучните и беззвучните согласки бидејќи учениците тешко ги запаметуваат звучните и беззвучните согласки, а за лесно и трајно запаметување на извесни факти, податоци и појави се користат мнемотехнички својства (мнемотехника од грчки *mnema* –паметење и *texne*-постапка). Едно од мнемотехничките средства е таблицата. Во овој труд нема детално да го анализираме начиниот на усвојување на знаења на овој начин бидејќи предмет на интерес е почитување на нормата на стандардниот јазик, особено во образовниот процес. Учениците своите ставови треба да ги градат согласнасо насоките од наставните програми по македонски јазик каде што е јасно дефинирано кои цели треба да се постигнат и со кои дидактички средства. Дискриминацијата на гласовите од аспект на звучност-беззвучност започнува уште во основното образование и со секоја наредна година се надополнуваат и прошируваат знаењата кои треба учениците да ги усвојат. Начинот на примена на усвоените знаења следува во продолжение преку компарирање со содржини од медиумите.

3. ЈАЗИКОТ ВО МЕДИУМИТЕ

Улогата на медиумите-пишани и електронски не се движи во насока каква тема за обработка одбрал весникот, интернет порталот, бев-страницата, туку каков е јазикот на којшто е напишан или прочитан текстот, дали тој текст има влијание врз популацијата и за кое население според возраста е наменета информацијата.

Селекцијата се врши според следните услови:

1. каков јазик се употребува,
2. какво е социјалното влијание,
3. поттикнување емпатија за одредени прашања актуелни за училишната младина,

²⁰⁶ De Sosir, F. *Opšta lingvistika, (drugo izdanje)*, Beograd, Nolit, (1977).

4. известување за настани од јавен интерес, особено од образовната сфера,
5. влијание во развојот на науката за јазик.

Вестите, информациите, дебатните емисии, контактните емисии не можат да ја третираат информацијата на ист начин. Од особена важност се прашањата: Што се селектира? Каде се дистрибуира? Како се дистрибуира? Сите овие прашања се поврзани со едно општо: Зошто го правиме тоа?

Во културата, политиката, спортот, екологијата и друго се формулираат јасни предлози за истражување преку статии кои може директно да бидат поврзани со наставните програми во основното, па дури и во средното образование. Во врска со изворите на информации се препорачува да бидат поставени прашањата: Што знаете? Што сакам да знам? Што научив?

Знаењата треба да бидат применливи во средината и да нудат можности за нови сознанија за тоа што да се подобри и која е фреквенцијата на грешките при изразувањето, независно од тоа дали станува збор за усно или писмено изразување.

4. ВЛИЈАНИЕТО ВО ОБРАЗОВАНИЕТО

Особеностите на логичното акцентирање се важни и се поврзани со јасниот израз на учениците при читањето, интервјуирањето, поставувањето прашања и сл. Македонскиот акцент паѓа на третиот слог од крајот на зборот и поголем број од испитаниците имаа потешкотии при совладување текст во кој треба да се истакнат главните зборови во реченицата, а тоа се постигнува со логично акцентирање. Овој специфичен белег не се почитува доволно, особено ако станува збор за акцентските целисти кога зборовите не се подведуваат под еден акцент туку секој збор посебно се интерпретира под изговор дека „звучи смешно“. Особеностите на логичното акцентирање се неисцрпни. Како нешто најтешко во читањето или совладувањето на текстот е прашањето кои зборови во реченицата се главни и како треба да се истакнат.

Еднословните и двословните зборови се изговараат со продолжен акцент, а во повеќесловните акцентот е поенергичен (сп. *п^рâв*, *б^рâишно*, но *п^остела*, *г^рâдина*, *одв^еди го*, *одвед^ете го* и сл.) За продолженото звучење на нагласените слогови игра улога и квалитетот на вокалите. Затворените вокали *e*, *и*, *o*, *y* се изговараат повеќе под акцент отколку отвореното */a/*. Продолженото звучење зависи и од видот на слоговите. Отворените слогови се полесни, а затворените потешки и малку попродолжени.

Причините поради кои се јавува несогласување меѓу изговореното и напишаното можат да бидат од ареален и етимолошки карактер. При изговорот буквите нерационално се даваат во графијата, особено ако има колебање во пишувањето, иако во македонскиот јазик како се зборува така треба и да се пишува. Проблем во овој случај предизвикува гласот *s*, којшто во македонскиот јазик својот звучен парник го пронашол во *ц*, но многу често во пишувањето се меша со *з*. (пр. *звезда*, *звоно* и др.)

Последиците можат да бидат и од психолошка природа при несоодветен изговор на одредени гласови: *p*, *л*, *м*, *н*, *ш* (назален изговор, лабијален изговор, шушкање и сл.) Деформациите се својствени за секој јазик и тие може да бидат поголеми ако правилно не се изговараат одредени гласови во непосреден допир, при тоа не водејќи сметка за промената едначење по звучност. Покрај исклучоците од правилата за едначење на согласките по звучност утврдени според правилото, укажуваат на тоа дека едначењето по звучност не треба да се врши кај броевите кои завршуваат на незвучната согласка */t/* кога зад неа доаѓа звучната согласка */g/* или */d/*. Во случаи кога имаме сложенка од тие броеви и збор што почнува со */t/* како звучна согласка или звучната согласка */d/* едначењето по звучност не се одбележува. На пр. кај зборовите: петгодишен, петнаесетгодишен, триесетгодишен и сл., а во вториот случај шестдневен, дванесетдневен, педесетдневен и др. Ако, сепак го применуваме правилото за едначење по звучност тогаш би напишале педгодишен и педдневен, шезгодишен и шездневен. Во овој случај и не сме далеку од реалноста бидејќи во праксата среќаваме и вакви случаи.

Сепак, медиумските содржини не се поетски текстови и потребно е да им се посвети особено внимание, затоа што јазикот е жива материја и ако некои промени да се случуваат со поголема фреквенција потребно е да се размислува и за продуктивна промена на правописно-правоговорната норма.

5. ЗАКЛУЧОК

Потенцирајќи ја улогата на медиумите во образованието (во основното образование има програмско подрачје Медиумска култура) особено е важно кај младите луѓе да се развива навика за читање – аспект кој во последно време не е на завидно ниво и соодветно да се следат емисиите кои се презентираат било на радио било на телевизија. Начинот на унапредување на важноста на медиумите може да се постигне и преку новинарските секции кои се формираат во училиштата при што се поттикнува важноста на новинарската слободна етика и исполнување на основните задачи: употребата на информациите кои ги

пласираат медиумите и презентација на коректен јазик. Исполнувањето на задачите ќе биде на начин на кој учениците по добивањето на инфомациите надвор од училиштето во прв план ќе ја избегнат изолацијата од конкретни информации, потоа преку јасноста/ разбирливоста ќе го доближат времето и просторот и особено е важна социјалната функција бидејќи протокот преку интернет е најбрз, но со најголема опасност од јазични грешки. Медиумската сфера подразбира примање, но и презентирање информации, пристапност и можност од нив да се учи критички по пат на анализа.

ЛИТЕРАТУРА

- De Sosir, F. Opšta lingvistika, Beograd, Nolit, str. 66, 1977.
- Ivić, M. Pravci u lingvistici, Tiskarna ČGP „Delo“, Ljubljana, 1983.
- Видоески, Б., Димитровски, Т., Конески, К., Угриновска-Скаловска, Р., Правопис на македонскиот литературен јазик, Просветно дело, Скопје, 1979.
- Димитрова, Л., Кирјазовска-Јовановиќ, Н., Лексикон, Матица Македонска, Скопје & Мелбурн, 1999.
- Конески, Б. Историја на македонскиот јазик, Култура, Македонска книга, Мисла, Наша книга, Скопје, 1981.
- Конески, Б. Граматика на македонскиот литературен јазик, Култура, Македонска книга, Мисла, Наша книга, Скопје, 1981.
- Митева, Д. Литературен збор, XXXVII, книга 1-2, Скопје, стр. 119-126
- Министерство за образование и наука и Биро за развој на образованието, Наставна програма по македонски јазик и литература за петто одделение, Скопје, 2008.
- Министерство за образование и наука и Биро за развој на образованието, Наставна програма по македонски јазик и литература за шесто одделение, Скопје, 2008.
- Министерство за образование и наука и Биро за развој на образованието, Наставна програма по македонски јазик и литература за седмо одделение, Скопје, 2008.
- Министерство за образование и наука и Биро за развој на образованието, Наставна програма по македонски јазик и литература за осмо одделение, Скопје, 2009.
- Министерство за образование и наука и Биро за развој на образованието, Наставна програма по македонски јазик и литература за деветто одделение, Скопје, 2009.
- Савицка, И. Спасов, Љ. Фонологија на современиот македонски стандарден јазик, Детска радост, Скопје, 1998.

HEALTH TOURISM – A NEW CHALLENGE FOR ALBANIA

Olta Nexhipi, PhD

“Aleksander Moisiu” University, Faculty of Business, – Durrës, Albania

olta.nexhipi@gmail.com

Entela Velaj, PhD

Universiteti “Aleksander Moisiu” Faculty of Business, – Durrës, Albania

entelavelaj@yahoo.com

Abstract: Health tourism is one of the newest tourism trends nowadays. Health tourism is the term commonly used to describe people traveling outside their home country for medical treatment. Patients may pursue medical care abroad for a variety of reasons, such as decreased cost, a preference for care from providers from a similar culture, or to receive a procedure or therapy not available in their country of residence.

In today's changing economic environment countries should find ways to survive the economic crises and to find trends that produce income. In such conditions Albania as a country with natural attractions and human resources has the chance to position its self in the new tourism trend, health tourism. Another important attractive factor for Albania is the decreased cost with which service are offered.

Records and data show that people travel to Albania to profit from the convenient prices of dental services but this data still can be elaborated and increase if there is interest from the foreigners and people that leave outside Albania.

The focus of this paper is to understand why tourist should come to Albania to profit from the health tourism, especially dental tourism, and what the profits of Albania from this process are.

To complete this study we have interviewed 200 people visiting Albania in the period June - July 2016, the interviews were taken in the Tirana International Airport.

From the results we realized that Albania is an attractive country for dental tourism but it is not promoted for the services and the quality it offers.

Keywords: tourism, health, management, service

TURIZMI SHËNDETËSOR – NJË SFIDË E RE PËR SHQIPËRINË

Olta Nexhipi

Universiteti “Aleksandër Moisiu”, Fakulteti i Biznesit- Durrës, Shqipëri

olta.nexhipi@gmail.com

Entela Velaj

Universiteti “Aleksandër Moisiu”, Fakulteti i Biznesit- Durrës, Shqipëri

entelavelaj@yahoo.com

Abstrakt: Turizmi shëndetësor është një nga trendet më të reja të turizmit në ditët e sotme. Termi turizëm shëndetësor I referohet të gjith atyre personave të cilët udhëtojnë jashtë vendit të tyre për të përfituar shërbime shëndetësore për arsye nga më të ndryshmet, si reduktim kostojë, përfitim I një shërbimi nga një kulturë tjetër, ose marrje e shërbimeve apo terapive të cilat nuk ofrohen nga vendi ku individit është resident.

Në botën e sotme përballemi me ndryshime të mëdha ekonomike dhe në këto kushte shtetet duhet te gjejnë forma për të shtuar të ardhurat e tyre. Kjo mund të bëhet duke shfrytëzuar më së miri kapacitetet dhe bukuritë natyrore të shtetit. Një tjetër mundësi që ofron shqipëria vjen nga cmimet që ajo ofron.

Të dhënat tregojnë se një numër I madh njerëzish udhëtojnë cdo vit drejt shqipëris për të përfituar shërbime shëndetësore, simos shërbime dentare, por gjithsesi ky numër nuk mjafton për të patur një impact në GDP e vendit.

Qëllimi i këtij punimi është të nxjerr në pah arsyet pse turistët e huaj duhet ta vizitojnë Shqipërinë si një destinacion shëndetësor dhe çfarë përfitimesh mund të kishtë shteti Shqipëtar nga ky shkëmbim.

Për përmbushjen e këtij punimi kemi intervistuar 200 persona në periudhën Qershor – Korrik 2016, në Aeroportin nderkombëtar të Tiranës, Shqipëri. Nga rezultatet arritëm në konkluzionin se shqipëria është një atraksion për turizmin dentar por që nuk është promovuar në mënyrën e duhur.

Fjalë Kyçe: turizëm, shëndet, menaxhim, shërbim

HYRJE

Shqipëria është një shtet i cili ofron shumë kapacitete në fushat shëndetësore. Sidomos në ato estetike. Për vite me rradhë janë matur rritje të të ardhurave gjatë periudhave të festive të fundvitit dhe sezonit veror në fushën e shërbimeve shëndetësore, sidomos në atë dentare. Me termin turist do të përkufizojmë çdo individ i cili hyn në një shtet tjetër ku nuk është resident për qëllime si; pushime, takim të të afërmeve, përfitim të shërbimeve shëndetësore, e kështu me rradhë. Gjatë periudhës që vizitojnë një vend turistët shfrytëzojnë në atë vend edhe shërbimet e ofruara prej tij. Nuk janë të rradha rastet kur individët nisen me qëllim kryesor përfitimin e shërbimeve shëndetësore për arsye kostojë të reduktuar. Turizmi dentar nuk është një concept i ri në fushën e turizmit por është një risi në fushën e turizmit në shqipëri. Filledat e para turizmi shëndetësor i ka patur që në kohët e lashta, kur njerëzit ndërmerrnin udhëtime të gjata për të shkuar në llixha për arsye curative, e më pas me rritjen e zhvillimit filluan të krijoheshin infrastruktura të posacme për të krijuar kushte nga më të mirat për këtë kategori turistësh.

Arsyeja pse kemi zgjedhur këtë temë është sepse ne e shikojmë këtë fushë të turizmit si shumë atraktive duke qënë se shqipëria ofron shumë kapacitetet njerëzor në fushën e shëndetësis dentare, madje me një cilësi shumë të lartë. Me anë të këtij materiali bazuar në të dhënat e mbledha ne do të procedojmë me rekomandimet të cilat mund të shfrytëzohen për të përmirësuar këtë fushë.

1. LITERATURA

Siç e përmendëm edhe më lartë turizmi shëndetësor nuk është një concept i ri pikërisht për këtë arsye ka shumë përkufizime të cilat i referohen atij. Por ende nuk ka një përkufizim standart mbi turizmin shëndetësor pasi ai ndryshon në varësi të përdorimit të tij. Gjithashtu sa herë i referohemi konceptit të turizmit shëndetësor ndëshei me një problem pasi jo të gjitha të dhënat ruhen, pasi jo gjithnjë individët të cilët lëvizin e deklarojnë qëllimin e lëvizjes së tyre. Koncepti i turizmit shëndetësor si përkufizim nuk është shumë i herëshëm ai ka filluar të përdoret për herë të parë në 2008 nga Deloitte, të cilët e përkufizuan turizmin shëndetësor si aktin e të udhëtuarit me qëllim përfitimin e shërbimeve shëndetësore.

Sipas McKinsey, 2008, kur qëllimi parësor i udhëtimit të një individi është të marr shërbime shëndetësore, edhe pse këto shërbime ofrohen nga shteti i tij, në një shtet tjetër i cili nuk është shteti i tij i rezidencës kemi të bëjmë me turizëm shëndetësor.

Me kalimin e kohës koncepti ka ardhur duke u zhvilluar dhe duke u përmirësuar dhe në këto kushte sipas Crooks (2010) quhet turist shëndetësor ai pacient i cili merr shërbime shëndetësore, por jo të urgjencës, në një shtet tjetër. Më së shumti ndërhyrje kirurgjikale.

Aktiviteti i ndërjegjshëm me anë të të cilit një individ nis një udhëtim me qëllim përmirësimin e imazhit të tij shëndetësor, përmirësimin e shëndetëit apo trupit të tij shpesh herë të kombinuar me relaksin dhe rigjenerimin e gjëndjes shëndetësore fizike dhe mendore dhe argëtimin është cilësuar si turizëm shëndetësor nga Ludoëiecki-Vikuk (2012). Turizmi shëndetësor ka disa kategori por der më të përhapurat mund të përmendim;

Turizëm dentar; është një nënndarje e turizmit shëndetësor dhe përfshin të gjithë ata individ të cilët plotësojnë kërkesat e tyre shëndetësore dentare në një vend tjetër jashtë lokalitetit ku jetojnë dhe e shoqërojnë marrjen e këtij shërbimi edhe me pushime. Turizmi dentar është shumë i zhvilluar duke qënë se teknologjitë e përdorura nëpër botë në ditët e sotme janë të zhvilluara njësoj.

Në pjesën më të madhe të rasteve njerëzit udhëtojnë për të marr këtë shërbim në vende të tjera për shkak të cmimit ose për shkak se ky shërbim nuk ofrohet në formën e duhur në vëndin në të cilin ata jetojnë. Në shumë raste marrja e shërbimit dentar në vende në të cilat njerëzit nuk jetojnë lidhet me cilësinë e këtij shërbimit.

Turizmi i fertilitetit: kjo kategori e turizmit lidhet me të udhëtuarit jashtë vendit me qëllim kurimin dhe farëzimin artificial. Ky lloj turizmi nxitet për arsye nga më të ndryshmet njëra ndër to është edhe fakti se farëzimi mund të jetë i ndaluar në vende të caktuara, si në rastin e Iranit. Një tjetër arsye është cilësia e ofrimit të këtij shërbimi si në rastin e Turqisë e cila kategorizohet në pesë vendet më të suksesshme të aplikimit të farëzimit artificial. Këtu përfshihet fertilizimi invitro ose shtatzania me donator.

Turizmi estetik: Lidhet me udhëtimin jashtë vendit me qëllim ndërhyrjet kirurgjikale për estetikë. Ndërhyrje të nevojshme shëndetësore ose dhe thjesht ndërhyrje për efekt të kënaqësisë vetjake. Ky lloj turizmi është shumë i përhapur dhe në pjesën më të madhe të rasteve këto udhëtime bëhen për çështje cilësie pasi individët tentojnë të investojnë në mënyrë cilësore për bukurinë e tyre.

2. METODOLOGJIA

Qëllimi i ndërtimit të pyetësorit është të kuptojmë sa i zhvilluar është turizmi shëndetësor në Shqipëri dhe sa i njohur është nga emigrantët, gjithashtu dhe arsyen se përse ata e marrin këtë shërbim në Shqipëri. Pyetësori është ndërtuar duke përfshirë një strukturë me pyetje hyrëse, cilësuese, orientimi dhe specifike të qëllimit të kërkimit. Në kuadrin e një kërkimi sasior dhe cilësor, pyetësori është hartuar me pyetje të mbyllura dhe të hapura duke përfshirë pyetje me një zgjedhje, dhe pyetje me shumë zgjedhje.

Të gjithë të intervistuarit kanë qënë persona të sapo mbërritur në shqipëri pasi pyetësori është zhvilluar në Aeroportin “Nene Tereza”, Tiranë. Nga 200 pyetësor të shpërndarë vetëm 175 prej tyre mund të përdorëshin pasi pjesa tjetër kishin përgjigje të cilat nuk korespondonin me njera tjetrën dhe nuk i jepnin bindjen studiuesit se ishin plotësuar me korrektësi. Të anketuarit u sqaruan në lidhje me faktin se të dhënat e mbledhura ishin vetëm për qëllime studimi dhe do të ruhej konfidencialiteti i tyre.

3. ANALIZIMI I TË DHËNAVE

Sic u përmend edhe më lart për qëllime të këtij studimi janë shpërndarë 200 pyetësor nga të cilët vetëm 175 ishin të vlefshëm. Për sa i përket analizës demografike të të anketuarve ajo është e shprehur në tabelën e mëposhteme;

Gjinia		
Femër	95	54.3%
Mashkull	80	45.7%
Mosha		
18-25	60	34.3%
26-40	80	45.7%
41-65	35	20.0%
Te ardhurat mujore		
<1000 euro	67	38.3%
1000-3000 euro	103	58.9%
>3000 euro	5	2.9%
Arsyeja e udhëtimit		
Pushime	80	45.7%
Shendetesore	20	11.4%
Pushime & shëndet	75	42.9%

Figura 1. Analiza Demografike e të anketuarve

Sic e vërejmë dhe nga të dhënat e mësipërme kemi një shpërndarje pothuajse të barabartë gjinore mes të anketuarve. Dhe vërejmë po ashtu se pjesa më e madhe e tyre i përket moshës 26 deri në 40 vjeç të cilët janë dhe grupmosha më e rëndësishme për cilësinë e punimit tonë kjo për arsye se kjo moshë më së shumti janë të punësuar dhe kanë të ardhura stabël. Gjithashtu vërejmë nga tabela se pjesa më e madhe e të anketuarve më saktë 58.9% e tyre kanë të ardhura mesatare të cilat variojnë nga 1000 deri në 3000 euro.

Gjithashtu është interesant fakti se 42.9% e të anketuarve e kanë të përcaktuar paraprakisht qëllimin e udhëtimit të tyre, pra shëndet dhe pushime njëkohësisht. Por në të njëjtën kohë ne mbetet si kufizim i studimit fakti nëse persona të cilët kanë cilësuar që kanë udhëtuar vetëm për arsye shëndetësore e kanë perceptuar mirë konceptin e turizmit shëndetësor i cili ishte i prezantuar në pyetësor.

Pjesa tjetër e pyetjeve të këij pyetësori kanë qënë pyetje specifike në lidhje me turizmin shëndetësor dhe rekomandimn e tij tek personat e tjerë. Duke ju referuar të dhënavë të mbledhura na rezultojnë se të ardhurat e shpezuara nga të anketuarit për qëllime të shëndetit të tyre dentar variojnë mesatarisht nga 250 – 600 euro. Nëse do të analizonim këto shpenzime do të vërejmë se janë të ardhura të konsiderueshme të cilat nëse do të shtoheshin do të sillnin një impact në GDP e vendit tonë. Në këtë njëjtën kohë të anketuarit pohojnë se shërbimet të cilat ata marrin në shqipëri janë të të njëjtit standart me shërbimet e marra në vendin ku ata jetojnë vetëm se në Shqipëri ata paguajnë shumë më pak nga sa do të paguanin në vendqëndrimin e tyre.

Një tjetër çështje që është përpjekur të nxjerr në pah ky studim është fakti sesa të huaj të cilët nuk kanë asnjë lidhje me shqipërinë udhëtojnë vetëm për shërbimet dentare. Gjatë periudhës së anketimit ne ndeshëm vetëm me një individ I cili udhëtonte në shqipëri vetëm për turizëm dentar. Arsyeja e marrjes së këtij shërbimi në vendin tonë lidhej me koston e ulët si dhe me shërbimin e ofruar. Luksi dhe komoditeti I ofruar në klinikat shqipëtare është shumë më I lartë se ai në Itali²⁰⁷ sipas të anketuarit dhe në të njëjtën kohë personi në fjalë ja kishte rekomanduar këtë shërbim dhe miqëve të tij.

5. KONKLUZIONE DHE REKOMANDIME

Ky punim fokusohet në turizmin shëndetësor, specifikisht në turizmin dentar. Duke qënë se kjo fushë është shumë pak e eksploruar për shqipërinë ne kemi zgjedhur të bëjmë një studim hyrës, I cili do të pasohet nga studime të tjera. Koncepti I turizmit dentar ka filluar të përmendet në amerikë për herë të parë në vitin 2008 dhe më pas është zhvilluar si concept dhe si shërbim I ofruar.

Për sa I përket rezultatetve të këtij studimi ne mund të themi se shumë njerëz udhëtojnë në shqipëri për turizëm dhe më së shumti emigrantët shqipëtar dhe në të njëjtën kohë marrin në shqipëri dhe shërbime dentare. Por jo vetëm emigrantët janë kategoria e njerëzve të cilët përdorin këto shërbime në të njëjtën kohë kemi dhe individë të cilët nisen me qëllim marrjene shërbimeve dentare në shqipëri.

Meqënëse turizmi shëndetësor lidhet me zhvillimin e aktiviteteve shëndetësore dhe turistike njëkohësisht ne rekomandojmë që agjensitë shqipëtare të krijojnë paketa të cilat mund ti ofrohen turistëve të huaj, një grup target shumë interesant do të ishin moshat e treat të cilat kohët e fundit janë një nga grupmoshat të cilat e izojnë shumë shqipërine, madje në periudhat kur fluksi I turistëve është I ulët. Kjo do ti shtonte shumë të ardhurat në vendin tonë dhe në të njëjtën kohë do të krijonte një tjetër imazh turistik në sytë e të huajve.

Një tjetër rekomandim është krijimi I një shoqatë të dentistëve të cilët më anë të faqeve të internetit të mund të tërhiqin të huajt visitor të shqipërisë që të merrnin shërbimet dentare në vendin tonë. Në botën e sotme të internetit dhe telefonit është shumë e lehtë krijimi I një aplikacioni I cili do të lidhte turistët dhe do ti informonte ata në lidhje me shërbimet që mund të marrin në shqipëri dhe cilësinë e tyre.

Në ditët e sotme përcaktimi I cilësisë së një shërbimi të ofruar nuk është aspak problematic duke qënë se teknologjia evoluon në të njëjtën formë të gjitha vendet dhe informacioni përhapet me shumë shpejtësi. Ky do të ishte një factor ndihmues shumë I rëndësishëm në ekonominë e vendit tonë dhe në krijimin e imazhit.

6.KUFIZIME TË STUDIMIT

Në kushtet e përdorimit të anketave për përmbushjen e një punimi na duhet të pranojmë se punimi ka dhe një sërë kufizimesh. Së pari për sa kohë që kemi të bëjmë me anketim të natyrave njerëzore na duhet të pranojmë se mbase jot ë gjithë pyetësorët kanë qënë të plotësuar në mënyrë korrekte.

Një tjetër kufizim është dhe fakti se për sa I përket referencave të literaturës është shumë e vështur të gjesh studime të mëparshme të cilat lidhen me turizmin shëndetësor në shqipëri. Pra ky punim është një baz për studiuesit të cilët duan te fokusohen ne fushën e turizmit shëndetësor.

BIBLIOGRAFIA

Adams, Orvill and Colette Kinnon (1998), "A public health perspective", International Trade in Health Services – A Development Perspective, UNCTAD/ITCD/TSB/5 - WHO/TFHE/98.1, United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD)-World Health Organization (WHO) Joint Publication, Geneva

Brenzel, Logan (2004), "Opportunities and challenges for expanding trade in health services in the Englishspeaking Caribbean", Working Paper No. 36030, Washington, D.C., World Bank, November.

Connell, John (2006), "Medical tourism: sea, sun, sand and ...surgery", Tourism Management, vol. 27, Issue 6, pp.1093-1100, December

Gonzales, Anthony, Logan Brenzel and Jennifer Sancho (2001), Health Tourism and Related Services: Caribbean Development and International Trade, Document submitted to the Regional Negotiating Machinery (RNM), 31 August

The Economist (2008), "Operating profit", New York, 14 August, Business Section. U.S. Census Bureau (2009), Income, Poverty and Health Insurance Coverage in the United States: 2008, Current Population Reports, Washington D.C., September.

A. Banerjee, A joint economic-lot-size model for purchaser and vendor, Decision Sciences, vol.17, pp. 292-311, 1986.

²⁰⁷ Ne Bari

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

World Health Organization (WHO) (2002), *Trade in Health Services: Global, Regional and Country Perspectives*. Washington, D.C. _____ (2007), "Medical visas mark growth of Indian medical tourism", *Bulletin of the World Health Organization*. Volume 85, No. 3, March.

Wolfe, Sidney M. (ed.) (2006), *Patients without borders: the emergence of medical tourism*, Health Letter, Public Citizen Health Research Group, vol. 22, No. 7, July.

Yanos, Melana (2008a), "Medical tourism: seeking affordable healthcare overseas", NuWire Investor, 10 March.

_____ (2008b), "Medical tourism can mean attractive opportunities for foreign patients and investors", NuWire Investor, 31 March.

Zarrilli, Simonetta (2002), "The case of Brazil", *Trade in Health Services: Global, Regional and Country Perspectives*, World Health Organization (WHO), Washington, D.C.

REALITY AND SELF-DETACHMENT AFTER LONG TIME SPENT ON SOCIAL NETWORKING IN RELATION TO MEANING IN LIFE

Margarita Bakracheva PhD

IPHS - BAS, Republic of Bulgaria m.bakracheva@abv.bg

Manol Manolov

„St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Turnovo, Republic of Bulgaria
manolov.manolov@gmail.com

Abstract: Social networking ensures boundless alternative modalities for identity construction, making online users become the more and the more active. Notwithstanding personal traits, people gradually get used to communicate, forgetting about the underlying motivation. People who lack presence of meaning compensate this with active search for meaning. Social networks provide environment of endless opportunities for pursue of personal meaning of life. We hypothesized that time spent on social networking is specifically related to presence of meaning, search for meaning and reality and self-detachment. 190 volunteers aged 12-40 completed Reality and self-detachment scale, Meaning in life questionnaire (MLQ) and Social networking scale. Results reveal that the less is the presence of meaning in life, the higher is the consciously approached new coping strategy of submergence in social networks as a way of losing touch with reality and the self-reported falling under the influence of the contents posted in social media. The trend outlined is the more frequent social networking to predict higher involvement in search for meaning. Long time of daily social networking preconditions reality and self-detachment. In general results replicate the fact that nevertheless several decades ago the web used to be considered having negative effect on well-being, today it and social networks have transformed into a specific behavior norm. The general assumption is about a new form of adaptation - coping behavior revealing the specific accommodation of people, living in reality full of stress and high demands to personal identity and competitiveness and deserves future support.

Keywords: Social networks, long time spent on social networking, reality detachment, self-detachment, meaning in life

1. SELF AND VIRTUAL REALITY, REALITY AND SELF-DETACHMENT, MEANING IN LIFE

Virtual communication provides illimitable alternative modalities for identity construction, making online users become the more and the more actively involved [1; 2]. What makes the difference between identity alternatives exploration and experimentation is the conscious search and awareness of the different choices. Individuals follow the behavior “norm” to express their personal positions and “choose” their self-representations, whereas this alternative of the real behavior can turn into its makeshift or substitute if remains only virtual, detached from the offline reality. In such cases the word is about compensatory virtual identity. However, in most of the cases the healthy virtual identity is nothing but implicit component of the psychosocial identity that employs the endless resources of the Cyber space for identity attainment, maintenance and reorganization. Virtual identity offers much more mechanisms for self-reflection and adaptation but the online dynamics is much more intensive compared to real world. That is to say that virtual reality can be conceptualized as compensatory on the one hand but on the other hand as promoting psychosocial identity achievement. The benefits and disadvantages demarcation line is both invisible and individual; furthermore it is undetectable as compensation can result in positive changes but identity domains are not separate, but organized in parallel. Another complication is due to the fact that this is not quantitative but quantitative internal feature. Despite personal traits and dispositions, with time people get used to communicate per se, neglecting the underlying incentives and motives and forgetting about them [3].

Early research suggest that the more time online leads to self-isolation, loneliness and worsened artificial personal relations [4] and negative impact on real communication. However, the daily use of Internet today led to rejection of this hypothesis [5]. Nowadays is supported the idea of promotion – communication promotes establishment of relations with new people and improves the quality of relations with friends. Online environment not only ensures opportunity the concealed Self to be revealed, but had become an inseparable part of the real life and a new mode of existence [6]. We support the position that the various forms of online communication have different impact depending on the individual. We further consider that identical online communication in quantitative aspect can be conditioned by different motives. This to a great extent is due to the option non-conventional identities to be explored. Real world is interwoven with the virtual life and the imagination.

The primary features of virtual world that facilitate and support this are the dissociative anonymity (You do not know me), the invisibility (You do not see me), and asynchrony to some extent (except for the chat communication in real-time, projections, dissociative imagination (This is just a game) and equality of participants. All these features are not inherent in the real world but are a powerful tool of the virtual, thus promoting users' activity. Today the inner Self and the external Other are hardly distinguishable [7]. The alternative is the two identities to become merging, making the individual more authentic either a new exploration process for search of such balance to be initiated, i.e. experimentation with a new identity. Virtual exploration is much more intensive and strong compared to the possible real [8].

Depersonalization and derealization are personal disorders of various seriousness. In general, they are described with the perception that own life is on the screen, detachment from personal feelings, hard communication with others. This can lead to dissociative disorder – defensive mechanism limiting perception of the reality. Until recent years these disorders used to be considered rare due to the hard diagnosis; now they are reported to be as frequent as depressions and anxiety disorders. Depersonalization is distortion of self-perception, as person feels detached external observer of her thoughts and body (like in a dream); derealization is distortion in perceptions and experiencing the environment [9]. Our position is not psychiatric and we are interested in healthy people and the symptoms or search of conscious self-detachment and detachment from reality as a specific new form of coping strategy.

Concerning life meaning nevertheless the many theories empirical results are scarce. People who lack presence of meaning are active in search for meaning, however search for meaning is not directly resulting in its presence [10]. Search for meaning correlates positively with well-being, while other research suggests the contrary relation of dysfunction – only people who are frustrated are active in the search for meaning [11; 12]. According to third group of researchers search for meaning comprises the healthy trend of self-promoting search and the unhealthy trend underlined by deficit needs [13]. In summary, one of the models suggests that search for meaning in life is a desired psychic state when people fail to perceive their life as meaningful or perceive it as lost its meaning, which determines conscious search for purpose and meaning [14]. According to the other model search for meaning ensures more meaning and its experience [15]. Meaning in life preconditions well-being [16] but lack of meaning negative affects [17; 18]. Our position is that motives vary for different people within the universal framework of search for meaning and presence of meaning.

2. DESIGN

We suggested that more time on Facebook is specifically related to presence of meaning and search for meaning and the extent of reality and self-detachment and that there is a relation between reality and self-detachment and the meaning in life. Study was completed with the online platform survey.bg in July 2016. Link was sent to 1407 recipients and 190 complete forms have been processed. Data were analyzed with correlation and regression tests, Anova and post-hoc tests. Reality and self-detachment were measured with especially designed instrument, based on derealization and depersonalization scale [19]. Focus of interest was solely the effect of social networking reported by people, considering that self-detachment and reality detachment are healthy coping form but not derealization or depersonalization disorder. The variables of the instrument comprise reality detachment (I feel detached from what happening around me, I feel as if I'm watching the world play out behind a screen, Surroundings seem too large and beyond my scope of understanding, I find it hard to accept what I'm touching as real), Physical self-detachment (When I'm looking at the mirror, I wonder, "Is that really me?", I have the sense that my body appears distorted, I get a feeling that my limbs are enlarged or shrunken) and Internal self-detachment (It feels as if I am not in total control of my speech or movements, I get a feeling as if I am observing myself from the outside, I feel like I live in a dream when I'm awake, It's as though I'm on autopilot). Instrument comprises 11 items and 5-point Likert scale; Cronbach's alpha is ,898. For meaning of life was administered MLQ, comprising the two meaning aspects – presence of meaning and search for meaning – 10 items and 7-point Likert scale [20]. Cronbach's alpha is .862 for presence of meaning and .841 for search of meaning, whereas the two subscales have negative correlation – (-.311; .000). Social networking scale measures the time spent on networking and self-reported influence of the contents in social media. Sample comprises 190 volunteers, 31% men and 69% women, aged 12 –40 years (11% 12-18 y.o., 19% 19-25 y.o., 25% 26-30 y.o., 27% 31-40 y.o. and 18% > 40 y.o.).

3. RESULTS

Table 1 outlines the descriptive statistics of detachment scales. For the scales and items (table 2) the aggregated means are within the range 1-5 and support our suggestion all results to be low, which means that the reality and experience distortions remain low, "normal" and people are well aware of them.

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

Table 1. Detachment scales – descriptive statistics and t-values

	N	min	max	mean	standard deviation
reality detachment	190	1,00	5,00	1,7	,82
physical self-detachment	190	1,00	5,00	1,5	,84
Internal self-detachment	190	1,00	5,00	1,5	,77

There is no significant difference between self-detachment scales, however significant is the difference between self-detachment and reality detachment – reality detachment is significantly higher than physical ($t=4.870$; .000) and internal self-detachment ($t=3.337$; .000). This supports that the dominating trend among healthy people is reality detachment, without distortion of self and reality perception and experiencing. The intentions are of awareness and search for reality detachment – compensation, supporting the internal balance but not resulting in disorder – derealization or depersonalization. This result is supported also by the highest mean for item “I feel detached from what happening around me”, and the lowest of the “It feels as if I am not in total control of my speech or movements”.

Table 2. Comparisons of means for detachment scale items

	mean	t	sig.
I feel detached from what happening around me	1,99	22,236	,000
It's as though I'm on autopilot	1,70	20,217	,000
I feel as if I'm watching the world play out behind a screen	1,69	20,723	,000
I get a feeling as if I am observing myself from the outside	1,67	20,863	,000
Surroundings seem too large and beyond my scope of understanding	1,59	20,964	,000
I have the sense that my body appears distorted	1,57	20,288	,000
When I'm looking at the mirror, I wonder, “Is that really me?”	1,43	20,530	,000
I find it hard to accept what I'm touching as real	1,42	22,897	,000
I get a feeling that my limbs are enlarged or shrunken	1,41	20,935	,000
It feels as if I am not in total control of my speech or movements	1,35	23,460	,000
I feel like I live in a dream when I'm awake	1,34	21,964	,000

Detachment subscales correlate positively (table 3). The higher is each detachment subscale, the higher are the remaining ones.

Table 3. Correlations of detachment subscales

	Pearson correlation	2-tailed sig.
reality detachment & physical self-detachment	,752	,000
reality detachment & internal self-detachment	,695	,000
physical self-detachment & Internal self-detachment	,630	,000

Meaning in life and detachment correlations are described in table 4.

Table 4. Correlations of meaning in life and detachment subscales

	reality detachment	physical self-detachment	Internal self-detachment
presence of meaning	-,324** ,000	-,214** ,000	-,210** ,000

In support of our suggestion, the lower is the presence of meaning in life, the more distorted are the perceptions of self and reality. It shall be noted that detachment has no relation to search for meaning, which supports the assumption that the conscious cognitive search for meaning is not related to the perception of reality “here and now” and they are different processes. Search for meaning turns out to be compensatory but not constant activity. Partial correlations analysis with fixed factor age reduces the correlations among detachment subscales and thus limits the assumptions supporting that age is possible predictor of the degree of detachment and detachment meaning relation. The effect of detachment on meaning is analyzed in table 5.

Table 5. Regression analysis describing the detachment factors effect on meaning in life

factors		R = 0,328 (F=7,547; .000)		
		standardized Beta	t	sig.
	reality detachment	-,385	-3,305	,001
	physical self-detachment	,065	,605	,546
	Internal self-detachment	,017	,170	,865

Detachment explains 33% of the variance in presence of meaning, whereas main effect is of reality detachment. The more intensive is reality detachment, the less is the experienced meaning and presence of meaning. Self-reported influence of social media contents is on reality detachment and internal self-detachment (table 6).

Table 6. Effect of self-reported influence of social media on detachment

reality detachment R = ,021 (F=5,017; .026)			
	standardized Beta	t	sig.
I'm influenced by what I see in social networks	,161	2,240	,026
Internal self-detachment R = ,023 (F=5,017; .026)			
	standardized Beta	t	sig.
I'm influenced by what I see in social networks	,169	2,351	,020

Results support our suggestion – the more intensive is the reality and internal self-detachment, the higher is the trend person to be influenced by the online media posts. In both cases the variance explains about 20%. The post hoc analysis (table 7) reveals the effects of the social networking frequency on meaning in life. The effect is only on the search for meaning (F=2.318; .027).

Table 7. Effect of daily social networking on search for meaning

(I) frequency of SN	(J) frequency of SN	(I-J)	st.error	sig.	95% CI	
					lower bound	higher bound
3 times weekly	once monthly	-,67500	,97322	,489	-2,5952	1,2452
	2 times monthly	,27500	1,25642	,827	-2,2040	2,7540
	once weekly	-1,67500	,97322	,087	-3,5952	,2452
	2 times weekly	-1,76500	,90602	,053	-3,5526	,0226
	4 times weekly	-1,26500	,75385	,095	-2,7524	,2224
	5 times weekly	-1,70278*	,67530	,013	-3,0352	-,3703
	daily	-1,86888*	,57783	,001	-3,0090	-,7288

The trend outlined is the more frequent social networking to support more intensive search for meaning. The daily social networking on its hand has effect only on self-detachment (table 9).

Table 9. Effect of daily social networking on self-detachment

R = ,017 (F=4,326; .039)			
	standardized Beta	t	sig.
physical self-detachment			
daily social networking	,150	2,080	,039
R = ,023 (F=5,479; .020)			
	standardized Beta	t	sig.
internal self-detachment			
daily social networking	,168	2,341	,020

The more intensive is the daily social networking, the higher is the self-detachment, whereas the explained variance is about 20%. The reported influence of the social media contents has effect on Internal and reality detachment (Table 10).

Table 10. Effects of self-reported media contents influence on detachment

Internal self-detachment R = ,023 (F=5,528; .020)			
	standardized Beta	t	sig.
I'm influenced by the information in Social networks	,169	2,351	,020
reality detachment R = ,021 (F=5,017; .026)			
	standardized Beta	t	sig.
I'm influenced by the information in Social networks	,161	2,240	,026

Results reveal that the higher is the degree of self-awareness of the influence of the social networks contents, the higher is the possible detachment with 23% explained variance.

4. DISCUSSION

Our conclusions are with the reservation that they are most of all indicative and need future research for support and explanation. Results support that social networking can be considered specific conscious coping strategy, allowing healthy reality detachment without distorting the perceived reality and self. Important issue is that the more is the presence in life, the less intensive is the detachment coping intensity. This is supported also by the lack of relation between search for meaning and detachment behavior. The search of meaning as conscious process does not leave room for detachment, which is a “luxury” when meaning in life is missing. The less is the presence of meaning, the more intensive is the detachment behavior and the self-reported influence of social media contents. The future study of these trends will allow outlining healthy coping mechanisms and demarcation of the reactive and compensatory functions from the proactive and healthy coping strategy. The other trend is the more frequent social networking to predict more intensive search for meaning. This also supports our suggestions – on the one hand SN provide new resources for self-representation and identity construal, and on the other hand that search for meaning is compensatory. Another field for future study is the direct relation – the more intensive is the daily networking, the more is the self-reported influence of the contents. This is interesting as we suggest that physical self-detachment is the last step of detachment behavior. The general idea is that accommodation to the fast changing economic and social context along with the new options of the web make people, regardless the age, pursue a new coping strategy – search for detachment from reality as to refresh on the one hand and as a new environment, complementing and compensating the feedback deficits in the offline world. Reality detachment enables the search for positive feedback in other context through social networks and is a healthy behavior when remains under personal control – complementing online and offline realities.

REFERENCES

- [1] Facebook.com. Basic info. <https://www.facebook.com/facebook/info>. Retrieved: 19.03.14, 2014a.
- [2] Facebook.com. Newsroom: Key facts. <http://newsroom.fb.com/Key-Facts>. [3] Retrieved: 19.03.14, 2014b.
- [3] C. Lewis & B. Fabos, Instant messaging, literacies, and social, *Reading Research Quarterly*, vol 40, no. 4, pp. 470-501, 2005.
- [4] R. Kraut, M. Patterson, V. Lundmark, S. Kiesler, T. Mukopadhyay, W. Scherlis, *Internet paradox: A social technology*, 1998.
- [5] P. M. Valkenburg, J. Peter, Preadolescents' and adolescents' online communication and their closeness to friends, 2007.
- [6] P. Nagy, Proceedings of FIKUSZ '10 Symposium for Young Researchers, 2010, 167-180 © The Author(s). Conference Proceedings compilation © Obuda University Keleti Faculty of Business and Management 2010. Published by Óbuda University Keleti Károly Faculty of Business and Management, Tavaszmezı u. 15-17. H-1084 Budapest, Hungary. <http://kgk.uni-obuda.hu/fikusz>, 2010.
- [7] J. Suler, [The online disinhibition effect](#), *CyberPsychology and Behavior*, 7, 321-326, 2004.
- [8] I.A. Junglas, N. A. Johnson, D. J. Steel, D. C. Abraham, P. M. Loughlin, Identity Formation, Learning Styles and Trust in Virtual Worlds. The Data Base for Advances in Information Systems : a Quarterly Publication of SIGBIT.. 38(4), 90-96, 2007.
- [9] American Psychiatric Association. Diagnostic and statistical manual of mental disorders (4-th ed.). Washington, DC: Author, 1994.
- [10] M. F. Steger, T. B. Kashdan, B. A. Sullivan, D. Lorentz, Understanding the Search for Meaning in Life: Personality, Cognitive Style, and the Dynamic Between Seeking and Experiencing Meaning, *Journal of Personality* 76:2, 199-228, 2008.
- [11] R. F. Baumeister, *Meanings of life*. New York: Guilford, 1991.
- [12] E. Klinger, The search for meaning in evolutionary perspective and its clinical implications. In P. T. P. Wong & P. S. Fry (Eds.), 226 Steger, Kashdan, Sullivan, et al. *The human quest for meaning: A handbook of psychological research and clinical application* (pp. 27–50). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1998.
- [13] G. T. Reker, Theoretical perspective, dimensions, and measurement of existential meaning. In G. T. Reker & K. Chamberlain (Eds.), *Exploring existential meaning: Optimizing human development across the life span* (pp 39–58). Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 2000.
- [14] M. F. Steger, P. Frazier, S. Oishi, M. Kaler, The Meaning in Life Questionnaire: Assessing the presence of and search for meaning in life. *Journal of Counseling Psychology*, 53, 80-93, 2006.
- [15] S.R Maddi, The search for meaning. In M. Page (Ed.), *Nebraska symposium on motivation* (pp. 137–186). Lincoln, NE: University of Nebraska Press, 1970.
- [16] C. D. Ryff, B. H. Singer, The contours of positive human health. *Psychological Inquiry*, 9, 1–28, 1998

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

- [17] N. Mascaro, D.H. Rosen, Existential meaning's role in the enhancement of hope and prevention of depressive symptoms. *Journal of Personality*, 73, 985–1014, 2005.
- [18] N. Mascaro, D.H. Rosen, The role of existential meaning as a buffer against stress. *Journal of Humanistic Psychology*, 46, 168–190, 2006.
- [19] M. Steinberg, M. Schnall: *The Stranger in the Mirror: Dissociation-The Hidden Epidemic*, HarperCollins, 2001, 2000
- [20] M. F. Steger, P. Frazier, S. Oishi, M. Kaler, The Meaning in Life Questionnaire: Assessing the presence of and search for meaning in life. *Journal of Counseling Psychology*, 53, 80-93, 2006

HEALTHY LIFESTYLE – AS A CONDITION AND FACTOR FOR FORMATION VALUE OF RESPECT STUDENTS TO OWN HEALTH

Yordanka Dimitrova, PhD
Marinela Grudeva, PhD

Abstract: Health education and upbringing of children and young people is associated today with the modern understanding of a healthy lifestyle - to provide opportunities for more individual choice of lifestyle that clearly shows a positive attitude towards themselves and towards their own health. Due to this circumstance education and training in schools has highlighted human purpose, pursued as an end result in the development of physical, mental and social potential of the whole community, by taking responsibility for the health of each of its members with adequate changed management structure, organization and control. So the school is increasingly seen as the institution responsible to show and prove, that health is important and that it really matters to anyone who lives, works and teaches in it. To adequate activities related to achieving the goals of the process of promoting a healthy lifestyle necessary carry out systematic monitoring activity on various characteristics of a healthy lifestyle, including: Healthy eating; mental balance with physical activity; observing the daily routine; humane relationships between students, teachers, students and teachers; family relationships; the condition of facilities, caring for their own health and others.

Keywords: health, healthy lifestyles, formation of values, valued attitude

ЗДРАВОСЛОВНИЯТ НАЧИН НА ЖИВОТ – КАТО УСЛОВИЕ И ФАКТОР ЗА ФОРМИРАНЕТО НА ЦЕННОСТНО ОТНОШЕНИЕ НА УЧЕНИЦИТЕ КЪМ СОБСТВЕНОТО ЗДРАВЕ

Йорданка Димитрова, дп
Доц. Маринела Грудева, дп

Резюме: Здравното образование и възпитание на децата и младите хора се свързва днес със съвременното разбиране за здравословния начин на живот - да се предоставят възможности за повече самостоятелни избори на начин на живот, което ясно да показва положително отношение към себе си и към собственото си здраве. Поради това обстоятелство здравното образование и възпитание в училище има подчертано хуманна цел, която преследва като краен резултат развитието на физическия, психическия и социалния потенциал на цялата общност, чрез поемането на отговорност за здравето на всеки един от нейни членове, при адекватно променена структура за управление, организация и контрол. Затова на училището все повече се гледа като на институция отговорна да покаже и да докаже, че здравето е важно и че то наистина има значение за всеки, който живее, работи и се учи в нея. За осъществяването на адекватни дейности, отнасящи се до постигане целите на процеса на утвърждаване на здравословен начин на живот е необходимо осъществяване на системна мониторингова дейност върху различни характеристики на здравословния начин на живот, сред които: здравословно хранене; баланс на умствената с физическата дейност; спазване на дневен режим; хуманни взаимоотношения между учениците, учителите, учениците и учители; взаимоотношения в семейството; състояние на материална база, грижа за собственото здраве и др.

Ключови думи: здраве, здравословен начин на живот, формиране на ценности, ценностно отношение

1. INTRODUCTION

The problems and challenges that stand today in front of children and young people of school age and which should be directed programs of modern education and upbringing are very complicated and complex. This is due to the fact that their social status is largely a product of both the environmental conditions in which they live and the lifestyle that utilized. The common problems related to lifestyle and behavior of young people around the world, and the spread of disease resulting from disruption of ecosystems, raise important questions about the development and implementation of programs, related health education in schools, to connect closely with education and educational programs for acquiring education generally binding minimum knowledge of learners. Such a conclusion is based on characteristics that can make the process of promoting a healthy lifestyle at

school, understood and regarded as a process of interconnection of health problems and the factors influencing it in the context of human and material environment and on other living conditions.

2. NATURE AND SPECIFICS OF EDUCATION AND HEALTH EDUCATION IN SCHOOLS

Health education and upbringing school is associated today with the modern understanding of a healthy lifestyle, namely – to make an independent choice of lifestyle that clearly shows the attitude towards themselves and towards their own health. Providing such an opportunity for students in school is quite an ambitious goal that is shared between health education and upbringing and social. This possibility should support and stimulate the development of attitudes and values with them to enable them to perform right choices for a healthy lifestyle, both for the present and for the future. So the school is increasingly seen as the institution responsible to show and prove that health is important and that it really matters to anyone who lives, works and teaches in it. This means that health should be seen as a resource for everyday life, not just as a goal of life.

3. GOALS AND OBJECTIVES OF EDUCATION AND HEALTH EDUCATION IN SCHOOLS

Health education in schools has highlighted human objective pursued as an end result of development physical, mental and social potential of the entire community by taking responsibility for the health of each of its members, with adequate changed management structure, organization and control, by vertical /professional/, to the horizontal /community-individual/. The very technology to achieve the goals and objectives of each school community, assertive health is based on the development and implementation of projects with clearly defined objectives, taking into account the specifics of the environment and the resources available to achieve them. An important activity within this process is evaluation. Assessment subject as the needs of each individual and groups at school and all school, validation process on health, stepwise results of his conduct, the effectiveness of the implementation of various activities with regard to: providing conducive to process physical environment for living and learning; change /development/organizational culture of the school community/ norms, standards, values, traditions; development of a whole-school policy aimed at strengthening health.

4. RESULTS FROM THE VALUE RESPECT OF STUDENTS TO YOURSELF AND TO OWN HEALTH

To adequate activities concerning achievement of the objectives of the process of promoting a healthy lifestyle in terms of school and family was conducted local monitoring activity to highlight the status of its various features, including: healthy eating (at school and at home); balanced combination of mental with physical activity;

observing the daily routine (at school and at home); good relationships between students; good relationships between teachers; good relationships between students and teachers; good relationship in the family; good facilities, (including. sport and other leisure activities); maintain good personal and public hygiene (including home); care facilities and the environment; care for their health. The aim of this work was to determine the attitude of the students in elementary school "Chernorizets Hrabyr", to themselves and to their own health, determined by a survey of 175 students, including 86 boys and 89 girls.

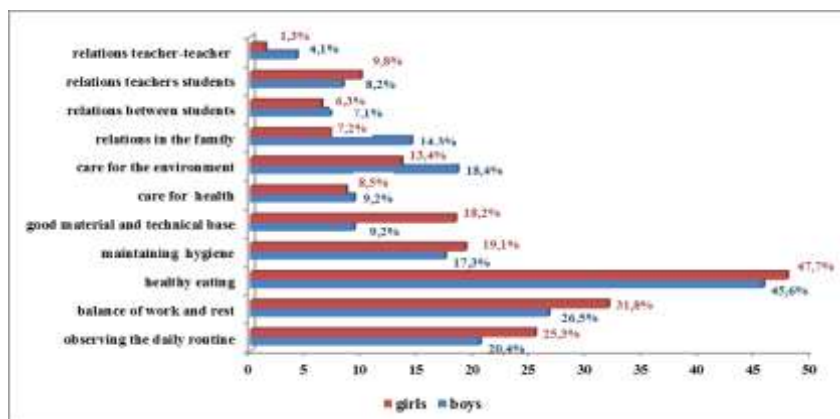

Chart 1. Basic components of a healthy lifestyle, according to students surveyed

In ranking the survey results of the above listed characteristics of a healthy lifestyle highlighted the following results: boys stands preponderance of: healthy eating (school and home) – 58,6%; care for their own health -

51,7%; compliance with the daily regimen (school and home) - 48,3%, and a balanced combination of mental with physical activity- 41,4%. The girls put healthy food (at school and at home) in a leading position – 47,7%. After that, they arranged: balanced combination of mental with physical activity- 31,8% and concern for the protection of facilities and environment – 18,2% (Chart 1).

As for identifying the factors and activities that have a negative impact on a healthy lifestyle, almost unanimously students indicate first use and abuse of drugs and insufficient sleep. According to the boys as negative factors stand out: inactive exercise and use of foods with saturated fats and sugars; use and abuse of alcohol, and according girls these factors can be added with the use and abuse of alcohol. Among negatively influencing on healthy lifestyle factors students indicate more falling in stressful conditions; insufficient motor activity; drugs and medicines without a prescription; the use of junk food.

From a research perspective, interest are relative values of the responses to the question:” What extent would you describe your lifestyle as healthy?“, which are to a high degree. As regards the question „What would violate your healthy lifestyle?“, students surveyed indicated that the greatest impact would have had falling in stressful conditions; drug use; taking medications without consulting a doctor; insufficient motor activity. The ratio of students to themselves and to their own health is determined by their responses, expressing their attitude towards healthy eating and the use of different types of drinks. In the majority of answers they expressed positive attitude towards daily use of healthy foods (fruits, vegetables, fresh salad, fish, cereals (pulses), stew, cooked, roasted, etc.). As to the type of the most commonly used of these drinks dominate answers: juices, fresh juices, hot drinks and water. Regardless of the choice of the above mentioned foods and beverages disciples did not hide his interest in unhealthy foods, including: pasta, cakes, roasted chicken, than fresh salads, fried fish, French fries, pizza, etc. Unanimity exists with regard expressed by the students believe that most people eat unhealthy; don’t follow diet (eat at any time) and most often eat out of home (restaurants, fast food restaurants, malls, sometimes even on the street as you walk from one place to another, etc.). For the most part, the students said also that their choice of food they eat, most often depends on that of the parents (58,19%). Next on the opinions of doctors (16,50%) and finally by the board of friends (12,73%). This choice, as they often depend on the type of packaging, the label information (quality, content, expiry date, price). Influence the choice of food, according to them, have the determination and the menu taste on the student to certain foods and drinks, parental advice, hunger and others.

It should be noted that students have a positive attitude towards safety requirements and ecological purity of food. They believe that to be clean and safe food, you should make certain care (follow the expiry date, storage conditions, be cleaned and washed before consumption). Clean and healthy content of the food they consider should be cared for by the Ministry of Health, of committees and supervisory bodies, manufacturers, importers, sellers and consumers themselves.

5. CONCLUSION

Based on theoretical analysis and analysis of the results of the survey group of students from elementary school ”Chernorizets Hrabyr” in Varna, it can be concluded that generally they know the basic characteristics of a healthy lifestyle. They have developed skills to identify and distinguish healthy from unhealthy foods and drinks. Recognize the conditions and requirements ensuring a healthy lifestyle, and the care that the man himself has to make to itself and to your own health. Largely, however, tend to take the advice of parents and / or doctors and fewer friends. Regardless of available knowledge and skills, and expressed a positive attitude towards healthy living, most tend to make unhealthy choices.